

ERDÉLY JOGTÖRTÉNETE

Szerkesztette: VERESS EMŐD

**Forum Iuris
Kolozsvár
2018**

A kötet alapjául szolgáló kutatási programot és a kötet megjelenését támogatta
Magyarország Igazságügyi Minisztériuma

Szerzők:

Domokos Andrea: 4.3.
Fegyveresi Zsolt: 6.1., 6.2.1., f) pont kivételével, 6.2.2., d) pont kivételével, 6.2.4., d) pont kivételével
Gáll Erwin: 2.1., 2.2., 2.3.1., 2.3.2.
Homoki-Nagy Mária: 5.4.
Horváth Attila: 4.4.
Kádár Hunor: 6.2.1. f) pont, 6.2.2. d) pont, 6.2.3. g) pont, 6.2.4. d) pont, 6.3.1., 6.3.2., 6.3.4., 6.3.5.
Kisteleki Károly: 4.1., 4.2.1., 4.2.2., 5.1., 5.2.1., 5.2.2., 5.2.3., 5.2.4., 5.2.5., 5.2.6.
Kokoly Zsolt: 7.
Mezey Barna: 3.1., 3.2.1., 3.2.2., 3.2.3., 3.3.
Nánási László: 5.3., 6.3.3.
Nótári Tamás: 1.2.3.
Stipta István: 2.4.6., 3.2.4., 4.2.3., 5.2.7.
Szabados György: 2.3.3., 2.4.1., 2.4.2., 2.4.3., 2.4.4., 2.4.5., 2.4.7.
Szabó Ádám: 1.1., 1.2.1., 1.2.2. (Szeredai Norberttel)
Székely János: 6.3.1. h) és j) pontok, 6.4.2. h) pont, 6.4.3. g) pont
Szeredai Norbert: 1.1., 1.2.1., 1.2.2. (Szabó Ádámmal)
Veress Emőd: 6.2.3., g) pont kivételével, 6.4.1., h) és j) pontok kivételével, 6.4.2., h) pont kivételével, 6.4.3., g) pont kivételével

2018. ápr. 19.

A térképeket készítette: Bartos-Elekes Zsombor

Lektorálták: Gidó Attila, Horn Ildikó, Masek Zsófia, Oborni Teréz, Pál Judit, Petrétei József, Petruț Dávid, Szenthe Gergely, Vass Lóránt

Borítóterv: Bogyor Tas-Ottó, IDEA PLUS, Kolozsvár
A borítón Bartovics József festménye látható

Első magyar nyelvű kiadás: 2018

© Forum Iuris 2018

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Erdély jogtörténete / szerkesztette: Veress Emőd. - Cluj-
Napoca : Forum Iuris, 2018
Conține bibliografie
ISBN 978-606-94513-9-7

I. Veress, Emőd (ed.)

TARTALOMJEGYZÉK

Erdély mint jogtörténeti tér	15
1. Jogélet Erdély területén az ókorban	21
1.1. Bevezetés	21
1.2. A Dák Királyság és Dacia Provincia	23
1.2.1. A Dák Királyság	23
(a) Források, időrend, terület	23
(b) Történeti keretek	24
(c) Lakosság és társadalom	25
(d) Közigazgatás	26
(e) Az uralkodó	26
(f) A főpap	26
(g) A királyi tanács	27
(h) Népgyűlés	27
(i) Területi egységek vezetői	27
(j) Gazdaság	27
1.2.2. Dacia Provincia	29
(a) Bevezetés	29
(b) Közigazgatási és közjogi kérdések	30
(c) A tartomány területe	30
(d) Közigazgatási egységek: tartomány és résztartományok	31
(e) Települések	32
(f) Katonai igazgatás	33
(g) Közigazgatás	34
(h) Dacia gazdasága	35
(i) Helyi közigazgatás	37
(j) Papi hivatalok	40
(k) Egyesületek	41
(l) Társadalom	41
(m) Polgárok, decuriók, lovagok, latin jogú közösségek	42
1.2.3. Római jog Dacia Provinciában	43
(a) Áttekintés	43
(b) A provinciaszervezés hatásai a jogéletre	45
(c) A büntető és polgári jogszolgáltatás a provinciákban	49
(d) A viaszostáblák és a magánjog helyi alkalmazása	51
(e) A személyi jog a viaszostáblák szövegeiben	52
(f) A viaszostáblák egyes szerződésai: a stipulatio mint szerződési forma	54
(g) Az adásvétel	55
(h) A kölcsön	57
(i) A munkabérlet	58

(j) A társaság.	60
(k) A rendhagyó letét.	61
2. A népvándorlás, a honfoglalás és a Magyar Nagyfejedelemség kora	63
2.1. Bevezetés: Erdély mint jogtörténeti tér a római adminisztráció visszavonulásától a magyar honfoglalásig	63
2.2. Dácia feladásától az Avar Kaganátusig (271–568)	64
2.2.1. Történeti és régészeti adatok a régió evolúciójához	64
(a) „Volt-Dácia – a senki földje”: a képlékeny évtizedek (kb. 271–310/350)	64
(b) Athanarik hatalmi struktúrája és az Erdélyi-medence (310/350–375/380)	65
(c) A keleti steppe állam, a Hun Birodalom (375/380–453) és az Erdélyi-medence viszonya.	65
(d) A Hun Birodalom örökösei: az Ardarikingek (375/380–453) az Erdélyi-medencében és a Tiszántúl.	66
2.2.2. Jogi-hatalmi berendezkedés és a társadalom evolúciója a 3–6. században	67
2.3. Bajántól Árpádig: az Avar Kaganátus (568–822) és a furcsa 9. század	71
2.3.1. Történeti és régészeti adatok a régió evolúciójához	71
(a) A „barbár” világ geopolitikai katalizátora: Baján birodalma és a győzedelmes évtizedek (568–626).	71
(b) Konstantinápoly után (626–670/700).	74
(c) A késői kaganátus és ennek szétesése (700–822)	74
(d) A „furcsa” 9. század	75
2.3.2. Jogi-hatalmi berendezkedés és a társadalom evolúciója a 6–9. században	75
2.3.3. A kettős honfoglalás elméletéről	78
2.4. A Magyar Nagyfejedelemség kora (850 k.–1000)	82
2.4.1. A korai államiságról. Bevezetés.	82
2.4.2. A magyar államiség 9. századi kezdetei	84
2.4.3. A magyar steppe-állam Európa közepén (862 k.–1000)	86
2.4.4. Erdély a Magyar Nagyfejedelemségben.	90
2.4.5. A Magyar Nagyfejedelemség jogszokásának emléktörédei.	91
2.4.6. Az államalapítás előtti igazságtételi szervezet	93
2.4.7. Átvezetés a Magyar Királyságba	95
3. Erdély a Magyar Királyságban (1000–1540)	99
3.1. Történeti áttekintés	99
3.2. Közjogi berendezkedés	111
3.2.1. A Magyar Királyság alkotmányos szerkezete	111
(a) A történeti alkotmány.	111
(b) A patrimoniális monarchia alkotmánya	111
(c) A rendi alkotmány kezdetei	116
3.2.2. Erdély területiális szervezése – a különkormányzat	122
(a) Egység és különállás.	123

(b) A hercegség és az ifjabb királyság	124
(c) Az erdélyi vajda	125
3.2.3. Helyi igazgatási modellek Erdélyben	131
(a) Vármegyék	131
(b) Székely struktúrák	136
(c) Szász önkormányzatok.	141
(d) Román kenézek	145
(e) Közjogi kapcsolatok a natiók között.	147
3.2.4. Igazságszolgáltatás	149
(a) A korabeli igazságszolgáltatási szervezet áttekintése	149
(b) Az erdélyi magyar vármegyék és a Székelyföld bírósági szervezete ..	151
(c) Az erdélyi szászok és a román lakosságú területek bírósági szervezete	153
3.3. A jog alakulása.	155
3.3.1. A jog forrásai	156
3.3.2. Erdély joga	160
3.3.3. Büntető- és magánjogi tendenciák	163
4. Az Erdélyi Fejedelemség (1526–1690)	175
4.1. Történeti háttér	175
4.2. Az Erdélyi Fejedelemség közjogi berendezkedése	180
4.2.1. Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdése.	180
(a) Államfogalom	180
(b) Államterület	181
(c) Az erdélyi területek államterületté szerveződése	181
(d) Lakosság	184
(e) Az államalkotó népesség kérdése Erdélyben.	187
(f) Szuverenitás	188
(g) Az erdélyi állam belső, alkotmányjogi szuverenitása	189
(h) Az erdélyi állam külső, nemzetközi jogi szuverenitása	193
4.2.2. Az Erdélyi Fejedelemség államszervezete.	202
(a) A fejedelmi hatalom	202
(b) Az országgyűlés	205
(c) A fejedelmi tanács	206
(d) A központi igazgatás legfontosabb szervei, tisztviselői	207
4.2.3. A fejedelemség bírósági szervezetének áttekintése.	208
(a) Áttekintés	208
(b) A magyarok, a székelyek és a szászok bírósági szervezete.	210
4.3. Az Erdélyi Fejedelemség büntetőjoga.	214
4.3.1. Áttekintés	214
4.3.2. Jogforrások	215
4.3.3. Általános elvek a büntetőügyekben és a büntetőjogi felelősség.	216
4.3.4. Stádiumok, elkövetők	216
4.3.5. Büntethetőségi akadályok	217
4.3.6. Enyhítő, súlyosbító körülmények a büntetés kiszabása körében.	218

4.3.7. Kiegyezés, kompozíció.....	219
4.3.8. A büntetések főbb fajtái	219
(a) Áttekintés	219
(b) Főbenjáró büntetés, halálbüntetés.....	219
(c) Testi büntetések	221
(d) Vagyoni büntetések, pénzbüntetés	221
(e) Megszégyenítő büntetések és hivatalvesztés.....	222
(f) Szabadságvesztés	223
(g) Az elkobzás.....	223
4.3.9. A büntetőeljárás.....	223
(a) A cirkálás és a tolvajkiáltás	224
(b) Az eljárás menete	224
(c) Sajátosságok a helyi büntetőeljárásban	225
4.3.10. Helyi statútumok, különös tekintettel a székely falutörvényekre	225
(a) Áttekintés	225
(b) Árestomba zárás	227
(c) Testi fenytés.....	227
(d) Megszégyenítő büntetések.....	227
(e) Vagyoni jellegű büntetések.....	227
(f) Erdő- és környezetvédelem a székely falutörvényekben.....	228
4.4. Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga.....	229
4.4.1. Általános rész, jogforrások.....	229
(a) Áttekintés	229
(b) Törvények Erdélyben.....	231
(c) Szokásjog	232
(d) Az ország nagybírának joggyakorlata	232
(e) Jogtudomány.....	232
(f) Privilegiumok	233
(g) Statútumok.....	233
4.4.3. Személyek, jogképesség.....	233
4.4.4. Családi jog	237
4.4.5. Dologi jog	239
4.4.6. Kötelmi jog.....	241
4.4.7. Öröklési jog	242
4.4.8. A székelyek magánjoga	244
(a) Általános rész, jogforrások.....	244
(b) Falutörvények.....	244
(c) Személyek.....	245
(d) Dologi jog	246
(e) Kötelmi jog	246
(f) Öröklési jog	246
4.4.9. A szászok magánjoga	247
(a) Általános rész, jogforrások.....	247
(b) Személyek.....	249

(c) Dologi jog	250
(d) Kötelmi jog	250
(e) Öröklési jog	251
5. Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák–Magyar Monarchiában (1690–1918)	253
5.1. Történeti háttér	253
5.2. Közjogi berendezkedés	257
5.2.1. Az Erdélyi Fejedelemség közjogi státusza a Habsburg Birodalmon belül 1690-től 1848-ig	257
5.2.2. Erdély központi kormányzata a Habsburg-időkben	265
5.2.3. Az országgyűlés	270
5.2.4. Erdély és Magyarország első egyesülése: az 1848-as uniós törvény ..	272
5.2.5. Erdély újra Habsburg-kormányzat alatt (1849–1867)	279
5.2.6. Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény	282
5.2.7. Az erdélyi bírósági rendszer közjogi alapjai	286
(a) Áttekintés	286
(b) A központi bíraskodás szerveinek átalakítása.....	287
(c) Igazságszolgáltatási reformok és restauráció a Habsburg-korban	289
(d) Különös hatáskörű bíróságok Erdélyben.....	291
(e) Erdély bírósági szervezete a szabadságharc, a neoabszolutizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia korszakában.....	292
5.3. Büntetőjog	297
5.3.1. Áttekintés	297
5.3.2. A hagyományos jog továbbélése a 18–19. században.....	298
5.3.3. Kodifikációs törekvések a 18–19. században	300
(a) Uralkodói és országgyűlési jogalkotás	300
(b) II. József büntető törvénykönyve	303
(c) Az 1810–11. évi kolozsvári országgyűlés büntető kódexe	306
(d) Reformkori törekvések és az 1839. évi törvénykönyvtervezet	311
5.3.4. Az 1848–49-es szabadságharc és a megtorlás büntetőjoga.....	314
5.3.5. A kodifikált büntetőjog	318
(a) Az ausztriai birodalmi törvénykönyvek	318
(b) Az 1852-es büntető törvény a büntettekről, vétségekről és kihágásokról	318
(c) Az 1855-ös katonai büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről	322
(d) A magyarországi büntető törvények	323
(e) A büntettekről és vétségekről szóló törvénykönyv	323
(f) A kihágásokról szóló törvénykönyv	330
(g) Más büntető törvények.....	332
5.4. Magánjog	337
5.4.1. Jogforrások	337
5.4.2. Személyi és családi jog	341

5.4.3. Vagyonjog	345
5.4.4. Kereskedelmi jog	352
5.4.5. Öröklési jog	354
(a) Végredelet	354
(b) Törvényes öröklés	356
6. Erdély Romániában (1918–)	359
6.1. Történeti áttekintés	359
6.1.1. Erdély a két világháború között	359
6.1.2. A szovjet típusú diktatúra kiépítése: az átmeneti évek	363
6.1.3. Erdély a szovjet típusú diktatúra időszakában	365
6.1.4. Erdély a rendszerváltás alatt és után	368
6.2. Közjogi berendezkedés	369
6.2.1. Erdély közjogi integrálása és a két világháború közötti demokratikus berendezkedés (1918–1937)	369
(a) Áttekintés	369
(b) Az 1923-as „új” alkotmány	371
(c) Az országgyűlés és a törvényhozási tanács	372
(d) A király és a kormány (Minisztertanács)	373
(e) Közigazgatás	374
(f) A bíróságok szervezete területén megvalósított jogegyesítés (1918–1937)	375
(g) Az 1926. évi választási törvény	378
(h) Nemzeti kisebbségek jogállása és képviselete	379
6.2.2. A királyi diktatúra és az Antonescu-diktatúra közjoga. Észak-Erdély státusa (1938–1945)	383
(a) Az 1938-as alkotmány	383
(b) A király és a kormány (Minisztertanács)	384
(c) Az országgyűlés és a törvényhozási tanács	385
(d) A bíróságok szervezete a királyi és az Antonescu-diktatúra idején (1938–1944)	385
(e) A királyi diktatúra törvényhozása	386
(f) Antonescu totalitárius rendszere	387
(g) A „Kisebbségi Statútum” és a nemzeti kisebbségek képviselete	388
(h) Észak-Erdély közigazgatása és politikai képviselete (1940–1944)	390
6.2.3. A szovjet típusú diktatúra közjoga (1945–1989)	393
(a) Alkotmányok a szovjet típusú diktatúra idején	393
(b) A szovjet típusú diktatúra jellemzői	395
(c) A Nagy Nemzetgyűlés	399
(d) A Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége, az Államtanács, az államfő	400
(e) A kormány (Minisztertanács)	401
(f) A közigazgatás	403
(g) Igazságszolgáltatás	403
(h) Nemzeti kisebbségek jogállása a szovjet típusú diktatúra alatt	406
(i) A Nemzetiségi Statútum és a Bolyai Egyetem	407

(j) A Magyar Autonóm Tartomány	408
(k) A kisebbségi jogok korlátozása és felszámolása. Az asszimilációs politika	410
6.2.4. A rendszerváltás és az 1991. évi alkotmány (1989–)	412
(a) A rendszerváltás	412
(b) Az 1991. évi alkotmány	414
(c) A 2003. évi alkotmánymódosítás	415
(d) A bíróságok szervezete a rendszerváltás után	415
6.3. Büntetőjog	418
6.3.1. Erdély büntetőjogi és büntető-eljárásjogi integrálása (1918–1937)	418
(a) Az 1936-os Btk. elfogadása előtti időszak. A részleges jogegyesítés	418
(b) Az 1936-os Btk. elfogadása. A teljes jogegyesítés	422
(c) Az 1936-os Be. elfogadása előtti időszak. A részleges jogegyesítés	424
(d) Az 1936-os Be. elfogadása. A teljes jogegyesítés	427
6.3.2. A királyi diktatúra és az Antonescu-diktatúra büntetőjoga és büntető-eljárásjoga (1938–1944)	429
(a) Büntetőjog	429
(b) Büntetőeljárás	431
6.3.3. A magyar büntetőjog Észak-Erdélyben 1940–44 között	432
(a) A katonai közigazgatás	432
(b) A bevezetett magyar büntetőjog	433
(c) A román fennhatóság alatt elkövetett bűncselekmények és az emiatt történő elítélések rendezése	438
(d) A II. világháború alatti büntetőjog-alkotás	439
(e) A büntető jogalkalmazás a háborús években	442
6.3.4. Az államszocialista diktatúra büntetőjoga és büntető-eljárásjoga (1945–1989)	446
(a) Büntetőjog	446
(b) Büntetőeljárás	453
6.3.5. A büntetőjog és a büntető-eljárásjog fejlődése a rendszerváltás után (1990–2017)	454
(a) Büntetőjog	454
(b) Büntetőeljárás	456
6.4. Magánjog	457
6.4.1. Erdély magánjogi integrálása (1918–1945)	457
(a) Kitekintés: a román magánjog fejlődése 1918-ig	457
(b) Áttekintés	458
(c) A részleges jogegységesítés	459
(d) Földreform és a bányatörvények	460
(e) Társasági jog	462
(f) A jogi személyekre vonatkozó szabályozás megújítása	463
(g) A gazdasági válság következményei	464
(h) Polgári eljárásjog 1918 után	464

(i) A magánjog újrakodifikálásának kísérletei II. Károly király idejében.....	465
(j) A polgári eljárásjog modernizációjának kísérlete.....	466
(k) Észak-Erdély visszacsatolásának magánjogi következményei.....	467
6.4.2. A szovjet típusú diktatúra és a magánjogi viszonyok (1945–1989) ...	469
(a) Áttekintés.....	469
(b) Államosítás, szovromok, az állami vállalat jogi természete.....	470
(c) Kollektivizálás.....	472
(d) Az államosítás és a kollektivizálás révén kialakult tulajdonjog alapkérdései.....	475
(e) A személyi tulajdon.....	476
(f) Családjogi törvénykönyv és abortusztilalom.....	478
(g) Munkajog.....	481
(h) Polgári eljárásjog a szovjet típusú diktatúra alatt.....	482
6.4.3. A román magánjog fejlődése a rendszerváltás után (1990–).....	485
(a) Áttekintés.....	485
(b) Restitúció (reprivatizáció).....	486
(c) Az egyházi ingatlanrendezés visszasságai.....	488
(d) Privatizáció.....	490
(e) A polgári jog újrakodifikálása.....	493
(f) Az új Ptk. rendszertani újítása: a monizmus bevezetése.....	494
(g) A polgári eljárásjog a rendszerváltás után és az újrakodifikálás.....	497
7. A jogi oktatás története Erdélyben.....	503
7.1. Előzmények – a jogtudó értelmiség kialakulása Erdélyben.....	503
7.2. Jogi oktatás a 18–19. századi Erdélyben.....	504
7.2.1. A kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum (1774–1848).....	505
7.2.2. A Nagyváradi Királyi Jogakadémia (1788–1848).....	507
7.2.3. A Temesvári Líceum és Jogakadémia (1845–1848).....	507
7.2.4. A protestáns felekezetek által fenntartott felsőbb jogi kurzusok Erdélyben.....	508
(a) A református felekezet által fenntartott felsőbb jogi kurzusok (1733–1848).....	508
(b) A nagyszebeni szász (lutheránus) jogakadémia (1844–1848).....	510
(c) Az Unitárius Kollégium jogi kurzusa (1847–1848).....	511
7.2.5. Az erdélyi románság jogi oktatása.....	512
7.3. Jogi oktatás Erdélyben 1850–1918 között.....	512
7.3.1. Állami fenntartású jogakadémiák 1850 után Erdélyben.....	513
(a) A Nagyváradi Királyi Jogakadémia (1850–1918).....	514
(b) A Nagyszebeni Császári és Királyi (utóbb: Magyar Királyi) Jogakadémia (1850–1887).....	515
(c) A Kolozsvári Királyi Jogakadémia (1863–1872).....	516
(d) A balázsfalvi román jogakadémia tervezete.....	517
7.3.2. A református felekezet által fenntartott jogi tanfolyamok, jogakadémiák Erdélyben.....	518

(a) Az Erdélyi Református Egyházkerület által fenntartott kollégiumok jogi kurzusai (1861–1870).....	518
(b) A Tiszántúli Református Egyházkerület által fenntartott Máramarosszigeti Református Líceum és Jogakadémia (1869–1918).....	519
7.3.3. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1872–1918).....	520
7.3.4. Jogi tantárgyak a felsőfokú közgazdaságtudományi képzésben.....	525
7.4. Jogi oktatás Erdélyben a két világháború között.....	525
7.4.1. A kolozsvári Ferdinand tudományegyetem Jog Kara (1919–1940).....	526
Jogi tárgyak a felsőfokú közgazdaságtudományi képzésben.....	531
7.4.2. A nagyváradi jogakadémia (1919–1934).....	532
7.4.3. A Ferenc József Tudományegyetem magyarországi elhelyezése és az erdélyi magyar jogtudomány 1919 után.....	535
7.5. Jogi oktatás Erdélyben a második világháború alatt (1940–1945).....	538
7.5.1. A Szegedről Kolozsvárra visszatért magyar tannyelvű Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara.....	538
7.5.2. A Kolozsvárról Nagyszebenbe menekült román tannyelvű Ferdinand tudományegyetem Jogi Kara.....	541
7.6. Román és magyar nyelvű párhuzamos jogi oktatás Erdélyben (1945–1959).....	543
7.6.1. A Ferdinand (Victor Babeş) tudományegyetem Jogtudományi Kara.....	546
7.6.2. A Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Kara.....	547
7.7. Jogi oktatás a kommunista Romániában (1959–1989).....	550
7.7.1. A kolozsvári jogi oktatás (1959–1989).....	550
7.7.2. A nagyszebeni jogi oktatás (1971–1987).....	552
7.8. Jogi oktatás Erdélyben az 1989-es forradalom és rendszerváltás után.....	553
7.8.1. Az egyetemi jogászképzés erdélyi hálózatának kiszélesedése.....	553
7.8.2. Kísérletek az erdélyi magyar jogászképzés revitalizására.....	554
Válogatott irodalom.....	559

Erdély mint jogtörténeti tér

Erdélyben több kultúra tektonikus lemezei érnek össze, súrlódnak, ütköznek, egymás alá-fölé csúsznak. Erdély – a földtani hasonlatot fokozva – kulturális szeizmikus zóna. Története során folyamatosan civilizációs ütköző övezet: a Római Birodalom és a barbárok között, a szeppe-állami és a nyugat-európai államberendezkedés között, nyugati és keleti kereszténység között... A gótika keleti határa Erdély (a brassói Fekete-templom a legkeletibb gótikus épület Európában). Már kevésbé sajátos módon, a 19. századtól, amikor a nacionalizmus ideológiája uralkodóvá vált, Erdély etnikumok közötti ütközőzónává, nemzeti célok küzdelmének terévé alakult. Máshol is vannak Európában kulturális törésvonalak, azonban kétségtelen, hogy Erdély a kulturális törésvonalak egyik felfokozott területe.

Egy ilyen régió jogtörténetét vizsgálni nyilvánvalóan nem egyszerű feladat. Minden fogalom vitatható, minden tény alternatív módon is megközelíthető. Hiszen az is szakmai kihívást jelent, ha egyszerűen azt próbáljuk meghatározni, hogy mit értünk Erdély alatt. És ezt a nem egyszerű kérdést tetézhettük: van-e, s ha a válasz igenlő, miért is van Erdélynek jogtörténete?

Erdély jogtörténetének megírása számos módszertani problémát vetett fel. Ezeket az általánostól a sajátosig haladva mind meg kellett válaszolni. Számos esetben nincsenek tökéletes válaszok, hanem a kiválasztott út kompromisszum(ok) eredménye. E kompromisszumok egyáltalán nem jelentenek a tudományos igényességtől való eltávolodást, egyszerűen arról van szó, hogy a vizsgálat tárgyát illetően elkerülhetetlen volt tudományos igényű, de szükségszerűen pontatlan döntéseket meghozni. Amivel viszont mindenképpen tartozunk, ezeknek a döntéseknek az indoklása.

Az *első, legáltalánosabb kérdés* mindjárt Erdély történetének és az időnek a viszonya. A kötet a római jogtól a rendszerváltás utánig követi az Erdélynek nevezett földrajzi tér történetét és jogtörténetét. De mikortól és meddig van – általánosan – Erdélynek történelme? Ha Erdélyt mint sajátos történeti és politikai alakulatot vizsgáljuk, akkor egyértelmű, hogy Erdély története leghamarabb a középkori Magyar Királyságban kezdődik, így a római jog érvényesülését és a népvándorlás korát elemző részek nem sorolhatóak Erdély tulajdonképpeni történetéhez. Mégis kiemelt helyet kaptak a kötetben. Ennek magyarázata, hogy azt a kompromisszumot választottuk, hogy előnyben részesítjük a földrajzi elvet, és időben e földrajzi tér történetét a történeti-politikai Erdély-fogalom létrejötte előtti korokban is megvizsgáljuk. Vagyis a vizsgálat tárgyát kiterjesztettük a valós Erdély-fogalom létrejöttét megelőző periódusokra is.

Viszonylag kevésbé vitatható Erdély saját történetének vizsgálata a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség, a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia korában. Viszont nagyon bonyolult bármely Erdély-történet 20. századi lehatárolása is. A román történetírás a külön Erdély-történeteket 1918 decemberével zárja, ettől a pillanattól kezdve Erdély történetét Románia történetének részeként

kezeli, és anakronisztikusnak, politikai célzatúnak tekint minden olyan munkát, amely Erdélynek mint sajátos egységnek a történetét 1948 után is vizsgálja. A román történetírás – valójában a román nemzeti ideológia és a közvélemény – álláspontját Sorin Mitu kolozsvári történész foglalta (kritikusan) össze: „Történelmi, időrendi szempontból kétségtelen, hogy ‘Erdély’ bizonyíthatóan politikai-adminisztratív realitás; a 16. századtól kezdődően, mindenképpen jóval korábban, mint ‘Románia’, melynek politikai eszméje a 19. század első felében kristályosodott ki a román és a külföldi romantikusoknak köszönhetően, míg államként csupán 1859-ben jött létre. Ennek a ténynek minden történész előtt világosnak kellene lennie, ám korántsem így gyökerezett meg a román történelmi tudatban. A jelen vágyait vagy valóságát a múltra rávetítve, a román történetírás egy képzelt Romániát konstruált, az idők mélyébe süllyesztette, és nyomai lépten-nyomon felbukkannak, Burebista ‘egyesített államától’ kezdve, melynek kiterjedése pontosan megegyezik az 1918-as Nagy-Románia ideális határaival, el egészen a Mihály vajda-féle országgyűlésig. Sőt egy erősen teleologikus felfogásban tulajdonképpen az egész román történelemnek ez az értelme, a történelem ‘logikusan’ ebbe az irányba mutat: valamennyi román terület egyesülése egyetlen államban, mely Gyulafehérváron vált teljessé. A románság minden korábbi törekvése ezt a végső célt követte, mely a népek számára meg volt írva a sors könyvében, valamennyi kulturális alkotása ennek az ideálnak a jegyében valósult meg. Ilyen fejlődésmélelet fényében, tekintve, hogy Románia tervként, elgondolásként mindig is létezett azokban a földrajzi térségekben, amelyeket ma elfoglal, Erdély időbeli elsőbbsége egészen egyszerűen nem létezik a román történelmi tudatban. Az a konkrét képlet, amellyel a román történészek úrrá lettek ezen a csapdahelyezeten, az először Iorga által használt ‘román országok’ kifejezés átvétele volt, olyan címke, melyet bármilyen politikai, néprajzi, művelődési realitásra, mi több, a földrajziakra is rá lehet ragasztani ebben a térségben...”¹

Sőt, ahogy Lucian Boia helyesen azonosította, a nyolcvanas évek második felében Magyarországon megjelent háromkötetes Erdély-történetre azért nem született román válasz (ellenreakció, román nézőpontból megírt alternatív Erdély-történet), mert az akkori domináns és még ma is meghatározó álláspont szerint Erdélynek 1918 előtt sincs saját története. A mai román államterület története e felfogás szerint csakis egységként vizsgálható, a Román Fejedelemségek (köztük az idegen uralom alatt levő Erdély) Romániává történő egyesülésének szemszögéből. Lucian Boia szerint „egy adott ponton megtiltják a regionális történetírást is. Így aztán a magyaroknak sem lehet hasonló perspektívából válaszolni, amikor (a román szempont számára egyáltalán nem kényelmes módon) megjelölik az *Erdély történetét*. A románok nem írhattak hasonlólt, mert közben arra a következtetésre jutottak, hogy Erdély nem is létezik.”²

Az ideológián túlmutató tények viszont azok, hogy a 18. századtól Erdélyben a lakosság többsége már román nemzetiségű volt, és többek között emiatt az első világháborút lezáró, sikertelensége végett a második világháború kitörését okozó

rendezés során Erdélyt Romániához csatolták: 1918 óta, száz éve *de facto*, illetve 1920 óta, 98 éve *de iure* is Erdély Románia része. 1918–1920 óta a román politika – rendszereken átívelő és az 1980-as évek megvalósított – legfőbb célja Erdélynek a Romániába történő visszafordíthatatlan integrálása volt. E sikeresen megvalósított cél mellékhatásai viszont sokáig meg fogják határozni a román politikai gondolkodást és a román politikai elit kisebbségekhez való viszonyulását. Még mindig uralgó felfogás az, amely a kisebbségi jogok minimális és szükségszerű elismerésén túl bármilyen engedményt az integrációs célra veszélyesnek és kockázatosnak tekint. Érdekes, hogy a szovjet típusú diktatúra erőltetett iparosítása, városfejlesztése is ezen integrációs céloknak volt alárendelve: a jellemzően nem román többségű erdélyi városok etnikai arányainak a gyors megváltoztatása pontosan a szovjet típusú diktatúra alatt valósult meg. Az integráció mellékhatása Erdély szempontjából az organikus fejlődés megszakítása, az urbanisztikai kultúra megroppanása. E szempontból az integrációra a rendelkezésre álló források korlátozott volta máig hat: a gyenge minőségű, zöldövezetek, játszóterek, parkolóhelyek nélküli és mégis rendkívüli méretű lakótelepek ennek a forráshiánynak is a következményei. Mindezek ellenére az integráció sikere tény. A sok évszázadon át valóban multikulturális Erdélyben egyedül a magyarok maradtak számottevő arányban, az egyéb kisebbségek részaránya – sajnos – gyakorlatilag jelentéktelen.

Erdélynek a Romániába történő integrációját mégsem tekintettük akadálnak, igenis írtunk a 20. századi Erdélyről. Semmilyen tudományos tilalom nincs arra vonatkozóan, hogy az adott térség történetét vizsgáljuk, akkor is, ha az egy bizonyos államnak csak egy kisebb része, tehát azt választottuk, hogy időben a rendszerváltás utáni futtatjuk a kutatás ívét. E választás helyességét húzza alá az is, hogy Erdély jogi partikularizmusa – noha fokozatosan és mára szinte a megszűnésig gyengült – a 20. század folyamán még kétségtelen tény.

A második kérdés legalább ilyen fontos: ez Erdély és a tér viszonya. Az első kérdés megválaszolásához felhasználtuk a földrajzi elvet, vagyis az Erdélynek tekintett földrajzi tér történetét olyan periódusokban (a római provincia idején vagy a népvándorlások korában is tárgyaltuk), amikor Erdély politikai-igazgatási-fogalmi realitásként nem létezett. Azonban a földrajzi elvnek a meghatározása sem mentes kompromisszumoktól.

A két nézőpont, amelyet ütköztethetünk, az egyfelől a történelmi Erdély fogalma, ami jóval kisebb, mint a trianoni békeszerződéssel Romániának ítélt terület (körülbelül 57 000 négyzetkilométer, a 102 787 négyzetkilométerhez viszonyítva). Itt is meg kellett kötni tehát a megfelelő kompromisszumot, és alapvetően azt az Erdély-fogalmat használtuk, amely a leginkább a 20. században alakult ki, és például a Partiumot is magába foglalja, ellentétben a történelmi Erdély-fogalommal, amelyhez a Partium nem tartozott hozzá. E problémát a kötet megfelelő részei részleteiben is kibontják.

A harmadik kérdés talán a legkritikusabb. Elfogadhatjuk, hogy Erdély földrajzi tér, amelynek lehet külön történelme, az ókortól mindmáig. De lehet-e külön jogtörténete? Az állam és a jog szoros összetartozását véve alapul Erdélynek csak akkor lehet önálló jogtörténete, amikor az államiság jegyeit öltötte magára, legtipikusabban az

1 Sorin Mitu: *Az én Erdélyem*. Marosvásárhely 2017. 111–112.

2 Lucian Boia: *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei)*. Kolozsvár 2017. 134–135.

önálló Erdélyi Fejedelemség korában. Akkor viszont Erdély jogtörténetéből minden egyéb korszakot ki kellene zárni. Ezt sem tettük meg. •

Erdélyt olyan sajátos földrajzi-történeti-politikai alakulatként kezeltük, amelynek egyfelől története teljes folyamán nem elhanyagolandó saját jogtörténete van (erre e kötet is bizonyíték), másfelől pedig igenis lehet a tágabb kontextushoz – a középkori Magyar Királysághoz, a Habsburg Birodalomhoz, az Osztrák–Magyar Monarchiához vagy Romániához – tartozó Erdély jogtörténetét is vizsgálni. A könyvből is kiderül, hogy Erdély teljes történelme során léteztek olyan egyedi jegyek, amelyek Erdélynek a jellegzetességeit meghatározták, és jogi sajátosságként is megjelentek. Az is igaz viszont, hogy ezek a jellegzetességek, leginkább a 20. század közepétől, jelentősen visszaszorultak vagy halványultak, az Erdélynek a Romániába történő integrálását képező, hullámozó intenzitású de egységes célt követő, bonyolult folyamat keretében. A kompromisszumunk ebben az esetben az volt, hogy Erdély jogtörténetét a maga komplexitásában vizsgáljuk, tehát nem csak az erdélyi saját államiság korában.

A *negyedik kulcsfontosságú kérdést* a történeti periódusok meghatározása képezte. Jogtörténetről lévén szó, szinte minden jogterület a saját periodizációs igényével jelentkezik.

Amíg a közjogi jellegű szakaszolás nagyjából fedi a történettudományban általánosan elfogadott megközelítéseket, addig a magánjog ezzel teljesen szembefordulhat. Például a Diploma Leopoldinum (1690), illetve az e diploma előtti és az ezt követő folyamatok az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának elvesztéséhez vezettek, amely fontos közjogi határvonal. De például a magánjog, a szerződés vagy az öröklés kérdéseinek folytonosságát ez nem érintette. Ugyanígy, a trianoni békeszerződés (1920) egyértelmű és radikális közjogi-alkotmánytörténeti törésvonal, de a magánjog folytonosságát rövid távon még ez sem befolyásolta: így Erdélyben még több, mint két évtizedig hatályban maradt az Osztrák polgári törvénykönyv, Kolozsváron Camil Negrea polgári jogász professzor az OPTK-t oktatta a két világháború között román nyelven, és a bíróságok az OPTK alapján döntöttek a jogvitákban.

Az a kompromisszum született végül meg, hogy az általánosan használt, közjogi alapokon álló, a történettudomány által is elfogadott szakaszolást alkalmazzuk, hogy a kötet egységét, belső ritmusát biztosítsuk. Erre sem kínálkozott tökéletes megoldás. Viszont minden esetben, ahol szükséges volt, elsősorban a magánjogi alfejezetekben jeleztük, hogy itt akár más periodizációs elveket lehetne (kellene) érvényesíteni.

A fent jelzett dilemmák szükségszerűen vitatható feloldása nélkül nem lehetett volna a feladatot elvégezni.

A kötet – noha számos új kutatási eredményt is tartalmaz – az erdélyi jogtörténeti vizsgálódások jelenlegi helyzetét tükrözi. Valójában a tudományos feladatoknak, alapkutatásoknak a jelentős része nincs rendezve. Így e kötetnek eljövendő kutatási irányokat kijelölő szerepet is szántunk. Remélem, hogy a kötet szerzői folytatják a megkezdett munkát, és a fiatal nemzedék tagjai közül többen vállalkoznak a még nélkülözhetetlen nem elemzett problémák tudományos igényű feltárására. A kötetnek újabb kiadást is tervezünk, ezért bármilyen javító javaslatot őszinte örömmel fogadunk.

A jogtörténet művelése jóval több, mint öncél, aktualitása van. A jogintézmények kialakulásának, múltbéli működésének ismerete a jelen megértésének és a – kisebb számára remélhetően kedvező – román–magyar erdélyi közös jövő formálásának megkerülhetetlen eszköze. A folytatni kívánt jogtörténeti vizsgálódásoknak az is célja, hogy a román és a magyar idealizált Erdély-képeket a lehetőség szerint egyszerre közelítse egymáshoz és a valósághoz.

Erdély magyar nyelvű jogtörténetének megírása pedig reményeink szerint, ha szerényen is, de hozzájárul jogi kultúránk erősödéséhez.

Veress Emőd

Kolozsvár, 2018. január 25.

1. Jogélet Erdély területén az ókorban

1.1. Bevezetés

Az emberi lét nyomai és története az őskortól kezdődően követhető Erdély területén.¹ Az ógörög világ első írásbeli tudósításait megelőző korszakokra csak régészeti leletek képeznek forrást, telep-, temető- és szórványanyagok. Jogtörténeti szempontból értékelhető adatokat a régészeti leletek alig hordoznak magukban azon kívül, hogy az ipar és kereskedelem létét, minden tárgy a maga céljának megfelelő felhasználhatóságát illusztrálják. Egy-egy régészeti kultúra a rá jellemző leletek alapján viszonylag jól körvonalazható, elterjedési területe esetlegesen jellemezhető már közjogi fogalmakkal mint a kultúrahordozók által uralt terület. Ezen belül a huzamosabb ideig fennálló telepek léte jelzi a letelepedési lehetőségeket, amint a temetők léte a temetkezési lehetőségeket is, továbbá az ipari és művészeti jellegű emlékek jelzik az adott tevékenységek művelésének lehetőségeit. Az egyes szabályszerűségek, amelyek által jellemezhető egy-egy őskori kultúra, akár települési, akár temetkezési vagy eszközkészítési és használati szempontból tekintünk rájuk, a fiatalabb kultúrák felé haladva az időben olyan társadalmi és szervezési struktúrákat feltételeznek, amelyek akár jogi fogalmak által is körvonalazhatók.

Az elvontabb és általános eszméi hátteret a vallásos eszmék képviselték, amelyek ebben az időszakban nem váltak el a később csak szekuláris természetűnek tekintett jelenségektől. A vallási norma egyben a jogi normát is képviselte és fordítva. Az összetett normarendszer isteni akaratként érvényesült az emberi világban, közel a római császárkorig. Az időszak korábbi és hosszabb része azonban adatok híján jogfogalmakkal autentikus módon nem jellemezhető.²

A társadalom szerkezetére vonatkozólag sincsenek részletes adatok az őskor korábbi szakaszaiból. A paleolitikum kisebb – családi-nagycsaládi-törzsi – ismeretlen szerkezetű s legfeljebb szocioantropológiai analógiák által jellemezhető közösségeinek leszármazottai a neolitikumban anyajogú, azaz matriarchális (gynaiokratia, matrilineáris) rend szerint éltek, amit a bronzkorban patriarchális rend vált fel. A jelenség a vallási hagyaték részét képező anyaistenő szobrokkal illusztrálható általánosan. Az írásbeliség korának kezdetekor azonosíthatók a matriarchátus maradványai, majd általánossá válik a patriarchátus, amelyben csak férfiak irányították a társadalmat.

1 A terület őskori és ókori történetét magyar nyelven áttekintően összefoglalja a háromkötetes *Erdély történetének* első kötetében Mócsy András és Tóth Endre. Lásd *Erdély története I.* Budapest 1988. 13–106. Hasonló összefoglalásért ld. Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok.* Budapest 1989 őskori és ókori fejezeteit. Lásd még Mihai Bărbulescu et al.: *Istoria României.* București 1999 vonatkozó fejezeteit és Dumitru Protase: *Fundamentele cercetării istorico-arheologice în Transilvania.* In Cristian Colceriu: *Elite clujene contemporane I.* Cluj-Napoca 2009. 867–879 összeállítását. A hivatkozott munkák részletes korábbi szakirodalmi mutatókkal bírnak.

2 A kérdés elméleti oldalához, a római jog előtti korszakok jelenségeinek jogszemléletű megközelítéséhez lásd az eredetileg 1861-ben megjelent Henry Summer Maine: *Az ősi jog.* Budapest 1997 máig érdekes és fontos művét.

A paleolitikumban vadászatból, gyűjtögetésből élő közösségek helyét a neolitikum forradalmának nevezett mezőgazdasági tevékenység következményeképpen létrejövő nagyobb és szervezettebb közösségek vették át. Ezen belül törzsszövetségek jöttek létre, államok alakultak és bomlottak fel. Kialakult az egyszemélyi vezető funkciója, aki általánosan királynak nevezhető, a társadalom előkelőkre (arisztokrácia) és alávetettekre oszlott, illetve ezek különböző kategóriáira. Az előkelők közül kerültek ki a papok és harcosok, alattuk a kereskedelmet, ipart, földművelést végző rétegek állhattak. Jól jellemezhető településszerkezetek és temetkezési rítusok azonosíthatók az egyes kultúrákban. Eltekintve a régészeti leletek változatosságától, a jelenségekkel anakronisztikusan kapcsolatba hozható köz- és esetleg magánjogi fogalmak nagyjából ugyanazok minden részletesebben nem ismert őskori kultúra esetében a késő vaskor előtt.

Kr. e. 1000 körül a késő bronzkor vége felé a Kárpát-medence keleti felét, Galícia és Besszarábia területét a régészeti szempontból jól jellemezhető ún. Gáva–Holihrad-kultúra népesítette be. A Gáva–Holihrad-kultúra népességének utódai és a területre keleti irányból bevándorló, közéjük telepedő, iráni nyelvet beszélő bevándorló lovas népségek, szigünnák, agathürszoszok (Hérodotosz IV.104), spargapeithészek együtt képezték a terület következő, vaskori, majd ókori történelmének szereplőit. Leszármazottaik és a Kr. e. 4. századtól rájuk települt kelták alkották a térség első „modern” államának, a Dák Királyságnak az alapnépességét.

A dákok a források alapján az al-dunai gétákkal álltak a korban több oldalról lazán körvonalazott, de bizonyosságot nem hordozó kapcsolatban. A géták a Kr. e. 6. évszaddal kezdődően tűnnek fel a Balkán-félsziget, a Kárpátok és a Fekete-tenger által közrezárt területen. Elsősorban a görög és hellenisztikus világgal álltak kapcsolatban. Dinamikus fejlődésüket több, mint 100 feltárt település és erődítmény, valamint számos temető igazolja. Ezzel ellentétben a Kárpátok által közrezárt területen (Erdélyben) nincs olyan ma ismert település, erődítmény vagy temető, amely egyértelműen egy helyi népcsoporthoz köthető.³ Az auctorok közül a gétákról először Hérodotosz írt a Kr. e. 5. században, Dareiosz perzsa király szkiták elleni hadjáratával kapcsolatban (Hérodotosz 4.93). A dákokat pedig a saját nevükön Caesar említi először a Kr. e. 1. század közepén (Caesar *De bello Gallico* 5.25.2), s feltehető, hogy a Kr. e. 109–106 között Macedónia helytartója, M. Minucius Rufus legyőzött barbár ellenfelei (Livius *Periochae* 65; Florus 1.39.5; Rufus Festus *Breviarium* 9.2; Ammianus Marcellinus 27.4.10; Eutropius *Breviarium* 4.27.5; Frontinus *Stratagemata* II.4.3; Iordanes *Romana* 219) között dákok is lehettek, bár név szerint a források nem említik őket (vö. még CIL I².2 692; SEG 41, 570).⁴ Pompeius Trogus a dákokat a géták leszármazottjának tekintette (Iustinus 32.3.16). Sztrabón a Kr. u. 1. század elején Róma irányából a gétákat a kelet felé a Fekete-tenger irányába élőknek, a dákokat tőlük nyugatra élőknek jellemezte, kiemelve, hogy azonos nyelvet beszélnek (Sztrabón *Geographika* 7.3.12–13). Idősebbik Plinius a Kr. u. 1. század közepe táján azonosnak tekintette a gétákat és a dákokat,

3 Valeriu Sîrbu, Gelu Florea: *Imaginar și imagine în Dacia preromană*. Brăila 1997. 13–14.

4 CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin 1853–jelenleg; SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vol. 41. Leiden 1991; Peter Delev: *From Koroupedion to the Beginning of the Third Mithridatic War (281–73 BC)*. In Julia Valeva, Emil Nankov, Denver Graninger (eds): *A companion to Ancient Thrace*. Oxford 2015. 69.

akiket csak a görögök és a rómaiak neveznek különbözőképpen (Id. Plinius *Naturalis Historia* IV.80). A helyenként túlzott egyértelműséggel általánosító auctorokkal szemben álló régészeti adatok szerint azonban a dákok eredete még meghatározandó tudományos kérdés. A gétákat viszont a trák népek közé sorolják az ókori szerzők is. Ezáltal a geta királyságokra és uralkodókra vonatkozó adatok kétséggel vagy egyáltalán nem kezelhetők szerves jogfolytonossági előzményként az Erdély területén később fennállt Dák Királyságra vonatkozólag. Bizonyos kulturális-politikai kapcsolat a géták és a dákok között azonban megkérdőjelezhetetlen, már csak a szomszédság okán is.

A katonai felszereléshez tartozó gyakori leletek alapján erőszakosan bevonuló kelta telepese⁵ a Kr. e. 2. század közepéig tartó uralmát követő hatalmi vákuumban alakult ki és emelkedett fel az első, az egész Erdélyi-medencét, az ott lakó törzseket, néptöredékeket magába foglaló államiság a területen, a Dák Királyság. A nevet adó dákok kisázsiai stílusú megjelenéssel egészen sajátos, a Hérodotosz által (4.94) először a géták körében említett vallási-kulturális habitussal bíró,⁶ bevándorló harcos arisztokrata réteg lehetett.

1.2. A Dák Királyság és Dacia Provincia

1.2.1. A Dák Királyság

(a) Források, időrend, terület

A dákok államára és társadalmára vonatkozó fennmaradt szöveges és régészeti forrásanyag jogtörténeti szempontból szegényes. Alapvetően közjogi jellegű adatokat tartalmaznak a szövegek, a magánjogi természetű információk közel teljes egészében hiányoznak.⁷

Az Erdély területére is kiterjedő dák állam időrendje a közvetlenül rá vonatkozó források szerint a Kr. e. 1. század elején kezdődik és Kr. u. 106-ig tart. A két évszázadot felölelő időszak több korszakra oszlik, az államforma mindvégig királyság.

A Dák királyság (Dacia, ill. Δακία) területe korszakonként változó. Legnagyobb kiterjedését a Kr. e. 1. század első felében érte el, ekkor észak–dél tengely mentén a Kárpátok–Duna, kelet–nyugat tengely mentén a Dnyeszter–Fekete-tenger–Tisza által

5 Mihai Bărbulescu. In Mihai Bărbulescu et al.: *Istoria României*. București 1999. 36.

6 Vö. összefoglalóan Silviu Sanie: *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*. Ed. 2. Iași 2000; Silviu Sanie: *Untersuchungen über Religionsgeschichte und Kultur der Geto-Daker*. Amsterdam 2009.

7 A Dák Királyságra vonatkozó ókori szöveges forrásokat teljeskörűen tartalmazza Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan (ed.): *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I. Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*. București 1964; lásd még Karl Strobel: *Dacii. Despre complexitatea mărîmilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos. În Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 1998/1. 2. 61–95, 207–227; Constantin C. Petolescu: *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista la sfârșitul antichității*. București 2000. 209–222; Dan Dana: *Proprietate publică sau privată la daci. Dezbaterile istoriografice și rațiunile lor. În Studii de istorie a Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor*. Cluj-Napoca 2000. 48–58; Aurel Rustoiu: *Dacia înainte de romani*. In Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan (ed.): *Istoria României. Compendiu*. Cluj-Napoca 2004. 31–60; Ioana Adina Oltean: *Dacia. Landscape, colonisation and romanisation*. London – New York 2007.

határolt területet fedte le, időszakosan ezen túlnyúlóan is, keleti irányban a Bug felé, nyugati irányban a Dunáig. Történetének utolsó szakaszában a Kr. u. 2. század elején az Erdélyi-medencére terjedt ki a dák király felségterülete.

(b) Történeti keretek

A dákokkal kapcsolatba hozott politikailag kevésbé körvonalazható Al-Duna és Fekete-tenger menti kisebb geta államiságokat időrendben követte az Erdély területét is magába foglaló Dák Királyság. A területet birtokba vevő új harcos arisztokrácia megjelenését régészeti szempontból a korai erődfített települések létrejötte jelzi.⁸ A Dák Királyság követhető története a Kr. e. 1. század első felében, 82 körül hatalomra jutott, törzsszövetséget és államot alapító Burebista (*Boirebisztasz*, *Βουρεβίστας*, *Βουρεβίστας*) uralkodásával kezdődött (Sztrabón *Geographika* 7.3.5, 7.3.11, 16.2.39; Iordanes *Getica* 67). Burebista Kr. e. 44-ig tartó uralkodása alatt, több általa vezetett hadjárata által a dák állam elérte a legnagyobb kiterjedését, befolyási övezete pedig a Bécsi-medencéig és a Balkán (*Haemus*) hegységig tartott. Hadserege 200 000 főből állt (Sztrabón 7.3.13). Fővárosa kezdetben *Argedava* (*Αργεδάβον*) volt (?Popești, Giurgiu megye), innen az Erdélyi-medencébe, a szászvárosi hegyekbe telepítette *Sarmizegetusa*-ba („*Sarmizegetusa Regia*”), amely ettől fogva megszűnéséig a területi kiterjedésében változó, de a központi területet magába foglaló Dák Királyság fővárosa maradt. Sikeres hadjáratai mellett kiterjedt szövetségi rendszert alakított ki. Kapcsolatban állt a pontoszi királysággal, a *dionysopolisi* (Bulgária / Balchic) ún. Akornión-felirat (*IG-Bulg I. 2. kiad. 13*)⁹ szövege szerint pedig ő volt az első és a legnagyobb Trákia uralkodói között. Államának kiterjedése, ereje és szövetségi rendszere veszélyessé tette őt a Római Birodalom számára, Iulius Caesar hadjáratot tervezett ellene. Kr. e. 44-ben összeesküvők megölték. Az esemény feltehetőleg kapcsolatba hozható Caesar meggyilkolásával. Halála után birodalma felbomlott részállamokra. A részállamok önálló bel- és külpolitikát folytattak, amelyekből annyi ismert epizódszinten a következő századokból, amennyit a római történetírók fontosnak láttak megemlíteni. Közülük a jogfolytonosságot az Erdély területét is magában foglaló Sarmizegetusa központú részállam képviselte, amelyet Burebista legfőbb tanácsadója és államának főpapja, Deceneus (Dekaineosz) uralt kb. Kr. e. 27-ig, őt Comosicus követte Kr. u. 29-ig. Utódja Scorilo (kb. Kr. u. 28–68), majd Duras volt. Előbbi került a Néró halálát követő római belpolitikai eseményekbe való beavatkozást, utóbbi pedig átadta az uralmat Decebalusnak, Scorilo fiának vagy rokonának (vö. IDR III.3 272: *Decebalus* || *per Scorilo* pecsétlők),¹⁰ az utolsó dák királynak Kr. u. 87-ben. A Dák Királyság több politikai és katonai konfliktusba keveredett a Római Birodalommal Domitianus uralkodása

(Kr. u. 84–96) alatt¹¹ Kr. u. 85–88 között és Traianus (Kr. u. 98–117) uralkodása alatt.¹² Dák sikereket követő római győzelem nyomán (Dio Cassius 48.9.3 és 47.10.1–2) Kr. u. 89-től a Dák Királyság kliensi viszonyban állt a Római Birodalommal 102-ig. Domitianus Kr. u. 89-ben a kliens uralkodóknak járó jelvényeket adta át Decebalus küldöttségének Diegisnek Rómában (Martialis *Epigrammaton liber* 5.3; Cassius Dio 67.7.2–3). Ezzel a Dák Királyság függelmi viszonyt létesített a Római Birodalommal, ami külpolitikai szempontból bírt hatással, az önálló belpolitikát nem befolyásolta. A kliensállammal szembeni kötelezettségek közé tartozó évi 8 millió *sestertius* évjáradék (*stipendium*) fizetését a Római Birodalom Traianus uralkodásának elején megszüntette, amelyet a Dák Királyság katonai reakciója követett a Római Birodalom ellen, ami indokot képezett a római megtorló hadjáratra.

Traianus első dák háborúját (Kr. u. 101–102) követően a Dák Királyság alávetett státuszban, de formailag megmaradt. A korábbi státuszát visszaszerezni akaró Dák Királyságot végül a második dák háború során Kr. u. 105–106-ban a Római Birodalom meghódította (*AE* 1934, 2 Korinthos: ...*universa Dacia devicta est*...) ¹³ és megszüntette. Decebalus király a fogságba esést öngyilkossággal kerülte ki. Fejét a philippi felirat szerint a császár elé vitték Ranistorumba (*AE* 1969/70, 583: ...*decurio in ala eade(m) quod | cepisset Decebalu(m) et caput | eius pertulisset ei Ranissto | ro...*), aki Rómába küldte, ahol a Gemonia lépcsőjére tették közszemlére 106. szeptember 2-án (Fasti Ostienses – Inscr.It. ¹⁴ XIII.1. p. 199: *Decebalu[m] [caput] -- in sca[li]s Gemoni[is] iacuit*). A dák háborúk korabeli illusztrációja a damaszkuszi Apollodórosz által tervezett Traianus-oszlop, amely Traianus fórumán látható mind a mai napig.¹⁵

(c) Lakosság és társadalom

A Dák Királyság létrejöttét megelőző és fennállási idejéből több törzsnév ismert a területéről (vö. például Cl. Ptolemaios *Geographika* 3.7–12 és 9. térkép), amelyek többféle etnikumra utalnak.¹⁶ A dák etnikum, illetve a dákok eredetének kérdése nyitott. Nyelvük azonos az Al-Duna mentén élő gétákéval (Sztrabón *Geographika* 7.3.12–13), akiket a korszak szerzői a trákok közé soroltak. Burebistát is Trákia királyának nevezi a dionysopolisi felirat. Elnevezésük és államuk neve azonban különbözik a gétákétól, ahogy számos képzőművészeti alkotás által megörökített külső megjelenésük is. Jelvényük, a rúdra tűzött sárkány (*draco*) szintén nem sajátja a gétáknak. Az államnak nevet adó dákok vélhetőleg az uralkodó réteget képviselték az államon belül. Személynévanyaguk több nyelvből értelmezhető. Régészeti hagyatékuk szintén sajátos.

⁸ Aurel Rustoiu: *Dacia înainte de romani*. In Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan (ed.): *Istoria României. Compendiu*. Cluj-Napoca 2004. 47.

⁹ ILBulg 1 (2. kiad.) = Georgius Mihailov (ed.): *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae* Vol. 1.2. *Inscriptiones orae Ponti Euxini*. Sofia 1970.

¹⁰ IDR = Ioan I. Russu (coll. O. Floca – V. Wollmann): *Inscriptiile Daciei Romane = Inscriptiones Daciae Romanae. III. Dacia Superior. 3. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)*. București 1984.

¹¹ Karl Strobel: *Die Donaukriege Domitians*. Bonn 1989.

¹² Vö. Karl Strobel: *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*. Bonn 1984.

¹³ AE = *L'Année Épigraphique*. Paris 1888-jelenleg.

¹⁴ Inscr.It. = *Inscriptiones Italiae*. Roma 1931.

¹⁵ Vö. Conrad Cichorius: *Die Reliefs der Traianssäule*. Berlin 1896–1900; Filippo Coarelli: *La colonna Traiana*. Roma 1999.

¹⁶ Vasile Pârvan: *Getica*. București 1926; Vasile Pârvan: *Dacia. Civilizațiile antice din regiunile carpa-to-danubiene*. București 1928; Hadrian Daicoviciu: *Dacii*. București 1972.

A dák állam társadalmának két alapvető rétegét különböztetik meg a görög és latin nyelvű források: *pileati*, ill. *tarabostes* és *comati*, ill. *capillati*. Az előbbiek az arisztokrácia tagjai, akiket csúcsosodó textilsapkában ábrázoltak, utóbbiak a köznép tagjai, akik hosszú hajat viseltek (Iordanes *Getica* 11.71–72). Az elnevezés esetleg a Dák Királyság területén élő, a Kr. e. 2. század közepén hatalmukat veszített kelták le származottaira mint a köznép tagjaira utal, felidézve Gallia provincia *comata* jelzőjét, ami kelta (gall) lakóinak egyik jellemző vonása, a hosszú haj alapján keletkezett. A társadalom két részre tagolódása a régészeti leletek alapján is körvonalazódik. A fekete tengeri görög importkerámia, a luxuscikkek és a durva házikerámia párhuzamosága a különböző társadalmi kategóriák együttes jelenlétét illusztrálja a területen.

(d) Közigazgatás

Az ismert adatok alapján a Dák királyságot hellenisztikus típusú monarchiaként lehet körvonalazni (*arché*), amelynek határait a szomszédokkal kötött kölcsönös elismerésen vagy félelmen alapuló, esetleg írásos egyezmények garantálták, egymás hatalmi szféráinak tiszteletben tartásával, a fegyveres konfliktusok elkerülése és a kereskedelmi kapcsolatok zavartalansága érdekében. Területe kisebb közigazgatási egységekre oszlott. Nem világos, hogy ezek törzsi területek szerint voltak-e tagolva, vagy modernebb szemléletű igazgatási elvek mentén létrehozott kisebb területi egységekre tagozódott-e az állam területe. Az utóbbi lehetőséget támogatja a *-dava* végződésű helynevek viszonylag egyenletes eloszlása a területen, az adott helyek fizikai megjelenése, ti. várakról és erődített oppidumszerű településekről van szó az esetükben.¹⁷ Törvényeik szokásjogon alapultak (Iordanes *Getica* 11.69 saját korabeli germán terminológiával: „*belagines*”), amelyeket Burebista államában a főpap Deceneus összesített, mondhatni „kodifikált”.

(e) Az uralkodó

Az állam élén az uralkodó állt, címe a forrásokban király (*rex* ill. *basileus*; *dux*). A forrásokban egyszemélyi döntéshozóként és hadvezérként szerepel Burebistától Decebalusig. Az állam történetének korai szakaszában egy főtanácsadó főpap (Deceneus) állt a király mellett. Mellette egy tanács is segítette a munkáját (Iordanes *Getica* 11.71). Az uralkodó szükség esetén külpolitikai eseménynél küldöttel képviseltethette magát (vö. *IGBulg* I. 2. kiad. 13; Martialis, *Epigrammaton liber* 5.3; Cassius Dio 67.7.2–3).

(f) A főpap

Burebista uralkodása alatt az uralkodó mellett egy Deceneus (Dekaineosz) nevű tudós főpapot említenek a források főtanácsadóként (Iordanes *Getica* 5.39, 11.67, 11.69, 11.71, 11.73). Az uralkodó halála után a főpap állt az állam élén (Iordanes *Getica* 11.73). Ettől fogva a források nem említenek az uralkodó mellett külön főpapot, ami

arra utalhat, hogy a két funkciót ugyanaz a személy látta el Decebalusig. A főpap az elsőként a géták körében feljegyzett (Hérodotosz 4.94) törvényeket tartalmazó (Diodoros Siculus *Bibliothéké* 1.94) *Zalmoxis* vallást képviselte, amely a főpap kiemelkedő jelentősége és későbbi uralkodói funkciója miatt is egyféle államvallásnak tekinthető.¹⁸

(g) A királyi tanács

Alapvetően a *pileati*, ill. *tarabostes* rétegéből kerülhettek ki a királyi tanács tagjai is, akiket Burebista korában a király barátainak neveztek, és rangsorolták is őket. A Burebista kori *dionysopolisi* felirat (*IGBulg* I. 2. kiad. 13) ‘első barát’ (*πρωτοφιλος*) szava utal a jelenségre, ugyanakkor azt is mutatja, hogy nem csak dák előkelők lehettek a királyi tanács tagjai. A tanács feltűnik Scorilo király (*dux* – Iordanes *Getica* 73–74, 76–78) alatt is. A forrás (Frontinus *Stratagemata* I.10.4) népként említi őket, azonban a kontextust tekintve inkább a tanácsról lehetett szó ez esetben.

(h) Népgyűlés

Burebista hellenisztikus típusú monarchiájának létrejötté előtt esetleg létezhetett a népgyűlés intézménye is az Erdély területére beköltözött dákok körében. Ez a fegyverviselő férfiak összességét jelentette, amely fontosabb ügyekben döntött és igazgatszolgáltató szerepet töltött be. Közvetlen adat nem ismert azonban rá. Analógiaként egy időben távoli, térben közelebbi és kulturális szempontból rokon közösség egy feljegyzett esete szolgálhat. Diodorus Siculus (Διόδωρος Σικελιώτης) Kr. e. 1. századi leírása szerint (*Bibliothéké* 21.11–13) egy foglyul ejtett macedón király sorsáról a harcosokból álló népgyűlés döntött.

(i) Területi egységek vezetői

A kisebb közigazgatási egységek élén a *-dava*kban székelő előkelők álltak, akik a *pileati*, ill. *tarabostes* rétegéből kerülhettek ki. Vélhetőleg a királyi tanácsnak is a tagjai voltak. Az állam területi beosztásáról nincsenek adatok.

(j) Gazdaság

A Dák Királyság gazdaságának rendszeres alapjait a korszaknak megfelelően a mezőgazdaság, állattenyésztés, kereskedelem és ipar jelentették a hadizsákmányon kívül. Ezekon kívül az államhoz csatolt területekről származó adó, amelyekből a Fekete-tengeri görög gyarmatvárosokból befolyt összegek a jelentősebbek, valamint a Kr. u. 1. század végétől a 2. század elejéig befolyó római *stipendium*. Kiemelkedő a fémipar, amely a nemesfémbányászathoz kötődött. A Dák Királyság korából származó erdélyi nemesfémleletek többsége ékszernek feldolgozott tárgy, amelyek lelőhelyei a dák fő-

17 Vö. Liviu P. Marcu: *Istoria dreptului românesc*. București 1997. 27–29.

18 Vö. összefoglalóan Silviu Sanie: *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*. Ed. 2. Iași 2000; Silviu Sanie: *Untersuchungen über Religionsgeschichte und Kultur der Geto-Daker*. Amsterdam 2009.

város, *Sarmizegetusa Regia* környékére koncentrálnak.¹⁹ A Dák Királyság elestekor a Római Birodalom 165 tonna aranyat és 331 tonna ezüstöt zsákmányolt, ami főleg a nemesfémbányászat eredményeképpen kerülhetett a dák uralkodói kincstárba. A mezőgazdaság és az állattenyésztés mértékére nincs adatunk, ahogy a kereskedelmi kapcsolatok struktúrájára és mechanizmusaira nézve sem.

A Kr. e. 1. század első felétől mutatható ki a pénzverés Erdély területén. A görög pénzeket utánzó érmei időrendje Burebista hatalomra kerülésével esnek egybe. A pénzt funkcionálisan áruk ellenértékeként és értékfelhalmozó eszközként is használták. Valószínűleg királyi monopólium volt a pénzverés, s mint ilyen a központosított hatalom egyik bizonyosságának tekinthető.

■ Kulcsszavak

géták, trákok, dákok, első dák háború, második dák háború, *pileati, tarabostes, comati, capillati*, hellenisztikus monarchia, *Zalmoxis, stipendium*

■ Kronológia

Kr. e. 2 600 000–9500 paleolitikum
 Kr. e. 9500–7500 mezolitikum
 Kr. e. 6600–3500 neolitikum
 Kr. e. 3500–1100 bronzkor
 Kr. e. 1100–Kr. u. 1 sz. vaskor
 Kr. e. I. század eleje–Kr. u. 106 Dák Királyság
 Kr. e. 82–44 Burebista király
 Kr. e. 44–kb. 27 Deceneus király és főpap
 kb. Kr. e. 27–Kr. u. 29 Comosicus király és főpap
 Kr. u. 28–68 Scorilo király és főpap
 Kr. u. 68–87 Duras király és főpap
 Kr. u. 87–106 Decebalus király és főpap
 Kr. u. 81–96 Domitianus római császár
 Kr. u. 85–88 római–dák háborúk
 Kr. u. 89 Dák Királyság Róma kliensállama
 Kr. u. 98–117 Traianus római császár
 Kr. u. 101–102 római–dák háború
 Kr. u. 105–106 római–dák háború
 Kr. u. 106 Dacia császári provincia alapítása

19 Dragoș Măndescu: *Pieseale și podoabă din aur și argint în cultura geto-dacică clasică (secolele II. a. Chr. – I p. Chr.)* és Ernest Oberländer-Târnoaveanu: *Brățările regale de aur de la Sarmizegetusa Regia – apogeul artei metalelor prețioase la daci*. In Rodica Oanță-Marghitu (ed.): *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*. Râmnicu Vâlcea 2014. 84–99 és 100–123.

1.2.2. Dacia Provincia

(a) Bevezetés

Jogtörténeti szempontból a tartomány területén alapvetően római jog és *peregrinus* jog különböztethető meg. Tartalmilag a kettő között elhelyezkedő és kevésbé körvonalazható latin jog tartományi létére szintén vonatkoztathatók egyes feliratos források. A kodifikált joganyagból a *Digesta* könyvei tartalmazznak Daciára is érvényes paragrafusokat, egyébként Kr. u. 2–3. századi joganyag esetlegesen maradt fenn a *Codex Theodosianus* és a *Corpus Iuris Civilis* köteteiben.²⁰

A római jogrend egyrészt a fizikai értelemben vett tartományi terület egészének szempontjából érvényesült. Eszerint a 2. században még Róma városát és Itália területét jelentő Római Állam tulajdonába került, így se magántulajdonú föld, se formális szakrális terület nem jöhetett rajta létre, csak birtok- és haszonélvezeti jog, illetve szakráliszerű létesítmények (vö. Gaius, *Institutiones* II.2–11.). Kivételt képezett ez alól a *Ius Italicum*mal felruházott városok területe (vö. Ulpianus, *Digesta* 50.15.1. pr. és 1–11.). A *Constitutio Antoniniana* (Kr. u. 212)²¹ és a Római Állam fogalmának a teljes birodalmi területre való kiterjesztése nyomán a tartományi terület beosztása is változott, létrejöhetett rajta a magántulajdon. A 3. század második évtizedétől kezdve a forrásokban nem szerepel már az a Gaiusnál Kr. u. 160 körül még feltűnő kitétel, hogy tartományi területen csak birtok- és haszonélvezeti jog szerzhető (vö. Pomponius – Ulpianus – Marcianus, *Digesta* I.8.2–9). A római jogrend másrészt az intézményeket és a személyeket érintően érvényesült közjogi és magánjogi szinteken.

Közjogi szinten történő érvényesülése a magistratusokra, a szent cselekményekre és a papságra, magánjogi szinten a római polgárookra (vö. Ulpianus, *Digesta* 1.1.1.2.) vonatkozott. A római jogon kívül a szabad állapotú nem római polgárok, összefoglalóan *peregrinusok* számára saját jogrendjük érvényesült 212-ig, a *Constitutio Antoniniana* hatályba léptéig, amely évtől kezdve mindenki számára a római jog vált irányadóvá.

20 Válogatott alapirodalom a római joghoz magyar nyelven Brósz Róbert, Pólay Elemér: *Római jog*. Budapest 1995; Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest 1997; Zlinszky János: *Ius privatum*. Budapest 1998; Nótári Tamás: *Római köz- és magánjog*. Kolozsvár 2011; Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014 stb. Források és alapirodalom általában a tartományokhoz Gabriele Wesch-Klein: *Die Provinzen des Imperium Romanum. Geschichte, Herrschaft, Verwaltung*. Darmstadt 2016. A Dacia provinciára vonatkozó forrásokat lásd Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan (ed.): *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I. Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*. București 1964 és Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu (ed.): *Fontes Historiae Dacoromanae II. Scriptores 2. Ab anno CCC usque ad annum M*. București 1970; *Inscriptiones Daciae Romanae I–VI*. București – Paris 1975. A tartomány történetének szakirodalmát 2000-ig lásd Sorin Cociș, Felix Marcu, Ovidiu Țentea: *Bibliografia Daciei Romane*. Cluj-Napoca 2003. Lásd még Mihai Bărbulescu (coord.): *Atlas-dicționar al Daciei romane*. Cluj-Napoca 2005. Lásd még Radu Ardevan, Livio Zerbini: *La Dacia romana*. Soveria Mannelli 2007 és Ioan Piso: *Les débuts de la province de Dacie*. In I. Piso (Hrsg.): *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung*. Cluj-Napoca 2008. 297–333.

21 Paul Frédéric Girard, Félix Senn: *Les lois des Romains*. Napoli 1977. 478–490 (21, col. I.); Salvatore Riccobono et al. (eds.): *Fontes iuris romani anteiustiniani I*. (FIRA I.). Florentiae 1941. 445–449 (88, 104); *Caracalla edictum*, In Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia*. Budapest 1963; Marót Károly (szerk.): *Ókori történeti chrestomathia III*. Budapest 1996. 249–250.

(b) Közigazgatási és közjogi kérdések

Traianus császár (Kr. u. 98–117) a második dák háború során hódította és szüntette meg a Dák Királyságot. A háború lezárását követően a terület státusza fegyverrel legyőzött és meghódított ellenséges terület volt (*Dacia capta*). Kr. u. 117. augusztus 11. előtt császári tartományként megalapította az új római provinciát (*Dacia Provincia Augusti* ill. η επαρχία της Δακίας). A terület 271-ig állt római fennhatóság alatt. Ebben az évben Aurelianus császár (Kr. u. 270–275) átengedte a gótoknak a tartományi területet, a Római Birodalom határait visszavonta a Duna vonaláig, a tartományi lakosságot, közigazgatást és hadsereget pedig áttelepítette a Duna jobb partjára (Eutropius *Breviarium ab urbe condita*, IX.13.1.).

Tágabb területi meghatározását tekintve Dacia a közép-dunai tartományok közé tartozott, és a korban használt földrajzi fogalom szerint *Illyricum* régióhoz.²²

(c) A tartomány területe

A meghódított és római kézre jutott terület magától értődően az egykori Dák Királyság teljes területét jelentette. Ennek a történelmi ténynek köszönhetően a római Dacia néhány térképen még a Dák Királyság vélhető kiterjedésének és befolyási övezetének nagyságát lefedő területként szerepel. A római birtokba került területen belül hozták létre a tartományt, amelynek határai jóval kisebb területet foglaltak magukba, mint az egykori Dák Királyság.

Első szakaszban felmérték a meghódított terület topográfiáját és elkészítették a térképszerű *formula provinciae*t, amely a tartománnyá szervezendő terület határait, földrajzi tulajdonságait és geopolitikai ismérveit tartalmazta. Ezt követően megalkották a *lex provinciae*t, amelyet a *senatus* jóváhagyott, s ezáltal formászerűen létrejött a Római Birodalom új tartománya. A folyamat jó előkészítés nyomán már 106. augusztus 11. előtt lezárult. Az új tartomány területét délről a Duna (*Danubius*, *Hister*), ezen túl Moesia Superior és Inferior, északról a Kárpátok, keletről a Kárpátok és az Olt vonala, nyugatról a Bánságon keresztül Viminaciumig (Szerbia, Kostolac) húzódó határsáv határolta. Az új tartományt a Dunán Drobeta (Turnu Severin) állandó kőhíd kötötte össze a Római Birodalommal, egyébként minden oldalról a Barbaricum vette körül.²³ A terület tulajdonosa a Római Állam lett, a császár proconsuli meghatalmazás birtokában diszponált fölötté.

A civil területek *locus* (terület értelemben) meghatározással bírtak, ezen belül megkülönböztettek közterületet (*locus publicus*) és magánterületet (*locus privatus*). A közterületen belül több kategória különült el, így *locus sacer* (templom, szentély), *locus sanctus* (középület, városfal, híd, út), *locus religiosus* (temető). *Locus religiosus* magánterületen is létrejöhetett. Apulumban *locus sacer*ként egy egész szentélykörzet

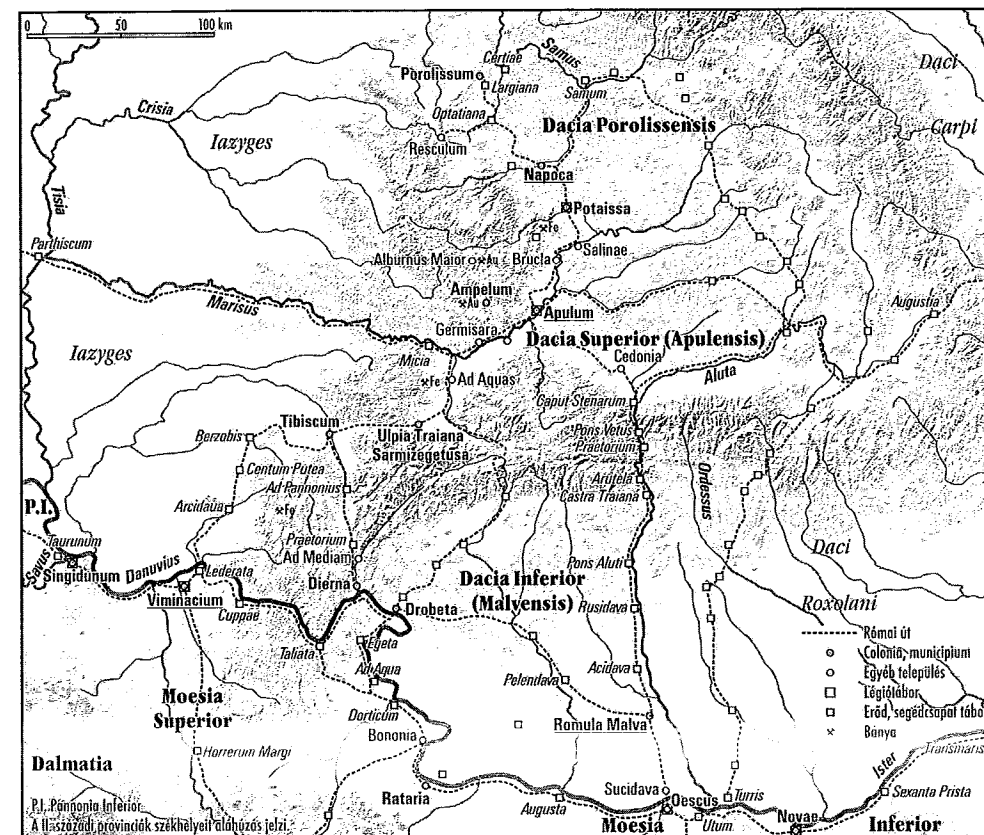
22 Alföldy Géza: *Die 'illyrischen' Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit*. In Gianpaolo Urso (ed.): *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illyrico nell'età greca e romana*. Pisa 2004. 207–220; Marjeta Šašel Kos: *Appian and Illyricum*. Ljubljana 2005.

23 Coriolan Horațiu Opreanu: *Dacia romană și Barbaricum*. Timișoara 1998.

létesült a vonatkozó feliratos források szerint.²⁴ A forma szerinti területi beosztás a Kr. u. 3. század elejéig Daciában csak a *Ius Italicum*mal rendelkező városok területén és territoriumaikon jöhetett létre, a többin csak olyanszerű módon (vö. Gaius *Institutiones* 2.2–11).

(d) Közigazgatási egységek: tartomány és résztartományok

Dacia provincia 106 és 118 között egységes területtel rendelkezett. Kr. u. 118-ban Hadrianus (Kr. u. 117–138) kettéosztotta Dacia Inferior és Dacia Superior résztartományokra, és 123-mal bezárólag létrehozta Dacia Porolissensis is. Dacia Inferior a daciai terület déli részét foglalta el a Dunáig, Dacia Superior a középső részét, Dacia Porolissensis az északi részét. A belső határok pontos vonala nem ismert. 169-ben Marcus Aurelius (Kr. u. 161–180) átszervezte Dacia közigazgatását.

Dacia provincia a Római Birodalomban (106–271)

24 Szabó Ádám: *Der „Locus” von Apulum*. In Radu Ardevan, Carmen Ciongradi, Cristina Găzduc, Ligia Ruscu (ed.): *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca 2004. 787–801.

Dacia Superior neve Dacia Apulensis lett, Dacia Inferior neve Dacia Malvensis, Dacia Porolissensis változatlan néven maradt. Dacia Superior / Apulensis székhelye Apulumban volt, Dacia Inferior / Malvensis székhelye Romula / Malvában, Dacia Porolissensis székhelye Napoca volt. A tényleges név és esetleg belső határmódosítást követő évtizedben is feltűntek hivatalos dokumentumban a korábbi tartománynevek, ami arra utalhat, hogy az új tartománynevek kezdetben inkább a procuratori hivatalokhoz köthető gazdasági jellegű szervezeti változást jeleztek, míg az Apulumban székelő helytartó hivatala mindhárom Daciára egységesen kiterjedt.

A civil közigazgatás alá eső területektől elválóan a határszéli területek katonai igazgatás alá tartoztak, amint a tartománybelső katonai objektumainak környezete is.

(e) Települések

Többféle településtípus ismert a tartomány területéről.²⁵ Közülük a városok: *municipiumok* és *coloniák*, illetve a territoriumaik foglalták el a tartomány civil közigazgatás alá eső részét. A territoriumokon helyezkedtek el a kisebb falusias jellegű települések, a vicusok és pagusok. A városi territoriumokon *villa*-gazdaságok is álltak.

A városok teljes neve a városi rangot és az alapító nevét is tartalmazta, ezzel az alapítás időszakát is jelölve. A *municipium* alacsonyabb városi rangnak számított a császárkorban, a *coloniá*vá való rangemelés egyfajta újjáalapítást is jelentett, ami a városnévben is megmutatkozott, a rangemelést elrendelő uralkodó nevének felvételével. Az új város polgárai az alapító uralkodó tribusába vagy pseudotribusba kerültek besorolásra.

A tartomány létrehozását követően alapította Traianus az első várost, colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa (Sarmizegetusa) 108-cal bezárólag. A város Severus Alexander uralkodása alatt (Kr. u. 222–235) *metropolis* rangjelző névelemet kapott. A *metropolis* névelem a tartománybeli városok közti elsőségét fejezte ki, esetenként csak ezzel a jelzővel tűnik fel a feliratos forrásokban. Hadrianus (Kr. u. 117–138) három várost alapított Daciában, colonia Aelia Romulát (Romula), ami esetleg azonos Malva coloniájával, valamint két *municipiumot*. A *municipium* Publius Aelius Hadrianus Drobetensium (Drobeta) Septimius Severus (Kr. u. 193–211) alatt *colonia* rangra emelkedett colonia Septimia Drobetensium néven. A hadrianusi alapítású *municipium* Aelius Hadrianus Napocensiumot (Napoca) valószínűleg Marcus Aurelius emelte *colonia* rangra colonia Aurelia Napocensium néven. Marcus Aurelius (Kr. u. 161–180) alapította meg a *municipium* Aurelius Apulensiumot (Apulum I.), amelyet utódja, Commodus *colonia* rangra emelt colonia Aurelia Apulensium néven. Septimius Severus a korábbi apulumi táborvárost emelte *municipium* rangra, amely a *municipium* Septimium Apulensium (Apulum II.) nevet kapta Kr. u. 193–197 között, később talán ez vált Traianus Decius (Kr. u. 249–251) alatt a colonia Nova Apulensiummá. Septimius Severus (Kr. u. 193–211) uralkodásá-

nak első felében megalapította a *municipium* Septimium Potaissensiumot (Potaissa), amelyet 200–211 között *colonia* rangra emelt colonia Septimia Potaissensium néven. Ugyanő további négy *municipiumot* alapított Daciában: Ampelum, Dierna, Tibiscum, és Porolissum városait, amelyek mindegyike egy-egy *municipium* Septimium volt.

A *municipiumok* és *coloniák* között észrevehető formai különbség alapvetően nem volt már a korszakban (vö. Aulus Gellius *Noctes Atticae* 16.13), egyedül jogrendbeli különbség nevesíthető, amely szerint az alacsonyabb rangú *municipiumok*ban a római joggal párhuzamosan latin és *peregrinus* jogrend is érvényesült, míg a *coloniák* polgárai számára csak a római jog volt hatályos.

Négy vagy öt (?) település: Dierna (?), Sarmizegetusa, Napoca, Apulum és Potaissa *Ius Italicumot* kapott a Severus-korig vagy a Severus-korban, ami annyit jelentett, hogy területük azonos jogokat élvezett az itáliai földdel. Itália területe Augustus óta Róma város, vagyis az állam területének számított, szemben a provinciák területével, amelyek az állam vagy a császár tulajdonát képezték. Az itáliai területen létrehozott föld-magántulajdon mentes volt a földadó (*tributum soli*) alól, ugyanígy a rajta lakók mentesek voltak a fejadó (*tributum capitis*) alól. A tartományok, melyek városai és területei *Ius Italicumot* kaptak (vö. Ulpianus, *Digesta* 50.15.1. pr. és 1–11.), ugyanolyan jogállásúnak számítottak, mint Itália területe.²⁶

A *vicus* a városnál kisebb közigazgatási egység, városi vagy katonai területen. Jelenthet ugyanakkor egy utca által jellemezhető városnegyed is. Daciában is kétféle *vicus*típus ismert, a katonai és a civil. Előbbi a katonai táborok mellett helyezkedett el, utóbbi a városi territoriumokon.

(f) Katonai igazgatás

A daciai haderő létszámát nagyjából 30 000 főre becsülik.²⁷ Ez két *legiót*, ezer és ötszáz fős reguláris segédcsapatokat és meghatározhatatlan létszámú irreguláris segédcsapatot, ún. *numerusok*at foglal magába. Daciában 106-tól 118-ig két *legio* állomásozott. Apulumban a *legio* XIII Gemina, Berzobisban, illetve Sarmizegetusában a *legio* IV Flavia Felix. 118-tól csak a *legio* XIII Gemina maradt, amely mellé 169-ben a *legio* V Macedonicát rendelték Daciába, Potaissa állomáshellyel. A *legiók* Gallienus koráig, a 3. század második felének elejéig állomásoztak Daciában. A *legiók* mellett a határmenti (*limes*) és a tartománybelső fontos útvonalainak mentén álló erődökben különböző fegyvernemeket és harcmodort képviselő segédcsapatok állomásoztak.²⁸ Reguláris gyalogsági egységek: *cohortok*; reguláris lovassági egységek: *alae* és irreguláris egységek: *numerusok*. A katonai terület (*prata*) eltérő igazgatási egységet

25 Vö. általában és Daciára vonatkozóan François Jacques: *Les cités de l'Occident romain*. Paris 1990 és Friedrich Vittinghoff: *Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit*. Stuttgart 1994. Daciához pedig Dumitru Tudor: *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*. București 1968; Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998; Ioana A. Oltean: *Dacia, landscape, colonisation, romanisation*. New York 2007.

26 Giuseppe Ignazio Luzzatto: *Appunti sul ius Italicum*. In *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*. 1950/5. 79–110; Nicolae Gostar: „*Ius Italicum în Dacia*”. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* 1969/6. 127–138; Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998. 117–119.

27 A *legiókhoz* lásd Ioan Piso: *Les légions dans la province de Dacie*. In Yann Le Bohec, Catherine Wolff (éd.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon 2000. 205–225. A segédcsapatokhoz lásd Constantin C. Petolescu: *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*. București 2002.

28 Constantin C. Petolescu: *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*. București 2002.

képviselt a tartomány egyéb területeitől. A legiók mellett kialakuló civil településeket *canabaenak* ('táborváros'), lakóit *canabariinak*, a segédc csapatok mellett kialakuló civil településeket *vicusnak* nevezték, lakóit *vicaninak*. A *canabae*k gyakran formális várossá fejlődtek, Daciában Apulumban és Potaissában kapott városi rangot a legiótábor melletti *canabae*. Ritkábban katonai vagy civil *vicusok* is városi rangot kaptak, Daciában Romula, Drobeta, Porolissum és talán Napoca.

A legiókban római polgárok szolgáltak, a segédc csapatok többségében peregrinusiak, akik 25 esztendő szolgálatuk leteltével kaptak polgárjogot, a *honesta missio*val együtt járó papiruszra írt vagy bronzlemezre vésett katonai diploma által.²⁹ Minden évben történt elbocsátás, amely rendszeresen év elején történt az ősszel sorozott újoncok (*tiro*, *tirones*) kiképzésének befejezte nyomán, vagy rendhagyó esetekben, például hadjáratok befejezését követően. Különleges példákat jelentenek a személyes okból történő elbocsátások, amelyek a katona harcképtelenségi állapota miatt történtek.

(g) Közigazgatás

A tartomány, majd 118-ban történt felosztása után a résztartományok élén különböző rangú helytartók álltak.³⁰ Az osztatlan Dacia, később a gazdasági szempontból fontosabb Dacia Superior élén egy imperiummal rendelkező *legatus Augusti pro praetore* állt. Székhelye Apulumban volt.

A szenátori rendből származó *legatus Augusti pro praetore* beosztása bizonyos mértékben elvált a helytartó közeleti rangjától. A császári tartományokat, amilyen Dacia is volt, az uralkodó a több tartományra érvényes felhatalmazás, az *imperium proconsulare maius* birtokában igazgatta. Mivel nem lehetett jelen helytartóként (*proconsul*) minden tartományában, ezért megszabott időre meghatalmazott legatusok által igazgatta a császári tartományokat. Proconsulként csak nála alacsonyabb rangú, azaz *propraetori* beosztású legatust küldhetett ki. A *propraetori* beosztású legatusok vagy a volt praetorok vagy a volt consulok közül kerültek ki. Az, hogy egy tartományba volt praetort vagy volt consul küldött-e ki az uralkodó, attól függött, hogy hány *legio* állomásozott az adott provinciában. Volt *praetor* egy *legio* irányítására kaphatott csak felhatalmazást, és ez esetben ő volt a *legio* közvetlen parancsnoka is, volt *consul* több legiót vezethetett legiolegatusok által. A *legio* nélküli tartományokat procuratori rangú helytartók által igazgatta a császár.

A fentieknek megfelelően amíg Daciában két *legio* állomásozott 106–118 között, addig consuli rangú *legatus Augusti pro praetore* volt a helytartó.³¹ Ezt követően Dacia Superiorban egy *legio* állomásozott 168-ig, így a helytartó egy praetori rangú *legatus Augusti pro praetore* volt. Dacia Inferiorban és Porolissensisben csak segédc csapatok (*auxilia*; *cohortes*, *alae*, *numeri*) állomásoztak, a helytartók pedig procuratori beosztá-

sú lovagrendi személyek voltak (*Präsidialprokuratoren*). A lovagrendi procuratorok nem rendelkeztek *imperiummal*.

169-től két *legio* állomásozott az új nevet kapó középső tartományban, Dacia Apulensisben, ennek megfelelően consuli rangú *legatus Augusti pro praetore* állt a továbbiakban az élén. Együttal a két procuratori tartományt, a korábbi Dacia Inferiort, új nevén Dacia Malvensist és Dacia Porolissensist is Dacia Apulensis helytartója alá rendelték, aki így a három Dacia (*Tres Daciae*) tényleges vezetője volt. A résztartományok pénzügyi procuratorai (Finanzprokuratoren) ezt követően gazdasági funkciót láttak csak el. Dacia Superior / Apulensis procuratora Sarmizegetusában, Dacia Inferior / Malvensis procuratora Malvában (Romula), Dacia Porolissensis procuratora Napocában tartotta a székhelyét.³² A procuratori hivatal beosztottai közé tartoztak a könyvelési, iratkezelési és pénzügyi szakemberek, a *tabulariusok*, *librariusok* és *dispensatorok*.

A 3. század közepétől, Gallienus császár reformjai után lovagrendű *praeses* állt a daciai tartományok élén is, a legiókat *praefectusok* vezették.

(h) Dacia gazdasága

Az állam részére befolyó daciai jövedelem két alapvető részből állt, az általános birodalmi gyakorlatnak megfelelően, közvetlen és közvetett adókból.³³

A közvetlen állami adók a földekre kivetett adót és a személyi adót jelentették. A tartomány területe az állam tulajdona volt. Az állam ennek használata fejében adót vetett ki, ez volt a *tributum*, *iugatio* vagy *capitatio terrena*. Ez alól a *Ius Italicum*mal rendelkező területek mentesültek (ld. feljebb). A személyi vagy másként fejadót (*tributum capitis*) a provincia minden lakosának fizetnie kellett.

A közvetett adók közé tartoztak a termékek eladásáért fizetendő 1% értékű *centesima rerum venalium* és a rabszolgák adásvételekor behajtott 4%-os adó, a *quinta et vicessima venalium mancipiorum*. A rabszolga felszabadításakor 5%-ot kellett fizetnie a szabadságát megvásároló rabszolgának, ez volt a *vicessima manumissio-num sive libertatis*. 5%-os volt az örökösödési adó is, a *vicessima hereditatum* terhelte. A közvetett adók közé tartoztak a vámok is, amelyek kezelésére Augustus vámkörzeteket hozott létre. Vámot (*portorium*) a vámkörzet határán kellett fizetni.³⁴ A vámok alól egyes hivatalok viselői mentességet kaphattak, így például a hivatalos vallások papjai. Dacia az illyricumi vámkörzethez (*Publicum Portorium Illyrici*) tartozott, amelynek központja a pannonia superior Poetovio coloniájában (Ptuj, Szlovénia) volt. Marcus Aureliusig *conductor* vagy *conductorok* bérelték a vámkörzetet, azt követően egy gazdasági *procurator* irányítása alatt állt.³⁵ Daciából Porolissumban

29 Vö. Werner Eck, Hartmut Wolff (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln 1986; Margaret Roxan, Paul Holder: *Roman Military Diplomas I–VI*. London 1978–2003.

30 A császári közigazgatásról általában lásd Arthur Stein: *Die Reichsbeamten von Dazien*. Budapest 1944; Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*. Bonn 1993; Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn 2013.

31 Ioan Piso: *Fasti Provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*. Bonn 1993. 8–9.

32 Összefoglalóan lásd Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn 2013. 111–292.

33 Dacia gazdaságáról áttekintően lásd Cristian Găzdac: *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)*. 2nd ed. Cluj-Napoca 2010. 60–63.

34 Vladimir Hanga (ed.): *Istoria dreptului românesc I*. București 1980. 90–91.

35 Dobó Árpád: *Publicum Portorium Illyrici*. Budapest 1940. Lásd még Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn 2013. 293 sk. Lásd még Cristian Găzdac: *Monetary circu-*

ismert egy vámhivatali épület, amely a vámkörzet északi határátkelőjének adminisztrációját látta el.³⁶

Portoriumot kellett fizetni továbbá egyes városokba való bejutáshoz vagy egy híd átkeléséhez. A bevételek a vámkörzet esetében a birodalmi kincstár, az utak és hidak használatkor a provincia kincstárát, a városba való belépéskor pedig a helyi kincstárát illették.³⁷

Dacia bevételeinek elkülönülő kategóriáját képezték az altalajkincsek kitermeléséből származó jövedelmek. Ezek között is kiemelt szerepet kapott az ezüst- és aranybányászat. A birodalmi szabályozás szerint a nemesfém-bányászat császári felügyelet alatt zajlott. Az egyes bányavidékek gazdasági és adminisztratív szervezésére és a kitermelésre saját törvényt vonatkoztattak.³⁸

Az Erdélyi-sziget-hegység nemesfémlelőhelyei, amelyek közül a legismertebb *Alburnus Maior* (Verespatak), különálló bányászati körzetet képeztek. Ennek élén egy *procurator aurariarum* állt. Összesen 10 *procurator* nevét ismerjük feliratokról, melyek alapján székhelyük az ókori Ampelummal (Zalatna) azonosított.³⁹

A kitermelés bérlők (*conductores*) által történt. A szerződést az állam nevében a *procurator aurariarum* kötötte meg a bérlőkkel. A szerződések általában öt évre szóltak és évente fizetendő bérleti díjat határoztak meg. Emellett a kitermelt munkálatlan arany az 50%-a császári kincstárát illette. A bérlők alvállalkozókkal vagy más provinciákból érkező szakemberekkel kötött munkabérleti szerződések útján látták el feladatukat. Ampelum körzetébe például bányászatban járatos illír törzsek tagjait telepítették, akik *peregrinus* jogállással bírtak. A bányakörzet *procurator*a a terület közigazgatásáért is felelt.⁴⁰

Az aranyhoz hasonlóan a többi altalajkincs is császári tulajdon volt, és a kitermeléséből származó jövedelem az államkincstárát illette, viszont ennek lebonyolítását a provincia pénzügyi vezetője felügyelte. Az aranykitermelő vállalkozókhoz hasonlóan Daciában találunk *conductores salinarum* és *conductores ferrariarum*ot említő feliratokat a só- és vas kitermelés bérlőiként. Ugyanígy legelőket is béreltek az államtól, ami nagyobb mérvű állattartást is feltételez. Bár felirat nem említi, valószínűsíthetjük, hogy a kőbányák használati jogát is hasonló *conductores* szereztek meg. Az altalaj kincsei mellett a legelőket is az államkincstár adta használatba haszonbérleti

lation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337). 2nd ed. Cluj-Napoca 2010.

36 Nicolae Gudea, Wolfgang Schuller, Kurt Schmidts: *Porolissum. Ausschnitte aus dem Leben einer dakisch-römischen Grenzsiedlung aus dem Nordwesten der Provinz Dacia Porolissensis*. Amsterdam 1998.

37 Siegfried J. De Laet: *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du Haut-empire*. Brugge 1949; Friedrich Vittinghoff: *Portorium*. In A. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Mittelhaus (Hrsg.): *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XXII.1. Stuttgart 1953. 347–349.

38 Alfred Michael Hirt: *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects*. Oxford 2010. 7.

39 Volker Wollmann: *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia romană*. Cluj-Napoca 1996. 40; Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn 2013. 335–352.

40 Alfred Michael Hirt: *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects*. Oxford 2010. 340.

díj ellenében a *conductores pascuin*ak. Ezek, akárcsak a vas-, só- és kő-kitermelés is, a tartomány pénzügyi vezetője, a *procurator provinciae* igazgatása alá tartoztak.⁴¹

(i) Helyi közigazgatás

A császárkori tartományok létrehozását követően⁴² alakult meg a legfőbb helyi érdekképviselői szervezet, a tartománygyűlés⁴³ (gör. *koinón*; lat. *commune*, *provincia*, *concilium provinciae*), amely a tartományi közösségek képviselőiből és küldötteiből állt. A tartománygyűlés létét általában törvényben rögzítették, de vonatkozó tartományi törvénytörvény nem maradt fenn. Daciában is a többi tartományhoz hasonlóan hasonlóképpen működött a tartománygyűlés (*concilium provinciarum Daciarum III*). Sajátos szempontok szerint kiválasztott székhelye⁴⁴ Ulpia Traiana Sarmizegetusában volt, a város falain kívüli szent kerületben (*area sacra*), egy elkerített téren (*forum provinciae*). A sarmizegetusai *forum provinciae* egy 66x66 méteres, délről 22x22 méteres beugró résszel tagolt oszlopcsarnokkal (*porticus*) övezett tér volt L. F. Marsigli 1699-ben végzett felmérése és rajza szerint.⁴⁵ A *forum provinciae* magánjogi szempontból a tartománygyűlés tulajdonában állt. A tartománygyűlés egyesületi (*collegium*) formában működött, alkalmazottakat és rabszolgákat tarthatott. A tartománygyűlés feladata a helytartó tevékenységének figyelemmel kísérése volt, s ha visszaélést tapasztaltak, közvetlenül jelenthették az uralkodónak. Másik feladatköre a tartomány hűségének és lojalitásának évenkénti kinyilvánítása volt az uralkodó, azaz a Római Birodalom felé. Utóbbit vallási szertartások és amphitheatrumi játékok rendezésével egybekötött ünnepség keretében nyilvánították ki minden évben, vagy év elején, vagy a tartomány alapítási ünnepe alkalmával. A daciai tartománygyűlés pénzverési jogot kapott Kr. u. 246-ban Philippus Arabs császártól (Kr. u. 244–249) és Gallienus uralkodása (Kr. u. 253/260–268) alatt 257-ig gyakorolta. Az érmek előlapján uralkodói mellkép, hátlapján sisakos nőalak, Dacia megszemélyesítése (perszifikáció) a legio XIII Gemina vagy a legio V Macedonica jelvényállatai (sas, oroszlán) között, kezében *D(acia) F(elix)* feliratos *vexillum*mal áll. A pénzverés helyszíne vagy Ulpia Traiana Sarmizegetusa, vagy a moesia superior Viminacium volt.⁴⁶

A tartománygyűlés élén a tartomány főpapja⁴⁷ állt (*sacerdos provinciae*, *sacerdos Daciae*, *sacerdos Arae Augusti nostri*, *sacerdos Arae Augusti nostri coronatus Daciarum III*). Hivatalát törvény (egy *lex dicta*) rögzítette (vö. CIL XII 6038; FIRA I.

41 Volker Wollmann: *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia romană*. Cluj-Napoca 1996. 240–249.

42 A helyi közigazgatás vonatkozásában alapvető irodalomként lásd Jürgen Deininger: *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* München 1965 és Babett Edelmann-Singer: *Koina und Concilia. Genese, Organisation und sozio-ökonomische Funktion der Provinziallandtage im römischen Reich*. Stuttgart 2015.

43 Szabó Ádám: *Daciai papság*. Budapest 2007. 222–230.

44 Szabó Ádám: *The seat of the provincial assembly and the Forum provinciae of Pannonia Inferior during Trajan's Age*. In *Acta Musei Napocensis*. 2016/I. 107–120.

45 Szabó Ádám: *L. F. Marsigli és Sarmizegetusa topográfiája. A provinciális forum és az Ara Augusti Daciában*. In *Archaeologiai Értesítő* 2004/129. 83–119.

46 Iudita Winkler: *Moneda „Provincia Dacia”*. In *Studii și Cercetări de Numismatică* 1971/5. 145–158.

47 Szabó Ádám: *Daciai papság*. Budapest 2007. 231–235.

1941, 199–202, nr. 22 Gallia. Narbonensis). Titulusába az *Ara Augusti* a Severus kor elején a 2. század végén került (Kr. u. 193–) a birodalmi császárkultusz átalakulása nyomán, amely az élő uralkodót is isteni tiszteletben részesítette, nem csak, mint korábban, a megistenült uralkodókat (*divus, divi*). A *coronatus Daciarum* III titulus-rész Severus Alexander uralkodása (Kr. u. 222–235) alatt került a főpapi titulusba. A *coronatus Daciarum* III a tartománygyűlés-vezetői mivoltát emelte ki, a keleti tartományokhoz hasonlóan, ahol a főpapok címében a görög főpap (*archiereusz*) titulus mellett a tartománynév és az *-archész* elem szerepelt, amely a tartománygyűlés-vezetői funkciót jelentette. A Római Birodalom nyugati, latinul beszélő felében a kora császárkorban egyedül Daciában tűnik fel a főpap titulusában a főpapi minőség mellett megkülönböztetően a tartománygyűlés-vezetői jelzése. A főpapot évente választotta a tartománygyűlés (vö. CIL II 4230, Hispania Citerior, Tarraco: *electus a concilio provinciae*) előzetes kijelölést (*designatio*) követően, szolgálata leteltével szobor (*statua*) járt neki a forum provinciae területén. A főpap a tartomány legelőkelőbb és vagyonosabb rétegéből került ki, többségük a lovagrend tagja volt. A megtiszteltetésre (*honor*, Apuleius Florida 16.73: *summus honor*, vö. még Aurelius Augustinus *Epistula* 138.4.19) ismételtén választható volt korlátozás nélkül (Digesta 50. 4.17pr. Hermogenianus 1 iuris epit.), hetvenéves koráig (Digesta 50. 5. 8pr. Papinianus 1 resp.), Daciából nyolc főpap ismert eddig, a Kr. u. 2. század második felétől a 3. század közepéig. Többen közülük valószínűleg évről évre újraválasztva, hosszabb ideig töltötték be a hivatalt.

A városi közigazgatás⁴⁸ vonatkozásában a tartományi városok vagy *deductiós*, azaz telepítéssel létrehozott városok voltak (*colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), vagy valamilyen egyszerűbb településformát képező előzményre tekintettek vissza, mint *canabae* (*legio* melletti táborváros: Potaissa – *canabae* előtt ez *vicus* is volt, municipium Septimium Apulense), civil vagy katonai *vicus* (falusias jellegű település a territoriumon vagy a tábor mellett: Romula, Drobeta, Napoca, Porolissum) vagy *pagus* (tanyasi jellegű településforma: Dierna, Tibiscum, Ampelum).

A városok közigazgatásának alapját a városi törvény képezte (ált. *lex municipalis, lex municipi* vagy *lex coloniae*).⁴⁹ A városi törvény rögzítette a város létét és törvényerőre emelte. Emellett előírásokat tartalmazott az adott város tanácsnoktestülete (*ordo decurionum*), az egyes tisztségek és hivatalok, ünnepek, tarifák, összeghatárok és bírságok vonatkozásában. A törvény szövege előírások és tiltások formájában fo-

galmazott szöveg volt, amely egységes, Róma városban szerkesztett mintára tekintett vissza, de figyelembe vette a helyi jellegzetességeket. A városi törvényeket bronztáblára vésve a forumon függesztették ki, kifüggesztése pillanatától állt érvényben. Dacára annak, hogy minden római jog szerint létrehozott vagy meghatározott városnak volt törvénye, a szövegekből kevés maradt fenn, Daciából egy sem. A hiány oka, hogy a bronztáblákat nyersanyagként használták fel a későbbi korokban.

A coloniák élén kétfős (*duumviri, Ilviri*), a municipiumok élén két- vagy négyfős (*duumviri, Ilviri vagy quattuorviri, IIIIviri*) előljáróság (*magistratusok*) állt. A *Ilvirek* közül az egyik ún. *Ilvir iure dicundo* lehetett, azaz jogszolgáltató duumvir. Ötödévenként *Ilvir quinquennalist*, azaz ötödévi duumvirt választottak, akinek feladata a *census* elkészítése volt, és az *ordo decurionum* tagságának felülvizsgálata. Vagy egy volt *Ilvirt* választottak a tekintélyesebbnek számító hivatalra, vagy az éppen ötödévre eső *Ilvir* látta el a feladatkört. A municipiumokban a kétfős vagy négyfős előljáróság léte az alapítás időszakával függött össze, mindkét változat előfordul, a *Ilvirális* rendszer éppúgy, mint a *quattuorvirális*. A városokban a közigazgatási tisztségek közül az *aedilis* és a *quaestor* hivatala létezett még a rögzített hivatali pályafutásba (*cursus honorum*) sorolható tisztségek közül. A tisztségek viselésének szabályrendszere megegyező a Róma városi rendszerrel, a *collegialitás* és az *annuitás* érvényesült a tartományi városokban, így Daciában is.

A következő tisztségek ismertek feliratokról a daciai városokból:⁵⁰

Apulum I. municipium: decurio, aedilis, IIIIvir; Apulum I. colonia – decurio, aedilis, quaestor, Ilvir, (Ilvir) quinquennalis;
Apulum II. municipium: decurio, aedilis, quaestor, IIIIvir;
Dierna municipium: decurio, aedilis, quaestor, IIIIvir;
Drobeta colonia: decurio, quaestor, Ilvir;
Napoca municipium: Ilvir quinquennalis; Napoca colonia: decurio, aedilis, IIvir, Ilvir quinquennalis;
Porolissum municipium: decurio, (Ilvir) quinquennalis;
Potaissa municipium: IIIIvir; Potaissa colonia: aedilis, quaestor, Ilvir;
Romula municipium: decurio, Ilvir; Romula colonia: decurio, quaestor, aedilis, Ilvir és egy *praefectus*, aki különleges esetben a Ilvirt helyettesítette;
Sarmizegetusa colonia: decurio, aedilis, quaestor, (Ilvir) quinquennalis, praefectus quinquennalis;
Tibiscum municipium: forráshiány miatt nem ismert tisztség.

A városok életében szerepet játszottak a *patronusok*, akik tekintélyesebb személyként a város érdekében „lobbizhattak” a megfelelő helyeken. Patronust egy-egy eset képviselőjére is választhattak, címe *patronus causarum* volt.

Az *ordo decurionum* tagságának rögzített létszámát a városi törvény határozta meg, az ismert esetekben 100 főben. A tagságnak 25 éves életkori alsó határa és vagyoni feltétele volt. Ha nem volt elég vagyonos személy, aki a keretszámot kitölthette,

48 Általában vö. Wilhelm Liebenam: *Stadtverwaltung im römischen Kaiserreich*. Leipzig 1900; Frank Frost Abbott, Allan Chester Johnson: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton 1926; Illés Imre Áron: *Városi közigazgatás a Digesta 50. könyvében*. Szeged 2011. Daciára vonatkozólag lásd Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998.

49 Callie Williamson: *Monuments of Bronze: Roman Legal Documents on Bronze Tablets*. In *Classical Antiquity* 1987/6. 160–183; Werner Eck: *La loi municipale de Troesmis: données juridiques et politiques d'une inscription récemment découverte*. In *Revue historique de droit français et étranger* 2013/91. 199–213; Illés Imre Áron: *Vespasian's edict and the Flavian municipal charters*. Budapest 2016; Werner Eck: *Fragmente eines neuen Stadtgesetzes – der Lex coloniae Ulpiae Traianae Ratiariae*. In *Athenaeum. Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia* 2016/II. 538–544 – ez a törvény azért is különösen figyelemreméltó, mert Traianus közvetlenül Dacia meghódítását követően alapította Ratiaria coloniáját, azaz Sarmizegetusa törvénye is hasonló lehetett.

50 Lásd Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998. 518–537.

úgy nem töltötték ki, ha a megfelelő vagyonnal rendelkező személyek többen voltak, mint a keretszám, akkor létszámfölöttiként, tiszteletbeli decurióként vehettek részt a testület ülésein a számfölöttiek. Az *ordo decurionum*beli tagság és a hivatalviselés összefüggtek, amennyiben a hivatalokat az *ordo decurionum* tagjai töltötték be. Ugyanakkor a hivatalviselésnek csak a római polgárjog és megfelelő vagyon volt a feltétele. Decuriók Tibiscum kivételével minden daciai városból ismertek. Tibiscumban is voltak nyilván, de egyelőre nincs ismert forrás rájuk vonatkozólag. Sokan a daciai decuriók közül több városban voltak decuriók egy időben, aminek nem a tisztség-halmozás és befolyásszerzés volt a célja, a jelenség inkább azzal magyarázható, hogy nem volt mindenütt megfelelő létszámú személy, aki alkalmas volt a decurionatusra. A többi honorral kapcsolatban is hasonló a helyzet a tartományban.

A decuriók testülete a város minden közre tartozó ügyéről szavazással hozott döntést, a döntést decretum formában hozták nyilvánosságra. A feliratos forrásokban rendszerint az *ex decreto decurionum* formula utal rá.

(j) Papi hivatalok

A papi hivatalok⁵¹ közül az *augur*, *pontifex*, *flamen* és *sacerdos* ismertek a daciai városokból, feliratos forrásokból. Kutatási szempontból hozzájuk számít az egyetlen ismert *haruspex* (béljós) is, bár nem tartozott a papok közé, valamint a szakrális létesítmény adminisztrációját ellátó *antistesek* funkciója is. Többen egy időben több településen is viseltek papi tisztségeket, valamint egy személy több papi tisztséget is betölthetett ugyanazon településen, kivétel a flamenek, akik egy településen egyszerre csak a flaminatust látták el. A sacerdosok különböző befogadott (görög, orientális) vagy újonnan alapított kultuszok (császárkultusz) papságát látták el.

A hagyományos római vallás (*sacra populi Romani*) körébe tartozó cselekményeket az augurok, pontifexek és flamenek végezték. Az augurok és pontifexek testületi (*collegium*) formában működtek, helyben azonos jogokkal és kötelezettségekkel, mint a Róma városi papi testületek tagjai, feladatuk a hagyományos római vallási diszciplína gyakorlása, vitele és felügyelete. Az augurok előjelértelmezéssel, határkijelölésekkel foglalkoztak, a pontifexek a vallási szertartások formaszerű vitelével. A flamenek a városi császárkultuszt ápolták, a pontifexek mellé beosztva. A coloniákban párban látták el a papi hivatalt, a municipiumokban egyedül. A megüresedett papi tisztségeket az előd elhalálása vagy összeférhetetlenné válása esetén kooptációval töltötték és tölthették be. A papi tisztségek így nem sorolhatók a *cursus honorumba*, viseletük magas tekintélyértékkel bírt a tartományi városokban is. Három esetben a *flamen* és *sacerdos* *Laurentium Lavinatium* is feltűnik Daciában.⁵² A tartományokban kivételes papi tisztség, a Hadrianus (Kr. u. 117–138) által újjáélesztett latin városok kultuszközösségének egyik papsága összefügghet a daciai városoknak adományozott *Ius Italicummal*.⁵³

(k) Egyesületek

Akárcsak a többi tartományban, Daciában is működtek egyesületek (*collegia*), amelyek hivatás-, vallási, etnikai, önszegélyző vagy temetkezési alapon, valamely sajátos céllal jöttek létre. A *collegiumok* magánegyesület formában léteztek hivatalosan, többnyire városi keretek között, de kisebb településeken is. Tagsági feltételeiket saját szabályzatuk (*lex collegi*) rögzítette. Daciából mindegyik felsorolt egyesületi forma ismert.⁵⁴

(l) Társadalom

Dacia első lakosai a Kr. u. 4. században író Eutropius (illetve felhasznált forrása) szerint az egész világról (*ex toto orbe terrarum*), azaz a Római Birodalom minden részéből költöztek az új tartományba, mert Decebalus háborúja miatt a férfiak kipusztultak a területről (*Breviarium* 8.6).⁵⁵ A *tributum* fizetésre (Lactantius *De mortibus persecutorum* 23.5) kötelezhető lakosság telepítésére valóban szükség lehetett, őslakosok mérsékelt számban maradtak a területen. A provincia értelmezhetően fennmaradt névanyagában dák név nincs, a római nevek mellett gyakoriság szerint, kelta és illír, trák, görög, orientális és kérdéses eredetű nevek fordulnak elő.⁵⁶ A kelta, illír, trák nevek hordozói között lehetnek olyan egykori dák alattvalók és leszármazottaik, akik őslakosnak tekinthetők. A nevek nem csak a lakosok származására, hanem jogállására is rámutatnak. A daciai társadalom is szabadokból és rabszolgákból állt alapvetően. A szabad állapotú személyek, római polgárok, latin jogú polgárok és peregrinusok lehettek. A római polgárok lehettek szenátori, lovagi és decuriói rangúak.

Daciában szenátorok a császári közigazgatásban fordultak elő, közvetlen daciai származású szenátor nem ismert. Magasabb rangú lovagok szintén a császári közigazgatás tagjai között szerepeltek. Egyik kategória sem számítható a daciai lakossághoz, mivel határozott ideig éltek a tartomány területén, hivatalból. Ugyanígy nem számíthatók a daciai lakossághoz az aktív katonák sem, se a *legiókban* szolgáló polgárok, sem a segédcsoportokban szolgáló polgárok és *peregrinusok*. A katonák legfeljebb leszerelésüket (*honesta missio*) és veteránusként helyben való letelepedésüket követően váltak a helyi társadalom tagjaivá.

A daciai társadalmi elitet így a lovagok képviselték, akik lovagi címe *eques Romanus*, *equo publico* és a *militiis* formában fordul elő a feliratos forrásokban. Az a *militiis* lovagok katonai szolgálatukkal érdemelték ki a lovagi rangot.

A szabad státuszú személyek jogállása Kr. u. 212-t követően egységesült, mindannyian római polgárok lettek a *Constitutio Antoniniana*, Caracalla általános polgárjog-adományozó rendelete által.

54 Általában vö. John S. Kloppenborg, Stephen G. Wilson: Voluntary Associations in the Graeco-Roman World. London 2002. Daciához ld. Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998. 271–312 és 588–589.

55 A római társadalom kérdéseire alapvetően lásd Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Budapest 2001. A daciai társadalomtörténet átfogóan nincs még feldolgozva. A peregrinusokhoz lásd Rada Varga: *The peregrini of Roman Dacia (106–212)*. Cluj Napoca 2014.

56 Kerényi András: *A daciai személynevek*. Budapest 1940 és Ioan I. Russu: *L'onomastique de la Dacie romaine*. In *L'Onomastique Latine*. Colloques internationaux du CNRS No. 564. Paris 1977. 1–13.

51 Alapvetően lásd Szabó Ádám: *Daciai papság*. Budapest 2007.

52 Christiane Saulnier: *Laurens Lavinas: Quelques remarques à propos d'un sacerdos equestre à Rome*. In *Latomus* 1984/43. 517–533.

53 Christa Frateantonio: *Religiöse Autonomie der Stadt im Imperium Romanum*. Tübingen 2003. 48–78; Szabó Ádám: *Daciai papság*. Budapest 2007. 147–221.

(m) Polgárok, decuriók, lovagok, latin jogú közösségek

A római polgárok rendelkeztek a polgárjog teljességével,⁵⁷ amely a következő tartalommal rendelkezett: *ius commercii*, *ius conubii*, *ius suffragii*, *ius honorum*, azaz kereskedhettek, házasodhattak, választhattak és tisztséget viselhettek. Ezenkívül részt vehettek a *sacra populi Romani* körébe tartozó vallási szertartásokon.⁵⁸ Polgárjogukat az alapvetően három elemből – *nomen*, *gentilicium*, *cognomen* – álló nevük (*tria nomina*) jelezte, ami kiegészült a *filiatio*val (apa neve) és a *tribus* megjelölésével, utóbbi kettőt többnyire nem tüntették fel a feliratokon. Római polgárok a tartomány egész területéről ismertek.

A városi decuriók testületet alkottak, amelyet *ordónak* neveztek. Az *Ordo decurionum* tagja csak olyan személy lehetett, aki betöltötte a 25 évet és megfelelő vagyonnal rendelkezett. Kötelességeiket és jogaikat a városi törvény rögzítette, amelyben a decurionatust viselték.

Lovagok csak Sarmizegetusából, Apulum I-II.-ből, egy fő Napocából és egy fő Drobetaól ismert. Feliratokon *eques Romanus*, *equo publico*, *militis* alakokban tüntették fel a társadalmi rangjukat. A lovagrendi tagságnak vagyoni feltétele volt alapvetően, és katonai szolgálat által is ki lehetett érdemelni a rangot.

A tartományban vélhetőleg latin jogú közösségek is léteztek, akiket a feliratos források alapján nem lehet egyértelműen azonosítani. Rajtuk kívül *peregrinus* jogállású személyek és rabszolgák egészítették ki a tartományi társadalmat.⁵⁹

■ Kulcsszavak

Dacia capta, *lex provinciae*, *Barbaricum*, *locus publicus*, *locus privatus*, *locus sacer*, *locus sanctus*, *locus religious*, *Dacia Inferior*, *Dacia Superior*, *Dacia Porolissensis*, *Dacia Apulensis*, *Dacia Malvensis*, *municipium*, *colonia*, *territorium*, *vicus*, *pagus*, *metropolis*, *municipium*, *lex municipalis*, *duumviri*, *cursus honorum*, *ordo decurionum*, *Ius Italicum*, *tributum soli*, *tributum capitis*, *portorium*, *legio XIII Gemina*, *legio IV Flavia Felix*, *legio V Macedonica*, *limes*, *cohors*, *ala*, *numerus*, *prata*, *canabae*, *legatus Augusti pro praetore*, *imperium proconsulare maius*, *Tres Daciae*, *tabularius*, *libraries*, *dispensator*, *procurator aurariarum*, *conductores salinarum*, *conductores ferrariarum*, *conductores pascui*, *sacerdos provinciae*, *sacerdos Daciae*, *augur*, *pontifex*, *flamen*, *sacerdos*, *haruspex*, *collegia*, *lex collegi*, *Constitutio Antoniniana*, gótok

■ Kronológia

Kr. u. 106 Dacia császári provincia alapítása
 Kr. u. 106–118 Dacia consularis tartomány
 Kr. u. 118–169 Dacia praetori tartomány

57 Adrian Nicholas Sherwin-White: *The Roman citizenship*. Oxford 1973.

58 Vö. áttekintően Christa Frateantonio: *Religiöse Autonomie der Stadt im Imperium Romanum*. Tübingen 2003.

59 Részletekről lásd alább az 1.2.3. alfejezetet.

Kr. u. 166–179 markomann–szarmata háborúk
 Kr. u. 169–III. sz. közepe Dacia consularis tartomány
 Kr. u. 106–211 Dacia városiasodása (coloniák, municipiumok alapítása)
 Kr. u. 117–138 Hadrianus római császár
 Kr. u. 161–180 Marcus Aurelius római császár
 Kr. u. 180–192 Commodus római császár
 Kr. u. 193–211 Septimius Severus római császár
 Kr. u. 212–217 Caracalla római császár
 Kr. u. 222–235 Severus Alexander római császár
 Kr. u. 260–268 Gallienus római császár
 Kr. u. 270–275 Aurelianus római császár
 Kr. u. 271 Dacia provincia feladása és kiürítése
 Kr. u. 271 a gótok beköltözése Erdély területére

1.2.3. Római jog Dacia Provinciában

(a) Áttekintés

Római jog alatt érthetjük egyrészt az ősi civil jogot (a római polgárok jogát), másrészt a *ius honorariumot* (vagy más néven *ius praetoriumot*, vagyis a tisztségviselők, elsősorban a praetor által alkotott, *edictumokba* foglalt, a civil jog kiegészítése és kijavítása céljából alkotott jogot), harmadrészt a provinciai jogot (amelyet a római jogalkotó hozott létre a tartományok polgárjoggal nem bíró lakosai számára), negyedrészt pedig a *peregrinus* jogot vagy helyi népjogot (amelyet a birodalmi jogalkotó a hódítás után is engedett tovább érvényesülni).⁶⁰ A római jog tehát egyfelől a territorialitás, másfelől viszont a perszonalitás elvére állt, vagyis a birodalom tekinthető ugyan egységes jogi komplexumnak (territorialitás), azonban az adott területen élők nem egy egységes jog vonatkozott (perszonalitás), hanem mindenre a személyállapotának (pontosabban: *status civitatis*ának) megfelelő jog.

A római jog három *statust* ismert: a szabadság (*status libertatis*), a polgárjog (*status civitatis*) és a családjogi állás (*status familiae*) teljessége szükségeltett a teljes jogképességhez – a *status libertatis* előfeltétele a másik kettőnek, a *status civitatis* pedig előfeltétele a *status familiae*nek. A *status libertatis* szerint beszélhetünk szabadokról (*liberi*) és rabszolgákról (*servi*), a *status civitatis* szerint római polgárokról (*cives*), *latinusokról* és *peregrinusokról*, a *status familiae* szerint pedig önjogú (*personae sui iuris*) és hatalomalatti személyekről (*personae alieni iuris*). A római polgárt magánjogi szempontból többek között megillette a vagyoni jogi képesség (*ius commercii*), amely mind az élők közötti ügyletekre (*commercium inter vivos*), mind a halál esetére szóló (*commercium mortis causa*) vagyoni rendelkezési jogot magában foglalta. Eredetileg Latium

60 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 4.

polgárait nevezték latinjognaknak, akik korlátozott jogképességgel bírtak (így például ki voltak zárva a közjogi jogosultságokból, *de ius commercii*vel rendelkeztek), ám e jogi kategória Kr. e. 90-ben, amikor a *lex Iulia de civitate Latinis et sociis danda* alapján a latin népek és a Róma mellett kitartó szövetségesek megszerezték a polgárjogot. *Peregrinus*nak, vagyis idegennek számít a római jog szerint mindenki, aki nem római polgár vagy latinjogú. Eredetileg kezdetben minden olyan idegen személy ellenségnek (*hostis*) minősült, akinek állama nem állt valamiféle szerződéses vagy szövetségi viszonyban (*amicitia, foedus*) Rómával. A birodalom növekedésével Róma a meghódított népeknek meghagyta saját nemzeti joguk használatának lehetőségét, vagyis egyfajta „birodalmi állampolgárságot” adott nekik, ám a civil jogból kizárta őket. Idővel a *peregrinus*ok akár egyénileg, akár csoportosan is szert tehettek a *ius Latina* vagy a *civitas Romana*ra, ám e kategóriák Kr. u. 212-ben a *constitutio Antoniniana*val jóformán kiüresedtek.⁶¹

A civil, a *praetori* és a provinciái jog a következő két esetben nyert alkalmazást: 1) ha a jogviszony mindkét, vagy legalább egyik szereplője római polgár volt, 2) ha mindkét fél *peregrinus* volt (vagyis egyikük sem bírt római polgárjoggal), de nem saját tartományuk például városi bírósága, hanem római bírói fórum előtt folytatták le jogvitájukat.⁶²

A kettős jogrend (vagyis a civil-, *praetori* és provinciái jognak a *peregrinus* joggal párhuzamos érvényesülése) tekintetében három korszak különíthető el egymástól: 1) a Róma terjeszkedésének megkezdésétől a Kr. e. 90-ig, vagyis a (római polgárjogot Itália összes szabad római alattvalójára kiterjesztő) *lex Iulia (de civitate Latinis et sociis danda)* meghozataláig terjedő időszak, 2) a *lex Iuliától* a Kr. u. 212-ig, vagyis a polgárjogot a birodalom szinte minden szabad lakosára kiterjesztő *constitutio Antoniniana*ig tartó korszak, 3) a *constitutio Antoniniana* utáni időszak.

A vizsgált területre, vagyis Daciára vetítve az első korszak sem időbeli, sem földrajzi szempontból nem értelmezhető. A forrásbázis fényében elsősorban a második időszak, vagyis a 2. század elején megkezdődő provinciaszervezéstől a 3. század elejéig terjedő korszak képezi vizsgálat tárgyát. A harmadik korszakra nézve a források gyérülése miatt csupán általánosabb megállapítások tehetők.

Traianus intézkedései nyomán számos telepés került Daciába, a tartomány történetének első részében inkább a nyugati birodalomrészből, később a hellénizált és orientális birodalomrészből,⁶³ a korabeli Dacianál fejlettebb termelési viszonyokkal rendelkező vidékekről. A különböző státusú telepések által a tartományban a *peregrinus* jogrend kölcsönhatásba került a birodalmi joggal.⁶⁴

A Daciára vonatkozó jogi forrásbázis jellege folytán elsősorban a magánjogra, azon belül is a kötelmi (azon belül is a szerződési) jogra korlátozódnak a vizsgálódások, lévén hogy a *triptychonok* (vagy azok olvasható és jogilag értékelhető darabjai) szinte kizáró-

61 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 123. sk.

62 Wolfgang Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte*. Köln–Graz. 1956. 46; Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 4.

63 Kerényi András: *A dáciai személynevek*. Budapest 1941. 270.

64 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 4.

lag ilyen jellegű ügyletek kapcsán születtek; más jogterületeket (személyi jog) illetően néhány általánosabb következtetés levonását teszik lehetővé; megint más jogterületek (családi és öröklési jog) tekintetében viszont még közvetett támpontokat sem nyújtanak.

(b) A provinciaszervezés hatásai a jogéletre

A provinciaszervezés a tulajdonviszonyok terén akként nyilvánult meg, hogy Róma a provinciára is kiterjesztette a római jog uralmát.⁶⁵ A tartomány földje mint jogi egység Róma tulajdonává vált. A régi tulajdonosokat ugyan számos esetben meghagyták földjük birtokában, azonban kialakítottak egy új tulajdoni formát, amely eltért a *dominium* fogalmától, vagyis az itáliai földterületen (*fundus Italicus*) fennálló tulajdontól. Ezen új, a provinciái telken fennálló tulajdoni forma a *possessio et ususfructus* megnevezést⁶⁶ kapta.⁶⁷

A római jog szerint a *Quirites* (római polgárok) jogán alapuló tulajdon (*dominium ex iure Quiritium*) jelent civiljogi (kviritár) tulajdont. Ennek három alapfeltétele van. Kviritár tulajdon alanya csak *ius commercii*vel rendelkező önjogú római polgár lehetett (ill. *ius commercii*vel bíró latinjogú). A tartományi telek (*fundus provincialis*) tulajdona a civiljogi tulajdon második kelléke, a tárgyi feltétel hiánya miatt nem számitott valódi tulajdonnak: az állami tulajdonban lévő provinciái telkeket birtokosaik adó megfizetése fejében használhatták, gyümölcsöztethették, elidegeníthették és átöröközhették, vagyis szinte tulajdonosi jogot gyakoroltak rajta (egyedül állagát nem ronthatták). A *peregrinus*ok tulajdona esetén a civiljogi tulajdon első kelléke hiányzott, vagyis a személyi oldal, hiszen a birtokló nem volt *ius commercii*vel bíró önjogú római polgár. Formulájában a *praetor* ekkor a *fictio*ban arra utasította az esküdtbírót, hogy tekintse úgy a *peregrinust*, mintha római polgár lenne. E klasszikus kor folyamán e különbségek megmaradtak, ám indokai okafogyottá váltak: a tartományi telek és a *peregrinus*ok tulajdonának választóvonalá eltűnt a *constitutio Antoniniana*val.⁶⁸

Ellentétben az itáliai földekkel, a provinciái földekre Róma adót vetett ki. A régebbi (a köztársaság korában szerzett) provinciákban (*provinciae populi Romani*) ennek megnevezése *stipendium*, a földeké pedig *praedia provincialia stipendiaria* volt. Az újabb, vagyis az ún. császári provinciákban (*provinciae Caesaris*) az adó a *tributum*, a földek pedig a *praedia provincialia tributaria* elnevezést⁶⁹ kapták.⁷⁰

A provinciák szabad (vagy szabadnak meghagyott) lakosai nem nyertek római polgárjogot, felettük tehát a provinciái helytartó korlátlan hatalma érvényesült.

65 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 13.

66 Gaius: *Institutiones* 2, 7.

67 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 13.

68 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 154.

69 Gaius: *Institutiones* 2, 21.

70 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 14.

A helytartói *imperium* (az állami főhatalom teljessége) a császári hatalom folyamánként értelmezhető, vagyis a helytartó csak a császárnak tartozott felelősséggel. A provincia teljes közigazgatása a helytartó kezében összpontosult, ami magában foglalta a polgári és a büntetőtörvénykezést is. Vagyis a helytartói *imperium* (lévén hogy a rómaiak nem ismerték a hatalommegosztás intézményét) nem csupán államigazgatási/közigazgatási, hanem polgári és büntető *iurisdictio*t is jelentetett.⁷¹

Megállapítható, hogy a provincia jogéletének mindazon mozzanataiban, amely egyfelől a római államhatalmat érintette (vagyis a közigazgatásban és nagyrészt a büntetőjogban), másfelől pedig ott élő római polgárok jogviszonyaiban a római jog érvényesült. (Római jog alatt a császárkorban már az ősi civil jogot és a *praetori* jogot egybeolvasztó fejlett, a jogtudósok által kimunkált *ius civile*, valamint a jogalkotó által az adott tartomány számára létrehozott provinciai jog is értendő.) Ugyanakkor, mivel a provinciák lakossága nem vált római polgárrá, tehát *peregrinus* maradt (vagy csak egyes személyek nyerték el privilégiummal a római polgárjogot), a tartományokban mindazon esetekre, amelyek nem érintették sem a római államhatalmat, sem az ott élő római polgárok jogviszonyait, a birodalmi igazgatás meghagyta, érvényesülni engedte a helyi (*peregrinus*), a hódítás előtt kialakult (szokás)jogot is. Ez egyfelől a polgárjoggal nem bírók egymás közötti jogviszonyait, jogvitáit szabályozta, másfelől pedig a közösségek a helyi igazgatásának kisebb jelentőségű ügyeiben nyert teret.⁷²

A császárkorban a helytartó a provinciabeli *peregrinusok* bűnügyeiben is jogszolgáltató fórumként járt el.⁷³ (A köztársaság korában a helytartók nem egyszer meghagyták a helyi jogszolgáltató szerveknek azon lehetőséget, hogy a büntetőügyekben saját joguk szerint járjanak el, és csak a kiemelten fontos ügyeket vonták magukhoz.)⁷⁴

A köztársaság utolsó századától a *constitutio Antoniniana*ig terjedő korszakban a római provinciákban léteztek – s ahogy Pólay Elemér találóan megállapítja: keleten feltétlenül, nyugaton esetlegesen – olyan jogrendszerek, amelyek a birodalmi joggal párhuzamosan érvényesültek.⁷⁵ Ezek a jogrendszerek a birodalmi joghoz képest lényegi különbségeket mutatnak, ami egyértelműen a provinciáknak a Rómától, illetve Itáliától (valamint egymástól is) igen eltérő fejlettségi szintjére vezethető vissza.⁷⁶

E különbségek a legmarkánsabban nyilvánvalóan a családi jogban és az öröklési jogban mutatkoznak meg, hiszen jellegüknél fogva ezen életviszonyokban és jogterületeken érvényesülnek a legerőteljesebben a helyi szokásjogok, valamint éppen ezért ezen (mondhatni: statikus) jogterületek állnak ellen a legszívósabban mindenfajta változtatásnak, mesterséges beavatkozásnak. Bizonyos helyi jogok, így például a hellén jogrendszerek erőteljesen ragaszkodtak az írásbeliséghez, szemben a rómaiak nem

csekély részben szóbeli szerződési rendszerével szemben, amint ez a hellén hatás alatt keletkezett daciai viasztáblák szerződéseiből is nyilvánvalóvá válik.⁷⁷

Nem vitatható, hogy komplexebb *peregrinus* jogok túlnyomórészt a Római Birodalom keleti felében léteztek, nyugaton viszont alig. Ennek okai a következőkben foglalhatók össze. Amikorra a keleti területek római uralom alá kerültek, ott már kialakult a maga komplexitásában ártermelő gazdaság, amelyre koherens és magasan fejlett (bizonyos esetekben a köztársasági római jogrendszerrel összetettebb, már-már a principátus klasszikus jogának szintjéhez mérhető) közigazgatási és magánjogi rendszer épült, így e területek a provinciává válás idején is jobban meg tudták őrizni jogrendszerük integritását, mint a jóval fejletlenebb nyugati tartományok.

Keleten a helyi jogok fennmaradását segítette az is, hogy e hellénizált területek (így például Egyiptom, Szíria, Kis-Ázsia és a Balkán) közvetítő nyelve a görög *koiné* volt, tehát a latin nyelv sem a jogéletben, sem a hétköznapi kommunikációjában nem vált általánossá – vagyis a hellén világ nem romanizálódott. A nyugati provinciákban viszont a latin vált egyeduralmukodóvá, és mint kultúrahordozó nyelv könnyűszerrel kiszorította e területek eleve primitív, a fejlett árucsereszonyok szabályozására alkalmatlan jogrendszereit – tehát a nem hellénizált területek mind nyelvilag, mind jogilag erősen romanizálódtak.⁷⁸

A provinciák tekintetében a római állam, az államhatalmat képviselő, *imperiummal* felruházott helytartó határozta meg, hogy mely jogrendszer kerüljön alkalmazásra. Minthogy a rómaiak eleve kizártnak tartották, hogy a római polgárjoggal nem rendelkező alattvalók egymás közötti viszonyaikra a római *ius civilét* alkalmazzák, így pusztán a hatalomgyakorló döntésén múlt, hogy engedélyezte-e a helyi jogrendszer megtartását, vagy hatályon kívül helyezte azt. Tehát a provinciák lakosai és városai tekintetében a helyi jog(ok) érvényesülése végeredményben a római államhatalom aktív/pozitív (a helyi jogot hatályon kívül helyező), vagy passzív/negatív (a *peregrinus* jogot kifejezett rendelkezéssel, illetve hallgatólagosan érvényben tartó) jogalkotói lépésének eredményeként értelmezhető.⁷⁹ Kiemelendő egyúttal, hogy a birodalmi igazgatásnak nem állt érdekében a helyi jogok rendszerének teljes felszámolása, amíg ez a római érdekeket nem érintette hátrányosan, s így inkább csak a birodalom jogával éles ellentétben álló esetekben avatkoztak be a jogelvek egységesítésének az eszközével a helyi jogrendszerekbe.⁸⁰

Caracalla (vagyis Marcus Aurelius Severus Antoninus) császár Kr. u. 212. július 11-én kelt, edictum formájában kiadott rendelete, a *constitutio Antoniniana* a római polgárjogot a birodalom szinte minden szabad alattvalójára – kivételt képeztek ez alól a hódítások során feltétlen megadásra kényszerített *peregrini dediticii* – kiterjesztette.⁸¹

77 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 21.

78 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 22. sk.

79 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 24.

80 Zlinszky János: *Ius privatum*. Budapest 1998. 104.

81 Zlinszky János: *Ius privatum*. Budapest 1998. 104.

71 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 14.

72 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 14.

73 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 15.

74 E gyakorlatra utal Szicília kapcsán Cicero: *In Verrem* 1, 28; 5, 4.

75 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 21.

76 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 21.

A *peregrini dediticii* kategóriába tartoztak azok, akiknek államát Róma felszámolta ugyan, de lakosai nem lettek rabszolgák. Az e kategóriába tartozók nem kaptak polgárjogot a *constitutio Antoniniana*-val, s ezen jogállást csak Iustinianus szüntette meg.⁸²

E rendelkezés nem az egyenjogúsítás céljából született: a *vicesima hereditatum*, vagyis a római polgárokat terhelő, ötről tíz százalékra emelt öröklési illetéket akarta a császár a birodalom minden lakosára kiterjeszteni.⁸³ Elvben felvethető volna ugyan a kérdés, hogy Caracalla rendelete előtt a birodalom területén élő, ám polgárjoggal nem rendelkező személyeknek mi lehetett az „állampolgársága”, azonban a problémafelvetés maga teljességgel történelmietlen, hiszen az állampolgárság ma ismert fogalma az ókorban nem létezett, legfeljebb annak előképeiről beszélhetünk.⁸⁴ Tartalmilag a kérdés nagy valószínűséggel akként válaszolható meg, hogy a Római Birodalom területén élő római polgár „római állampolgár” volt (hiszen a birodalomban csak ez az egy „állampolgárság” létezett), minden más, a birodalom területén élő szabad, ám polgárjoggal nem bíró személy pedig római alattvalónak minősült, vagyis az adott provinciái „*peregrinus* állampolgárság” legfeljebb „községi illetőséget”, *civitas*hoz tartozást jelentett.⁸⁵

Az „állampolgárság” problematikájának vizsgálata helyett Pólay jó érzékkel akként teszi fel a kérdést, hogy *constitutio Antoniniana* meghagyta-e a *peregrinusok* községi illetőségét, vagyis hogy továbbra is érvényesülhettek-e a római polgárrá vált alattvalók vonatkozásában a helyi jogrendszerek, vagy pedig a polgárjog kiterjesztése felszámolta ezen jogrendszerek hatályát.⁸⁶ Mitteis szerint Caracalla rendelete megszüntette a helyi jogrendszerek, a „*Volksrechte*” érvényesülésének lehetőségét,⁸⁷ Schönbauer és Kunkel szerint viszont Caracalla *constitutio*-ja meghagyta a *peregrina civitas*-t, vagyis lehetőséget biztosított az immáron római polgárrá vált egykori *peregrinusok* számára, hogy példának okáért a konkrét jogügylet vagy jogvita kapcsán válaszszanak a két jogrend között.⁸⁸ Ezen utóbbi véleményt támasztja alá, ha a rómaiak köztársaságkori igazgatási rendszerének alapjait szemügyre vesszük. A meghódított területeken Róma a (birodalom békéjét nem veszélyeztető) helyi szokások érintetlenül hagyásával biztosabban tudta pacifikálni e területek vezető rétegét, mint ha mindenáron megpróbálta volna rájuk kényszeríteni saját ideológiáját. E tendencia érvényesült a provinciái igazgatásban is: a helytartók főhatalma alatt legtöbbször meghagyták

82 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 124.

83 Cassius Dio: *Historia Romana* 79. 9. 5.

84 Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest–Pécs 2013. 19. skk.: Ganczer Mónika: *Az állampolgárság ókori előképei*. In Boóc Ádám–Fekete Balázs (szerk.): *Liber amicorum Endre Ferenczy*. Budapest 2012. 108–117.

85 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 26.

86 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 27.

87 Ludwig Mitteis: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*. Leipzig 1891. 159.

88 Ernst Schönbauer: *Die Inschrift von Rhosos und die Constitutio Antoniniana*. In *Archiv für Papyrusforschung* 1939/13. 177–209.

a helyi közigazgatás rendszerét, hiszen ily módon nem Rómának kellett biztosítania a költséges és kiterjedt (civil és katonai) államapparátus személyi és anyagi feltételeit, s a pozíciójukban meghagyott helyi vezetők (például a keleti részekben a *boulé*, illetve *stratégosok*) is – tisztában lévén függő és kiszolgáltatott helyzetükkel – minden erejükkel azon voltak, hogy a provincia lakosai lojális alattvalókként szolgálják a birodalom politikai és gazdasági érdekeit. A bírósági szervezet tekintetében szintén nem állt Róma érdekében, hogy a helyi fórumokat, az anyagi és eljárási jogrendeket a rómaival váltsák fel, hiszen a nagyobb jelentőségű polgári és büntetőügyekben eleve a helytartó szolgáltatott jogot, a kevésbé fontos perekben viszont hagyták, hogy helyi fórumok azok saját anyagi és eljárási jogukat alkalmazzák. Ily módon egyfelől nem terhelték túl a helytartókat, másfelől pedig meghagyták a lakosság számára (szokás) joga kontinuitásának érzését, aminek a megbolygatása eleve nem járt volna semmilyen haszonnal a hódítók számára.⁸⁹

Mindennek fényében kérdésként merül fel, hogy a *constitutio Antoniniana* mennyiben gyakorolt hatást a provinciák anyagi és eljárási jogára, hogy mennyiben marad(hat)tak érvényben a *peregrinusok* jogszokásai a lakosok római polgárrá válását követően.

Kiindulópontként – Pólayval egyetértve – leszögezhető, hogy Caracalla rendelete nem számolta fel egy csapásra a helyi közigazgatás szervezetét, amint ezt az általa vizsgált amorgosi, panormosi, oxyrhynchosi, heptanomosi és arsinoéi példák is bizonyítják, s hogy a római rendszerű közigazgatás a *constitutio Antoniniana* kibocsátása után száz évvel nyert fokozatosan bevezetést.⁹⁰ Ezen egységesülési folyamat lezárulta az általunk vizsgált földrajzi terület tekintetében már nem bír jelentőséggel.

(c) A büntető és polgári jogszolgáltatás a provinciákban

A büntetőeljárás tekintetében a provinciákban élő római polgárok értelemszerűen a helytartó jogszolgáltatása alá tartoztak, a vádlottat csak abban az esetben kellett Rómába küldeniük, ha halálbüntetéssel sújtandó bűntettel vádolták, amint ez a paulusi *Sententiarum libri* vonatkozó szöveghelyéből is kiviláglik,⁹¹ ám ha ezt a helytartó elmulasztotta, őt sújtották halálbüntetéssel.⁹² Ez a helyzet Caracalla rendelete után annyiban változott, hogy immáron a tartomány összes (római polgárrá lett) lakosát megillette azon jog, hogy főbenjáró ügyekben Rómában a császári bíróság ítélkezze felette, ám a kisebb horderejű büntetőügyekben a helyi bíróságok immáron szintén római polgárjoggal rendelkező bírái jártak el a polgárrá lett *peregrinusszal* szemben – vagyis a polgárjog kiterjesztése növelte ugyan a helytartói fórum ítélkezési terhet, ám nagy valószínűséggel nem szüntette meg teljességgel a helyi bíróságok *iurisdictio*-ját sem.⁹³

89 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 28.

90 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 29.

91 Paulus: *Sententiarum libri* 5, 26, 1.

92 Suetonius: *Galba* 9.

93 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 29.

További kérdésként vetődik fel, hogy a fentebb említett bírói fórumok milyen, vagyis kizárólag római (birodalmi és provinciai) jogot vagy pedig provinciai szokásjogot alkalmaztak-e. Ulpianus nagy valószínűséggel a caracallai *edictum* után néhány esztendővel írott szöveghelye szerint egy város vagy provincia szokásjoga akkor alkalmazható egy adott ügyben (jogvitában), ha e szokásjog már korábban, méghozzá ítélettel záruló eljárásban alkalmazásra került.⁹⁴ A forrás nyilvánvalóan a római polgárok közötti jogvitákra vonatkozott (aligha valószínű, hogy a caracallai rendelet után immáron csekély számú *peregrinus* rétegre vonatkozó problémafelvetéssel Ulpianus foglalkozott volna). A jogkérdés abban áll, hogy korábbi, tehát *peregrinusi* állapotukban alkalmazott szokásjoguk a jövőben is érvényben maradhat-e egymás közötti (tehát provincián belüli) jogvitáikban. A jogtudós a *peregrina consuetudo*t abban az esetben engedi alkalmazni, ha az már a *constitutio Antoniniana* előtt létrejött, és bizonyíthatóan jogerős ítélet(ek)ben testet öltött – e megszorítás az addig organikus alakuló *peregrinus* szokásjogot egyértelműen megmerevítette, fejlődését befagyasztotta.⁹⁵

Kérdés, hogy mennyiben volt köteles a helytartó e szokásjogot alkalmazni provinciai jogszolgáltatása során. Ulpianus további három szöveghelyéből az alábbi következtetés vonható le: a régóta fennálló szokásjogot (*diuturna consuetudo*) a *peregrinusok*ból római polgárrá vált személyek egymás közötti ügyeiben akként kell alkalmazni, mintha az római szokásjog volna (*pro iure et lege*).⁹⁶ Amennyiben sem a felek nem rendelkeztek egy adott kérdésben (*neque in cautione*), sem a helytartói *decretum* nem szabályozta azt (*neque in decreto praesidis*), sem a helyi szokásjog (*ne consuetudo*) nem nyújt iránymutatást (nevezetesen a konkrét ügyben a pénzbírság nagyságát illetően), úgy a helytartónak saját mérlegelése alapján kell döntenie.⁹⁷ Ugyanakkor viszont főszabályként – szögezi le Ulpianus – a császári (birodalmi szintű) rendelkezések mindenütt érvényesülnek (*in omni loco valere*), tehát lerontják a helyi szokásjogok hatályát.⁹⁸ Vagyis császári rendelet hiányában a helytartó szubszidiárius jelleggel a provinciabeli római polgárokra a helyi szokásjogot úgy alkalmazza, mintha az római jog volna.⁹⁹ Értelemszerűen viszont a változatlanul működő helyi bírói fórumok, amelyeknek hatásköre a kisebb jelentőségű polgári peres ügyekre terjedt ki, változatlanul a helyi (még a *peregrinus* időkből származó, korábbi jogerős ítéletekkel megerősített) szokásjogot alkalmazták az ugyanazon tartományban honos polgárrá lett jogalanyok között.¹⁰⁰

A *constitutio Antoniniana* tehát – ahogy Pólay is megállapítja – nem hozott kardinalis változást a Római Birodalom jogéletében, ugyanis a római polgárjognak a *peregrinusok*ra való kiterjesztése nem járt érdemi privilégiumokkal, hiszen a *Latini Iuniani* jogállásának korábbi széles körű megadása biztosította a lakosok számára 'az élők

94 Ulpianus: *Digesta* 1, 3, 34.

95 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 30.

96 Ulpianus: *Digesta* 1, 3, 33.

97 Ulpianus: *Digesta* 48, 3, 4.

98 Ulpianus: *Digesta* 47, 12, 3, 5.

99 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 31.

100 Ludwig Mitteis: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*. Leipzig 1891. 167; Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 31.

közötti ügyletképességet' (*ius commercii inter vivos*), vagyis a polgárjog legfontosabb elemét, amint ezt a dáciai okiratokból is kitűnik.¹⁰¹

(d) A viaszostáblák és a magánjog helyi alkalmazása

Az ún. dáciai viaszostáblák ma is általánosan elfogadott szövegkiadása a Theodor Mommsen által alapított, a Római Birodalom teljes latin feliratos anyagát feldolgozó *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében¹⁰² került először rendszerezve közlésre.

A viaszostáblák (*tabulae ceratae*) a hétköznapi írásainak (*cursiva*) tipikus hordozói. A viaszostábla latin elnevezése azért használatos többes számban, mivel legalább két lap képez egy egységet. Az átlagosan 15 x 13 cm-es, keskeny peremmel ellátott falapocska kivájt középső részét öntötték ki rendszerint fekete vagy zöld viasszal, amire íróesszéjével (*stilus*) lehetett írni. Általában két táblát fűztek össze úgy, hogy a peremre fémcsatát rögzítettek, vagy egyszerűen összefűzték azokat. A két, egymással szembe fordított viaszostáblán az írást a perem védte. Két tábla összekapcsolásából született a *diptychon*, hároméből a *triptychon*, ill. többéből a *polyptychon*. Így egy lapozható, a mai könyvre vagy füzetre emlékeztető egységet kaptak, ezért is nevezték több tábla összefűzését *codex*nek vagy *codicillus*nak.¹⁰³

Az így közzétett okiratok száma huszonöt, ezek közül négy (XV., XXII., XXIII. és XXIV.) nem jogi tartalmú, teljes egészében olvasható a fennmaradók közül kilenc darab, további három jórészt rekonstruálható, a többi azonban igen töredékes, és ily módon jogi értelmezés tárgyává alig (vagy egyáltalán nem) tehető.¹⁰⁴ Az olvasható *triptychonok* (illetve azok, amelynek datálása a szövegből megtudható) Kr. u. 139 és 167 között keletkeztek Dacia falusias településein, így többek között Alburnus maiorban, Deusarában, Kartumban és Immenosum maiusban (utóbbiak Alburnus maior közelében fekvő bányászfalvak voltak); a keletkezésük helyek egyike sem érte el a városi rangot, hanem *vicusok* (vagyis a alacsonyabb rangú provinciai közigazgatási egységek) voltak.¹⁰⁵ Az okiratokat (a legutolsó datálása nyújt ennek megállapításához támpontot) 167 után a markomann–szarmata betörés elől délre menekülő lakosok Alburnus maior bányaüregéibe falazták el, ahonnan e *triptychonok* fokozatosan, 1786 és 1855 között kerültek elő.¹⁰⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a szövegek legkorábbi elolvasásában és kiadásában a 19. század közepén komoly érdemeket szerzett Finály Henrik kolozsvári professzor és Timotheus Cipariu kanonok, a balázsfalvi gimnázium igazgatója. Szintén a magyar romanisztika kiemelkedő teljesítménye, hogy a viaszostáblák legteljesebb és nemzetközi viszonylatban máig sem felülmúlt, megállapításaiban és következtetéseiben fél évszázad múltán is helytálló feldolgozása Pólay Elemér szege-

101 Pólay Elemér: *Jogrendszerek az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960. 32. sk.

102 Theodor Mommsen (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. Berlin 1873. 924–959.

103 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 27.

104 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 22.

105 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 24.

106 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 13.

di professzor nevéhez fűződik, aki számos tanulmányt, valamint önálló monográfiát is szentelt a kérdéskörnek, s akinek munkái jelen írásnak is vezérfonalául szolgálnak.

A *tritychonok* okiratai – Pólay szóhasználatát alapul véve – ún. kettős okiratok, ami a következőket jelenti: a három tábla közül az első kettő a táblák formai hitelességét szabályozó *senatus consultum Neronianum* előírásai szerint három kifúrt nyíláson keresztülhúzott három zsinaggal van összekötve, s ily módon az első tábla másodikként és a második tábla első oldala egymás felé fordulva lezárásra került (ez a zsinagok felvágásával csak a bizonyítási eljárás során nyitható fel, tehát ez tartalmazza a hiteles szöveget). A második tábla második és a harmadik tábla első oldala nyitva marad, és itt található a lezárt részbe is foglalt szöveg mindenki számára olvashatóan megismételve. A második tábla második oldala két részre oszlik, a két viaszmezőt elválasztó farészen rögzülnek a fonalak a pecsétekkel a táblához – a pecsétek sértetlensége értelemszerűen érvényességi előfeltétel, azaz a pecsételés érvénytelenséget von maga után (*nihil momenti habent*).¹⁰⁷ Az első tábla első és a harmadik tábla második oldala nem tartalmaz szöveget, azok mintegy védőborítól szolgálnak.¹⁰⁸ A *tritychonok*nál főszabály szerint hét tanú működött közre, lévén hogy ezen okiratforma a hétpecsétetes végrendeletből (*testamentum septem signis obsignatum*) származott, az utóbbinál alkalmazott hét tanú követelménye pedig a hétszereplős *mancipatiós* ügyletre vezethető vissza.¹⁰⁹ A szenátusi határozat értelemszerűen a birodalmi jog szerint készült köz- és magánjogi tárgyú okiratokra (*publici privatiue contractus*) vonatkozott, azonban azon tény, hogy a daciai *tritychonok* is megfeleltek ezen formának, jelzi, hogy e szabály a *peregrinus* jogba is recepciót nyert.¹¹⁰ A daciai okiratoknál a tanúk száma erőteljesen ingadozik: példának okáért a résztvevők száma minden *mancipatiós* ügyletnél hét ugyan, de bizonyos okiratokon nem hat tanú és az eladó, vagy öt tanú, a kezes és az eladó neve olvasható.¹¹¹ A kölcsönügyleteknél, amelyeknél nem rögzült meg a köztudatban a *mancipatio* hagyománya, az okirat tanúinak száma hét és négy között ingadozik;¹¹² a nem a civil jogban gyökerező formálszerződésekkel létrehozott ügyleteknél (így például a munkabérszerződések) a tanúk számára nézve a birodalmi jog nem tartalmazott előírást, ám a daciai okiratok azt mutatják, hogy a tanúk száma ilyenkor sem szűlt kettő alá.¹¹³

(e) A személyi jog a viaszostáblák szövegeiben

A személyi jog tekintetében a birodalmi jognak a helyi *peregrinus* jogba való behatásaként értékelhetjük a következőket: a VIII. *tritychonból* kiténik, hogy a házvétel során a női vevő (személyállapotát tekintve *peregrina*) gyámi hozzájárulás (*auctoritas tutoris*)

107 Paulus: *Sententiarum libri* 5. 25. 6

108 Pólay Elemér: *A daciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 42. sk.

109 Ludwig Mitteis: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*. Leipzig 1891. 295.

110 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 21.

111 Pólay Elemér: *A daciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 52.

112 Pólay Elemér: *A daciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 54.

113 Pólay Elemér: *A daciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972. 55.

nélkül kötötte meg a szerződést, noha – amint ez az okirattal hozzávetőleg egykorú *Gaius* *Institutiókból* kiderül – a nők a *peregrinusok*nál is egyfajta gyámság (*quasi tutela*) alatt álltak, és minden ügyletnél csak a gyám hozzájárulásával járhatnak el.¹¹⁴

A dominátus koráig a nők – ha nem álltak apjuk vagy férjük hatalma alatt – egész életükben gyámság alatt álltak (*tutela mulierum*), s noha vagyonaikat maguk kezelhették, civiljogi ügyleteikhez gyámjuk hozzájárulása (*auctoritas*) szükségeltett. Mindez azonban idővel pusztán formalitássá vált, s a nők gyámsága a Kr. u. 4. században eltűnt. Vétőkéességük a férfiakéval azonos volt.¹¹⁵

A principátus korára a nők esetében a gyámi *auctoritas* szűkebb körre szorult viszsza a birodalmi jogban, hiszen ahogy Ulpianustól értesülünk: a gyám hozzájárulására a *mancipatiós* adásvételnél csak akkor volt szükség, ha a nő volt az eladó, ha viszont ő volt a vevő, akkor nem.¹¹⁶ Az adott daciai vevő *peregrina*, tehát elvileg saját *peregrinus* joga szerint gyámja *auctoritas*ával vehetne csak részt az ügyletben (hiszen elvben csak a polgárjoggal bíró nő lehetne a gyám közreműködése nélkül *mancipatiós* vevő), tehát – Pólayval egyetértve – elfogadható, hogy e ponton a birodalmi jog szabálya hatott a *peregrinus* jogra, és biztosított a nőknek többletjogot a cselekvőképesség terén.¹¹⁷

A jogi személyek tekintetében az I. *tritychonból* egy Alburnus maiorban székhellyel bíró temetkezési egyesület (*collegium funeraticium*) megszűntetéséről értesülünk, amelynek szervezete a birodalmi jog előírásainak látszik megfelelni, viszont vezetői (a képviselőt ellátó *magister* és a pénzügyeket intéző *quaestorok*) kizárólag, tagjai pedig (túlnyomórészt) *peregrinusok* voltak.¹¹⁸

Az egyesületnek (*universitas, corpus, collegium*) alapításakor az alapszabályban (*lex collegii, statutum*) meghatározott megengedett céllal kellett rendelkeznie. Az Augustus császár nevéhez fűződő Kr. e. 21-ben keletkezett *lex Julia de collegiis senatusi* engedélyhez kötötte az egyesület alapítását. Megalapításához és működéséhez legalább három tagra volt szükség, vagyis – Marcellus (D. 50, 16, 85) regulánszerű megfogalmazásában¹¹⁹ – *hárman alkotnak egy egyesületet (tres faciunt collegium)*. Célját ellátandó, ügyintéző és képviselő szerveket hoztak létre. Korlátozott magánjogi jogképességgel bír, cselekvőképességgel azonban nem, így helyette képviselője jár el. Az egyesülés megszűnik, ha célja megszűnt, ha a *senatus* vagy a császár feloszlatta, ha tagjainak száma három alá csökkent, ill. ha maga a tagság feloszlatta.¹²⁰

114 Gaius: *Institutiones* 1. 193.

115 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 131.

116 Ulpianus: *Liber singularis regularum* 11, 27.

117 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 14.

118 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 15.

119 Marcellus, *Digesta* 50, 16, 85.

120 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 132.

A *peregrinus*okat tömörítő egyesület szervezetének birodalmi joghoz közelítő jellege szintén a római jognak a *peregrinus* jogba való behatását jelzi.

(f) A *viaszostáblák* egyes szerződésai: a *stipulatio* mint szerződési forma

A *stipulatio* ünnepélyes, egybehangzó kérdés-felelet formájában létrejövő, kötelmet keletkeztető ígéret. A hitelező szóbeli kérdésére az adósnak azonnal válaszolnia kellett, a válasznak ugyanazon igét (*spondeo*, vagyis ígérem), ill. ugyanazt az ügyleti tárgyat kellett tartalmaznia. Eredete a *sponsio*ban keresendő, amint ezt a benne használt ige is jelzi. Szakrális eredete miatt eredetileg csak római polgárok használhatták. A preklasszikus korban szokássá vált a *stipulatio* írásba foglalása, ami azonban nem érvényességi kellék, hanem csupán a bizonyítást megkönnyítő eszköz (*cautio*) volt, hiszen a kötelmet – akárcsak a fentebb felsorolt összes aktusnál – a kimondott szavak keletkeztették. A *spondere* ige helyett lehetővé vált a szintén ígéretet jelentő *promittere* ige használata, ami megnyitotta a *stipulatio* alkalmazását a *peregrinus*ok számára is. A *stipulatio* formai követelményei utóbb erősen fellazultak, vagyis lehetővé vált nem latin nyelven történő megkötése is, ill. a kérdés és a felelet bizonyos eltérése is megengedetté vált. A posztklasszikus jog megszüntette a *stipulatio* kizárólagos szóbeliségét, hiszen ha megtörténtéről okiratot állítottak ki, akkor a *stipulatio* megtörténtnek minősült.¹²¹

A *stipulatio* a klasszikus korban olyan verbálszerződés volt, amelyben a felek döntésüknek megfelelően megnevezhették az ügylet jogi célját, causáját, vagy akár el is hallgathatták azt, s ennek megfelelően az így létrejött szerződés kauzális vagy absztrakt kötelmet keletkeztetett.¹²² Idővel maga a verbálaktus elvesztette jelentőségét, s az ezt bizonyítani hivatott okirat átvette a kötelemszerkeztető funkciót, vagy a *stipulatio*ról szóló okirathoz olyan fikciót kapcsoltak, mintha maga a *stipulatio* is megtörtént volna.¹²³ E változás datálása terén a szakirodalom messze nem egységes, egyes szerzők a váltást a klasszikus kor végére teszik,¹²⁴ mások csupán a posztklasszikus korra, és csupán a keleti provinciákra vonatkozó megszorítást alkalmazva helyezik el.¹²⁵ Egy köztes és feltehetőleg a valósághoz leginkább közelítő – Kaser által megfogalmazott – nézet szerint már igen korán kialakult azon szokás, hogy bizonyító okiratot állítsanak ki, ám ez nem minősült érvényességi kelléknek, vagyis nem pótolta az elmaradt *stipulatio*t; ugyanakkor mind a keleti, mind a nyugati tartományokban teret nyert azon gyakorlat, hogy az okirat már önmagában, a *stipulatio* megtörténte nélkül is teljes bizonyító erővel igazolta a *stipulatio* megtörténtét, ami a hétköznapi praxisban akként öltött testet, hogy az okirat megszerkesztése során *stipulatio*s zá-

121 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 216.

122 Max Kaser: *Das altrömische ius*. Göttingen 1949. 288.

123 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 216.

124 Ernst Levy: *Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechts*. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 49. 1929. 230–259; 254.

125 Salvatore Riccobono: *Traditio ficta*. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 34. 1913. 159–254; 172.

radékkal látták el azt.¹²⁶ Megjegyzendő, hogy a császári rendeletek egyértelműen a *stipulatio* verbálszerződés jellege mellett foglalnak állást,¹²⁷ lévén hogy a *stipulatio* megtörténtéről szóló okirat csupán megdönthető vélelmet keletkeztetett,¹²⁸ azonban a gyakorlat – nem csupán a provinciai, hanem a birodalmi jogban is – azon irányba mutatott, hogy az okirat meglelte (ami a hellenisztikus jogban döntő fontosságú volt) rendszerint kellő bizonyító erővel bírt az ügylet tekintetében.¹²⁹

Ennek megfelelően a hellenisztikus befolyás alatt álló területeken idővel – kiváltképpen a *constitutio Antoniniana* után – az írásbeliség nyert egyre nagyobb teret a római bírói fórumok előtt is, tehát a *stipulatio* mint tanúkat nem kívánó verbálszerződés bizonyítására az ügylet megtörténtéről szóló okiratot fogadták el, egyre csekélyebb teret adva az ellenbizonyításnak.¹³⁰ Mindezek alapján tehát, ha tekintetbe vesszük, hogy az okirat a klasszikus kor végétől a birodalmi jog szerint is megdönthető vélelmet keletkeztetett a *stipulatio* megtörténtét illetően, s az ellenbizonyítás hiányában a kötelemszerkeztető akkor is fennállt, ha maga a verbálszerződés nem köttetett meg, akkor jó eséllyel elfogadható, hogy a provinciai, kiváltképp pedig az erőteljesen hellénizált hatást mutató daciai jogéletben a *triptychon*okban említett *stipulatio* valójában nem történt meg, hanem pusztán a *stipulatio*s záradékkal ellátott okirat keletkeztette a kötelmet.¹³¹ A *stipulatio* a *triptychon*ok anyagában számos funkcióban jelenik meg: két kölcsönszerződésnél, az adásvételeknél a jogszavatosság garanciájaként (*evictio*), a bánatpénz-ígéretnél (*stipulatio poenae*), valamint a kezességi *fideiussio*knál. Tehát a *stipulatio*t a *triptychon*okban foglalt okiratokban mind a római polgárok, mind a *peregrinus*ok a legkülönbébb tárgyú kötelezettségek megalapítására, illetve biztosítására használták, ami az igényeknek a római bírói fórumok előtti érvényesíthetőségét volt hivatott elősegíteni. Bizonyos ügyleteknél arra lehet következtetni, hogy a *stipulatio*t valóban végrehajtották, vagyis a kötelemszerkeztetéssel jött létre, más esetekben a kötelmet az okirat keletkeztette litterálkontraktusként, azonban az említett okokból a (valójában el nem végzett) *stipulatio*ra záradékként utaltak az okiratban.¹³²

(g) Az adásvétel

A táblák között négy olyan található, amely adásvételi szerződést (*emptio-venditio*) tartalmaz.

126 Max Kaser: *Das römische Privatrecht II*. München 1959. 274.

127 *Codex Iustinianus* 4. 31. 6; 3. 38. 7; 4. 2. 6; 12. 4. 64. 3; 4. 65. 27.

128 *Codex Iustinianus* 8. 37. 1.

129 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi *viaszostáblák* okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963. 6.

130 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi *viaszostáblák* okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963. 7.

131 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi *viaszostáblák* okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. Szeged 1963. 11.

132 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi *viaszostáblák* okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963. 30.

Az adásvétel (*emptio venditio*) áru-megszerzése pénzért, ami az áruban (*merx*) és a vételárban (*pretium*) való megegyezéssel jön létre, – alanyai az eladó (*venditor*) és a vevő (*emptor*). A *fides* tényerésével az adásvétel lényege a megegyezésben (*consensus*) öltött testet, s ezzel az adásvétel a köztársaság utolsó századában *civiliter* is konszenzuál-szerződésé válhatott. A posztklasszikus kor válságtüneteként ismét előtérbe került a készvétel, ill. értékesebb dolgok adásvételénél az írásbeliség érvényességi kellék lett (tehát az írásba foglalással lett kész az adásvétel – ezzel a szerződés nem minősíthető konszenzuál-kötelelemnek).¹³³

A VI., a VII. és a XV. *tritychon* rabszolga-, a VIII. pedig házvételt jelent – e szerződések mindegyike a birodalmi jog alakszerűségeinek megtartásával kötött meg, ám éppen ezen alakítások előfeltételei több ponton is hiányoztak.¹³⁴ E hiányosságok a következők: 1) a szerződő felek *peregrinus* jogállásúak voltak,¹³⁵ ám az ügyletet *mancipatio*-val kötötték, ami római polgárok és *ius commercii*-vel bíró latinjogúak számára volt fenntartva;¹³⁶ 2) a házvétel tárgya provinciai ingatlan volt, noha *mancipatio*-val csupán rabszolga, Itáliában őshonos igavonó állat, itáliai telek, valamint ősi mezei telki szolgalmak voltak átruházhatóak.¹³⁷

A *mancipatio* ősi és ünnepélyes, meghatározott szöveg elmondásával érvényessé váló, szóbeli civiljogi ügylet, amely nemcsak a tulajdon, hanem minden, a civil jogban ismert hatalom (férji hatalom, *mancipium*, szolgalmak stb.) átvitelére, megszerzésére alkalmas volt. Kezdetben felfelhetően adásvételként funkcionált, amely-nél a vételárat azonnal ki kellett fizetni. Szereplői az eladó, a vevő, öt serdült férfi római polgár (utóbb latinjogú is lehetett) és a mérlegtartó (*libripens*). Tárgya csak *res Mancipi*, vagyis rabszolga, igavonó állat, itáliai telek, és az azon fennálló ősi mezei telki szolgalmak lehettek.¹³⁸

Megjegyzendő, hogy önmagában az adásvételhez (*emptio-venditio*) nem volt szükség arra, hogy a felek *ius commercii*-vel bírijanak, lévén hogy az adásvétel a római birodalmi jogban konszenzuál-szerződésnek minősült, vagyis mindenfajta alakítás nélkül, pusztán a felek egybehangzó akaratnyilvánításával létrejött.

Az ügylet hiányosságai okán feltételezhetjük, hogy nem civiljogi érelemben vett *mancipatio* jött létre a felek között, hanem egy olyan ügylet, amely egyfelől csökevényesen és hibásan tartalmazta a *mancipatio* alakításait (mind az alanyok, mind pedig az ügylet tárgya tekintetében), amelyek átszivárogtak a *peregrinus*ok jogába, másfelől viszont alkalmas volt joghatás kiváltására, amennyiben a *peregrinus* bírói fórum ezt jogügyletként elfogadta.¹³⁹ Ugyanakkor viszont a felek betarthatták a *mancipatio* bizo-

nyos formai kellékeit, lévén hogy az alápecsételők száma mindegyik *tritychon* esetében hét volt, ami megfelelt a klasszikus *mancipatio*-nál a résztvevők számára vonatkozó előírásnak.¹⁴⁰ Az adásvételi okiratok tartalmazzák egyrészt az ügylet fő- és mellékszemeleyeit (vagyis az eladót, a vevőt és a kezeset), az ügylet tárgyát (és annak jellemzőit, így például a rabszolga nevét, életkorát, származását, nemzetiségét stb.), valamint a tulajdonátruházás tényét; másrészt az eladó által vállalt kellék- és jogszavatosság (garancia-*stipulatio*), illetve a kezes *stipulatio*-ját (*fideiussio*);¹⁴¹ harmadrészt pedig a vételár átvételének tényét (ebből kitűnik, hogy mindegyik esetben készvételről volt szó), valamint a házvétel esetében a telek adóterhének viselésére vonatkozó megállapodást.¹⁴² A jogszavatosság tekintetében a *peregrinus* gyakorlat megfelel a birodalmi jog előírásainak, ugyanis elperlés esetére az eladó az *aedilisi edictum*-ban előírt, a vételár kétszeresére menő garancia-*stipulatio*-val (*stipulatio duplae*) biztosítja az eladót.¹⁴³ A kellékszavatosság tekintetében ugyanez a tendencia érvényesül, lévén hogy a vevő az *aedilisi edictum*-nak megfelelően megjelöli az áru főbb jellemzőit (így például a rabszolga esetén korát és nemzetiségét), tételesen szavatol bizonyos tulajdonságokért (a rabszolga példájánál maradva annak egészségi állapotáért), adott rejtett hibáktól való mentességéért (például azért, hogy a rabszolga nem *fugitivus*, vagyis nem „szökdösős”).¹⁴⁴

(h) A kölcsön

A táblák közül négy tartalmaz kölcsönszerződést (*mutuum*).

A kölcsön (*mutuum*) helyettesíthető dolgok tulajdonba adása azzal, hogy a kölcsönvevő ugyanabból a dologból ugyanolyan mennyiséget köteles visszaadni lejáratkor. A kölcsönrel az adós, hiszen tulajdont szerzett, teljes rendelkezési jogot kapott a dologon, visszaadási kötelezettsége tehát generikus, ennek megfelelően a kölcsön tárgya csak helyettesíthető dolog (*res fungibilis*) lehetett. A hitelező szolgáltatása *dare*-jellegű, lévén hogy civiljogi tulajdont ruház át; az átadás *traditio*-val történt, hiszen *res Mancipi* nem képezhetette kölcsön tárgyát, nem lévén helyettesíthető dolog.¹⁴⁵

A II., a III. és az V. latin, a IV. pedig (a viaszostáblák közül egyetlenként) görög nyelvű.¹⁴⁶ Megjegyzendő, hogy a latin nyelvű kölcsönszerződések – ellentétben a többi okirat esetében megfigyelhető tendenciával, miszerint az azonos típusú ügyletek

gában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 10.

140 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 149.

141 A viaszostáblákon megjelenő kezességi szerződésekről lásd Veress Emőd: *Contractul de fideiussione*. București 2015. 10–12.

142 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 144.

143 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanagyában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 18.

144 Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanagyában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961. 19.

145 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 218.

146 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 156.

133 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 221. sk.

134 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 127. sk.

135 Kerényi András: *A dáciai személynevek*. Budapest 1941. 176; 252. skk.; 271.

136 Ulpianus: *Liber singularis regularum* 19, 4.

137 Gaius: *Institutiones* 1, 119.

138 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 166.

139 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 133. sk.; 144; Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanagyában*.

azonos formulát követnek – sem sorolhatók egyazon okirattípusba. Az V. *tritychon* római jellegű okirat, vagyis csupán a *stipulatio*t bizonyító, ám a szerződést nem keletkeztető okirat – a kölcsönadó mint római polgár nagy valószínűséggel tisztában volt a római bírói gyakorlattal, és ezért ragaszkodott a verbálszerződésnek a birodalmi joghoz közelebb álló formában történő megkötéséhez, illetve az okiratnak csupán bizonyításkönyvitő eszközként való alkalmazásához.¹⁴⁷ A III. *tritychon*ban viszont sajátosan keveredtek a római és görög elemek, vagyis ez alighanem maga keletkeztette a kötelmet, és nem csupán bizonyítási eszközül szolgált.¹⁴⁸ (Pólay e szerződés kapcsán megállapítja, hogy a szövegezés zavarossága és pontatlansága, és azon tény, hogy az okirat nem is tesz említést arról, hogy a kölcsönösszeget a kölcsönbe vevő részére átadták volna, valószínűsíteni engedi, hogy az összeget vagy egyáltalában nem, vagy csak részben folyósították, vagyis az okirat egy fiktív kölcsönügyletet takart.)¹⁴⁹ A görög nyelvű szerződésben értelemszerűen nem a római, illetve birodalmi jog, hanem a helyi *peregrinus* jog érvényesült, s ez alapján ezen okirat is a hellenisztikus jellegű, kötelemlékeztető okiratok közé sorolható.¹⁵⁰

A szerződésekben foglalt kamatkikötés megfelel a birodalmi jog gyakorlatának, amely a kamatot havi egy százalékban s ennek megfelelően évi tizenkét százalékban határozta meg.¹⁵¹ A négy szerződés közül kettőben kezes is szerepelt, vagyis a felek személyi jellegű biztosítékkal igyekeztek a szerződés teljesedésbe menését elősegíteni. További érdekessége a szerződéseknek, hogy a két (teljes terjedelmében fennmaradt) latin nyelvű szerződés határozatlan idejű (a harmadik latin nyelvű okirat töredékes volta miatt e kérdés nem megválaszolható), vagyis az adós azon a napon volt köteles visszafizetni a kölcsönösszeget, amikor azt tőle a hitelező követelte.¹⁵² E momentumok a birodalmi jog *peregrinus* jogba történő recepciójára utalnak.

(i) A munkabérlet

A *tritychon*ok közül a IX., a X. és a XI. egy-egy munkabérszerződést (*locatio conductio operarum*) tartalmaz. Egyik okirat sem maradt fenn teljes egészében (a X. a legteljesebb), azonban szövegük így is alkalmas jogi elemzésre.

A római jog a bérletnek három fajtáját ismerte: dologbérletet (*locatio conductio rei*), munkabérletet (*locatio conductio operarum*) és műbérletet vagy vállalkozást (*locatio conductio operis*). A bérlet (*locatio conductio*) lehet egyrészt egy dolog használatának az átadása, másrészt emberi munkaerőnek a rendelkezésre bocsátása, harmadrészt meghatározott munkateljesítmény végzésének elvállalása bér (*merces*) fejében. A munkabérlet (*locatio conductio operarum*) szabad ember munka-

147 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi viaszostáblák okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963. 14.

148 Pólay Elemér: A dáciai viaszostáblák szerződése. Budapest 1972. 156.

149 Pólay Elemér: A *stipulatio* szerepe az erdélyi viaszostáblák okirat anyagában. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963. 18.

150 Pólay Elemér: A dáciai viaszostáblák szerződése. Budapest 1972. 158.

151 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 203.

152 Pólay Elemér: A dáciai viaszostáblák szerződése. Budapest 1972. 160.

erejének igénybevétele a munkában töltött idő szerint fizetett munkabér fejében – tárgya alapvetően fizikai munka. A bér munkást (*locator*, hiszen ő adja bérbe munkáerejét) gondossági köteleml terheli, köteles a munkaadó utasításait követve dolgozni. Mindkét fél felelőssége *culpa levis*. A veszélyviselés az érdekszférelv szerint alakul: akinek az érdekkörében az akadály felmerül, az viseli az ebből fakadó veszélyt. Tehát például a munkavégzést lehetetlenné tevő időjárás miatti veszteség a munkáltatót terheli, hiszen erre az időre is ki kell fizetnie a bért, ám a munkás betegsége idején (minthogy ez annak az érdekszférájában van) nem kell bért fizetnie, így a kár a bér munkást terheli.¹⁵³

Megjegyzendő, hogy a Római Birodalomban a rabszolgamunka mellett, amely a termelésben értelemszerűen mindvégig döntő szerepet játszott, a szabadok bér munkája kiegészítő jellegű maradt. Utóbbi elsősorban azon esetekben jelent meg,¹⁵⁴ amikor a rabszolgatartó célszerűtlennek vélte a munka rabszolgákkal történő elvégztetését (így például a mocsaras területeken végzendő munka esetében, amikor a rabszolga a tulajdonos kárára szenvedett volna egészségromlást),¹⁵⁵ illetve idénymunkáknál, ha nem állt rendelkezésre kellő számú rabszolga – ez utóbbi eset Dáciában igen gyakori lehetett, mivel ebben a provinciában a rabszolgamunka nem volt igazán jelentős.¹⁵⁶

A munkabérszerződés a dáciai gyakorlatban is konszenzuál-szerződésként jött létre, az írásba foglalásnak elsősorban bizonyításkönyvitő funkciója volt, annál is inkább, mivel a munkába szegődés tényét az okiratok múlt időben tartalmazzák – líterálkontraktusról akkor lehetett volna szó, ha csak úgy keletkezhett volna, ha írásban az egyik fél munkavállalási, a másik pedig bérfizetési nyilatkozatot tett volna, és azt átadja a jogosultnak.¹⁵⁷ Amint az okiratokból kitűnik, a munkás foglaltatta írásba az ügyletet, s ily módon az ezzel járó költségeket is ő viselte; ez is jelzi a munkavállalónak a római jogban egyébként is szokásosan kiszolgáltatott helyzetét, lévén hogy nem a munkaadó adott számára bizonyító okiratot, hanem ő volt kötetes erről gondoskodni.¹⁵⁸ Az okiratokból (legalábbis kettőből, a IX.-ból és a X.-ből, mivel a XI. vonatkozó része hiányzik) kiderül, hogy a munkabérszerződések határozott időre jöttek létre; a lejárat előtti megszüntetés (felmondás, elállás) esetén, ha a munkavállaló szüntette meg a kötelmet – amint ez a X. *tritychon*ból kitűnik –, az elmaradt napoknak megfelelő mértékű bírságot, bánatpénzt (*poena*) kellett fizetnie,¹⁵⁹ ha pedig a munkáltató járt el így, akkor – feltehetően ebben az esetben is alkalmazást nyert a más forrásból

153 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 224. sk.: Molnár Imre: *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban*. Szeged 2013. 195. skk.

154 Pólay Elemér: *Három munkabérszerződés a dáciai Dáciából*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 3.

155 Varro: *De re rustica* 1, 17, 2.

156 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 37.

157 Pólay Elemér: *Három munkabérszerződés a római Dáciából*. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 14.

158 Pólay Elemér: *Három munkabérszerződés a római Dáciából*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 15.

159 Georg Ciulei: *Die Arbeitsverträge in den siebenbürgischen Wachstafeln*. In *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1991/38. 143.

ismert szabályozás¹⁶⁰ – a hátralévő időre ki kellett fizetnie a bért.¹⁶¹ A szolgáltatás tárgya a munkavállaló részéről mindhárom esetben aranyfejtés (*opus aurarium*), vagyis bányamunka volt, amennyiben a munkást valamely körülmény (például betegség) akadályozta a munkavégzésben, maga helyett – amint azt Pólay meggyőzően valószínűsíti – ideiglenesen helyettesít állíthatott, lévén hogy a munka nem igényelt komoly szakértelmet.¹⁶² A bérfizetés (*merces*) meghatározott időszakonként utólag (*postnumerando*) történt,¹⁶³ s nem zárható ki, hogy – tekintettel a munkások rossz anyagi helyzetére – a felek (noha a tevékenység nem napszámos munka volt) napi bérben állapodtak meg.¹⁶⁴ A veszélyviselés nagy valószínűséggel az ismert érdekszférelv szerint alakult.¹⁶⁵ Kiemelést érdemel továbbá, hogy a munkaadót (közelebbről meg nem határozott) fegyelmezési jog illette meg a bérmunkás felett, amint az a mindhárom okiratban használt azon kitétel is bizonyítani látszik, hogy a bérmunkás nem csupán munkáját, hanem saját személyét is bérbe adta (*se locasse et locasse operas suas*), vagyis a munkabérszerződés a római jogban szokásosnál is erőteljesebb alá-fölérendeltségi hatalmi viszonyt (*potestas*) keletkeztetett a felek között.¹⁶⁶

(j) A társaság

Az okiratok közül kettő társasági szerződést (*societas*) tartalmaz (mindkettő töredékes, azonban a XIII-as számot viselő tartalma elég jól rekonstruálható, a XIV. viszont rendkívül hiányos, jogi elemzésre nem alkalmas; sőt, sokáig az a kérdés is vitatott volt, hogy valóban társasági szerződés foglaltatott-e benne).

A társaság (*societas*) nem más, mint személyek szövetkezése megengedett vagyoni célra. A társaságot különféle típusokra oszthatjuk annak vagyoni célja szerint. Ezek alapján megkülönböztethetjük a *societas omnium bonorum*-ot, amely a tagok minden jelenlegi és jövőbeli vagyonát és vagyongyarapodását felöleli, s amely elsősorban közeli rokonok között fordul elő. Ehhez hasonlatos a *societas quaestus*, amelyben az ingyenes szerzemények nem kerülnek bele a közös vagyonba. A *societas negotiationis* esetében a tagok egy bizonyos – például kereskedelmi – tevékenységre szövetkeznek. A *societas unius rei* esetén a tagok egyetlen ügylet közös lebonyolítására szövetkeznek. A társaság a római jogban nem jogalany, nem jogi személy, tehát nem rendelkezik külön vagyonnal: a társaságnak önmagában nincsenek jogai

160 Paulus: *Digesta* 19, 2, 28 pr.

161 Pólay Elemér: Három munkabérszerződés a római Dáciából. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 16.

162 Pólay Elemér: Három munkabérszerződés a római Dáciából. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 25.

163 Georg Ciulei: *Die Arbeitsverträge in den siebenbürgischen Wachstafeln*. In *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1991/38. 128.

164 Pólay Elemér: Három munkabérszerződés a római Dáciából. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 28.

165 Georg Ciulei: *Die Arbeitsverträge in den siebenbürgischen Wachstafeln*. In *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1991/38. 121–152; 140.

166 Georg Ciulei: *Die Arbeitsverträge in den siebenbürgischen Wachstafeln*. In *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1991/38. 134; Pólay Elemér: Három munkabérszerződés a római Dáciából. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968. 6.

és kötelezettségei, azok az egyes tagokat terhelik, akár egyenlő, akár vagyoni hozzájárulásuktól függő arányban.¹⁶⁷

A XIII. *triptychon* egy ún. *societas danistariae* (az elnevezés görög eredetű, a kölcsön jelentésű *daneion*, illetve a kamatra kölcsönzés jelentésű *dameismos* szóból származik), vagyis hivatásszerű kölcsönfolyósítással foglalkozó szerződés alapítását tartalmazza.¹⁶⁸ A kölcsönügyletekben folyósított összeg csekély volta, így például az V. *triptychon* kölcsönszerződésben szereplő hatvan *denarius* (összevetésként: egy rabszolga ára négyszázhusz, egy egyesületi lakoma ára százhetven *denarius* körül mozogott, Dacia egyik kerülete *porcurator*-ának éves jövedelme ötvenezer *denarius* volt) arra enged következtetni, hogy nem üzleti tevékenységre folyósították a kölcsönöket, vagyis hogy e társaságok – ahogy Pólay megjegyzi – egyszerű uzsorás társaságok, és nem fejlett „hitelintézetek”, vagy akár komplex banki tevékenységet, vagyis pénzváltást, értékebecslést, letéti őrzést, átutalásokat végző társaságok (*societas argentariorum*)¹⁶⁹ voltak.¹⁷⁰ Érdemes megjegyezni, hogy sem a társaság alapító okiratában, sem a kölcsönszerződésekben nem találunk arra nézve utalást, hogy a társaság a pénzkölcsönt valamiféle biztosíték (zálog) mellett folyósította-e – a zálogolás ténye tehát logikailag igen valószínű, ám forrásszerűen nem igazolható; nem zárható ki ugyanakkor, hogy az okirat azért nem említi külön a kézizálog tényét, mivel ez az efféle ügyletek természetes alkatrésze (*naturalia negotii*) volt.¹⁷¹

A *societas danistariae* jellegét tekintve az ún. *societas negotiationis*,¹⁷² vagyis a tartós együttműködésen alapuló, ipari vagy kereskedelmi tevékenység folytatására létrejött társaságok egyik altípusa volt. A szerződés rögzíti 1) az ügylet jellegét és a feleket a nyereségből és a veszteségből illető részarányokat, 2) a hozzájárulások mértékét, 3) a szerződésszegés jogkövetkezményeit, 4) az okirat két példányban történt elkészültét, 5) a datálást. (A konkrét, határozott időre létrejött szerződés esetében feltehető – lévén hogy múltbeli és jövőbeli hozzájárulásokról, valamint egy korábban létrejött, a szerződésszegést szankcionáló *stipulatio*-ról is szó van –, hogy eredetileg a felek formátlan konszenzuál-szerződést kötöttek, ami a társaság létrejöttéhez elegendő volt, majd pedig, amikor a szerződés már a lejáráshoz közeledett, az esetlegesen felmerülő vitás kérdések eldöntésének jobb bizonyíthatósága érdekében írásban is rögzítették a szerződéskötéskor már fennállt akaratukat.)¹⁷³

(k) A rendhagyó letét

A XII. *triptychon* besorolását tekintve a szakirodalom sokáig megosztott volt, a vélemények a kölcsön-, a rendes és a rendhagyó letéti szerződés között ingadoztak.¹⁷⁴

167 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 227. sk.

168 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 201.

169 *Digesta* 17, 2, 52, 5.

170 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 203.

171 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 218.

172 *Digesta* 17, 2, 5.

173 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 207.

174 Salvatore Riccobono et al. (eds.): *Fontes iuris romani anteiustiniani III*. Florentiae 1940. 391.

A letét (*depositum*) ingó dolog ingyenes őrizetbe adása bármikori specifikus visszaadási kötelezettséggel. Rendhagyó letétbe (*depositum irregulare*) helyettesíthető dolgok kerülhetnek generikus visszaadási kötelezettség mellett – ilyenkor a letéteményes a dolgon tulajdont szerez, s azt használhatja, valamint kamat is kiköthető.¹⁷⁵

A kölcsön ténye ellen a kamatkikötés hiánya, valamint a *stipulatio*s záradék mellőzése szól, lévén hogy ezen elemek a viaszostáblák egyéb kölcsönszerződéseiben benne foglaltatnak – így tehát jó okkal biztosak lehetünk benne, hogy letéti szerződésről van szó.¹⁷⁶ A letét tárgya jelen szerződésben ötven *denarius*. A közönséges letétet valószínűtlenné tesz a következő körülmények: ha pénzt helyeznek közönséges letétbe, akkor: 1) mivel specifikus visszaadási kötelezettség terheli a letéteményest, ugyanazon pénzdarabokat kellene visszaadnia, itt viszont a szerződés összecszerűen jelöli meg a tárgyat, 2) az összecszerűen letett pénzt a letéteményes rendszerint használhatja is, ami akár egy külön megállapodással,¹⁷⁷ akár (utóbb) külön kikötés híján is¹⁷⁸ kamatkövetelést von maga után.¹⁷⁹ Jelen szerződést tehát rendhagyó letétnek (*depositum irregulare*) minősíthetjük.¹⁸⁰ E szerződéstípus kidolgozása a birodalmi jogban is hellenisztikus hatásra történt, és csupán a klasszikus időszak végére, tehát a remekjogászok korával zárult le, teljes recepciójára pedig csak a posztklasszikus (vagy esetleg a iustinianusi) jog korszakában került sor.¹⁸¹

■ Kulcsszavak

római jog, birodalmi jog, provinciai jog, közjog, magánjog, *peregrinus* jog, *legatus Augusti*, *municipium*, *colonia*, *magistratus*, *decurio*, *aedilis*, *quaestor*, *pontifex*, *augur*, *flamen*, *sacerdos*, *concilium provinciae*, *iurisdictio*, *constitutio Antoniniana*, római polgárjog, Verespatak, viaszostábla, *triptychon*, *contractus*, *stipulatio*, adásvétel, *manipatio*, kölcsön, munkabérlet, társaság, rendhagyó letét

■ Kronológia

Kr. u. 139–167 a verespataki viaszostáblák keletkezése
1786–1855 a verespataki viaszostáblák előkerülése

175 Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014. 219.

176 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 226.

177 *Digesta* 16, 3, 25, 1.

178 *Codex Iustinianus* 4, 34, 4.

179 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 227.

180 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 228.

181 Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződése*. Budapest 1972. 229.

2. A népvándorlás, a honfoglalás és a Magyar Nagyfejedelemség kora

2.1. Bevezetés: Erdély mint jogtörténeti tér a római adminisztráció visszavonulásától a magyar honfoglalásig

A római kor vége és a magyar állami írásbeliség 11. századi kezdete közötti bő fél évezred forrásai oly szegényesek és hézagosak, hogy a bennük előforduló Kárpát-medencére vonatkozó információk olyan problémák elemzése kapcsán, mint a jogtörténet, mindössze jóhiszemű hipotéziseket engednek meg. Mindez pedig főként vonatkoztatható az Erdélyi-medencére. Ugyanakkor a legnagyobb problémát tetézve, az írott források egyike sem a Kárpát-medencében íródott, és a legtöbb alkalommal ezeknek nem a Kárpát-medencei realitások elemzése volt a fő célja, hanem manipulációs, propagandisztikus célokat követtek. Következtetésképpen a Kárpát-medencében e nyolc évszázadot nyugodtan nevezhetjük az írásbeliségnélküliség korszakának.

Hasonlóképpen témánk szempontjából kevés adatot nyújthat a régészet, pedig ez az egyetlen olyan tudomány, amelynek az adatbázisa a vizsgált periódus vonatkozásában is folyamatosan gyarapodik. A jövőben, természettudományos módszerek bevonásával, illetve az antropológiai elemzések gyarapításával számos olyan mindennapi esetre, mint például a helyi, közösségen belüli konfliktusok vagy az ítélezés, a régészet tud valamivel pontosabb bizonyítékokat szolgáltatni.

Módszertani szempontból ugyanakkor tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a 18. századi rousseau-i hagyományokra visszavezethető „népszuverenitás” elve ismeretlen volt a kora középkorban, következtetésképpen a hatalom nem alulról felfelé, hanem fentről lefelé szerveződött, tehát a legitimitás nem a néptől, hanem szakrális forrásból származott.¹ Ezt azért fontos kiemelni, mivel a jelenkori kelet-közép-európai szakirodalom, nem kevés alkalommal, az írott forrásokban megjelenő népneveket egyenesen a modern politikai realitások leképződéseként tárgyalta.² Legalább ennyire fontos, hogy az akkori csoportok identitástudata a vezető (legyen az *kagán*, király stb.) köré szerveződött, vagyis nemcsak a hatalom volt szakrális, de a népesség identitástudata szorosan kötődött e hatalom szakrális voltához. Ennek – különféle

1 „A barbár királyságokban Isten volt a királyi főhatalom végső forrása. Ezt a gondolatot, amely a 6. századra széles körben elterjedt, az a formula fejezte ki, miszerint az uralkodó „király Isten kegyelméből” (*rex dei gratia*), vagyis Isten segítségével uralkodik. Ez a megfogalmazás alapvető fontosságú lett a királyság középkori elméleteiben, és az isteni jogon nyugvó kora újkori monarchia távoli elődévé vált”. Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest 2002. 36.

2 A kora középkori hatalmi struktúrák csoportjainak fluktuáns, változó voltáról lásd Walter Pohl: *Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies*. In *Archaeologia Polona* (Warszawa) 29. 1991. 39–49. A napjainkban annyira divatos „etnicitás” megfoghatatlan voltáról, nehéz azonosítási lehetőségéről lásd Siniša Malešević: *The Sociology of Ethnicity*. London–Thousand Oaks–New Delhi 2004. 1–3.

okokból történő – eltűnése sokszor (de nem feltétlenül mindig) egyenesen vezetett a hatalmi struktúra széteséséhez, illetve az illető identitástudat elenyészéséhez.

A kora középkori, főleg sztyepei hatalmi elitek fluktuációja, folyamatos változásának jelensége magyarázza meg a forrásokban gyorsan egymást követő népnevek gyakoriságát is: a legtöbb esetben a népnevek nem egyebek, mint a hatalmi harcok során folyamatosan magukat újraszervező harci elitek. A kora középkori hatalmi jelenségek kapcsán Walter Pohl a hatalmi struktúrák két típusát különböztette meg: a „steppe-állam”³ fogalmát használta az ázsiai nomád, steppén kifort, a nomád életmód, földrajzi lehetőségek és kontextusok összefüggésében megjelent hatalmi struktúrákra. Ez a hatalmi rendszer (ázsiai) genezisében teljesen eltérő a mediterrán jellegű görög-római rendszer által integrált germán hatalmi struktúráktól.⁴

2.2. Dácia feladásától az Avar Kaganátusig (271–568)

2.2.1. Történeti és régészeti adatok a régió evolúciójához

(a) „Vlt-Dácia – a senki földje”: a képlékeny évtizedek (kb. 271–310/350)

A Római Birodalom adminisztrációs és katonai visszavonulása utáni évtizedek teljes káoszban teltek el a volt provincia területén. Ahhoz, hogy legalább nagy vonalakban megértsük a 4–5. századot, előbb a római civilizáció eredményeinek sorsáról szükséges néhány szót ejtenünk. A három Dacia provincia 271-es (vagy előbbi) feladása nemcsak egyszerű politikai-adminisztratív-katonai aktus volt, hanem gyakorlatilag egy civilizáció megszűnését is jelentette. A római államkeret megszűnésével szétesnek azok a struktúrák, amelyek biztosították a városok és vonzáskörzeteik fenntartását, emiatt elnéptelenedtek a *villa rusticák*, illetve a falusias települések. Emellett megszűnt a korábbi helyi ipari infrastruktúra (például fazekastelepek, különféle kézműves-manufaktúrák) és a birodalmi gazdaságba integráló kereskedelmi kapcsolatrendszer, és ebből következőleg a „római” importtermékekkel való ellátás.

Ez a gazdasági, politikai, adminisztrációs káosz eltartott 2–3 évtizedig, és bizonyos, hogy egyrészt építészeti tudásvesztéssel és ennek következményeképpen bekövetkező ruralizálódással járt, másrészt pedig jelentős demográfiai átrendeződést hozott. Hogy milyen mély volt a kulturális törés, azt olyan helyzetek igazolják, mint az, hogy a 4. századra keltezhető gödörházakat a már elhagyott *villa rusticák*, falusi települések épületromjaiba ásták bele (Kajántó–Tölgyes-domb, Szucság–Oradba/Orat, Zsuk–Tetarom III, II. lelőhely), illetve ezen romokat temetőként használják (4. század: Magyarpalatka–Tag/Coastă; 5. század: Cege – 41. telek). Mindez egyértelműsíti, hogy a római kori *villa rusticák*, falusi települések, illetve a 4–5. századra kelte-

3 A steppe-állam államfogalma és a modern államfogalom nem fed teljesen egymást. A modern államfogalomról részletesen lásd a 4.2.1. alfejezetet.

4 Walter Pohl: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*. In Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston 2003. 571–574.

zett gödörházak által tarkított települések között nincsen semmilyen jellegű kontinuitás. E régészeti megfigyelésekből kiindulva ezen évtizedekre az Erdélyi-medencére jellemző hatalmi vákuumra való tekintettel a „*vlt-Dácia – senki földje*” elnevezés alkalmazását javasolhatjuk.⁵

(b) *Athararik hatalmi struktúrája és az Erdélyi-medence (310/350–375/380)*

A 3. század utolsó negyede és a 4. század első fele kis- és nagycsoportos migrációs jelenségeket, majd azt követően hatalmi struktúrák megszilárdulását hozta az erdélyi-medencei térségében. A régészeti szakirodalomban Marosszentanna–Csernyahov-kultúra néven ismert temetők és települések hálózata, a Kis-Szamos vidékétől egészen a Dnyeszterig (főleg a tipikus temetők) arra utalnak, hogy a terület az írott forrásokban emlegetett *Guthiuda/Gothia* Athararik uralmi rendszerével hozható kapcsolatba, illetve ennek része volt az Erdélyi-medence jelentős hányada is (legalább a Mezőség, Udvarhelyszék, a Barcaság és a Háromszéki-medence).⁶ Arra azonban semmilyen adatunk nincsen, hogy az új hódítók miként viselkedtek a provincia területén megmaradt vagy a máshonnan odavándorolt népességgel, ugyanis a Dnyeszter–Kis-Szamos közötti jelentős méretű régió a 4. században eléggé egységes régészeti képet mutat.⁷ Arról, hogy milyen politikai-katonai, illetve közösség-szervezési realitások léteztek az Erdélyi-medence más részeiben (Délnyugat-Erdély és a Közép-Maros–Küküllő alsó régiója), illetve e területek milyen kapcsolatba voltak Athararik *Gothiájával*, semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre. Egyes vélemények szerint e területekre, valamint a Partium régiójában a gepida struktúra terjedt ki.

(c) *A keleti steppe állam, a Hun Birodalom (375/380–453) és az Erdélyi-medence viszonya*

Athararik formálódó hatalmi struktúrájának, a 4. század utolsó negyedében, a *nomád*⁸ hunok „steppe-birodalma” vetett véget.⁹ 376 nyarán Athararik gót hadseregét

5 Ha nem is ennyire egyértelműen, de e jelenséget így értékeli Vlad-Andrei Lăzărescu is. Vlad-Andrei Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperiului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca 2015. 375–76.

6 E probléma kutatástörténetét, illetve interpretációját lásd: Vlad-Andrei Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperiului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca 2015. 83–105.

7 E régió régészeti adatainak repertóriumát lásd Florin Petrescu: *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*. București 2002.

8 A nomadizmust nagyon sok esetben összekeverik a migrációval, pedig a két fogalom távolról sem ugyanazon társadalmi-politikai-gazdasági jelenség. A nomadizmus egy létforma, illetve egy gazdasági rendszer, amelynek lényege a ciklikus, szabályos mobilitás, vagyis a nomád közösség ugyanazon térségeket érinti az év különböző hónapjaiban, illetve rendszeresen visszatér e területekre. A migráció ezzel szemben egy társadalmi jelenség, nem gazdasági rendszer, amely a helyüket elhagyó egyének, kisebb csoportok vagy makrocsoportok elsősorban egyirányú, a csoport céljában, lakhatási szempontból többnyire vissza nem térő földrajzi jellegű mozgására, vándorlására utal.

9 A hunok elődeiről lásd Bóna István: *Hunok és a nagykirályaik*. Budapest 1993. Történelmi jelentőségük megítélését a 19–20. századi történetírásban sikerült némiképpen eltorzítani.

szétverték, mindez mintegy bevezetése a térségünkben a több mint hét évtizedes hun uralomnak.

A hun uralomnak azonban gyakorlatilag nincs ismert régészeti nyoma az Erdélyi-medencében, hiszen egyértelműen nomád jellegű, lovastemetkezéssel, mongoloid vonásokkal rendelkező egyén sírja mindaddig csak a medence keleti feléből került elő egyetlen alkalommal (Nagyernye), de az is az 5. század közepére, második felére keltezve. Az, hogy a hunok által meghódított területen maradtak az athanariki korszak népességéből, a késő antik, kora középkori katonatechnikai lehetőségekből kiindulva eléggé egyértelmű tény.

Ez azonban nem azt jelzi, hogy a hun nagyhatalom egyrészt nem terjesztette ki ide a hatalmát, hanem a nomadizáló, nagyállattartó közösségek elsősorban a síkvidékeket részesítették előnyben. Erről tanúskodnak a román alföldi, Munténia területén előkerült nomád jellegű sírok (Buhäeni és Gheräseni szépséges diadémjai), illetve a régészetben nagy érdeklődéssel kísért „hun üstök”,¹⁰ melyekből Masek Zsófia utolsó felmérése alapján 7-7 lelőhelyről kerültek elő teljes üstök vagy töredékek a Kárpát-medence központi területein, illetve a román Alföldön (Munténia és Moldva). Egyetlen, 4. század végi, avagy 5. század eleji hun jellegű sír sem került elő az Erdélyi-medencéből, ezért jogosan gondolhatunk arra, hogy a hun hatalom más leigázott népesség vezetőinek hagyta meg a területet: gyaníthatóan részben a gepidák vezetőinek (Északkelet-Erdélyben például Budatelke), másrészt pedig nem zárható ki, hogy a medence keleti felében, a már hun uralom alá került területeken visszamaradt, a Balkánra el nem vándorolt vizigót népességről beszélhetünk.¹¹ A hun birodalom központi térségei, ahogyan jelzik a régészet eredményei is, először a Pontusz északi részeinek síkvidéke, majd később Havasalföld (például Gheräseni, Buhäeni) és a Nagyalföld (például Szeged-Nagyszéksós).

Mindezen adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hun hatalom kelet-európai hódítása nem irtotta ki a népségeket, ahogyan ezt sokszor a régebbi elemzések tartották, az 5. századi egyértelmű népességcsökkenés pedig, az Erdélyi-medencében is, nem feltétlenül kapcsolható össze a hun hatalom megjelenésével, sokkal inkább az egyetemes Római Birodalom¹² széthulló struktúráinak, gazdasági-demográfiai következményeinek tulajdonítható.

(d) A Hun Birodalom örökösei: az Ardarikingek (375/380–453) az Erdélyi-medencében és a Tiszántúlon

Attila 453-as halála birodalmának valószínűsíthetően piramis jellegű rendszerét döntötte meg, ugyanis a kiérett örökösödési belháború eredményeképpen szétesett az eredeti jellegét amúgy is sokban elvesztő steppei hatalmi szervezet.¹³ Hogy ezek az

események mennyire érintik az Erdélyi-medencét, arra nincsen adatunk, viszont a Tiszántúlt és Bánságot több mint bizonyosan, ugyanis valahol a Tisza táján volt az illető háborút eldöntő ütközet. Az örökösödési háborúnak azonban igazi nyertese nem volt, hiszen, amint láttuk, az ázsiai jellegű birodalmi struktúra szétesett. Részleges nyertesei az *Ardarikingek* voltak. A régészeti adatok alapján a több helyen székhellyel rendelkező királyok vagy a több királyságra széteső gepida politikai struktúra egyik temetkezési helye a volt *Napoca* melletti Apahidán lehetett (a 6. század elejéig), ameddig át nem tették székhelyüket a valószínűleg 536-ban meghódított *Sirmiumba* (a mai Szerbia területe), ahol talán pénzt is verettek.

A *Gepidiának* nevezett hatalmi képződmény, amely nagyjából magába foglalta az Erdélyi-medencét és a Tiszántúlt (és egyes román régészek szerint Munténia északi részét), heterogén népességek hagyatéka, amelynek keretében ázsiai népesség maradványai is kimutathatóak.

A hun birodalom után létrejött gepida királyságot ugyancsak egy, a hunokéhoz hasonló steppe-birodalom, a Baján *kagán* vezette Avar Kaganátus végezte ki.

2.2.2. Jogi-hatalmi berendezkedés és a társadalom evolúciója a 3–6. században

Ahogy említettük, az erdélyi-medencei térségben kaotikus társadalmi, politikai viszonyok érhetőek tetten a provincia feladása után, amelyet a 4. század során szervezettebb társadalmi-politikai viszonyok követtek. A Marosszentanna–Csernyahovkultúra néven ismert temetők és települések hálózata arra enged következtetni, hogy elsősorban a Wulfila-féle Biblia adatai, ha részlegesen is, leképezik a 4. századi *Guthiuda/Gothis* társadalmát, illetve ennek akár mikroközösségi berendezkedését is. A hatalom élén a *thiudans* állt. Témánk szempontjából fontos az is, hogy Athanarikot a korabeli rómaiak a *iudex* (bíró) és *iudex potentissimus* címmel illetik, ennek a 4. század végi latinban kormányzó/helytartó jelentése is volt (ld. például *Historia Augusta*); ez az összes többi reiks (vezér) felett álló *thiudans* megjelölése. Mindez azt jelenti, hogy megjelent azon vertikális, hierarchikus struktúrák hálózata, amely feltétele egy nagyobb területen működő hatalmi képződménynek.

Az a tény, hogy maga a népesség e korszakban társadalmilag egyértelműen rétegződött volt, arra utal, hogy ennek szentesítése valamilyen jogrend révén valósulhatott meg. A területi egységeket (*garvikat*) jelentő „nemzetségek” nagycsaládokból (*sibja*) tevődtek össze, amelyek a rétegezett társadalmú faluközösségek megjelölései voltak, az *unsibja* törvényen kívülit, istentelent jelent. Egy-egy falu (*haims*) általában egyetlen *sibi* lakóhelye volt. Tagjai, a falvak lakói apajogú családokból (*fadreins*) állottak, a nagy és tehetős családok közösen birtokolták a falu körüli földeket (*haimothlis*). A falu piacterén (*garuns*) alkalomadtán összegyűlt a falugyűlés, és összeült a falutanács (*ga-mainths*), amelyben „az öregek” (*sinistans*) voltak a hangadók. Az a tény, hogy a 4.

10 Lásd Radu Harhoiu: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. In *Archaeologia Romanica* 1, Bukarest 1998; Zsófia Masek: *A fresh look at Hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary*. In *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2017/1. 75–135.

11 Bővebben Vlad-Andrei Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperiului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca 2015. 105–145.

12 Erre lásd Grüll Tibor: *A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban*. In *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 2016/63. 69–83.

13 A régebbi szakirodalom szerint a germánok keltek fel az elnyomó hunok ellen, azonban ezt nap-

jainkra tisztázta a szakirodalom, hogy nem beszélhetünk a „germán népek felkeléséről”. Schäfer Tibor: *A hun birodalom felbomlása*. In Felföldi Szabolcs–Sinkovics Béla (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001. 27–30.

századra – a *Passio Sabae* alapján – ennek csak formális szerepe maradt, egyértelműen arra utal, hogy a társadalmi verseny keretében a régebbi struktúrák lényegtelennek válnak. Az idegenek, „vendégek” (*gasteis*) helyzete homályos, de mindez két dolgot eléggé egyértelműsít: 1. strukturális integrációs jelenségek csak individuum szintjén történhettek e közösségek esetében, és nem közösségi szinten; 2. a 4. század közepi „athanariki” társadalom esetében a hatalom magva piramisjellegű volt: a hódító közösségek és a meghódítottak, illetve e területre költözött közösségek között megmaradtak nemcsak a válaszfalak, hanem mindez vertikális rétegződést is jelentett.

Az erre a társadalmi berendezkedésre épülő hatalmi rendszert igazta le a hun steppei birodalom. A hun állam katonailag sokkal szervezettebb volt, emiatt sikerült legyőznie a különféle politikai-katonai struktúrákat (alánok, osztrogótok), egészen a vizigótokig és a mai magyarországi alföldi szarmatákig. Az Olttól az Urálig elterülő tágas síkvidék tökéletesen megfelelt a nomád életformát űző népességnek, ám arra nincsen pontos adat, hogy ezt az óriási területet miként szervezték meg, leszámítva azt, hogy az uralkodó család tagjai voltak kinevezve a keleti területeken néhány nép vezetőjének. Az is tudott dolog, hogy az információáramoltatás megszervezése a nomád struktúrák egyik fő erénye.¹⁴

Azt tudjuk a forrásokból, hogy a nomád életforma, ahogyan arra már az antik auktorok is felfigyeltek (Thuküdidész, Arisztotelész) tökéletesen párosult a katonai életmóddal, következtetésképpen e nomád közösségek egyértelműen szoros viszonyban voltak a folyamatos hadjáratban való részvétellel. Ez alapján a hun társadalmat jogosan nevezhetjük „hadi társadalomnak” (*warrior society*).

A politikai hatalmi berendezkedés alapja, magva az isteni eredetűnek tartott főhatalom volt, amelynek ázsiai gyökerei biztosra vehetőek.¹⁵ Ez a politikai hatalom a hunok kelet-európai megjelenésétől egészen Attila 453-as haláláig megőrizte vezető szerepét, megteremtve ennek elfogadottságát is (ld. a követjárások Attila udvarába). A ranglétrán talán a *másodfejedelem* következett, de ennek léte vitatott, ugyanis a Bleda–Attila pároson kívül más hasonló első és második számú vezetőről nincsen információ. Attila kormányzása alatt a kiválasztottak (*logades*) és a kísérek (*épitédeioi*) gyakorolták a hatalmat, a vizigótoknál említett nemzetségfők vagy törzsfők hiánya arra utal, hogy a hun hatalmi struktúra jóval rugalmasabb, centralizáltabb volt amannál, ez az egyik magyarázata a sikereinek. A meghódított népek élére esetenként a dinasztia tagjai kerültek, máskor viszont meghagyták a meghódított népesség vezetőjét, vagy pedig új, bennszülött vezető került a presztízsét elvesztő dinasztia helyére. A politikai berendezkedés evolúciója a hódításokkal és ezek miatt folyamatosan változott. A hun kor késői fázisában, Attila abszolút egyeduralma alapján és udvarának nemzetközi arisztokráciája kapcsán jelentős társadalmi változásokra következtethetünk. Főként Attila idejére a meghódított népek elitjeinek a hun birodalomba való *strukturális integrációja* egyértelműsíti ezt a folyamatot, azonban az írott források alapján csak az egyes vélemény-

nyek szerint Attilával rokonságban levő Ardarik¹⁶ került egy státusszintre a többi hun vezetővel. Elkezdődött egyfajta szimbiózis a hatalmi elitiek között.

A hun steppei birodalom irányítását nem napjaink fogalmai alapján kell elképzelni. E hatalmi rendszer összetartása a *nagykirály*, *másodfejedelem* (kettős hatalmi rendszer?) és a meghódított népességek elitjeinek kapcsolatán, illetve érdekén múlt, sokszor pedig dinasztikus házassággal erősítették meg mindezt. Nem tévedünk sokat, ha azt mondjuk, hogy a hun birodalom a különféle eredetű családok, dinasztikák és elitjei hálózatának története, amely jelenség „manipulátora” maga az időközben kialakult központi hun hatalom volt.¹⁷

A Római Birodalom peremvidékén létrejött hatalmi struktúrákat leigázó hunok társadalmában nagymértékben rétegzett volt, ami a nomád társadalmak egyik jellegzetessége, és talán éppen ez a rétegzettség teremtette meg a katonai előny alapját (például a hun társadalom tagolódásának megfelelő szigorú etiketre enged következtetni az ülésrend). Priszkosz rétor leírása hasonlóan merev szabályrendszert vetít elénk, egyebek között információkat nyújt a hun hatalmi központról is: a fejedelmi palota mellett a poligámiában élő főfejedelem főfeleségének palotája foglalt helyet.

A társadalmi szervezethez mikroközösségeiről, illetve ezeknek elemeiről (kiscsalád, szolgák?), netán ezek megnevezéséről azonban semmit nem tudunk, illetve sokszor ha van is információ, ezek jelentős része valójában negatív (politikai) propaganda egy írástudatlan társadalomról (például Ammianus Marcellinus). A család-jogban is érvényesült a hierarchia. Régészeti szempontból is a társadalmi rétegződés, ha relatívan is, de követhető az úgynevezett „áldozati leletek” (Szeged–Röszke–Nagyszéksós), a híres hun aranyjé leletek (Bátaszék, Pécs–Nagykozár–Üszögpuszt, Pannonhalma–Szélsődomb), illetve aranylemezzel bevont kardok (Pannonhalma, Szirmabesenyő, Bátaszék, Lengyeltóti) révén.¹⁸

Szükséges feltenni a kérdést: beszélhetünk-e nomád hun köznépről a hódítások után is, vagy pedig a hatalmi rendszer kötelékeibe a „hun”, mint hódító, egyfajta privilegizált helyzetbe került más népességek csoportjaival, egyéneivel szemben? Erre – adatok híján – nem tudunk válaszolni. A legyőzött népcsoportokat tolerálták, falvaikat még a hun központok környékén is megtűrték, ezek népi különállását általában megtartották, hacsak egyéni esetekben nem lépték túl a származásuk által predesztinált helyet, amelyre a „hadi társadalom” lehetőséget biztosított.

A politikai berendezkedés elemzése keretében szükséges kitérnünk egy olyan jelenségre, amely nem volt jellemző a mediterrán társadalomra: az előkelő nők fel-tűnően nagy szerephez jutottak a hun társadalomban, például a követek tisztelegtek Arykannál; Bleda asszonyai megtarthatták birtokaikat,¹⁹ régészeti szempontból pedig több női sírban található lóáldozat maradványa. Általánosságban nem ismerjük a hun

16 Walter Pohl: *Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*. In: Herwig Wolfram–Falko Daim (Hrsg.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien 1980. 290.

17 Hogy Ruga, Attila apja rokona volt-e a korábbi hun vezetőknél, például Uldinnak, arról nincsenek információink. Uldin valószínűleg még nem volt egyeduralkodó.

18 Bóna István: *Hunok és a nagykirályaik*. Budapest 1993. 169–170, 173–174, 254–256.

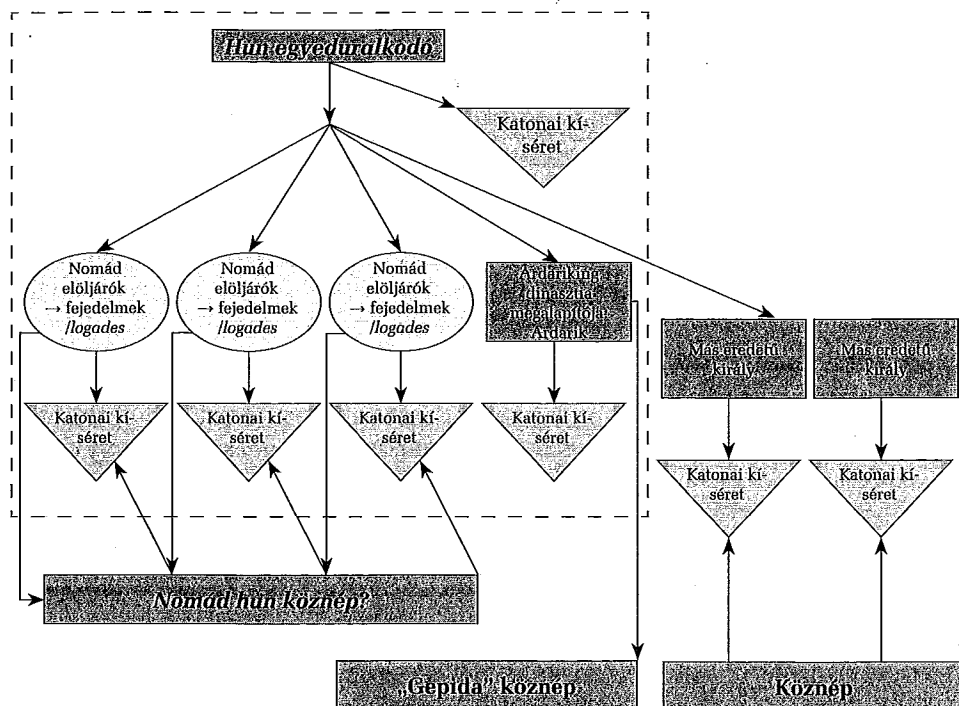
19 Ezt egyes esetekben a korai feudális berendezkedés előzményeként értékelik.

14 A mongolok által szétvert Magyar Királyságból Karakorumban (kb. 12 000 km) az üzenet a nagykánhoz mintegy 21 nap alatt jutott el.

15 A magyar szakirodalomban feltűnő „nagykirály” fogalom valószínűleg a romantika korában a történelmi szakzsargon részévé válva honosodott meg.

kori társadalomban a nők helyzetét, de ha a 10. századi Koppány és Sarolt esetéből indulunk ki, akkor gyaníthatóan az ősi jog a vérrokonainak rendelte alá a nőket.

Mindebből látjuk, hogy az a steppe-állami szervezet, amit hun birodalomnak nevezünk, többretegű, nagyon sok összetevőjűnek, rendkívül komplexnek mondható.²⁰ Ezt az intézmény- és társadalomrendszert az alábbi képen próbáltuk rendszerezni:

A hun hatalmi rendszer elméleti sémája (elsősorban Attila korára vonatkozóan)

Az örökösödési háborút részlegesen megnyerő Ardarik vezette királyságról alig tudunk valamit. Az apahidai sírok alapján gyanítható, hogy ott volt az Ardarikingek (legalább egyik) székhelye. A Kis-Szamos völgyében, Apahida körül koncentrálódó lelőhelyek alapján jogosan gondolhatunk erre. Ugyanakkor az örökösödési háború (453–469) nem a „hadi társadalom” továbbvitelét jelentette, hanem kialakították a maguk társadalmi-gazdasági alapjait. A részlegesen defenzív külpolitika arra utalhat, hogy a saját, paraszti földművelő-állattartó gazdálkodásuk jelentette a királyság alapjait, ami természetesen nem azt jelenti, hogy egy teljesen „pacifikált” társadalomról beszélhetünk.²¹

20 A hun birodalomnak törzsek közötti laza szövetségként történő minősítését túl leegyszerűsítettnek érezzük: Schäfer Tibor: *A hun birodalom felbomlása*. In Felföldi Szabolcs–Sinkovics Béla (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001. 27.

21 Gepida korának nevezett társadalomról, hadseregéről, fegyverzetéről bőszes leírást ad Kiss P. Attila: „...ut strenui viri...” *A gepidák Kárpát-medencei története*. Szeged 2015.

2.3. Bajántól Árpádig: az Avar Kaganátus (568–822) és a furcsa 9. század

2.3.1. Történeti és régészeti adatok a régió evolúciójához

(a) A „barbár” világ geopolitikai katalizátora: Baján birodalma és a győzedelmes évtizedek (568–626)

558-ban, a Konstantinápoly népét tűzbe hozó furcsa kinézetű nomád avar követek megjelenésekor az akkori Kárpát-medence lakói még nem sejtették, hogy a makrórégió következő ura ezen ázsiai jellegű nomád nagyhatalom, steppe-birodalom lesz.²² Kéréseiket, a bizánci diplomácia tipikus nagyképűséggel lesöpörte az asztalról, habár ezzel a következő évtizedekre vonatkozóan a legrosszabb döntését hozta. Igaz: arról fogalmunk sem lehet, hogy mi történt volna abban az esetben, ha ez a hadsereg Dobruzsza és Bulgária síkvidékein telepszik le. Baján (*bayan* = 'hatalmas, gazdag', jelző ugyan, de a kor szokása szerint egyúttal „személynév” is) – valószínűleg a kora középkor egyik legjobb stratégjaként – gyorsan lépett: 566/567 telén szövetséget kötött a gepida és bizánci hadak által szorongatott langobardokkal, akikkel felszámolta (nem ismert, hogy az avarok milyen módon vettek részt a háborúban) a gepidák királyságát, majd a langobardok Itáliába való távozása után elfoglalta a római kori infrastruktúrája miatt nagyon fontos Dunántúlt is.²³ Ezután sem tétlenkedett: Bizánc politikai-katonai alternatívájaként lépett fel a régióban, mint a barbár világ legfontosabb hatalmi tényezője.

A jelenlegi régészet és történetírás szerint az avarok egyesítették először hosszabb időre a Kárpát-medencét, egyetlen politikai hatalom égisze alatt, ez azonban a kora középkori geopolitikai állapotok és politikai-jogi realitások és felfogások modern megközelítése. Egyrészt, ahogyan említettük, az akkori geopolitikai és politikai helyzetben és felfogásban a 18. századi rousseau-i hagyományokra visszavezethető „népszuverenitás” elve nem létezhetett, mivel a hatalom nem alulról felfelé, hanem fentről lefelé szerveződött, a legitimitás pedig nem a néptől, hanem szakrális forrásból származott. E megközelítésből kiindulva Baján 567–568-ban nem akarhatta „egyesíteni”²⁴ a Kárpát-medencét, hanem meghódítani és a különféle népességeket integrálni a hatalma alatt.

E megközelítésből kiindulva Baján 567–568-ban hódította meg a Kárpát-medencét: népe, az „avarok” jogi közösség volt, és nem egyetlen „etnikum”; Theophylaktos Simokattes (6. század eleje) bizánci történetíró a „var” és „chunni” összetevőkből valóknak mondja Baján népét, akinek birodalmába később egyéb steppei népelemek (6. század

22 Az avarok történetpolitikai (és nem biológiai!) eredete kapcsán lásd Bóna István: *Az avarok*. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984. 310–312; Walter Pohl: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*. In Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston 2003. 571–574.

23 A kérdés az marad, hogy a langobardok elköltözését mi okozta? Nem zárható ki egy nagyobb konfliktus elkerülése az avar kagan hadseregével. Lásd *Erdély története I*. Budapest 1988. 161.

24 A modern (19–20. századi) egyesítő nacionalizmusok ideológiájának is fontos része az egyesítés történeti előzményeinek azonosítása, létrehozása.

végén kutrigurok, szabirok), valamint ószláv nyelvet beszélő közösségeket integráltak. Ugyanakkor Baján hatalma sokkal keletebbre nyúlt, mint maga a földrajzi Kárpát-medence,²⁵ nem beszélve arról, hogy a Kárpát-medence mint természetes egység nem létezett az akkori geopolitikai felfogásban (vagy legalábbis arra semmilyen adat nem utal).

Az avarok a Kárpát-medencében (568–795)

A hatalmas földrajzi és politikai tér kialakítása és az ennek megfelelő külpolitika a kaganátust tipikus hadi társadalomként láttatja Baján és utódai alatt. Az avar hadigépezet által alárendelt politikai és gazdasági struktúra katalizátora lett a barbár világnak, a harcos rétegek egészen Skandináviáig álltak a nomád nagyhatalom hadseregébe és ennek rendelkezésére. Azonban amikor „avar hadseregről” beszélünk, akkor nem egy modern állam haderejére utalunk, hanem az isteni eredetűnek hirdetett kagán-dinasztia hadseregéről, amelynek jelképes és valós központja mint intézményrendszer maga az uralkodó, a kagán volt. Ehhez különféle érdekből vagy éppen kényszerűségből (politikai, gazdasági, személyes), illetve személyes vagyongyarapítás és társadalmi ranglétrán való felemelkedés céljából ezrek/túzezrek csatlakoztak. 626-ig

²⁵ „Ugyanabban az időben felkelt Kubratos, Organas unokatestvére, az onogundurok ura az avarok kagánja ellen, és tőle (a kagántól) nála (Kuvratnál) levő hadinépét súlyosan bántalmazva elkergette a maga országából”. Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 213. A témánk szempontjából mindegy, hogy Kuvrat hatalmi struktúrája vazallus fejedelemségként vagy az avar hadsereg által megszállt területként működött, ugyanis így vagy úgy az avar nagyhatalom alá tartozott, a kor uralmi szabványai szerint.

majdnem folyamatosan háborús állapot volt a Bizánci Birodalom, illetve az Avar Kaganátus és ideiglenes szövetségese, a Saszanida Irán között. 567–568 körül Baján hadserege áttörte Bizánc északi védelmi vonalát, majd a dunai határ erődjeinek feladásával, illetve Szirmium elfoglalásával (582) megnyílt az út Konstantinápoly felé.

De mi történt Erdéllyel? Az erdélyi avar honfoglalás mintegy eredménye és következménye volt a Kárpát-medence központi területeinek elfoglalásának. Gyaníthatóan a Vöröstoronyi-szoros felől történhetett az avar honfoglalás legalább egy hulláma, amely azt is jelenti, hogy a hódítás Erdélyt az első fázisban érintette.²⁶

A nomád gazdaság alapjait képező állatállomány számára a nagyon fontos sóforrások körzetében, mintegy kb. 100 km széles zónában koncentrálnak az erdélyi-medencei kora avar kori lelőhelyek (Diód, Dicsőszentmárton, Marosvereresmart, Aranyoslóna, Nagyenyed). Nem tudhatjuk, csak gyaníthatjuk, hogy valószínűleg az avar hatalom sóigénye motiválhatta az Erdélyi-medence főként középső régiójának korai meghódítását.

Mindez azonban a legkülönbözőbb gazdasági-kereskedelmi folyamatokat, kapcsolatokat idézhette elő (ezeket érdemben eddig nem vizsgálták). Kik állhattak például a sóbányászat élén, illetve esetlegesen kit/kiket illetett meg az esetleges sóval járó haszon? Erre írott források hiányában nem felelhetünk. Azt azonban nem feledhetjük, hogy a magyar középkor elején például a sóból származó jövedelem a királyt illette,²⁷ következésképpen ebben az esetben is okkal gondolhatunk a kaganátust megjelenítő kagánra.

A jelenlegi Románia délnyugati, nyugati és északnyugati területeit (Bánság és a Partium) részben telepítették be csak, a mocsaras, illetve hegyes részei esetében nem ismerünk kora avarkori lelőhelyet, azonban minden bizonnyal kontroll alatt tartották.²⁸ Mindezen a területeken ugyanakkor a gepida hatalmi struktúrájához tartozó népességek is az új urak alattvalóivá váltak.

A Kárpát-medence és a Dnyeper közötti terület népességeinek meghódoltatása után az Avar Kaganátus expanzív nagyhatalmi katona politikát folytatott. 626-ig ezután egymást követték a balkáni hadjáratok a Keletrómai vagy más néven a Bizánci Birodalom ellen. Ezek nyomán a folyamatosan megújított békekötések értelmében Bizánc egyre nagyobb összegű adó fizetésre volt kényszerítve, mindezt pedig az ajándé-

²⁶ A legkorábbi leletek a Maros–Küküllők vidékén kerültek elő, nem messze a Vöröstorony-szorostól: Baráthely 67, Dicsőszentmárton 110, Diód pedig 88 kilométeres távolságra került elő. Erwin Gáll: *The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of 'avarisation' of Transylvanian Basin (6th–7th centuries)*. In Sorin Cociș (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. Cluj-Napoca 2014. 295–296.

²⁷ Weisz Boglárka: *Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez*. In *Acta Historica* 125. 2007. 43–57.

²⁸ Erwin Gáll–Sándor Romát: *The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena*. In Ádám Bollók–Gergely Csiky–Tidavár Vida (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. With assistance from A. Mihácz–Pálfi–Zs. Masek. Budapest 2016. 433–468; Ioan Stanciu: *Gepiden, Frühawaren und –Slawen im Westen und Nordwesten Rumäniens*. In *Antaeus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Hungariae* 2008/29–30. 415–448.

kok és a rendszeres kereskedelmi forgalom is biztosan kiegészítette. Baján halála (kb. 602) és valószínűleg egyik fia uralma nem hozott lényeges változást, a hadjáratok változatlan intenzitással zajlottak. A magyar régészet egy részében kialakult Avar Kaganátus – „Bizánc-perifériája” típusú felfogás éppen ezért semmiképpen nem állja meg a helyét, a különféle modern fogalmak múltba való visszavetítéseként értékelendő. A keresztény Bizánci Birodalom sem társadalmilag, sem kulturális szinten nem lehetett modell, nem is befolyásolta az Avar Kaganátus vezető elitjének és népességének sem felfogását, sem szellemi kultúráját, sem értékrendjét, ahogyan mindez követhető is a temetkezésekben (lovastemetkezések, étel- és italáldozatok stb.).

(b) Konstantinápoly után (626–670/700)

A 626-os sikertelen konstantinápolyi ostrom, a Szászánida Irán szövetségeseként, alapjaiban rendítette meg a kaganátus hadigépezetét és haditársadalmát, következésképpen nagyhatalmi státusát. A kaganátus területén felkelések törtek ki, valószínűleg ekkor rázta le az avar uralmat Kuvrát bolgár fejedelem is, valószínűleg nem kevés bizánci segítséggel. A bolgárok felkelését követően elvesztek a Kárpáttól keletre, illetve a Fekete-tengertől északra fekvő birtokaik is, mindezek folyamányaként az Avar Kaganátus nemcsak Kárpát-medencei, regionális hatalommá süllyedt, hanem a geopolitikai státusában a „germán” királyságok szintjére került. Párhuzamosan a geopolitikai felfordulással, klimatikus okok miatt is, újabb csoportok vándoroltak be a kaganátus területére, sőt talán a hatalmat is magukhoz ragadták. Ennek tudható be az a csillagzó „fejedelmi leletkör” a Duna–Tisza vidékén, amely körülbelül a 7. század közepe tájára keltezhető. Tehát több mint valószínű, hogy a nagy háborúkat követően a Baján-dinasztia elveszti a hatalmát. Erre utalnak a Duna–Tisza közén megjelenő gazdag temetkezések a 7. század közepe táján, amelyeknek nem volt előzménye itt: ebben az esetben arra gyanakodhatunk, hogy a dunántúli központ a régióba helyeződik át.²⁹

(c) A késői kaganátus és ennek szétesése (700–822)

A geopolitikai szempontból fogyatkozó jelentőségű regionális Avar Kaganátus esetében szükséges feltenni a kérdést, hogy mennyire hatott rá a Nyugat-Európa feudális hatalmi struktúrája.³⁰ Ami biztos viszont, hogy a Nagy Károly frank uralkodó (768–814) nevével fémjelzett Karoling-rendszer volt az első, amely a kontinens nyugati felében kialakult politikai-gazdasági és katonai hatalmat a Kárpát-medence felé kezdte kitolni, és amely a 8. század végére és a 9. század elejére elérte az Avar Kaganátus határait, amelyet 791-ben és 796-ban támadtak meg. Az avar főméltóságok között kitört belháború, illetve Krum bolgár kán támadása megpecsételte az Avar Kaganátus sorsát. Mindez a válaszut előtt álló avar hatalmi rendszer széteséséhez, eltűnéséhez vezetett.

29 Más vélemény szerint viszont a Baján-dinasztia töretlenül megőrizte a hatalmát.

30 Ebből a szempontból lásd Szenthe Gergely: *Material culture patterning as the source of the Avar power network, 8th century AD*. In Rácz Zsófia–Gulyás Bence (szerk.): *Gazdaság, kereskedelem, kézművesség a népvándorlaskorban*. In Hadak Útján XXVI. A Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak Konferenciája. Budapest 2017.

(d) A „furcsa” 9. század

Az ezt követő évtizedeket köztörténeti szempontból teljes joggal nevezhetjük „furcsa” évszázadnak, hiszen a Kárpát-medence a különféle politikai hatalmak végvidékét jelentette. Így a Dunántúlt a Frank Birodalom tartotta a kezében, az északnyugati részbe a morva politikai formáció nyúlhatott be, míg az Erdélyi-medence egy részén a Bolgár Kánság (később Cárság) érvényesítette befolyását. A medence központi területei a különféle hatalmak között kontakt-, illetve ütköző zónává alakultak.

2.3.2. Jogi-hatalmi berendezkedés és a társadalom evolúciója a 6–9. században

A Kárpát-medence központi területeit elfoglaló Avar Kaganátusról több adattal rendelkezünk, már ami a politikai-katonai szervezetet illeti, ám ellentétben Attila udvarával, udvartartásával (ezen belül a Priszkosz által megfigyelt szokásokkal), ily mélyrehatóan nincsenek információink a hierarchiákról. Leszámítva a kor diplomáciai szabályainak megfelelő szövegeket, az avar hatalmi szervezetről nincs értesülésünk. Jellemző: Walter Pohl dolgozatában a kagáni hatalomról mindössze annyit tudott leszögezni, hogy megjelenítette a hatalmi „függetlenség” igényét és a hódítás stratégiáját.³¹ Az a tény, hogy a bizánci források csak a *kagánt* emlegetik, arra utal, hogy a politikai-katonai vezetés a kora avar korban nemcsak egységes volt, hanem jelentőségük szintjén messze az alatta levő – forrásokból nem ismert – méltóságok fölött állt. Talán a türk kagánokhoz vagy a mongol dinasztialapítóhoz, Dzsingisz kánhoz hasonlíthatjuk. E szempontból tehát egyértelműen az ázsiai típusú hatalmi struktúra jelent meg ismételtén a Kárpát-medencében. Kapcsolata a kor egyik hatalmával egyértelműen semmilyen vazallusi státusra nem utal, amit például Theophanes sorai is egyértelműsítene: „Isten fog ítélni köztem és Maurikios császár között; mert a békét ő szegte meg. A hadifoglyokat visszaadom neki, ha fejenként egy aranyat kapok tőle.”³²

A főleg a 7. század közepére keltezhető régészeti adatok arra utalnak, hogy területi főnökségek létezhettek, amelyek politikai státusa azonban a központi hatalmat szimbolizáló kagánnal szemben pontosan nem ismert, azonban feltételezhetően a teljes függést jelentette, a hatalmuk minden bizonnyal – ázsiai módra – teljes mértékben a kagánnal való kapcsolaton alapult. A kagán és a fiai mellett feltűnnek török nevet viselő méltóságviselők (Kandik, Targit[es], Solak[os]), de ezek funkciója a kaganátus hatalmi apparátusában ismeretlen volt, mindössze Apszik esetében ismert talán, hogy főhadvezér volt.³³ Ezek a személynevek azonban a központi hatalom részeszei voltak. A forrásokból ismert különféle *gens* nevek (amelyek különféle hatalmi

31 Walter Pohl: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*. In Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston 2003. 577.

32 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 278.

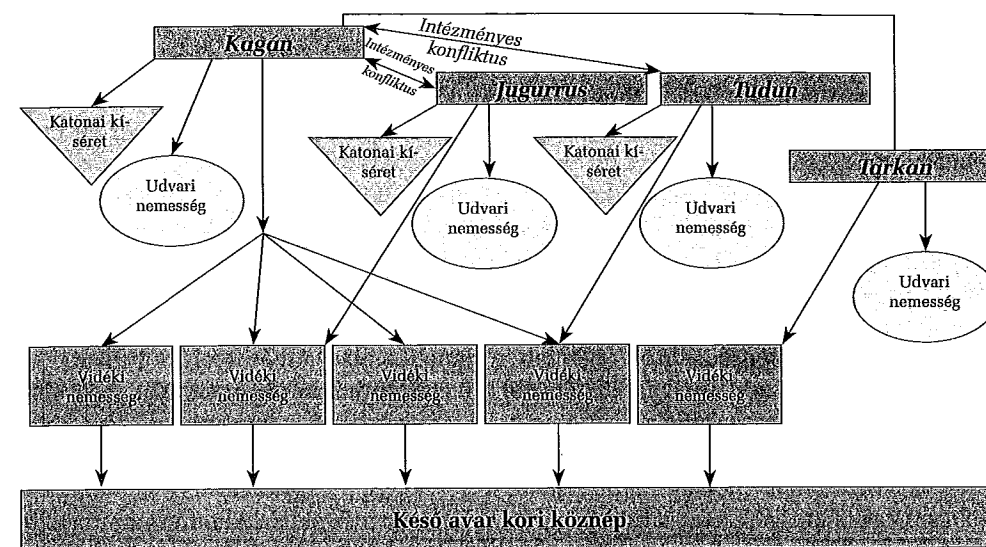
33 Bóna István: *Az avarok*. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984. 320.

csoportosulások) alapján az mondható el, hogy a kaganátus különféle, polifunkcionális és polikulturális hatalmi struktúrák összességeként értelmezhető.

Ahogy említettük a bevezetőben, a hatalom nem alulról felfelé, hanem fentről lefelé szerveződött. A kaganátust a korai időszakában kézben tartó hatalmi hálózatok (területi főnökségek) legitimitása tehát nem a néptől, hanem a kagántól származott. Ilyen, a kagántól kapott hatalom általi főnökség(ek) kezébe összpontosulhattak az Erdélyi-medence sólelőhelyeinek körzetei, ahol az izolált erdélyi avar régészeti konglomerátum egy, a kagáni főhatalomtól függő regionális politikai-katonai-gazdasági központra utalhat. E lelőhelyek a Maros középső szakaszán koncentrálnak, e területen feltárt temetők leletanyaga (például az ezüstveretes, egyélű kard) és rítusai azonban rendkívüli heterogenitásról tanúskodnak (lovastemetkezések avar módra, egyélű kardos részleges lovastemetkezésben, kardos mellékletű sírok ló nélkül, lószírok lószerszám nélkül, germán vagy más, avaroktól eltérő nők leletanyaga stb.), amely politikai-katonai-gazdasági célokkal megszervezett közösségekre engednek következtetni.

A késő avar kor intézményei, illetve az avar társadalom jegyei egészen más, eltérő jellegűek, szemben a kora avar korról. Maga a főhatalom presztízsvesztése abban is látható, hogy a 8. században a nomád fejedelmi, vagyis a kagáni intézmény mellett feltűnik a *jugurru*, amely majdnem egyenrangú a kagánnal, illetve a kaganátus nyugati részének ura, a *tudun*, valamint a déli felében a *tarkan* kormányzott. A *jugurru* kapcsán felmerült, hogy az avaroknál is fennállhatott a szakrális kettős fejedelemiség rendszere, amelyben a kagán a szakrális uralkodó, a katonai vezető pedig a *jugurru*, de ennek az elméletnek nincsenek bizonyítékai. Alternatív elmélet, amely szerint a *jugurru* az onogur népelem vezetője volt. A *tarkan* méltóságból lehetséges, hogy több hasonló is volt.³⁴ Mindez a központi hatalom szétesését jelentette egyben. A késő avar kori társadalomról ennél jóval kevesebbet tudunk. A bajáni hadi társadalom már a múlté, e korszakban nem beszélhetünk sem hadi társadalomról, sem nomád gazdaságról. Hogy a késő avar kor társadalmát strukturálisan hová soroljuk, az még elemzéseket igényel, az viszont biztos, hogy a sűrű településhálózat alapján a középkori agrártársadalmak előképét mutatja. Egyes írott források alapján a késő avar kaganátus előkelőségének és egyszerű népének erkölcsi lezülése, mértéktelen részegeskedése tökéletesen jellemzi a kaganátus végnapjait.³⁵

Az erdélyi-medencei avar társadalomról kevés információnk van, és természetesen minden ilyen jellegű információ régészeti jellegű. Az látható, hogy a jellegzetes avar kori temetkezések határvonala, akárcsak a kora avar korban, megállnak a Medgyes-Baráthely környékén, ugyanakkor nincsenek avar jellegű leleteink a Kis-Szamos vidékén sem. A fegyver nélküli alföldi lelőhelyekkel szemben jelentős mennyiségben ismertek a temetőkből fegyverek, azonban ezek is elsősorban a 8. század első feléből, amely arra utal, hogy a határvidéknek számító Erdélyi-medence nyugati részében katonai jogállású közösségek létezésével kell számolnunk.

A késő avar hatalmi rendszer elméleti sémája (kb. 670–kb. 822)

A kaganátus szétesésével természetesen megszűnt az avar jogi-hatalmi berendezkedés, a Kárpát-medence különféle hatalmak kontaktzónájává vált. A napjainkig fennmaradt avar–magyar rokonság elméletének problematikája a 19. századi nacionál-darwinista felfogás reminiscenciája. Maga a probléma azonban valójában nagyon összetett: 1. A késő avar kori jellegzetes evolúciót felmutató avar kaganátus intézménye eltűnt, politikai-intézményi kontinuitásáról ekképp nem lehet beszélni. 2. A késő avar kor népessége részben biológiailag fennmaradhatott,³⁶ azonban ezek csoportöntudatának fennmaradásáról semmilyen információnk nincsen.³⁷ 3. Maga az „avar” öntudat jellege kérdéses: nem tudjuk, hogy mennyire volt a kagáni intézményhez kötött jogi identitás, vagy időközben mennyire lett ettől független népi öntudat. Ennek relatíve gyors és teljes eltűnése inkább a jogi identitás létét támogatja, igaz, hogy van egy 10. század közepi forrásunk, amely a horvátok között lakó, a korban is elkülöníthető „avarokról” tesz említést. 4. Sokan egyetlen „avar” nyelvről értekeznek, azonban ez a kora középkori realitásokat tekintetbe véve igencsak kérdéses.

Magyarán: nem tudjuk, hogy az Avar Kaganátusban hány nyelvet beszéltek, és az egykori kaganátus területén beszélt nyelvek 10. századi és még későbbi sorsáról – nyelvemlékek híján – nem tudunk semmi érdemlit állítani.

34 Bóna István: *Az avarok*. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984. 333–334.

35 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 303–305.

36 A kora középkori demográfiai helyzet alapján egy népesség eltűnésének folyamata nem hasonlítható napjainkéhoz. Példaként csak az említendő, hogy 1241-ben az egész Magyar Királyság lakosságát 2 millióra becsülik.

37 Avarokat a bolgár cár hadseregében is említene a források.

2.3.3. A kettős honfoglalás elméletéről

A több hullámban történt magyar bejövétel gondolata az Árpád-kori kezdetek óta jelen van historiográfiánkban: előbb hun és magyar, később, a 17–18. században a hun, az avar és a magyar honfoglaláshoz kötötték a magyarság korai történetének Kárpát-medencébe vezető szálát.³⁸ A többszöri beköltözés gondolatának újabb formáját a régész László Gyula dolgozta ki, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. Ennek lényege, hogy a magyarság egyes csoportjai jóval a 9. század vége előtt bebocsáttatást nyertek az Avar Kaganátusba, ezért Árpád népe nagy tömegű magyarságot talált a Kárpát-medencében. Ők a 670-es években bevándorló „griffes-indás” kultúrájú kései avarok, vagyis „onogur-magyarok” leszármazottai lehettek. Az elmélet kifejtésekor László Gyula egyaránt csatasorba állított régészeti, történeti, embertani és nyelvi kútfőket.³⁹

Jóllehet a többszöri „magyar” bejövétel felvetése minden olyan kérdést megválaszol, amit az egyszeri honfoglalás nyitva hagy, ám a teljes bizonyosság erejével nem lehet szólni, hiszen mind régészeti, mind nyelvi oldalról merültek fel jogos bírálatok, amelyek a bizonyítás hiányaira mutattak rá. Régészetiileg a tárgyakkal és a temetkezési szokásoknak csak igen nagy óvatossággal, korlátozott mértékben lehet etnikumjelölő erőtt tulajdonítani. A nyelvészet felől nézve a „kettős honfoglalás” elmélete melletti és a vele szembeni érvek előtt egyazon akadály emelkedik: 7–10. századi nyelvm emlékek híján nem igazolhatóak, de nem is cáfolhatóak. Így hát a „biztosan igen” és a „biztosan nem” ítélet helyett csak az „inkább igen” és az „inkább nem” lehetőségét mérlegelhetjük.

Az írott kútfőkből kibontakozó kép az „inkább igen” javára billenti a mérleget, vagyis a „kettős honfoglalás” elméletének van történeti fedezete. Az avar és a magyar honfoglalás között két hullámban érkeztek steppei népcsoportok a Kárpát-medencébe. Előbb a „uar és khunni” közül való tarniakok és kotzagérosok (kutrigurok), esetleg a zabenderek (szabirok?) elpártoltak a türköktől, és az avar kagán népéhez csatlakoztak, ekképp az Avar Kaganátus hadereje tízezer harcossal gyarapodott; mindez 595 táján ment végbe.⁴⁰ Ha ezt a közlést szó szerint véve kizárólag katonák bevonulásával számolunk, még úgy sem hihető, hogy e tízezer harcos közül egy sem alapított családot új hazájában; az a valószínűbb, hogy velük tartottak házastársaik és gyermekeik. A következő bejövétel a 7. század utolsó harmadára tehető. Ekkor az onogur-bolgár Kuvrat fejedelem negyedik fia, Kuber hadával Pannóniába érkezett, és ott avar uralom alá került. Jóllehet Kuber később „hadinépével” kivonult Avarországból, és a Bizánci Birodalom földjén telepedett le, csak hogy nem az onogurok élén. A kagán előbb ugyanis elválasztotta Kubert saját népétől, és a déli végekre helyezte őt nem avar lakosok (elsősorban a bizánci hadifoglyok és utódaik) helytartójául; ezek után következett be az avar uralkodó és a bolgár herceg közötti kenyértörés, ami a kivonuláshoz vezetett.⁴¹ Ebből viszont az adódik, hogy Kuber nem azok élén távozott,

akikkel érkezett, ezért szükséges a 670 körüli onogur betelepülőkkel népességyarapító tényezőként számolni az Avar Kaganátus hátralévő idejében. Kiváltképp úgy, hogy Német Lajos keleti frank király 860-ban kiadott oklevele egy tájegységre a „Wangarok határa” (*Uangariorum marcha*) kifejezést alkalmazza. Így még földrajzi szempontból is egybevág az onogurok Pannóniába – tehát a Kárpát-medence nyugati részébe – költözése azzal, hogy alig két évszázad múltán a „wangarok határa” egy nyugat-pannóniai hegyet jelöl.⁴²

Persze mindez hihetőbb, ha a köztes időt adatok hidalják át. Az írott emlékek kutatója közmondásosan ínséges forrásbázis alapján kénytelen a 9. századi Kárpát-medence steppei eredetű népeinek sorsáról nyilatkozni. Így az „onogur” csoportjelölő szabályszerű láncolatát sem tudjuk felmutatni, mint ahogy azt sem állapíthatjuk meg, hogy mikor, hol és miért kezd az „onogur” név (is) a „magyar” népre (is) ráértődni. Jelöltek (népek) és jelölők (nevek) kapcsolataiból olyan történelmi szövevény áll elő, amelyből jó, ha egy-egy részrendszert ki tudunk bogni. Esetünkben is be kell érünk annak rögzítésével, hogy az Avar Kaganátus steppei származású túlélői különböző neveken bukkannak fel. 870/871 táján Salzburgban feljegyzés készült a bajorok és a karantánok megtéréséről, ebben szó esik olyan „hunokról”, akik megkeresztelkedvén a frank uralkodónak fizetett adó fejében „mind a mai napig” ősi földjeiken lakoznak.⁴³ Ezen „hunok” megtérését 863-hoz jegyzi be az évkönyvek.⁴⁴ Regino apát 908-ban bevégzett krónikája a „pannónok és avarok pusztáin” kóborló, élelemszerzéssel foglalkozó magyarokat említ a 889. évnél, és itt az „avarok pusztái” nem néptelen térségnek, hanem avarlakta síkvidéknek tekintendő.⁴⁵

Ilyen környezetben zajlott le a magyar honfoglalás. Csak hogy Álmos népe két-nyelvű volt, hiszen miután a kazároktól elpártolt kabarok Etelközben a magyarokhoz csatlakoztak, megtanították egymást saját nyelvükre.⁴⁶ Emellett a kabarokat a *Salzburgi Évkönyvek* írója önálló népcsoportként észleli, amint 881-ben a magyarok fegyvertársaiként Bécs környékén harcoltak.⁴⁷ Tehát amikor már zajlott a szállásváltás, egy két-

logh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus LXXV. Szeged 2013. 530–531.

42 *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata Regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum*. Tomus I. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini 1934. 146; Olajos Terézia: *A Kárpát-medencei onogurok történetéhez*. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus LXXV. Szeged 2013. 524–532.

43 Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979. 40.

44 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus I. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae. 1826. 50. 66. 76 (MGH SS); MGH SS Tomus III. Edidit Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae 1839. 140.

45 *Reginonis abbatiss Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi*. Recognovit Fridericus Kurze. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* 50.) Hannoverae 1890. 132; Szádeczky-Kardoss Samu: *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról*. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In Róna-Iás András (szerk.): *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szeged 1983. 198.

46 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. 174–175.

47 MGH SS Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934. 742.

38 Összefoglalóan ld. Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest 2006.

39 László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978.

40 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 107–108.

41 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 218–220; Olajos Terézia: *A Kárpát-medencei onogurok történetéhez*. In Ba-

nyelvű domináns közösség fogott a Kárpát-medence birtokba vételéhez. Ettől kezdve azonban kizárólag kutatói hipotézisek szólnak arról, hogy a honfoglalók és a helyben találtak létszáma miként viszonyul egymáshoz, és ezt az aránypárt milyen nyelvi/etnikai jellemzők színesítik,⁴⁸ hiszen az Avar Kaganátus fennállása során nemcsak szláv,⁴⁹ hanem, amint láttuk, steppei eredetű népelemeket is magába fogadott, akikről nem tudjuk, hogy hányféleképpen szólaltak meg. Az 1055-ben kelt tihanyi alapítólevélben és a későbbi emlékekben viszont nyoma sincs már annak, hogy a „magyar” nyelv használati körében akár magyar–kabar, akár másféle két- vagy többnyelvűség dívott volna. Az I. András-kori magyar szövegfoszlányok ugyanabból a nyelvből vették, mint amelyikből a *Halotti Beszéd* prózája, majd az *Ómagyar Mária-síralom* lírája formálódott ki. Nem is oly lassan ment végbe a steppéről jött nyelvek harca/egységesülése, amiből az adódik, hogy az egyik többségi és/vagy hatalmi pozíciójánál fogva fölötté állt a többinek. Domináns jellege annak dacára érvényesült, hogy ez a nyelv nem a beszélőinek teljes létszámában jutott a Kárpátok közé! Tudni való, hogy a *A birodalom kormányzása* (*De Administrando Imperio*) leírja: a magyarság egykor kettészakadt, de a két néprész a 950-es években is élő kapcsolatot ápolt egymással.⁵⁰ E „magyar–magyar kapcsolat” esetleges 11–12. századi fejezeteiről nincs adatunk. A keleten maradt néprész emlékezete csak az 1230-as években sarkallt cselekvésre közép-európai magyarokat. Két Domonkos-rendi küldöttség indult keletre ekkor, és a Julianus barát első útjáról írott jelentésből az világlik ki, hogy a korábbi út egyetlen túlélője, Ottó testvér a Perzsia vidéki magyarokkal találkozott. Julianus barát Ottó útmutatása alapján indult útnak, de végül egy másik keleti népegységhez, *Ungaria Magna* (Régi Magyarország) lakóihoz érkezett 1236-ban. Őket a Volga folyó mellett találta meg, akik nagy örömmel fogadták, és élénken érdeklődtek a keresztény Magyarország iránt, s „minthogy teljességgel magyar a nyelvük, mind ők megértették őt, mind ő azokat”.⁵¹ Julianus nem csupán a népi együvé tartozás tudatát, hanem a Kárpát-medencében és a Volga vidékén beszélt magyar nyelv azonosságát is hangsúlyozza. Márpedig a barát és *Ungaria Magna* lakosai több évszázada éltek távol egymástól. Lévéen a Perzsia-vidéki és a Volga-menti keleti magyarok nem azonosak, a közép-európai Magyarországot ideszámítva az 1230-as évekig három elkülönült tömbben éltek magyar etnikumú és ugyanazon a nyelven

48 Összefoglalóan ld. Takács Miklós: *A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói*. In Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest 2014. 137–149. Emellé még odaveendő Tomka Péter: *Magánbeszéd az avarokról*. In *Életünk* 1997/1. 68–75.

49 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998. 133–134. 173–174.

50 *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. 170–175. Arról nincs tudomásunk, hogy a nyugatra (Ételközbe, majd a Kárpát-medencébe) és a keletre, Perzsia vidékére (a Kaukázus északi előterébe, a Kuma folyóhoz) vándoroltak milyen létszámarányban álltak, de a magyar etnikum mindkét említett fele elég jelentősnek érezte a másikat ahhoz, hogy folyamatos összeköttetést tartson fenn, ami még a 10. század közepi Bizáncban is hírértéket képviselt. A Perzsia-vidéki „szabir” magyarok további sorsáról lásd Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája* (Gyeregyán országa). Budapest 1942. 22–63, 213–221.

51 Szentpétery, SS Rer Hung II. 536–540. Vö. Bendefy László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. In uő: *A magyarság és Középkelet*. Budapest 1945. 227–237.

beszélő emberek.⁵² Mivel a magyar–kabar kétnyelvűséggel nem az egész magyarságnak kellett „megküzdnie”, hanem csak a legnyugatabbi néprésznek, ezért fokozott erővel fogalmazódik meg a magyar nyelvi dominancia eredetének kérdése.

Erre a kérdésre adhat megnyugtató választ a „kettős honfoglalás” elmélete. Hiszen ha az átmeneti magyar–kabar kétnyelvűség nyilván nem egyenrangú felek kapcsolatából állt elő, a magyar nyelv hatalmi pozíciója nem érte el a kizárólagosságot, ráadásul a dunai bolgárok és a kijevi Rusz esete azt példázza, hogy egy elit politikai dominanciája önmagában még nem biztosít túlélést az elit nyelve számára. Mindezek ismeretében javasolt egy avar kori „elő-magyar” nyelvközösséggel számolni Közép-Európában; történelmi fedezete, láttuk, megvan, hiszen akár a „szabir”, akár a „kutrigrur”, illetve akár az „onogur” csoportjelölő alatt rejtőzhet a mai magyar nép Álmos honfoglalóinál korábban beérkezett komponense, a „magyar” nyelvközösség egyik lehetséges hordozója. Ezért komoly tudományos felvetés a László Gyula nevével fémjelzett elmélet, még ha a „kettős honfoglalás” kifejezés bizonyos értelemben nem túl szerencsés is. A *honfoglalás* szó ugyanis azt a jelentéstöbbletet hordozza a pusztá *bejövetele*hez képest, hogy egy közösség egy területet a maga hatalmába kerít, majd a saját akarata szerint szervez meg. Márpedig „magyar” néven nevezendő honfoglalás csak egyszer fordult elő a történelem során, a 9. század második felében. Ha érkeztek is korábban „elő-magyarok” a Kárpát-medencébe, ők ott nem hont foglaltak, hanem bebocsátást nyertek oda egy másik steppe-állam, jelesül az Avar Kaganátus fennhatósága alá. Mindezeknél fogva indokoltabbnak tűnik ezt az elméletet kettős (esetleg többszöri) bejövétel formájába átfogalmazni, avagy a magyar etnogenezis többágú, többmedrű lefolyásának a lehetőségéről beszélni.⁵³

■ Kulcsszavak

Erdélyi-medence, vizigót, hun, gepida, avar, „furcsa 9. század”, kettős honfoglalás

■ Kronológia

271 Dácia feladása, a Római Birodalom adminisztrációs és katonai visszavonulása

271–310/350 Képlékeny évtizedek, kaotikus viszonyok

310/350–375/380 A gót hatalom kiépülése, Athanarik hatalmi struktúrájának megjelenése az Erdélyi-medencében

376 A hun hatalom megjelenése a Dnyeszter környékén, Athanarik hadseregének szétverése, ennek menekülése

375/380–453 Az első ázsiai, római kor utáni (hun) steppe-állam a Kárpát- és az Erdélyi-medencében

52 Legújabbán lásd Szabados György: *Szkitia három tartománya*. In Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Juhász Péter (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai. Szeged 2017. 285–301.

53 Takács Miklós: *Három nézőpont a honfoglaló magyarokról*. In *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*. Új sorozat I. (XI.) kötet. Kolozsvár 2006. 80.

- 430–444/445 Bleda–Attila páros uralkodása
 453 Attila halála
 Kb. 453–469 Örökösödési háború
 453/469–568 A Hun Birodalom örökösei: az *Ardarikingek* (453–568) az Erdélyi-medencében és a Tiszántúlon
 568 Az avar „honfoglalás”, Baján kagán vezetésével
 568–626 Diadalmas évtizedek, az Avar Kaganátus a hatalma csúcspontján kb. egészen a Dnyeperig terjed; a barbár világ katalizátora
 Kb. 601 Baján kagán halála
 626 Konstantinápoly sikertelen ostroma, a kaganátus szétesésének kezdete
 626–670/700 Konstantinápoly ostroma utáni lázadások, a kaganátus szétesésének első szakasza; újabb keleti bevándorlások, lehetséges, hogy a hatalmat új csoportok szerzik meg
 Kb. 700–822 A késő avar kaganátus korszaka
 791 Nagy Károly megtámadja az Avar Kaganátust
 795/796 Erik, friauli dux frank-langobard hadserege kirabolja a kaganátust székhelyét és megszerzi a kagáni kincseket
 822 utolsó fennmaradt híradás az avarok követeiről (avar követek megjelennek a Frank Birodalom frankfurti birodalmi gyűlésén)

2.4. A Magyar Nagyfejedelemség kora (850 k.–1000)

2.4.1. A korai államiságról. Bevezetés

A magyarság mintegy másfél évszázadon keresztül élt állami keretek között, mielőtt az első ezredfordulón létrejött a keresztény magyar államiság. Minthogy az 1000 előtti és 1000 utáni államberendezkedés között alapvető különbségek mutatkoznak, ezért előjáróban szükséges annak indoklása, miért kell számolnunk – egyfajta korai – államisággal a magyar történelem kezdeti szakaszában; egyáltalán mit nevezünk államnak, és melyek a 9–10. századi magyarok politikai szervezettségének államjelenségei.⁵⁴

Fogalmi szinten mindenekelőtt arra kell ügyelni, hogy az állam mint szó, mint jelölő, későbbi keletkezésű, mint az általa jelölt képződmény. Az európai antikvitásból az ógörög *politeia* vagy a latin *res publica* kifejezést magyarítjuk ekként. Maga az „állam” szó a latin *status* fordítása, ami a klasszikus korban nem az önálló politikai szervezetre mutató kifejezés, hanem a *res publica* egy nép közügyeinek állapotára utalt. Később jelzőként népevekhez járult (*status Romanus*), majd a 'kormányzat' jelentéséhez került közel. Kevésbé tudott, hogy a *status* már a 13. századtól elterjedt a teológia és a filozófia nyelvezeténél szélesebb körben, Aquinói Szent Tamás és

54 Az 1000 előtti periódusra használható államfogalom és a modern államfogalom nem fed teljesen egymást. Ahogy korábban is jeleztük, a modern államfogalomról részletesen lásd a 4.2.1. alfejezetet.

más Arisztotelész-kommentátor révén, az alábbi értelemmel: 1. 'alkotmány', 'uralmi forma' (*Status species politiae*), 2. 'uralomgyakorlás' (*republica, politia, status*), ami nem létezhet *regimen* (kormányzás) és *potentia* (hatalom) nélkül. Itália városköztársaságaiban a 14. századtól kezdve bontakozott ki a *stato* szó 'politikai hatalom' és 'területi uralom' jelentése, vagyis Niccolò Machiavelli 16. század eleji munkáságánál jóval korábban.⁵⁵ A latin *status* a felvilágosodás és a reformkor időszakában érett meg arra, hogy politikai használatra magyar változata szülessék. Az új szóalak megszilárdulása időbe tellett. Először Barczafalvi Szabó Dávidnál tűnt fel 1786-ban még mint *álladalom*; Fogarasi János 1836-ban használta elsőként az *állam* alakváltozatot.⁵⁶ Látszik, hogy az „állam” szó mennyivel fiatalabb, mint az általa megjelenített jelenségek. Emiatt azonban nem indokolt kételkednünk az alkalmazás helyessége felől, hiszen a nyelvhasználat egyik sajátossága, hogy utólag alkotott szavakkal fejez ki korábbi jelenségeket. Így a „középkor” embere sem tartotta magát középkorinak, a magyarok Kárpát-medencébe jövetelüket sem „honfoglalás”, 970-ig vezetett hadaikat sem „kalandozás” kitétellet látták el. Az a lényeges kérdés, hogy az „állam” szóval jelölt jelenség létezett-e a múltban, ilyenformán van-e olyan, időtől független állandó, amely a régi és újabb politikai szerveződésekben egyaránt fellelhető. Esetünkben akad ilyen „közös nevező”, avagy „lényegi minimum”, amely időtől függetlenül, ezáltal a történelem bármely korszakában jelen van. Ezt legtömörebben a jogtudós Georg Jellinek fogalmazta meg. „Az állam a földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező és azáltal egységgé összefogott emberi sokaság.”⁵⁷ Matematikai képlete is előállítható: állam = hatalom + terület + lakosság. Ezek a szerkezeti elemek teszik az államot állammá, hogy aztán az elvont fogalom egyedi megtestesüléseit a különböző tudományágak a maguk tehetsége és eszköztára szerint definiálhassák.

Az államról való gondolkodás az antikvitásig vezet vissza. Platon szerint azért jött létre az állam, mert az ember egyedül nem önellátó. Arisztotelész kimunkáltabb okfejtésének értelmében mivel minden államban közösséget ismerhetünk fel, és minden közösség a közjó megvalósítására alakult, ezért a legfőbb jó elérésére a legfelsőbb rendű közösség, az állam törekszik. Cicero az államot a nép ügyének tartotta, ahol a nép a tömeg olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogról való megegyezés és a közös előny. A modern tudományban Walter Garrison Runciman a történeti szociológia művelőjeként az állam kialakulásának általános jellemzőit vizsgálta. Szerinte az államtalan formából négy feltétel együttes teljesülésekor lehet az államiság állapotába emelkedni: 1. különüljenek el a kormányzati feladatkörök; 2. történjék meg a hatalom központosítása; 3. állandósuljon vagy legyen tartós az így kialakult szerkezet; 4. az uralmat gyakorlók és a kormányzottak közötti kapcsolat ne vérségi alapokon nyugodjék. A szociális antropológus Henri Claessen és Peter Skalník definiálta korai állam „független társadalmi-politikai szervezet meghatározott területtel és kormányzati központtal. Gazdaságát a földművelés (néhánykor a pásztorkodás vagy vegyes gazdaság) jellemzi, a kereskedelem és a piaci szisztéma egészíti ki, és a foglalkozás

55 Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest 1998. 114–123.

56 Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*. Budapest 1967. 137.

57 Georg Jellinek: *Általános államtan*. Budapest 1994. 60.

szerinti elkülönülés megléte”. A középkortudósi meglátások ezekhez a korai állam militáns jellegét teszik hozzá (Hóman Bálint, Przemysław Urbańczyk), ami érthető, ha egyszer „az állam a történelemre alkalmazva a népek minden rendje, hogy elérjék politikai céljaikat” (Heinrich Mitteis).⁵⁸

Az európai államforma-folytonosságok összehasonlítási alapja szintén az ókorba vezet vissza, ahonnan a városállam és a területi állam eredt. E két ellentétes elvet Róma történelme egyesítette, amely a nyugati birodalomrész bukása után is a koraközépkori államszervezések példájává vált.⁵⁹ Sőt a római államiség a késő antikvitástól a késő középkorig folyamatosan működő formájában is tovább élt. Ez volt Bizánc, „a hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise”.⁶⁰ Csak-hogy Európa közepén a népvándorlás korában olyan államok is léteztek, amelyek nem a római mintát követve jöttek létre. A Kárpát-medencében ilyen volt a hun, az avar és a magyar uralom. „Ezek nagyjából (jóllehet bizonyos egyedi jegyekkel) azt az államtípust képviselték, amely az eurázsiai steppén volt általános, a szkíták idejétől (Kr. e. I. évezred) a késő középkori mongolokig, és még azon túl.” Ezek a steppei birodalmak a Róma utáni kormányzati modell alternatíváját nyújtották, és a kora középkor „nem-római” államiségát alkották.⁶¹

2.4.2. A magyar államiség 9. századi kezdetei

A kútfőkből kibontakozó kép alapján magyarok a 9. század közepe óta élnek állami keretek között. Természetesen egy mai értelemben veendő, részletes politikai tablóképet nem tudunk felvázolni a szerény forrásadottságok miatt. A magyarság 9–10. századi múltjáról nyerhető tudás nem kiegyenlített, mert ebből az időszakból kizárólag *külső* feljegyzések maradtak ránk. Amikor a 11. század derekától a *belső* emlékezetet is írásba foglalták, a geszták keresztény szellemben és latinul, azaz egy *külső* eredetű szűrőn keresztül láttatják a múltat.

A lejegyzett államjelenségek sorát VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) nyitja. „A skytha népeknek tehát, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van: sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában nomád életet élnek. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök [magyarok] népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”⁶² Kortársi beszámolójából, a *Taktika* idézett soraiból kilálglik a korai államszervezet erőteljes katonai jellege. A magyar nép olyan rendben élt, amelyben elérte politikai céljait, s annál eredményesebben tudott harcolni, mivel ekkorra már végbement a hatalom központosítása. Szembe-

szökő jelenség, hogy a steppei népek zömétől eltérően voltak képesek a magyarok monarchikus rendbe szerveződni.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913–959) bizánci császár kormányzati munkája (*De Administrando Imperio*) régebbi feljegyzések felhasználásával a korábbi, a „sok fő alatti lét” állapotáról is tájékoztat, amikor is a magyarok egy hétfős szövetségi irányítás alatt álltak, „de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt”.⁶³

A hatalomközpontosításról e bizánci forrás mellett egy későbbi keletkezésű magyar gesztá is beszámol, sőt, mindkettő ugyanahhoz a nemzetséghez köti a monarchikus rendszer megteremtését. Az első fejedelem személye és az uralomra jutás körülményeinek kérdésében viszont ellentétes nézetet hangoztatnak.

A bizánci változat szerint a kazár kagán magához hívatta a hét „vajda” közül az elsőt, Levedit, hogy neki engedelmeskedő fejedelemmé tegye. Ő azonban Álmos vajdát ajánlja, akinek fia is van, Árpád. A kagán a magyarokra bízta a választást apa és fia között, akik Árpád mellett döntenek. Csakhogy ez képtelenség, ráadásul itt a mű egyik korábbi fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosít újra, amelyben a dalmáciai népek „sietnek” bizánci alattvalókká válni.⁶⁴ A valószínűbb történet a hazai historiában olvasható.

„A hét fejedelmi személy, akiket a mai napig hétmagyaroknak hívnak, nem tűrve tovább a hely szűkét, tanácsot tartott, hogy szülőföldjüket elhagyva olyan területet foglaljanak el, amelyet benépesíthetnek, s ehhez a fegyveres harctól se riadnak vissza. Választásuk Pannónia földjére esett, amelyről az a hír járta, hogy annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott. Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghezvinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak... Akkor egyhangúan így szóltak Álmos fejedelemhez: »A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.« Akkor az említett férfiak megerősítették Álmos fejedelemnek tett esküjüket: pogány módra vérüket egy edénybe csorgatták. Bár pogányok voltak, közösen tett hűségesküjüket halálukig megtartották a következők szerint. Az eskü első pontja úgy hangzott, hogy maguk és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzék...”⁶⁵ Mivel Álmos születése 819 után nem sokkal történhetett, a magyar monarchia keletkezési ideje a 9. század közepére tehető, amikor Álmos tetterős férfiként alkalmassá vált arra, hogy egy nép „fejedelme és parancsolója” legyen.

Noha nem tudjuk, miként hívták az 1000 előtti Magyarországot, ám akad két független és egybevágó kútfőadat a királyság kora előtti magyar állam utólagos megnevezéséhez. A *De Administrando Imperio* a *Turkia* [Magyarország] *nagyfejedelme* (*megas Tourkias arkhon*) címmel említi Árpádot; mintegy fél évszázadra rá Querfurti Brúnó téritőörsek egy levélről szóló akképp, hogy azt Gézához, „a magyarok nagyfejedelméhez (ad Ungarorum seniores magnum)” intézték. Mivel Árpádot és dédunokáját,

58 Szabados György: *Egy steppe-állam Európa közepén: Magyar Nagyfejedelemség*. (A steppe-state in Central Europe: The Hungarian Great Principality). In *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*. Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII.) kötet. 2011–2012. Kolozsvár 2013. 119–122.

59 Anthony Molho, Kurt Raaflaub, Julia Emlen (eds.): *City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy*. Stuttgart 1991.

60 George Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2001. 48.

61 Walter Pohl: *A non-Roman empire in Central Europe: the Avars*. In Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston 2003. 572–573.

62 Moravcsik Gyula (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988. 17–18.

63 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. 171.

64 Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged 2011. 91–113.

65 *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Budapest 2004. 13.

Gézát egyaránt 'nagyfejedelem' jelentésű uralkodói titulussal illette egy-egy külhoni szemlélő, ezért a 9–10. századi magyar államot Magyar Nagyfejedelemség néven indokolt számon tartani.⁶⁶

Bármelyik állam létezésétől elvárható, hogy egy meghatározott területen tartós uralmat érvényesítsen. Ehhez képest Anonymus előadása szerint kifejezetten azért jött létre a magyar monarchia, hogy más területre költözzék. Egy új, egy élhetőbb haza elfoglalása nyilvánvalóan a legfőbb közjó érdekében áll, ilyenformán a magyar államalapítás indoklása arisztotelészi érvelést sejtet. Meglepő, de a hadtörténeti összefüggések alátámasztják ezt a magyarázatot, ugyanis Álmos állama nem sokáig maradt megalakulása helyén.

2.4.3. A magyar steppe-állam Európa közepén (862 k.–1000)

A Magyar Nagyfejedelemség Kelet-Európa nyugati térségében alakult meg, az Etelköz (*De Administrando Imperio*) vagy Dentümogyer (Anonymus) nevezetű helyen. Pontos körülírását nem adhatjuk, de a Fekete-tenger északi előteréről van szó, amely a Don és a Keleti-Kárpátok között húzódik.

Az új steppe-állam hamar tanújelét adta annak, hogy súlypontját nyugatra helyezi át. Álmost 850 körül választották egyeduralkodóvá; a Nyugat-Európában hadakozó magyarokról pedig 862-ből ismert a legkorábbi említés, akik akkor a Keleti Frank Birodalomra támadtak. Egy újabb keletű, meggyőző erejű történészi-régészti okfejtés lényegében a magyarok ekkorra már (legalább részben) a Kárpát-medence területén lakoztak, mivel onnan jobban ráláttak Nyugat-Európa politikai életére, s így nagyobb hatékonysággal avatkozhattak közbe a maguk érdeke mentén.⁶⁷ Ennélfogva a magyar honfoglalást célszerű egy 9. század derekán kezdődő, hosszú folyamatnak tartanunk. Mindenesetre a magyarok és kabar segéderőik 881-ben Bécs környékén hadakoztak.⁶⁸ Sokatmondó adalék, hogy a *Salzburgi Évkönyvek* írója addigra jól meg tudta különböztetni a magyarokat és a kabarokat. A magyar katonai jelenlét ismert nyomai a 890-es évektől sűrűsödtek, csak hogy azok nem a Kárpát-medence törzsterületeit, hanem a környező régiókat sújtották, miközben a békés köznép szállásváltása rejtve maradt az írástudók elől. Végeredményben a Magyar Nagyfejedelemség a honfoglalás után közel másfél évszázadon át képviselte Közép-Európában a kora középkori államiság „nem-római” típusú alternatíváját; ennyiben jutott érvényre a tartós területbirtoklás kívánalma.

Maga a szállásváltás is maradéktalanul kimeríti az állammal szemben támasztott elvi követelményeket, hiszen véghezvitele szuverén központi akaratot tükröz. Habár vannak olyan 10. századi kútfők (Regino világkrónikája, *De Administrando Imperio*), amelyek a besenyőktől elszenvedett vereségnek tulajdonítják a magyarok nyugatra vándorlását, de állításukat a korszak hadtörténelmi összefüggésrendszere cáfolja.

66 Szabados György: *Egy steppe-állam Európa közepén: Magyar Nagyfejedelemség*. (A steppe-state in Central Europe: The Hungarian Great Principality). In *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII.) kötet. 2011–2012. Kolozsvár 2013. 123–124.

67 Szóke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014. 108–110.

68 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomi XXX. Pars II. Editio Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae 1934. 742.

A 890-es évektől a 950-es évekig feltűnő katonai aktivitást mutattak a magyarok: támadó hadjárataikat a szállásváltás ideje alatt és után nagy serénységgel folytatták, és még azon túl, hosszú évtizedeken keresztül. Biztonságérzetüket mutatja, hogy 899–900 között másfél évig több ezer, honvédelmi szempontból nélkülözhető lovas harcost állomásoztattak Észak-Itáliában. Egyszer kényszerültek csak védekező szerepre, ám a 907. július 4–5-i pozsonyi csata sorsdöntő győzelmet hozott: a Kárpát-medence sorsába egyedül beleszólni esélyes hatalom, a Keleti Frank Birodalom támadt ekkor Magyarországra, ám óriási vérveszteség árán volt kénytelen belátni azt, hogy az új steppe-állam tartósan berendezkedett Közép-Európában.

Álmos és Árpád népe tehát eltervezett döntéssel hódította meg a Kárpát-medencét, ezt a természeti kincsekben gazdag földet, amely folyókban és legelőkben bővelkedett, emellett magas hegyek oltalma alatt földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmasnak bizonyult. Vonzerejét növelte politikai helyzete, hiszen csak egy-egy részére nyílt be frank és bolgár fennhatóság, jó része „államtalan” állapotban maradt az Avar Kaganátus bukása (822 k.) óta. A lakosság többségét steppei eredetű népelemek (avarok, onogurok, előmagyarok?) alkották, akik minden jel szerint jóindulatúan szemlélték a Magyar Nagyfejedelemség berendezkedését, s zökkenőmentesen integrálódtak az új steppe-állam szervezetébe; rajtuk kívül szláv ajkú közösségeket találtak még itt a honfoglaló magyarok.⁶⁹ Hangsúlyozandó, hogy Álmos és Árpád együttes uralkodói érdemként értékelendő a magyar szállásváltás sikere, hiszen az apa és a fiú közötti hatalmváltás a Kárpátokon belül ment végbe.

A magyar steppe-állam kormányzati szerkezetének mélyebb rétegeibe is be tudunk tekinteni. A politikai irányítás szintjeiről és feladatköreiből a *De Administrando Imperio* tartott fenn értékes, ámde vitatott híradatokat. „A türköknek ez a nyolc törzse (geneai) nem hunyáskodik meg a maga fejedelmei (arkhontas) előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila [gyula] és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme (megas Tourkias arkhon) négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt. Tudni való, hogy Árpád első fia, Tarkacsu nemzette fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzette fiát, Ezeleget, a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát, Taksonyt. Tudni való, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével (arkhontos) és karchájával. Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak a karchának a fia, és hogy a Kali [Kál] tulajdonnév: a karcha meg méltóság, valamint a jila is, mely nagyobb a karchánál.”⁷⁰

69 Szabados György: Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről. In Kovács László-Révész László (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016. 629–648.

70 *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. 179.

A kulcsfontosságú mondatok Moravcsik Gyula klasszikus fordításában olvashatóak, ám a közbeékelte eredeti görög kifejezések azt jelzik, hogy a *genea* és az *arkhon* szó különféle jelentésben fordulnak elő, aminél fogva is többféle értelmezési lehetőségük adódik. Alapvető kérdésként merül fel, hogy a nyolc *genea* valóban a „törzs” másodlagos, mesterséges politikai egységét takarja-e, avagy a szó elsődleges jelentésében a „nemzetség” természetes, vérségi szerveződése értendő-e rajta. Az is vitatott, hogy a nyolc *genea* saját közvetlen vezetőinek, avagy a legfelső állami méltóságoknak nem engedelmességek. Utóbbi esetben a 9–10. század fordulóján „egy fő alatt álló” magyarok a 950-es évekre egy dezintegrációs folyamattal a „sok fő alatti” állapotba kerültek volna vissza. Csak hogy ez az értelmezés sem a szöveg egészét, sem a tágabb köztörténeti összefüggéseket tekintve nem állja meg a helyét. A bizánci kútfőből az derül ki, hogy a nyolc *genea* népe saját *arkhon*jainak mondta fel az engedelmességet, tehát a vezéri nemzetségek (és nem törzsek!) fejeinek tekintélyét a monarchikus hatalom írta felül. A törzsek esetleges léte, politikaformáló szerepe más forrásokkal sem igazolható a Magyar Nagyfejedelemség másfél századnyi életéből.

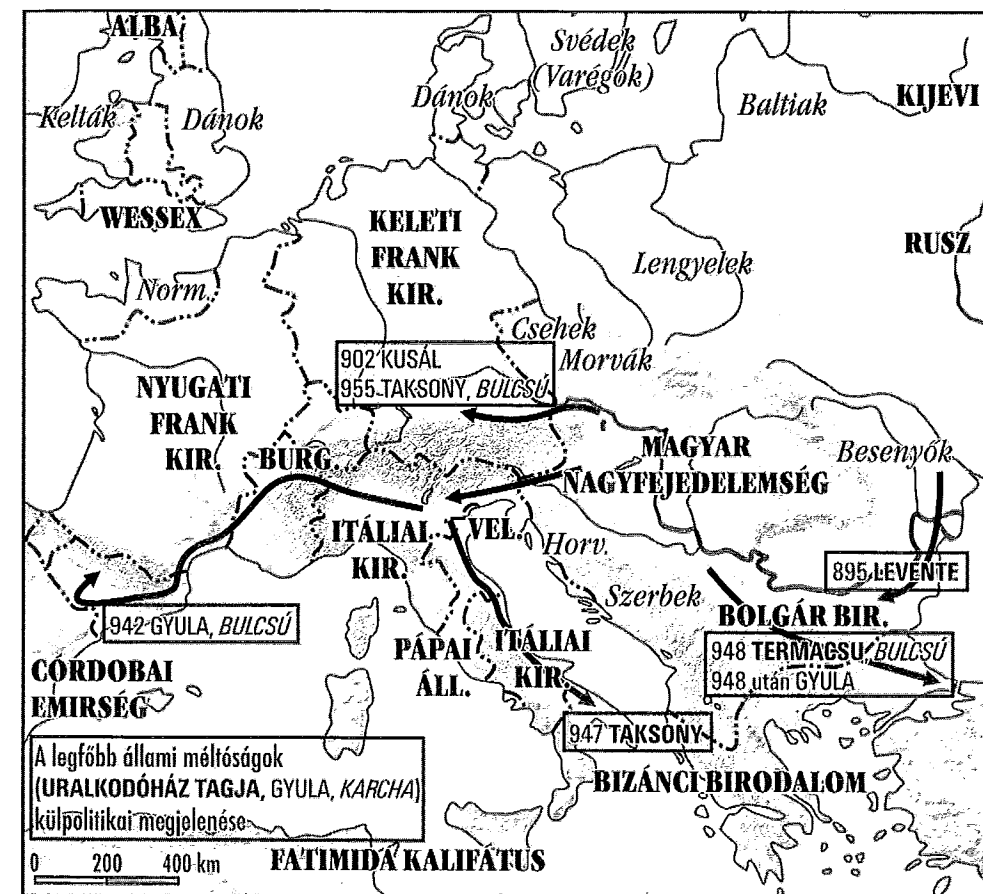
A történeti adatok szintén az egységes államigazgatást bizonyítják. A hadjáratokból tudatos külkapcsolati koncepció bontakozik ki.⁷¹ Nemcsak a „mi történt?”, hanem a „mi nem történt?” kérdés is egységet mutat: nem indultak hadak Észak- és Kelet-Európába, holott arra gazdag zsákmánnyal kecsegtető kereskedelmi útvonalak haladtak. Ám a magyarok északra és keletre nem hadat viseltek, hanem kereskedtek.⁷² Döntő adalék ehhez a külhoni csatamezőkön tanúsított magatartás: míg a 9–10. században gyakran megesett, hogy arabok arabokkal küzdöttek, és vikingek viking véreik ellen harcoltak, amikor harci egységeik rivális hatalmak zsoldjába szegődtek, addig ez a magyarok körében nem fordult elő.⁷³ Partikuláris külpolitikát a három állami főméltóság egyike sem folytatott. Diplomáciai és hadvezéri működésüket nem csak a szállásterületükből elvárható irányokba fejtették ki, mert akkor az Erdélybe költözött gyuláknak csak Bizánc, a Dunántúlon lakozó karcháknak meg kizárólag nyugat felé kellett volna mozogniuk; a belső területeket birtokló nagyfejedelmi dinasztiának pedig semerre. Ehhez képest az uralkodóházból a hatalmon éppen nem lévő családtag, a gyula és a karcha személyesen fordult meg mind keleten, mind nyugaton, hol katonai, hol követi minőségben, ahogy éppen azt az államérdek megkívánta. Szemléltetés gyanánt néhány esetet kell e helyt felidézni. 915-ben Bréma közelébe jutottak. 917-ben Nyugat- és Délkelet-Európát is sújtotta magyar támadás: a nyugaton harcolók először érték el Lotharingiát, míg a Balkánra indított sereg a besenyőkkel és bolgárokkal vállvetve Ankhialos mellett aratott diadalt a bizánciakon. 926-ban a svájci Sankt Gallen kolostorát sarcoló sereg egy része az Atlanti-óceán partjaihoz is kijutott. 942 nyarán a magyarok a gyula vezérletével és Bulcsú részvételével Hispániába törtek, és Katalóniát dúlták. 947-ben Taksony, a későbbi nagyfejedelem a bizánci fennhatóság alatt álló Dél-Itáliába vezetett hadat. Mindemellett 934, 943 és 959 során Konstantinápolyig is

71 Szabolcs von Vajay: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963)*. Mainz 1968. 81–84.

72 Bálint Csanád: *A kalandozások néhány kérdése*. In Tókei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983. 349–364.

73 Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999. 188.

elhatolt a magyarok fegyveres ereje. E harci vállalkozásokban a Magyar Nagyfejedelemség egyeduralkodó szinten kifejeződő tudatossága ismerszik meg. Ennélfogva a nyugatra 955-ig, délkeletre 970-ig vezetett hadak „kalandozás” minősítése sem tartható, hiszen a harcosok nem a rablás pusztá vágyával, ötletszerűen keltek útjukra, hanem politikai küldetést teljesítettek. Másként nem is járhattak volna sikerrel, hiszen az esetenként több ezer kilométert kitevő hadi utakon a felvonulást és az utánpótlást egyaránt biztosítani kellett. A magyar steppe-birodalom eme militáns akaratkifejeződései *államérdekű hadjáratok* voltak.⁷⁴

A Magyar Nagyfejedelemség Európában (895–1001)

Mindezek ismeretében értelmezhetőek pontosan a *De Administrando Imperio* közlő korai állam-jelenségek. A Magyar Nagyfejedelemségnek intézményesült főméltóságai voltak. A Bölcs Leó és Anonymus által egyaránt említett hatalomközpontosítás

74 Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged 2011. 213–229.

mindvégig érvényben maradt, a kialakult szerkezet tartósságát pedig a nagyfejedelmi dinasztia túl a karchák két ismert nemzedéke (Kál és Bulcsú) szemlélteti. További ide vonható adatok láttán Runciman negyedik feltétele is teljesült, amennyiben a hatalmat nem egyetlen vérségi közösség tartotta kezében. Krónikáinkból tudjuk, hogy a gyulák szintén dinasztiai alkottak, s ők nem korábban, hanem csak a 970-es évek végén kerültek rokonságba az uralkodónemzetséggel Géza és Sarolt házassága révén. Mindemellett a bírói tisztségben feltüntetett gyula és karcha diplomáciai és hadvezetési szerepkörben is élénk tűnik; így, már amennyire írott emlékeink látni engedik, megindult a kormányzati feladatok szakosodása. Az állam függetlenségét pedig szüktelen hangsúlyozni, annyira világosan bontakozik ki az események rendjéből.

2.4.4. Erdély a Magyar Nagyfejedelemségben

Közismert tény, hogy a Kárpát-medence délkeleti részét kitöltő Erdélyi-medence belső egység a nagyobb egységben. A történelem azonban nem mindig igazodik a földrajzi adottságokhoz; még azon korokban sem, amikor az emberek életét, mozgási lehetőségeit (különös tekintettel a hadviselésre) döntően meghatározták a természeti viszonyok. Így a korai magyar történelem „Erdély” fogalma is saját értelmezést kíván. Maga az „erdőn túli” jelentésű *Erdőelve* → *Erdély* szó tökéletesen beleillik a magyar tájelnevezési szemléletbe. De mivel a korunkra jutott első hazai forrásadatokat a latin nyelvű írásbeliség őrizte meg, ezért az „erdőn túli” tájegységet latin tükörfordítások nevezik meg. Így például 1075-ben Torda vára *ultra silvam* fekvőként tűnik fel; nagyjából vele egy időben a kisebbik Szent István-legenda szerzője Gyulafehérvárt „erdőntúli Fehérvár” (*Alba Transsilvana*) formában említi; egy 1111. évi oklevél „erdőn túli” (*Ultrasilvanus*) püspökről szól; a térséget jelölő, főnevesült *Transsilvania* alak folyamatos használata csak 1462-től követhető nyomon. Az imént sorolt példák mind a Magyar Királyság írástudóinak földrajzi szemléletét tükrözik, akik a Kárpát-medence belső, központi régiójából néztek kelet felé, ahol az erdőkön túli tájegység feküdt.⁷⁵

Érdekes módon ezt a nyugat → keleti irányú látásmódot az 1000 előtti történelem egy mozzanata is felidézi. Kézai Simon 1285 előtt írt *Gesta Hungarorum*-ában ekként szól Gyula „kapitány” szállásváltásáról: „ő, jóllehet másokkal együtt bevonult Pannóniába, végül mégis Erdély részein (in partibus Erdevelu) lakott”.⁷⁶ A második magyar steppe-állami főmértőség így hát a központi fekvésű – ám közelebből meg nem határozható – szálláshelyéről költözött az „erdőn túlra”, ennek tükrében *Erdélynek* a Magyar Nagyfejedelemségbe történt szorosabb politikai integrációja a honfoglaláshoz képest egy későbbi fejlemény volt. Ennyiben indokolt a 10. századi Erdélyre „periférikus” régióként tekinteni.⁷⁷ ám a periféria helyzet nem egyenlő a jelentéktelenség állapotával. Ellenkezőleg. Már az fontossá teszi Erdélyt, hogy a krónikás hagyomány szerint a magyar honfoglalás útiránya e térségen keresztül vezetett, sőt Erdélyben hunyt el Álmos, s lépett örökébe Árpád. Később, amint arról már esett szó, a gyulák

(majd Gyulák) nemzetsége szállt meg e földön, ahová emberöltők múltán a vérükből való Sarolt-hoz érkezett Gézának, Árpád dédunokájának leánykérő követsége.

Amíg az elit sorsának legalább egy-egy mozzanata felsejlik a forrásokból, addig a nép 862 és 1000 között megélt erdélyi történelme majdhogynem teljesen rejtve marad a kutatók előtt. A történeti és régészeti tudományok művelői eleve mást és mást látnak az egykorvolt valóságból. Amíg az írott kútfők az Erdélyi-medence magyar steppe-állami betagozottságának vázlatos képét láttatják, addig a tárgyi leletanyagból az emberi jelenlét pontos, ám esetlegesen előkerülő nyomai bontakoznak ki, és mai tudásunk szintjén azok is inkább a holtak temetőiről, semmint az élők településeiről vallanak.⁷⁸ Éppen ezért nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a történészi és a régészeti múltrekonstrukciók között milyen komoly eltérések tapasztalhatóak. Ez a forrásadottságok szeszélyeit tekintve rendjén is van. A természetszerű különbségeket kellő odafigyeléssel a szaknyelvben is meg lehet jeleníteni, amennyiben Erdély magyar állami integrációját nem tévesztjük össze a letelepedés régészeti nyomon követhető szakaszaival. Így a lakatlan erdélyi tájegységek felett akkor is kézenfekvő a Magyar Nagyfejedelemség államhatalmával számolni, ha azokból a részokről csak jóval később, a Magyar Királyság évszázadaiban jönnek felszínre az emberi jelenlét első nyomai.

2.4.5. A Magyar Nagyfejedelemség jogszokásának emléktörédei

Erdély tehát Álmos nemzetségének steppei típusú államrendjébe tagozódott be, ezért ugyanaz a forrásadottság, jelesen ugyanaz a forrásínség jellemzi az „erdőn túli” részt, mint a Magyar Nagyfejedelemség egészét. Az 1000. év előtti Magyarország nem kodifikálta jogrendszerét, legalábbis ennek nem látszik nyoma. Elbeszélő kútfőink s egyes levél- és törvényszövegek mindazonáltal megőriztek néhány emléktörédeket, igaz, utóbbiak azért, hogy köztudomásúvá válják, melyek azok a szokások, amelyeket az újonnan hozott törvények megtiltanak.

Elsőként az Anonymustól már idézett vérszerződés-monda említendő, hiszen a „hét fejedelmi személy” esküje a magyar monarchikus államrend kezdetét adta elő a maga mitikus nyelvezetén. A vérszerződés mondája Anonymus hiteles közlése, hiszen ez a jogi aktus olyan elterjedt steppei szokás volt, amelyet az ókortól fogva lehet adatolni. Hérodotosz leírásában (Kr. e. 5. század) „esküt a következőképpen tesznek egymásnak a szküthák. Az eskütevők megszúrnak magukat árral, vagy kis sebet váganak a testükön törrel, és vérüket egy nagy agyagsészében borral keverik. A csészébe ekkor kardot, nyílveeszt, harci bárdot és lándzsát mártanak, majd a szerződést kötő felek elmondják az esküformát és megisszák a vért, amelybe néhány tekintélyes férfi is belekóstol.”⁷⁹ Látni való: azok erősítették meg vérük hullatásával esküvésüket, akik ismerték ezt a gesztusnyelvet.

Véres esküvési módra utal Theotmár salzburgi érsek 900-ban kelt levele. Ebben a pápa elé tárja sérelmét, amiért „a szlávok megvádoltak minket, hogy a magyarokkal

75 Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002. 20–28.

76 Emericus Szentpéter (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. 166.

77 Gáll Erwin: *A periférius 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat erdélyi hódításáról*. In *Korunk* 2014/8. 82–95.

78 Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II*. Szeged 2013. (*Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei* 6.).

79 Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközy Gyula. Budapest 1989. 290.

a katolikus hitet megsértettük, és kutyára vagy farkasra és más istentelen, pogány dolgokra esküt tettünk, és békét kötöttünk velük...”⁸⁰ E szokás steppei analógiái értelmében kettévágott kutya teteme felett esküsznek a szerződő felek, méghozzá úgy, hogy a 13. században a kunok egyrészt IV. Béla királyt, másrészt a hozzá hasonlóan keresztény frankokat is rákényszerítették ezen kegyetlen gesztusnyelv alkalmazására.⁸¹

A honfoglalás krónikáinkban is egy sajátos, jogi aktus köré szövődik. Erről szól a fehér ló mondája, amelyben hármasként követjárás jelöli ki az országszerzés három állomását. Először Kusidot küldték a Duna-tátra kikélni a föld és a víz minőségét. Őd-vözölte az ott uralkodó Szvatoplukot, aki békés parasztnép követének nézte, majd földet, fűvet, vizet vett magához, és visszatért övéihez. Árpád és magyarjai látták, hogy a föld termékeny, vize édes, kérték hát Istent, adja nekik örökre az országot. Másodjára Kusid egy aranyos nyereggel és zablával felszerszámozott nagy fehér lovat vitt Szvatopluknak, aki ismét megajándékozta őt földdel, fűvel és vízzel, majd nagy könnyelműen azt mondta, e lóért legyen nekik annyi, amennyi kell. Erre a hét vezér Erdélyből Pannóniába jött, s harmadszorra már egy másik követet küldött Szvatoplukhoz, aki távozásra szólította fel, mondván, a lóért eladta nekik egész országa földjét, fűvét és vizét. Későn eszmélt a fejedelem, mert ezután a magyarok hadserege jött, ami elől csúfosan megfutott, és menekülése közben a Dunába fulladt.⁸² Időben közeli megfelelője szerint 815-ben V. Leó bizánci császár és Omurtag bolgár kán Konstantinápoly falai alatt békét kötött. A basileus pogány szertartás szerint is esküdött: pohárból vizet öntött a földre, saját kezével fordította lovak nyergeit, kantárszíjakhoz nyúlt, és fűvet emelt a magasba. A víz és a nyereg, a fű és a kantár egyezésén túl mindkét eset területi veszteséggel járt a keresztény fél számára, mert a bizánci császár egy határvidéket át kellett hogy engedjen a bolgároknak, míg Szvatopluk egész földjét elvesztette.⁸³

A következő jogszokáselem a rokonházasság intézménye, amelyben már a régi és az új világrend ütközik egymással. A *Képes Krónika* elbeszéli, hogy „Géza fejedelem halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző házassággal kívánta magához kötni, Szent Istvánt meg akarta ölni, fejedelemségét pedig a saját hatalma alá hajtani.”⁸⁴ Itt a „vérfertőző” minősítés az, ami anakronisztikus, hiszen Koppány nem Sarolt, hanem Géza fiági rokona volt, aki személyes érzelmeitől függetlenül lépett fel kérőként az elhunyt családfő özvegyénél. Valójában ez megint egy olyan régi szokás volt az ifjesztő népek körében, hogy már Sima Qian kínai történetíró (Kr. e. 2–1. század) is feljegyezte a hiung-nukról (az ázsiai hunokról): „Szokás szerint az apa halála után a fiú veszi feleségül a mostohaanyját. Ha egy fivér elhal, fivéréi feleségül veszik az özvegy sógornőket... csak azért veszik feleségül mostohaanyjukat és özvegy sógornőjüket, mert nem akarják, hogy a had kihaljon.”⁸⁵ Koppány és Sarolt

80 Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged 1995. 185.

81 Sinor Denis: *Taking an oath over a dog cut in two*. In Bethlenfalvy Géza et al. (eds.): *Altai Religious Beliefs and Practices*. Budapest 1992. 301–307.

82 Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. 288–289.

83 Szádeczky-Kardoss Samu: *A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából*. In Kovács László, Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest 1996. 77–89.

84 Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Budapestini 1937. 313.

85 Sima Qian: *A hunok legkorábbi története*. Fordította Du Yaxiong és Horváth Izabella. Budapest 2002. 19, 61.

esetleges násza egyszersmind azt is jelentette volna, hogy a hatalom öröklése a régi rend szerint száll ágról ágra, mint ahogy Árpád *harmadik* fiától való unokája, Fálcsi után *negyedik* fiától való unokája, Taksony következett a nagyfejedelmi trónon. István ezzel a jogszokással is le akart számolni, és királlyá jutván nagy gondot fordított a rokonházasság (levirátus) eltörlésére. Első törvénykönyve 26. cikkelyében megtiltotta az özvegyasszonyok férjhez kényszerítését. Hasonló „házassági” szokást taglalt a következő, 27. cikk, amely a leányrablás ellen lépett fel az írott törvény erejével.⁸⁶

2.4.6. Az államalapítás előtti igazságtételi szervezet

A keresztény államalapítás előtti időszakban még nem beszélhetünk – modern értelemben vett – jogszolgáltatásról. Természetesen ebben az időszakban is voltak érdek-konfliktusok és szokásokat sértő magatartások, azonban a steppe-állami korszakból, 1000 előttől nincsenek írott forrásaink állami normaalkotó és szankcionáló tevékenységről. Egyetlen közvetett adatunk szól a fegyelem szigorú voltáról. VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) *Taktika* című hadtudományi munkájában így fogalmaz: „ez a nép tehát, mint amely egy fő alatt áll, fellebvalóitól kemény és súlyos büntetéseket szenved elkövetett vétkeiért, s mint amelyet így nem szeretet, hanem félelem tart féken, a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűri...”⁸⁷ Mindazonáltal helyesebb, ha e korszak ilyen tartalmú tevékenységét a későbbi Erdély esetében is *igazságtételnek* tekintjük, továbbá a konfliktusfeloldásban és a szokásértés szankcionálásában való közreműködést az igazságtételi szervezetnek tulajdonítjuk.

Népünk ősi szokásrendjéről kevés írásos emlék maradt. A visszaemlékezések, krónikatöredékek e részekben is ellentmondásosak, nehezen értelmezhetők, és a legkorábbiak is csupán a 9. század eleji állapotokat tükrözik. Nem utalnak arra, hogy milyen volt a szokásokat megsértő magatartások megtorlásának rendje, mely közösségek és milyen eljárási rendben döntöttek a vitás ügyekről. Arra viszont vannak igazoló érvek, hogy verrokonági rendszerre épülő társadalmak első fokú konfliktusfeloldó fóruma kezdetben nálunk is a nemzetség volt, amelynek vezetői eljártak a szokásokat megsértőkkel, a hagyományozott értékrend támadóival szemben. Összehasonlító néprajzi kutatások nagy fokban valószínűsítik, hogy vándorló elődeinknél sem lehetett ez másképp: a nemzetség önvédő, kultikus és gazdasági szerepe mellett szokás-őrző és biztonságot teremtő közösség is volt, amely megtorolta a közösség tagjait ért külső sérelmeket, és eljárt rendbontó tagjai ellen.

A nemzetség tagjai a teljes családapai hatalmat gyakorló nemzetségfő hatósága alatt szokásrendi közösségben éltek. Ennek szükségszerű következménye volt, hogy egymás között felmerülő vitáikat a nemzetségfő elő vitték. A más nemzetség tagjai részéről az alapközösséget ért sérelem megtorlása vagy kiengesztelése az egész nemzetség egyetemleges kötelezettsége volt. Ilyen sérelem esetén az ősi vérbosszú-szokásokat követték, az elégtételt a nemzetség nevében rendszerint a sértett vagy legközelebbi hozzátartozói kezdeményezték. Idővel népünk esetében kialakult az a gyakorlat,

86 Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged 1999. 63–64.

87 Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984. 18.

hogyan a sértő és a sértett nemzetség megállapodott az okozott vagy keletkezett kár anyagi kiegyenlítésében. Az engesztelési rendszer életbe léptetése után a kompenzáció kötelezettsége is egyetemlegesen terhelte a nemzetség összes tagját.⁸⁸

A fejlődés következő szintjén a tágabb közösség közvetítőket választott, akik az erőszakmentes konfliktusfeloldásban kaptak fontos szerepet. I. István bölcsen engedélyezte a nép köréből választott bírúk („arbitri et mediatores”) tevékenységét, átalakítva-átmentve ezzel népünk állam előtti időszakának többszázados hagyományát.⁸⁹

A kezdeti konfliktusforrásokkal és ezek kiegyenlítésével kapcsolatos fogalmaink nagy része bolgár-török eredetű. A bakó, bilincs, törvény, tanú, or (tolvaj) kifejezések is e kultúrhatásra mutatnak, ám átvételük helye és ideje bizonytalan.

A vérségi, nemzetségi rendszerre épülő érdekharmozáció kapcsán kell kitérni a „törzs”, vagyis a nemzetségeket átfogó másodlagos szerveződésű csoport kérdésére. A törzsek 9–10. századi meglétéről ellentétes nézetek élnek a kutatásban. Ám mivel tevőleges társadalom- és politikaformáló szerepük nem mutatható ki, érdemes e kategóriával inkább nem számolni. A steppe-állami szervezet mindenestre viszonylag korán szükségessé tette a többé-kevésbé rendszeresen működő igazságszító szervezet létrehozatalát. Van olyan feltételezés, miszerint ezt a funkciót népünk esetén a „kádár” látta el. Eszerint ez a méltóság élt tovább a fejedelmi korszakban, és erre utalnak Szent László jogszolgáltatásra vonatkozó törvényei is.⁹⁰ A társadalmi berendezkedés rendezőelve változatlanul a közös leszármazás volt, azonban – kezdetben törzsi keretek között – megjelent a vagyon és tekintély szerinti differenciálódás, amely az igazság felosztásának ehhez igazodó új rendjét követelte. Az igazságszolgáltatás „ket-tőződése” népünk történetének ebben a fázisában kezdődhetett; ekkor különült el a hétköznapi szokásos rendjét ügyelő nagycsaládi-nemzetségi konfliktusfeloldás és a nagyobb közösség elvontabb érdekeit, a választott, vagy „lett” vezetők ügyeit érintő igazságtételi tevékenység.

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) által szerkesztett, *A birodalom kormányzásáról* címen ismertté vált műben olvasható, hogy elődeinknél a jila (gyula) és a karcha (horka) bíraskodott.⁹¹ A gyula tisztségének Erdély előtörténetében is fontos szerep jutott.⁹²

A gyula állami főbírói hatalmának emléke bukkanhatott fel egy 1282–1285 körül szerkesztett magyar krónikában. Kézai Simon – saját korának jogi terminológiáját visszavetítő – írásműve szerint a magyarok „állítanak maguk közt egy Kádár (Kadar) nevezetű bírót a Torda (Turda) nemzetségből, ki a közhadi népet ítélje, a viszálykodók

88 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540-ig. Adatösszeállítás*. Budapest 1977. 21: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet I.* Budapest é. n. 97–104.

89 Bónis György: *Magyar jogtörténet I.* Kolozsvár 1942. 10, 17.: Stipta István: *A magyar bírói rendszer története*. Debrecen 1998. 13–15.

90 Kristó Gyula: *A magyar állam megszűlése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995. 348–350; újabban: Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011. 162–189; Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. II. köt. Budapest 1899. 110.

91 Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003. 179.

92 Benkő Elek: *Erdély*. In Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994. 189.

pereit igazítsa, a gonosztevőket, latrokat büntesse; úgy azonban, hogy ha azon bírót méltéktalan ítéletet hozna, a közösség megsemmisíthesse, a vétkes kapitányt és bírót, midőn akarja, letehesse”. Ezt a felfogást vette át Werbőczy István is, aki Tripartitumának I. rész 3. §-ban azt írta, hogy a magyarok „peres ügyeik elintézésére, a tolvajok, rablók és más gonosztevők megbüntetésére egy főbíróat választottak”.⁹³

A Magyar Nagyfejedelemség korában a tisztségek megmaradtak, de joggal vélhetjük, hogy nem népgyűlés felhatalmazása alapján, hanem az uralkodó megbízásából jártak el. Az igazságszolgáltatás jóval az államalapítás előtt a nép ügyéből közhatalmi tényezővé vált, és az önbíráskodás, az alacsonyabb szintű közösségek igazságtételi szerepe fokozatosan háttérbe szorult. Valószínűleg így történhetett ez a „gyulák országában”, Biharországtól keletre, a Meszes vonalától a Maros hunyadi szakaszának vidékéig húzódó területen, a későbbi Erdélyben is.⁹⁴

2.4.7. Átvezetés a Magyar Királyságba

A magyar keresztény állam újraalapításának belső és külső eredetű okai is voltak. Belső okként a Zolta-ág hatalomkiszajátítása jelölendő meg. Mint előbb láttuk, Falicsi, Árpád harmadik fiától származó unokája után Taksony Árpád negyedik fiától, Zoltától való unokája lett az uralkodó. Taksonyt fia, Géza követte, és a Zolta-ág ezután nem engedte ki a hatalmat a kezéből. 997-re egyedül Koppány maradt az Árpád-házból, aki a Zolta-ágon kívülről jelentette be trónigényét. Koppány és István harca ilyenformán nem országos seregek erőpróbája, hanem az uralkodó nemzetség két ágának mérkőzése volt. Ez az a belpolitikai környezet, amelyben értelmezendő István hatalombiztosító harca: a Zolta-ág uralomkiszajátítását kellett elfogadtatni országszerte. A külső ok természetesen az európai keresztény monarchiák rendszerébe való beilleszkedés kényszere volt. Géza és István, az Árpád-ház kereszténnyé lett ága mindkét okot a maga javára tudta fordítani: egyfelől a maga vérvonalán tarthatta meg az egyeduralmat, másfelől ehhez hathatós külső segítséget szerzett a német császári házzal kötött dinasztikus kapcsolat, István és Gizella násza révén. Figyelembe véve azt, hogy a magyar uralkodóház steppei örökségéből eredően egyedülállóan nagy tekintélyt birtokolt, a kereszténnyé lett ág paradox módon éppen erre a pogány gyökerű szellemi erőre támaszkodva tudott a régi hagyományok helyére új szokásokat és új intézményrendszert állítani. Álmos nemzetsége ilyen feltételekkel foglalhatott helyet a királyi trónon.

Az államformaváltást sikerrel hajtotta végre Géza és István, ugyanis a hivatalosan keresztény magyar monarchia megőrizte, sőt nemzetközi szinten elismertette függetlenségét. A bizonyosságul szolgáló kulcsmondat az eseményekkel kortárs Thietmar merseburgi püspöktől származik: „Az említett császár kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének, Henriknek a sógora, a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk, koronát és áldást nyert.”⁹⁵ Az „említett császár” kitétel III. Ottóra vonatkozik, de

93 Vö: Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. II. bővített kiadás. Budapest 1903. 54–56; Király János: *Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre*. I. köt. Budapest 1908. 299–301.

94 *Erdély története I.* Budapest 1986. 10.

95 Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged 1999. 110.

a koronaküldő személyéről hallgat a német püspök, holott ő II. Szilveszter pápa volt. Szilveszter és Ottó között egyetértés honolt, ekképp a római pápa és a német-római császár közös döntése áll a koronaküldés mögött.⁹⁶ Thietmar mondata azért tanúskodik szuverenitás mellett, mert abban a korban önálló egyházszervezet alapítására kizárólag világi hatalomtól független állam volt jogosult. Ezért nem lehet Istvánt a császári hűbérfüggésbe került szláv és dán fejedelmekkel egy sorba állítani. Ők, nem lévén független uralkodók, önálló egyházmegyét sem alapíthattak; területükön csak a pápával együttműködő császár hozhatott létre püspökségeket, amelyek a birodalmi egyház szervezétébe tartoztak. Így Thietmar hallgatóságosan elismeri azt, hogy Vajknak joga volt ahhoz, amit már folyamatosan tett, tehát e tekintetben is az önálló uralkodó ismervét mutatta.⁹⁷ A szuverenitást igazolja még az is, hogy a magyar királyok sosem tüntették fel okleveleiken idegen főhatalmak (császár, pápa) uralkodási idejét, egyedül a magukét.⁹⁸

A történelemben a magyarok alkották azt az egyetlen közösséget, amely ízig-vérig steppei típusú politikai szervezettségét nyugat-európai jellegű berendezkedéssel váltotta fel. Mai fogalmakkal élve: a Hun Birodalom és az Avar Kaganátus után harmadikként a Magyar Nagyfejedelemség képviselte itt, Közép-Európában a kora középkori államiság „nem-római” alternatíváját. E három steppe-birodalom közül egyedül Magyarország élte túl államiságának eredeti korszakát, oly módon, hogy Európa római államhagyatékához csatlakozott. Így hát, mivel nem léteztek „törzsi államok”, korai államiságunkat nem három-, hanem kétfokozatú fejlődés jellemzi, amennyiben a Magyar Nagyfejedelemség közvetlenül lényegült át Magyar Királysággá, mindvégig a monarchikus államtípus keretein belül maradván. A pogány nagyfejedelmi és a keresztény királyi berendezkedés ideológiája és intézményrendszere között oly nagy volt a különbség, hogy ezért indokolt a két egymás után következő államiság tényét hangsúlyoznunk. A magyar államalapításokat viszont egyazon uralkodó nemzetség két tagja hajtotta végre: az első Álmos, a második Álmos ötödik leszármazottja, Vajk-István. Nem szerencsés tehát, ha sommásan ítélünk, mi fontosabb a nagyfejedelemség és a királyság viszonyában: a területi, a dinasztikus és a népi folytonosság összetartó, avagy az új vallás és az új intézményrendszer szétválasztó ereje. Ez az ellentmondásos kép a maga teljességében érvényes. Az intézményi kettősséget hidalja át a dinasztia folytonossága és nagy tekintélye. Álmos és utódai, nagyfejedelmek és királyok férfiágon (egy nyolcéves közjátékot leszámítva) mintegy 450 éven keresztül, a 9. század derekától 1301-ig uralkodtak: a *dinasztikus állam* korszaka ez Magyarország múltjában.

■ Kulcsfogalmak

Állam, Álmos, Árpád-ház, gyula, karcha, korai magyar államiság, Etelköz/Dentümgöy, hatalomközpontosítás, honfoglalás, jogszokás, Kárpát-medence, kettős honfoglalás elmélete, Magyar Nagyfejedelemség, steppe-állam, steppe-birodalom, 10. század, vérszerződés

96 Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996. 49.

97 Váczy Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994. 77–79.

98 Györffy György: *István király és műve*. Budapest 1977. 147.

■ Kronológia

- 568 Az Avar Kaganátus elfoglalja a Kárpát-medencét
- 595 k. Kutrigurok és szabirok költöznek a Kárpát-medencébe, avar fennhatóság alá
- 670 k. Onogurok költöznek a Kárpát-medencébe, avar fennhatóság alá
- 819/820 k. Etelközben megszületik Álmos, a majdani első magyar nagyfejedelelem
- 822 k. A Kárpát-medencei Avar Kaganátus végleg összeomlik
- 850 k. Álmos egyeduralomra jutásával létrejön a Magyar Nagyfejedelemség Etelközben
- 862 A magyarok első ismert nyugat-európai hadjárata a Keleti Frank Birodalom területén
- 862 k.–895 k. A honfoglalás kora: a Kárpát-medence tudatos magyar megszállása
- 863 A Keleti Frank Birodalom uralma alatt élő pannóniai avarok megkeresztelkednek
- 881 Magyarok és a hozzájuk csatlakozott kabarok a Bécsei-medencében hadakoznak
- 892 Magyarok keleti frank szövetségben viselnek hadat az Észak-Balkánon
- 894 k. Erdélyben meghal Álmos nagyfejedelelem, utóda fia, Árpád lesz
- 895 Magyar–bolgár háború a Balkánon, a magyar seregvezér Árpád fia Levente
- 899–900 Magyar hadjárat Észak-Itáliában
- 899. szeptember 24. Magyar győzelem a Brenta folyó mellett I. Berengár itáliai király felett
- 902 A bajorok béketárgyalás örve alatt meggyilkolják a magyar fővezért, Kurszán gyulát
- 904–905 A magyarok immár I. Berengár szövetségében harcolnak Észak-Itália földjén
- 906 A magyarok két hadoszlopban támadnak Szászországra
- 907. július 4–5. Jelentős magyar győzelem Pozsony mellett a támadó keleti frankok felett
- 907 Árpád nagyfejedelelem halála
- 911 A Kárpát-medencéből indított seregek először jutnak túl a Rajna vonalán
- 917 Egyazon évben éri magyar támadás Nyugat- és Délkelet-Európát
- 926 Magyar hadjárat éri a svájci Sankt Gallen monostort, majd a sereg az Atlanti-óceánig jut
- 934 A magyarok és a velük fegyvertárs besenyők Konstantinápolyig nyomulnak
- 942 A gyula vezérletével és Bulcsú karcha részvételével magyarok dúlják Hispániát
- 947 Taksony, a későbbi nagyfejedelelem a bizánci uralom alatt álló Dél-Itáliába vezet hadat
- 948 Árpád-házi Termacsu és Bulcsú karcha a béke megújítása végett Konstantinápolyban jár
- 950 k. a gyula megkeresztelkedik Konstantinápolyban, ahonnan térítőpüspököt hoz
- 955 Vereség a Lech-mezőn. A nyugatra vezetett nagyfejedelemségi hadjáratok lezárulnak
- 959 Konstantinápoly ostroma, Botond párviadala
- 962 A Német-római Császárság megalapítása
- 970 A kijevei–bolgár–magyar–besenyő koalíció vereséget szenved Arkadiupolisnál a bizánci hadseregről, és ezzel lezárulnak a Magyar Nagyfejedelemség támadó hadjáratai
- 972–997 Taksony fia Géza nagyfejedelelem uralkodása

973 Géza követi járnak a Német-római Birodalom quedinburgi gyűlésén

980 k. Géza és Sarolt házasságával az uralkodóház és a gyulák között dinasztikus kötelék jön létre. Nemsokkal ezután megszületik fiuk, Vajk, aki később István néven kerül trónra

995 István házassága a német-római császár rokonával, Gizella bajor hercegnővel

997 Koppány és István rokonháborúja a nagyfejedelmi trónért

997–1000/1001 István az utolsó magyar nagyfejedelem

1001 István a német-római császár kezdeményezésére koronát kap a római pápától, amellyel Székesfehérvárott (vagy Esztergomban) királlyá koronázzák

1000/1001–1038 I. (Szent) István az első magyar király

3. Erdély a Magyar Királyságban (1000–1540)

3.1. Történeti áttekintés

Az ezredik esztendő fordulóján a II. Szilveszter pápától kért és III. Ottó német-római császár megerősítő döntésével küldött koronával királlyá koronázták Istvánt (1000–1038), a magyarok fejedelmét. Ezzel az aktussal a magyar állam is csatlakozott a keresztény Napnyugat ideológiai-politikai rendszeréhez. A magyar alkotmánytörténelem nagy jelentőségű döntésével a magyar fejedelemség is keresztény királysággá vált, adaptálva a nyugat-európai kultúrkörben kialakult alkotmányos struktúrákat, igazgatási gyakorlatokat, keresztény ideológiát és egyházszervezeti megoldásokat, írásbeliséget, műveltséget, jogi-jogalkotási mintákat, földbirtok- és jobbágyrendszert, a társadalmi rétegződés modelljét.

A magyar keresztény államalapítást a nem kevésbé fenyegető külhoni fejlemények siettettk. 962-ben létrejött a Német Nemzet Szent Római Birodalma, melynek nem titkolt expanziós elképzelései a keleti régió meghódoltatását célozták: a lengyel területeket és a Kárpát-medencét. A magyar nomád állam déli határain legalább ilyen fenyegető erőként jelent meg a Kelet-Bulgáriát provinciájává igázó (971), majd az egész Balkán meghódoltatását tervező, hatalmának csúcspontjára jutó Bizánc. Aligha tűnhetett lehetőségnek a harapófogóba szorított magyarság számára saját út kimunkálása, így vezetői a keresztény európai államok szövetsége mellett döntöttek.

A keresztény államok Európájának és a Magyar Királyságnak a kapcsolata Kosáry Domokos szavait használva a fennsík és peremvidék viszonyrendszerében értelmezhető.¹ Az ezredik év fordulójára eldöntött magyar csatlakozás időben nem esett messze az angol, a skandináv vagy lengyel állam vezetőinek hasonló döntéseitől. (Anglia, Edgár: 953; Dánia, Kékfogú Harald: 960; Norvégia, Olaf Tryggvason: 955 és 1000 között; Svédország: Gondos Olaf: 1008; Lengyelország, I. Mieszko: 966.) Az európai fejlődés központját és fő meghatározó területét jelentő, egykori Frank Birodalom és utódállamai által kimunkált gazdasági, társadalmi, alkotmányos és politikai rend modellje mintaként szolgált a szélső nemzetek számára. A jelzett régiók uralkodói és politikai elitjei számára az elkövetkezendő évszázadokban folytonos kihívást jelentett a meghonosított intézmények működtetése, az adaptált képletek minél tökéletesebb megvalósítása, az esteleges (várható) diszfunkcionális jelenségek kezelése.

Az új hatalmi berendezkedés a korábbi magyar törzsi-törzsszövetségi szerkezet tagadásával jött létre, mely kezdetben hatalmi kérdésként, utóbb pogánylázadásként definiált társadalmi ellenállás letöréseként került napirendre. A keresztény állam építésének és az új királyság stabilizálásának fontos momentumai volt Árpád-házi Koppány somogyi herceg legyőzése (997), az Erdélyben uralkodó Gyula fogságba ejtése és megfosztása a hatalomtól (1003), valamint a Maros-vidék urának, Ajtony fejede-

¹ Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest 1987. 13 skk.

lemnek megtörése (1008? 1027–28?). A társadalom elégedetlenségének tanúságaként tartja számon a történelem Vata Körös-vidéki magyar törzsi vezető lázadását (1046), akárcsak Vata fia, János felkelését (1060).

Az Istvánnal trónra jutott Árpád-ház részben a honfoglalásban játszott szerepéből eredő tradicionális tekintélyét felhasználva, részben a nyugati politikai támogatást élvezve és kiaknázva az átalakulásban rejlő hatalmi szempontokat, háromszáz esztendőig megkérdőjelezhetetlen pozícióhoz jutott a mindenkori utódlásban. Az Árpád-házi uralkodók néhány német-római hatalmi ambíciót lehűtve, dacára a rendezetlen trónutódlási szisztémából fakadó bizonytalanságoknak és trónharcoknak, megerősítették a Magyar Királyság helyzetét a Kárpát-medencében és Európában. Nem csupán a magyarok által a honfoglalás óta uralt területeken, hanem I. László (1077–1095) és Kálmán (1095–1116) déli hódításainak eredményeképpen Horvátországban (1091, 1097) Dalmáciában (1091, 1105) és Szlavóniában (11–12. sz. fordulóján) is, melyek ilyen módon a magyar király címei közé is bekerültek. A magyar külpolitika hagyományos terepe volt még Halics. (III. Béla [1172–1196] másodszülött fiát, Andrást 1188-ban Halics trónjára ültette. Ő II. Andrásként [1205–1235] előbb Kálmán fiát koronáztatta [1204-ben] Halics királyává, majd 1227-ben másik fiát, Andrást herceget tette halicsi uralkodóvá.) Kunország (Cumania) a Magyar Királysággal keleten határos, a mongol hódításig önálló királyság is magyar fennhatóság alá került a 13. század első évtizedeiben, s utóbb a vajdák igazgatása alatt álló fejedelemség is laza függésben maradt. Így került mindkét terrén az uralkodói címek közé. A magyar királyok aktív és offenzív Balkán-politikájának lett eredménye jó néhány tartósabb (és más alkalmibb) hódítás a térségben. Könyves Kálmán tekintette magát első ízben Bosznia (Ráma) királyának, Imre király (1196–1204) 1202-ben vette címei közé Szerbiát, a Tirnovóig a bolgár fennhatósági területre benyomuló István ifjabb király pedig hódolatát eredményeképpen a szerb királyi címet vette fel. A 14. században az Árpádokat követő Anjouk és Hunyadi Mátyás (1458–1490) alatt pedig a Magyar Királyság a kontinens nagyhatalma lett. A középkor végére állandósult magyar királyi címek így a következőképpen alakultak: „Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya”.

*

Erdély a keresztény állam intézményesítésének korától *szerves részévé vált a Magyar Királyságnak*. Amikor István államépítő háborúi során Gyula fejedelmet legyőzte és az általa uralt területek élére Erdőelvi Zoltánt állította kormányzóként, világosan kifejezte az új magyar keresztény állam igényét a keleti tartományra. Az államilag szervezett jelenlét világos bizonyítéka a királyi vár- és megyeservezet megjelenése, valamint az erdélyi egyházmegye megszervezése. Ez utóbbi feltehetően néhány évvel Gyula leverése után történhetett. A kalocsai érsekséghez tartozó egyházmegye központja végül Gyulafehérvár lett, székeskáptalanjának kialakítására a történettudomány feltételezése szerint I. László uralkodása idején kerülhetett sor. Az erdélyi püspökség keretében a 14. századra 13 főesperesség szerveződött. A szebeni prépostságot a pápa azonban az esztergomi érsekséghez rendelte.

Erdély mint *a magyar honfoglalás első ütemének egyik színtere*, a besenyők elől a Keleti-Kárpátok szorosain menekülő magyar törzsek menedéke és megerősödésének keretét adó bércek védte táj, a magyarok számára nem volt ismeretlen terep.² (Feltehető, hogy a nyugat felé induló magyarok egy törzset részben vagy egészében hátrahagytak Erdélyben, amelyikkel a folyóvölgyeken át tartották a kapcsolatot.) Amikor tehát a Magyar Királyság telepítési politikájának megvalósításaként és az erdélyi jelenlét megerősítéseként a Maros folyó völgyét vette igénybe, a korábbi, erdélyi magyar szállás tradícióját is felelevenítette. A Mezőség, az erdélyi medencék, a Maros völgyének tájai kézenfekvő és a magyar életmódnak megfelelő megoldást kínáltak a megtelepedőknek. A Szamos-völgyén és a Királyhágón át vezető útvonal is ismert volt, de alárendelt a sószállítás fő irányát meghatározó Maros völgyéhez képest. Bizonyítottak látszik, hogy a 10. és 11. század fordulóján a magyarság katonailag uralta egész Erdélyt, jöllehet a terület kolonizációjára csak a rákövetkező évszázadokban került sor. A 11. századtól a tartomány határvédő funkciója volt, kijelölt feladata, hogy tompítsa a bolgárok és a keleti lovas népek támadásait, elsősorban a besenyő és kun pusztításokat. A határvédelem hozta magával és Erdély történetét jellemzően meghatározta a telepítési politika, mely főként uralkodói megfontolásokon nyugodott, részben földesúri törekvések mentén zajlott, részben pedig a belső migráció következménye volt. Ahogyan azonban a folyóvölgyek, majd Erdély benépesítése előre haladt, keletebbre kerültek a határok is, majd szisztematikussá vált a Kárpátok hegyvonulatára épített, a szorosokat és hágókat illető határvédelem.

Az évszázadok folyamán *Erdély benépesítése* folyamatosan zajlott. Ahogyan a magyarok a Maros és a Szamos völgyén keresztül a Mezőséget vették célba, a székelység klasszikus határvédő funkciójának szolgálatában a határok mentén haladt végleges településkörzete felé. A Magyar Királyság nyugati határaitól, Baranya, Zala és Vas megyékből kelet felé irányuló vándormozgalom a személyes és kollektív szabadságok védelmében az alávétés elől kitérve vette célba a tágas keleti vidékeket.³ A jelentős népességmozgás magával sodorta a bihari határvédőket (a Bihar várát és Váradot őrző, Telegd környéki székelyeket) is, akiknek telepei jó támaszpontot jelentettek az erdélyi területek megszállásához. A 11. században a későbbi dél-erdélyi szász földekre, Szászsebes, Orbó és Szászkézid vidékére költöztetett székely határőrfalvak lakosságát utóbb a szászok fogadása okán a Háromszéki-medencébe irányították át. A Biharból Erdélybe költöztetett telegdi székelyek pedig a majdani Udvarhelyszéket szállták meg. A bevándorlás és a belső népességmozgások eredményeképpen a 13. század végére alakult ki az a terület, melyet azóta is Székelyföldnek neveznek.⁴

A magyar uralkodók jelentős népességforrásként számoltak az elsősorban a német birodalom területéről érkező telepésekkel. A főként a Mosel- és a Felső-Rajna vidékéről, talán dél-német tartományokból érkező telepéseket, flamand és vallon jövevényeket, akiket utóbb egyaránt „szász”-ként kezelt a hatalom és a befogadó társadalom, már a 12. század ötvenes-hatvanas éveiben részben a Szepességbe, részben

2 Erdély története I. Budapest 1986. 200; Fodor István: *A népvándorlás és a honfoglalás kora Erdélyben*. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988. 49.

3 Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged 1996. 139–140.

4 Benkő Elek: *Székelyek a Magyar Királyság területén*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016. 129–168.

Erdély déli vidékeire irányítottak. Az első bevándorlási hullám a 12. században a Nagyszében és Nagysink közti területet, az ún. Altlandot érintette. Az újabb betelepítések már túlmutattak Szászföld határain. Délkeleten Brassó és a Barcaság, északkeleten pedig Beszterce, Radna környékén is felbukkant a szászság. II. András 1224-ben az Óföld egyre gyarapodó szász telepesei közösségeinek kiváltságlevélben biztosított önkormányzatot (Diploma Andreanum). 1353-ban I. Anjou Lajos (1342–1382) rendezte a Barcaság státusát, közelítve azt a Szászföld kiváltságaihoz, majd I. Hunyadi Mátyás az Andreanum rendelkezéseit kiterjesztette valamennyi szász területre (1486), amelyek ilyen módon immáron egységes közigazgatási autonómiát alkottak. A kezdetben érkező telepések döntően parasztok voltak, falusi struktúrákat építettek, amit azután a 13. századot követően fontos kézműves-kereskedő elemek gyarapítottak. Ennek eredményeképpen a szász települések, különösen az uralkodók városi és kereskedelmi kiváltságainak birtokában megerősödtek, a kelet–nyugati kereskedelem erdélyi központjaivá lettek. A 15. és 16. század fordulójára a hét nagyvárost és a 15 oppidumot lakók száma már a szász össznépesség 42–43%-át tette ki.⁵

A *Német Lovagrendet* ugyancsak határvédő funkcióval hívta 1211-ben II. András Magyarországra. Az uralkodó az akkor még jobbára lakatlan Barca-földet adományozta a rendnek, feladatként jelölve meg Erdély délkeleti részeinek katonai védelmezését, várak építését és a kunok megtérítésének elősegítését. A rend jelenléte ösztönözte a térség benépesítését, elsősorban a Szeben környéki szász forrásokból. 1222-ben megerősítve szándékát, a Barcaság mellett az attól délre elterülő kunországi területeket is a rend fennhatósága alá rendelte. Két csztendővel később azonban, amikor a rend felajánlotta az általa uralt földeket a Szentszéknek, András fegyverrel űzte ki a lovagokat a Barcaságból és havasalföldi területekről. IV. Béla (1235–1270) sem járt nagyobb szerencsével, aki 1247-ben a Johannitákkal próbálkozott (birtokukba bocsátva a szörényi bánt, Havasalföldet és az Ojtozi-szoros környékét, a későbbi Orbaiszék területét). A rend azonban hamar feladta pozícióit és távozott a térségből (1258–1260). Zsigmond 1426-ban felújította a gondolatot, de a három esztendeig tartó tárgyalások nem vezettek eredményre, a lovagrend nem tért vissza a Barcaságba.

A 13. század elején több oklevél, köztük a Német Lovagrendnek kiállított adománylevél is említette a Fogaras vidékén élő románokat, gyakran „blakok földjének” nevezve az általuk lakott területeket. A *románság* különösen a tatárjárást követő, munkáskezeket gyarapító betelepítési politika nyomán lélekszámban jelentősen megnövekedett. Az erdélyi részekben jelentősebb számban érzékelhető a román népesség beköltözése. Verancsics Antal a 16. század derekán már megállapította, hogy az Erdélyben élő románok lélekszámban eléri a magyar, székely, szász nációk bármelyikét, igaz, többnyire parasztok, szétszórtan élnek és a nemesi birtokokon szolgálnak.⁶ A középkor végén már értékelhető népességre vonatkozó adatok szerint ekkor Erdélyben hozzávetőlegesen hetvenezer szász, kétszázhatvanezer magyar és százezer román élhetett.⁷

A mongol invázió idején az országból kiűzött *kunok visszatérésére* 1246-ban kerülhetett csak sor. A szinte elnéptelenedett Alföld tatárjárástól leginkább szenvedett területeire telepítette őket az uralkodó, főként a Duna és a Tisza közötti országrészbe, a Szolnok és Debrecen közötti területekre. A kunokkal jászok is érkeztek az országba. A kunok és a *jászok megtelepedésével* párhuzamosan más telepések is jöttek, főként szlávok és németek, de a kor jellemző népességkiegyenlítő mozgalma a belső migráció lett, melyet az uralkodó királyi birtokokon szabad telepesei falvak létesítésével ösztönözött. Lemondva kizárólagos királyi jogáról, az egyházi és világi nagybirtokosoknak is engedélyezte a telepítést. A hospes és a telepítés kifejezések ekkor veszítették el teljesen etnikális jellegüket és váltak szabadságjellegűvé: a társadalmi felemelkedés egyik lehetséges útját jelentették. A hospesjogok a betelepülésre vállalkozók különféle mértékű szabadságköreit jelentették.

A *határvédelem* funkciója természetesen hozta magával a várépítéseket és erősítéseket. Különösen a tatárjárás után (amikor korszerű kővárakkal erősítették meg az ország védelmét) vált jelentőssé a várhálózat. Utóbb a hűbéres Moldva és Havasalföld lázadásai s rebellis vajdái ellen folytatott háborúk tették szükségessé a 14. századi, az erdélyi átjárókat védelmező és ellenőrző határvárak építését.

A magyar királyok az ország erejénél és földrajzi helyzeténél fogva *aktív külpolitikát* folytattak a 12–13. században Bizánc, Halics és Dalmácia-Horvátország irányába. A dinasztikus kapcsolatok, a királyi családok trónkövetelőinek háttér-diplomáciája, a pápa nagypolitikai elgondolásai ösztönözték ezt a mozgást. Ebben a képzetben Erdélynek hosszabb ideig a segédszintér funkció jutott, hadak vonultak át rajta. Ezzel szemben nemritkán kellett keletről vagy délről támadó idegen seregek pusztítását elviselnie, melyek eredendően a nyugati magyar területeket vették célba. 1015–1017-ben jelentős besenyő invázióknak vetett még gátat a gyulafehérvári ispán. Osul vezér besenyő és úz csapatok élén 1068-ban pusztította végig az országot a Borgói-szorostól a Meszesi kapun keresztül Biharig, Szatmártól vissza a Szamos mentén Kerlésig, ahol a király, Géza és László hercegek seregei állták végül útjukat és semmisítették meg őket. 1091-ben Kapolcs irányítása alatt dúltak Erdélyt és Bihart, majd a Duna–Tisza között a kunok. 1166-ban Béla herceg (III. István öccse és I. Mánuel leányának jegyese és a bizánci császár jóvoltából Dalmácia és Horvátország ura) és Dénes ispán között a Szerémségért folyó küzdelem során, annak oldalágaként két bizánci had pusztította Erdélyt.

Béla ifjabb király (1226–1235) kormányzata idején Erdély stabilitása és tekintélye is megerősödött. Erre az időre tehető a bulgárok elleni sikeres harcokat követően a Szörényi Bánság megszervezése. A domonkosok által a húszas évek elején a kunok országába irányuló térítés még kudarcot vallott, 1227-ben Barc és Membrok kun vezérek népeiket már a kereszténységbe vezették, s ezzel egyidejűleg elismerték a magyar király fennhatóságát. Ennek eredményeképpen jött létre a Barcaságot is magába foglaló, az esztergomi érsekséghez rendelt milkói püspökség. 1229-ben a pápa hozzájárulását adta a Béla ifjabb király által életre hívott szörényi bánság területén megszervezendő s a kalocsai érsekségbe illesztett szerémi püspökség megalakításához is. 1234-ben már arra szólította fel IX. Gergely Béla ifjabb királyt, hogy kényszerítse a milkói püspökség területén lakó románokat a római katolikus egyház fennhatóságának elfogadására.

5 Draskóczy István: *A tizenötödik század története*. Budapest 2000. 180.

6 Sinkovics István: *Szamosköz* István. In Szamosköz István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Budapest 1977. 27–28.

7 Maksay Ferenc: *A szászság megtelepülése*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941. 100.

A 13. század közepéig a keleti betörések kezelhetőek voltak; a kunországi magyar befolyás kiépítésével pedig jelentősen korlátozhatók. Az ország romlását hozó *mongol vést* azonban lebecsülte a magyar politika. Még ha Julianus barát hozta is hírért Keletről, a mongolok inváziójának ereje meglepetésként érte a királyi haderőt. A tatár főserég Batu kán vezetésével 1241 márciusában a Vereckei-hágónál szétverte a nádor hadait, s néhány napra rá Vác és Pest bevétele következett. Három hónap alatt már a Duna vonaláig tatárok uralták Magyarországot. A következő esztendőben pedig a Dunántúlt prédálták fel a tatár hadak, a király Hainburgba, majd Trau várába menekült. Könnyebbséget Ögödej mongol nagykán halálhíre jelentett, mert ennek vételekor Batu és alvezérei seregeik élén visszatértek hazájukba.

Erdélyre a Borgói-, az Ojtozi- és a Vöröstoronyi-szoroson át támadtak Kadan, Büdzsek és Borundaj hadai. A március 31-i betörés, az azt követő, Sólyom fia Pósa erdélyi vajda csapatait megsemmisítő ütközet lehetővé tették, hogy április végére Erdélyt teljes egészében ellenőrzése alá vonja a tatár hatalom. Egyesztendei pusztító jelenlétüket követően Ögödej halálának hírére az erdélyi megszálló tatár seregek az Olt völgyén keresztül távoztak az tartományból. (Korántsem véglegesen, hiszen 1285-ben, 1324-ben és 1344-ben újabb betöréseiket kellett elhárítani.)

IV. Béla megbízása alapján Gergye nembéli Pál 1246-ra állította helyre a közbiztonságot és a rendet a Dunától keletre eső országrészben, s nyitotta meg újfent az erdélyi sóbányákat. A király Lőrinc képében 1242-ben erdélyi vajdát is állított, aki tisztségét szokatlanul hosszú ideig, tíz esztendeig viselte. Ez nyilvánvaló feltétele volt a konszolidációnak. A stabilizáció azonban nem jelentette egyben a korábbi viszonyok maradéktalan helyreállítását is. A tatárjárást követő királyi birtokpolitika, a földadományok, a vajdai szuverenitás erősödése, az uralkodó és az ifjabb király közötti feszültségek, a tartományúri hatalom kiépülése, a Borsák és a Kánok visszaélései erodálták a királyi hatalmat. Borsa nembéli Roland 1280-ban egyszerűen fogva tartotta az uralkodót, a váradi püspök elleni támadásának csak országos felkeléssel lehetett véget vetni. Kán nembéli László pedig birtokában tartva a Szent Koronát, megalázó alkudozásra kényszerítette Anjou Károly Róbertet (1308–1342).

*

A *társadalomfejlődés rendi irányai* korszakunkban még csak kezdeményeikben, de már kitapinthatóan jelen voltak a hétköznapokban. A magyar társadalomfejlődésben a rend, rendiség és rendi képviselői állam jelentkezése némi időbeli eltolódással konstatalható. Egyes rendek kialakulása messze megelőzte a rendi állam kifejlődését. (A rend a társadalom lényeges vonásokban azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt elemeinek csoportjait jelentette (tekintet nélkül egyes kiváltságaik esetleges eltéréseire, illetőleg ezek írásos rögzítésének módjára és mikéntjére), melyek érdekeiket a politika zónájában is kifejezésre juttatják.⁸ A rendek közjogi szempontból tagjaik jogállása alapján különíthetők el. E jogok vonatkozhattak a társadalmi státusra (személyes szabadság, alattvalói

közvetlenség), lehetnek gazdasági jogok (például személyes adómentesség, nemesi birtok bírhatása, öröklése); politikai jogok (például hatalomban való részvétel személyesen vagy követek útján, bizonyos tisztségek elnyerésére való képesség, központi vagy vármegyei kormányzat befolyásolását illető jogok); jogi jellegű privilégiumok (például a bíraskodás joga, magas esküérték a perben, letartóztatásmentesség stb.).⁹

Ebben a megközelítésben már I. István korában észlelhetők az ország első rendjének, a főpapságnak („sacri ordinis viri”, „omnes ordines”, praelati) körvonalai. Azok a jogosítványok, melyeket az államszervezésben és térítésben játszott meghatározó szerepe fejében az egyház birtokolt, már a majdani rendet idéző formát körvonalazták: az immunitás (az egyházi birtokok mentessége a királyi beavatkozástól), a manus mortua [holtkéz], vagyis a rendelkezési (elidegentési és terhelési) tilalom, a privilegium fori (a törvénykezési kiváltság) egyértelműen erre utal. A főpapok politikai szerepvállalása feladataikból eredően „magától értetődő”.¹⁰ A papi rend a 13. századra már a korai rendiség „lelke”.¹¹ Nem sokkal később formálódott renddé az együttműködő nemzetség- és törzsfők leszármazottai, a nyugatról érkezett tanácsadók és lovagok, a királyi méltóságok és frissen felnövekedett gazdagok, tisztségviselők köréből képződött főurak, bárók rendje (barones). A főúri rend kifejlődése azonban az István által kiépített berendezkedésben a hűségkapcsolat, a javadalom nélküli tisztségek rendszere, a nem öröklődő ispáni pozíciók gyakorlata következtében évszázados késésre ítéltetett. A kezdetben a jórészt királyi akarattól függő adományozás által korlátozott praxis a tartományúri hatalom erősödésével – kiépültével, a királyi hatalom hanyatlásával, a tisztségek örökössé válásával – megváltozott. Az egységesre törekvő nagybirtokok rendszere, a familiaritás, a várak rendszerére épülő politikai hatalom útjának vargabetűje előbb az oligarchák Magyarországhoz, majd az alkotmányosan is kiépülő főúri rendhez vezetett.¹² A bárók határozott igénnyel léptek fel: egyre bővülő uradalmaik és népeik fölött az immunitás, a bíraskodás joga, sőt a vérhatalom, a ius gladii birtoklására is. Küzdöttek a politikai pozíciókért, a királyi apparátus hatalmi csomópontjainak ellenőrzéséért.

A 13. század közepétől a vármegyében szervezkedő szerviensek kemény küzdelem árán, a királyi hatalom és a főurak ellenében egyaránt folytatott harc árán jutottak el renddé szerveződésükig (nobiles). Jogállásukat általános rendelkezések kiküzdésének sorozatával alakították ki, melyek a renddé válásnak egymástól távolabb eső lépései voltak az Aranybullától (1222) IV. Béla 1267. évi országgyűlési intézkedésein át I. Lajos egy és ugyanazon nemesi státust deklaráló dekrétumáig (1351). Az uralkodói törekvések ellenére a városok (és a városi polgárság) korszakunkban jelentéktelen maradtak. Országrendiségig a 15. századra jutottak, utóbb sem erősödtek jelentékenyre pozícióik.

Erdélyben az uralkodói birtokadományozások erősítették a magyar főúri családok jelenlétét, a régi erdélyi nemzetségek stabilizálását, az arisztokrácia megerősödését. I. Károly 1324. évi, nemességet illető kiváltságai (a rendkívüli adók, az élelmiszeradó és a beszállásolás alóli mentességek) az erdélyi nemesség pozíciójának közelítését

9 Hóman Bálint: *Magyar történet II.* Budapest 1936. 268.

10 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik.* Debrecen 1997. 96.

11 Gericz József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Budapest 1987. 304.

12 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik.* Debrecen 1997. 147.

8 Elekes Lajos: *A középkori magyar állam története megalapításától a mohácsi bukásig.* Budapest 1964. 140.

eredményezték a magyarországiéhoz. A nemesi vármegye lassú kiformalódása tovább erősítette az erdélyi nemesség állását.

A szász kiváltságok, az ennek hatása alatt is rögzülő székely önállás a részben etnikai alapú önkormányzatiság stabilizálódását hozta, mely a majdani három nemzet rendi konstrukciója irányába fordította a fejlődést. A nemesség egységesülésével és a jobbágyság feletti jogainak megszilárdulásával mintegy párhuzamosan ment végbe a székely és a szász társadalom differenciálódása. Az átrétegződés eredményeképpen kialakuló elit egy része a magyar nemesség irányába törekedett: a vármegyék területén földbirtokkal rendelkező primorok és gerébek bekapcsolódtak a vármegyei közéletbe és bizonyos értelemben a magyar nemesség részévé is váltak.

A székely társadalom fejlődését, szerkezetének alakulását a középkorban egyértelműen katonai szempontok határozták meg. A székelység hangsúlyos szerepvállalása a keleti támadásokkal szembeni határvédelemben, részvétele az erdélyi katonai akciókban, elő- és utóvéd funkciójának állandósulása a magyar királyi haderőben konzerválta az ősi nemzeti székely szervezetet.¹³ A királyi hatalom felismerte és tudomásul vette a nélkülözhetetlen katonai erő és teljesítmény alapjait képező társadalmi berendezkedés jelentőségét. Néhány kísérlettől eltekintve nem avatkozott bele a belső folyamatokba, sőt inkább óvni igyekezett azok állandóságát. E megfontolások mellett a földrajzi peremhelyzet is kedvezett a tradicionális szerkezetek fennmaradásának. (Szemben például a kunok központi elhelyezkedésével és nemzeti szervezeti gyors felszámolásával vagy az ország nyugati területén maradt székely telep beolvadásával.) Az ősi székely szerveződés fő vonalai még a 16. században is kitapíthatók. A székelyek nemenként és áganként szerveződtek; hat nemre és huszonnégy ágra tagozódott társadalmuk. Ezt a beosztást a székrendszer kialakulását követően is fenntartották; egyfelől minden széken belül követték ezt a tagolást, másfelől pedig új területek megszállása esetén a megosztás hasonlóképpen történt.¹⁴

A székelység ősi rendszere azonban, dacára relatív védettségének, már a 14. századra az erodálódás jegeit mutatta. A tria genera Siculorum (a székelység három neve) kifejezés 1339. évi felbukkanása már jelentős, legalább gazdasági differenciálódást jelez. A főember, a lovas és a gyalogkatona közti megkülönböztetés mögött jelentős vagyoni különbségek és társadalmi befolyások álltak. A székelység meggazdagodó rétegét (seniores, primores) és a lófőket (primipili) a 15. századtól egyértelműen megkülönböztették a közszékelyektől, a gyalogosoktól (pedites), s megjelentek a földönlakók (inquilini) is, a nincstelen, gazdagok telkére települt földművelők, a jövő székely jobbágyságának előhírnökei. (A székely társadalomszervezetben a magyarországi tendenciákhoz hasonló változások [nemesség és jobbágyság kialakulása] korszakunkban nem tapasztalható.)¹⁵ A társadalom két szélső rétege közötti szakadék a középkor végére kiszélesedett. Az elkecseregelt alsóbb rétegek pedig védtek szabadságukat, amíg

13 Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979. 19.

14 Kordé Zoltán: *Székelyek*. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994. 624.

15 Kordé Zoltán: *Székelyek*. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994. 624.

tehették, azt követően az elégedetlenek lázadásai rázták meg a székely társadalmat. A közszékelyek 1511., 1519., 1521. évi zendülései és prédálásai egyre nagyobb kihívást jelentettek a királyi hatalomnak és képviselőjének, az erdélyi vajdának. Jellemző módon ugyanakkor a székelyek nem kapcsolódtak az 1514. évi parasztháborúhoz, ami a jobbágyság kialakulatlanúságára utal; ennek oka a robbanásig feszült belső viszonyok specialitásaiban keresendő.

A székely főemberek, primorok és lófők sajátos gazdagodásának egyik forrása a Székelyföldön kívül szerzett vármegyei földek birtoklása volt. A vármegyében nemesként viselkedő, jobbágytartó földbirtokos okkal törekedett arra, hogy elhalványítsa a különbséget birtokai között. A rendiség erősödésével a nemesi kiváltságok különbözősége is enyhült, a székely főember és a vármegyei nemes státusza az azonosság irányába tartott. Mindenesetre a főembereknek a 15. század folyamán még nem sikerült kiemelkedő pozíciójukat földesúri hatalommá formálni.

A bevándorló szász paraszti társadalom jellemzője volt az „egyszintűség”; nem mutatható ki valamiféle előkelő, nemesi réteg az érkezők között. Kiszámú vezető elitjük a telepítést végző és szervező gerébek közül került ki, talán a velük tartó lovaskatonák (Gräfe) köréből, akik katonai szolgálat mellett közigazgatási feladatokat is vállaltak. A geréb ugyan nem volt tulajdonosa a földnek, és így feudális járadékokra sem számíthatott, de a tisztség bizonyos javadalmazással járt. A bírságok hányada, malomjog, nagyobb megművelhető föld a közösből komoly gazdasági erőt kölcsönzött a tisztségnek. Mint a közösség tagja, adóköteles volt, a nemességtől a 15. századig jogi fal választotta el, de életmódja, a szász közösségen belüli jogai közelítették hozzá. Amint a székelyeknél is, a szászok esetében is fontos szempont volt a katonáskodáshoz szükséges anyagi források biztosíthatósága, ennél fogva a gazdasági erő egyben a fegyverviselés és a közösség nevében teljesített szolgálatot (vagyis egy lassan önálló életstílus és jogi pozíció kialakulását) hozta magával. A katonai teljesítmény, a vitézség a Szászföldön kívüli földek birtokába is juttatták a gerébekeket, akik ott nemességhez jutva már földbirtokosként viselkedtek. Birtokaik szász népességét a nemességhez hasonló módon jobbágysorba szorították. Itt szerzett tekintélyükre támaszkodva erősítették tovább elismertségüket a szász közösségben. A gerébcsaládok nemesi orientációja sok esetben elmagyarosodásukhoz és a magyar nemességbe olvadásukhoz vezetett. A 14–15. század folyamán jellemző lett a gerébekek kiköltözése a vármegyékbe s pozícióik átengedése a városiasodás folyamatában felemelkedő vagyonos kereskedőpolgárságnak. Ez egyfelől egy új struktúrálódást hozott a viszonylag egységes társadalomba: a városi polgár és a falusiak közötti alá-fölérendeltséget, másfelől a jellegzetesen polgári foglalkozás és életmód kialakulásával megjelenő szász öntudatot.

Új jelenségnek számítottak a kiváltságuk birtokában megszerveződött és öntudatra jutó szászok lázadó mozgalmi. Alig ötven esztendővel privilégiumuk megerősítése után az erdélyi püspökkel kialakult összetűzésük a gyulafehérvári székesegyház felgyújtását hozta magával (1277). A szászok lázadását 1324-ben Széchenyi Tamás vajdának kellett levernie.

Károly Róbert tartományurak feletti győzelme és megkoronázata után jelentős reformokat vezetett be. Városfejlesztő politikája lendületet adott a várossá formálódó Brassó, Nagyszében, Segesvár és Beszterce fejlődésének, a magyar és szász hospes-te-

leptölések kiváltságolásának. A bányavárosok és a kereskedelmi jelentőségű privilegiált városok fejlődése fordulatot hozott Erdély jelentőségének általános megítélésébe. A hagyományos, sóbányáikkal fontosságra jutó városok (Dés, Kolozs[akna], Torda, Vízakna) mellett az Anjou pénzreformok megemelték Abrudbánya, Aranyosbánya, Nagybánya és Felsőbánya gazdasági rangját is. Az Anjou uralkodók politikájában fontos szerepet játszó kereskedelem fejlesztésének eszköze volt az erdélyi szász városok kiváltságolása, illetve királyi támogatása. (I.) Nagy Lajos havasalföldi politikája nyitotta meg a lehetőséget Nagyszeben, Brassó és Beszterce számára a keleti kereskedelmi útvonalak kiépítésére. 1369-ben Brassó, 1378-ban Szeben, 1368-ban Beszterce jutott árumegállító joghoz. A szász városok iparuk fejletlensége okán nem saját termékeiket árulták, hanem a nyugat-európai iparcikkeket közvetítették keletre, a román kalmároknak. A szász kereskedők a budai árumegállító jog alóli mentességet megszerezve, németországi városokba moldvai és havasalföldi nyersanyagokat szállítottak, cserébe főleg szöveteket és fűszereket hoztak. „Kelet felé a szász kereskedők legfeljebb a román vajdaságokban fordultak meg [...] távolabbra csak kivételesen, mintegy kalandoszerűen jutottak el”.¹⁶

A viszonylagos nyugalom és a fejlődés éveit zavaros idők követték. Az Anjou fiág kihalása súlyos harcokat, belviszályokat hozott az egész országra. A politikai életet a 15. század első felében pártharcok és az ennek során kialakult bárói ligauralom jellemezte. A gátlástalan küzdelmek a főúri családok minden figyelmét lekötötték, s ebben a harcban Erdély mellékszínként számított. Luxemburg Zsigmond (1387–1437) és az őt követő uralkodók kényszeredetten vették tudomásul hatalmuk jelentős korlátozását, a ligák domináló befolyását, a szövetségesvásárlás kényszerűségét, melynek során a királyi birtokok száma lepadt, az arisztokrata családoké pedig sokszorosára duzzadt. Ezenközben a déli határok felől nagy veszély közeledett: az oszmán–török hódítás. A törökök több alkalommal vereséget mértek a magyar király és a vele szövetséges havasalföldi vajda seregeire. 1395-ben már erdélyi földet (a Barcaságot) dúlták a szultán hadai. Az elesett Havasalföldet Zsigmond több hadjáratban segítette meg, de nem tudta megszüntetni az állandósuló beütéseket. A pusztítás egyre erősebb lett. 1420-ban Hunyad megyét és Szászvárost, 1421-ben Brassót, 1432-ben már Székelyföldet is égette és rabolta a török.

A veszedelem katalizátorként működött a magyar–székely–szász együttműködés megerősödésében. Az etnikai-területi önkormányzatok kiteljesedése a három erdélyi „natio” szolidaritását is intézményesítette. Az erdélyi „nemzet” kifejezés ekkor elsősorban a privilegiált helyzetekhez, a szabadságokhoz kötődött, mintsem a következetes etnikai határvonalakhoz. Ismeretes, hogy a magyar „nemesi nemzet” a rendi jogálláshoz kötődött: annak tagja bármely etnikumból származhatott, lehetett székely, szász, román, ha birtokolta a nemesi kiváltságolt státust. Jogaikat gyakorolni a székelek és szászok saját szabadságkörükön belül tudták, jóllehet sokan éltek a területileg meghatározott kiváltságolt önkormányzatok határain kívül.

A három „nemzet” (bár a kifejezés állandó használata későbbi eredetű) szövetsége a török veszély és az 1437. évi parasztfelkelés hatására jött létre. Fontos fordulópont volt ez a sajátos erdélyi rendiség fejlődésben, amikor is a jogállásukat immáron

rögzített magyar, szász és székely kiváltságolt rétegek képviselői pozícióik külső és belső védelme okán, érdekeik védelmében megteremtették a hatékony együttműködés feltételrendszerét. Az egyezségokmány kereteket teremtett a hosszú távú közös tevékenységre, az ellentétek feloldására, a közös szempontok hangsúlyozására és a rendi akaratnyilvánítás közjogi egységesítésére.

Mi, Váraskeszi Lépés Loránd, erdélyi alvajda [...] a székelyek ispánjai, az ország nemeseivel együtt, a hét meg két szász szék, a besztercei szászokkal és a székelyek összes székei összegyűltünk és megszálltunk Kápolna mezővárosban, hogy megtárgyaljuk ezeknek a részeknek nehéz ügyeit. Az említett nemesek, a szászok és a székelyek között testvéri egyezséget létrehoztunk, és a Krisztus-kereszt jelét megérintve, örök időre kinyilvánított esküvel megesküdtek annak megtartására, hogy a Szent Korona és a legyőzhetetlen fejedelmünk és urunk, Zsigmond úr, a rómaiak császára és Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. királya, a mi legtisztelendőbb természetes urunk iránt hűségüket örökre megtartják, és hogy ellenállnak mindenkinek, akik ezt az országot megtámadnák, legyen az ellenség bármilyen állapotú is. És kölcsönösen megesküdtek, hogy ennek az országnak a védelmében szétválaszthatatlanok maradnak...

Kápolna, 1437. szeptember 16.¹⁷

Az oszmán–török hadak elleni harcok hadseregreformot követeltek (telekkatonaság), ami ugyanakkor a katonaiállás költségeinek jelentős növekedésével járt együtt. Az ezt fedező költségek, a nemesség kiadásait fedező fokozott jobbágyszolgáltatások, a pénzgazdálkodással terjedő pénzjáradékok, a megemelt földbér, a rendkívüli adók s a menekülő jobbágyság költözése elé vetett akadályok megérlelték a lázadásig fajuló elégedetlenséget a jobbágyság körében. Az 1437-ben kirobbant felkelés vezetői két lényeges követelést fogalmaztak meg: a Lépés püspök által új pénzben visszamenőlegesen három évre beszedendő tized körüli visszaélések megszüntetését és a jobbágyság szabadságának visszaállítását. A paraszthadak kezdeti sikereinek hatására a kolozsmonostori konvent előtt szerződés jött létre ugyan a felek között, amit azonban a rendi oldal a későbbiekben nem vett tudomásul. Ennek lett egyik következménye a három nemzet számára az alvajda által egybehívott közgyűlés, melyen megszületett az unio trium nationum. A három nemzet uniója lett alapjává a későbbi szoros érdekösszességnek, mely az 1438. február 2-ára egybehívott tordai közgyűlésben ünnepélyesen megerősített szövetséggel az erdélyi rendi identitás alapjává vált.

„...egyebek közt arról tárgyaltunk, hogy ezeket a részeket megvédjük, felszámoljuk és megsemmisítsük az elvetemült parasztok arcátlanságát és lázadásait, nemkülönben a legkegyetlenebb törökök gázságai ellen megvédjük, előttünk és a bárók előtt valamennyi nemes és az említett szék szászai egymás között olyan szö-

16 Erdély története I. Budapest 1986. 337.

17 Kordé Zoltán (szerk.): A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. Csík-szereda 2001. 242.

vetséget és testvériséget kötöttek, hogy bármely időben és amikor a nevezett törökök szorongatott vidékeinkre esetleg megpróbálnának betörni és benyomulni, akkor a nevezett nemesek legyenek kötelesek és tartozzanak a fent jelzett szászoknak a kölcsönösen őszinte szövetség és testvériség szerint segítségére jönni és sietni, ugyanakkor az előbb mondott szászok is legyenek kötelesek és tartozzanak jönni és sietni a nemesek irigyei vagy ellenségei ellen, jelesen az említett elvetemült parasztok arcátlanságának eltörlése végett...”

Torda, 1438. február 6.¹⁸

Még ugyanebben az esztendőben komoly veszteséggel járó török támadás érte Hunyad vármegyén keresztül Szászsebest, Nagyszebent, Gyulafehérvárat és Küküllővárat. Ezt követően a török támadások nem szűntek. I. Jagelló Ulászló (1440–1444) Újlaki Miklós macsói és Hunyadi János szörényi bánra bízta a védekezést. A hadvezérek sikerrel jártak. Az 1442-es Nagyszeben melletti győzelem és Havasalföld felszabadítása, az 1444-ben elkönyvelt várnai vereség dacára, időlegesen távol tartotta a veszedelmet, utóbb az 1456-os nándorfehérvári diadal keretét adott a köznemesség támogatásával lezajlott sikeres királyválasztásnak, mely Hunyadi Mátyást emelte trónra.

Erdély története szempontjából Mátyás uralkodása meglehetősen ellentmondásos. Egyfelől apja révén hírnévvel rendelkező uralkodóként jelent meg a kor szemében, pozitív jelnek volt vehető nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak leváltása a kormányzóságról, a beszercei kerület sérelmeinek orvoslása és kedvezményei, Brassó és Szeben kiváltságolása, a szász föld egyesítése, a székelyek szabadságának írásba foglalása 1466-ban, Kolozsvár támogatása, a török veszedelem távoltartása. Másfelől kormányzati szigora, államgépezetének és zsoldos hadseregének költségterhei, a nemesi felkelés brutális megtorlása, földönfutókká tett nagy családok sorsa terheste regnálását sokak számára. Uralkodását Erdélyben lázadások kísérték. 1458-ban a beszercei kerület szászai lázadtak Szilágyi Mihály kinevezése ellen, 1459-ben az 1437. évi uniót megújító három nemzet közgyűlése Medgyesen megtagadta az együttműködést a királlyal, 1467-ben Farnasi Veres Benedek vezetésével fogott fegyvert a nemesség Mátyás ellen, amelyhez szász és székely előkelők is csatlakoztak. A felkelést Mátyás leverte, vezetőit részben súlyosan büntette, részben megfosztotta birtokaiktól, s azokat hozzá hű főuraknak adta.

Mátyás halála után, II. Jagelló Ulászló (1490–1516) és II. Jagelló Lajos (1516–1526) uralkodása alatt fölbomlott a rend az országban. Kiteljesedett a politikai erőviszonyok Kelet-Közép-Európára jellemző átrendeződése: a központi hatalom elgyengülése és ennek eredményeképpen az anarchikus rendi befolyás erősödése.¹⁹ A királyi hatalom névlegessé vált, a pártharcok már nem csak bárói csoportok, hanem a köznemesség és a főrendek között is zajlott. Az egész országot megrázta Székely Dózsa György parasztháborúja (1514), az oszmán birodalom pedig készülődött a déli határokon. Erdély török pusztítások következményeit szenvedte, a tartományt székely felkelések (1506, 1507,

18 Kordé Zoltán (szerk.): *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. Csíkszereda 2001. 245.

19 Kosáry Domokos: *A magyar külpolitika Mohács előtt*. In Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből*. Budapest 2001. 23.

1519), szász mozgalmak rázták. Ebben a helyzetben következett be a mohácsi vesztes csata (1526) utáni kettős királyválasztás (I. Habsburg Ferdinánd [1526–1564] és I. Szapolyai János [1526–1640]). A hatalmi harcok jegyében zajló, az Erdélyi Fejedelemség önállósulását megelőző katonai (1527–1529; 1530–1532) és az 1538-ban kötött nagyváradi békéhez vezető diplomáciai manőversorozat nagymértékben hozzájárult az ország három részre szakadásához. Buda török általi elfoglalása (1541) megteremtette a keretet az erdélyi politikai és közjogi önállóság valóra váltásához.

3.2. Közjogi berendezkedés

3.2.1. A Magyar Királyság alkotmányos szerkezete

(a) A történeti alkotmány

Minden állam rendelkezik alkotmánnyal. A hatalomgyakorlás elengedhetetlen feltétele az állam struktúrájának, működési alapelveinek, kormányzati módszereinek, uralmi berendezkedésének legalább nagy vonalakban történő rögzítése, hasonlóképpen az állam vezetői, a politikai elit és a társadalom tagjainak viszonyrendszerére vonatkozó jogoknak és kötelezettségeknek az összefoglalása és egyértelműsítése. A 17–19. század politikai elméletében született meg a polgári átalakulások során elért eredmények garanciálisnak tekintett írásba foglalását szorgalmazó kartális alkotmányfogalom. Képviselői ebben látták az igazságos hatalomgyakorlás egyik fő biztosítékát („írott alkotmány”). Ez a folyamat hívta életre a „történeti alkotmány” fogalmát. Miután ünnepélyes jogi aktus keretében, garanciális dokumentumban (alkotmánylevélben) összefoglalt constitutio számos országban nem jött létre, az ilyen államok alkotmányait ekkor kezdték történetinek vagy íratlannak nevezni. A magyar alkotmány korszakunkban magától értetődően történeti alkotmány, melyet királyi dekrétumok, országgyűlési törvények, a szokásjog szabályai, ítéletek, privilégiumok, alkotmányos gyakorlatok és szokások összessége alkotott. Az államélet ezen meghatározó tényezőit az újkorig nem nevezték alkotmánynak; amikor alkotmányos jogokra hivatkoztak, többek között a „régí szabadságunk”, a „régí jó jog”, a „régitől meglévő jogaink”, az „ősi szabadságunk” kifejezéseket alkalmazták, gyakran visszautaltak régi uralkodókra vagy a szent királyokra, nekik tulajdonítva a kiváltságok megformulázását.

(b) A patrimoniális monarchia alkotmánya

Az államforma, miként a kontinens túlnyomó többségében, monarchia volt. A magyar keresztény királyság történetének első évszázadaiban az államhatalom a királyi hatalom szinonímája, az alkotmány története a királyi hatalom története. A király ereje vagy gyengesége a királyság külső és belső tekintélyét vagy kiszolgáltatottságát eredményezte.

I. Istvánt az önálló hatalmi centrumokat kiépítő törzsfőket megtörő győzelmei a Kárpát-medence tényleges urává tették. A legyőzött nemzetség- és törzsfők birtokai,

az együttműködő nemzetség- és törzsfők földjeinek kétharmada, a megszállatlan területek és a gyepűk mind a király magánbirtokait gyarapították. A hatalom illeténképpen főként a király által uralt birtokok méretén, azok népességén és gazdasági erején nyugodott. Az alkotmánytörténeti irodalomban ennek megjelöléseképpen a Szekfű Gyula indítványozta *patrimoniális királyság* megnevezést használják,²⁰ melynek kiegészítéseképpen olykor a kezdeti közjogi struktúrák jellemző perszonális vonását tükröző, a Bónis György ajánlotta²¹ *személyes királyság* is megjelenik. A patrimoniális királyságban az uralkodó hatalma magánjogi természetű, lényege a királyi földbirtokszerkezetre, a királyi magángazdaságra támaszkodó államszervezet, melyet sűrűn átszőnek a kezdetlegességre utaló patriarchális és karizmatikus uralmi vonások; az intézményesülés helyett a személyes kapcsolatok képletei.

István nyugatról érkezett tanácsadói garantálták a bomlófélben álló klasszikus hűbériség csapdájának elkerülését s egy „javított” európai modell meghonosítását. A vazallitás rendszerében felaprózott és szétszórt államhatalmi jogosítványok negatív következményein okuló nyugati politikai tapasztalat az erős központosítás felé mutatott, melynek jó esélyt adott Magyarországon a rivális törzsi központok elleni diadalmas háború. A kereszténység felvétele és a koronázás (a regnum és sacerdotium szövetsége) megerősítette az Árpádok nagyfejedelmi tekintélyét. (Nem a turulmondában megfogalmazott pogány legitimitáció már ez, hanem a magyarságot nomád államból a keresztény királyságba vezérlő Árpád-ház reputációja.) A vérségi legitimitás így keresztény karizmával egészült ki. Magyarországon létrejött a keresztény királyság.

Az ország királyának legitimitációja a patrimoniális monarchiában három oszlopon: kezdetben megkérdőjelezhetetlen személyes hatalmán, a honfoglaló Árpád nagyfejedelemtől származó dinasztia és a keresztény királyságot megalapító István király tekintélyén, valamint a keresztény egyház támogatását kifejező, a keresztény Európához tartozást szimbolizáló koronázási eljárásan nyugodott. A dinasztia kihaláláig a trón magától értetődően a család valamely férfitagjának jussa volt. Ugyanakkor a *trónutódlás* tisztázatlansága az Árpád-ház uralmának egyik gyenge pontja lett. A senioratus (a legidősebb férfi családtag öröklése), a primogenitura (az elsőszülöttség), az utódjelölés és a választás elvei rivalizáltak egymással.

A királyi családon belüli hatalmi várákosások, illetve az Európa-szerte bevett, konkrét kormányzati formát öltött hatalmi osztzkodás eredményeképpen jelent meg a *hercegség* (*ducatus*) intézménye (I. András, 1048), mely az ország kétharmad–egy harmad arányban történt megosztását jelentette a koronás király és a herceg között. A (többnyire Bihar és Nyitra székhelyű) hercegség meglehetősen szuverén módon igazodott a királyságba: saját külpolitikával, pénzverési joggal is rendelkezett. A *ducatus* 11. századi rendszerét Kálmán számolta fel. A rákövetkező évszázadban

II. László ugyanúgy járt el testvérével, a későbbi IV. Istvánnal. Hasonlóképpen alakult Imre hercegsége, majd uralkodása alatt Andrásé. A 13. század példája II. András országlása idején Béla erdélyi hercegsége (1226–1235), aki fiának, Istvánnak juttatta ugyanezt az országrészt (1257–1258 és 1260–1270).²²

A dinasztia remélt jogbiztosító technikájaként jelent meg a magyar alkotmánytörténetben az *ifjabb király* (*rex junior*) intézménye. A leszármazó utód trónra kerülésének közjogi biztosítékaként a család egyéb trónigénylői ellenében nyugati példák alapján a 11–12. században szokottá lett a fiak megkoronázása, még az uralkodó életében (Salamon [1057], István [1105 előtt]). A trónvárományosok küzdelmei az adományvadász főúri családok gazdagodásának fő forrásaivá váltak. A trónra segítségben vagy a hercegi, ifjabb királyi hatalom stabilizálásában, netán az uralkodó ellen fordításában nagy szerepet játszottak a birtokaik egységére törekvő, hatalmi befolyásukat növelő nagybirtokosok. Ez a törekvés idézte fel a szétagolódás érdekében a herceg mögé álló előkelő alattvalók támogatásával a 12–13. századi ifjabb királyi gyakorlatot (Imre [1180], László [1204], Béla [1214] István [1246]). Kristó Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy az ifjabb királyság intézménye nem volt lényegi összefüggésben a hercegség (*ducatus*) létrejöttével. A kettő összehasonlításában a hercegség a valódi területi hatalom elnyerését jelentette, míg az ifjabb királyság önmagában csupán cím és méltóság.²³

Az első évszázadok közgondolkodásban még nem különültek el a király, az ország, az állam fogalmai. A király magánföldsúrként kormányozta az országot, s a király maga jelentette az államot. A királyi földbirtokokon nyugvó állami hatalom *primitív államüzemként*²⁴ működött, amelyik úgy szerveződött, mint az uralkodó magánbirtoka. A királyi vármegyrendszer és az udvarrendszer világosan tükrözi a berendezkedés magánjogi alapjait. Miután a királynak nem állnak rendelkezésre megfelelő állami intézmények feladatai realizálásához, kénytelen a közfeladatokat magánbirtokára támaszkodva, magánjogi eszközökkel, magángazdasága jövedelméből, hozzá magánjogi kapcsolatokkal kötődő személyek segítségével megoldani. Az ország főméltóságai, országos és udvari szolgálattevők, egyháznagyok, főtisztviselők a király akaratából juthattak pozíciójukhoz, az előkelők az ő kegyének függvényében tarthatták meg birtokaikat, szerezhettek újabb vagyont. Az uralkodó döntése alapján juthattak a vármegyék, uradalmak, különkormányzatok birtokába. Szolgálatuk a *személyes hűségen* nyugodott. A hűség a szolgálat mellett a tanácsadás kötelezettségére is kiterjedt. Erre utal a *királyi tanács* korai létrejötte és fontosságának taglalása István részéről, miközben formális értelemben vett hatalommegosztás nem létezett (jóllehet az uralkodónak számolnia kellett a főpapok és főurak támogatásának megnyerésével). Az uralkodó az udvarban jelen lévő előkelők, családtagok és tanácsadók részvételével alkalmanként tartott tanácsot, melynek változó feladatai és eseti összetétele az első két évszázadban többnyire a király akaratán nyugodott, majd a rendiség kialakulásával fokozatosan állandósult. Az idő előrehaladtával, ahogyan a királyi hatalom gyengülni kezdett, megnövekedett az egyházi és világi főurak csoportosulásainak, különféle szervek befolyásának jelentősége. Ez a tendencia pedig megelőlegezte a majdani rendi monarchia

20 Vö. Eckhart Ferenc: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad 1908; Eckhart Ferenc: *A diplomatikai kritika és a korai okleveles anyag*. In *Történeti Szemle* 1912. 557; Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 1975. 66; Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 2003. 48; Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 2014. 38.

21 Bónis György: *A személyes királyság kora*. In Eckhart Ferenc, Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest 1942. 97.

22 Kristó Gyula: *A feudális szétagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 46–49.

23 Kristó Gyula: *A feudális szétagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 37–38, 67.

24 Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár 1948. 94.

szervezeti elemeit is. A király az egyházi és világi elkelőket, tisztségviselőket olykor tanácskozássra *országos gyűlésbe* hívta össze. Az alkotmánytörténeti szakirodalom ilyenként említi a székesfehérvári törvénylátó (azaz törvénykezési) napokat; a zsinati üléseket; a serviensek gyűléseit; valamint a kibővített királyi tanácsai üléseket is.

Az átalakulófélben lévő magyar társadalom lassan érkezett el az európai földesúr-jobbágy modell általános elterjedéséig, sokáig fennmaradtak a szabad és félszabad népelemek, lassan enyészett el (illetve alakult át) a nemzetségi szerkezet. A társadalom jellemzője lett a privilégium, státusz, kötődés és lakóhely függvényében alakuló *jogok és kötelezettségek* rendszere, mely évszázadokig fenntartotta a kiváltságolt szabadságok köreit. Ennek következtében a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok jogi státusza jelentős módon különbözött egymástól. Egységes jogokról legfeljebb az egyház vonatkozásában lehetett beszélni, egyfelől mert pozíciójának szabályait és gyakorlatát magával hozta Nyugat-Európából, másfelől pedig a magyar államépítésben vállalt feladatokat a magyar királyi hatalom meghálálta a politikai befolyás, a különleges személyi és szervezeti védelem, az egzisztenciális biztonság, a gazdasági ellátottság, a törvénykezési kiváltság biztosításával. A szoros együttműködés keretében az egyház meghatározó szerepet játszott az ország irányításában. Szervezetrendszerének korai kidolgozása (egyházmegyék), az írásbeliség terjesztésében és hosszabb ideig képviselőjében jellemzően domináló helyzete, a diplomácia és a jog közvetítése vitathatatlan politikai és állami pozíciókhoz juttatta. Az sem lebecsülendő jelentőségű tény, hogy István nem csak szervezője, hanem a főkegyúri jog birtokosaként ura is volt egyben az egyházszervezetnek, mintegy sajátjaként kezelte azt. Nem véletlen, hogy az egyháznagyok kezdetől aktív részesei a döntéshozatalnak, meghatározói az állami akaratnyilvánításnak, birtokosai a fontosabb politikai-állami tisztségeknek.

Dacára több város kiemelt szerepének (Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém, Óbuda) az országnak állandó központja, későbbi értelemben vett fővárosa hosszabb ideig nem volt. A királyi udvara folyamatosan mozgásban volt: a napi járóföldre található udvarházak, udvarok között utazva teljesítette a király legfőbb kötelességét, az alattvalók feletti igazságszolgáltatást. A királyi curiában *udvari tisztségviselők*, *udvari méltóságok* teljesítettek szolgálatot (udvarbíró, udvarnokmester, asztalnok, tárnokmester stb.), akik egyben az uralkodó belső tanácsadói szerepét is betöltötték. Az *országos tisztségeket* (például nádor, horvát bán, vajda) idővel nagyhatalmú családok birtokolták.

Törvénykezést (bíráskodást) állásának megfelelő terjedelemben minden hatalommal rendelkező személy végezhetett, különösebb jogi tudás nélkül is. Ahhoz nem képzettség, hanem felhatalmazás kellett. Ahol a király megjelent, folyt ítélkezés is, akár saját személyes bíráskodása formájában, akár helyettesei, tisztségviselői széke előtt. Hasonlóképpen ítélkeztek várispánjai, megyés ispánjai, udvarispánjai is. Az egyház privilegium forrja kezdetektől érvényesült. Olykor kifejezett ítélkező fórumok is létrejöttek, miként a székesfehérvári törvénylátó napok. A nagybirtokon az immunitás intézménye a 12. században, az úriszék a 13. században vált jellemzővé.²⁵

Évszázadok során alakultak ki az állandóbb jelleggel rendelkező bírói fórumok. Az országos törvénykező szervek a curiában (a királyi jelenlét, királyi személyes je-

lenlét, királyi különös jelenlét bíróságai), a nádor központi és vidéki ítélkezése, a tárnoki szék; a területi bíráskodás (az ispánok megyei törvényszéke) és a fölbirtokok kiváltságolására épülő úriszéki bíráskodása.

A helyi igazgatás szerves egységben alakult az ország megszervezésével. A keresztény királyság kiépítése meghatározott rend szerint zajlott. A térítést és a katonai akciókat a királyi várszervezet, majd a királyi vármegyék életre hívása követett, mely többnyire együtt járt az egyházmegyék szervezésével.²⁶ A megszerzett és pacifikált térségek katonai ellenőrzésére és igazgatására szerveződött *várispánságok* a királyi magánbirtokokká vált földek fölött gyakorolták a hatalmat. Egyes várispánságok vármegyékként funkcionáltak, melyeknek illetékessége már nem csak a királyi magánbirtokokra, hanem a megyehatár által megrajzolt területen belül eső egyéb földekre és lakóikra is kiterjedt (*királyi vármegye*). A királyi hatalom végrehajtó szerveként a megyés ispánok hatáskörébe esett a közigazgatás és az igazságszolgáltatás teljesítése. Az új konstrukció centrumában az ispán által birtokolt vár állott. A megye önmagában „nem uralmi szervezet, tehát nem politikai intézmény.”²⁷ Nem tartozott a várispánságok és a vármegyék fennhatósága alá az udvarrendszerhez sorolt, a vándorló királyi curia kiszolgálását célzó *udvarok rendszere*.

Az ország (*a királyi hatalom*) jellegzetes *szimbólumai* a keresztény koronázási jelvények, így az *országalma*, a *jogar*, a *kard* és a *palást*. A korona a királyság domináló jelképe, de még nem olyan áttűző jelentőséggel, mint a Szent Korona-tan megfogalmazását követően. A püspökszentelés mintájára a még a Frank Birodalomban kialakított koronázás alkotmányos aktsa tette az uralkodót keresztény királlyá, akinek ettől kezdve Dei gratia igénye lehetett, és joga volt a keresztény államfőnek kijáró tiszteletre és prerogatívákra. A római impérium gyakorlatából átvett, Constantinus császár óta birodalmi jelvényként használt korona az Annales Bertiniani 895-es bejegyzése szerint az európai keresztény királyságokban általánosan a főhatalom jelvénye már. A magyar keresztény rendszerváltás időszakában már külső látható jegye volt tehát a korona a királyságnak, az európai királyság modelljének elengedhetetlen elemeként került át a magyar közjogi gondolkodásba is. De a koronával szimbolizált állameszme a kor gondolkodásában még képtelen volt kettéválasztani a koronát és a hatalmat megismerő királyt.²⁸

Az első koronázást a III. Ottó és II. Szilveszter egyetértésével hozatott liliomos abroncskoronával végezték. Ez az eredeti korona 1044-ben III. Henrik császár birtokába került, aki azt visszaküldte a Vatikánba. Az idők folyamán a korona egyre fontosabb szerepet játszott a hatalmi szimbolikában, a hatalom átruházásában, de az első évszázadokban a koronázás aktsa sem mindig azonos koronával történt. (A ma ismert Szent Korona két része külön időpontokban készült, és feltehetően a 13. században egyesítették az I. Géza által a bizánci császártól kért és kapott, ún. bizánci koronát a latin résszel.) Az uralkodóknak amúgy több koronája is volt.²⁹

26 Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest 1999. 81.

27 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003. 169.

28 Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár 1948. 98.

29 Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest 1999. 33–34.

25 Szoika Kamill: *A földesúri bíráskodás az Árpád-kori Magyarországon*. Budapest, 1944. 22. skk.

A 13. század elején dokumentálható első ízben a hatalmi szimbólumok körében a *vágásos királyi címer*, a *vörös–ezüst–zöld felségszín*, a század végén a *kettős kereszt* használata. Ezek az elemek jelentek meg aztán a 13. századtól elterjedő *zászlókon* is.

(c) A rendi alkotmány kezdetei

Az István és utódai idején még korlátlannak tűnő királyi hatalom, az uralkodó intézményesen korlátozhatatlan törvényhozói, igazságszolgáltatató jogköre, a hűségen és bizalmon alapuló kormányzati és közigazgatási rendszer a 13. században alapvetően megváltozott. A 12. században csúcspontjára jutó Szent István-i hatalmi modell az évszázad végére kimerítette tartalékait.³⁰ A földesúri hatalmukat megszilárdító főurak érdekei akadályt vetettek az uralkodóknak; tartományurak növekedtek föl, a trónharcok haszonélvezői hatalmas birtokokat gyűjtöttek. A mind több jogot és birtokaira immunitást szerző bárói réteg renddé szerveződött és közjogi garanciákat keresett pozíciójának megerősítésére. Az egyház rendre beavatkozott a politikai harcokba, olykor békéltetőként, de nemritkán a regnáló király ellenében is. A szerviensek a bárók terjeszkedése ellenében létrehozták érdekvédelmi szervezeteiket, aktivizálódott a nemesi vármegye, kiformalódófélbe fordult a köznemesi rend. Az erőre kapott rendek közjogi korlátokat emeltek a királyi hatalomnak: a rendiség intézményes kifejeződésének terepén, az országgyűlésben és a vármegyében csökkent a király befolyása, korlátozódtak jogosítványai. A döntések már a *rendi dualizmus* jegyében születtek – alkuként. A rendek betörték a hagyományos kormányzati területekre is, fölbukkantak a hivatalokban, befolyást gyakoroltak a hadseregre, az adóztatásra. Mindezek pedig jelentős mértékben átalakították az alkotmányos viszonyokat.

A patrimoniális monarchia királyi hatalmának bázisa, a királyi magánbirtokok mennyisége a 13. században látványosan megcsappant. A kezdetben csak az udvarrendszerre vonatkozó, majd a vármegyei földekre is kiterjedő adományozási hullám gazdaságilag elerőtlenítette az uralkodókat. Ezzel az egyik legitimációs oszlop kidőlt a királyi pozíció alól. Az Árpád-ház magvaszakadtával (1301) megszűnt a királyok Szent Istvánra visszavezetett, megkérdőjelezhetetlen tradicionális tekintélye is, megszakadt a vérségi elvre alapozott trónutódlás. Lényegében rendült meg tehát az uralmi legitimáció. Az alkotmányos kiutat egyfelől a királyi hatalom közjogi alapokra helyezése jelenthette, másfelől a keresztény koronázási eljárásban rejlő lehetőségek megerősítése, kibővítése a tradicionális elemek adaptációjával.

A magánjogi jellegét, a magánföldbirtoklásra alapított hatalom lényegét, gazdasági alapjait vesztett királyi pozíció közjogi megszilárdításához kézenfekvő eszköznek kínálkozott a kibontakozó rendiség. A király dekrétumalkotó jogában részesedni kívánó előkelők határozottan törekedtek a királyi tanács kereteinek állandósításra, helyük stabilizálására a testületben, hozzájárulásuk szükségességének garanciális rögzítésére. A köznemesség előbb lábát vetette meg a nemesi vármegyében, majd már igényt tartott az országos seregléseken való részvételre is. A vegyesházi királyok korában a rendek harcot indítottak a királyválasztás megszerzéséért is, királyválasztó joguk elis-

mertetéséért, ami együtt járt a gyenge uralkodók keresésével, az önkorlátozó hitlevél, az ősi jogokra tett koronázási eskü meghonosításával.

Ezzel egyidejűleg zajlott le a koronaeszme, az organikus állameszme és a magyar Szent Korona szerepének egyesítése is. Miután az uralkodók arra kényszerültek, hogy regnálásuk jogosságát politikai-ideológiai argumentumokkal is alátámasszák, megváltozott a korona közjogi státusza. Egyre inkább az állami főhatalmat szimbolizáló szerepe került előtérbe, ami lehetőséget adott arra, hogy lazítsa korábbi személyes viszonyát az uralkodóval, s a rendi dualizmusban megtestesülő rex és regnum képletet erősítse meg. Ez a változás nem csökkentette a koronázás szakrális jellegét, sem az egyházi részvételének súlyát a processusban, de befogadta a magyar tradicionális hivatkozást: az első, szent királyra és leszármazóira visszavezetett legitimációs érvet, vagyis a királyi hatalom forrásának megalapozását. A korona erősödő közjogi üzenete egygyé olvadt szentté avatott első királyunk tradicionális tiszteletével, a mindenkor új uralkodó Árpád-házi vérségi kapcsolatát behelyettesítő alkotmányos folyamatosság hangsúlyozásával. A szent királyra, a „régí jó szokásokra” hivatkozó források a 13. században már erőteljesen hangsúlyozzák a korona szent jellegét. Ez az „új” szentség tartalmában messze meghaladta az első koronázás óta természetes szakrális vonatkozást, amit a királykoronázás egyházi jellege egyébként is kölcsönzött neki. A („Szent István-i”) Szent Koronában egyesült az államalkotó hagyomány és az uralkodó szuverenitása, mely folyamat így „leválasztotta” a koronát a király személyéről.

A rendek e változás ösztönzői és szervezői lettek, katalizálóivá váltak e folyamatnak, mert a korona királytól történő elválasztásában új fegyverre lettek. A korona a rendek hatalmát alátámasztó s az uralkodót korlátozó intézménnyé vált. E folyamat szemléletes mozzanata Zsigmond fogsága, melynek ideje alatt az ország bárói a főhatalmat – a korona birtoklására hivatkozva – magukénak vallották. Elfogadott közjogi elvvé lett: azé a hatalom, akié a korona, legyen az akár király, akár az országtanács. A korona már nem pusztán az isteni kegyelemben részesedés jelképe, immáron az országot, az állami főhatalmat jelentette. (1381-ben I. (Anjou) Lajos és a Velencei Köztársaság között kötött contractusban szerződő félként, a király mellett megjelentek a „királyságban és koronában utódai” is, 1386-ban Székesfehérváron a rendek megesküdték, hogy ha a regnum (vagyis az ország, a rendek) érdeke szembekerül a koronával (a királlyal), azt megvédik. 1440 júliusában Székesfehérvárott, I. Ulászló koronázása alkalmával, a rendek úgy vélték, jogukban áll arról határozni, hogy a hiányzó korona helyett egy másikra (Szent István fejerekljetartós koronájára) ruházzák mindazon legitimitást, mely amúgy a Szent Koronáé lenne, s így „minden jelképesége, misztériuma és ereje erre az új koronára értessek”. Vagyis hatalmukba esőnek értelmezték a korona kiválasztását és meghatározását, hiszen vélekedésük szerint tőlük származó jog a rá vonatkozó rendelkezés, a koronázás. Vagyis álláspontjuk szerint az általuk közjogilag elismert és megerősített koronával végzett aktus mindazokkal a hatásokkal jár, mintha a Szent Koronával tették volna.

Mindezek eredményeképpen a 15. századra a politikai és közjogi szóhasználat részévé lettek a korona országai, a korona tagjai, a korona alattvalói, a korona joga, a korona pecsétje, a korona cancellárja stb. kifejezések. Aligha véletlenül ebben a korban született meg a Tripartitumban megfogalmazott és Werbőczy Istvánnak tulajdo-

30 Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Budapest 2000. 200.

nített ún. *Szent Korona-tan*, mely a középkori koronaeszmére és az organikus államtanra hivatkozva formulázta meg a magyar rendiség jogállásának alaptételét. Eszerint a király és a nemesek összessége egyaránt a főhatalom részesei, kölcsönös függésben birtokolják a hatalom teljességét. Miután a királyi hatalom forrása a nemesek összessége (egyeteme), a jogokat a nemes közösség ruházza át a koronázás útján. A politikai jogok gyakorlására jogosított nemesség a maga akaratából az ország Szent Koronájának joghatóságára (következésképpen koronázáskor a királyra) ruházta az állami főhatalmat. A koronában testesült meg a nemesek által birtokolt s átadott közhatalom. Az a korona pedig, mellyel a hatalomátörüházási aktust, a koronázást lebonyolították, ismereteink szerint már a mai formájában ismert Szent Korona volt.

A *királyi felségjogok* birtokába az uralkodó a koronázási eljárás során jutott, azok egy részének gyakorlása kifejezetten ezen aktushoz kötött. A királyt illető jogkör leírásakor a személyes felségjogok és az uralmi felségjogok szerint csoportosítja a szakirodalom a prerogatívákat. A *személyes felségjogok* a királyt a maga személyében illetik meg, melyek szerves összefüggésben vannak a koronázással elnyert állással. Ezek a majestas, vagyis a felség, a legmagasabb emberi méltóság és tisztesség, valamint az ebből eredő, büntetőjogi eszközökkel is védett sérthetatlenség. A felelőtlenség következményeképpen a király semmilyen körülmények között sem volt felelősségre vonható. A koronás magyar uralkodók jussa volt az apostoli jelző és a magyar király címeinek viselése, Magyarország címerének beépítése saját címerébe. Járt neki az udvartartás, a testőrség, a királyi udvarnokok alkalmazása. Udvari szertartásokban is megtestesülő speciális tisztesség illette, országos ünneplés családtagjai születéskor, házassága alkalmával, országos gyász halálakor. Ezekhez képest az *uralmi felségjogok* a hatalomgyakorlás lehetőségét biztosították. Ezek java részéhez a koronázás tényével jutott hozzá. Mivel elvileg a legfelsőbb hatalom teljessége őt illette, a király volt a bírói hatalom birtokosa, aminek következtében mindenféle törvénykező jogkör az ő felhatalmazásán alapult. Korszakunkban még személyesen is bíraskodott, ítéleteket hozott és változtathatott meg, bocsátott ki eljárást kezdeményező bírói parancsokat, biztosított asylumot, írt alá *salvus conductust*, s természetesen, mint a bírói hatalom legfőbbike, kegyelmezhetett. A jog legmeghatározóbb alakítója volt: a törvénykezési praxis mellett jogot alkotott, dekrétumokat bocsátott ki, privilégiumokat adományozott. Az általa alkotott jog hatályosulásának két lényeges meghatározó eleme volt: egyfelől személyes hatalma, melynek függvénye volt a jog kikényszeríthetősége; másfelől híveinek hűsége és egyetértése, mely az alsóbb szintű végrehajtás záloga volt. Aligha véletlen, hogy döntéseinek megvitatásába bevonta környezetének főurait (királyi tanács). A 13. századtól felbukkanó határozott igény az előkelők, majd a nemesek részéről is a beleszólásra a dekrétumok tartalmának alakításába alapvetően formálta át a törvényhozás folyamatait. A rendek erősödő részvétele a hatalom gyakorlásában definiálta a királyi jogosítványokat, miként a proposíciók, a rezolúció, a szentesítés vagy a kihirdetés jogát. Ennek végső körvonalai azonban korszakhatárunkat követően rajzolódtak ki.

Új jelenség volt a király jogkörében a rendi gyűléssel, az országgyűléssel kapcsolatos jogosítványok köre, így a gyűlés szervezése körüli jogok: az összehívás, a berekesztés, az elnapolás, a felosztatás, a megnyitás, az elnöklés, a tárgyak kitűzése stb. A király volt a kormányzat feje, és teljes körben intézkedhetett a közigazgatásban.

A kormányzati szerveken keresztül gondoskodott a törvények betartatásáról; kinevezte és elbocsátotta az országos főtisztviselőket. Messzemenő pénzügyi jogosítványokkal rendelkezett, a *ius regium* alapján megillette az elhagyott, uratlan jószágok birtokbavétele, hűtlenség esetén a vagyonelkobzás. Ő volt a legfőbb hadúr, hadat üzent, békét kötött, hadba szállást rendelt el, feloszlatta a sereget. Beavatkozhatott a társadalom szerkezetébe: birtokot adományozhatott és megneemesíthetett, rangokat és címeket adhatott. Tételeken felsorolhatatlan a királyt megillető jogok összessége, hatásköre leginkább a korlátok oldaláról, a behatárolás nézőpontjából ragadható meg.

A *királyi hatalom korlátai* a hitlevélben és a koronázási esküben foglaltak voltak, az ország régi szokásai, a törvények rendelkezései s a rendi közigazgatás, amely egyben garanciát is jelentett a fentebbiek közvetett betartatására. Széles volt az egyházzal kapcsolatos jogköre: az egyházszervezet megállapításától a javadalmak betöltésén keresztül a gondoskodási kötelezettséget szavatoló jogosítványokig.

A rendi törekvések eredményeképpen a 14–15. századra állandósult a *rendi országgyűlés* intézménye. Az ország gyűlései (*generalis congregatio*, *conventus* vagy *diaeta*) érdemben a 15. századtól játszottak fontos szerepet a törvényhozásban, valamint a király és rendek közötti (rendi dualizmusnak nevezett) hatalommegosztásban elfoglalt helyük nyomán. Az ország előkelőinek (klerikusainak és báróinak) gyűlései kezdettől fogva fáradoztak a királyi akarat érvényesülésének befolyásolásán, az uralkodó pedig törekedett a nagyobb nyilvánosság és legitimáció okán dekrétumait, ítéleteit minél nagyobb közönség előtt meghozni. Aligha véletlen, hogy a törvényhozás kiteljesedése mindinkább valamiféle országos gyűlés keretei felé tartott.³¹

A rendek megerősödése érlelte meg a rendi gyűlések megjelenését is, melyek a 14–15. században még tömeges országgyűlések voltak, valamennyi jogosított nemes személyes jelenléte mellett. Hamarosan átalakult azonban a meglehetősen szervezetlenséggel lezajló „fejenkénti” gyűlések gyakorlata, és korszakunk vége felé körvonalazódott az ún. törvényhatósági képviselő, amely az alsó táblán a megyei követekre testálta a nemesi érdekek képviselőt (mellettük szerény asszisztenciaként jelentek meg a szabad királyi városok delegáltjai, jelképes szavazataránnyal). Az országgyűlésnek kiemelten fontos feladata volt a rendi dualizmus konfliktusainak kezelése, a rendi viták lebonyolítása, a rendek és a király közötti kompromisszumok megteremtése és ezek írásba foglalása is. Hosszú évszázadokon keresztül a törvények ezen egyezségek szövegezett tükröi voltak.

Jelentősen változott a *kormányzati szervek* alkotmányos helye, hiszen a változásokkal a királyi hatalom bázisává váltak. A király magán-földesuraságára épülő igazgatási rendszer a király magánigazgatását jelentette. Ahogyan ő is híveivel kormányozta és igazgatta az országot, magánszerveivel látta el a közhatalmi feladatokat, a helyi szervek, a vármegyék, az udvarok ispánjai is hasonlóképpen teljesítették igazgatási jellegű funkcióikat. A patrimoniális állam felbomlását követő zavaros viszonyok felszámolása, a rendi-képviselői monarchia kialakulásának döntő tényezője volt a hatalmi centralizáció, a társadalmi anarchia felszámolása, a szétszóródott közjogi jogosítványok újraösszpontosítása a király kezében. Először az Anjouk dolgoztak a királyi hatalom sta-

31 Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest 1987. 276.

bilizálásán és modernizációján, a kincstár új alapokra helyezésén (gazdasági és pénzügyi reformok, átalakított hadszervezetmodell, államszervezet átfarmálása, bírósági reform). Hunyadi Mátyás folytatta a művet: azt az államszervező folyamatot, amelyben „az uralkodó a rendek hatalmának megtűrésével kialakítja saját hatalmi túlsúlyát, de lényegében érintetlenül hagyja azokat a rendi jogköröket, amelyek a központi hatalom stabilizálásában nem tűnnek primer érdekekkel bírónak” (Trócsányi Zsolt). E tevékenység eredményeként megjelentek a modern állam első tanúságtevői a magyar államgépezetben: a bürokrácia (hivatszerűség) első nyomai; a szakmai hozzáértés szerepe az ügyek előkészítésében; a szisztematikus adóztatás rendszere és végrehajtói; az élethivatásszerű (zsoldos) katonáskodás és hivatalviselés első formái. A kancellárián megthonosított ügykezelés már az új típusú hivatalnokréteg megjelenését biztosította.

Közülük az egyik legjelentősebb a királyi tanács, mely a 14. századra már az ország egyetemének képviselőjeként viselkedik, s rendkívül komoly befolyással van az ország ügyeiben hozott alapvető döntésekre. Lényeges kérdésekben az uralkodó csak „a főpapok és bárók tanácsa” alapján járhatott el.³² Idővel a király alkotmányos korlátjává növekedett és rendi érdekképviseleti szervvé formálódott, melynek ellentételezéseként a király igyekezett a tanácsot szakmai végrehajtó hatalmi szervezeté alakítani (pénzügyi, közigazgatási, hivatszerű szakmai kormányzati testületté). A tanácsstagok érdekképviselete a királyi tanács kereteit az országgyűlések irányába fordította: lényegében belőle alakult ki a az országgyűlés felsőtáblája.

A hatalomgyakorlás meghatározó helyi szervei a *nemesi vármegyék*, illetve a *kiváltságos kerületek*, *székek*. A nemesi vármegye a királyi vármegyerendszer felbomlását követő lassú fejlődés eredménye, mely a királyi birtokrendszer teljes felbomlása és a Zsigmond-kori rendi fejlemények hatása alatt következett be.³³ Kezdetei a vármegyékben élő s a változást a legszemélyesebben megtapasztaló szerviensek által kezdeményezett önvédelmi szervezatként alakultak ki. A nemesi vármegye a köznemesség önkormányzati-érdekérvényesítő szervezete, mely a 13. század első harmadától fokozatosan épült ki, s nyerte el a 16. századra meghatározó formáját. Szervezetét tekintve élén a király által kinevezett vagy örökös főispán állt, ténylegesen választott vezetője azonban az alispán volt. Testületi szerve a megyei közgyűlés, törvénykezési hatósága a sedria (sedes iudiciaria), a vármegyei törvényszék. Az évszázadok folyamán fokozatosan épült ki szakapparátusa, illetve belső közigazgatási egysége, a szolgabíró vezette járás, nagyobb vármegye esetében a több járást összefoglaló kerület, élén a főszolgabíróval.

Jogkörét lényegében önkormányzatisága, illetve a végrehajtó hatalom helyi szintű gyakorlása határozta meg. Eszerint a vármegye feladatokkal bírt a törvényhozásban (törvényhatósági képviselet, követválasztás, instructio meghatározása). A törvényhozási jogosítványok mellett rendelkezett helyi-területi kérdésekben is, saját jogalkotása keretében statútumokat bocsátott ki. Bíraskodási joga lehetővé tette ítélezését a vármegye nemesi és jobbágysági fölött. Önkormányzatisága keretében megállapította saját szervezetét, lebonyolította a tisztújításokat, meghatározta adóit és döntött saját

költségvetéséről. Alkotmányvédelmi feladatait utóbb a vis intertie (az ellentmondási jogának) gyakorlásával oldotta meg. Ennek birtokában a király elhatározások, dikasztériális rendelvények, normálék ellenében megállapíthatta azok alkotmányellenességét és megtagadhatta végrehajtásukat. A vármegyék ezen jogok birtokában voltak képesek képviselni a magyar alkotmányos függetlenség eszméjét. Egyed István egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Magyarországnak megyei alkotmánya volt”. Vagyis a vármegye nem csupán közigazgatási és igazságszolgáltatási funkciókkal bíró szerv, hanem „politikai erőforrás”, amikor az országgyűlés nem ülésezett, a vármegye volt a nemzeti élet központja.”³⁴

A vármegyéhez közel azonos jogállással bírtak a kiváltságos kerületek és a székek is. A *székek* a bírói joghatóság köré épülő igazgatási autonómiák voltak, melyek a vármegyei szervezeten kívül maradó, többnyire, de nem kizárólag etnikai alapú önkormányzatként szerveződtek. Ilyenek voltak a jász és a kun népelemek betelepítése nyomán kialakult törvénykezési-közigazgatási egységek, a gyepűvédő katonák szeptesi tizlándzsás székké fejlődő közössége, az erdélyi szász és székely székek. A jász és kun székek jászkun (IV. László 1279. évi szabadalomlevelével) *kiváltságos kerületté* formálódtak, a szeptesi szászok soltésztelepülései városokká fejlődve a szepességi szászok egyetemét alkotva (V. István 1271. évi privilégiuma nyomán) váltak kiváltságos tartománnyá.³⁵

A 13. századtól a *szabad királyi városok* is jelen voltak a privilegizált közösségek sorában. A nyugat-európai minta szerint a királyi hatalom gazdasági támaszaiként működő városok létrehozása Magyarországon hosszú kísérletezés eredményeképpen történt. A 13. századtól királyi tervek alapján központi támogatással létrehozott városok jelentős része még nem jutott jelentőségre, s nem tudott valódi várossá fejlődni. A 14. században már jó néhány jelentősebb város volt az országban, jöllehet ezek soha sem közelítették meg nyugati társaik gazdasági és társadalmi szerepvállalásait.

A szabad királyi városok kiváltságolásának lényege az önkormányzat volt. A városok autonómiával rendelkeztek területi, személyi, gazdasági, igazgatási és jogi értelemben egyaránt. Kiváltságaikat meghatározott pénzbeli és katonai szolgálatok fejében az uralkodótól nyerték, aki ezzel a döntésével kiemelte az érintett városokat a földesúri és vármegyei joghatóság alól. A privilégium nyújtotta jogosítványok a város területére vonatkoztak, mely királyi védelem alatt állott. Lakói közül a polgárok országrendiséggel (vagyis nem személyre szóló, hanem kollektív nemességgel) rendelkeztek: a város területén mintegy nemesi jogosítványaik voltak. A város speciális gazdasági jogokkal bírt (útkényszer, árumeállító jog, piackényszer, céhek működtetése), de legjelentősebb eleme az évi egy összegben teljesített adó lehetősége. A város maga alakította ki szervezetét, intézte a tisztújításokat, biztosította a polgárok ebben betöltött szerepét és jogait. Az igazságszolgáltatás önálló volt, büntetőügyekben bírt a vérhatalom jogával (azaz pallosjoggal), magánjogi ügyekben a fellebbezés nyitva állt saját felsőbbbíróóságokhoz. Saját jogszabályalkotása volt, követői részt vehettek az országgyűlés ülésein.

32 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003. 106.

33 Málusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest 1984. 133.

34 Egyed István: *A mi alkotmányunk*. Budapest 1943. 338.

35 Hajnik Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest 1872. 251–252.

A legfontosabb királyi városok az úgynevezett tárnoki városok voltak, melyek fellebbviteli bírósága a tárnokmester, a tárnoki szék voltak (a 15. század végén Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa és Eperjes tartoztak e körbe). A tárnoki városok a budai jogot alkalmazták. A törvénykezési felsőbbbségükről személynöki városoknak nevezett városok Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse, Kiszseben és Szokolca voltak. A szabad királyi városok harmadik csoportjába tartoztak a Garam-völgy bányavárosai (Korpona, Körmöcbánya, Selmechánya, Besztercebánya, Újbánya, Bakabánya, Libetbánya, Bélabánya, Breznóbánya). Szabad királyi jogállása volt az erdélyi szász universitas városainak.

A településszerkezet legalsóbb szintjeit a *földesúri hatalom* fogta keretbe. A birtokkormányzat funkciói a földbirtokok gazdasági igazgatása, a közigazgatási feladatok teljesítése és jogszolgáltatás voltak. E tevékenységében nem csak a birtok jobbágy lakosságával, hanem minden rendű és rangú népességgel foglalkozott. Tartotta a kapcsolatot a megyei közigazgatással, közreműködött az adók kirovására, a taksa és a hadisegély beszédésében, a katonaaállítás szervezésében, építésügyi hatóságként működött, gondoskodott utak, hidak fenntartásáról, az iparigazgatásról és a céhügyről, hozzá tartozott az egészségügyi igazgatás, tűzrendészet, a szegény- és jótékonyági ügyek, valamint a földesúr mint kegyúr egyházzal kapcsolatos ügyei. A birtokigazgatás keretében jelenik meg a birtok falvainak, illetve a mezővárosoknak az irányítása és igazgatása is. Ennek a kiterjedt feladatrendszernek értelemszerűen egy jelentős adminisztráció tudott csak megfelelni. A földesúr familiárisainak köréből kerültek ki a tisztségviselők (jószágkormányzó, felügyelő, tiszttartó, várnagy, udvarbíró, számvető, sáfár, jegyző, tiszti ügyész, írnok, deák, kulcsár, majoros, a bírák). A birtok legfontosabb kérdéseiről, különösen az ingatlanvagyon és a jövedelmek kérdésben a családülés döntött. A birtokkormányzat központi eleme a tiszti szék volt, a törvénykezés fókusza az úriszék.

3.2.2. Erdély territoriális szervezése – a különkormányzat

Erdély a középkorban a Magyar Királyság jellegzetes különkormányzataként jelent meg. A 14–15. században leginkább a tartományúri hatalom egyik bástyájaként, a Jagelló-korban a két tradicionális tartományi kormányzat (Erdély és Horvát-Szlavónország) egyikeként. Territoriális értelmezésben eredendően a 14–15. századra kialakult hét vármegye (Belső-Szolnok, Doboka, Fehér, Hunyad, Kolozs, Kükküllő, Torda) és két kiváltságolt etnikum, a székely és a szász területei tartoztak hozzá. Az alkotmányfejlődés jellegzetes vonásaként említendő, hogy Erdélyt gyakran együtt emlegették (olykor egybevonták) a tiszántúli területekkel. Amikor például I. András öccsének, Bélának juttatta az ország harmadát, úgy rendelkezett, hogy a Tiszától keletre fekvő országrészt bírja a jövőben. Hasonlóképpen intézte Béla király Géza és László hercegek vonatkozásában. István, apja, IV. Béla ellen folytatott háborúja után „Erdélyben s a vele határos részekben majdnem teljes királyi hatalommal uralkodott”.³⁶ A 13. század második felében az erdélyi vajda egyben szolnoki ispán is volt, a 14. században ural-

ma alatt állt Arad megye is.³⁷ A székely ispánok esetében nem volt ritka Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Temes vármegye ispáni hivatalának birtoklása sem. Annak ellenére, hogy a partiumi vármegyék a három részre szakadást megelőzően közjogi értelemben nem kötődtek az erdélyi vajdasághoz,³⁸ történeti összefüggésük nem tagadható, amit az Erdélyi Fejedelemség kifejlődése és az 1554. évi tordai országgyűlésen János Zsigmondhoz csatlakozó vármegyék nyilatkozata is tükrözött.

(a) Egység és különállás

Jellemző az a kifejezés, ahogyan a kortársak a 15. században az erdőntúli területeket „az ország erdélyi részeinek”, „erdélyi részeknek” (*partes transilvaniae*) nevezték, mely szóhasználat világosan üzenete: Erdély a Magyar Királyság része, dacára annak, hogy utóbb időről időre előbukkant a *Regnum Transsilvanum* (Erdélyország) megjelölés is. A terminológiát színezte a *ducat*, illetve a ritkán előforduló „vajdaság” (*vaivodatus*). Az okleveles anyag váltakozó kifejezése egyfajta terminológiai bizonytalanságot (vagy inkább tisztázatlanságot, kiforratlanságot) tükrözött, amit egyfelől határozott kiállítás jellemzett a koronához tartozó közjogi struktúra mellett, másfelől a több évszázados különkormányzati modell tükröződött benne (a melléktartomány relatív önállóságát kifejező hercegi kormányzat vagy a vajdai igazgatás). Erdély különkormányzati modellje, összevetve Szlavónia alkotmányos helyzetével, nem tekinthető egyedülállónak.

Az erdélyi különkormányzat létrejöttére vonatkozóan számos elmélet létezik. Több olyan is akad, mely korábbi politikai alakulatra vezeti vissza a közjogi struktúrák relatív önállóságát. Ami tényként rögzíthető, hogy I. István regnálásától kezdve a király képében valamelyik családtagja vagy megbízható híve állt a tartomány élén, melynek korai szervezeti formái a vármegyék és az egyházmegyék voltak. Az azonos, bár kissé felületesebb, elnagyoltabb vonásokkal felépített államszervezet elemei az első évszázadokban nem különböztek a többi magyar terület szervezésétől, a király által kinevezett kormányzó pedig hangsúlyozta a magyar korona fennhatóságát. A különkormányzat határozott célja volt a Magyar Királysághoz fűződő szálak erősítése: az államszervezet homogenizálása, a vármegyeszervezet és a várszervezet kiépítése Erdélyben.

Az erdélyi történelem jellegzetes vonása az évszázadokig tartó folyamatos változás, mely összefüggésben állt a benépesítés lassú ütemével, ahogyan mind mélyebben hatoltak az újabb és újabb falvak telepesei a néptelen vidékekre, magukkal vonva a közigazgatás és az egyházigazgatás intézményeit is. A tatárjárás pusztítása is megújuló bevándorlási és betelepítési hullámokat vont maga után. A magyarok behatolása, a szászok betelepítése, a székelyek továbbköltöztetése nyomán folyamatosan alakultak a tartomány közigazgatási határai és belső egységei, melyek a nyugatabbra eső országrészhez képest némi késéssel rögzültek. A meglévő szerkezetek is lassabban alakultak és fejlődtek, bizonyos vonatkozásban fejletlenebbek is maradtak a központi képletnél. Ennek is köszönhető, hogy amikor a tartományúri hatalom szétrombolta a királyi vár-

37 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003. 127.

38 Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest 2000. 93.

36 Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár 1931. 34, 44.

megyerendszert, bekebelezte a várföldek tetemes részét és magánvárok hálózatát hozta létre, Erdélyben a királyi kormányzat eltérő politikai útra léphetett. Amíg a belső régiókban Károly Róbert új érintkezési formákat keresett a megye és vár (ispán és várnagy) megbomlott kapcsolatának rendezéséhez, a két melléktartományban, Erdélyben és Szlavóniában vissza lehetett térni az Árpád-kori kormányzás területi elvéhez. Itt érvényesíteni lehetett a hajdani felfogást: a meghatározott területen, konkrét határok között élők fölött, az egykori ispánt megillető királyi jogok a vajdai tisztségben egyesíthetők lettek. A tartományi szerveződés a vármegyék és ispánok fölötti vajdai hatalmat tette meg a királyi jogok fókuszpontjának, ami egyben azt jelentette, hogy ahogyan az ispánokat, úgy a várnagyokat is a vajda nevezte ki saját familiárisainak köréből. Vagyis a közjogi jellegű jogosítványok, melyek gyakorlása a király felsőbb hatalmát érvényesítették, elemi módon összeolvadtak a közjogi alapú, de magánjogias rendelkezési jogokkal a tartomány várai és a várakhoz tartozó uradalmak fölött.³⁹

(b) A hercegség és az ifjabb királyság

Könyves Kálmán regnálásának idejéből származik az okleveles említés Mercurius princeps Ultrasilvanusról (1111), mely mindenképpen a tartományi kormányzat jele. Mercurius alakját sokan összefüggésbe hozták az erdélyi *ducatus* kiformalódásával, mások gyulafehérvári ispánként (is) tekintettek rá. Erdély különkormányzatának bizonyítékaként szolgálnak a ducatusként feljegyzett időszakok. Erdély ugyanis Horvátország, Dalmácia és Szlavónia mellett a 13. századtól a ducatusi területek egyikévé vált. II. András elsőszülött fia, Béla 1226-ban került apja jóvoltából az erdélyi kormányzat élére, amit 1235-ig hercegségként irányított. Fia, István két éves (1257–1258) hercegségét követően az átmeneti stájerországi kísérlet bukása után trónra jutásáig tartott (1260–1270). V. István azonban fia esetében már nem élt a lehetőséggel, miként IV. László sem folyamodott a dinasztikus országfelosztáshoz.⁴⁰ IV. László Erdélyt már vajdakkal kormányozta.⁴¹ A hercegség mellett mind Béla, mind István viselte a rex címet is, melyet következetesen feltüntettek okleveleikben. (István alkalmazta a *rex iunior Hungariae*.) Ez a titulus azonban Magyarországra vonatkozott (*rex Hungariae*) míg a *dux* egyértelműen Erdélyre utalt (*ducatus Transsilvanum*, *ducatus nostri Transsilvanii*). A hercegség közjogi értelmezése a területet egyértelműen Magyarország királyához köti, hiszen a monarchia egyfajta megosztásáról van szó; a herceg a dinasztia tagja, így az Árpád-ház fennhatósága alatti területek egyikét kormányozza; a rex az egész királyságra utal vissza és az egységet fejezi ki. A *rex iunior Hungariae* használata legfeljebb a hercegség igényére utalhatott.

A *ducatus* egyértelműen önálló kormányzatot jelentett: *hercegi udvart*, udvari méltóságokat (kincstartót, udvarbíró, tárnokmestert, V. István esetében ducatusi nádorispánt). Önálló oklevelezést, saját kancellárt, kancelláriát, joghatóságot; saját pénzt, külpolitikát. A herceg birtokot, immunitást adományozott, privilégiumokat adott, szervezte és védelmezte az egyházat, hospeseket telepített. A *dux* birtokai lehet-

tek személyes tulajdonába tartozók, hercegi méltósághoz kötöttek, s végül a *ducatus* létrejövetelével a vonatkozó területre eső királyiból hercegivé váló birtokok voltak. Kristó Gyula értelmezésében a *ducatus* államszerű képződmény, részállam, mely „szuverenitásának maximumaként részjellegének levetkezésével állammá vált”.⁴² Mindezzel együtt jellemző a király és a herceg együttműködése, főként katonapolitikai és diplomáciai kérdésekben.

(c) Az erdélyi vajda

Erdély változó jelentőségét, különkormányzati jellegét tükrözték a tartományt a király képében és megbízásából igazgató tisztségviselők megnevezései (ispán, princeps, *dux*, vajda, bán, kormányzó), ezek hatáskör-módosulásai, jogkörük lassú megállapodása, olykor átfedései is. Az évszázadok folyamán kikristályosodó lehetőségek közül az erdélyi fejlődés a vajda tisztségében lelte meg a véglegesnek tűnő megoldást.

A vajdának nevezett tisztség birtokosának okleveles említése elszórta a korábbi évszázadokban is felbukkant, de rendszeres előfordulása a 12. század végétől konstataálható. Az elnevezés szláv eredetű, jelentése katonai vezető, hadvezér, uralkodó, helytartó, fejedelem, herceg. Aligha vitatható, hogy a kifejezés az erdélyi szlávoktól ered.⁴³ A történettudományi álláspontok különböznek, hogy ez vajon még Gyula címéből, a helyébe lépő tisztségviselő megnevezéséből eredeztethető-e, vagy inkább Keán bolgár szláv uralmára megy vissza, netán mélyebb történelmi gyökerei vannak. Ami bizonyos, hogy úgy a kifejezés, mint maga a pozíció állandósult az erdélyi kormányzat gyakorlatában, és a 16. századig a király által Erdély élére kinevezett méltósággént jellemezte a magyar alkotmánytörténet erdélyi évszázadait.

A vajda tisztsége az uralkodók *kinevezési jogának* körébe esett. Az erdélyi vajdát a király (ha volt, úgy a királyi herceg) nevezte ki (általános gyakorlat szerint szóban)⁴⁴ megbízható hívei közül. Hivatalának időtartama a király döntésétől függött. Az uralkodók erős figyelemmel voltak a tiszt betöltésére. Ismeretes, hogy amikor István herceg 1263-ban László vajdát kinevezte, IV. Béla királyi jogkörébe történt beavatkozás-ként értékelte az ügyet.

Korszakunk első felében az uralkodók abban voltak érdekeltek, hogy akadályozzák a vajdák esetleges túlhatalmának kialakulását a távoli országrészben, ezért korlátozták a tisztség viselésének tartamát, gyakran éltek a felmentés lehetőségével. A vajdák megbízásának időtartama évszázadokon át átlagosan két esztendő volt (gyakrabban ennél is rövidebb), még a báni kinevezések tartamánál is kurtábbak. Kifejezetten ritkának számított az olyan tízesztendős megbízatás, mint Lőrinc vajdáé. A megbízás lejártá vagy a felmentés ugyanakkor bizonyíthatóan nem jelentette az ismételt kinevezés feltétlen kizártságát (akadt vajda, aki négy alkalommal is nyert el

42 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 74.

43 Janits [Borsa] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Budapest 1940; Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József: *Szolnok – Dobokavármegye monographiája I.: A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése*. Deés 1901. 228; Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002. 131–132.

44 Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdák kinevezéséről*. In Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest 1997. 78.

39 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003. 122–128.

40 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 49–50.

41 Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár 1931. 44.

lehetőséget az újabb ciklusra). Az uralkodók óvatossága nem volt minden ok nélküli, amit visszaigazolnak a megerősödő főúri családok részéről tapasztalható törekvések a méltóság megszerzésére, különösen a tartományúri hatalom kiépülésének időszakában. (A 13–14. század fordulóján a Kánok négy generáción keresztül, évtizedekig uralták a vajdai méltóságot.) A tisztségből való felmentés és kinevezés lehetősége a királyok számára biztosította a lehetőséget a megingathatatlan hűségű hívek állítására, s ezáltal a jelentős gazdasági erővel rendelkező és katonai potenciállal bíró melléktartomány uralására. Nem lehet véletlen, hogy magának a tartománynak nem vagy alig volt beleszólása a kinevezések alakulásába. Annál inkább az uralkodó környezetében tartózkodó főuraknak, országos méltóságoknak, a királyi tanácsnak.

A *vajdai méltóság* jelentőségét bizonyítják az oligarchák hatalmi törekvései a pozíció megnyerésére. A tisztség megszerzése komoly esélyekkel kecsegtetett a dignitariusok hatalmának megerősítésében. Eredendően az erdélyi vajda a királyi hatalom képviselője volt Erdélyben, s így a királyt helyettesítő helytartó pozíciójához közelített. A királyi oklevelezés tanúnévsorait felváltó méltósággrangsor a vajda előkelő helyét tanúsítja az ország tisztségviselői között. A vajda az országos méltósággrangsor negyedik helyét foglalta el.⁴⁵ Az erdélyi vajda egész korszakunkban a Magyar Királyság egyik legfontosabb méltóságviselője, a király környezetének állandó szereplője, a királyi tanács tagja.

Az uralkodók olykor *két vajdát* is kineveztek, 1437-ben pedig négyen viselték a vajdai címet,⁴⁶ főként amikor jellemzővé vált a vajdák tartós távolléte a kormányzott tartománytól. Gyakran a király környezetében, a királyi udvarban tartózkodtak, hiszen a bárók, a tisztségek birtokosai, a honorok urai elsősorban a curiában keresték érvényesülésüket, minthogy a király környezetében döntöttek szolgálatokról, megbízásokról, jutalmakról és adományokról. A helye nem honorja élén volt, hanem az udvarban. Megfelelőképpen pótolta őt családtagjai, familiárisai. Meglehetősen gyakorisággal konstataálható, hogy a kinevezett vajdák meg sem fordultak vagy csak rövid időre bukkantak fel Erdélyben. Jellemző erre Újlaki Miklós és Hunyadi János vajdai kinevezése, akik már a kinevezéskor megosztották feladataikat. Míg Újlaki az általa uralt dunántúli és délvidéki területek igazgatásával foglalkozott, addig a keleti részekben Hunyadi foglalkozott az igazgatással.⁴⁷

A *vajdai jogkör* a királyt helyettesítő funkcióból vezethető le. Természetesen döntően befolyásolta a tisztség viselőinek mozgásterét a királyi hatalom pillanatnyi stabilitása, a belső erőviszonyok alakulása, az uralkodók politikai szándéka a kinevezések és felmentések összefüggéseiben. Az *illetékességet* illetően a vajdák hatalmát ellentétes tendenciák jellemezték. Az erdélyi vajda pozíciója a kezdeti évszázadokban valószínűsíthetően egyezett a Fehér vármegyét igazgató ispánéval (tehát hatásköre Dél-Erdélyre terjedhetett ki), miként alkalmanként igazolható ez a dobokai comita-

45 Fellenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai*. Budapest, 1988. Maecenas. 23.o.

46 Kordé Zoltán: *Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged 2013. 395.

47 Kordé Zoltán: *Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged 2013. 392.

tusra, Kolozs megyére, a szolnoki ispánságra is. A vajda fennhatóságának határai a 14. századig növekedtek, a 13. század második felére már a történeti Erdély egészére kiterjedtek. Ezzel ellentétes folyamatnak bizonyult a szász és székely kiváltságolás, a szász és székely autonómiák kialakulása, melyek csökkentették jogkörét, hiszen a székek csupán részlegesen tartoztak hatalma alá. Hasonlóképpen a túlhatalom ellen védekező királyok immunitásadományai is, melyek jelentősen megszorították a vajdák illetékességét. Így Karakó, Igen, Ramasz hospesei, Torockó bányászai, Désvár, Tordaakna, Szék, Kolozs, Offenbánya telepesei, a telegdi székelyek, az erdélyi püspökség vagy a ciszterek birtokai és az azon lakók. Károly Róbert az exemptiókat érvénytelenítette és minden erdélyi ügyet a vajda alá rendelt.⁴⁸ A 15. századra a vajdai méltóság már a székely ispáni fölé emelkedett, s csak az volt a kérdés, mikor vonja befolyása alá a pozíciót.⁴⁹ Ekkor már „szászok és székelyek felett is érvényesítette fennhatóságát. A vajda birtokokat és kenézségeket adományozhatott.”⁵⁰

A *vajda hatásköre* a király helyettesítésének feladatából adódott. Alkotmányjogi értelemben a vajda egyfelől a király képében jelent meg Erdélyben, ott a királyi hatalmat gyakorolta, a magától értetődő, a király és az alkotmányos gyakorlat szabta kereteken belül. Másfelől időről időre konkrét uralkodói megbízásokat is teljesített, melynek során a mandátum szabta meg mozgáskörét, lévén, hogy a kiváltságokat, jogokat és szokásokat az uralkodó mint a legfőbb hatalom birtokosa felülírhatta. A vajda ilyen módon a király tisztségviselője Erdélyben, s nem a helyi érdekek képviselője a királyi udvarban, még ha a gyakorlatban alkalmanként ez is szóba jöhetett. A vajdai tisztséget többnyire tartományon kívüli családok tagjai, általában kelet-magyarországi nagybirtokosok nyerték el, akiknek bázisa ilyen módon nem Erdélyben volt. Megesett, hogy az uralkodó nyugat-magyarországi nagybirtokosokat nevezett ki a tisztségre.⁵¹

A vajdák a szó szoros értelmében vett felségjogokat ugyan nem gyakoroltak, de a királyi felségjogok legfontosabbjaiból levezetett módon, a vajda kezében összpontosultak az igazságszolgáltatással és a katonai igazgatással kapcsolatban a legfontosabb hatalmi jogosítványok.

A hadi felségjogból következő *katonai parancsnoki pozíció*, a teljes erdélyi haderő feletti rendelkezés jelentős hatalmat adott a vajda kezébe még akkor is, ha alkalmanként a katonai potenciál gyengébb is lett volna. Erdély jellegzetes katonai funkciója, kelet felé kiépített védelmi feladatai, érintettsége az onnan jövő támadásokkal szemben felértékelte a katonai parancsnoklás jelentőségét, s ezzel értelemszerűen a vajda pozícióját. Megillette az erdélyi haderő személyes vezetése, szervezése, fegyelmi és büntető hatalom gyakorlása. Az erdélyi seregek vezéréként nem csak a magyar vármegegyei hadak, de a székelyek és szászok parancsnokának is számított. Háború esetén a királyi hadsereg bal szárnyának feje volt, az erdélyi hadak vezetőjeként. Függetlenül attól, hogy erdélyi, keleti-délkeleti hadjárásokról volt-e szó, vagy (mint Lackfi István

48 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 126–127.

49 Kordé Zoltán: *Vajda és ispán: a székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években*. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXVI*. 2002. 56.

50 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979. 136.

51 Kordé Zoltán: *Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged 2013. 392.

esetében is Nápoly ellen viselt) egyéb háborúról. Így történhetett, hogy az erdélyi vajda Nápoly első magyar kormányzója is lett egyben.

A vajdák éltek és meglehetősen gyakorisággal vissza is éltek erejükkel és jogaikkal. Hadjárás idején pedig igénybe vehették a birtokok gazdasági erőforrásait, a helyi hatóságok segítségét. A katonai hatalom biztosította az akár törvénytelen eszközökkel kitágított hatáskör érvényesítését, joghatóságának akár illetéktelen kiterjesztését. Az sem ment ritkaságszámba, hogy a társadalmi problémák megoldására katonai lehetőségeinek birtokában a királytól a vajda kapott felhatalmazást akár a szászok, székelyek ellenében is. „Kemény szigorral” törte le a tizedfizetés vagy a portális adó ellen lázadó szászokat, torolta meg a gyulafehérvári gyújtogatást, verte le a főurak szervezkedését, számolta fel az összeesküvéseket, a székely ellenállást. A vajda feladata volt a közbiztonság fenntartása, ő vonult seregeivel a Szamos mentén és Közép-Erdélyben lázadó paraszthadak ellen is 1437-ben.

A legfőbb bírói hatalomból eredő *igazságszolgáltatási jogkör* hasonlóképpen lehetőséget adott a jogkör szélesítésére. Elvileg a vármegyék lakosságának nem kiváltságolt része fölött bírói hatalommal rendelkezett, mely széles körű befolyást engedett a társadalom szerkezetébe, hiszen a birtokrendezések, megerősítések és birtokvisszavételek ügyében, a státuszperekben, kiváltságok kérdésében hozott döntések lényegi pontokon érintették a szociális struktúrákat. A bíraskodás joga messze túlmutatott a peres ügyek intézésén. A vajdák olykor tapasztalható önállósodási törekvései kapcsolatban voltak nagyvonalúan körvonalazott jogkörükkel. A pontosan nem vagy csak alkalmanként definiált hatáskör szűkebb és a tágabb értelmezésre egyaránt adott lehetőséget. A bírói főhatalom gyakorlójaként, tőle a perorvoslati út egyenesen a királyhoz vezetett. A vajda, illetve tisztviselői (15. századtól saját kancelláriája)⁵² mint az írásbeliség egyik lehetséges központja közhitelességi feladatot láttak el. A határjárások, birtokiktatások, oklevelek megerősítései, peregyezkedések, előtte tett bevallások hivatalának befolyását erősítették. A vajda által hirdetett közgyűléseken alkalmanként a székelyek és a szászok képviselői is megjelentek. Ennek különös jelentősége volt abból a szempontból, hogy ott – hasonlóképpen az uralkodó magyarországi törvénykezés gyűléseihez – nem csupán egyedi ügyekben születtek egyedi ítéletek, hanem Erdély egészére érvényes rendelkezések, elvi jelentőségű döntések is.

A *végrehajtó hatalom megvalósításában* a vajda korszakunk második felére a vármegyék fölött teljes hatalmat gyakorolt; kinevezte az ispánokat, kezében volt a közigazgatás, a vajdai gyűlések egybehívásának és vezetésének joga, ellenőrzése alatt állt a tisztújítás. A vajdai hatáskör vonatkozásában persze számolni kell a realitásokkal: mikor és mennyiben élt vagy kívánt élni, netán visszaélni jogaival, mikor volt képes érvényesíteni közjogilag biztosított joghatóságát, mikor hanyagolta el kötelezettségeit? Hogyan szabták meg tevékenysége határait az erőviszonyok, a királyi hatalom vagy a helyi erők nyomása, netán ellenállása? Jogkörének korlátait jelentette a kiépülő, majd egyre bővülő privilegizált közösségek szabadságainak köre. Bíraskodása alól a kiváltságselevelek kivették a székely és a szász közösséget, a püspökök és apátságok birtokain lakókat s a szaporodó kiváltságolt városok lakóit, a privilegizált közösségeket.

Ezt ellensúlyozandó, a vajdák arra törekedtek, hogy megszerezzék a *szász és a székely ispánságot* is. A Károly Róbert és a szászok közötti konfliktusok egyik forrása volt a Kán nembéli László vajda tisztségével egyesített szász ispánság. Szécsényi Tamás nem csak hogy nem engedte ki a kezéből a szász főhatóságot, de megszerezte hozzá a székely ispánságot is. Ez a kapcsolat ugyan nem állandósult, de a tartomány jobb és biztonságosabb kormányozhatósága érdekében a 14–15. században az uralkodók hajlottak, a vajdák törekedtek erre a megoldásra. Ha másként nem ment, családi kapcsolatokon keresztül: az Anjouk korában rendre előfordult, hogy rokonokkal, testvérekkel töltötték be a két tisztséget. Az atyafiságos kapcsolatok rendszerében is lehetett érvényesíteni a fensőbbiséget: Lackfi Dénes például öccse, Miklós székely ispán familiáris officialisait sajátjának tekintette, közvetlenül parancsolt Miklós várnagyainak és tisztartóinak.

I. Lajos a székely és szász ispánságot olykor egyesítette a hadvezérei kezébe adott vajdai hatalommal.⁵³ 1441-ben I. Ulászló vajdává és egyben székely ispánná nevezte ki Hunyadi Jánost és Újlaki Miklóst. Ezzel az erdélyi kormányzat két legfontosabb tisztsége egyesült.⁵⁴ 1468-ban, az erdélyi felkelés leverését követően a konszolidáció eszközeként az uralkodó ismét a tisztségek összevonását döntötte el. „Ezzel véglegessé vált a két méltóság összekapcsolása.”⁵⁵ A lehetőséget – miként erre Kordé Zoltán felhívta a figyelmet – az a folyamat biztosította, melyben megsemmisült a Zsigmond-kori hatalmi struktúra, s amelynek hátterében a növekvő török veszedelem indokoltá tette e két lényeges katonai vezetői stallum egyesítését. Számolni kellett a rendiség megnövekedett erejével is, mely így érdekeltté tette a királyi központot abban, hogy a helyi erők megerősödésének gátlására megfelelő hatalmat biztosítson a vajdának.⁵⁶

A vajda feladatainak ellátásához *familiárisainak szolgálatát* használta föl. A *különkormányzat adminisztrációját* erre tudta telepíteni. A 13. század közepétől elterjedő intézmény tette lehetővé a vajdai közigazgatás realizálását, a vajdai hatáskör egy részének leadását. Az oklevelekben ebben a században jelentek meg az első *alvajdák* mint a vajdák helyettesei, s ebben az évszázadban vált egyértelművé a vajda hatalmának kiterjesztése az illetékességi területén működő ispánok fölé. Az alvajda jogköre szabatosan nem definiáltatott: tevékenysége a vajda elfoglaltságától és megfontolásától függött. Miután a vajdák sokszor távol voltak Erdélytől, az alvajdák jelentősége megnőtt a tényleges ügyintézésben. Gyakorlattá lett, hogy az alvajdák Fehér vármegye ispáni tisztségét is betöltötték. Előfordult, hogy a vajdák munkájának pótlására *kormányzókat* neveztek ki (akár az uralkodó, akár a vajda maga). Az sem példa nélküli, hogy a kormányzó mellett *alkormányzó* bukkant fel, s nem volt ismeretlen a *főkaptányok* megjelenése sem.

Az alkotmányos fejlődés eredményeként véglegesült a hatalmi pozícióból kialakított gyakorlat: a 14. század elejétől a megyék élére a vajda familiárisai közül állított

53 Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár 1931. 69.

54 Kordé Zoltán: *Vajda és ispán: a székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években*. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXVI. 2002. 54.

55 Kordé Zoltán: *Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged 2013. 400.

56 Kordé Zoltán: *Vajda és ispán: a székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években*. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXVI. 2002. 56.

52 Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Budapest 2000. 282.

ispánokat. A vajda elnökölte közgyűlés választotta valamennyi megyébe a *szolgabírákat*, megyénként kettőt-kettőt. A honorbirtokként kezelt várak és uradalmak élére úgyszintén a vajda állított *várnagyokat*. Apparátusának tagjai, tisztartói (főként ha helyismerttel nem rendelkező, távoli országrészből, netán külföldről kinevezett vajdák érkeztek) nemritkán saját birtokairól (akár külföldről) származó hívei voltak. Zsigmond a köznemességnek kedveskedve, elitjének jóindulatát azzal próbálta megnyerni, hogy ígéretet tett arra, a várakból és birtokokról az idegen familiárisokat eltávolíttják, és helyükbe magyarokat alkalmaznak.⁵⁷ A familiárisi kapcsolatrendszerre épített adminisztráció jellemzője, hogy a tisztség betöltőjének változásával az általa megbízott hivatalviselők is lecserélődtek, s az igazgatási gépezetet az új vajda familiárisaival töltötték fel.

A vajda kormányzásának és ítélkező tevékenységének segítésére jött létre a királyi kancellária mintájára működő vajdai *kancellária*, melyet ítélőmester igazgatott s felügyelte a notariusok és scribák munkáját. A vajda írásos ügyintézését bizonyító első oklevelek a 13. század második feléből származnak. Ennek ellenére a vajdai kancellária feltűnően későn, a 15. századra alakult ki.⁵⁸ Ebben nyilván jelentős szerepet játszik a másik két hiteleshely, a nagy tekintélynek örvendő kolozsmonostori konvent és a gyulafehérvári káptalan közreműködése az írásbeli feladatok teljesítésben.⁵⁹ Ami viszont feltétlenül javára írható, az a gyors intézményesülés, ahogyan a vajda egyszerű familiárisi irodájából területiális hivatal lett, mely képes volt magát függetleníteni a vajdák személyétől. Ebben nem kevés szerepe lehetett a rendiség megerősödésének, mely feltehetően támogatta az ország más részeiből érkező, királyi akaratot közvetítő s személyükben folytonosan változó vajdák ellenében a helyi szokásokat és adminisztrációs gyakorlatot. A kancellária élén álló Miklós mester 1442 és 1464 között, függetlenül a vajdák és alvajdák személyének változásától, helyén maradt, s így állandóságot és autonómiát vitt a hivatal működésébe. Nagy jelentőségű a kancellária működésének üzenete: az erdélyi társadalom már rendelkezett elegendő tanult emberrel e tartományi munka ellátására.⁶⁰

A vajda tekintélyes *jövedelemmel* rendelkezett. Az erdélyi vajdaság az Árpád-kor végén elterjedt, s az Anjouk kormányzati rendszerének alapjává váló, honornak nevezett tisztséghez kapcsolt földbirtoklási viszonyt is jelentette. A méltóságba helyezett kinevezett a tisztséggel egyetemben hozzájutott a szokásszerűen a pozícióval összekapcsolt királyi várak, tartozékok és birtokok kezeléséhez is, mely jövedelme és hasznai ebben az esetben teljes egészében őt illették meg. (A 14. században Bálványos, Csicsó, Déva, Hátszeg, Kecskés, Kőhalom, Küküllővár, Léta, Sebesvár, Újvár, hasonlóképpen más királyi uradalmak, miként Almás, Bonchida, Hunyadvár.) Nem igazgatásról, hanem teljes jogú birtoklásról van szó tehát: a honort tekintik teljes jogú földesúrnak azon ideig, míg a megbízatása tart, vagyis míg a király fel nem menti aló-

la.⁶¹ (Utóbb a vajda és a székely ispánság tisztségének egyesülését követően a székely ispán honorjaként is jelentős mértékű földeket birtokolt.) Még ha jellemzően jelentős magánföldvagyonnal is rendelkeztek a vajdák a tartományon kívül, a hatalomgyakorlás szempontjából korántsem volt lényegtelen az erdélyi birtokméret. (Az 1467. évi lázadást követően, amikor az uralkodó megfosztotta birtokai jelentős részétől az erdélyi arisztokráciát, a vajda lett Erdély legnagyobb földbirtokosa.) A vajdát az Erdélyből befolyó királyi bevételek negyede illette meg, a Maroson szállított só jövedelmének harmada, a székely ökörsütésből kétszáz marha.⁶² Övé volt az alvinci vám harmada és a bíraskodás után befolyó pénzjövedelem.⁶³

A vajdai pozíció a magyar alkotmánytörténelemben nem egy alkalommal lépcsőfok volt valamelyik országos méltóság elnyeréséhez, a nádorsághoz (Kont Miklós), a kormányzósághoz vagy helytartósághoz (Hunyadi János) vagy akár a királyi trónhoz (Szapolyai János). A vajda tisztségének országos jelentőségét tovább növelte, hogy tárgyalat korszakunk végén többször az országbírói méltóságot is ő töltötte be (vö. Báthori István, Szentgyörgyi Péter, Szapolyai János). Minthogy egyébként a bírói jogorvoslat útja ekkor már a vajdától az országbíróhoz vezetett, a két tisztség egy kézben való egyesülése különös befolyást eredményezett az igazságszolgáltatásra. A folyamat eredményeképpen a vajda olykor (mint Báthori István) „szinte teljhatalommal kormányzott”. Ugyanakkor Kristó Gyula erősen hangsúlyozza, hogy ez a jelentős hatalom nem önmagában a közjogi státusból fakadt, hanem a földbirtokokra épített magánhatalom és a közjogi jogosítványok együttese tette lehetővé a tartományúri hatalom kialakulását.

3.2.3. Helyi igazgatási modellek Erdélyben

(a) Vármegyék

A magyar államszervezés kezdetben Erdélyben is ugyanazokra az alapokra épült, mint a nyugati területeken: a hatalom kiépítésének bázisai a várak és a vármegyék voltak. (A vármegyék latin megnevezése az erdélyi okleveles anyagban *comitatus*, *provincia*, *districtus parochia*.) A megyerendszer kiépítése I. István korában kezdődött, kialakulásához és véglegessé válásához évszázadokra volt szükség.

Mivel Erdély megszállása fokozatosan történt, a magyarok behatolása nyugat-keleti irányban a folyóvölgyekben sajátos vármegyei formákat eredményeztek. Az első vármegyék földrajzilag elnyúlt, keskeny hosszú alakzatot képeztek. Az államszervezés során kialakított közigazgatási szervezetet a kezdeti, feltehetően katonai célokra létesített várhálózatra telepítették. A győzedelmes államépítő hadjáratok eredményeképpen megszerzett területek ellenőrzésére István saját vagy támogatóinak katonaságát meglévő és elfoglalt várakba vagy újonnan emelt várakba telepítette. A várak mint a politikai hatalom, a kormányzás és a fegyveres felügyelet központjai többnyire

57 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest 1984. 140.

58 Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XI. század elején*. In *Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1947. évi 1–2. füzetéből*. Kolozsvár 1947. 7.

59 Janits István: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Budapest 1940. 66.

60 Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XI. század elején*. In *Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1947. évi 1–2. füzetéből*. Kolozsvár 1947. 33.

61 Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003. 82.

62 Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj–Kolozsvár 1931. 50.

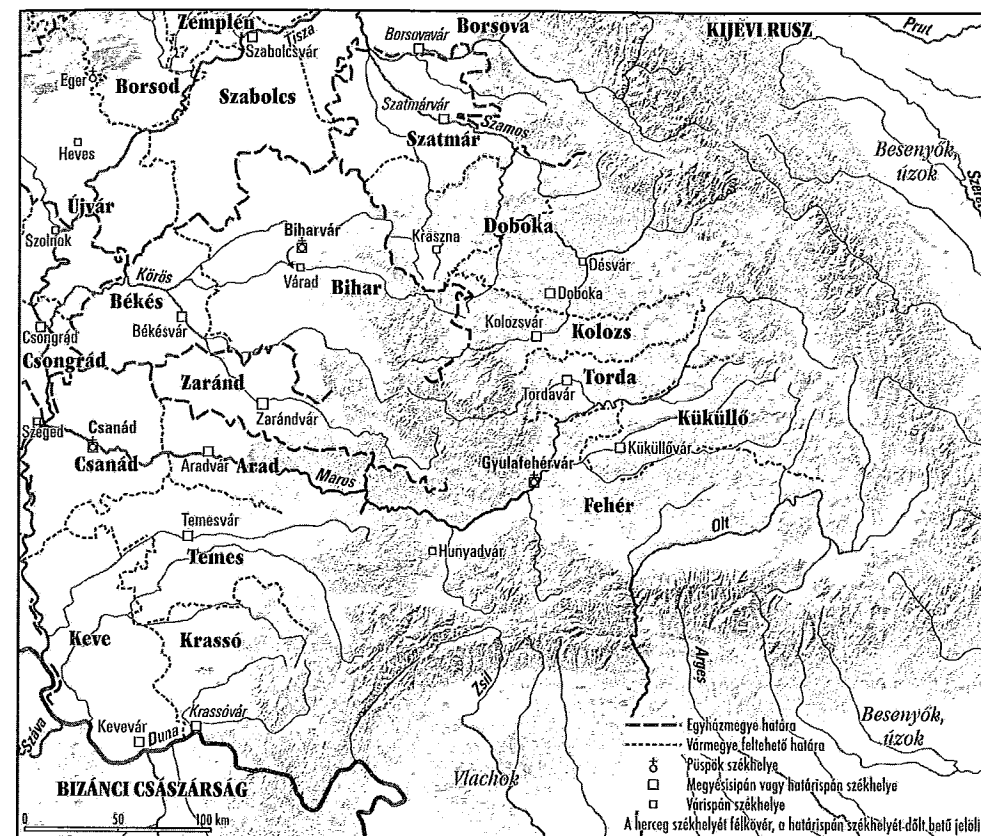
63 Janits István: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Budapest 1940. 16.

beékelődtek a nemzeti birtokok közé, melynek funkciója részben a társadalom ellenőrzése, részben az átadott birtokkétharmadon már működő, az ősfoglaló nemzet-ségiből királyivá váló birtokközpontok átvétele volt.

Egyes kiemelt jelentőségű várak a királyi kormányzat döntése nyomán a helyi igazgatási szervezet kiépítésében nagyobb jelentőségre jutottak és a megyeszervezés során azok központjaivá lettek, míg más várak megmaradtak a katonai ellenőrzőpont funkcionál. A várak uralmi központok voltak; elválaszthatatlanok a birtoktól, melyre épültek, tartozékaitól, vagyis uradalamtól, mely osztozott a vár mindenkor sorsában. A vármegyerendszerben az ispán két jogosultsághoz jutott: a vár és az uradalom birtoklásával az uralom gyakorlásának eszközehez, míg a várhoz rendelt határok között élők felett közhatalomhoz: az igazságszolgáltató és a közigazgató hatalomhoz. A várakba, illetve környékükre telepítette az uralkodó a korábban kíséretébe vont harcos elemeket.

Az ispáni várak az egyház terjeszkedésének pozicionáló központjai is voltak. A várak magától értetődően foglalták magukba a frissen emelt kőtemplomokat. Az egész Erdélyt behálózó, mindent lefedő szerveződésre azonban a 12. századig várni kellett.

Az első erdélyi vármegye feltehetően a *Doboka vármegye* volt, mely a legyőzött Gyula törzs országának helyén jött létre, valószínűleg első ispánjáról és a Gyula elleni harcban vitézkezdő Dobokáról nyerte nevét. Központja Dobokavár volt, első oklevelekben említett ispánja 1164-ben. Kelet-nyugati irányban hosszan nyúlt el a Tiszától a hegyek mentén a keleti országhatárig. A megye hossza 200 kilométer, szélessége viszont 15 kilométeres átlagot mutatott.⁶⁴ Mások Fehért tartják az első megyének. *Fehér vármegye* területe egész Dél-Erdélyt magában foglalta, s hasonlóképpen Dobokához, határtól határig nyúlt. A gyulafehérvári ispán alternatív megnevezése volt a vajda, aki-nek tisztsége azután vált el az ispánétól, hogy Doboka és Kolozs megyékre is kiterjesztette a befolyását. Fehér vármegyéből idővel több vármegye is kivált. Köztük *Hunyad megye*, mely talán a 13. században önállósult, s jellegzetessége, hogy várispánság és királyi vármegye itt már nem alakult, közvetlen úton jutott el a nemesi vármegyéhez. *Küküllő megye* kiválása a 12. századra datálható, ekkor már a várispánság és a várföldek is előfordulnak az oklevelekben. Doboka vármegyétől északra feküdt *Szolnok vármegye*, melynek jellemzője összefüggő terület hiánya. A Tisza és a Zagyva összefolyásánál az 1030-as éveket követően kialakuló (a váci püspökséghez tartozó), valószínűleg Szolnok comesről elnevezett eredeti vármegye és várszervezet Bihar és Szabolcs megyén túl, az erdélyi püspökség területén folytatta terjeszkedését Kelet felé, így jött létre az utóbb Belső-Szolnoknak nevezett megye. Szolnok megye ispánsága 1263-ban az erdélyi vajda pozíciójával összeolvadt, attól csak a 15. században, a vármegye három részre szakadását követően vált el. Ekkor a tiszai Szolnok megye Külső-Szolnokként funkcionált tovább, a legkeletibb egysége Belső-Szolnok megyeként beleolvadt a történelmi Erdélybe, a középső rész pedig Közép-Szolnokként kívül maradt Erdély határain. *Kolozs vármegye* eredendően talán Doboka megye része lehetett, s abból válhatott ki a 11–12. század folyamán, hasonlóképpen Torda vármegyéhez.⁶⁵

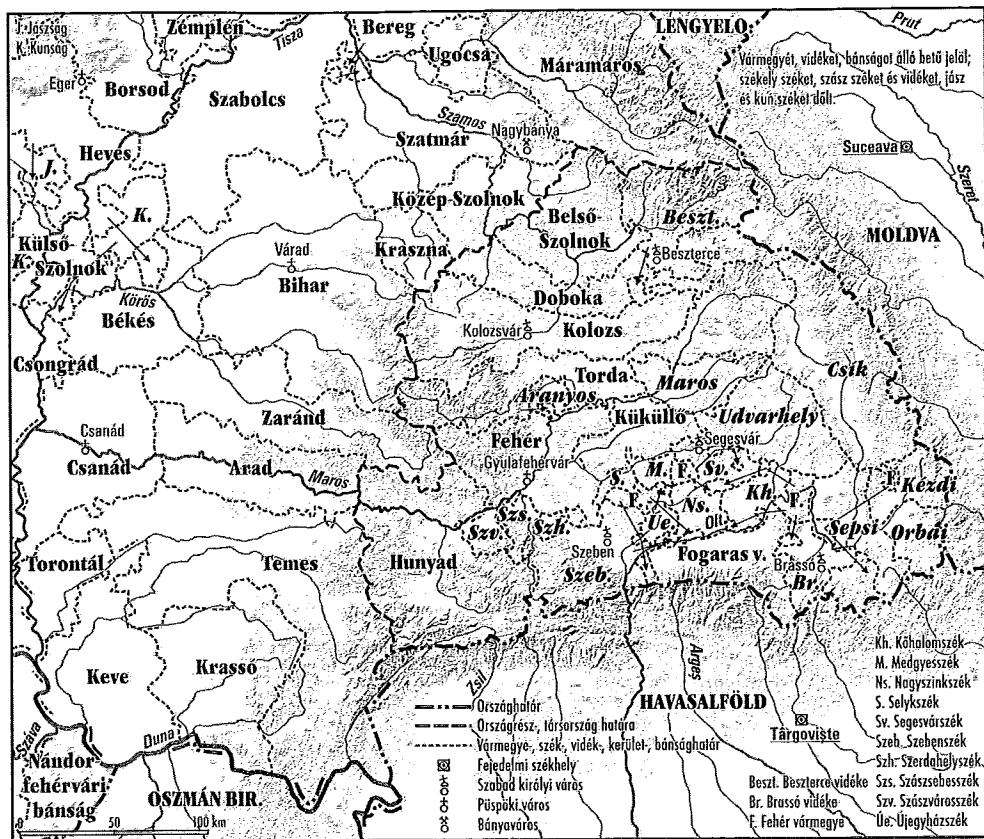
Erdély a Magyar Királyságban: egyházmegyék és vármegyék az Árpád-kor elején (11. század közepe)

A vármegye élén a megyét uraló, a király bizalmából lett tisztviselő (miként az általános szóhasználat is ez volt a vezető méltóságra) az *ispán*, a *megyes ispán*, comes parochiae, comes comitatus, comes provinciae állt. Az ispán pozíciója összefüggött a *várispánnal* (comes castri), feladatát legtöbbször fedte is, hiszen többnyire a vármegye területén található királyi vár várnagya is volt. Az ispán munkájában segítségére voltak az *udvarispán* (comes curialis) és a *várnagy* (castellanus), a hadvezetésben pedig a *hadnagy* (dux exercitus, maior exercitus princeps exercitus). A megye jellegzetes tisztségviselője volt még a hitelesítő tevékenységet folytató *billogos* (bilotus) és a *kikiáltók elöljárója* (archipraeco). A vármegye társadalmi jól elkülöníthető csoportokra oszlott: a *várjobbágyokra* (miles, iobagio castri), *várhospesekre* (hospites castri), *várnépekre* (castrenses, ciues, civis). Az ispán nemcsak a várispánságot, hanem a megye határain belüli terület egészét igazgatta, de bírói hatalommal a szabad birtokosok felett az Árpád-korban nem rendelkezett.⁶⁶

64 Mályusz Elemér: *A magyarság a középkori Erdélyben*. In *Hitel* 1943. 271.

65 Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002. 126, 128.

66 W. Kovács András: *Erdélyi vármegyék a középkorban*. In *lexikon.adatbank.ro*.

Erdély a Magyar Királyságban: vármegyék és székek a Hunyadiak korában (1490)

A 13. században szerte Magyarországon elporlott a királyi vármegyerendszer, az adományozási gyakorlat megszüntette a királyi várispánságokat és a várszervezetet. Miközben a központi kormányzat új megoldásokon dolgozott, a vármegyében szervezkedő szerviensek életre hívták a nemesi vármegyét, melynek az egész országban kulcsfigurája volt a szolgabíró (a királyi szolgák bírása, *iudex servientium*). A szolgabíró a királyi családjában szervezkedő szerviensek (*servientes regis*, *servientes*) és a széteső várszervezet keretében önvédelmi harcokat folytató várjobbágyok (*iobbagiones castri*) szövetségeként megszülető új rend. a nemesség (*nobiles*) szimbóluma. a királytól nyert *iurisdictio*ból építkező nemesi vármegye jelképe lett.⁶⁷ Az 1268-tól királyi mandátum alapján, lényegében királyi bíróságként eljáró szolgabírák nagy tekintélynek örvendtek, melyből nem csekély mértékben részesedett a megyei törvényszék is. Választásuk és eljárásuk a század végére országszerte általánossá vált.⁶⁸ Szó-
kás szerint vármegyénként négy szolgabírót választottak, Erdélyben kettőt. A szolgál-

67 Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár 1948. 164–165.

68 Béli Gábor: *A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351*. Budapest–Pécs 2008. 179.

bírák reputációja (különösen az 1351. évi 23. tc-ben foglalt hatáskör-átcsoportosítást követő presztízscsökkenés nyomán) mérséklődött, így a tiszt betöltésére kisbirtokos, szerényebb vagyonú nemesek vállalkoztak. Erdélyben az ispánok és a szolgabírák is jellemzően megyei lakosok voltak, s a jómódú családok köréből kerültek ki.⁶⁹ A szolgabírák hamarosan vidéki végrehajtó közegekké váltak, amely szélesítette a közigazgatásban játszott szerepüket. Megjelenésük Erdélyben a 14. század első felére, 1303 és 1333 közé datálható. A 14. századra került az ispánok kinevezése a vajda kezébe.⁷⁰ A kinevezés, miként a vajda esetében is, szóban történt.⁷¹ A szolgabírakat a hét vármegye közös közgyűlése választotta.⁷² Lényegében az ispán alkotta a szolgabírákkal a megyei hatóságot, mely fő feladatának az igazságszolgáltatást tekintette, de eljárt hiteles tevékenység körében is, királyi vagy vajdai parancsra törvénykezési feladatokat teljesített. A szolgabírák részt vettek az adók beszedésében is. A 15. századra megjelent az alispánok funkciója is, de jellemző, hogy hosszabb ideig nem tekintették őket a megyei szervezethez tartozónak. Általában is elmondható, hogy a megyei hatóság kevésbé lett jelentős Erdélyben, mint az ország más részeiben. Erdélyben korszakunkban járásek létezéséről nincsenek bizonyítékok, de történetkutatók (elsősorban analógia alapján) feltételezik működésüket.⁷³

Feltétlenül megemlítendő a *congregatio generalis* intézménye, mely eredeti formájában a hét vármegye számára a vajda által hirdetett ítélkező közgyűléseként működött, többnyire Torda városában. A nádori közgyűlésből kifejlődött s a több vármegye számára hirdetett ítélkező közgyűlésből a 15–16. századra vármegyei közgyűléssé formálódott intézmény Magyarországon végül elszakadt a törvénykezéstől, és az újkori megye generalis congregatiójaként nem bírói, hanem közigazgatási szerepkörben létezett tovább.⁷⁴ A magyar fejlődésben a 16. századi megyei közgyűlés a középkori bírói közgyűléssel semmilyen közvetlen kapcsolatban nem volt, csupán nevét örökölte. Erdélyben már a 15. században is kivételes jelenséggént konstatalható a vajdai köztörvényszék. 1473 után a vajdai közgyűlések helyébe lépett a *congregatio generalis nobilium*, amely felhagyott a bírói tevékenységgel és egyfajta tartománygyűléssé változott. Ez a gyűlés egyfelől megörökölte a bírói közgyűléstől az utolsó időkben már jellemzővé válni kezdő jogalkotási tevékenységet, másfelől kielégítette a megerősödő rendiség szervezkedési igényét, keretei közé fogadta a három erdélyi natiónak a közös ügyekre vonatkozó egyeztető tárgyalásait. Ezeket már közös, mindenkire kötelezőnek tekintett határozatok is születtek.⁷⁵ E fejlemények hatására lett gyakorlattá az egyes nemzetek különgyűlésezése is, amit persze sem a vajdák, sem az uralkodók nem néztek jó szemmel.

69 Vö. Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest 1939. 12.

70 Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest 1988. 31.

71 W. Kovács András: Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban. In: *Történelmi Szemle* 2014/3. 407.

72 Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József: *Szolnok – Doboka vármegye monographiája I.: A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése*. Deés 1901. 248–249.

73 Vö. W. Kovács András: Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben. In Erdélyi Múzeum 2010/3–4. 33–42.

74 Istványi Géza: *A generalis congregatio* II. In *Levél-tári Közlemények* 1941. 191.

75 Istványi Géza: *A generalis congregatio* II. In *Levéltári Közlemények* 1941. 198.

utolsó székely ispán is letette hivatalát. Ettől fogva csupán címként funkcionált. A székely ispán kormányzati/közigazgatási feladatai között értelemszerűen dominált a királyi rendelkezések végrehajtása, a törvények érvényesítése, az adók behajtása és továbbítása a kincstár felé. *Törvénykezési feladatai* szerint a székgyűlésekben és a székely közgyűlésben is elnökle mellett folyt az ítélkezés. Ilyen értelemben ő volt a székelyek főbírája. A vajdai bírósági közgyűlésben bírótársakkal vett részt. *Katonai feladatait* tekintve háborúban a székely haderő vezére, békeidőben a harcészültség felügyelője, a lustrák legfelsőbb ellenőre volt. A székely ispán 1429-től az erdélyi vajdával azonos létszámú, két zászlóaljnyi haderőt volt köteles kiállítani és hadba vezetni. Ez a kötelezettség nem érintette a székelyek felkelő seregét, amely úgyszintén az ő vezénylete mellett szállt hadba.

A székely ispánság az Anjouk rendszerében hasonlóképpen honor volt, így a székely földön kívüli királyi várak és uradalmak jártak a tisztséggel (Görgény, Hóltóvén, Királykő, Töröcsvár). *Javadalmukul* szolgáltak a bírságok, a fellebbezett ügyek jövedelme, a királytól származó fizetség. Hivatalba lépésük alkalmából székenként egy-egy ló járt neki, a Barcaságtól évente egy. Közgyűlések, törvényszékek alkalmával kíséretével együtt ellátásra volt jogosult.

Ahogy a vajdaság esetében, a székely ispánok kinevezési gyakorlatában is szokássá vált a kettős tisztségviselés, melynek oka feltehetően a gyakori háborúskodásban kereshető. Ugyanis a kettős tisztségviselés lehetővé tette, hogy amíg egyikük hadakozik, társa a tisztséghez tartozó hivatali teendőket látja el.⁸⁰ Amikor már mindketten a csatamezőn voltak, azt igazolta, hogy az országra nézve a háborús veszély magas fokra hágott. A székely ispánokat feladataik teljesítésében *alispánok* segítettek, olykor helytartókat állítottak helyettesítésükre. Erre különösképpen azért volt szükség, mert a székely ispánok gyakran további méltóságot is viseltek. Az említett medgyesi, barassói és besztercei ispáni kötelezettségek mellett természetes a szolnoki ispáni hivatal viselése; nem ritka a határos megyék, Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Temes ispánságának betöltése sem. De akadt a székely ispánok között országbíró, szőrényi bán, nápolyi kormányzó is.

A székely székek közös közgyűlése 15. században már királyi jóváhagyással működött. A székely „nemzetgyűlést” – ahogyan nevezték – 1499-től már a főemberek igénye szerint Udvarhelyszék főkapitánya is egybehívhatta, hogy a közös ügyekről tanácskozzanak és azokban döntéseket hozzanak. Ez a congregatio generalis átalakulását bizonyítja. Bár fő funkciójaként továbbra is megmaradt az igazságszolgáltatás, felzárkózott mellé a döntéshozatal, a jogalkotás is.⁸¹ Így született meg a Hunyadi János megerősítésével ellátott örökösödési törvény is.⁸²

A szék kormányzata a széki főtisztviselők kezében volt. Ők feleltek a szék feladatainak teljesítéséért. Gondoskodtak az igazságszolgáltatás működéséről, a joganyag karbantartásáról, s a részben központi királyi akarat végrehajtásáról, részben a kö-

zösség létéből fakadó közigazgatási feladatok ellátásáról. E körbe esett a székelység esetében különösen kiemelt katonai feladatok teljesítése (nyilvántartások aktualizálása, hadköteles-összeírások frissítése, lustrák szervezése, adott helyzetben a hadba hívás kezelése); a beszédendő adók kivetése és beszédése (legyenek azok ökörsütés keretében eső vagy rendkívüli adók); a szék vagyonának kezelése, a községek gazdasági ügyeinek ellenőrzése, közbiztonsági, rendőri teendők rendészeti ellátása.⁸³

A főtisztviselők a székely ispántól eltérően nem királyi (vagy vajdai, ispáni) kinevezéssel, hanem a hagyományos szokás szerint jutottak hivatalukhoz. A tisztséget elnyerésének feltétele volt a lófőtség.⁸⁴ A primpilatussal együtt járt a tisztséghez rendelt birtok és persze bizonyos járulékos kötelezettségek, miként a hadi szolgálat is. A szék belső szervezetének irányítása felváltva illette meg a nemeket és az ágakat, melyek a hadnagyságot vagy a székbíróságot felváltva viselték. A hivatalviselés meghatározott sorrend szerint következett a nemek és ágak szerint. A primorok és lófők törekvésének eredményeképpen a 15–16. századra a főtisztnek ez az ősi hivatalutódlási rendje megbomlott; a tisztségek egyes családokon belül örökölhetővé, sőt utóbb vásárolhatóvá váltak.

A szék katonai feladatait, egyéb közigazgatási és bíraskodási teendők mellett, a *székhadnagy* (maior exercitus) vagy *székkapitány* (capitaneus, capitano exercitus) látta el. A hadnagy tisztsége oklevélben először 1324-ben tűnt fel,⁸⁵ a kapitányt a rákövetkező évszázadban emlegették gyakrabban. A hadnagy vagy kapitány (igazodva a szokásos nem- és ágbéli sorrendhez) hivatalát választással nyerte el. A hadnagy vagy kapitány személyes feladata volt a hadkötelesek nyilvántartása, a fegyverek ellenőrzése, a lustra szervezése, a hadba hívó rendeletek kihirdetése. Ő vezette az ispán vagy a vajda seregébe a szék fegyvereseit. Udvarhelyszék kapitányának sajátos feladata volt a hét székely szék közgyűlésének egybehívása. Jövedelmét a bírságok meghatározott hányada képezte. Jóllehet az idők folyamán és székenként változóan hol ő, hol a székbíró szerepelt első helyen a hivatalok rangsorában, mégis első főtisztnek többnyire ő volt tekinthető. A *székbíró* (iudex terrestris) 1381-ben említik első ízben a források, feladata a hasonlóképpen a többi hivatalviselőhöz, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás.⁸⁶ A szék főtisztjei közül a kapitány (hadnagy) után a második hely illette meg, ám a széki bíraskodásban övé volt a vezető szerep. Megbízatását ő is választással nyerte el, melyet évenként ejtettek meg. Jövedelmét a bírságok és egyéb bírói illetékek biztosították. A hivatalviselők, a székhadnagy és a székbíró segítőitársakat vettek maguk mellé a nemükből és águkból származó lófők közül, a teendők minél jobb ellátása érdekében (*ág népe*). A feladatokat területi elv mentén osztották fel: falvanként határozták meg, ki melyiket gondozza.⁸⁷

83 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 34.

84 Moldovan, Liviu – Pál Antal Sándor: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979. 39.

85 Kordé Zoltán: *Közigazgatás*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely 2016*. 171.

86 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 43; Kordé Zoltán: *Közigazgatás*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely 2016*. 172.

87 Kordé Zoltán: *Közigazgatás*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székely-*

80 Kordé Zoltán: *Vajda és ispán: a székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években*. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXVI. 2002. 52.

81 Moldovan, Liviu – Pál Antal Sándor: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979. 40.

82 Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár 1931. 78.

Az igazságszolgáltatás bevett megoldása szerint a bíráskodás ellátása érdekében *esküdt bírótársakat* (iurati assessores), *székülöket* vagy *széktartókat* választottak, szám szerint tizenkettőt. Az ő megválasztásuk is egy esztendőre szólt. A székülöket a közgyűlés választotta saját tagjai közül. 1466-tól az assessorok egyharmadát az előkelők és a lófők közül kellett választani, a 16. században azonban már csak a két felső rendből. Javadalmazásuk a bírságokból származott.

A *királybíró* (iudex regius) a székbíróval nagyjából egy időben jelent meg az oklevelekben (1407). De nem mint az önkormányzat tisztje, hanem a király embereként (homo regius), ellenőrző funkciót gyakorolva a törvényszékeken. A királybíró nem választották, hanem a székely ispántól nyert kinevezés alapján annak mintegy széki helyetteseként szerepelt. Felügyelte a törvénykezés folyamatát és részt vett az ítéletek végrehajtásában, vagy legalább is felügyelte azt.⁸⁸

A *szék testületi szervei* a székgyűlés, a székbíróság és a tisztújító székek voltak. A székgyűlés eredendően a szék fő feladatát, az ítélezést volt hivatva ellátni, de alkalmat szolgáltatott arra is, hogy az egybegyűlték közös ügyeiről egyeztessenek és tárgyaljanak. Az önkormányzati jogalkotás, a széki statútumalkotás terepe. A tisztújításnak is egyik lehetséges szerve volt. Az igazságszolgáltatás széki fóruma a *székbíróság* volt, melyet a hadnagy, a bíró és a 12 választott esküdt bírótárs alkotott.⁸⁹ A szék hivatalnokainak megválasztása ha nem a közgyűléseken, akkor a *tisztújító székeken* (marcalis) történt.

Az ágak tízesekre voltak felosztva, melyek kezdetben a katonáskodás alapegységeinek számítottak (tíz fegyveres kiállítására kötelezettek), s ezeket nagyobb katonai alakulatokba, századokba sorolták. Utóbb, a falurendszer kialakulását követően a tízesek a településrendszerbe olvadtak bele, ahol a szomszédsági szerveződés alapjaivá váltak. A *székely falvak* társadalma a faluközösség rendszerében egyfelől hasonlóképpen szervezte meg önzagazgató rendszerét, mint a székek. A közös ügyekben a falugyűlés döntött, szükség esetén „falutörvényeket” alkotott. A falu irányítása az évente a közösség által választott előjárók (a falusbíró, az esküdtek, a polgár) feladata volt, évenkénti számadással. A törvényezés alsó fokán a falusbíró elnökölte faluszék ítélezett, a végrehajtás az esküdtek feladata volt. A falu életére jellemző tízesek még hosszú évszázadokig a székely falvak szerves alkotóelemei, a közföldekkel rendelkező, a termelést, az állattartást irányító, a közmunkákat felügyelő, a legelőket, az erdőket kezelő, saját tízesbíró választó, belső szabályokat hozó és kikényszerítő társadalmi egységek voltak.⁹⁰

A székelyek szerveződésében kisebb szerep jutott a *városoknak*. Ahogyan Győrffy fogalmazott: a székelység nem volt városlapító nép.⁹¹ Székelyföld városai a közle-

kedési, gazdasági vagy közigazgatási szempontoknak megfelelően fejlődtek, nevében több is megőrizte egykori funkcióját: vásárhelyek, illetve udvarhelyek. A 15. században Zsigmond városfejlesztő politikája eredményezte, hogy székenként volt már város, s Mátyásnak köszönhetően Marosvásárhely kiemelkedhetett: az egész országra vonatkozó adó- és vámmentességhez jutott. A déli városoknak viszont meg kellett küzdeniük a szászok ellenakcióival: az amúgy is kedvelt és támogatott Brassóval szemben Sepsiszentgyörgy évszázados háborút folytatott jogaiért.

(c) Szász önkormányzatok

A szászok tudatos betelepítési politika eredményeképpen kerültek Szászföldre, melyet korábban székelyek és románok is laktak (akiknek áttelepítéséről a szászok érkezte kapcsán intézkedni kellett). Az utóbb kiváltságolt terület a vármegyeszervezet része volt, Fehér vármegye hatósága még jóval később is fennállt egyes szigetszerű telepek fölött.⁹² A betelepítés fő célja a munkáskezeket biztosító benépesítés mellett az volt, hogy az odaköltözők az ország déli határát védelmezzék.

Az Altlandban a 12. században megtelepedett teutonok és flandrensisek 1224-ben II. Andrástól kieszközölt kiváltságleveleikben, a Diploma Andreanumban régi, még II. Gézától nyert „korábbi szabadságukat” sikerrel megerősítették. Ez az oklevél alkotmányos alapdokumentumává vált a szász önzagazgatásnak, majd különálló széki szerveződésének.

Az Andreanum közjogi rendelkezéseinek középpontjában, mely a Szászvárostól Barótig terjedő földet (beleértve a sebesi székelyek földjét és Daróc vidékét is) érinti, a bíráskodás szabályozása állt. Nem véletlenül. A legrégibb jogi műszavaink közé tartozó bíró egyik fő jelentése a „hatalommal rendelkező, azt birtokoló, birtokos”,⁹³ vagy ahogyan Hajnik Imre értelmezte: „Bírónak sokáig csak azt hívták, kinél volt a hatalom, hogy adott esetben igazság szolgáltatassák, ki tehát a bírói széket hirdette és tartotta”.⁹⁴ Ez a személy pedig nem volt más, mint az érintett felek fölött egyébként is hatósággal rendelkező személy, minek következtében a bírói és közigazgatási joghatóság többnyire összemosódott. A bírói hatáskör és illetékesség rögzítése egyben a további közjogi jogosultságok gyakorlásának kereteit is megszabta. A sokat hivatkozott rendelkezés, hogy tudniillik e földet lakó népesség „egy nép legyen”, az oklevélben szereplő „egyetlen bíró ítéljen fölötté” formulával jellemezhető leginkább.

„...egyetlen bíró ítéljen fölötté, minden ispánság teljességgel megszűnve a szebenin kívül, a szebeni ispán pedig, bárki is lesz, senkit se merészeljen [bíróul] állítani a megyékben, csak, ha [az] közöttük lakik, hanem a nép válassza meg azt, aki jobb ügyintézőnek ígérkezik...

udvarhely 2016. 172.

88 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 43–47.

89 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 48; Kordé Zoltán: *Közigazgatás*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I*. Székelyudvarhely 2016. 173.

90 Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós 1994; Báth János: *Szentgyörgy megyéje Alcsikban*. Kecskemét 2012. 56.

91 Győrffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941. 78.

92 Maksay Ferenc: *A szászok betelepítése*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941. 88.

93 Kovács Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest 1966. 76.

94 Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest 1899. 147.

Akarjuk azt is és erősen meghagyjuk, hogy felettük senki ne ítélkezzék, csak mi, vagy a szebeni ispán, akit mi számukra megfelelő helyen és időben rendelni fogunk...

Teljességgel kivesszük őket minden joghatóság alól...

Részletek a Diploma Andreanumból⁹⁵

Az Andreanum világos képleteket rögzített. Az érintett vidék lakói évenként öt-száz márka ezüstöt voltak kötelesek a kamara számára befizetni, tartoztak továbbá a pénz beszedésére küldött királyi megbízottak napidíját fedezni. A kiváltságolt Altlandnak országon belüli hadakozás esetén a király seregébe ötszáz, külhoni vállalkozások esetében száz fegyverest kellett kiállítania. (Ha nem a király, hanem valamely főembere vezetése alatt szálltak hadba, a határon túlra csupán ötven katonát állítottak.) A király vagy képében a vajda a területen átvezető hadjárás esetében három (a vajda számára két) megszállást voltak kötelesek biztosítani.

Ennek fejében túl a fentebb már érintett szabad bíróválasztáson és a bíró kizárólagos ítélkezési és igazgatási jogkörén a szászok papjaik szabad választásához, a rendelkezésükre bocsátott erdők és vizek korlátlan használatához, a nemesi birtokigényekkel szemben az ellentmondás jogához, az országos kereskedelemben vámmentességhez jutottak.

Ezeket a jogosítványokat és terheket a szász közösség élvezte, melyeknek elosztása, gyakorlása, érvényesítése a szász önkormányzat (a királyhoz fűződő kapcsolatában a a szebeni ispán) feladata volt. A szebeni ispán szedte be a királyt illető adókat, ő vezette hadba a szász fegyvereseket, ő bíraskodott a nép fölött. Ennek a közös privilegizáltságnak megjelenítője az universitas saxonum, szász egyeteme megnevezés is, melyet a szász natióra korszakunkban már rendszeresen használtak, igaz, nem szervezeti-testületi, nem hatósági, hanem részben területi értelemben (a szász tartomány), részben pedig népességre vonatkoztatva (a szászok összessége, a szász nemzet).⁹⁶

Ez a konstrukció jogilag egy, a szebeni comes irányítása alá tartozó vármegyét hozott létre, megnevezéseként egyaránt szerepelt a comitatus, districtus, provincia. Valójában azonban egy sajátos privilegizált önkormányzati forma kezdete volt ez, mely a szék formájában nyerte el végső alakzatát.⁹⁷

A 14. századra a szebeni ispánság területéből az újfajta közigazgatási modell, a szék (sedes)⁹⁸ jött létre. Az 1324. évi lázadás leverését követően Károly Róbert felszámolta a szebeni ispán eddigi kormányzati jogkörét, hatáskörét megosztotta a comitatus (provinciát) bíró illetékességi körzetek, „szék”-ek között. Szeben megyéből így hét szék alakult, Szerdahely (Reußmarkt), Szászsebes (Mühlbach), Szászváros (Broos), Újgyház (Nogrech, Leschkirch vagy Neukirch), Segesvár (Schäßburg), Köhalom (Reps). Szeben (Hermannstadt). Ezzel megerősítette és véglegesítette a szék mint önkormányzati szervezet intézményét. Eredetileg az Andreanum csak erre a területre vonatkozóan fogalmazta

meg a kiváltságolt státust. A Hétszéken (Sieben Stühle) kívüli szász települések és kerületek nem élvezték ezt a lehetőséget, ezzel is összefügg, hogy a 15. századig a székely ispánok igazgatása alatt maradtak.⁹⁹ Utóbb a Belső-Szászföld további kerületekkel, várakkal és falvakkal bővült. Talmács, Verestorony és Lator várai hét faluval egyetemben Hunyadi János döntése értelmében kerültek Fejér vármegyétől szász fennhatóság alá.

A később Hétszéknek (Zwei Stühle) nevezett Medgyes és Selyk (Mediasch, Schelken) szász települések képezték az egyik, a szebeni comitatushoz nem kapcsolt kerületet. A Nagy-Küküllő mentéről II. Géza által tovább telepített székely közösség helyébe érkeznek szász telepések, akik kiváltságok keretében alakítják ki önkormányzatukat. A kerület felsőbb hatóságaként az uralkodó továbbra is a székely ispánt hagyta meg.¹⁰⁰ Amikor Medgyes és Selykszék királybíró-választási jogosultsághoz jutott (1402), közjogilag is kezdetét vette az egységesülési folyamat, melynek végpontján a szász területek közössége, az *Universitas Saxonum* állott (1486).¹⁰¹

Ahol a székrendszert bevezették, magától értő módon jelentek meg a *széki szervezet* tisztviselői és testületei: a *székbírók* (Stuhlrichter, iudex sedis) és a király által kinevezett (utóbb már választott) *királybírók* (Königsrichter, iudex regius), a seniorokból és esküdt polgárokból alakult székbíróságok. A széki szervezet nélkül maradt kerületek és vidékek autonómiája a saját *tisztviselői karon* nyugodott (Greben [Dorfsrichtern], Landgräfen, Landgreben, senior oder comes provincialis). A szebeni szerkezethez tartozó székek követői alkalmanként nemzetgyűlést (Gauversammlung) tartottak (ez történt akkor is, ha az uralkodó meglátogatta a szászokat).¹⁰² A vidékeken középkori oklevelek kerületi gyűléseket említenek (Distriktsversammlung).

A Barcaság (Burzenland) a Német Lovagrend kiűzését követően különböző közjogi helyzeteken keresztül érte el végső önkormányzati formáját. A vármegyei közigazgatás alól kivett vidék 1288-ban már ispánság (comitatus). 1331-ben kerületként (districtus), 1331-ben székként (sedes) szerepelt az oklevelekben. Ez utóbbi minden kétséget kizáró rendezése I. Lajos rendelkezéséhez kötődött, mely rögzítette önkormányzatiságának feltételeit. Legfőbb hatósága a király által kinevezett ispán volt (mely hosszabb ideig a székely ispánnal azonos). I. Lajos 1377-ben, brassói látogatása alkalmából Töröcsvár átépítése fejében vette ki a barcasági falvakat a székely ispán joghatósági köréből és csatolta azokat Brassóhoz (Kronstadt).¹⁰³

A Beszterce (Bistritz) és Radna (Altrodenau, Roden vagy Rodenau) területén (Nösnerland) megtelepedő szászok még a valamikori Doboka vármegyében alakították ki önkormányzataikat. 1264. évi okleveles bizonyosság van arra, hogy a három nevet már együtt szerepeltetik.¹⁰⁴ E három össze nem függő terület a szász autonómia jegyében kapcsolódott össze, lényegében Doboka vármegye rovására. Beszterce Radna

99 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 38.

100 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 38.

101 Kordé Zoltán: *Széki alapú önkormányzatiságot kiépítő népelemek*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely* 2016. 85.

102 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 85.

103 Vö. Georg Daniel Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk I.* Kronstadt 1858. 97.

104 Franz Zimmermann, Carl Werner (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I.* Köln 1892. 92–93.

95 In Nagy Gábor (szerk.): *Magyar középkor*. Veszprém 1995. 183.

96 Jakab Elek: *A királyföldi viszonyok ismertetése*. Pest 1871. 7, 29–31.

97 Részletekről lásd Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged 2002. 157–172.

98 Georg Eduard Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. Köln–Wien 1985.

lehanyatlása után jutott meghatározó pozícióba a térségben. 1276-ban emlegetik a beszercei ispánt, 1287-ben beszercei kerületről szóló oklevél, 1330-ban pedig már székként tekintenek rá. Az önkormányzat felett, csakúgy, mint a Barcaságnál, egészen 1453-ig a székelyek ispánja diszponált.¹⁰⁵

Az érkező csoportok képviselője és összekötője a magyar hatóságokhoz a *gerébek* voltak. Ők szervezték a megtelepedést, vállaltak felelősséget a falu közösségéért, tartották a kapcsolatot a közigazgatási fensőbbiséggel, fenntartották a rendet és bíraskodtak. A tisztség állandósult a megtelepedést követően is, így az első századokban a gerébek lettek a szászság vezetői és képviselői. A gerébség hivatala megkülönböztetett helyet biztosított viselőjének a jogi egységre törekvő szász társadalomban. Jogállását tekintve eredetileg a közösség egyenrangú része volt, annak terheiben osztozott, rá is vonatkozott a közös jog. Tevékenységéért javadalmazásra számíthatott, melyek között az egyik legfontosabbnak volt tekinthető a többiekénél nagyobb, használatra kapott földbirtok. Ez és a különféle rendészeti és bírósági processzusokból befolyt bírságok és illetékek kívánatosá tették a hivatalt, így a tisztség viselői hamar elérték a tisztség örökölhetőségét, mely azután családokon belüli joggá vált. A gerébek társadalmi státuszát stabilizálták az újabb telepítések, illetve a szász közösség terjeszkedése (előbb a kiváltságos terület benépesítése, majd a „szigetpozíciók” megteremtése, a határokon túli részek kolonizációja). A telepítés joga a királyt illette meg, melynek gyakorlását utóbb egyedi engedélyekkel kiterjesztette. Ez azután megnyitotta a kaput a földesúri telepítésekhez. Magánföldesurak, az erdélyi püspök, a fehérvári káptalan és a kolozsmonostori apát is kivették részüket a lakatlan vagy gyéren lakott területek benépesítéséből. A gerébek tevékenysége némileg szaporodott.

Mint fentebb arról szó esett, a betelepülő szászok paraszti létformája kezdetben a falusias településformának kedvezett. A megtelepedő szászok közösségeiket hagyományaik szerint építették fel. Közösségeik önkormányzati szervezésében nagy jelentőségű volt a képviselői elv érvényesítése, mely részben a fontosabb ügyekben hozandó döntések formájában (*falugyűlés*), részben a főtisztségek, köztük a *falubíró* (Hahn) és az *esküdtek*, részben pedig a testületi szervek (*külső és belső tanács* – *äußere Rat, innere Rat*) évenkénti választásában testesült meg.

A falu működése *szomszédságok* (Nachbarschaft) rendszerére épült, mely a gazdálkodás, a szolidaritás és a szociális gondoskodás mechanizmusaként működött, célja az egyéni túlélési küzdelmek helyett a közösség együttes erőfeszítésének megteremtése. Lényege az együttélés megszervezése a személyes felelősség, a segítőkészség és kölcsönös függőség rendszerében. A Nachbarschaft a régi szokások és jogszokások szerint működött, zárt szerkezetet alkotott. Szinte lehetetlen volt idegenként vagy nem németként belépni a rendszerbe, ugyanakkor rajta kívül létezni alig lehetett. A szomszédság hozzávetőlegesen száz házat s a hozzájuk tartozó gazdaságokat jelentette. A munkaszervezet, a vétkes cselekmények kezelése, társasági élet a szomszédság keretein belül volt lehetséges. A szabályok megsértése vagy a szomszédság elutasítása komoly következményekkel járt.

¹⁰⁵ Franz Zimmermann, Carl Werner (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I*. Köln 1892. 78. skk.

A szomszédság elöljárója a *Nachbarvater* volt, felelőse a szabályok követésének, a szomszédság jó működésének. Legalább évente *szomszédsági gyűlést* (Richttagot) tartottak, részben jogalkotási, részben jogalkalmazás céljából. Ilyen alkalmakkor ismertették a szomszédság statútumait, amennyiben szükség volt rá, módosították és kiegészítették azokat. Döntöttek közös ügyekben, elrendezték a konfliktusokat. Bíróságot ülték, és ha kellett, büntették a meg nem engedett cselekedetek elkövetőit. Ekkor került sor újabb tagok felvételére is. A Nachbarschaftnak saját vagyona volt, szomszédsági pénztárat hoztak létre a befizetett bírságokból, illetvekekből, adományokból. Temetkezési alapot tartott fent, illetve az esküvők méltó megszervezéséhez terítékeket. Szigorú volt a nyilvántartási rendszer; szomszédsági könyvet vezettek a Nachbarschafthoz tartozó vagyonról és a forgalomról, vásárlásokról. A szomszédságok sok évszázados fennmaradása összefüggésben lehet azzal, hogy nem hatóságilag intézményesült: sem a közösségi szervezetekhez, sem a céhrendszerhez, sem a közigazgatáshoz nem csatlakozott. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy szerveződésének kereteit az egyház adta; eszmei felsőbbiséget („lelki felügyelet”) a lelkészek, a presbitérium és a konzisztórium biztosított.

A 14. század uralkodói kiváltságai megalapozták a szász vidéken is a városiasodást. A szász városok kevésbé a polgár telepések tevékenységének eredményeképpen, mint inkább a kisebb szász falvak növekedésének folyamatában születtek meg. Aligha vitatható, hogy a 14. század kereskedelempolitikája és az ennek keretében kibocsátott kiváltságlevelek tették lehetővé Nagyszeben, Szászváros, Szászsebes, Segesvár, Medgyes, Brassó gazdag nagyvárossá növekedését.

A *városigazgatás* első embere a polgármester (Bürgermeister) volt, akit legtöbb helyen *bíró, városbíró vagy főbíró* (Richter vagy Obergerichter [judex, supremus judex]) néven emlegettek. A város vezetőjének munkáját *jegyző* (Notar, notarius), egyes városokban pénztárnok (Stadthann, quaestor és a *belső tanács* (innere Rat, senatus) segítette. A nagyobb városokban igazgatásuk alatt akár tízezer lakos is élt (így Besztercén a 15. század vége felé hozzávetőlegesen 3500–3800 fő, 9500–10 500 lélek, Szébenben 5200–5700).¹⁰⁶ Ennek megfelelően a nagyobb városokban további kerületeket, negyedeket vagy még kisebb egységeket: tizedeket is kialakítottak (Vierteln, Zehntel). A választások, a városbíró tevékenységének ellenőrzése a *külső tanács* (Außenrat, Hundertmannschaft [centumviri, centumpatres]) feladatkörébe esett.

A városok életében egyre nagyobb szerepet játszott a 14. században megjelenő és a 15. századra már általánosan elterjedt céhrendszer. A *céhek* vezetői részt vettek a város ügyeit tárgyaló tanácskozásokban, a döntéshozatalban.

(d) Román kenézek

Eltekintve ehelyütt az eredetvitáktól, a románok a 12. század második felétől az erdélyi társadalom okleveles anyaggal dokumentálható részei. Az első információk a Fogarasi-havasokról, a Havaselvével szomszédos határszéli területekről szólnak, majd

¹⁰⁶ Simon Zsolt, Szabó András Péter: *Die mittelalterliche Stadt Bistritz/Nösen in Siebenbürgen und ihre Rechnungsbücher*. In www.academia.edu. 6.

nyugatabbról, az Olt folyó, Hátszeg vidékéről és Krassó vármegyéről tudósítanak. A 13. században érkező románység, hasonlóképpen a besenyőkhöz vagy a székelyekhez, még a király szabad jogállású, katonai feladatokat ellátó népe, a havasok őrzésére fogadott harcedzett pásztortársadalma.¹⁰⁷ A románység nagyobb bevándorló csoportjai Erdélyben az okleveles adatok szerint a 14. századtól Erdély déli részén tűntek fel. Bevándorlásának iránya északnak, Krassó és Temes, majd Hunyad és Arad vármegyék felé mutatott.¹⁰⁸ A román nép nagyszámú megjelenésének fő katalizátora a telepítési politika volt: a király a földeken csakúgy, mint az egyházi és világi nagybirtokokon a gazdasági előnyök okán, az elnéptelenedett földek újranépesítésének célzatával szívesen fogadta és biztosított megtelepedési lehetőségeket a románágnak.

Kezdetben, a százszokhoz hasonló módon, a királyi telepítő politika részeként behívott csoportok királyi birtokokra kerültek. Többnyire a királyi váruradalmakban lettek otthonra, melyek keretében önkormányzati joggal felruházott román kerületek jöttek létre, ahol ugyan a várnagy elnöklétével, de saját szabályok szerint folyt az ítélkezés (Vajdahunyad, Hátszeg, Déva, Jófő, Karánsebes, Lugos, Miháld, Komját, Ilyéd, Halmágy, Borzafő, Krassófő stb.).¹⁰⁹ A király által, királyi birtokon telepített emberek a király emberei voltak, kik jogait adószolgálat fejében nyerték. A magukkal hozott jog használatának ára lett a juhötvened: a pásztorkodó társadalom állatállományának ötvenedrésze.

A bevándorló román közösségek megtelepítése királyi engedély alapján történt, amely éppúgy szólhatott egyházi, mint világi földesurak birtokaira. Miután a tatárjárás során elszenvedett nagy népességvesztés nyomán a falvak egy része lakatlanná lett, a betelepítés egyik jellemző vonása, hogy a programhoz nem volt szükség jelentősebb építkezésekre; a meglévő, elnéptelenedett magyar, német, szláv falvak kiváló megoldást kínáltak. A magyar földesurak ezeket a helyeket ajánlották, jövedelmeik pótlására gondolva, az újonnan érkező munkaerőt jelentő telepéseknek. Az első okiratban is rögzített román lakosú falura vonatkozó feljegyzés 1283-ban ismert Biharban (Oláhtelek).¹¹⁰

A hiányos adatok ellenére is megkockáztatható a következtetés, hogy a király a minél sikeresebb bevándorlás érdekében a keleti országrészben megtelepülő románok adójáról is lemondott. Ahogy korábban is jeleztük, a 13. századig a román betelepülők állandó jellegű adójának az ötvened számított. A románok pásztorkodó életmódjából következően ez állataikra vonatkozott, s ennek alapján nevezték a legelterjedtebb tenyésztett állat után juhötvenednek is. Az adó elnevezése egyben az új lakók foglalkozására, pásztorkodó életmódjára is utalt.

A román közösségek betelepítését kenézek irányították. A kenéz (eredeti szláv jelentésében vezér, vezető, első, fejedelem) egyfajta telepítő vállalkozó, aki a gerébhez hasonlóan a vele tartó és megtelepedő családok fejeként képviselte azok és partnere, a földesúr érdekeit. Miután a kenéz nem csupán egy, hanem rendszerint több közösség megtelepítését szervezte, az ezek által lakott területek ura lett. Mint a közösség

vezetője, irányította, igazgatta azok életét, bíraskodott saját joguk és szokásuk szerint, megpróbálta érvényesíteni igényeiket. A földesúr megbízottjaként (aki a pusztásodott birtokainak benépesítésén fáradozott) beszedte az adókat, járadékokat, közvetítette a földesúr elvárásait. Munkájáért birtokot, haszonvételeket kapott földesurától, a közösségtől pénzbeli és természetbeni járadékokat. A királyi földekre letelepedett románok a király közvetlen uralma alatt álltak, amit Erdélyben a vajda (vagy az alvajda) képviselt. Hasonlóképpen királyi maradt a föld is, melyen a telepítés zajlott, jöllehet a kenézeket tekintették a birtokosoknak. A kenézek tisztsége örökletes és átruházható volt.¹¹¹ Tehetősebb része felemelkedett, és ahol tehette, a középnemességbe olvadt. A nemessé vált családok esetében Máramaros, Hunyad, Krassó-Szörény és Temes vármegyékben jellemzővé lett az elmagyarosodás folyamata is.¹¹²

A kenézek azon vár castellánusának hatósága alá tartoztak, ahol éltek. Részt vettek a bíraskodásban; a saját jog használata okán a törvényszékekbe kenézekből és más román lakosokból (közemberekből és pópáikból) álló esküdt székülöket választottak. A 15. századra a bíróságokban már csak kenézek ültek.

(e) Közjogi kapcsolatok a natiók között

Az erdélyi nemzetek között magasabb, tartományi szintű alkotmányos együttműködés intézményesülésére a 15. századig kellett várni. A király (képében a vajda) és az általa hirdetett generalis congregatiók elegendőnek mutatkoztak az esetleges problémák alkalmi rendezésére. Olyan, diaetális jellegű szerv igénye, mint a rendi országgyűlés, Erdélyben hosszú időn keresztül nem alakult ki. Magyarországon a rendi gyűlések a hatalmi harcok színtereiként rögződtek: a nemesek a bárókkal, a rendek az uralkodóval itt vívták politikai-hatalmi küzdelmeiket. Viszonylag tiszta erővonalak mentén: a klasszikus rendi képletekbe szerveződött csoportok küzdöttek egymással. Erdélyben az etnikális önkormányzati struktúrák, a kiváltságolás eltérő forrásai és tradíciói a súlypontokat nem a tartományi szintre helyezték. A magyarok, székelyek és szászok közjogi közösségei többnyire nem egymás rovására vagy egymás fölé emelkedve törekedtek problémáik megoldására, hanem saját privilegiális védőernyőjük alá húzódva intézték ügyeiket. A királyi hatalom, a vajda ereje többnyire képes volt a divergáló erők irányítására és összefogására. Így azután az olyan eseti tanácskozások, mint amit III. András folytatott az erdélyi közösségek képviselőivel, nem képeztek kiindulópontot egyfajta döntéshozó-akaratkifejező országos gyűlés, rendi diéta kialakulásához. Jelzi ezt a magyarországi országgyűlésre hívott erdélyi méltóságok, nemesek és a szászok képviselte is. A rendiség erősödésének külső, az anyaországból érkező jele a keltezés nélkül Tordáról kibocsátott felhívás, melyet István erdélyi püspök, Csáki Miklós erdélyi vajda és Nádasdi Mihály székely ispán a hét szász szék közönségéhez intézett, hogy „miután az erdélyi nemesség gyűlése a nemesek harmad részét jobbágysági tizedrészével együtt a király szolgálatára följánlotta, ők is összes la-

107 Hegyi Géza: *Etnikai viszonyok a középkori Székelyföldön. Románok*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely* 2016. 186.

108 Részletekről lásd Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest 1989. 18–21.

109 Balás Gábor, Domokos Andrea: *Erdély rövid jogtörténete 1947-ig*. Budapest 1991. 20.

110 Balás Gábor, Domokos Andrea: *Erdély rövid jogtörténete 1947-ig*. Budapest 1991. 20.

111 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 41, 103.

112 Fekete Nagy Antal: *A romániség megtelepülése a középkorban*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941. 114.

kosaik egy harmadát a király szolgálatára fegyverezzék föl”.¹¹³ Ez az oklevél valamikor a tízes évek második felében, a király által egybehívott tordai gyűlésből datálódott, s bizonyítéka annak, hogy a rendiség erősödésével a királyi hatalom szükségét érezte a rendek támogatását kérni, ami egyben a rendi tárgyalásoknak keretet adó országgyűlés szerveződését is inspirálta.¹¹⁴

„Mi János [...] kalocsai érsek, a király udvarának kancellárja, Péter az erdélyi, András az egri, Tamás a boszniai, Benedek a veszprémi, ünnepélyes prokurátorai által képviselten Pál a pécsi, Haab a váci, Tivadar a győri, Mihály a zágrábi, Imre a váradi és Antal a csanádi egyházmegye püspöke az Úr 1298. esztendejében Szent Domokos hitvalló ünnepén a Ferenc-rendi szerzetesek pesti templomában Magyarország minden nemesével, némely szásszal és kunnal együvé gyűlvén, a király úrnak és az egész ország báróinak, továbbá másoknak a beleegyezéséből felhatalmazást nyervén, miután segítségül hívtuk a Szent Lélek kegyelemét, tárgyalni kezdtünk ezekről a dolgokról, hogy általuk gondoskodás történjék a királyi felségről, valamint az egész országnak, az egyházi személyeknek és más renden lévőeknek a jólétéről...”
Az 1298. évi törvény preambuluma¹¹⁵

A király vagy a vajda által egybehívott országos gyűlések stabilizálódása közvetlenül a Budai Nagy Antal nevéhez köthető parasztfelkelésre, bővebben a török veszedelem erősödésére vezethető vissza. Erre a Belső-Szolnok megyei Kápolnán 1437 szeptemberében aláírt unió és az ezt megerősítő 1438. évi tordai országgyűlés alkalmával került sor. Igaz, a megállapodás a parasztmozgalmak és a török betörések közös elhárítására kötött, de a szöveg már tartalmazott intézkedést a szövetkezés intézményes fenntartására is. Mind az uniószövegben, mind pedig a megerősítő határozatban egyértelmű, hogy a döntés a jövőre nézve folyamatosan életben marad. A magyarok, a szászok és a székelyek „úgy döntöttek, hogy (a következőket) határozottan megtartják bármely időben”. Ennél is többet üzen a magyar nemesek, szászok és székelyek közötti esetleges nézeteltérésekre vonatkozó fordulat. Eszerint ha „valamelyik félnek oka lenne valamilyen vádaskodásra vagy peres eljárásra a másik fél ellen, azt jogosan és törvényesen követelje a saját bírása színe előtt, és az ellenfél bírása köteles közvetlenül igazságot szolgáltatni” – ezzel is erősítve a kiegyensúlyozott viszonyt az erdélyi nemzetek között, gátat vetve a belső ellenségeskedésnek. A fraterna unióról szóló oklevél igazolja, hogy a három nemzet saját hatáskörében eljárva hozta döntéseit, ami a rendi szuverenitás és öntudat ébredésének biztos jele volt.

Az erdélyi országgyűlés összetételét illetően mindkét dokumentum világosan szólt. A vajda vezetése mellett „Erdély e részei báróival és nemesseivel, nemkülönben a hét szász szék és a székely székek főbb előkelőivel együtt összegyülekeztünk volt”. A majdani országgyűlés alapjait vetették meg a tordai gyűlés résztvevői, mely azonban nem csupán az önálló országgyűléssé fejlődő conventus kereteit jelölte ki, de a három nemzet egyenjogúságán alapuló erdélyi közjog alapvetésévé is vált.

Az ezt követő évtizedek többször is az országgyűlés pozícióját erősítették. Az 1446. évi kocsárdi, az 1454. évi kápolnai, az 1459. évi medgyesi országgyűlések mind határozottabban igazolják vissza a natiók jogát a gyűlés megtartásához, a szuverén tanácskozáshoz, a megállapodáshoz, a határozathozatalhoz. A medgyesi megállapodás, az ún. második unió már nem a király, a vajda, az alvajda vagy a király megbízottja, hanem a rendek nevében kelt, a gyulafehérvári káptalan pecsétje alatt kibocsátott oklevél volt, mely a függetlenség igen látványos bizonyítéka lett.¹¹⁶

Az 1463. évi országgyűlésben rögzítették a rendek az erdélyi három nemzet közönségének az általános fölkelésre hozott szabályait, melyeket azután Mátyás király formálisan is megerősített, jóllehet ő volt a kezdeményező a török elleni háború szükségére. A *Constitutiones exercitiales Universitatis trium Nationum Transylvaniae*¹¹⁷ az önálló rendi akaratnyilvánítás egyértelmű formája. Ennek egy újabb szövetkezés lett a folytatása 1467-ben, ismét Kápolnán.¹¹⁸ Mint fentebb szó esett már róla, ez az országgyűlés fordult szembe az uralkodóval, melyet az kegyetlenül megtorolt. A függetlenedésnek a gyűlés határozataiban megjelenő szándéka a rendi erők fejlődésének tendenciáit rejtik. Nemsokára (1498) a vajda már generális diétát hirdet, 1503-ban pedig a székely nemzet kezdeményezésére gyűltek egybe a nemzetek. Miután elégedetlenek voltak a tartománytól távol lévő vajda munkájával, és miután az igazság kiszolgáltatásának elmaradása egyenlenségeket szült, arról döntöttek, hogy közös, tartományi bíróságot állítanak fel, natióként azonos létszámú választott bíróval, akiknek esküvel fogadott kötelezettségük lesz Szent György és Szent Mihály oktaváján törvényszéket tartani. Ezzel a rendek a király alapvető felségjogát vitatták el: a bírói hatalom gyakorlásának és az arról történő rendelkezés praerogatíváját. Tartományi szintű szervet hoztak létre, meghatározták feladatait, döntöttek összetételéről s a jövőre nézve jogkörét is rögzítették. Valódi döntéshozó szervként viselkedtek. A diéta ekkor még nem fogadta be az írásbeliséget: sem előterjesztések, sem írásba foglalt határozatok nem voltak, hacsak nem úgy, mint fentebb látható volt: a szereplők maguk foglaltatták hiteles hellyel írásba a számukra fontos határozatokat. A fejlődés útja azonban téveszthetetlen: Szapolyai generális diétákat hívott egybe, Werbőczy Erdély generális diétájáról szólt.¹¹⁹ „Bár még ki nem forrott szervezettel, az erdélyi országgyűlés a 16. század elején szabályszerűen működő intézménynek mondható.”¹²⁰

3.2.4. Igazságszolgáltatás

(a) A korabeli igazságszolgáltatási szervezet áttekintése

Az erdélyi jogélet a középkori Magyar Királyság időszakában – az anyaországhoz való viszony terén – sajátos kettősséget mutatott. Egyrészt megmaradt a két terület közötti közjogi egység, másrészt azonban bizonyos belső hatalmi-igazgatási elkülönülést is

116 Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest 1988. 42.

117 Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár I. 1211–1519*. Kolozsvár 1872. 196.

118 Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár I. 1211–1519*. Kolozsvár 1872. 207.

119 Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve (HK). III. Rész 3. Cím 10. §.

120 Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest 1988. 47.

113 Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár III. 1270–1571*. Kolozsvár 1890. 38.

114 Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest 1988. 39.

115 Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest 1987. 285.

tapasztalhatunk. E kettős viszonyt tekintetbe véve Erdélyt Magyarországgal államjogi egységben lévő, de külön kormányzott országrésznek tekinthetjük.

Az erdélyi területek a bírósági szervezet, a tágabb értelemben vett igazságszolgáltatási rendszer szempontból, továbbá az alkalmazott jogot tekintve is elkülönültek az anyaország jogától. A jogszolgáltatás tényleges gyakorlata terén Erdély zárt egységet képezett, a 15. századig általában minden peres ügy a területén belül zárult le. Egy korabeli kifejezés szerint erdélyi nemest a Meszes-hegységen túl nem is lehetett perbe vonni. A magyarországi nagybírák az erdélyi peres ügyeket nem vehették át, azokban nem bíraskodhattak. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a jogtörténeti kutatások ebben az időszakban nem igazolják egy önálló állami identitás meglétét.¹²¹ A jogi normák vizsgálata és a tényleges jogélet elemzése sem szolgáltat olyan bizonyítékokat, melyek alapján az egyes nemzeti részterületek, a magyarok, a székelyek és a szászok egységesülő (erdélyi) azonosságtudatát vagy ennek kialakítására utaló törekvéseket igazolnák. Erre utal az a tény is, hogy az érintettek a király személyes bíraskodási jogát nem vitathatták; ha az uralkodó erdélyi területen volt, tarthatott törvényszékeket és bíraskodhatott is. Erdélyben is töretlenül érvényesült a monarchiák mindenkor delegációs gyakorlata, miszerint a király nevében a személyes megbízottja is jogot szolgáltatathatott.

A törvénykezés egységének igénye tükröződik az 1435. évi I. törvénycikk rendelkezéseiből, amely szerint az erdélyi részek vajdájának és a székelyek ispánjának a magyarországi bírákkal azonos szövegű esküt kellett letenniük. Az egységes államfelfogás követelménye jelent meg az 1492. évi XXVI. törvénycikk rendelkezéseiben is, hiszen az erdélyi részeket terhelő királyi jövedelmeket a régi szokások szerint kellett beszédni. A törvénykezés rendjéről szóló 1498. évi II. törvénycikk a királyságban honos időszaki bíraskodást rendelte Erdély számára is, a keleti országrészben csupán az ítélkezési terminusok voltak rövidebbek. A jogélet egységének, az uralkodó igazságszolgáltatási felségjogának igényét jelzi az 1519. évi XXII. törvénycikk is, amely elvárta, hogy Szlavóniában és Erdélyben a perek és bírósági határozatok végrehajtása ugyanazon feltételek és büntetések alatt történjen, mint Magyarországon.¹²²

Az viszont nem tagadható, hogy az Erdély területén formálódó három közigazgatási egység, a magyar vármegyék nemesi lakossága, a szászok és a székelyek a kényszerű együttélés (1437 óta elsősorban védelmi szempontok) miatt gyakran kötöttek egymással alkalmi szövetséget, hoztak létre jogszolgáltatást is érintő úgynevezett uniákat. Ezek alapvető célja a védelem biztosítása volt, de a korszak végére megfigyelhető vált a szokásjog gyakorlati célú közeledése és közelítése is. Források igazolják, hogy a köznapi életben a 15. századra körvonalazódott egy sajátos erdélyi szokásjogi rend, amely különösen a vérdíjak nagysága és a hitbér mértéke, juttatásának módja terén eltért a magyarországitól. A rendi partikularizmus e sajátos folyamatára, normákban is rögzült valóságos alapjaira Werbőczy Hármaskönyve is utalt.

A királyságon belül elhelyezkedő erdélyi bíróság szervezeti szempontból nem volt egységes. Ahogyan a kormányzat egyéb ágaiban, az ítélkezés terén is négy területi-kormányzati és törvénykezési egységből állt.

Erdély bírósági szervezete a Magyar Királyság időszakában lényegében az anyaországi szervezetet követte. A legnagyobb különbség az volt, hogy az erdélyi területeken a nádor helyett az ottani kormányzó (vajda) gyakorolta azokat a hatásköröket, melyek magyar területeken a királyt helyettesítő méltósághoz tartoztak. Ez alól az erdélyi Királyföld területén élő szászok ítélkezési kiváltságai jelentettek kivételt, akik a II. Géza és II. András időszakában kiadott privilégiumok révén a vajdától függetlenül ítélkezhettek. A korszak elejétől fogva az autonóm alsó fokú bíraskodás terén hasonló jogállást nyertek a székelyek is, akiknek az autonóm ítélkezési jogát 1289-ben IV. László és 1473-ban I. Mátyás erősítette meg (Székely nemzet constitúciói 9. és 22. p.).

Erdélyben törvénykezési téren is a magyar, a székely és szász nemzet eltérő státusa volt a meghatározó. Ezek közül csupán az erdélyi magyarok ítélkezési rendszere követte a magyarországit. A székelyek területe – a székely ispán főhatósága alatt – választott kapitányok, királybírák és szolgabírák által kormányzott székekre oszlott, akik a székelyek fölötti bírói hatalmat a székeken gyakorolták. A szászok földjén pedig, mely szintén székekre (septem sedes) oszlott, az egész szászság (universitas) egy általa a király helybenhagyásával választott szász ispán vagy szebeni gróf kormánya és bíraskodása alatt állt. A két országrész igazságszolgáltatási rendszere közeledett azáltal is, hogy az 1498. évi II. tc. a nyolcados törvényt napok tartását Erdélyben is kötelezővé tette. Az 1500. évi IX. tc. arról is rendelkezett, hogy a jövőben a szokásos törvényszékeket itt is meg kell tartani.¹²³

(b) Az erdélyi magyar vármegyék és a Székelyföld bírósági szervezete

Az erdélyi magyar vármegyék (Lakság) bírósági szervezete kezdetben alig tért el a magyarországitól. Itt is a vármegyei, a városi és az úriszéki bíraskodás volt a jellemző, annyi specialitással, hogy a magánföldesúri joghatóság szervezeti keretei, az úriszéki bíróságok a magyar területekhez képest később alakulhattak ki. A megyei bíraskodási rendszerhez képest további különbség abban állt, hogy az erdélyi vármegyéknek szabály szerint két szolgabírájuk volt.

Az erdélyi területek igazságszolgáltatásának meghatározó tisztségviselője a vajda (Vayvoda Transsilvanus) volt. Helyettesét maga nevezte ki, bírói tevékenységét a vajdai vagy erdély-részi ítélőmester segítette. A vajdai bíraskodás földrajzi központja kezdetben Marosszentimre volt, ahol a felsorolt tisztségviselők néhány megyei úlnokkal bíraskodtak. Később megszűnt az állandó központban történő vajdai ítélkezés, a bírósági fórumokat gyakran az elnöklő vajdák, alvajdák lakóhelyein tartották. A vajdai bírósághoz közvetlenül lehetett fordulni, ide kerültek a hiteleshelyi úton idézett nemesek jogvitái és a megyéktől vagy az úriszékektől fellebbezett ügyek.

Nagyobb perértékű bűnperekben vagy jelentősebb összegű magánjogi jogvitákban, továbbá ha a felek együttesen kérték, a vajdai közgyűlés döntött. Ilyen közgyűlést

121 Dáné Veronika: „Minden birodalmak ... törvénnyel is oltalmaztatnak”. Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése. In *Korunk* 2013/3. 50–56.

122 Részletekről lásd Janits (Borsa) Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Budapest 1940.

123 Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon II.* Budapest 1899. 110.

hirdethettek mind a hét vármegye részére, de gyakran tartottak ilyen fórumot egyetlen megye területén is. A közgyűlésen minden megyebeli lakos részt vehetett. A több megye részére hirdetett vajdai közgyűlés székhelye általában Torda volt. Előfordult, hogy a vajdán (alvajdán) kívül maga a király rendelte el a kollektív bírói testület összehívását. Arra is gyakran volt példa, hogy a vajda királyi megbízásból, a király nevében rendelt el bírósági közgyűlést. Nagy Lajos a külön királyi parancsra összehívott közgyűlésen személyes megjelenést tett kötelezővé. Ő erősítette meg a vajdai ítélkezés tekintélyét is, amikor megtiltotta, hogy az erdélyi birtokos főpapok és bárók közönséges ügyeiket a királyi kúriába vigyék. Az udvarhoz kezdetben csak azokban az ügyekben lehetett Erdélyből fellebbezni, melyek első fokú elbíráláskor valamilyen rendelkezésre álló írásos bizonyítékot figyelmen kívül hagytak.

A vajda ítéletével elégedetlen fél a 14. század végétől azonban már a királyi kúriához fordulhatott. Gyakori volt, hogy ilyen esetben is a vajda bírálta el az ügyet, ekkor már főpapi és országos bárói bírótársakkal. Az első törvény, amely az első fokon eljáró tisztviselő számára kötelezővé tette az ügy királyi kúriába való felterjesztését, az 1444. évi IX. tc. volt. Ezt az elvárást erősítette meg az 1500. évi VI. törvénycikk is. Az Erdélyből fellebbezett ügyekben – az oklevelek tanúsága szerint – általában az országbíró járt el. Ez alól II. Ulászló tett kivételt, aki a hatalmaskodás négy esetében nemesek ügyeiben a vajdai széket nyilvánította végső ügydöntő fórumnak, ahonnan csak kivételesen lehetett a királyhoz fellebbezni.

Székelyföld korabeli igazságszolgáltatási szervezetéről kevés adatunk van. Bizonyos, hogy a *hét székely szék* már kezdettől igazságszolgáltatással is foglalkozott: elnevezésüket (sedes) is innen származtathatjuk. Az itteni igazságszolgáltatás a területi elv szerint zajlott, alapvető topográfiai kereteit a hét szék határa határozta meg. A székeken belül a *főhadnagy* (maior exercitus), későbbi nevén a *kapitány*, a *királybíró* (iudex regius) mint főbíró és a neki alárendelt *területi bíró* (iudex terrestris) játszott fontos jogszolgáltató szerepet. A bírói hatalommal felruházott tisztviselőket az adott szék nemeiből és ágaiból évente választották. A főhadnagyi és főbírói tisztség elnyerésére csak annak volt lehetősége, aki a lófők (primipilii) csoportjához tartozott.

Fontosabb ügyekben a *székely ispán* bíraskodott, aki az 1555-i székely konstitúciók szerint évente minden székben 15 napos bírói közgyűlést hirdetett, ahol az igazság kiszolgáltatásában 12 esküdt segítette.¹²⁴ Arra is van adatunk, hogy egy-egy székely székben maga az uralkodó tartott bírói közgyűlést (például 1427-ben Zsigmond király). A 15. századi töredékes források azt valószínűsítik, hogy a székek bíróságaitól Udvarhelyszékhez mint *főszékhez*, innen a *székely ispánhoz* lehetett fordulni. A székelyek számára is nyitva állt az út fontosabb vitás ügyeik király elé vitelére.

A székelyföldi szabad királyi városok nem a székely jog (jus siculicale), hanem a királyi jog (jus regale) alá tartoztak. A 15. század elejéig a székely ispán bírói joghatóságot gyakorolt egyes szászok lakta vidékek (Beszterce, Brassó) fölött is. Ez a jog azonban a század közepére megszűnt.

A székely falvak jogélete rendkívül színes volt. Imreh István megállapítása alapján ezeken a településeken hosszú ideig számottevő volt a paraszti önrendelkezés alapján kivirágzó rendtartásalkotás. A legtöbb falutörvény a székely székek területéről maradt ránk. Ezek rögzítették a gazdálkodás rendjét, az igazságszolgáltatás szervezését és eljárásrendjét is. A jobbágyfalu bíraskodási rendjében nagy szerepe volt a földesúri hatalomnak, de a korabeli falutörvényekben az életviszonyok hagyományos rendje és a szokásjogi normák is fellelhetők. A székely falvak jogszolgáltató, érdekgyegetető közreműködői a választott bírák és az esküdti testületek voltak.¹²⁵

(c) Az erdélyi szászok és a román lakosságú területek bírósági szervezete

Az erdélyi szászok törvénykezési kiváltságainak jogi alapja a II. András által adományozott Diploma Andreanum (1224) volt. Ebben az uralkodó garantálta, hogy „az egész nép Szászvárostól fogva Barót nevű helyig az székhelyek földével, Sebes földével és Daróc földével együtt” a jövőben egy bírótól függ. A privilegiumlevél megerősítette a szebeni ispán joghatóságát és előjáróik kijelölés nélküli választásának jogát. A szászok felett ezt követően, ha saját fórum előtt nem tudták jogvitáikat eldönteni, csak a király és a – legtöbbször a magyar nemesek sorából kikerülő – szebeni ispán ítélezhetett. Jogvitáikat közvetlenül a király elé nem vihették, előtte a helyben rendelkezésre álló fórumokhoz kellett fordulniuk. Az Andreanum igazgatási szempontból is jelentős változást hozott, hiszen a kisebb ispánságokat és a területükön található szász falvakat átfogó kormányzati egységbe (comitatus Chybinienis – libertas Cibiniensis) fogta össze.

Az 1291. évi XXXI. törvénycikk megerősítette a nemeseknek tekintendő szászok általános mentességét a megyei ispán bíraskodása alól. A király megyei helytartói az erdélyi Szászföldön csupán lopás, rablás, valamint tized- és pénz- (beváltási) ügyekben ítélezhettek, de – ha úgy érezték, hogy őket a megyei ispán elnyomja – ezekben az esetekben is közvetlenül kérhették a királyi igazságszolgáltatást.

Az erdélyi szászok egykori bírósági viszonyai sok tekintetben a székelyek ítélkezési rendszerére emlékeztetnek. Abban viszont eltérés mutatkozott, hogy az erdélyi Szászföldön megerősödő városias településeken választott bírák (iudices) ítéleztek a szintén választott tanács tagjaival. Ezek a városbírák (Stadtrichter) közepes jelentőségű ügyekben a lakosokat bíró székkük elé idézhették és ítélezhettek ügyekben.

Károly Róbert reformjai nyomán a királyföldi szász területeket székekre tagolták. A négy szász territórium (provincia, comitatus) átszervezése a szebeni provincia az ún. Hétszék létrehozásával történt meg. A székek élére az uralkodó maga jelölte ki a királybíró (iudex regius) – a történeti forrásokból jól követhető gyakorlat szerint – a hozzá közel álló szász geréb, illetve később a városi vezető családok tagjai közül. A székgyűlésen, szék bíróságon a királybíró fontosabb ügyekben együtt döntött a mellérendelt szék bírákkal (Stuhlrichter), esetenként később a székek vezető városainak városbírájával (Stadtrichter) és az esküdteikkel.

124 Kordé Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD-értekezés. Debrecen 2003. 69–78.

125 Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947. 6–7; Imreh István: *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Bukarest 1973; Domokos Andrea: *A székely faluközösség erkölcsi és jogi normái*. In Gönczöl Katalin, Kerezi Klára (szerk.): *Tanulmányok Szabó András 70. születésnapjára*. Budapest 1998. 7479.

Itt is volt falusi és városi bíraskodás, amelyek mellett a székekbe szerveződött közösségek önálló bíróságokat szerveztek. Az ítélezés kettős rendszerű volt. A közösségi jelleget a székbíró (judex terrestris), az állami ítélezést a királybíró (judex regius) képviselte. I. Mátyás az örökletessé vált királybírói tisztséget újra választás alá vonta, az előkelő szász patríciusok közül választását rendelve el.

A legfontosabb ítélezési fórum az évi négy alkalommal tartott *székgyűlés* volt. Ezen a királybíró elnökölt, aki a választott székbírákkal és esküdtekkel szolgáltattott jogot. Később – főleg Zsigmond uralkodásától kezdve – azon székekben, ahol viszonylag állandó szervezett városok voltak, ezek polgármestere és tanácsa vette át a székgyűlés bírói funkcióját. A székek bírósága felett a hét bírák széke állt. Erről a fórumról keveset tudunk, az azonban tény, hogy egy idő után szerepét a szebeni királybíró elnökle alatt álló szász nemzeti közgyűlés vette át. A testület ülésain a városok polgármesterei, a királybírák, székbírák, esküdtek és a székek küldöttjei vettek részt. A szász bíróságoktól csak a királyhoz lehetett fellebbezni. Mentések voltak a vajda joghatósága alól, kivéve azokat a birtokpereket, amelyek valamely szász Királyföldön kívül fekvő birtokaira vonatkoztak.

Az erdélyi szászok egyes területei kezdetben a katonai szolgálatot ellátó székelyek fennhatósága alá tartoztak. Később (1402) elérték, hogy ők is a hét székely szék mintájára külön királybíró vagy ispánt választhassanak. 1464-ben I. Mátyás szintén engedélyezte a nagyszebenieknek, hogy királybírájukat maguk választhassák. Röviddel ezután az uralkodó megszüntette a királybírák tisztségének öröklődését, és valamennyi széknek megengedte a királybíró választását. A 15. századra így a szászság önálló nemzetiségi önállóságot nyert, önálló közjogi státushoz jutott, melyet szász nemzeti egyetemnek (Nations-universitát) neveztek. Ezek után az egész szász föld legfőbb ítélező testülete a Szász Egyetem, ill. annak közgyűlése (Conflux) lett. A közgyűlés – amelyen a szász városok, székek és kerületek küldöttjei vettek részt – évente egy-két alkalommal ülésezett. Az Egyetem közgyűlésétől az uralkodóhoz lehetett fellebbezni.¹²⁶

A korabeli Erdély negyedik politikai és bírósági egysége a román etnikumú lakosságot fogta át. Az itt kialakult bírósági szervezetnek három formáját ismerjük. Viszonylag hamar kialakult az egyházi ítélezés Bihar vármegye ortodox román lakossága fölött. Már kezdetben volt példa a megyei keretek között szerveződő igazságszolgáltatásra (Máramaros), és – a másik két etnikumhoz képest kisebb mértékű – ítélezési autonómiatörekvésekre is utalnak adatok. Erre vonatkozó legkorábbi ismert oklevél Hunyad megye területére vonatkozik, ahol a hátszegi kerületben 12 kenézből, hat román papból és hat közemberből álló esküdtszék alakult. A román lakosságú kerületek összefogása korán megindult; legtovább Krassó-Szörény vármegyében jutott. A román lakosságú területeknek azonban nem volt önálló bírósági rendszere, közös fellebbviteli fórum sem alakult ki. Ítélezési szervezetüket az erdélyi magyar vármegyék mintájára hozták létre és működtették.

¹²⁶ Szabó Béla: *Az erdélyi szászok bíraskodási szervezete a korai újkorig*. In *Jogtörténeti szemle* 2017/1–2. 32–34.

3.3. A jog alakulása

Az állam-, a politika-, és az alkotmánytörténet korszakainak markáns határvonalai kevésbé találhatók meg a jogtörténetben, a jogtörténet fordulópontjai nem feltétlenül esnek egybe a politika radikális változásaival. A jog sokkal több, mint állami eszköz, a jog társadalmi meggyőződés és gyakorlat, tradicionális megoldások, tételek, intézményi technikák összessége. A konfliktusok kezelésére és a konfliktuskerülésre kimmunkált válaszok foglalatja, elfogadott eljárások és alkalmazott válaszok praxisa. Azt persze aligha állíthatnánk, hogy István keresztény államépítő munkássága ne ráta volna meg a jogéletet, de a magyarság ősi joga, a hétköznapiakat szabályozó magatartási normák jelentős rész túlélte a rendszerváltoztatás kataklizmáját.

A jog azon kötelező erejű magatartásszabályoknak az összessége, melyek a társadalmi együttélést rendezik, ennél fogva jog nélkül nem létezhet emberi közösség. A jognak legfontosabb kritériuma a kikényszeríthetőség, hiszen szabályozó funkcióját csak így teljesítheti. Ha nincsenek a normákat kikényszeríteni képes erők, kezelhetlenné válnak az emberi kapcsolatok, megszűnik a rend. A keresztény államszervezés a korábbi hatalmi tényezők helyébe újabbakat állított, de a társadalom mélyebb rétegeinek világa tovább őrizte hagyományos szokás- és szabályrendszerét, élte mindennapi életét. Ezek az ősi normák erővel határozták meg a társadalmi kapcsolatok rendszerét, az értékörzést, az élet rendjét, a vagyon sorsát. Csak szisztematikus és következetes törvénykezéssel és törvényhozással lehetett rajtuk változtatni. A középkor világában a király (állam) csak egy a lehetséges jogformáló intézmények között. Az egyház, a magánhatalmak, az önkormányzatok, a települések, a lakóközösségek mind alkalmasak voltak erre, akár karhatalommal, fegyveres erővel, akár a fenyegetés pszichikai kényszerével, akár a közvélemény elítélő erejénél fogva.

A kényszer mögött elvárt magatartás fogalmazódik meg, amit a kényszer birtokosa jogi formába öltöztetetten megfogalmaz. Az igényt joggá kell tenni. A joggá válás folyamata vagy a jogalkotásban, vagy a jogképződésben érhető tetten. A jogalkotás kifejezésnek az a jelentése, amit mai szóhasználatunkban alkalmazunk, értelmezhetetlen a középkori magyar társadalomra és állami gyakorlatra. Az ún. írott jog (másként alkotott jog: törvények, rendeletek, határozatok és utasítások) hierarchiája és a mögöttük álló állami szervek (melyek rangot és tekintélyt biztosítanak az általuk kibocsátott jogi normáknak), továbbá ezek szisztematikus rendszere még nem alakult ki. A jogi normák és az állami szervek közötti kusza alá- és fölérendeltségi, valamint mellérendeltségi viszonyok elrendeződésének korában világos képet hiába is keresnénk. A jog nem csak az államélet felső szintjein (király, királyi tanács, országgyűlés), hanem a társadalom szinte valamennyi közösségében képződött. Az önkormányzatok, a helyi lakóközösségek legalább annyira forrásaivá váltak a jognak, mint a bíróságok vagy a közigazgatási szervek gyakorlata.

A középkori jogosultságok mozaikszerűsége, „a szabadságok kis köreinek”, kiváltságos közösségeinek kusza halmaza, a társadalom hatalmi, rendi, területi, etnikai széttöredezettisége egy lényegében átláthatatlan, zavaros jogi képletet teremtett. Az évszázados privilégiumokkal bíró, hagyomány támogatta autonómiák (így az egyház, a vármegyék, a kiváltságos kerületek, erdélyi székely és szász székek, az immunitást

és pallosjogot bíró nagybirtokok, a szabad királyi városok, bányavárosok, privilegizált mezővárosok, szepesi szász városok, praediális és más kisebb kiváltságolt székek) rákényszerültek saját jogaik meghatározására, ugyanakkor ragaszkodtak is hozzá. A sokszínű jogállás sokszínű jogot eredményezett. A jogfejlődés a felsorolt keretek között egymástól eltérő, olykor ellentétes irányba fejlődött. Azért is, mert jogot alapító kiváltságai eltérő terjedelemben és jelleggel határozták meg autonómiáikat, s azért is, mert, közel a hétköznapi élethez, engedtek a praktikum szorításának és igényeinek. A jog a törvénykezés gyakorlatában, a bíróságok elé kerülő ügyek körének megfelelően, a helyi szokásokhoz és érdekekhez igazodva alakult. A középkorban a központi hatalom nem volt alkalmas arra, hogy a társadalmi viszonyok minden jogi szabályozást igénylő rétegét lefedje jogalkotói tevékenységével. Hatalmas területeket hagyott szabályozatlanul, amelyeket csak a helyi joggyakorlat volt képes kitölteni. A feladat még hosszú időre biztos helyet jelölt ki az alsóbb szintű jogszolgáltatásban a jogképződésnek, a ítélkezésben születő jognak.

3.3.1. A jog forrásai

A jog alapjait tehát azon magatartásszabályok képezik, melyhez a társadalom (állami, közösségi vagy magánhatalom) kényszerrel rendel (jogi norma). A jog szabályai vagy képződnek a jogi gyakorlatban („íratlan jog”), vagy arra jogosított szervek alkotják őket („írott jog”). A feudális rendi társadalom történetének java részében hiányzott a jogéletről a következetes szerkezet, az értékelhető rend, a strukturálható elvek rendszere. Legfeljebb gyakorlatok alakultak ki, melyeket utólag csoportokba lehetett rendezni.¹²⁷ A jog a konkrét problémákra keresett válaszok világa volt, ahol nem a teória vált rendező elvvé. Nem voltak jogágak, jogágcsoportok, a jogintézmények legfeljebb a praxisban körvonalazódtak. Ennek megfelelően a jog a szabályok bonyolult szövevényeként borult a társadalomra, melynek sem normái, sem szankciói nem differenciálódtak aszerint, hogy vajon köz- vagy magánviszonyokat, netán vagyoni vagy büntetőjogi kérdéseket szabályoz-e. Problémák és konfliktusok voltak, amire válaszolni kellett. Hogy ezek a mai értelemben vett büntetőjog, közigazgatási jog vagy polgári jog terrénumába estek volna, a jog kezelése szempontjából érdektelen volt. Sőt, a tapasztalat szerint gyakran kezelték a ma bűncselekménynek tekinthető kérdéseket magánjogias módon (például hatalmaskodás) vagy házassági jogi problémákat büntető következményekkel (például nőrablás). Persze mindebből a leglényegesebbnek tűnt a kikényszerítéshez felhasználható eszközök köre, ami a büntetőjogiasság irányába terelte a szankciórendszert.

Mindebből következően a jog leggyakoribb megjelenési helye a bíraskodás volt. A bíró, mint láttuk, „hatalommal rendelkező”, a jogszolgáltatási lehetőséget különböző okoknál és felhatalmazottságnál fogva birtokló befolyásos személy. Jellemző módon, az első évszázadokban még az írott, alkotott jog is többnyire a bírói fórumokon keletkezett, így a király törvényszékén vagy a congregatio generalisokon. A rendiség hozta magával a különváló jogalkotó fórumok kialakulását (országgyűlés, nemesi közgyűlések). Ezzel kezdetét vette a jogképző és jogalkotó funkciók lassú szétválási folyamata.

127 Bónis György: *Középkori jogunk elemei*. Budapest 1972. 67, 184.

A jogforrás az az erő, mely jogszabályokat létesít, amelyeknek végrehajtása kényszerítő eszközökkel biztosított.¹²⁸ Egyben a jog megismerési formája, azon alakja, melyből a jogalkalmazó vagy jogalkotó szándékát megismeri a társadalom. A középkorban a szabályozás legnagyobb hányada a szokásjog (consuetudo) terrénumába esett, mely korszakunk végéig megtartotta elsőprőben domináns szerepét. A szokásjog peremén képződött (mint a falvak, szomszédságok joga) a jogszokás, és itt érvényesült a törvény hatálya alól kivételt nyújtó kiváltság (privilegium). Ez utóbbin alapult a helyi hatóságok statútumalkotási joga. A királyi hatalom törvény- és rendeletalkotása színezte ezt a képet, ami korszakunk végére már tartalmazta a rendi országgyűlések törvényalkotási jogkörét is. A jogforrások között hierarchikus alá-fölérendeltségi viszonyok nem alakultak ki. A szokásjog döntő szerepétől eltekintve nem volt még tekintélysorrend sem. A római jogi alapokra épülő modern felfogással szemben a középkori Magyarországon a kivétel lerontotta az általános szabályt, a „régí jó” jog az újat, a helyi jog az országosat. A régi jog meghivatkozása lehetőséget biztosított a meglévő megoldások és kiváltságok erejének növelésére. A jog alakítása sem a római jogi elvnek (lex posterior derogat generali, a későbbi törvény lerontja az előbbi) megfelelően történt, hanem a régi megerősítése során eszközölt módosításokkal. Semmi sem zárta ki a megerősítő dekrétum vagy szabály, megerősítő oklevél kibocsátója számára az átfűrt és konstituált szövegben a módosításokat, akár deklarátíve megvonva bizonyos jogokat, esetleg éppen bővítve a kiváltságokat, akár hallgatólagosan módosítva a katalógust.

A szokásjog (mely lehetett országos, területi és helyi) a középkorban a magyar jog legmeghatározóbb és legegységesebb jogforrása volt. Kitejesedését korszakunk utolsó évtizedeiben érte el. A magyar szokásjog jogkönyvben történt összefoglalása tartósította szilárdságát és befolyását a jogéletre. Alapja az a magyar ősi jog volt, mely a törzsek vándorlásai alatt, évszázadok során jött létre, s a hétköznapi együttélés hagyományos szabályának számított. A keresztény államszervezés a mindennapi társadalmi életet csak felületesen s kevésbé érintette, így a királyi törvényhozás megtartotta a jogrendszer részeként e normacsoportot. A szokásjog plasztikusságát a bírói gyakorlat biztosította, mely a törvénykezés során kialakult tételekkel, illetve az ítéletekben foglaltakkal formálta a consuetudót. A bírók, bíróságok ítéleteikben megfogalmazott akarata egyben jogformáló is lett.

Súlyát tükrözték a jogra gyakorolt hatásai. A Hármaskönyv összefoglalásában ez a szokásjog hármas ereje volt. Törvénytől értelmezése következtében a szokásjog a törvényi jog szabályozási hiányait saját gyakorlatával kiegészíthette, behelyettesíthette. Törvénymagyarázó hatása a nem kellő világossággal megfogalmazott törvényi szabályok értelmezésében volt tetten érhető, ugyanis értelmezhetette azokat, akár változtathatott is rajtuk. A szokásjog legjelentősebb elismert jogi hatása a törvény lerontása volt. Amennyiben a törvényi jog és a szokásjog ellentétbe kerülne egymással, a szokásjog mint a praxisban képződött, „régí jó” szabály érvényesülhetett a törvénnyel szemben, s hatálytalaníthatta a törvény szövegét.¹²⁹

128 Degré Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs 2010. 123.

129 HK. Előbeszéd, 11. cím. Miben különbözik a törvény a szokástól: és a szokásnak hármas erejéről 3–5.§.

A Hármaskönyv összefoglalta a szokásjoggal (a szokásjoggá válással) szembeni elvárásokat. Ezek között alapvető feltétel volt, hogy az „régi és jó” legyen. Minél régebbi volt egy szabály, annál erősebbnek tekintették. Nem az új szabályok írták felül a régit, hanem a régiek vetettek akadályt az újaknak. Ennélfogva azt a szabályt lehetett a szokásjog részének tekinteni, mely idősült (tehát tartós, legalább tíz éven át tartó) és gyakori (gyakran és ismétlődően előforduló) volt. További követelménynek tekintette a kor jogfelfogása az okszerűséget (a racionalitást, vagyis a „közjóra” irányultságot).

A *jogszokás* a jog egy meghatározott, az ősi jogrendből örökölt s a középkori társadalomban létrejött területe, a feudális-rendi társadalom alsó rétegeinek saját joga, mely kívül esett a hatalom érdeklődésén. A földesúri hatalom a legtöbb olyan kérdésben, amely saját közvetlen érdekein túlmutató szabályozást igényelt, a feladatot áthárította a falvak közösségeire. Ennek a lehetőségnek keretében alakultak ki a falutörvények, jött létre a nép joga, melynek normáit a paraszti közösségek maguk formálták. A „hivatalos jog” által nem akceptált szabályozási kérdésre adott válaszként, a számára „fentről” meghagyott „lenti” térben alakult ki, s az idők folyamán olyan szívósságra tett szert, hogy részleteiben megérte a 19. századot is. Az itt kialakult jog betartatását a közös vélekedés és a közösen alkalmazott kényszer biztosította. A jogszokás fontos jellemzője, hogy nem valamely bíróság vagy hatóság által tudomásul vett vagy alkalmazott szabályokat fogta össze, hiszen ahogyan a hivatalos kényszert állítottak volna mögé, úgy a felsőség jogává vált volna. Az önként vállalt, kikényszerített és betartott szabályok a közösség alapvető érdekeként jelentek meg. (Miként az igazgatás, az életrend, a helység nyugalma, a tisztaság és egészség fenntartása, a közös teherviselés és a számadás, a mezeti gazdálkodás (földművelés, legeltetés, pásztorkodás, erdőgazdálkodás, szőlőtermesztés rendje). Erdélyben a székely társadalom sajátjaként tartották számon a falutörvényeket. A falutörvény a falugyűléshez kötődött, „melyen közakarattal határoznak dolgaik felől, mindannyian, akik akaratukat kinyilváníthatják, és mind, akik az együttesen vállalt törvények megtartására köteleztettek”. A falutörvény „mindenki” (nyilván a túlnyomó többség) által elfogadott szabály volt, melynek lényege szerint a szerződéses jelleg, ugyanis a falu tagjai közösen fogadják betartását és állapotodnak meg a tartalomban. A szabály kényszerítő ereje a közös döntésen alapuló közösség akarata volt.¹³⁰

A *kiváltság* hosszú időn keresztül alig különbözött a decretumtól. A privilégium is függőpecsétetes oklevélként adatott ki, egyeseknek vagy közösségeknek (esetleg népcsoportoknak, etnikumoknak). A kiváltságlevélben az uralkodó jogokat összefoglaló speciális királyi aktusával a címzettet bizonyos előnyökhöz juttatta, tevékenységekre jogosította fel, mentességeket biztosított neki. Ilyen értelemben a kiváltság kivételt jelentett az általánosan érvényesülő szabályok alól. A középkori társadalomban a kivételes szabályozás nem jelentett különleges megoldást, minthogy maga a társadalom is szabadságok (értsd: privilégiumok) kis köreiből épült fel. Mindenkinek annyi joga volt, amennyit a közössége juttatni volt képes neki. Privilégiumokra épült a nemesi autonómia, a kiváltságos kerület, a székek többsége, a szabad királyi város, a földbiratok, a hajdúközösség és így tovább.

130 Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 12.

A Hármaskönyv szerint a kiváltság feltétele volt az alkotmányos jelleg, azaz nem ellenkezhetett a magyar közjoggal és a magyar alkotmánnyal; nem szállhatott szembe a közönséges szokásjoggal, végül mások hasonló jogait nem sérthette, melyet a „salvo iure alieno” záradék is kifejezett.

Középkori „törvény” szavunk jelentése jóval tágabb volt a mai értelemben használt törvény kifejezésnél (jó, hatalom, igaz, ítélet, jog, szokás).¹³¹ A király által kibocsátott törvény latin megfelelője a decretum volt, utóbb kiszélesedett a statútum, articulus irányában. A keresztény királyság kezdeti évszázadaiban a királyi akaratnyilvánítás eszköze, lényegében királyi parancs. A törvény a király udvarában, ítélkező székén vagy királyi tanácsában, előkelők gyűlésében vagy zsinatokon formálódott jogszabályszoeggé, de formális érvényességéhez a király neve és pecsétje volt szükséges, mivel „királyi hatalmunknál fogva” született jogforrásról volt szó. A királyi dekrétum konkrét formája lehetett ítéletlevél, jogmegállapítás, esetkezelés, nyugati minták alkalmanként szó szerinti átvétele, melyek írásba foglalását különösen kezdetben külföldi klerikus írástudók végezték. Létrejöttének körülményeiről keveset tudunk. Az bizonyos, hogy bírói társak, tanácsosok, az udvarban megforduló előkelők meghallgatása a normaszöveggel kapcsolatban szokás volt, de a király döntéseként jelent meg a tartalom. A törvények többsége nem klasszikus értelemben vett jogalkotási termék volt: különböző időkben született, utólag összemásolt döntésekről volt szó.¹³² A törvény valójában annyit ért, amennyit belőle meg tudtak valósítani. A középkor szegényes jogi infrastruktúrája az érvényesítésnek nagy akadálya volt, emellett azonban kellően ambiciózus végrehajtás esetében, a méltóságok egyetértése mellett, az ő segítségükkel lehetett sikert elérni. Az esetek többségében a törvények az uralkodó életében érvényesültek, azt követően a hatályban maradáshoz már többnyire szükség volt az utód megerősítésre. A törvények hatására vonatkozó fontos tény, hogy a bírói ítéletekben a 15. századig nem hivatkoztak a dekrétumokra.¹³³

A 13. század a törvényhozás elméletének és gyakorlatának változását hozta. Az évszázad törvényei már arra hivatkoznak, hogy bár az uralkodó a decretum kibocsátója, azt mégis jobbagyurai, szerviensei, bárói, nemesi gyűlésének kérésére adta ki. A király eltávolodott a törvénytől, kevésbé érezte magára nézve kötelezőnek az olykor kikényszerített törvényeket. A 14. századtól pedig megjelennek a politikai térben a rendek, beleszólást követelnek az országos jelentőségű jogszabályok meghozatalába, amit az országgyűlési pozíciói kiépítésén keresztül ér el. A 15. században az országgyűlés a törvényhozás otthonává, a rendek pedig állandó és egyenrangú résztvevőjévé váltak a folyamatnak. A törvényhozás fejlődését az uralkodói érdekek a legközvetlenebbül támogatták, hiszen a központosítás, az új pénzügyi reformok, az árutermelés kiterjesztése, a kereskedelem vámoztatása, az ipari termelés adóztatása, az új típusú közigazgatás a modernizáció és a jogbiztonság követelményét fogalmazta meg, mely a szokásjoggal szemben a törvényi jog primátusát helyezte előtérbe. A rendi dualizmus kiépülő szervezetében törvénynek azt a jogforrást tekintették, amit a törvényesen egy-

131 Kovács Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest 1966. 58.

132 Kiss Gergely: *Állam és egyház a 11–12. századi törvényalkotásban*. In Font Márta, Kajtár István (szerk.): *A magyar államiság ezer éve*. Pécs 2000. 70–71.

133 Degré Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs 2010. 126.

behívott országgyűlés elfogadott és a törvényesen megkoronázott király szentesített. A törvény a 16. századtól nem más, mint a rendi dualizmus alkufolyamatában létrejött megegyezés a rendek (a nemzet) és a koronás király között.

A *szabályrendelet* (statútum, statuta municipalia) önkormányzattal rendelkező közigazgatási és egyéb testületi szervek jogforrásformája volt. A területiális, regionális, a középszintű (területi) és helyi hatóságok lehetősége volt saját területén hatályosuló jogszabályokat alkotni. A szabály csak a testülethez, az önkormányzathoz tartozókra terjedt ki. A kiváltsággal rendelkező önkormányzatok alapvető és legfőbb joga volt a törvénykezés (azaz ítékezés), melyből kifejlődött a jogmegállapítás, majd a jogalkotás joga (törvényhatóság). Így statútumalkotási joggal rendelkeztek a vármegyék, a kiváltságos kerületek, a székely és szász székek, a szabad királyi városok. Jelentősége nem volt csekély a végrehajtó hatalom helyi gyakorlásában, az alsóbb közigazgatásban.

3.3.2. Erdély joga

A magyar szokásjogot korszakunk végén összefoglaló Hármaskönyv az erdélyi jogról akként nyilatkozott, hogy az „némileg” eltér és elüt „a mi törvényünkötől”,¹³⁴ „törvényei és szokásai némely tételekre és cikkelyekre nézve különböznek”.¹³⁵ Sőt, miként a kérdésfeltevést indokolja: nem csupán arról van szó, hogy általában mutatkoznak különbségek, de még az egyes vármegyék joga között is eltérések vannak, melyek „imígy-amúgy” behozott, törvény gyanánt alkalmazott bizonyos szokásokra vonatkoznak. A szöveg erős üzenettel bírt az országos jog egysége szempontjából. A „némileg” és a „némely cikkely” határozott állásfoglalás volt az országos jog erdélyi érvényesüléséről, a csekély mértékű különbözésről. Az „imígy-amúgy” módon behozott eltérő szokások a bizonytalan jogi útra vetnek árnyat.

De mert az emberdíjak és bírságok fizetésében, a perek bonyolításában, a törvényszakok megtartásában a tartományban eltérő szokásokkal élnek, foglalkoztatta a jogkönyv szerzőjét a kérdés: hogyan egyeztethető össze az országosan kötelező jog gondolata a különállással? A válasza világos és egyértelmű. Nem utasította el a saját jog lehetőségét, de meghatározza annak feltételeit. 1) Legyen saját joghatóság a jogalkotáshoz, 2) szükséges a feljebbvaló (a király) jóváhagyása, 3) sem isteni, sem emberi jogot nem sérthet, 4) jogtalanságot ne eredményezzen, 5) más jogainak nyilvános ártalmára és sérelmére ne legyen.¹³⁶ Ezzel lényegében egyetértett a speciális jogalkotással.

Ezek után felmerült egy másik lényeges kérdés: ennek a külön jognak milyen tartalmi korlátai vannak? A Hármaskönyv itt is keményen formuláz. „Mindazáltal ennek a Magyarországnak közönséges határozatait és végzeményei ellen az erdélyi fórumokon” semmit sem rendelkezhetnek, és statútumot nem alkothatnak. Ugyanez a helyzet a perjogi szabályokra vonatkozóan. Határozhatnak ezekről józan tárgyalással, de döntésük „az egész ország közönséges végzeményét” és a királyi curia régi és jóváhagyott szokásait nem sérthetik, és azokkal nem ellenkezhetnek. A fekvő jószágok és birtokjogok tárgyában a tartományból fellebbezett perekben hozott ítéletek és bírósági

határozatok kötelezőek, azokat a vajda bírói hatalma sem írhatja felül.¹³⁷ A Hármaskönyv kitért a szabad királyi városok belső szabályalkotására is, és elismerte úgy a városi, mint a céhes statútumok létjogosultságát. Amit a jog ehhez megkövetel: a király hozzájárulása, az igazságos, tisztességes, mások jogait és szabadságát tiszteletben tartó, másnak sérelmet nem okozó szabályozás. Mind a városok, mind a vármegyék és más jogalkotó szervek által alkotott jog hatálya csupán a közösség területére és annak tagjaira terjedt ki.¹³⁸

A király és az országos törvényhozás is tanújelét adta annak, hogy Erdély lakóit és területét törvényalkotási illetékségébe tartozónak tartja. Az ország rendes bírának sorában rendelkezett az erdélyi vajda és a székely ispán eskütételéről,¹³⁹ a vajda helyéről az országos bíróságokban¹⁴⁰ a nyolcados törvényszékek erdélyi tartásáról,¹⁴¹ az Erdélyből felküldött ügyek felülvizsgálatáról,¹⁴² a vajda pecsétje alatt eszközölhető perbehívásokról,¹⁴³ az ítéletek végrehajtásáról,¹⁴⁴ az erdélyrészi nemesek fellebbezéseinek elbírálásáról.¹⁴⁵

Világossá tette, hogy Erdély jogairól és szabadságairól a magyar országgyűlés van hivatva intézkedni.¹⁴⁶ Kötelezte az uralkodót, hogy az erdélyi vajdaságra és a székely ispánságra kizárólag magyarokat nevezzen ki¹⁴⁷ az erdélyi vajdát és a székelyek ispánját is az országos haderőhöz egy-egy bandérium kiállítására.¹⁴⁸ A koronajavakat felsoroló törvénycikk félreérthetetlenül jelezte az ország igényét a szászok lakta vidékekre, valamennyi bányára és sókamarára, a bányák helyeire és Kolozsvárra, az erdélyi részekben szedni szokott huszadokra, ötvenedekre és századokra, Görgény,

137 HK. III. rész 2. cím 4–5.§.

138 HK. III. rész 2. cím 6–7.§.

139 1435 évi (II.) 1. tc. Az ország rendes bírairól és azok esküjéről, 1486. évi 73. tc.; 1492. évi 33. tc. a nádor hatalmáról, a királyi bírákról és tisztekről, az ispánokról és a rendes bírák ülnökeiről, helyetteseiről, ítélő mestereiről és ezek esküjének alakjáról az ország rendes bírái és helyetteseik, úgyszintén az ispánok, alispánok, ítélőmesterek, táblabírák és mások, a kik az országban bíraskodnak, a maguk helyén esküt tegyenek.

140 1486. évi 68. tc. hogy kik az ország rendes bírái és hogy a törvényszékre hívatlanul senki sem mehet be; 1492. évi 42. tc. hogy kik az ország rendes bírái és kik mehetnek be a törvényszékre? Továbbá a törvényszéki épület ajtajának őrzéséről.

141 1486. évi 3. tc.: Erdélyben és Szlavóniában hasonlóképpen évenként két más nyolcados törvényszéket kell tartani tudniillik a vízkereszt és szent Jakab napiakat. Ezek hasonlóképpen ez ünnepek huszadnapján vegyék kezdetüket és tartsanak addig, a meddig szükségesnek látszik.; 1492. évi 41. tc. az erdélyi részekben és Szlavóniában két nyolcados törvényszék tartandó; 1498. évi 2. tc. a nyolcados és a rövid törvényszékek tartásáról, valamint az ülnökök megválasztásáról és ezek fizetéséről; 1500. évi 9. tc. miképpen tartandók a törvényszékek Szlavónországban és Erdélyben?

142 1504. évi 30. tc. a Dalmát-Horvát-Szlavón országokból, valamint Erdélyből felküldött ügyek felülvizsgálata céljából a negyven törvénykezési naphoz négyet kell adni. a melyek alatt ezek az ügyek megvitatandók.

143 1486. évi 6. tc. a hatalmaskodások, kártételek és bántalmazások tárgyában indított pereket az első nyolcados törvényszéken, ha pedig birtok dolgát érintik, a másodikikon kell befejezni, és perbehívást minden bíró elrendelhet.

144 1519. évi 22. tc. Szlavóniában és Erdélyben az ítéletek végrehajtása épen olyan módon történjék, mint Magyarországon.

145 1500. évi 6. tc. a dalmát-horvát meg szlavónországi és erdélyi fellebbezett ügyeket, a királyi curia bírása előtt kell megvitatni, és mikor?

146 1464. évi 13. tc Szlavónország és az erdélyi részek megtartandók az ő szabadságaikban.

147 1492. évi 8. törvénycikk a méltóságok és tisztségek magyaroknak adományozandók.

148 1498. évi 21. törvénycikk király és a királyi tisztek bandériumáról.

134 HK. III. rész 1. cím. 1.§.

135 HK. III. rész 2.cím Vajon minden nép vagy vármegye hozhat-e önmagától statútumokat?

136 HK. III. rész 2cím 1–2. §.

Törcs és Déva várakra.¹⁴⁹ Visszatérően szólt a törvényhozás az Erdélyben beszédendő kamaranyereség és ötvened módjáról.¹⁵⁰

Erdélyt illetően a tartomány státuszjegyében egyértelmű volt a magyar jog érvényességének tételezése. A magyar törvények (különösképpen ha a királyi akarat ennek kikényszerítésére képes volt) és a jog egyéb forrásai kijelölték a keretet az erdélyi jog számára. Az Erdélyben alkotott jogszabályok ezzel nem ellenkezettek, sem az erdélyi országos közös gyűlések, sem pedig a statutuáris jog alkotására jogosított önkormányzatok ellentétes tartalmú jogszabályt nem hozhattak. A privilégiumokon nyugvó helyi szabadságok élvezete során képződött vagy alkotott jog éppen a kiváltságolás okán hordozott jellegzetes eltéréseket, melyek azonban a privilegiális felhatalmazottságon nyugodtak, egészen a jog megvonásáig. A magyartól elütő jogrendszer azonban még ebben a körben sem alakult ki, amit végső soron a törvénykezés biztosított, hiszen Erdélyben a király helyettese ugyanazon jog szerint ítelt, mint az anyaországban.¹⁵¹

Az erdélyi tartományi jogalkotás korszakunk utolsó periódusában kezdődött meg, s a fejedelemség kialakulásáig kevés ilyen határozat született. Ezek között Zsigmond Brassóban elnökölte közgyűlésén (1427), a katonaság élelmezése tárgyában elfogadott rendszabályok; az 1437. évi kápolnai közgyűlés uniós aktája; az 1438. évi tordai megerősítő cikkek; az 1454-ben, hunyadi kezdeményezésére tartott kápolnai és tordai gyűlések döntései katonai terhekről; az 1459. évi megyesi közgyűlés uniót megerősítő határozatait; a Mátyás által jóváhagyott hadi szabályok a tordai gyűlésből az 1463. esztendőben, az 1506. évi segesvári gyűlés határozatai közös törvényszék felállításáról és az unióról.

Erdélyország külön szokásjogáról szólva a Hármaskönyv lényegében a magyarországitól eltérő különféle peres díjak és váltságok összegéről számolt be (nemes díja, ügyvédészó visszavonása 66 Ft, hitbér 66 Ft, kisebb hatalmaskodás 50, elődj 33, országgyűlési követ megsértése 100, széksértés 50 Ft). Az erdélyi nemesek vérdíja jelentősen alacsonyabb volt a magyar nemesénél. Míg Erdélyben egy nemes élete 66 forintot, addig Magyarországon 200-at, „ért”. A vérdíj csökkentéséről I. Mátyás rendelkezett 1467-ben, a nagy zendülés után. (Ez egyben azt is eredményezte, hogy az erdélyi és a magyar nemes még a középkor utolsó szakaszában sem volt egyenrangú az anyaországgal. A székelyek díja 25 Ft, a nyelvváltás 12 Ft perdíjak 50 girára rúgtak.)

A székely nemzet közgyűlésének határozatai közül megemlíthető az 1451. évi marosvásárhelyi végzés az oldalágbeliek örökösödéről, az 1466. évi zabolai részgyűlés határozatai a jogrendezésről és a régi székely jog átvizsgálásáról, az 1473. évi kiváltságlevél a közszékelyek védelmében, az 1499. évi udvarhelyi nemzetgyűlés határozatai és II. Ulászló szabadságlevele („nagy privilégium”) a székely szabadságról, az adómentességről, a birtokjogról, a hűtlenségről. Az 1505. évi udvarhelyi közgyűlés bírák (négy főember és tizenhét lófő) választásáról; a hűtlenséget definiáló 1506. évi agyagfalvi közgyűlés határozatai egyes peres kérdéseket rendeztek; az 1555. évi marosvásárhelyi végzések pedig már egy másik korszak részei.¹⁵²

149 1514. évi 3. tc. a királyi koronára tartozó fekvő jószágok és jövedelmek felsorolása.

150 1439. évi 7. tc. a kamaranyereségről, az ötvenedről és a nyestbőr adókról; 1492. évi 26. tc. miképpen hajtandók be a királyi jövedelmek: a kamaranyereség, az ötvened és a nyestbőradó?

151 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 48.

152 Vö. Egyed Ákos: *A székely jog sajátosságai*. In Benkó Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016. 349–351.

A szász jog és kiváltság alapja dokumentáltabb, s ebben a Diploma Andreanumnak jelentős szerepe van. Amikor az erdélyi szász hospesek az uralkodóhoz fordultak sérelmeik orvoslása érdekében, akkor hivatkozásuk és kérésük azon szabadságok visszaállítására irányult, „amellyel nagyapánk, Géza, a legkegyelmesebb király behívta őket”. II. András pedig „elődeink kegyes nyomdokában megmaradva bensónkból kegyességre indulván, nekik korábbi szabadságukat megadtuk”. Az ezután következő tételes szabályozás feltehetően megegyezett az eredeti kiváltságlevél tartalmával, bár ebben nem lehetünk bizonyosak. András kiváltságlevele I. Károly 1317. évi átiratában maradt fenn, amit I. Lajos ugyancsak megerősített 1366-ban. Medgyes és Selykszék 1464-ben nyert Mátyástól saját bíróválasztást. Az 1486. évi privilégiumával egyesítette Kétszéket a szebeni területtel. Brassó kiváltságlevele 1353-ból származik, Zsigmond megerősítette 1395-ben. 1422-ben csatlakozott a Királyföldhöz. Radna vidéke kezdetektől királynéi birtok, Erzsébet vette ki megyei hatóság alól Besztercét. I. Lajos az Andreanumot Besztercére is kiterjesztette, V. László grófsággá tette és Hunyadi Jánosnak adta 1465-ben. 1475-ben Mátyás visszaadta a sz. kir. rangot. Radnát a vármegye alól kivette és Besztercéhez csatolta, amit I. Ulászló megerősített (1498). Kolozsvár 1192-ben a III. Béla által a kolozsmonostori apátságnak adományozott birtok. V. István szabad királyi várossá kiváltságolta, 1313-ban I. Károly kiváltságait megerősítette. A szászok joga ezen privilégiumok keretien belül, részben széki, részben városi jogként fejlődött, melynek korszakunk fő tanúbizonysága az ún. Altenberger-kódex. 1481-ben Altenberger nagyszzebeni polgármester összeíratta a jogot. A jogkönyv lényegében a használt és ajánlott német jog átvétele és adaptációja.¹⁵³

3.3.3. Büntető- és magánjogi tendenciák

Korszakunkban nyoma sincsen még jogágaknak, bár a 15. századra körvonalazódnak ha nem is a kodifikáció, de legalább a jogösszefoglalás feltételei. A büntetőjog számára még nem jött el az idő a különválásra, az önállósodásra, a kodifikáció legelemibb feltételei sem alakultak még ki,¹⁵⁴ a büntetőjog önálló rendszere is hiányzik még ekkor.¹⁵⁵

A jogban legfeljebb magánjogias vagy büntetőjogias szabályozásokról, büntetőjogi jellegű intézményekről beszélhetünk. A jogalkotás a büntetőjog terén (is) erősen korlátozott; *hiányzott a rendszer*, és legfeljebb néhány elv konstatalható. A törvényhozást büntetőjogi szempontból *alkalmi szabályozás* karakterizálta. Kevés volt a törvényben szabályozott bűncselekmény, számos viszont a gyakorlatban büntetett magatartások száma. Az ítéletek a kompozicionális és a tálió elv mentén születtek. Így kevésbé voltak alkalmasak a bűncselekmények közötti valós differenciálásra: inkább ötletszerű a büntetendő cselekmények és a büntetések kapcsolódása. A magánharc, a *magán-igazságszolgáltatás jellemezte* a büntető joggyakorlatot, különösen a tartományúri hatalom idején. Az állam még nem volt képes (és nem is akarta) teljes

153 Vö. Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 85–86.

154 Bónis György: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest 1934; Réti Illés Elemér: *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon*. Budapest, 1916; Hajdú Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest 1971.

155 Vö. Degré Alajos: *A négyeskönyv büntetőjogi elvei*. Budapest 1936.

egészében befolyása alá vonni a jogot. Így annak a vérségi igazságszolgáltatásból örökölt *magánjogias jellege* a korszakban mindvégig fennmaradt. A büntetendőnek ítélt magatartások között határozottan elkülönült egymástól az ún. *közbűncselekmények* (delictum publicum) és a *magánbűncselekmények* (delictum privatum) csoportja. Az állam (a király, a hatalmasok) által legsúlyosabbnak vélt bűncselekmények főként az új intézmények, a király, az állam, az új rend ellen történő bűncselekmények voltak. Minthogy a patrimoniális szemlélet a királyt azonosította az állammal, a bűncselekmény elkövetői a király iránti köteles hűséget szegték meg, vele fordultak szembe, „felségsértést” követtek el. Viszont a magánosok konfliktusaihoz legfeljebb asszisztenciát biztosított (bíróállítás), de a fellépés a sértővel szemben, az eljárás kezdeményezése, a bizonyítás, az egyezkedés és megállapodás, a végrehajtás egyformán a sértett vagy nemzetségének dolga volt. Az emberölés, a test sérelmére elkövetett cselekmények, a vagyon elleni büntettek a magán-igazságszolgáltatás tárgyai voltak. A királyi hatalom közjogiasulása a bűncselekmények átrendeződését idézte elő. Az *állam szabályozási igénye* új megközelítéseket hozott a bűncselekmények elrendezésében és definiálásában. Minthogy elméleti osztályozásnak nyoma sem volt, a kor jogászai a bűncselekményeket a lehető legkézenfekvőbb összefüggés felől csoportosították: a rájuk kiszabandó *büntetések oldaláról*.

Fő- és jószágvesztés volt a büntetése a *hűtlenségnek*. A jószágok a királyi kincstárba háramlottak. A fiscus ezt követően szabadon rendelkezhetett a vagyonnal, újabb adományok tárgya lehetett (felségsértés, ország elleni bűncselekmények, eretnokség, hamisítás, hatóságok elleni támadás, magánszemély elleni cselekmény, magánosok vagyona elleni jelentősebb büntettek). A *főbenjáró ítélet* lényege a vagylagosság volt. A kiszabott halálos ítélet végrehajtása helyett a sértett fél dönthetett a vagyoni kiegyezés mellett. A főbenjáró ítélet alapvetően az ún. *nagyobb hatalmaskodást* szankcionálta (nemes házának megrohanása, nemes birtokainak elfoglalása stb.) A legsúlyosabb, nemesek által elkövetett közbűncselekmények a *szándékos gyilkosság, falvak felgyújtása, tolvajság, rablás, haramiaság*, sőt az *erőszakos paráznság* is. A *fejváltság* eredetileg az egyháziak, a nők és a felperes atyafiai elleni halálos ítélet tilalmából növekedett ki. Ebben az esetben a bíróság már eleve a főbenjáró ítélet vagyoni oldaláról rendelkezett, s ún. *fejváltsági ítéletet* hozott. Az ítéletek újabb fajtájaként ismerte a középkori magyar jog az *egyszerű ítéleteket* vagy *kisebb ítéleteket*, amelyek „csak a fejváltságnak felére, azaz száz forintba terjeszkednek”. A *becstelenség büntetése* az elítélt becsületének és joggal kapcsolatos „képességeinek” elvesztésével volt egyenlő. *Perverztés és nyelvváltság* szankcionálta az okatlan és hamis pereskedést.

A *tettes* a bűncselekmény közvetlen elkövetője, a cselekmény megvalósítója mellett már a Várad Regestrum tanúskodik a *cinkostársak*, büntársak büntetéséről. A büntetőjog fejlődése hozta magával a *felbiztató* (felbujtó), *híres és tanácsos* (bűnsegéd), valamint a *latroknak gazdálkodó* (orgazda), latorrejtegetés intézményeinek korai alakzatait, melyeknek végső kifermálódása, meghatározása messze túlnyúlik témánk korszakhatárain.

A középkor jellemző felelősségi konstrukciója a kollektív felelősség (a bűnelkövető közvetlen környezetének, családjának, esetenként lakó- vagy munkaközösségének együttes helytállása), amit a 15. században már korlátozni próbáltak. Mivel a

középkor bűnüldözésének technikai és tudományos szintjén hosszú ideig értékelhetetlen (mert mérhetetlen) volt a szándékosság és a gondatlanság, netán a szándék intenzitása, leginkább a büntett tárgyi eredményével súlyozták az ítéletet (*eredményfelelősség*). A *rendi felelősség* a rétegekre tagozódott társadalom természetes velejárója.

A *beszámítás értékelésére* vonatkozó mai, gondosan kimunkált garanciális rendszer a középkori büntetőjogból természetesen teljes egészében hiányzott. Minthogy ezen körülmények nagyobb részének mérlegelése olyan ismereteket igényel, amely a középkori bírónak nem állott rendelkezésére, csupán néhány, jellegzetes felismerhető szempont jöhetett szóba, mint például a tébolyultak helyzete, a részegség, a korosabb vagy a kiskorú személyek belátása.

A *bűncselekmény elkövetési stádiumaira* a legsúlyosabb bűncselekmények esetében lehetett és volt figyelemmel a jogalkotás és a törvénykezési praxis. A *bűncselekménnyel való fenyegetést* a gyűjtogatás esetében büntették, I. István rendelkezett a kivont kardról szóló törvény keretében a kíséreltről, az intézménynek azonban folytatása a következő századokban alig akadt.

A büntetéskiszabás során főként *elrettető* és *megtorló*, néha *javító* szempontok uralták a praxist. A büntetések körében ún. *rendes büntetési nem* (poena ordinaria) a halálbüntetés (fővesztés, akasztás, karóba húzás, kerékbe törés). Szokottak a testi büntetések (közülük a csonkítót a Hármaskönyv már tilalmazza), a nemesség körében dominálóak a vagyonbüntetések (jószágvesztés, elkobzás, különféle pénzbüntetések, díjak, bírságok). A szabadságvesztés-büntetés még kis súllyal, de egyre nyomatékosabban (tömlöc és áristom) vész részt a pönalizálás folyamatában. Ismertek a megszégyenítő, becsületbüntetések is. A székely joggyakorlatban hosszú ideig, korszakunk határán túl is népszerű volt a tettes házának lerombolása, örökségének elvesztése és a száműzés.

A büntetés-végrehajtás jellemzője volt a jogpropagandát szolgáló, a jogi infrastruktúrális hiányokat pótló nyilvánosság, a sokakat vonzó látványosság, a táliós vagy tükröző büntetések alkalmazása, a megtorlás–elrettentés–visszatartás céljainak szolgálata, végrehajtás keménységének hozzáigazítása a hétköznapiakhoz.

A magyar jogtörténet-tudományban elfogadott tétel, hogy a római jog európai típusú recepciója Magyarországon meglehetősen későn zajlott le. „A római jog befordulását Európa-szerte az a körülmény segítette elő, hogy a római jog egységes rendszerével a particuláris jogoknak kellett megküzdeni, s azok külön-külön nem voltak olyan erősek, hogy megküzdhettek volna vele. Egészen más a helyzet nálunk, a 15. században.”¹⁵⁶ A különböző műveltségi csatornákon érkező római jogi ismeretek olykor elméleti és később felsőbbbíróági indoklásokban megjelentek ugyan, azonban alapvetően a hazai jogot befolyásolni nem tudták. A magyar jogfejlődésben így konzerválódhatott az ősi jog számos eleme, az új birtokrend kialakulása során létrejött jogintézmények sora. A rendszerező modern jogtudomány befolyása alatt a feudális-rendi jogrendszer magánjogának leírása gyakran római jogi tipizálás mentén történt, a terminológia más fogalmat takart.

Példa erre a tulajdon sokszoros köz- és magánjogi kötöttsége a római jogi tulajdonéhoz képest. Ott a jogosított részére a dolog felett való teljes uralmat, annak minden

¹⁵⁶ Illés József: *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története*. Budapest 1910. 234–235.

gazdasági kiaknázását és a felette való szabad rendelkezést,¹⁵⁷ az uti, frui, abuti, habere, possidere jogosítvány együttesét jelentette.¹⁵⁸ A felsorolásból a középkori magyar jog többet nem ismert vagy csak nyomaiban felismerhetően értelmezte azokat. A középkori magyar jog tulajdonjogának korlátai szinte össze sem hasonlíthatók a római jogiakkal,¹⁵⁹ azok ugyanis majdhogynem felemészítik a tulajdonos rendelkezési jogát.

Az ősi jog nem ismerte, nem ismerhette a jószágra vonatkozó tulajdon fogalmát. A vérségi közösségek (házközösségek) korában „a megszerzett javak egyszerűen a házközösség (közös) birtoklásba mentek át”. A termelési, gazdálkodási, elosztási, védelmi, jogi és szakrális egységként egyaránt működő nagycsalád funkcióinak összefonódása fölöslegessé, értelmetlenné és kizárttá tette a közösség fenntartásához szükséges javak bármiféle tulajdonlását.¹⁶⁰ A házközösségi vagyon egyszerűen volt, melyet a családfő (nemzetségfő) kezelt, működését koordinálta, de a családtagok (nemzetségtagok) akarata ellenére nem rendelkezhetett róla. Magyarországon a királyok által keresztülvitt adományrendszer szétbontotta a törzsi kereteket, a várspánságok átforgatták a birtokviszonyokat.

Ezek szétbomlasztották ugyan a régi rendet, bár annak keretei némileg átalakulva fennmaradtak. Megszűntek a családfő régebbi jogosultságai, meggyengültek a család társadalomszervező funkciói, a gazdálkodás keretei kiszélesedtek és átalakultak, a szakrális feladatokat az egyház vette át, a jogi-politikai hatalom a király, illetve az arra jogosítottak kezébe került. „A házközösség tehát megszűnt politikai, sőt társadalmi egység lenni. Ami maradt, az csak a javak közös birtoklásának továbbfolytatása és a régi társadalmi és politikai egységnek néhány csökevénye.”¹⁶¹ Ez a folyamat ismereteink szerint a székelyeknél zajlott le a legenyhébb formában. A székelyeknél töretlenül folytatódhatott a vérségi struktúrájára épülő birtoklás.¹⁶²

Ami az ősi közösségi életből megmaradt tehát: a javak birtoklása, melynek azonban új paraméterei lettek. Az ősi vagyonközösség modellje szolgált mintául az új jogi konstrukcióhoz: az osztatlanság intézményéhez és az elidegenítési tilalomhoz.¹⁶³ Ennek a folyamatnak lett eredménye a magyar magánjog egyik legkarakterisztikusabb intézménye, az ősiség. Ez a „közös szerző ősétől leszármazott nemzetségnek az ősi, vagyis a közös ősétől szerzett birtokra vonatkozó igényjogosultságát jelentette”.¹⁶⁴ Az ősi vagyon azonban nem csupán a szó szoros értelmében vett ősétől származó jószágot ölelte fel, hanem valamennyi olyan vagyonelemet, mely „felmenőiről lemenőre legalább egyszer törvényes öröklés útján szállt át vagy osztályra bocsátották”.¹⁶⁵ A bona avita elidegeníthetetlen és megterhelhetetlen volt. Az ősi vagyonközösség egy jellegzetes tulajdon-

korlátozó maradványa lett a szomszédok elővételi joga.¹⁶⁶ (A székely szokásjog szerint a örökösök nélkül elhunyt örökhagyó vagyonát nem a kincstár, hanem a szomszédok örökölték.)¹⁶⁷ Ez a tradíció alapozta meg a szomszédok opciós jogát, mely akár vételi/eladási szándék, akár öröklés, netán új birtokos megjelenése alkalmával éledt fel.¹⁶⁸ A királyi adományos birtokok jelentős korláttal bírtak: az adománylevélben meghatározott jogosultak elhalálozása vagy érdemtelené válása megalapozta a birtok visszaháramlását a királyra (a fiscusra). Ha nem rögzítették az adományban az örökösöket (maradékokat, mindkét ágbeli örökösöket, utódokat, hagyományosokat, engedményeseket),¹⁶⁹ a birtok visszaháramlott a kincstárra.¹⁷⁰ Ennélfogva a jus regium alapján a kincstár igényt tarthatott a magvaszakadt adományos famíliák jószágaira csakúgy, mint a nota infidelitatis miatt elítéltek vagyonára. A földesúr–jobbágy viszony is megterhelte a birtokot, hiszen ameddig teljesítette a járadékfizetést, a jobbágy birtokból kitehető nem volt, telkét leszármazói örökölték, sőt özvegye is birtokban maradhatott.¹⁷¹

Ez az intézmény, a többszörösen megterhelt jószág lett a magánjogi viszonyok középpontja, s neki alárendelten, speciális céljait kiszolgálva funkcionált az öröklési jog, igazodott hozzá a forgalom, a kötések, a bevallások rendszere, bizonyos értelemben a rokonság rendje, a családi jog is.

Az ősi jószág fejlődésének egy másik, alternatív útját mutatta fel a székely társadalom jogtörténete. A székely jog specialitását a nemzetségi társadalomból származott egyenlőség adja, mely hosszú évszázadokig nem tett különbséget a székelyek között, mindenki egyforma jogokkal rendelkező szabad ember volt. Státusa a magyar nemesség irányába mutatott: személyes szabadság, hivatalviselési jog, birtokbírhatás, jöllehet teljes adómentesség nélkül (ökörsütés). Forrása a vérségi leszármazás, mely a szabad székelyt illető jogokkal járt. Székelységét igazolva, jogait is magával vihette, élvezhette azokat, még ha nem székely földön tartózkodott is. A 16. századra a jogok egyenlősége főként gazdasági okokból megbomlott, de addig az alapképlet érvényesült. A szabadságot a fegyverviselés és hadi szolgálat biztosította, mely (legalábbis kezdetben) egyformán terhelte a férfiak közösségét. Utóbb, a lovaskatonai szolgálat különbözősége a gyalogosétól, a katonáskodás és a felszerelés költségei jelentősen megszabdalták az egységes társadalmat.¹⁷²

A jogi egyenlőség alapja a gazdasági egyenlőség. A székely nemek és ágak gazdasági lehetőségei azonosak voltak a letelepedéskor, s ezt a jogi rendszer fenn is kívánta tartani. A székely társadalmi rendben az ősi vérségi közösségi birtoklás gyakorlata intenzívebben maradt fenn, mint a magyaréban. Kiváltságai katonai védelmi alapjai megóvták őket a kétharmadolástól, zárt társadalmi képleteik az adományrendszertől, a királyi központ távolsága pedig a radikális változtatásoktól. Ennek megfelelően a közös birtoklás ősi rendszere a székely jogban a maga teljességében tovább élt. A közös nem-

157 Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen 1937. 132.

158 Brósz Róbert, Pólay Elemér: *Római jog*. Budapest 1974. 198.

159 Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 1975. 276.

160 Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938. 32, 38.

161 Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938. 34.

162 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935. 63.

163 Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938. 37–38.

164 Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 1975. 281.

165 Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged 2001. 43.

166 Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938. 48.

167 Kolosváry Bálint: *Magánjog*. Budapest 1930. 555.

168 Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs 1999. 72.

169 Kövy Sándor: *Magyarhoni magános törvénytudomány*. Pesten 1839. 81.

170 Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged 2001. 43.

171 Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 1975. 277.

172 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 53–54.

zetségi vagyon, közös rendelkezés, magánbirtok hiánya jellemezte ezt a rendszert, még akkor is, ha például az újonnan irtott földek magánrendelkezés alá jutottak.¹⁷³ A közös vagyon és az egyenlőség leképeződése lett a székely örökség (haereditas siculica) intézménye, mely egyfajta vagyonközösséget éltetett. A közösség juttatott mindenkét birtokhoz, olyan földhöz, amely nem kerülhetett ki a közösség rendelkezése alól. Amennyiben bármi okból a föld öröklése kérdéses lett volna (magszakadás, hűtlenségi büntetés), az mindenképpen atyafiakra maradt, visszaszállt a közösségre. A földeket irtással lehetett bővíteni, ami magánbirtokot eredményezhetett. A hivatalviselés feltétele, mint láttuk, a lófőség volt, melynek története összefonódott a székely örökséggel. A földosztásban a lófők örökül kapták a földet, ami azután a hivatalviselést is magával hozta.¹⁷⁴

A székely örökségben a közösség (nemzetség) szerepe erősen hasonlított a magyar nemes ősi jószágának sorsához, az ősiség intézményéhez. Egyes vonatkozásokban azonban még következetesebb. A magyar nemes magszakadása esetén nem kérdés, hogy a ius regium alapján életre kel a háramlási jog, a birtok visszakerül a kincstárhoz, és azt a király újfent eladományozhatja. Legfeljebb a jog élvezője hozzájárulhatott egyéb megoldáshoz, mint például a fiúsításhoz. A székely vélelem az volt, hogy a faluban megtelepedettek közös vérségből eredtek, innen a főszabály, hogy magszakadás esetén a föld a közösségre hullott vissza.¹⁷⁵ A székely jog kimunkálta a fiúleány-ság intézményét, melynek keretében jelentősen megkönnyítette a lányok öröklését; fiúörökös hiányában átvette a leányág a birtokot, a leány teljes jogú örökösként közvetítette az örökséget leszármazóinak.¹⁷⁶ Amennyiben leányörökös sem lett volna, a birtok visszakerült a közösség hatalmába. Urafogyottság okán soha nem fordult elő, hogy a kincstárhoz kerüljön, ilyen címen. A Székelyföldön nem létezett adományrendszer, így erre sem kerülhetett sor, hogy adományozás sorsára jutott volna a birtok.¹⁷⁷ Hűtlenség címen ugyan néhány esetet följegyzett a jogtörténet, azok azonban a nagy privilégiumlevéllel, Ulászló 1499-i rendelkezései alapján elrendezettek, miután hűtlenségi bűnnél, elismerve a király elkobzási jogosultságát, egyben azt is rögzítette, hogy megadományozott csak székely lehetett.¹⁷⁸ Jakó Zsigmond oly módon értékeli a háramlási jog terjedését, hogy szerinte „már az az ígéret is nagy eredménynek számított, hogy a király az ilyen birtokokat székelyeknek fogja adományozni”.¹⁷⁹

Az ősi birtokrendszert áttörő adományrendszer annak a tételnek a következménye, miszerint eredendően a föld az uralkodóé (utóbb a Szent Korona joghatóságába tartozó), így a király újfent eladományozhatja azokat. Magszakadás és hűtlenség esetén azok visszaszállnak a kincstárra, és így újabb adományozás alapjává válhatnak. Az

adományrendszer maga szokásjogi alapokon fejlődött teljessé. Az adományozó személyére való tekintettel tettek különbséget királyi, nádori és magánadomány között.

Az adományozás jogcímei (vagyis a visszaszállás oka, mely ismét adományozhatóvá tette) lehetett: magszakadás (defectus seminis), hűtlenség (nota infidelitatis), királyi jog (ius regium), új adomány (nova donatio), királyi hozzájárulás különböző esetei (consensus regius), fegyverjog (ius armorum). Jogcímek az ellenszolgáltatás szempontjából: tiszta és vegyes adomány. A rendelkezés szerint: teljes adomány és peres adomány.¹⁸⁰

Az adomány a nemesség megszerzésének (tehát voltaképpen a teljes jogképességhez vezető) egyik lehetséges útja volt. Amint az ismeretes, nemesi rendi jogálláshoz jutni eredeti (vagyis közvetlenül a királytól származó) vagy származékos módon lehetett. Eredeti szerzősmódok voltak a királyi birtokadományozás (donatio regia), címereslevél adományozása (litterae armale), a fiúsítás (praefectio), a fiúvá fogadás (adoptio), a törvényesítés és az ünnepélyes honfiúsítás. Származékos szerzősmód volt a születéssel, illetve a házasságkötéssel történő nemességhez jutás. A cselekvőképességet döntően a kor, a nem és az elméleti állapot korlátozhatta. Az életkor jelentősége az Árpád-korban az ún. törvényes kor elérésekor jelentkezett (a 14. századig nem maradt fenn információ, onnantól ez a 14. életév). Werbőczy a Hármaskönyvben leányoknál a 12., fiúknál a 14. esztendőben rögzítette a serdültség alsó határát.

A jószágok között eredetük szerint is különbséget tettek, így volt ősi és szerzett (adománybirtok, elbirtokolt, vásárolt jószág). A jószágok értékelésében megkülönböztették a közbecsűt (bírói gyakorlat szerinti, kb. az évi hozam tízszerese), az örökbecsűt (a közbecsű tízszerese) és az igazbecsűt (a piaci ár).

A magyar jogban nem volt éles különbség a birtok és a tulajdon között. Sőt, a korabeli jog elsődlegesen a birtokot védte, a birtokban ülő fokozott jogvédelemben részesült. Ez a birtokhoz fűződő jogokban érhető leginkább tetten. Ilyenek a speciális birtokvédelem (jogában állt a támadót, aki őt a birtokából ki akarta vetni, erőszakkal elűzni), a birtokosnak nem kellett igazolnia a birtoklás jogcímét. A bizonyítási teher azé volt, aki be akart jutni a birtokba. Nem volt jelentősége a jóhiszeműségnek. Az elévülés idejének eltelte után, a birtokban ülő rosszhiszeműen is hozzájutott elbirtokláshoz. Az elévülés és az elbirtoklás kiegészítették egymást, amennyiben (szemben a római joggal) az elévülés időmúláshoz kötött jogvesztést jelentett, az elbirtoklás időmúláshoz kötött jogszerzést.

Öröklési jogunk alapintézménye az ősiség volt, hiszen az öröklés főformájának számított, a végrendeleti öröklés kivételes jelenség volt. A végrendelet készítésének kezdeményezése egyházi körökből indult (lélekváltság), az Aranybulla a szerviensek jogai között sorolta elő a szabadon rendelkezés vagyonával. Még az évszázad végén törvényi kísérlet történt a világi jogba fogadásra (1291:32. tc.).¹⁸¹

Korszakunk utolsó évtizedeiben született meg a magyar jog első összefoglalása, a Tripartitum, mely tanúbizonysága annak a főként perjogi vezéreltségű, magánjogi logikájú jogi gondolkodásnak, mely a jogrendezés előtti magyar jogfejlődést jellemezte.

180 Vö. Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog.* Budapest–Pécs 1999. 75.

181 Homoki Nagy Mária: *A rendi Magyarország magánjoga. Öröklési jogi intézmények.* In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Budapest 2007. 132.

173 Györffy György: *A székelyek eredete és településük története.* In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei.* Budapest 1941. 47.

174 Vö. Egyed Ákos: *A székely jog sajátosságai.* In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016. 359.

175 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története.* Budapest 1935. 83.

176 Bónis György: *Magyar jog – székely jog.* Kolozsvár 1942. 75, 93.

177 Bónis György: *Magyar jog – székely jog.* Kolozsvár 1942. 71.

178 Vö. Egyed Ákos: *A székely jog sajátosságai.* In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016. 351.

179 Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században.* In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei.* Bukarest 1979. 20.

■ *Kulcsszavak*

keresztény magyar állam, Magyar Királyság, bárói ligauralom, rend, rendiség, rendi állam, főpapság, bárói rend, köznemesség, polgárság, országrendiség, rendi dualizmus, magyar, német és székely natiók, főemberek, lófők, közszékelyek, földönlakók, földesúri joghatóság, jobbágyság, familiáris, familiaritás, immunitás, kiváltságolás, holtkéz, törvénykezési kiváltság, nagybirtokrendszer, úriszéktartás, vérhatalom, alkotmány, kartális alkotmány, történeti alkotmány, államforma, személyes királyság, patrimoniális monarchia, rendi képviselői monarchia, rendi alkotmányvédelem, patriarchális és karizmatikus uralmi jellemzők, primitív államüzem, központosítás, koronázás, koronázási jelvények, korona, uralkodói címek, uralkodói legitimitáció, trónutódlás, primogenitura, senioratus, utódjelölés, királyválasztás, a Szent Koronaszeme és a Szent Korona-tan, királyi (személyes és uralmi) felségjogok, királyi jog/jus regium, hercegség, ifjabb király, országos és udvari főméltóságok, személyes hűség, honor, királyi tanács, országos gyűlés, rendi országgyűlés, törvényhatósági képviselő, törvénylátó napok, királyi udvar, kormányzati szervek, kiváltságolt önkormányzatok, földesúri joghatóság, vármegyék, várispánságok, vármegyerendszer, udvarrendszer, királyi és nemesi vármegyék, ispán, várispán, megyés ispán, különkormányzat, Erdély kormányzója, erdélyi vajda, vajdaság, székely ispán, szebeni ispán, ítélkező közgyűlés, tartománygyűlések, nemesi közgyűlés, natiók gyűlései, egyház, egyházmegye, erdélyi egyházmegye, gyulafehérvári káptalan, főesperességek, szebeni prépostság, határvédelem, telepítési politika, telepítési jog, hospesek, hospesjog, Hahn, Gräfe, gerébek, kenézek, nemek, ágak, tízesek, székek, székrendszer, Nachbarschaft, faluközösség, városfejlesztő politika, árumegállító jog, kereskedelmi monopólium, szabad királyi városok, bányavárosok, mezővárosok

■ *Kronológia*

962 I. Ottó, az első német-római császár megkoronázása (a Német Nemzet Szent Római Birodalmának születése)
 971 Kelet-Bulgária Bizánc provinciája
 997 Koppány somogyi herceg legyőzése
 983–1002 III. Ottó uralkodása
 999–1003 II. Szilveszter pápa pontifikátusa
 1000 / 1001 I. István megkoronázása
 1000–1038 I. István uralkodása
 1003 Gyula fogságba ejtése és megfosztása a hatalomtól
 1003 Erdőelvi Zoltán Erdély kormányzója
 1003 után az erdélyi egyházmegye megszervezése
 1008? 1027–28? a Maros-vidék urának, Ajtony fejedelemnek a megtörése
 1015–1017 besenyő invázió Erdélyben
 1046 Vata Körös-vidéki magyar törzsi vezető lázadása
 1060 Vata fia, János felkelése
 1068 besenyő és úz pusztítás

1077–1095 I. László uralkodása
 1091 kun dúlás Erdélyben
 1095–1116 Kálmán uralkodása
 1111 Mercurius princeps ultrasilvanus, erdélyi kormányzó
 1112 Simon erdélyi püspök (az első oklevélben említett püspök)
 1166 bizánci hadak pusztítása
 1172–1196 III. Béla uralkodása
 1188-ban III. Béla másodszülött fia, András Halics trónján
 1192 III. Béla Kolozsvárt a kolozsmonostori apátságnak adományozta
 1196–1204 Imre uralkodása
 1205–1235 II. András uralkodása
 1210 az erdélyi románok első hiteles okleveles említése
 1211 a Német Lovagrend behívása
 1222 a Barcaságtól délre elterülő kunországi területek alárendelése a Német Lovagrendnek
 1222 az Aranybulla
 1267 országgyűlés, IV. Béla és fiainak törvényei
 1224 a Német Lovagrend kiűzése
 1224 II. András kiváltságlevele az erdélyi szászoknak, a Diploma Andreanum
 1226–1235 Béla ifjabb király regnálása Erdélyben
 1227 II. András fia, Kálmán Halics királya
 1227 Barc és Membrok kun vezérek elismerték a magyar király fennhatóságát
 1227 a milikói püspökség létrehozása
 1228 a székely ispán első, név szerint ismert említése
 1229 a szerémi püspökség megalakítása
 1235–1270 IV. Béla uralkodása
 1241 tatárjárás
 1242–1252 Lőrinc erdélyi vajda
 1246 kunok visszatérésére
 1263 az erdélyi vajdai méltóság és Szolnok megye ispánságának összeolvadása
 1271 V. István 1271. évi privilégiuma a szepesi szász egyetemről
 1247 IV. Béla – a johanniták behívása, birtokukba bocsátva a szörényi bániságot, Havasalföldet és az Ojtozi-szoros környékét
 1257–1258, 1260–1270 István ifjabb király regnálása Erdélyben
 1272 V. István szászokat telepített Kolozsvárra és privilegizálta a várost
 1277 szász lázadás, a gyulafehérvári székesegyház felgyújtása
 1279 IV. László 1279. évi szabadságlevele a jász és kun székek kiváltságos kerületé szervezéséről
 1258–1260 a johannita rend távozása
 1285 tatár betörési kísérlet
 1291 III. András ítélkező széke Erdélyben, az első oklevélben említett erdélyi törvényt nap
 1308–1342 Anjou Károly Róbert uralkodása
 1313-ban I. Károly Kolozsvár kiváltságait megerősítette

- 1317 I. Károly megerősítette az Andreanumot
- 1324 Tatár betörési kísérlet
- 1324 I. Károly erdélyi nemességet illető kiváltságai
- 1324 a szászok lázadásának leverése
- 1342–1382 I. Anjou Lajos uralkodása
- 1344 tatár betörési kísérlet
- 1351 I. Lajos egy és ugyanazon nemesi státust deklaráló dekrétuma
- 1353 Brassó kiváltságlevele, a Barcaság kiváltságainak rendezése
- 1366 a székely „szék” kifejezés az oklevelekben
- 1366 I. Lajos megerősítette a szász kiváltságokat, az Andreanumot
- 1369 Brassó árumegállító joga
- 1368 Beszterce árumegállító joga
- 1378 Szeben árumegállító joga
- 1381 Nemzetközi szerződés I. Lajos és a Velencei Köztársaság között
- 1386 a rendek székesfehérvári esküje a regnum védelméről
- 1387–1437 Luxemburg Zsigmond uralkodása
- 1395 a Barcaság török dúlása
- 1395 Zsigmond megerősítette Brassó kiváltságlevelét
- 1401 Zsigmond visegrádi és siklósi fogsága
- 1420 Hunyad megye és Szászváros elleni török támadás
- 1421 Brassó török kirablása
- 1422 Brassó csatlakozott a Királyföldhöz
- 1426 Zsigmond tárgyalásai a johannitákkal a rend visszatéréséről
- 1432 Székelyföld török felégetése
- 1437 a Budai Nagy Antal vezette felkelés Erdélyben
- 1437 a kolozsmonostori egyezmény
- 1437 az erdélyi natiók kápolnai uniója (unio trium nationum)
- 1438 tordai közgyűlés, az unió megerősítése
- 1439 török támadás Szászsebes, Nagyszeben, Gyulafehérvár és Küküllővár ellen
- 1440 a rendek határozata Székesfehérvárott, a korona legitimitásának átruházásáról
- 1440–1444 I. Jagelló Ulászló uralkodása
- 1441 Hunyadi János erdélyi vajda
- 1442 Nagyszeben melletti győzelem a török fölött és Havasalföld felszabadítása
- 1444 várnai vereség
- 1446 a három nemzet országos gyűlése Kocsárdon
- 1451 a székely natio marosvásárhelyi végzése az oldalágbeliek örökösödéről
- 1456 nándorfehérvári diadal
- 1458–1490 Hunyadi Mátyás uralkodása
- 1458 besztercei kerület szászainak lázadása Szilágyi Mihály kinevezése ellen
- 1459 a három nemzet medgyesi közgyűlése
- 1454 a három nemzet gyűlése Kápolnán
- 1459 a medgyesi országos gyűlés
- 1463 az I. Mátyás által megerősített katonai szabályzat
- 1464 Medgyes és Selykszék saját bíróválasztási joga

- 1465 V. László Besztercét grófságként Hunyadi Jánosnak adományozta
- 1466 a zabolai székely részgyűlés határozatai a jogrendezésről és a régi székely jog átvizsgálásáról
- 1467 Farnasi Veres Benedek vezette nemesi lázadás
- 1467 a három nemzet kápolnai gyűlése
- 1468 az erdélyi vajda és a székely ispáni méltóság végleges összevonása
- 1473 kiváltságlevelé a közszekelyek védelmében
- 1473 a tartománygyűlések állandósulása
- 1475 Mátyás szabad királyi városi rangra emelte Besztercét
- 1475 I. Mátyás Radnát Besztercéhez csatolta
- 1481 Altenberger-kódex
- 1486 Kétszék egyesítése a szebeni területtel, a szász universitas megalakulása
- 1490–1516 II. Jagelló Ulászló uralkodása
- 1498 I. Ulászló megerősítette Beszterce státuszát
- 1499 Udvarhelyi székely nemzetgyűlés határozatai és II. Ulászló szabadságlevele („nagy privilégium”) a székely szabadságról, az adómentességről, a birtokjogról, a hűtlenségről
- 1505 udvarhelyi közgyűlés bírák választásáról
- 1506 az agyagfalvi közgyűlés határozatai a hűtlenség meghatározásáról és szankciójáról
- 1506 székely felkelés
- 1506 a segesvári gyűlés határozatai közös törvényszék felállításáról
- 1507 székely felkelés
- 1510 Szapolyai János erdélyi vajda
- 1511 közszekely zendülés
- 1514 Székely Dózsa György parasztháborúja
- 1516–1526 II. Jagelló Lajos uralkodása
- 1517 a Tripartitum magánkiadása
- 1519 közszekely zendülés
- 1521 közszekely zendülés és prédálás
- 1526 mohácsi vesztes csata
- 1526 kettős királyválasztás
- 1526–1564 I. Habsburg Ferdinánd uralkodása
- 1526–1540 I. Szapolyai János uralkodása
- 1538 nagyváradi béke
- 1541 Erdély függetlenedése a Magyar Királyságtól

4. Az Erdélyi Fejedelemség (1526–1690)

4.1. Történeti háttér

Az 1526-os mohácsi csatában meghalt II. Lajos, és ezt követően két szabályos királyválasztás történt: I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János is a magyarok királyának tekinthette magát. A kettős királyválasztás tényében már kezdettől fogva benne volt a lehetősége annak, hogyha a szembenállásban véglegesen nem győzedelmeskedik egyik fél, akkor uralmi területeik egy idő után elkülönülhetnek egymástól,¹ s így Magyarország területi egysége felbomolhat. A két keresztény uralkodó mellett másik szereplő, a muszlim oszmánok szultánja saját világhatalmi terveiben² Magyarországgal a Habsburgok elleni hódító háború időleges felvonulási terepeként számolt, melyet a Habsburg Birodalom legyőzését követően az Oszmán Birodalomhoz csatolt volna.³ Mivel a két király viszályában gyorsan Ferdinánd került előnybe, ezért Szulejmán számára nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon az első számú ellensége a Habsburg-uralkodó lesz, így 1527 ősztől kezdve egyértelmű volt, hogy a szultán I. Jánost fogja szövetségeseként használni.⁴ Ezt szerződéssel is megerősítették először 1528-ban, Konstantinápolyban (Sztambul), majd 1529-ben a mohácsi mezőn Szapolyai János tiszteletadása Szulejmán szultánnak már szimbolikusan is szentesítette a vazallusi viszonyt, ami adófizetéssel párosult, és szultáni beiktató levél (berát) erősítette meg.⁵ Szulejmán vazallusának, I. Jánosnak védelmet ígért és – oszmán felfogás szerint érvelve – visszaadta számára a Szulejmán által a saját tulajdonának tekintett Magyar Királyságot oly módon, hogy a szultán Szapolyainak – annak hűsége és engedelmessége okán – átengedte a királyi méltóságot és az ország igazgatását, viszont ezzel egyidejűleg nem ruházta fel az országgal való rendelkezésre is.⁶ Emellett sokat hivatkoznak a kortársak a Szulejmán szultán által Szapolyainak adott adhnáméra (régiesen „athnáme”, arab-perzsa eredetű szó, jelentése: eskü, ígéret, egyezmény. Az oszmán szultán által kötött vazallusi szerződést, megbízást magába foglaló irat, amelyek egyben tartalmaztak uralkodói kinevezéseket is.). Erről a „szulejmáni adhnáméről” nincs hiteles példány, így annak konkrét tartalmát nem ismerjük, viszont ennek a feltételezett egyezménynek nagy fontosságot tulajdonítottak a török hódoltság teljes időtartama alatt, mint egy olyan iratnak, amelyre alapítható valamennyi fejedelem

- 1 Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk* 2013/3. 8.
- 2 Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001. 394; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 41.
- 3 Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001. 394.
- 4 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 54.
- 5 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 62–64; Szabó Péter 1528. január 27-re teszi a szövetségi szerződés megkötésének dátumát. Szabó Péter: *Az Erdélyi Fejedelemség*. Budapest 1997. 29, míg Barta Gábor szerint ez 1528. február 29-én történt. Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése*. Budapest 1984. 30.
- 6 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 56.

szerződéslevele.⁷ Minden valószínűség szerint azonban a szultán ezzel csak átmeneti megoldásként számolt mindaddig, amíg végleg meg nem törí Ferdinánd ellenállását. Azonban 1532-re, két sikertelen bécsi hadjárat (1529, 1532) után kénytelen volt koncepciót váltani.⁸

I. János király 1540. július 22-én meghalt, ezért Szulejmán Szapolyai fiát, a csecsemő János Zsigmondot – akit 1540. szeptember 13-án magyar királlyá választottak – 1540 októberében elismerte atyja örökösének, 25 000 arany évi adó megfizetése ellenében odaadta számára az atyja által birtokolt területeket, s sereget gyűjtött új vazallusa védelmében.⁹ 1541-ben a Szapolyai-ország rész megszállásának, valamint a törökpárti urak elfogásának szándékával érkezett serege élén Budára.¹⁰ A padisah 1541. augusztus 30-án¹¹ – miután előző nap Buda vára a birtokába került – Izabella királynéhoz küldött követe útján kijelentette, hogy fiának, János Zsigmondnak – valójában a gyámjának kijelölt Fráter Györgynek – átengedi Erdélyt és a Tiszántúlt Kassa vidékével és az északkeleti megyékkel, a Temeskört pedig Petrovics Péternek adja „szandzsákságra”.¹² Szulejmán a sikeres hódító pozíciójából a saját területeinek tekintett „szandzsákságokat” adományozta az oszmán birodalmi érdekek képviseletére hivatott „szandzsákbégeknek”, akiket oszmán jogszokás szerint iktatott be birtokukba.¹³

Fráter György a törökök által megszállt Budáról Lippára vitte Izabellát és János Zsigmondot.¹⁴ 1541. október 18-án a Szapolyai-ország rész rendjei Debrecenben közös tanácskozásra ültek össze, s hűségesküt tettek a Szapolyai-házra, majd az 1542. január 20-i marosvásárhelyi országgyűlés már Erdély helytartójának ismerte el Fráter Györgyöt. Az 1542. március 29-i tordai országgyűlés meghívta Izabella királynét, hogy fiával, II. János választott királlyal együtt költözzön be a tartományba, s a három nemzetet képviselő 22 tanácsost állított a királyné és a helytartó mellé. Fráter György fölismerte, hogy a szultántól kapott keleti magyar területeket új központ köré kell szervezni, s erre az adott körülmények között Erdély tűnt a legalkalmasabbnak.

Fráter György a két birodalom között folytonos „hintapolitikát” folytatott az éppen aktuális erőviszonyok tükrében. Ennek keretében több alkalommal titkos egyezményt kötött (1538: váradi egyezmény; 1541: gyalui szerződés; 1549: nyírbátori szerződés) a Habsburgokkal, hogy Magyarországot a Habsburgok jogára alatt egyesítik, a Szapolyai családot pedig kárpótolják az elvesztett területekért, viszont ezeket a megállapodásokat a török előtt igyekeztek titokban tartani, valamint a végrehajtását minduntalan elhalasztották.

I. Ferdinánd végül 1551 nyarán Castaldo olasz zsoldosvezér vezetésével hadat indított Erdély átvételére, s Izabella királyné a fiával Lengyelországba menekült. Castaldo katonái – Ferdinánd tudtával és beleegyezésével – 1551. december 16-ról 17-re virradó éjjelen meggyilkolták Fráter Györgyöt, Erdély helytartóját. Castaldo visszahódított tartományként a királyi Magyarországhoz csatolta a Tisza mentét és Erdélyt, ezért Szulejmán szultán 1552-ben hatalmas sereget küldött a területek – jogfelfogásában a saját birtoka – visszahódítására és megtorlásul új magyar területek hódoltatására.

Az 1552-től kezdődő, harcokkal terhelt zavaros korszakot az erdélyi három nemzet képviselői 1556-ban a tordai országgyűlésen zárták le, ahol kimondták, hogy többet nem kérnek a Habsburg-uralomból, és visszahívták Izabellát és fiát Erdélybe.

Izabella 1559-ben bekövetkező haláláig kormányozta Erdélyt, s fia, János Zsigmond (II. János választott király) 1565-ig a Habsburgokkal vívott harcot az uralmi területei határvonalának kedvezőbb meghúzása érdekében, s ez vezetett aztán az 1570-es speyeri egyezményhez. János Zsigmond idején alakult ki a fejedelmi hatáskör s a fejedelemség sajátos intézményei, s uralkodása egyik legjelentősebb aktusaként az 1568-as tordai országgyűlésen fogadták el a protestáns felekezetek egyenjogúságát, kialakítva a négy „bevett vallás” rendszerét (katolikusok, lutheránusok, reformátusok és unitáriusok szabad vallásgyakorlata).

A János Zsigmondot követő uralkodó a katolikus Báthory István (1571–1586), aki 1576-ban megszerezte a lengyel trónt, s ekkortól – a lengyel királyi címe mellett – kezdte használni Erdély tekintetében a fejedelmi címet, amely az őt követő uralkodók jogcíme lett. Lengyel királyi udvarában erdélyi kancelláriát tartott, s maga helyett testvérét, Báthory Kristófot nevezte ki az Erdélyi Fejedelemség kormányzójának. A lengyelek Báthory Istvánt a legnagyobb királyaik közé sorolják többek között a livóniai háborúban (1579–1582) – részben erdélyi segédcsapatokkal – IV. Iván orosz cár felett aratott győzelméért.

1581-ben, Báthory Kristóf halála után annak kiskorú fia, Báthory Zsigmond (1586–1597) került a fejedelemség élére, de a lengyel király nagybátyja gyámokat rendelt melléje, akik 1588 végéig – Zsigmond nagykorúvá nyilvánításáig – helyette kormányozták Erdélyt. Báthory Zsigmond a törökkel vívott tizenöt éves háború (1591–1606) alkalmával megpróbált kiszakadni a török függőségből, és az 1595-ös prágai szerződésben csatlakozott a II. Rudolf német-római császár vezette törökellenes szövetséghez. A fejedelem azonban rosszul mérte fel az erőviszonyokat: az Oszmán Birodalom ekkor még túl erős volt ahhoz, hogy felszámolják magyarországi uralmát. Báthory Zsigmond évekig elhúzódó háborút, pusztítást és kaotikus hatalmi viszonyokat idézett elő azzal, hogy lemondott Rudolf császár javára az erdélyi trónról, majd később mégis kijelölte utódjává a fejedelemség függetlenségét támogató Báthory Andrást. Többeszeri lemondás és visszatérés (1597; 1598–99; 1601) után 1602 júliusában végleg lemondott és Prágába távozott Erdélyből.

Zsigmond 1599-es harmadszori lemondását követően Rudolf császár Giorgio Basta generálist és Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) havasalföldi vajdát küldte Erdély elfoglalására. Basta és Mihály vajda legyőzték Báthory András seregét Nagyszeben mellett (1599), a menekülő fejedelmet pedig a székelyek meggyilkolták. Mihály vajda bevonult Gyulafehérvárra, majd egyéves uralma alatt császári helytartóként gyako-

7 Papp szerint talán konstitúciós jelleggel. Papp Sándor: *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. In *Keletkutatás*. 2011. tavasz. 59.

8 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest. 1991. 57.

9 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest. 1991. 68–69.

10 Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001. 395.

11 Szabó Péter szerint 1541. augusztus 31-én. Szabó Péter: *Az Erdélyi Fejedelemség*. Budapest 1997. 32.

12 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 106–107. A két terület birtoklásáért évi 10 000 aranyat kellett fizetni Fráter Györgynek, aki a pénzt beszédese után továbbította a Portának. Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 108–109; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 66–67.

13 Zászlót és berátot kaptak, mint bármelyik másik „normális” szandzsákbég. Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 112–113.

14 A továbbiakban az események ismertetéséhez általános forrásul az *Erdély története I–II*. Budapest 1986, valamint Szabó Péter: *Az Erdélyi Fejedelemség*. Budapest 1997 összefoglaló munkákat használtuk.

rolta a fejedelmi jogokat. Vitéz Mihály uralmának megdöntéséhez azonban az erdélyi rendek összefogtak Bastával, és 1600. szeptember 18-án a miriszlói csatában legyőzték a vajdát, akit 1601-ben Basta meggyilkoltatott. Az ezt követő, 1601 és 1604 közötti, a császári katonák által elkövetett fosztogatásokkal és gyilkosságokkal tarkított véres időszakot a politikai és vallási szabadságjogokat egyaránt korlátozó „Basta rémuralomnak” nevezik, amelynek a Bocskai-felkelés vetett véget.

Báthory Zsigmond nagybátyja, Bocskai István állt az élére annak a Habsburgok elleni mozgalomnak, ami a magyarországi protestáns nemesség szabad vallásgyakorlata érdekében és a bécsi udvar vagyonek kobzást eredményező koholt pereit követő felháborodás miatt tört ki. A felkelés sikerei következtében Bocskai Istvánt először az erdélyi (1605–1606), majd később a magyarországi rendek is fejedelemmé választották, sőt, 1605 novemberében a szultán nevében a nagyvezír díszes koronát küldött Bocskainak, ő azonban nem akart az oszmánok kegyéből török koronás magyar király lenni, ezért visszautasította a koronázást. A kényszer szülte török szövetség veszélyeit érzékelve felismerte, hogy győzelmeit az oszmánok saját hasznukra akarják fordítani, ezért tárgyalásokat kezdeményezett Rudolf császárral. Az 1605 végén tartott korponai országgyűlésen a megkötendő békében érdekeltté tette a harcát támogató hajdúkat, akiket testületileg nemessé tett és saját birtokain letelepítette őket. Végül 1606. június 23-án megkötötte a Habsburg uralkodóval a bécsi békét. A dokumentum a Magyar Királyság területén a protestáns nemességnek, a szabad királyi városok polgárainak és a végvári katonáknak szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a római katolikus vallás sérelme nélkül (emiat nevezik Bocskait a „magyarok Mózesének”), emellett szavaltotta Erdély önállóságát is. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti tizenöt éves háborút az 1606. november 11-én megkötött zsitvatoroki béke zárta le, amely Bocskai közvetítésével született meg. Bocskai István végül 1606. december 29-én hirtelen meghalt. Nagy hatású végrendeletében megfogalmazta, hogy szükség van egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani mindaddig, amíg a Magyar Korona idegen kézen van, viszont ha újra magyar nemzetiségű királyt választanak, akkor Erdélyt és a Magyar Királyságot egyesíteni kell.

Bocskai halálát követően a zavaros utódlási helyzetet az erdélyi országgyűlés azzal szüntette meg, hogy Rákóczi Zsigmondot választotta fejedelemmé 1607 elején. Erdély fejedelmi címére a fiatal Báthory Gábor is aspirált, aki végül egy év múltán a hajdúkat zsoldjába fogadva és a hajdúsérelmek orvoslását zászlajára tűzve lemondatta Rákóczi Zsigmondot, és ő lépett az Erdélyi Fejedelemség trónjára.

Báthory Gábor (1608–1613) ígéretét megtartva háromszor annyi hajdút telepített le, mint Bocskai, de ezenkívül nem cselekedett pozitívan, hanem fejedelemként öntörvényű, nemegyszer zsarnoki hatalomgyakorlást valósított meg. Hírhedt volt erőszakoskodásairól, korlátozta a szászok szabadságát, az elkobzott vagyonukból hadjárait finanszírozta. Végül az erdélyiek és a Porta is uralma ellen fordult, és 1613. október 27-én Váradnál az általa egykor felemelt hajdúk gyilkolták meg. (Teste majd egy évtizedig temetetlen volt, Bethlen Gábor helyeztette örök nyugalomra.)

Bethlen Gábor (1613–1629) török segítséggel lett Erdély fejedelme, viszont gyorsan felszámolta a zavaros belpolitikai viszonyokat és helyreállította az államban a békét és a belső rendet. Bethlen Gábor uralkodása az erdélyi állam fénykora, ami a nem-

zetközi megbecsülésben, a fellendülő gazdaságban és a virágzó kulturális életben testesült meg. A fejedelem udvarát Gyulafehérvárra helyezte vissza, amely a kulturális élet központja lett. Külpolitikájában a Bocskai-féle politikát követve a magyarországi nemesség rendi jogainak és vallásszabadságának védelmében bekapcsolódott a cseh felkelők oldalán az európai hatalmak közötti harmincéves háborúba (1618–48). A királyi Magyarország nagy részét elfoglalta, s a sikeres hadjárata alatt a magyarországi rendek a besztercebányai országgyűlésen 1620. augusztus 25-én királlyá választották. Nagy politikusi önmérsékletéről és éleslátásáról tanúságot téve – habár a Szent Korona birtokában volt – nem koronáztatta magyar királlyá magát. A hadjáratot lezáró nikolsburgi békében (1622) lemondott a választott királyi címről, viszont fejedelemsége számára élethossziglan hét kelet-magyarországi vármegyét kapott. Élete végén a lengyel trón megszerzésén munkálkodott, e célja elérésében korai halála akadályozta meg Erdély legnagyobb fejedelmét.

A Bethlen utódlását követő (felesége, Brandenburgi Katalin lesz az uralkodó, aki mellé a fejedelem öccsét, Bethlen Istvánt állítják kormányzónak) rövid és zavaros időszakból I. Rákóczi György (1630–1648) emelkedik ki fejedelemként, aki folytatta Bethlen politikáját, és uralma alatt töretlen volt Erdély békés fejlődése. Az Oszmán Birodalommal jó viszonyra törekedett, a Habsburgok ellen – a hét vármegye visszaszerzése és a vallásszabadság helyreállítása érdekében – viszont ő is bekapcsolódott a harmincéves háborúba. Rövid hadjáratát siker koronázta, és az 1644-es linzi békében elérte, hogy a Magyar Királyságban a vallásszabadság hatálya a jobbágyokra is kiterjedjen, valamint élethosszig szavaltották számára a hét vármegyét. I. Rákóczi Györgyöt a „bibliás őrálló fejedelemként” jellemezték kortársai, mivel szilárdan megőrizte az erdélyi állam Bethlen alatt elért színvonalát.

Idősebb fia, II. Rákóczi György (1648–1660) követte a fejedelmi székben. Jól induló uralmában (Zrínyi Miklós őt képzelte el a helyreállítandó egységes Magyar Királyság trónján) a végzetes törést a török tiltás ellenére elindított 1657-es lengyel hadjárata okozta, amelyben a lengyel trón megszerzését tűzte ki célul, ám ehhez nem szerezte meg a török porta előzetes engedélyét. Ennek következtében a seregét a szultán által küldött tatárok foglyul ejtették és a Krímbe hurcolták, ahol többségük odaveszett. A török-tatár csapatok megtorlásul végigdúlták Erdélyt, és leváltatták II. Rákóczi György fejedelmet, helyébe a Portának tetsző fejedelmet választattak (Rhédey Ferenc, majd Barcsay Ákos). Viszont Rákóczi nem adta fel a harcot, és legyőzve ellenfeleit többször újraválasztatta magát. Az oszmán seregek végül 1660. május 22-én a szászfenesi csatában végleg legyőzték II. Rákóczi Györgyöt, aki a csatát követően nem sokkal belehalt sérüléseibe.

A Krímből visszatérő hadvezér, Kemény János csak rövid időre tudta megszerezni a fejedelmi hatalmat (1660–1662), a török sereggel vívott 1662. január 22-i nagyszöllősi csatában holtan maradt a csatatéren.

A szultán ezt követően egy ismeretlen nemest, Apafi Mihályt állította Erdély élére, kinek személyében egy török felé engedelmes új uralkodó lépett trónra. I. Apafi Mihály (1661–1690) egy szétdúlt, lerombolt ország trónjára lépett. Uralkodása alatt Erdély viszonyai ugyan lassan ismét konszolidálódtak, de a fejedelemség fejlődése megakadt, és már nem volt képes újabb megújulásra. Erdély nagy korszaka, komoly

hatalmi tényezőként való szereplésének ideje lezárult. Magának az Erdélyi Fejedelemségnek az önállósága is megszűnt, mikor 1687-ben Lotharingiai Károly – a Magyarországi török uralom alóli felszabadítása céljából indított háború részeként – megszállta és a Habsburg Birodalomhoz csatolta az Erdélyi Fejedelemséget, amelyet jogilag az 1690-es Diploma Leopoldinumban szentesítettek.

4.2. Az Erdélyi Fejedelemség közjogi berendezkedése

4.2.1. Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiségának kérdése

(a) Államfogalom

Az állam fogalmának használata az ókori és középkori politikai szerveződések vizsgálatára a korszak túlnyomó részében nem indokolt, sőt, félrevezető lehet.¹⁵ Csúpan a 12. század végétől figyelhetők meg az első olyan nyomok, amelyek az elvont államiség eszméjét és realitását mutatják. Ugyan a középkor második felében a politikai közösség megjelölésére több kifejezés volt forgalomban („respublica”, „regnum”, „civitas”), de egyik sem jelenítette meg maradéktalanul a népesség, a területi kizárólagosság és a szuverenitás összekapcsolódását.

Az állam szó a modern európai nyelvekben a latin „status” szóból ered (*state*, *Staat*, *stato* stb.), és a szó antik és középkori alkalmazásai során nem vagy csak ritkán és érintőlegesen találkozott olyan jelentéssel, amely a modern értelmű államfogalomba illeszkedik.¹⁶ Az állam modern fogalma Niccolò Machiavelli nyomán az újkorban, a 16–17. században jelent meg,¹⁷ és a *status* fogalom mai, modern értelmezése a 16. század vége óta van használatban.¹⁸

Machiavelli munkássága nyomán a ma már klasszikusnak számító, nagy hatású államfogalmat a német–osztrák jogtudós, Georg Jellinek fejtette ki.¹⁹ Jellinek az állam következő három fogalmi elemét emelte ki:

- a meghatározott terület (Staatsgebiet),
- az ott élő lakosság (Staatsvolk), és
- az ezek fölött megnyilvánuló, ezeket uraló főhatalom (Staatsgewalt).

15 Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest 2006. 9–10.

16 Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája*. In Gombos József: *Finnország politikatörténete*. Szeged 1994. 15–19.

17 Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája*. In Gombos József: *Finnország politikatörténete*. Szeged 1994. 19–24; Takács Péter: *A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája*. In Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2013. 126.

18 Például Angliában az 1590-es évekre a „State” szó már nem a király vagy a királyság státuszát, jogi állapotát („state of the King, state of the Kingdom”) jelentette, hanem felvette modern jelentését. Míg a század elején még a Brit-szigetéről szólva a királyság vagy az ország kifejezést használták, a század végén már ugyanerre az állam megjelölés szolgált. Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest 2006. 11–12.

19 Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin 1900.

Ennek megfelelően Erdély önálló államiségának kérdését az államfogalom klasszikus fogalmát jelentő terület–lakosság–főhatalom/szuverenitás ismérvei mentén tárgyaljuk.

(b) Államterület

Az államterület az állami léthez feltétlenül szükséges kellék, mert nélküle – akárcsak lakosság, valamint főhatalom nélkül – nem létezhet állam.²⁰ Így az államfogalom szerkesztését képezi az uralomnak a földrajzi területtel kapcsolatos igénye, amelynek érvényesülése esetén az államhatalom birtokosait az állam területén tartózkodó személyek feletti felségjog, ún. *területi felségjog* illeti meg.²¹ A nemzetközi jog szabályai szerint a területi felségjog korlátozható egyrészt az állam nemzetközi szerződéseivel, másrészt a nemzetközi szokásjog szabályaival.²²

A közjogi értelmű államterület-felfogás arra a térségre koncentrál, amelyen fennáll az állam főhatalma, szuverenitása.²³ A kora újkori jogi gondolkodásban az állami egység képzetébe beletartozott már annak területi egységként történő felfogása, s itt történt meg a terület tekintében a közjogi értelemben vett *imperium* és a magánjogi jelentéssel bíró *dominium* közti különbségtétel. Ennek alapján alakult ki az a felfogás, mely szerint az államnak imperiuma van egy meghatározott terület felett, azaz itt nem érvényesül a magánjogi minőségű tulajdonfelfogás, ami a *dominium* fogalmának sajátja. Mindezek alapján szilárdult meg az államterület kapcsán az a klasszikusnak mondható definíció, mely szerint az államterület a földfelszín államhatárokkal körülvett része, amin az állam főhatalmat, szuverenitást gyakorol.²⁴

(c) Az erdélyi területek államterületté szerveződése

Erdély a magyar közjog szerint eredetileg nem rendelkezett olyan külön tartományi önállósággal, mint a horvát, szlavón és dalmát területek. Igazgatási szempontból a földrajzi értelemben vett Erdélyi-medencén belül három különválasztott és egymástól független igazgatási terület alakult ki: a hét magyar vármegye, élükön az erdélyi

20 Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 136.

21 Buza László, Hajdú Gyula: *Nemzetközi jog*. Budapest 1961. 148; Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 137. Mindezt részletesebben kifejti Buza László: *Államterület és területi felségjog*. Budapest 1910.

22 Ilyen korlátozás lehet például diplomáciai képviselő létesítése, nemzetközi jogi szolgálat (vasútvonal, tengeri útvonal, légifolyosó átvezetésének és fenntartásának joga) stb. Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 137.

23 Sokáig ható felfogás volt, hogy az államterület olyan tárgya az állam hatalmának, amit az a tulajdonának tekint. Ezt a magánjogi felfogást felváltotta a *dologi jogként* való felfogás, melyet aztán Jellinek utasított el markánsan. Álláspontja szerint *a terület nem az állam uralmi tárgya, hanem csak az állam térbeli kiterjedését határozza meg*. Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 136.

24 Az államterületre vonatkozó nemzetközi jogi és közjogi felfogás definitív is egybeesik. Apáthy István: *Tételes Európai nemzetközi jog*. Budapest 1878. 151; Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan*. Pécs 1936. 82; Buza László, Hajdú Gyula: *Nemzetközi jog*. Budapest 1961. 148; Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 136.

vajda; a hét székely szék, élükön a székely ispán; a hét és két szász szék, élükön a szász comes. 1440-től az erdélyi vajda egyben székely-ispán is.²⁵

Az önálló államterülettel bíró Erdélyi Fejedelemség létrejöttéhez vezető lépések:

– Erdélynek mint állami entitással bíró területnek a kialakulásához az első lépés Szulejmán szultántól származik. A padisah 1541. augusztus 30-án²⁶ – miután előző nap Buda vára a birtokába került – Izabella királynéhez küldött követe útján kijelentette, hogy fiának, János Zsigmondnak – valójában a gyámjának kijelölt Fráter Györgynek – átengedi Erdélyt és a Tiszántúlt Kassa vidékével és az északkeleti megyékkel, a Temesközt pedig Petrovics Péternek adja „szandzsákságra” (oszmán közigazgatási egység).²⁷ Szulejmán a sikeres hódító pozíciójából a saját területeinek tekintett „szandzsákságokat” adományozta a birodalmi érdekek képviselőjére hivatott „szandzsákbégeknek”, akiket oszmán jogszokás szerint iktatott be birtokukba.²⁸ Szulejmán célja ezzel az volt, hogy amíg a szultán legyőzi Ferdinándot, addig elő kell készítenie Fráternek és Petrovicsnak területeik török megszállását.²⁹

1545-re viszont kiderült, hogy Szulejmán nem bír a Habsburgokkal, és 1547-ben békét is kötött velük a fennálló területek határainak rögzítése mellett évi 30 000 forint „tisztességes ajándéknak” nevezett quasi adó ellenében.³⁰ Az oszmánok eme kényszerű koncepcióváltása tette lehetővé az említett kelet-magyarországi területek teljes hódoltatásának elkerülését, így megnyitva az utat az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának.³¹ Az erdélyi állam létrejöttének döntő momentuma tehát egy politikai kényszer, nem pedig egy politikai akarat.³² Ezek a területek azonban ekkor még nem egy önálló államiséggel rendelkező fejedelemség tereim, hanem – János Zsigmond választott királyi címéből kifolyólag – a Szapolyaiak keleti Magyar Királyságát jelentik.³³

– Az 1542. március 29-i tordai országgyűlés behívta Izabellát Erdélybe, mellé a három nemzetről 22 tanácsost állított, s ezzel előzetes beleegyezését adta a három nemzet ahhoz, hogy az esetlegesen szerveződő új körvonalú állam súlypontja a jövőben Erdély legyen.³⁴

– Az 1544. augusztus 10-i tordai országgyűlésen megjelentek és teljes jogú partnerként tárgyaltak a Tisza menti és tiszántúli megyék képviselői, ahol kijelentették, hogy elfogadják Izabella uralmát és ezen időtől fogva ide kívánnak tartozni. Ettől

25 Nagy Endre, Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet*. Budapest 2007. 28–30.

26 Szabó Péter szerint 1541. augusztus 31-én. Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 32.

27 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest 1991. 106–109. A két terület birtoklásáért évi 10 000 aranyat kellett fizetni Fráter Györgynek, aki a pénzt beszédese után továbbította a Portának. Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 66–67.

28 Zászlót és berátot (beiktatási oklevél) kaptak, mint bármelyik másik „normális” szandzsákbég. Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest 1991. 112–113.

29 Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001. 395.

30 Ezt az „adót” aztán a Habsburgok az 1606-os zsitatoroki békéig fizetik a Portának. Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 69.

31 Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001. 280.

32 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest 1991. 117.

33 Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk* 2013/3. 9.

34 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban: E. O. E.) I. köt. 190; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 42; *Erdély története I.* Budapest 1986. 422.

kezdvé állandó résztvevői lesznek az erdélyi állam országgyűléseinek. Ezt a deklarációt az erdélyi és a tiszántúli területek közjogi egyesüléseként értékelhetjük.³⁵

– Az 1570. december 1-én János Zsigmond által aláírt *speyeri titkos szerződés* a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség között kijelölte a területi határokat. Ennek következtében Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros megyék – Nagybánya és Erdőd kivételével –, valamint Arad, Zaránd és Kővár vidéke került Erdélyhez. A speyeri szerződésnek ezt az egyetlen pontját, a területi megegyezését, tehát a pontos határkijelölést hajtják csak végre.³⁶ Az erdélyi fejedelemség területe kb. 100 000 négyzetkilométer lett, amiből Erdély kb. 59 000 négyzetkilométert tett ki. Nagyjából 1 millió lakosa volt az erdélyi államnak, ennek fele magyar, harmada román, egytizede szász etnikumú.³⁷

– Bocskai István, Bethlen Gábor és a Rákócziak (I. és II. Rákóczi György) alatt további területek kerülnek – ideiglenes jelleggel, a területeket megszerző fejedelmek halálát követő visszaszolgáltatási kötelezettséggel terhelt – a fejedelemséghez. Ezek a területek az ún. *hét vármegye* – Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén –, amelyek 1660-ig, Várad elestéig az erdélyi állam területéhez tartoztak.³⁸

– Az 1691-ben ratifikált Diploma Leopoldinumot követően elhúzódott a területrendezés, a részekből de facto csak Zaránd megye és Kővár vidéke marad a fejedelemségnél, míg nem III. Károly 1732. december 31-i resolúciója – amit a szebeni országgyűlés 1733. február 16-án iktat törvénybe – a következő területrendezést írja elő: Arad és Máramaros megye és Zaránd megye nyugati fele a Magyar Királysághoz, míg Kraszna, Közép-Szolnok megye és Zaránd megye keleti fele, valamint Kővár vidéke az Erdélyi Fejedelemséghez került.³⁹

35 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 49; Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisége a 16. században*. In *Korunk* 2007/7. 39; Ember Győző szerint Erdély és a Partium uniója nem reál, hanem *perszonális*, az uralkodó személye által összekötött, ahol az erdélyi fejedelem csak ura e területeknek, nem pedig *fejedelme*. Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest 1946. 383.

36 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 130–131; *Erdély története I.* Budapest 1988. 442; Oborni Teréz: *A Magyar Királyság és Erdély a Habsburg Birodalomban, 1526–1665(1691)–1790*. In Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800: Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs 2007. 137–138.

37 Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 41.

38 Nagy Endre, Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet*. Budapest 2007. 31. Bocskaihoz az 1606-os bécsi béke alapján kerül Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Bethlen Gábor az 1622-es nikolsburgi békével szerzi meg e négy megye mellé még Borsod, Abaúj és Zemplén megyéket. I. Rákóczi Györgyhez az 1645-ös linzi béke előírásai szerint kerül ez a hét vármegye azzal a kitéttel, hogy ebből halálát követően csak ötöt kell visszaszolgáltatni, Szabolcsot és Szatmárt utóda megtarthatta, így ezek a vármegyék 1660-ig tartoztak Erdélyhez. Oborni Teréz: *A Magyar Királyság és Erdély a Habsburg Birodalomban, 1526–1665(1691)–1790*. In Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800: Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs 2007. 138; Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk* 2013/3. 10–11.

39 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 584–586.

Az Erdélyi Fejedelemség 1570–1690 között (1629)

(d) Lakosság

A lakosságot a jogtudomány három különféle szempontból határozza meg: nemzetközi jogi, népszámláláshoz kötött és alkotmányjogi értékelés szerint.

A nemzetközi jog a lakosságot az adott állam területén tartózkodó természetes személyek összességéként definiálja, ahol az összekötő kapocs a lakosok között az egyazon területen való tartózkodás ténye. Ebben az esetben (is) a lakosok kötelesek a főhatalom által alkotott jogszabályokat jóhiszeműen betartani, amíg el nem hagyják az adott állam területét.

A népszámlálás is az adott állam területén való tartózkodásra koncentrál, de ez a megközelítés fő szempontként az életvitelszerűség meglétét kívánja meg. Az életvitelszerűség elfogadott „bizonyítéka” az adott területen való három hónapot meghaladó tartózkodás.

Az alkotmányjogi megközelítés középpontjában az adott személy jogállása áll. Ennek alapján egy állam lakossága felosztható: állampolgárookra, akik az adott állam polgárai, idegenekre, akik más államhoz tartozó polgárok, valamint hontalanokra, akik nem polgárai egyetlen államnak sem.

A lakosság alkotmányjogi meghatározása – szűkebb értelemben – a saját állam polgáira, az állampolgárookra koncentrál, akik az adott állam szuverenitásának személyi hatálya alatt állnak, míg tágabb értelemben a lakosság köré tartoznak a bevándorló, letelepedési engedéllyel bíró és a menekült státusú külföldi személyek. Ennek a szempontnak nem lényegi eleme a területen való tartózkodás, hanem az állampolgár fölött megvalósuló főhatalom az az alapvető aspektus, mely szerint az állampolgár saját állama hatalma alá tartozik abban az esetben is, ha elhagyja országa területét. A jogállás így független a helyváltoztatástól.⁴⁰

Ki sorolható viszont a vizsgált korszakunkban a lakosságot jelölő „nép” (populus) fogalma alá?

A középkor folyamán szélesebb értelemben véve ismerték azt a felfogást, hogy „a nép egy tág értelemben vett »minden ember«”,⁴¹ de azt csak „naturalis sokaságnak”, nem pedig civilis „társadalomnak” tartották. Ebből következően „az egyház, a nemesség és a polgárság mint a corpus politicum „tagjainak” elitje „reprezentálja” a királyság communitasát a politikai test „fejével”, az uralkodóval szemben.⁴²

A korporációs elmélet részét képezte a „lex regia” elv⁴³, amelyet a római jog elveinek térhódítása következtében 1200 táján már úgy értelmeztek, hogy a nép nem minden hatalmat adott át a császárnak, hanem valamit megtartott abból, összefüggésben azzal, hogy a társadalmi elit tagjai ebben az időben erősebb pozícióba kerültek. A 13. századra tehát már többségi nézetté vált, hogy a „nép” nemcsak elvi, történeti forrása a hatalomnak, hanem abból a gyakorlatban is jogosult részesedni.

Ennek a hatalomból való tényleges részesülésnek a megvalósulási területe a korporációs szerveződés legmagasabb szintje, a tartományi, ill. az országos rendi gyűlés lett. Ezzel minőségileg más szintre lépett a korporációs organizáció, az egész királyságot érintő közügyekben követelt magának tanácskozási és döntési jogot.⁴⁴

40 Fűrész Klára: Az állampolgárság és a státuszjogok. In: Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Budapest 2007. 243–244. Hasonló elvet fogalmaz meg Egyed István is, amikor kijelenti, hogy független az ország területén lakástól az állam és polgárai közti kapcsolat. Egyed István: Közjogi alapismeretek. Budapest 1927.

41 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 50.

42 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 51.

43 Stein szerint a Digestában Ulpianus (D.1.4.1.) a császár törvényalkotó jogkörét onnan eredezteti, hogy a császárokra uralkodásuk kezdetén a nép formálisan a *lex de imperio* vagy *lex regia* által átruházta azt a jogkört, amivel az uralkodó országa jóléte érdekében mindent megtehet. Iulianus egyik szövegében (D.1.3.32) úgy ír, hogy a törvényalkotás és a szokásjog is a nép jóváhagyásának köszönheti tekintélyét. Ezenkívül II. Theodosius egy 429-es rendelete (C.1.14.4; *lex digna vox*) kimondja, hogy a császárnak el kell ismernie, hogy tekintélye a törvényen alapszik, és az a császári tekintély jele, ha aláveti magát a törvényeknek. Peter Stein: A római jog Európa történetében. Budapest 2005. 81.

44 Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest 2006. 54.

A rendi gyűlések működésének közös jellemzője, hogy ott de facto megoszlik a hatalomgyakorlás az uralkodó és a rendek közt a *communis consensus* alapján, melyet alátámasztottak egy római jogból származó elvvel: „ami mindenkit érint, azt mindenkinél jóvá kell hagynia” (Quod omnes tangit, ab omnibus approbetur).⁴⁵ Mindez rendi dualizmust eredményezett, ahol az uralkodó és a rendek két különálló, kölcsönösen elismert közjogi személyiséget képeztek. A rendi testületek ebben a relációban „a királyság egész testét” képviselték (totum corpus regni repraesentantes), ezáltal a szuverenitás megoszlott a „politikai testben”.⁴⁶

A területiség elve mellett tehát a kormányzás közjogi jellege vált meghatározóvá, ahol az uralkodó mellett a „populus”, vagyis a jogilag számon tartott népességet jelentő rendek – azaz a nemesek, az egyháziak és a városi polgárok – is közjogi szerepet vállaltak. Az „állam” ezáltal egy önigazgató közösséggé kezdett válni egy nép és egy terület viszonylatában.⁴⁷

Az európai helyzetismertetés után a magyar szituációra áttérve adódik a kérdés: kik tartoztak a Szent Koronához,⁴⁸ azaz kik sorolhatók jogilag a középkori Magyarországon a „politikailag szervezett nép” körébe?

A Szent Korona tagjai a nemesek (főnemesek, főpapok, köznemesek), a testületi nemességgel bíró szabad királyi városok polgárai voltak, akik kiegészültek még a Jász-Kun kerületek és a hajdúvárosok tagjaival – de nem tartoztak ide a köznép körébe sorolt jobbágyok.⁴⁹

A honosság, illetve az alattvalói kötelék tágabb értelmezésében az előzőeken túl beleértették a honfiúkat (indigenákat),⁵⁰ akiket szintén a magyar Szent Koronához tartozónak tekintettek.

45 Ez a mondat szállóigévé vált a korszak rendi államaiban sőt, 1295-ben I. Edward kancelláriája egyenesen belefoglalta a parlament összehívását elrendelő királyi parancsba. Stubbs szerint ezzel az aktuálisan a nevezett formula pusztán jogi irányelvűből nagy jelentőségű alapelvvé vált. Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest 2006. 57. Stein az elv eredetét tekintve elmondja, hogy a mondat eredetileg egy olyan iustinianusi konstitúció részét képezte, mely arról szólt, hogy azon esetben, ha több személy gyakorol gyámságot egy gyámolt felett, a gyámolt vagyonának közös kezelése csak az összes fél hozzájárulásával szűnhet meg (Cod. 5, 59, 5, 2). A „Quod omnes...” kezdetű tétel a kánonjog „Liber Sextus” (1298) elnevezésű gyűjteményében szerepelt és vált közkinccsé. Peter Stein: *A római jog Európa történetében*. Budapest 2005. 70.

46 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest 1983. 51.

47 Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest 2006. 66.

48 „...a szent korona személyisége vagy mysteriuma és azzal kapcsolatban a totum corpus sacrae regni coronae fogalma, mint a királyt és a népet egybe foglaló organikus egység, mely a főhatalom tulajdonképpeni birtokosa, korántsem egyházi eredetű fogalom, nem a középkori mysterium Christi utánpótlása, azzal közvetlen genetikus kapcsolatba nem hozható, hanem valóságos államjogi konstrukció, mely a magyar nép alkotmányfejlődésének legsajátosabb alkotása.” Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest 1941. 326.

49 Werbőczy szerint (II. rész. 4. cím), „Kiket értünk a nép és kiket a köznép elnevezés alatt? E helyen pedig a nép neve és elnevezése alatt egyedül a főpap és báró urakat és egyéb mágnásokat s a többi nemeseket kell érteni, de nem a nem nemeseket... Mert miként a nem a fajtól, úgy különbözik a köznép a néptől. Mert a nép elnevezés magába öleli az összes nemeseket, úgy a mágnásokat, mint az alsóbb rendűeket, a nem nemeseket is ide számítva: de a köznép elnevezés alatt egyedül a nem nemeseket értjük.” Magyar Törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest 1897. 230–231.

50 Az elnevezést Ekmayer Ágost szerint: „azok, kik a honpolgárságot születés vagy befogadás által vagy más módokon megnyerték, honpolgároknak, membra regni vel civitatis (osztrák polgári törvénykönyv 28. §) nevezetnek. Hazánk törvényei őket veri hungari s. indigenaknak (benszületetteknek) is nevezik, ellentétben ti. az országon kívül születettekkel, kik forenses s. alienigenaknak is

(e) Az államalkotó népesség kérdése Erdélyben

Erdélyben az 1437-es Kápolnai unió rendezi a jogilag számításba vehető – akkor még – tartományi népesség kérdését, amikor létrejött az ún. három nemzet szövetsége, azaz a magyar nemesek, a székely előkelők és a szász patríciusok részvételével. Erdélyben tehát nem a „klasszikus” rendi szerveződés történt, hanem a népesség domináns, privilegizált etnikai csoportjai szövetkeztek közös érdekeik mentén. Ez a rendi szövetkezés lesz a jogi alapja az Erdélyi Fejedelemség három államalkotó nemzetének.⁵¹ Ezek az erdélyi rendek az 1439-től rendszeressé váló magyar országgyűlésbe küldtek oratorokat, azaz szószólókat, akik a három nemzetet képviselték a diétákon. Az erdélyi rendeknek aztán a király engedélyezte külön tartományi rendi gyűlések megtartását, és ezek a tartományi gyűlések lettek a későbbi erdélyi országgyűlések csirái.⁵²

A tartomány igazgatásában a vajda – aki 1440-től a székelyek mindenkorai ispánja is – a magyar megyék és a székely székek irányítását végezte, míg a szászok a Kincstartóság alá tartoztak.⁵³

Az önálló Erdélyi Fejedelemség államalkotó népessége kialakulásának folyamata:

– Fráter György a Szapolyaiak régi uradalmi központjában, Lippán kezdte szervezni az új államot, és 1541. október 18-án Debrecenbe országgyűlést hívott össze, ahol a megjelentek hűségnyilatkozatot tettek a gyermekkirálynak. Ennek a gyűlésnek a jelentőségét az adja, hogy itt ülnek össze először a későbbi önálló erdélyi állam rendjei: a három erdélyi „nemzet” és a tiszántúli megyék képviselői.⁵⁴

– Az 1542. március 29-i tordai országgyűlés behívja Izabellát és János Zsigmondot Erdélybe, s mivel a király mint a szászok ura Erdélybe telepszik, így már a szászok is az irányítása alá tartoznak, tehát mindhárom nemzet egységes igazgatás alá kerül. A helytartóként működő Fráter György⁵⁵ így válik jogosulttá mindhárom nemzet képviselőinek összehívására, s az invitálására összeülő 1542. december 20-i tordai országgyűlés megújítja a három nemzet unióját.⁵⁶

– Az Erdélyi állam államalkotó népessége végül az 1544. augusztus 10-én összeülő tordai országgyűlésen áll össze, amikor is a tiszántúli megyék küldöttei csatlakoznak a gyűléshez, ahol kijelentik, hogy elfogadják Izabella uralmát és a továbbiakban ide kívánnak tartozni. Ettől kezdve e területek rendjei állandó résztvevői lesznek az erdélyi állam országgyűléseinek, s így közjogilag egyesült az erdélyi és a tiszántúli területek „jogi népessége”.

hivatnak. Az indigenák még belföldieknek – intranei – országlakosoknak – regnicolae – is nevezetnek (1439: 5.26.–1608: kor. e. 1.–1647: 26.) – valamint uo. 2. lbj. „A pusztán indigena név honunkban hol a született, hol a befogadott magyarokat jelenti. 1618:5.18.–1729:24.1.” Ekmayer Ágost: *A honfiúság (indigenatus) Magyarországon*. In *Jogtudományi Közöny* 1867/6. 29.

51 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 108–109.

52 Nagy Endre, Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet*. Budapest 2007. 29–30.

53 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 111.

54 *Erdély története I.* Budapest 1988. 422; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 38; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 32.

55 Fráter Györgyöt az 1542. január 20-i marosvásárhelyi országgyűlés ismerte el helytartóként. Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 33.

56 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 111.

Innentől az Erdélyi Fejedelemség országgyűlési végzéseinek bevezetésében így nevezik magukat: „Erdély három nemzete és magyarországi atyáinkiai”.⁵⁷

Az Erdélyi Fejedelemség különállásból következően az erdélyi honosság, illetve alattvalói kötelék (indigenátus) szabályozásának is megvolt a maga „erdélyországi” megfelelője. A honfiak helyzetére és e státusz elnyerésének módjára vonatkozó előírásokat az *Approbatæ Constitutiones*ben találhatjuk meg. A magyarországi helyzethez hasonlóan itt is megkülönböztették a honfiakat az idegenektől:

a) közhivatalt csak honfiak viselhettek (Appr. Const. III. R. 41. c. 1. §, 1791. évi XV. tc.),

b) birtokjogosultságuk csak nekik volt (Appr. Const. III. R. 41. c. 1. §),

c) nemesi címet – vagyis az egyesült három nemzet közé való felvételt – is csak ők nyerhettek (1791. évi XIX. tc.).

Az indigenátus megszerzése során a folyamodótól megkívánták, hogy előző hazájában is a nemesi rendhez tartozzon, magát a honfiúsítást az erdélyi országgyűléstől kérje, ahol honfiúsítási esküt is kellett tennie, amit aztán törvénybe iktattak. Ezek után még be kellett fizetnie 1000 aranyat az „országos pénztárba” – ez alól csak az országgyűlés adhatott kivételes esetben felmentést –, majd ezt követően kapta meg a fejedelemtől az új honfiú a honosítási okmányt.⁵⁸

f) Szuverenitás

A szuverenitás fogalma a modern állam születésével párhuzamosan szilárdult meg, abban az időszakban, amikor a birodalmak kora lehanyatló fázisba került, és az egymással egyenrangú államok felfogása kezdett megszilárdulni. Ekkor lépett fel Jean Bodin, aki 1576-os munkájában (*Les six livres de la République*) megalkotta a szuverenitás fogalmát, melyről kijelentette: „a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma”.⁵⁹

Bodin munkásságától kezdődően a szuverenitás eszméje napjainkig hatóan összekapcsolódott az államéval.

A francia teoretikus nyomán a jogtudomány a szuverenitás tekintetében kettős megkülönböztetéssel él:

– belső, alkotmányjogi szuverenitás, ami az állam területén lévő lakosság tekintetében a legfőbb hatalmat, illetve az általa alkotott jogszabályokat jelenti.

– külső, nemzetközi jogi szuverenitás, ami a nemzetközi államrendszer tekintetében az állam saját államiságának, függetlenségének megjelenítődését mutatja meg.⁶⁰

57 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 111–112. Másik formula szerint „Erdélyország három nemzetének és Magyarország hozzá kapcsolt Részének karai és rendjei” („status e tordines trium nationum regni Transilvaniae Partimque Hungariae eidem annexarum”. E. O. E. I. 404. Oborni Teréz ennek a megnevezésnek az első előfordulását 1552-re teszi. Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században*. In *Korunk* 2007/7. 39. 17. lbj.

58 Szabályozva: Appr. Const. III. r. 41. c. 1. §.

59 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 73.

60 Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I*. Budapest 2007. 122; Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája*. In Gombos József: *Finnország politikatörténete*. Szeged 1994. 29; Hargitai József: *Jogi fogalomtár*. Budapest 2005. 1422.

(g) Az erdélyi állam belső, alkotmányjogi szuverenitása

Erdély belső, azaz alkotmányjogi szuverenitása a következő eseményekben bontakozott ki:

– 1542-től kezdve (1542, 1544, 1545, 1548, 1556, 1558) több törvénnyel határozták meg az uralkodói főhatalom főbb jogosítványait, de a törvénykönyvekben később sem sorolják fel részletesen és tételesen a főhatalom tartalmára vonatkozó összes törvényt.⁶¹

– Az 1542. december 20-i tordai országgyűlés megújította a három nemzet unióját, elismerte „II. János választott királyt” a tartomány uralkodójának, az 1541-es gyalui szerződést nem vette figyelembe, emellett üzent I. Ferdinándnak: ha nem tudja őket megvédeni, hagyja, hadd gondoskodjanak magukról,⁶² és megszavazta a 10 000 arany adót a töröknek, amit 1543 elején el is küldtek Sztambulba.⁶³

– Az 1545. április 24-i tordai országgyűlésen megvonták I. Ferdinánd birtokadományozási és legfőbb igazságszolgáltatási jogát, János Zsigmondot II. János magyar királyként uruknak ismerték el, és megtiltották számára, hogy alattvalói kapcsolatot tartson fenn külső hatalmakkal.⁶⁴

– Az 1556. február 2-i tordai országgyűlés kimondta Izabella és János Zsigmond visszahívását, majd a március 12-i szászsebesi országgyűlés a következő határozatot hozta: „Annak okáért ez mai napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunknak fejedelmül és királyul egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerint minden hívséggel mint urunknak leszünk és vagyunk is.”⁶⁵ Ezzel a Szapolyai-állam újjáalakult a három nemzet saját akaratából.

– 1566-ban János Zsigmond az országgyűlésen arra utasította a három nemzet rendjeit, hogy kössenek olyan tartalmú közjogi paktumot, miszerint az uralkodó gyermektelen halála esetén maguk közül válasszanak uralkodót.⁶⁶ Mindez egy közjogi ku-

61 Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár 1917. 12.

62 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 44; *Erdély története I.* 1988. 423; „elhatároztuk, hogy a halott fiát fejedelmünkül vesszük, a töröknek adót küldünk, és kérjük Ferdinándot, hogy ne vigyen minket veszélybe, ha megsegíteni nem tud, és engedje, hogy mi magunk gondoskodjunk magunkról”, E. O. E. I. 172–173; Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században*. In *Korunk* 2007/7. 39.

63 *Erdély története I.* Budapest 1988. 423. 1529-től kezdve tartották számon az oszmánok a hűbéri viszony kötelezettségeként fizetendő évi adót, de ezt a valóságban nem fizették egészen 1543-ig, amikor 10 000 aranyat küldtek Sztambulba. Ezt a mértéket megemelték 1575-ben 15 000 aranyra, amit az erdélyiek egészen 1624-ig fizettek évenként, amikor Bethlen Gábor elérte az összeg leszállítását az eredeti mértékre, 10 000 aranyra. 1648-tól ismét 15 000 arany az adó mértéke, ami II. Rákóczi György kegyvesztetté válását követően évi 40 000 aranyra emelkedett, amely fizetési kötelezettségét a fejedelemség valószínűleg 1687-ben teljesítette utoljára. Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. Századok 2011/4. 59. Kármán szerint Bethlen 1625 május–júniusának fordulóján eszközli ki IV. Murád fermánját az erdélyi adó 10 000 aranyra való leszállításáról. Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest 2011. 141.

64 *Erdély története I.* Budapest 1988. 425.

65 E. O. E. I. 558–559; *Erdély története I.* Budapest 1988. 436; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 78; Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században*. In *Korunk* 2007/7. 37.

66 „Mely gyűlésünkben ő felsége kegyelmesen erre intett vala minket, hogy közöttünk egybe kötelekednénk, hogy ha ő felségét az úr Isten ez világból kivenné, mi magunkt között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnénk; hanem egyenlő akaratall választanánk fejedelmet

riózumként értékelhető, mivel itt maga az uralkodó indítványozza, hogy utódjának megválasztására a rendek külön paktumot kössenek.⁶⁷

– 1566. június 26-án Szulejmán szultánt a zimónyi táborában felkereste János Zsigmond, és hűségesküt tett a szultánnak. Szulejmán adhnámét adott János Zsigmondnak, amelyben a szultán megesküszik, hogy János Zsigmondot soha el nem hagyja és Erdély birtokában megvédi, Erdélyt és urát szabadságában megtartja, megerősíti az önálló fejedelmválasztás jogát („fejedelmül az ország azt válassza, akit akar”), s felszólítja, hogy az adót pontosan fizesse. Ezzel a török oldaláról biztosítva volt a következő választás szabadsága, ha nem lenne törvényes utódja János Zsigmondnak.⁶⁸

– Az 1567. szeptember 8–17. között tartott gyulafehérvári országgyűlés törvénybe iktatta a szabad fejedelmválasztás jogát („libera electio”).⁶⁹ Mindezt olyan jelentősnek tekintették, hogy nem elégedtek meg azzal a rendek, hogy egy „egyszerű” országgyűlési törvényt hozzanak a „libera electio”-ról, hanem a jelen nem lévő rendekkel is utólag aláírták a törvényt, sőt, még a három nemzet valamennyi számításba jöhető tagját is megeskették a törvényre.⁷⁰

– 1568 áprilisában II. Szelim szultán egy fermánban erősítette meg az 1567-es gyulafehérvári országgyűlés „libera electio”-ról szóló törvényét, s ebben az iratban egyben elismerte azt is, hogy egy esetleges interregnum idején az államot testamentumos urak vezethetik és készíthetik elő az új uralkodóválasztást.⁷¹

– 1570. december 1-jén János Zsigmond aláírta a titkos speyeri szerződést, melyet 1571. március 10-én hitelesített aláírásával I. Miksa, viszont pár nap múlva, március 14-én meghalt János Zsigmond.

A szerződés szuverenitással kapcsolatos előírásai a következők:⁷²

– János Zsigmond elismeri Miksát Magyarország királyának,

– lemond „választott királyi” címéről s azt a továbbiakban csak a Portával történő kapcsolattartás során használhatja,

– ha mag nélkül halna el, állama Miksára száll,

– ha főhatalmáról lemondana vagy elvesztené azt, akkor kárpótlásul Oppeln és Ratibor hercegségeit kapja,

– János Zsigmondnak és utódainak a hatalmuk alatt álló területek vonatkozásában biztosítja az „Erdély fejedelme” címet. Az uralkodói címhasználat tekintetében ez állt a szerződésben: „Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae”, azaz „Erdély és a Magyarországi Részek Fejedelme”.⁷³

Általában a speyeri szerződés létrejöttéhez s dátumához kapcsolják az Erdélyi Fejedelemség végleges megalakulását, ezért indokolt a kontraktus szigorúan jogi szempontú vizsgálata. A speyeri titkos szerződés Erdélyt mint Magyarország „valódi és elválaszthatatlan tagját” a fejedelmválasztás jogának hallgatag mellőzésével Miksának és utódainak biztosította. Ezzel viszont ellentétbe került azon erdélyi országgyűlési döntésekkel (1567), valamint a Szulejmáni adhnáméval (1566), amelyek az erdélyi rendek szabad fejedelmválasztó jogát deklarálják.

A speyeri paktum jogi érvényessége kapcsán felmerülő kérdés, hogy az vajon olyan szerződésnek minősíthető-e, amely kötelezi a jogutódot, azaz az új uralkodót, illetve olyan kontraktus-e, amelynek „betartását az alattvalók együttesen vagy egyenként igénylik”?

Fontos és lényeges eleme lett volna a speyeri szerződés érvényességének, ha – Bodin megfogalmazásában – „a rendek, városok, főbb közösségek vagy törvényhozó testületek, hercegek, leghatalmasabb főurak is jóváhagyták, és elkötelezték az alattvalókat is a szerződés mellett.”⁷⁴ Viszont ez nem történt meg, azt sem János Zsigmond halála utáni, sem egyik későbbi erdélyi országgyűlésen nem iktatták törvénybe, sőt, a rendekkel annak tartalmát sem ismertették meg. Márpedig a szerződés jogi legitimitásához ennek a feltételnek is teljesülnie kellett volna, így a szerződés tartalmának a rendekkel való megismertetése s ennek folyományaként az országgyűlési becikkelyezés – ami a rendek jogerős jóváhagyását jelentette volna – elmaradása miatt a speyeri szerződés formáljogilag nem tekinthető ratifikált, törvényerejű államszerződésnek. Éppen ezért az erdélyi rendeket a speyeri szerződés be nem tartása miatt nem lehet szerződésszegéssel vádolni, mivel „a rendeletek betartásához elengedhetetlen, hogy a rendek vagy a parlament jóváhagyják őket”.⁷⁵

Visszatérve a kérdés első részéhez, azaz hogy meg kell-e tartania az uralkodónak az elődei által kötött megállapodásokat, Bodin szerint „az előd esküje nem köti az utódot, az utód kötelezettsége csak arra terjed ki, ami a királyság javát szolgálja”.⁷⁶ Báthory Istvánt az erdélyi rendek – a fejedelmválasztói jog legitim gyakorlásával – jogszerűen választották uralkodójuknak. Báthory Istvánra a speyeri paktum azért nem

dítás korában 1541–1711. Budapest 1918. 130–131; Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk*. 2013/3. 9–10.

73 Lukinich Imre: *Az Erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez*. In *Századok* 1913/2–3. 188; E. O. E. III. 415, 463.

74 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 104.

75 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 95.

76 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 102–103.

magunknak, miképpen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásról levelet is szerzett volna” E. O. E. II. 335; *Erdélyország történeti tára I. köt.* 1845. 91; Szalay László: *Erdély és a Porta*. Pest 1862. 1–2; Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 100.

67 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 100.

68 Bfó Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár 1917. 14; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 122; *Erdély története I.* Budapest 1988. 442; Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1566–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2012. 146.

69 „...ha mikor az istenek elvégzett akaratja a mű kegyelmes urunkat magtalan közülünk kiveszi, egyenlő akarathól, nem pártból fejedelmet választunk...” E. O. E. II. 336–337; Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 101; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 167; Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1566–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2012. 146.

70 Külön szerepel a szövegben, hogy a „megkötelezésre” és a megesküzésre „minden rendbeli nemese, főnemek és főfejek” megkerestettek, valamint a szászoknál a polgármesterek, királybírák, esküdtek, a városok kormányzó tanácsainak tagjai, sőt, még a „céheket, minden tisztségi személyeket, sőt tisztségek kívüli főszemélyeket is” megeskették. E. O. E. II. 337–338. Ezt értékelve Rácz Lajos megjegyzi, hogy a későbbi erdélyi fejedelmválasztások alkalmával a fejedelmi conditioikat nemcsak az országgyűlés szentesítette, hanem erre utólag megeskették a politikailag releváns csoportokat is. Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 101.

71 Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1566–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2012. 146.; E. O. E. II. 250.

72 A szerződési pontok részletes ismertetését lásd Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hó-*

nehezedett kötelezettségként, mivel „ha az uralkodó a fent említettek egyetértése nélkül kötött közérdekű ügyben olyan szerződést idegenrel vagy alattvalóval, amely a köznek nagyon hátrányos, az utódot ez semmiképpen nem kötelezi, főleg, ha választás útján került a trónra, amikor nem állítható, hogy bármit is kapott volna elődjétől”.⁷⁷

Mivel a speyeri szerződés – érvénytelensége okán – nem lehet az erdélyi állam szuverenitását „beteljesítő” dokumentum, akkor a kérdés az, hogy milyen esemény(ek)hez és időpont(ok)hoz köthető az önálló állam szuverenitásának létrejötte?

Báthory István uralkodóvá választásának körülményei a következőket mutatják. Az 1567-es gyulafehérvári országgyűlés törvénye alapján 1571. május 25-én „minden további vita és szó nélkül” az összegyűlt rendek fejedelmüké választották Báthory Istvánt. Miksa viszont erre a döntésre nem reagált konkrétan, így ezt úgy értékelhetjük, hogy I. Miksa hallgatólagosan elismerte az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságát, csak ahhoz ragaszkodott, hogy Báthory István letegye neki a hűségesküket, de ezt is titkos tárgyalásokon érte el, és az eskü is titokban maradt. Mindez a külön államiság létre nem volt hatással. Jogi szempontból nem problémás Báthory Istvánnak Habsburg Miksa magyar királynak letett hűségesküje, hiszen azt titokban tette le, s a rendek elől való eltitkolás okán ugyanúgy lehet értékelni, mint a titkos speyeri egyezményt.

A másik kérdéses pont az uralkodói címhasználat – mint a szuverenitás bizonyítéka – kapcsán a vajdai cím felvétele. Báthory Miksával való 1571-es levelezése – melyből az olvasható ki, hogy a magyar király alattvalójaként funkcionál mint erdélyi vajda – csupán egy kifinomult színlelés, mivel Báthory István a szuverenitás tartalmi jegyeit de iure és de facto is gyakorolta – azaz az általa összehívott országgyűléssel törvénykezett, önállóan tárgyalt a Portával és a román vajdaságokkal, kinevezett tisztviselőket stb. Ezek a tények nem azt mutatják, mintha Báthory a magyar király alattvalójaként ténykedett volna, hanem azt a meggyőződést erősítik, hogy a kétségtelenül meglévő uralkodói hatalmát egyre inkább megizmosítani kívánta a török garanciákkal. Bekes Gáspár, akit titokban Báthory megválasztása óta Miksa folyamatosan segített, 1575 nyarán megindult hadaival Báthory István ellen. Az 1575. július 9-i kerélszentpáli csatában a Habsburg-párt Bekes Gáspárral vereséget szenvedett, amelyet súlyos megtorlás követett. Ennek keretében Báthory István a Bekes-párti főurakat – az uralkodói szuverenitás egyik fontos elemének, a legfőbb bíraskodás jogának a gyakorlásával⁷⁸ – halálra ítélte, mire ők – az évszázados magyar törvényekre hivatkozva – Miksához, a magyar királyhoz fellebbeztek. De ezt a helyzetet az erdélyi országgyűlés annak kimondásával oldotta fel, hogy a magyar király nem rendelkezik törvénykezési joggal – így kegyelmezési joggal sem – Erdély és a részek felett, s a közjogi szuverenitás eme új deklarációjának jogi alapján állva a halálos ítéleteket végrehajtották.⁷⁹ Ez a törvényhozási deklaráció a közjogi önállósodás és a szuverenitás újabb megnyilvánulása.

77 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 104.

78 Báthory István ítéletének indoklásában Szapolyai János király 1540-es Balassa-Majláth-féle összeküvésben hozott ítéletére hivatkozott. Magában az ítéletben többször „Regnum Transsilvaniae”-t ír, ami az önálló állami lét egyértelmű kinyilatkozásaként értelmezhető. Oborni Teréz: *Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575)*. In Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest 2002. 302.

79 *Erdély története I.* Budapest 1988. 444.

Báthory István 1575. december 15-i lengyel királlyá választása azzal a következménnyel is járt, hogy – Isten kegyelméből választott és megkoronázott királyi címe okán – személyében lengyel uralkodóként egyenrangúvá vált Miksával, a magyar királlyal, akinek innentől fogva már nem lehetett az alattvalója, így Erdély tekintetében uralkodói szuverenitását immáron teljesen nyíltan megvallhatta, s lezárhatta végérvényesen a Miksával szembeni alakoskodás korszakát. Ennek bizonyítéka, hogy Báthory, aki addig csupán az erdélyi vajda – azaz „Erdély Vajdája és a Székelyek ispánja” – címet használta, innentől kezdve az „Erdély Fejedelme és a Magyarországi Részek Ura” titulust használta. Báthory „Erdélyországra” vonatkozó uralkodói címének a lengyel királlyá történő koronázásától – azaz 1576. május 1-jétől – kezdődő nyílt deklarálásával az erdélyi állam belső szuverenitásának utolsó mozaikkockája is a helyére került.⁸⁰

Az alkotmányjog értékelése szerint a címer az állam hivatalos jelvénye, amely az állami szuverenitás szimbólumaként használatos és az állam hivatalos okiratain, pecsétjein jelenik meg.⁸¹ Éppen ezért az államcímér megjelenési ideje lehet egy másik aspektusa az önálló állami létezés bizonyítékának. Az erdélyi állam önálló címerét – azaz a magyar, a székely és a szász nemzet címerjeit együttesen – bizonyíthatóan elsőként Báthory Zsigmond fejedelem használta 1590-ben, s ezáltal egyesítette ezeket államcímerré.⁸²

(h) Az erdélyi állam külső, nemzetközi jogi szuverenitása

Az erdélyi állam külső, nemzetközi jogi szuverenitása kapcsán mind Jean Bodin, mind pedig Hugo Grotius⁸³ értékelése alapján egyértelműen szuverenitással rendelkezőnek kell tekinteni az Oszmán Birodalom hűbéres adófizetőjének státusában lévő Erdélyi Fejedelemséget.

Bodin szerint „a védnökség alatt álló uralkodók megőrzik a szuverenitást, még ha egyenlőtlen szerződést kötöttek is”.⁸⁴

A Grotiusi levezetés – mely szerint „a főhatalmat birtokolhatja az olyan szövetséges is, aki egy másiknak adófizetéssel tartozik”⁸⁵ – megegyezik a korszak, a 16. század vége és a 17. század nemzetközi gyakorlatával. Ennek alapján a nyugat-európai államok olyan szuverenitással rendelkező állam fejének tekintették az oszmán szultán oltalma alatt álló erdélyi fejedelmeket, akikkel nemzetközi szerződéseket kötöttek és élénk diplomáciai

80 Péter Katalin: *Báthory István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben*. In *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthory-család történetéhez*. Nyírbátor 1986. 17–23.

81 Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest 2007. 138.

82 Ivánfi (Jancsik) Ede: *A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Réseinek címerai*. Pest 1869. 55; Köpeczi Sebestyén József: *Erdély címere*. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély*. Budapest 2004. 63. Jakab Elek leírásában: „Egy ily pecsétnyomaton felül van egy nyíltkorona, alatta egy szívalakú paizsban a császári sas, alatta a Báthory-czímer; jobb felől két egymás feletti mezőben az erdélyi nemzetek címerei; fenn egy kiterjesztett szárnyú fél sas, – a magyarok címere – felette a székelyeké: a nap és a hold; alól a szászoké – a hét vár, helyesebben kastély.” Jakab Elek: *Az egykori Erdély nemzeti színeiről*. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély*. Budapest 2004. 54.

83 Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I–III*. Budapest 1960.

84 Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987. 105.

85 Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I*. Budapest 1960. 285–286; Herczegh Géza: *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései*. In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980. 37; Herczegh Géza: *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Budapest 1987. 124.

érintkezésben álltak – még ha nem is tekintették Erdély szuverénjét magukkal egyenrangú félnek.⁸⁶ Ezt bizonyítja Grotius álláspontja: „A nemzetközi jog bizonyítása ugyanúgy történik, mint az íratlan belső állami jogé, vagyis huzamos gyakorlat és a szakemberek tanúsága alapján.”⁸⁷ Tehát a korabeli európai nemzetközi jog szempontjából bizonyíték-ként értékelhető, Grotius által perdöntőnek tartott „huzamos gyakorlat és a szakemberek tanúsága” is megáll az Erdélyi Fejedelemség külső szuverenitásának kérdésében.

Erdély nemzetközi jogi legitimitása lépcsőfokainak ismertetését megelőzően röviden bemutatjuk az államelismerés nemzetközi jogi értelmezését. Az államok elismerésével kapcsolatban ennek kapcsán nem mostani fogalmainkat, szabályainkat vetítjük vissza egy 4-500 évvel ezelőtti helyzetre, hanem itt valójában évszázadok óta kialakult és szokásjogi szabályokban megtestesülő normákról van szó, amelyeket bizonyos esetekben szerződéses szabályokba öntöttek. A normák kodifikálása azonban természetesen nem érinti azok szokásjogi érvényesülését.

Az államelismerés területén nincs kodifikált norma, így a nemzetközi szokásjog szerint kell meghatározni az alapvetően politikai indíttatású, de jogi jellegű/hatásokkal bíró egyoldalú elismerési aktus joghatásait. A nemzetközi szokásjog alapján az a gyakorlat, hogy tényleges nemzetközi jogi legitimitációhoz a nemzetközi közösség több tagja részéről származó elismerés szükséges. A 16–17. században a nemzetközi szokásjog alakította az államelismerés jogintézményét, és az államelismeréssel kapcsolatban kialakult nemzetközi jogi alapelvek az elmélet kifejezett írásba foglalása nélkül is – a Grotiusi „huzamos gyakorlat” elve alapján – már de facto alkalmazásban álltak.

Az elismerésnek két formája alakult ki. A kifejezett elismerés megvalósulhat egy másik állam által küldött nyilatkozat, jegyzék, irat vagy egy vele kötött szerződésbe kifejezetten befoglalt pontja útján. A hallgatóságos elismerés olyan magatartás, amelyből kétségtelenül megállapítható az elismerési szándék. Fajtái: diplomáciai képviselők küldése és fogadása; két állam nemzetközi szerződéskötése; többoldalú nemzetközi szerződésben való részvétel (a két utóbbi kategóriát úgy kell érteni, hogy a szerződést anélkül kötik, hogy az elismerést egyetlen pontban is kifejezetten megjelenítenék); az állam elismerése egyéb konkludens tények útján.⁸⁸

Az államelismerés fentiekben kifejtett nemzetközi jogi értékelése alapján az Erdélyi Fejedelemség államiségének nemzetközi jogi legitimitációját, azaz a szuverenitás külügyi vonatkozásait „hosszú úton, lépcsőzetes menetben”, több elemből lehet megalkotni, s mindezen összetevők eredményezik az erdélyi állam nemzetközi elismerését.

- a.) széles körű, sok országra kiterjedő diplomáciai tevékenység;
- b.) két- vagy többoldalú szövetségi szerződések kötése európai államokkal (1595: prágai szerződés; 1620: cseh konföderáció; 1627: westminsteri szerződés, Hági Szövetség; 1643: gyulafehérvári szerződés; 1645: munkácsi szerződés; 1656: radnóti szerződés; 1677: varsói szerződés);

c.) dinasztikus házasságkötéssel a fejedelmi pozíció emelése, s ezáltal Erdély beleillesztése a dinasztikus államok európai rendszerébe (1595: Báthory Zsigmond–Habsburg Mária Krisztierna; 1626: Bethlen Gábor–Brandenburgi Katalin; 1651: Rákóczi Zsigmond–Pfalzi Henrietta);

d.) békeszerződésekben, államközi szerződésekben elismertetni Erdély államiségét (1595: prágai szerződés; 1606: bécsi béke; 1606: zsitvatoroki béke; 1608: kassai szerződés; 1613: pozsonyi szerződés; 1621: nikolsburgi béke; 1645: linzi béke; 1648: vesztfáliai béke; 1679; nymwegeni béke);

e.) Erdély államiséga nemzetközi garanciájának elérése, azaz békeszerződésekben az erdélyi államiséget a megkötő hatalmak által garantáltatni (1606: bécsi béke; 1648: vesztfáliai béke; 1625: gyarmati béke; 1627: szőnyi béke; 1699: karlócai béke; 1713: utrechti béke).

- a.) Széles körű, sok országra kiterjedő diplomáciai tevékenység

A diplomáciai tevékenység a Bethlen előtti erdélyi fejedelmeknél is megvolt, mivel a Portával állandó diplomáciai összeköttetésben voltak, a magyar királlyal fenn tartott diplomáciai viszony mellett követeket küldtek és fogadtak Lengyelországból, a román fejedelemségekből, Velencéből, valamint a nyugati protestáns országokkal is esetenkénti diplomáciai érintkezésben álltak.⁸⁹ Viszont ezek a diplomáciai akciók ki-egyensúlyozatlanok és töredékesek voltak, a külkapcsolatokat főként az esetlegesség jellemezte.⁹⁰ Az erdélyi diplomáciában Bethlen Gábor színrelépésével az addigi esetlegességet és ad hoc jellegét felváltotta a rendszeresség és a tervszerűség, államának külkapcsolatait így szélesítette ki és a harmincéves háború küzdelmeibe bekapcsolódva azt egyre sűrűbbé és jelentőségteljesebbé tette.⁹¹ Ezt a diplomáciai kapcsolat-rendszert vitték tovább és működtették utódai.⁹²

- b.) Két- vagy többoldalú szövetségi szerződések kötése európai államokkal

Egy két- vagy többoldalú szövetségi szerződésben azzal a ténnyel, hogy a szövetséget alkotó országok a szerződés alanyai közé felvesznek egy adott országot, egyben az illető ország önálló államiségének nemzetközi jogi érvényességű deklarációját is megteszik.

86 Herczegh Géza: *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései*. In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980. 37; Herczegh Géza: *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Budapest 1987. 124.

87 Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I*. Budapest 1960. 181. Máshol ezt így írja le: „...ha sokan különböző időben és helyeken egyvalamit biztosnak állítanak, akkor az általános érvényű alapszabály, amely a mi vizsgálódási körünkben nem lehet más, mint a természet elveiből levont helyes következtetés vagy a közös megegyezés. Az előbbi a természetjog, az utóbbi a nemzetközi jog körébe tartozik...Ezért mindig különösen igyekeztem a jognak e két fajtáját nemcsak egymástól, hanem egyben a belső állami jogtól is megkülönböztetni.” Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I*. Budapest 1960. 158–159.

88 Nagy Károly: *Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban*. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica Et Politica*. Tomus XIV. Fasciculus 6. Szeged 1967. 67–81; Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest 1999. 109.

89 Utóbbira jó példa az Angliával kialakult nem rendszeres viszony. Ennek első nyomai – Angyal Dávid szisztematikus feldolgozásából kitűnően visszanyúlunk – Szapolyai János királyságáig, majd erőteljesebb érintkezéssé Báthory Zsigmond alatt válnak, aki élénk levelezésben állt Erzsébet királynővel, de ezt követően a két ország közötti diplomáciai érintkezés egészen Bethlen Gáborig eléggé eljellemtelenedett. Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900. 308–325; Várkonyi Gábor: *Kolozsvár – Isztambul – London 1594*. In Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest 2004. 73–89.

90 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi békétárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 19–20.

91 R. Várkonyi Ágnes: *A Bethlen-diplomácia európai ténykedéseinek legfontosabb dokumentumait, forráskiadványait tételesen is összefoglalja legújabb írásában*. R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi békétárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 13.

92 Lásd bővebben Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest 2011.

– 1595: prágai szerződés: 1595. január 28-án Prágában szövetségi szerződést köt Báthory Zsigmond fejedelem I. Rudolf császárral. E kontraktussal a fejedelemség kilépett a nemzetközi jogi porondra, amikor a török ellenes nemzetközi háborús koalíció tagjává vált.⁹³

– 1620: cseh konföderáció: Bethlen Gábor a harmincéves háború kitörését követően azonnal aktivizálta magát a nemzetközi szinten azzal a szándékkal, hogy a szomszédos, valamint a nyugati protestáns országokkal összefogva – s így bekapcsolódva az európai államok rendszerébe⁹⁴ – az Erdélyi Fejedelemség államiságát biztosítsa, valamint a Magyar Királyság rendi jogait megvédje.⁹⁵ Ennek folyományaként 1620 januárjában szövetségi szerződést kötött a Habsburg-uralkodó ellen felkelt cseh rendek frissen megválasztott királyával, Pfalzi Friggyessel, amit ez év áprilisában, Prágában konföderációt célzó szerződéssé fejlesztettek.⁹⁶

– 1627: westminsteri szerződés, Hágai Szövetség: A harmincéves háború során az 1625 decemberében, Dánia Hollandia és Anglia által a Habsburgok ellenében megkötött Hágai Szövetség XIV. pontja felkérte Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet, hogy lépjen be a szövetségbe.⁹⁷ Ennek alapján az angol király, I. Károly 1626. november 30-án Westminsterben aláírt szerződésben kötelezte magát Bethlennek és így az Erdélyi Fejedelemségnek a Hágai Szövetségbe való felvételére. Mindezt a döntést 1627. február 7-én a holland Staten-Generaal, majd 1627. február 28-án a dán király is megerősítette aláírásával, s így Bethlen állama a Hágai Szövetség teljes jogú tagjává vált.⁹⁸

– 1643: gyulafehérvári szerződés: A harmincéves háború utolsó szakaszában 1643. november 16-án I. Rákóczi György és a svéd követek aláírták a gyulafehérvári egyezményt, azaz a svéd és a francia szövetséget királyságok és az Erdélyi Fejedelemség közti szövetség okmányát.

– 1645: munkácsi szerződés: A gyulafehérvári egyezménybe ugyan a franciákat is belefoglalták, de a franciák új tárgyalásokat kezdeményeztek Erdély uralkodójá-

93 *Erdély története I.* Budapest 1988. 526; Kruppa Tamás: *Miksa főherceg erdélyi főkormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602).* In *Századok* 2011/4. 817–822. A magyar törvények közé becikkelyezte az 1595. évi LVI. tc-t.

94 Bethlen ezirányú tevékenységének értékelése Pach Zsigmond Páltól: az Erdélyi Fejedelemséget Bethlen Gábornak sikerült „európai erőntényezővé emelni, a nemzetközi államrendszerbe beiktatni”. Pach Zsigmond Pál: *Bethlen Gáborról születésének 400. évfordulóján.* In *Századok* 1981/4. 662–663.

95 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben.* Budapest 2013. 37.

96 *Erdély története II.* Budapest 1988. 661; Herczegh Géza: *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései.* In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora.* Budapest 1980. 41; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben.* Budapest 2013. 41.

97 Az aláíró hatalmak kilátásba helyezték, hogy amennyiben Bethlen csatlakozik a Hágai Szövetséghez és hadat indít a császár ellen, akkor havonta 40 000 tallér pénzsegélyben részesítik, és egy Mansfeld által vezetett német segélyhadat küldenek számára. Piri Zoltán: *Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe.* In *Történelmi Szemle* 41. 1999/1–2. 173; Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával.* In *Századok* 1900. 411.

98 Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával.* In *Századok* 1900. 414; Herczegh Géza: *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései.* In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora.* Budapest 1980. 45; Piri 1999, 175; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben.* Budapest 2013. 61. Magának a westminsteri szerződésnek a szövegét lásd Szilágyi Sándor: *Adalékok Bethlen Gábor szövetekezéseinek történetéhez.* In *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 11/8. Budapest 1873. 78–80.

val, aminek eredményeképpen 1644. április 22-én aláírták a munkácsi szerződést, amelyben a franciák vállalták, hogy az erdélyi fejedelemnek egyetértési joga legyen a készülő általános béke megkötésénél.

– 1656: radnóti szerződés: Az Erdélyi Fejedelemség és a Svéd Királyság 1656. december 6-án Radnóton szerződést kötött, amiben a felek megegyeztek, hogy a Lengyelország elleni közös hadjárat sikeres befejezését követően melyik lengyel terület melyiküké legyen, illetve a svéd uralkodó beleegyezett, hogy a lengyel királyi címet II. Rákóczi György viselhesse.⁹⁹

– 1677: varsói szerződés: Apafi Mihály fejedelmi időszakában, 1677. május 27-én, Varsóban létrejött a lengyel király, Sobieski János közvetítésével a francia–erdélyi szerződés. Ebben a franciák vállalták, hogy évi 100 000 tallér segéllyel támogatják Erdély és a Wesselényi-összeesküvés bukása (1671) után a Habsburg megtorlás elől az erdélyi határszáron összegyűlt bujdosók Bécs ellen indítandó hadjáratát. Emellett XIV. Lajos francia király a szerződésben kötelezte magát, hogy a Habsburgokkal kötendő békébe belefoglalják Erdélyt és a bujdosókat is.

c.) Dinasztikus házasságkötéssel a fejedelmi pozíció emelése, s ezáltal Erdély beleillesztése a dinasztikus államok európai rendszerébe

A dinasztikus házasságok elsődleges szempontját a házasságkötéssel nyerhető – főként – politikai előnyök jelentették, amik a dinasztikus rokoni kapcsolatok révén egyben államközi kapcsolatokat is jelentettek. Egy jelentős és elfogadott dinasztiaival való rokoni kapcsolatba kerülés a dinasztikus legitimitás korabeli felfogása szerint a két ország közötti szövetségekötésnek is felfogható, így egyben az adott állam hallgatólagos elismerésének tekinthető.

– 1595: Báthory Zsigmond–Habsburg Mária Krisztierna: Báthory Zsigmondnak Mária Krisztierna Habsburg hercegnővel 1595 márciusában történt házasságkötése¹⁰⁰ nemzetközi jogi értelemben szabályos államelismerésnek minősíthető, mivel az 1595. január 28-i prágai szövetségi szerződés 4. cikkelye előírta: „Hogy Ő császári szent fel-sége, a nagyságos fejedelem számára, a nemes ausztriai vérből, elsőbbsen is, feleségről gondoskodjék”.¹⁰¹ Ez a nász megerősítette a két állam közti szövetségekötést, s azzal, hogy a Habsburgok családjuk egyik tagját adták nőül az erdélyi fejedelemhez, egyben egy újabb szempontból is legitimálták a fejedelem államának önállóságát.

– 1626: Bethlen Gábor–Brandenburgi Katalin: A házasságkötés következtében jelentősen megnövekedett a fejedelem és állama nemzetközi tekintélye, mivel egy olyan dinasztiaival (Brandenburgi) került Bethlen Gábor rokonságba, amelynek kiterjedt családi kapcsolati hálójában többek között szerepelt II. Gusztáv Adolf svéd király is, aki így Bethlen sógora lett.¹⁰² Az erdélyi fejedelem így immáron a dinasztikus házasságkötések legitimitációjával szentesítve került bele a protestáns nyugat-európai államok szövetségesi körébe, s innen már könnyebben vezetett az útja a Hágai Szövetségbe.

99 Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Budapest 1997. 91; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.* Budapest 2011. 340. Kármán Gábor: *II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere.* In *Századok* 2012/5. 1052.

100 *Erdély története I.* Budapest 1988. 526.

101 1595. évi évi. LVI. tc.

102 *Erdély története II.* Budapest 1988. 676; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben.* Budapest 2013. 58.

– 1651: Rákóczi Zsigmond–Pfalzi Henrietta: II. Rákóczi György öccsének, Rákóczi Zsigmondnak a házassága V. Frigyes pfalzi választófejedelem – Bethlen Gábor egykori, cseh királynak megválasztott szövetségese – lányával, Pfalzi Henriettával nagy feltűnést keltett a korabeli európai közvéleményben, főként a Német-Római Császárság protestáns fejedelemségeiben, ahol úgy értékelték a frigyet, mint két protestáns állam szövetségét. Henrietta családja, a Wittelsbach-dinasztia pfalzi ága különösen sok és nagyon jelentős uralkodói dinasztiával állt rokoni kapcsolatban, így többek között Henrietta unokatestvérei között található Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem és II. Károly angol király, s ugyancsak rokonságban állt Krisztina svéd királynővel. A házasságkötés ténye jelzi: Erdély ekkor már Európa komolyan veendő államának számít.¹⁰³

d.) Békeszerződésekben, államközi szerződésekben elismertetni Erdély államiségét:

– 1595: prágai szerződés: Báthory Zsigmond a Habsburg-uralkodóval, Rudolffal Prágában 1595. január 28-án megkötött szövetségi szerződésében éri el az erdélyi fejedelmek közül először, hogy egy államközi szerződés szövegébe egyértelműen, szövegszerűen belefoglalva elismerte államának önállóságát a magyar királyi címet is viselő Habsburg német-római császár.¹⁰⁴ Mindez olyannyira szabályos államelismerésnek minősíthető, hogy a magyar országgyűlés is becikkelyezte a magyar törvények közé. Az 1595. évi LVI. törvény 3. cikkelye kimondja: „A szentséges császári és királyi felség, Erdély fejedelmét szabad fejedelemtől elismeri és neki az „illustrissimus” czímet és megszólítást engedélyezve, őt a maga hatalmánál fogva (a hogy szokás) megerősíti, a mire nézve külön diplomát ad ki.” 1595-től állandósult aztán a mindenkor erdélyi fejedelmek hivatalos és végleges címe: „Erdély Fejedelme, Magyarországi Részek Ura és a Székelyek ispánja”.¹⁰⁵

– 1606: bécsi béke: nagy jelentőségű államközi szerződésnek számít az 1606. évi bécsi békeszerződés. A június 23-i okiratban Bocskai István elérte, hogy II. Mátyás magyar király elismerte az Erdélyi Fejedelemséget a Báthory Zsigmond által bírt erdélyi és a magyarországi részek területével, s ehhez még a szerződés hozzátartozta Tokajt a hozzátartozó területtel, továbbá Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyéket Szatmár várával. Ezenfelül II. Mátyás az irat szerint hivatalosan is elismerte Bocskai – Báthory Zsigmonddal megegyező – uralkodói címhasználatát.¹⁰⁶

A bécsi békepontok teljes érvényességéhez még hátravolt a magyar országgyűlés általi becikkelyezés, amely egészen 1608-ig, az új magyar király, II. Mátyás trónra

103 Mindennek késői bizonyítéka, hogy II. Apafi Mihály – Bethlen Miklós tanácsára – az 1690-ben, a zernyesti csatát követően kiáltványban tette közzé, hogy gyámjaiként III. Frigyes brandenburgi választófejedelemet és III. Vilmos (Orániai Vilmos) angol királyt ismeri el. Hogy ezt eredménnyel tehette meg, abban Erdély még mindig meglévő tekintélye mutatkozott meg. Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900. 703–704.

104 *Erdély története I.* Budapest 1988. 526.

105 Lukinich Imre: *Az Erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez*. In *Századok* 1913/2–3. 188. Bíró megjegyzi, hogy e címekhez időlegesen mások is járultak, úgymint Moldva és Havasalföld fejedelme (Báthory Zsigmond), aranygyapjas vitéz (Báthory Zsigmond), német-római birodalmi herceg (Báthory Zsigmond, Bocskai István, Bethlen Gábor), választott magyar király (Bocskai István, Bethlen Gábor). Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár 1917. 55.

106 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 207; *Erdély története I.* 1988. 537; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010. 401.

lépéséig elhúzódt. A békeokmány a sarkalatos magyar törvények közé került, és jogérvényét a következő uralkodók többször megerősítették.¹⁰⁷

– 1606: zsitvatoroki béke: Bocskai mediátorként közvetített a tizenöt éves háborút lezáró béketárgyalásokon, melynek eredményeként 1606. november 11-én II. Rudolf megkötötte I. Ahmed szultánnal a zsitvatoroki békét, melyben a bécsi békében elismert Erdélyi Fejedelemség határait – a Bocskainak juttatott új területekkel együtt – a szultánnal is elismertette.¹⁰⁸

– 1608: kassai szerződés: Báthory Gábor fejedelem 1608. augusztus 20-án Kassán kötött egy egyezményt II. Mátyással. A bécsi békepontok kölcsönös megerősítése mellett az önálló államiség elismerése olvasható ki abból a szerződési pontból, ami Báthory fejedelemmel kapcsolatban leszögezi, hogy ő Erdélyt el nem idegeníti a koronától másként, mint ahogy most van, hanem így birtokolja a továbbiakban is.¹⁰⁹

– 1613: pozsonyi szerződés: A megállapodás elismerte Báthory Gábort Erdély fejedelmének, Magyarország számára alávett részei urának és a székelyek ispánjának. A szerződés deklarálja, hogy a magyar uralkodók Erdélyt meg fogják tartani most és ezután is szabad fejedelemválasztási jogukban, és végül, de nem utolsósorban II. Mátyás elismerte, hogy az erdélyi fejedelemséghez tartozó területek pillanatnyilag elidegenített formában egy külön fejedelem uralma alatt állnak.¹¹⁰ Ezek a fontos deklarációk az államelismerés „puha”, illetve „keményebb” formáit jelentik.

– 1621: nikolsburgi béke: Bethlen Gábor a harmincéves háború első, cseh szakszába való bekapcsolódása kapcsán a Habsburgok ellen indított első hadjáratát befejezve 1621. december 31-én kötötte meg II. Ferdinánddal a nikolsburgi békeszerződést, amiben Bethlen lemondott az 1620. augusztus 25-én megszerzett választott magyar királyi címéről, kinyilvánította, hogy visszaadja a Szent Koronát és hét vármegye kivételével – melyet Bethlennek életfogytig juttattak¹¹¹ – a Magyar Királyság általa hódoltatott területeit. A Bethlen uralmát – és ezáltal állama önállóságát – elismerő II. Ferdinándtól a fejedelem megkapta a birodalmi hercegi címet, valamint Oppeln és Ratibor hercegségét.¹¹² A nikolsburgi békeszerződésben a Habsburg-uralkodó az erdélyi fejedelmet legális, egyenrangú partnerként kezelte,¹¹³ s itt az államelismerés

107 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 219. A bécsi békeokmányt végül II. Mátyás koronázása előtt és után hozott törvényekben is megerősítették: a koronázás előtti 1608. évi I. és XVII. tc.-ek, illetve a koronázás utáni 1608. évi XXIII. tc. A bécsi békeokmány későbbi megerősítései például az 1622. évi II. tc.-ben, az 1638. évi I. tc.-ben, az 1659. évi I. tc.-ben.

108 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 211.; 1608. évi II. tc. A zsitvatoroki béke hatodik pontja szerint: „A mit pedig a nagyságos Bocskay urnak engedtek, az a Bécsben kötött béke szerint maradjon.”

109 Oborni Teréz: *Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal*. In Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen 2009. 112–113.

110 Oborni Teréz: *Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal*. In Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen 2009. 119–120; Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). In *Századok*. 2011/4. 877.

111 E területek életfogytig tartóan Bethlenhez csatolásáról és az azt követő visszacsatolásról szól az 1622. évi XXIX. tc.

112 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 271; *Erdély története II.* Budapest 1988. 674; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 54.

113 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgya-*

„keményebb” formájával állunk szemben, ami ezzel emeli ki a nikolsburgi békét a Habsburg–erdélyi államszerződések közül.

– 1645: linzi béke: az 1643-as gyulafehérvári és az 1644-es munkácsi szerződés alapján indított hadjárat lezárásaként I. Rákóczi György és III. Ferdinánd követi 1645. december 16-án Linzben kicserélték a békeokmányokat, amely békekötés ténye ismét megerősítette Erdély államiségának elismerését a Habsburg-uralkodó által.¹¹⁴

– 1648: vesztfáliai béke: az 1648-ban megkötött vesztfáliai békében megtalálható az Erdélyi Fejedelemség. A müncheni (francia–császári) békében ugyan nem szerepel, viszont az osnabrücki (svéd–császári) béke szövegében két helyen is megemlíti Erdélyt: egyrészt a Svéd Királyság, másrészt a Német-Római Császárság szövetségeseiként. Ezzel a nagy, általános európai békeműben, amit örök időkre szólnak terveztek, hivatalosan, nemzetközi jogi legitimitációt jelentve elismerték az Erdélyi Fejedelemség államiségát. Nem véletlenül mondta I. Rákóczi György a békemű Erdélynek szóló hasznáról: „az ország külső szabadsága érdekében erdélyi fejedelem a vesztfáliai békében elértnél nagyobbát még nem cselekedett”.¹¹⁵

– 1679: nymwegeni béke: az 1677-es varsói szerződés alapján Apafi Mihály fejedelem elérte, hogy az 1679. február 5-én megkötött nymwegeni békébe – a vesztfáliai békeműben az Erdélyre alkalmazott formulával egyezően – az Erdélyi Fejedelemséget a Francia Királyság szövetségeseiként foglalták bele.¹¹⁶

e.) Erdély államiséga nemzetközi garanciájának elérése, azaz békeszerződésekben az erdélyi államiségot a megkötő hatalmak által garantáltatni

A békekötések hangsúlyos „fajtája” az, amikor a békeokmányban más hatalmak garanciát vállalnak a szerződés pontjainak megtartására. Az erdélyi állam önállóságának elismerését megjelenítő béketárgyalásokon és békeszerződések között találunk ilyen garanciális megegyezést is, amely – a nemzetközi garancia miatt – jelentősebb államelismerésnek fogható fel.

– 1606: bécsi béke: A nemzetközi garancia tényleges megvalósulása következtében legjelentősebb ilyen békemű az 1606-ban megkötött bécsi békeszerződés, ahol elismerést nyert a fejedelemség önálló államiséga (részletesebb kifejtését lásd az előző, d.) pontban). Bocskai István a béketárgyalásokon végig ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy a létrejövő békeszerződést külföldi hatalmak garantálják. A tárgyalások végén megegyezés született, hogy a békeokmányt Csehország, Alsó- és Felső-Ausztria, Morvaország, Stájerország, Alsó-Lauszitz és Szilézia rendjei garantálják.¹¹⁷

lásokban és békekötésekben. Budapest 2013. 54.

114 R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)*. In Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest 1994. 193; a magyar törvények közé beikkelyezte az 1647. évi. V. tc.

115 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 13–14.

116 R. Várkonyi Ágnes: „Legnagyobb bölcsesség és eszesség...” Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1648–1714). In *Valóság* 1981/2. 6; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 111; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 17.

117 R. Várkonyi Ágnes megjegyzi, hogy a bécsi béke nemzetközi jelentőségű megegyezés, mivel Hajnal István kutatásai arra hívják fel a figyelmet, hogy az 1609-es spanyol–németalföldi békénél mintául használták a bécsi béke pontjait, és még ebben a században többször visszautaltak a bécsi okmányra. R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi*

– 1648: vesztfáliai béke: I. Rákóczi György mind az 1643-as gyulafehérvári, mind pedig az 1644-es munkácsi szerződésbe belefoglalja azon igényét, hogy az erdélyi fejedelemnek egyetértési joga legyen a készülő általános béke megkötésénél.¹¹⁸ Az előző, d.) pontban már részletesen tárgyalt vesztfáliai békeszerződésbe csak – az ugyan államelismerésnek minősíthető – erdélyi szövetségi státuszt sikerült belefoglaltatni, az államiság kifejezett, szövetszerű nemzetközi garanciáját – mint Svájc vagy a holland Egyesült Tartományok kollektív államelismerése esetében – nem sikerült elérni.

Ugyanakkor az erdélyi állam szuverenitásának nemzetközi garanciáit sem sikerült elérni, viszont röviden felsoroljuk az erdélyi fejedelmek ezirányú törekvéseit, ami bizonyítja a nemzetközi jogi intézmény jelentőségét.

Az Oszmánok és a Habsburgok közti béketárgyalások alkalmával, mivel török csapatok is részt vettek Bethlen Habsburgok elleni támadásaiban, Bethlen Gábor két alkalommal is kezdeményezi, hogy a békeokmányokban mindkét nagyhatalom – az „egyik féltől is bántása ne legyen” formula használatával – garantálja az erdélyi állam szuverenitását. Azonban végül mindez kimaradt az 1625-ös gyarmati, majd az 1627-es szőnyi béke szövegéből.

A 17. század végén a török kiűzését eredményező háború időszaka alatt is kimutatható az a törekvés, hogy a háborút lezáró békeszerződésben szerepeltessék az Erdélyi Fejedelemséget. Így Apafi Mihály és I. Lipót 1686-os titkos szerződésébe¹¹⁹ belefoglalják, hogy Erdély nem lesz kizárva a háborúskodást megszüntető békéből, valamint 1691-ben a Szent Ligának a háború befejezését előkészítő bécsi tárgyalásain is elfogadták a fejedelemség békébe foglalásának elvét.¹²⁰

Mindezek ellenére az 1699-es karlócai béketárgyalásokra nem hívták meg az erdélyi állam követeit, a török, angol és holland tárgyalók végig hangoztatott álláspontja, valamint az oszmánok kitartó érvelése ellenére, így nem sikerült az Erdélyi Fejedelemséget önálló államként belefoglalni az ekkor még fegyverszünetnek nevezett egyezségbe.¹²¹

Az utolsó próbálkozás II. Rákóczi Ferenchez köthető. Rákóczi már a kezdetektől pontosan kimutathatóan megfogalmazta célját: nemzetközi garanciát szerezni a királyság és a fejedelemség önálló államiségének elismerésére a spanyol örökösödési háborút lezáró univerzális békében.¹²² Ezt a törekvést támogatta a francia uralkodó is: XIV. Lajos 1705-ben úgy nyilatkozott, hogy Rákóczi mint erdélyi fejedelem legitim

béketárgyalásokban és békekötésekben. Budapest 2013. 9–10.

118 R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)*. In Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest 1994. 190; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest 2011. 88.

119 Ez volt az ún. Haller-féle egyezség. *Erdély története II.* 1988. 873; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 527.

120 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 17–18.;

121 Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900. 710–711; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 18; *Erdély története II.* Budapest 1988. 882–883.

122 Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900. 883–884; R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 18–19.

uralkodóként képviselheti országainak érdekeit a majdani béketárgyalásokon.¹²³ Az 1711-es, a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke után viszont már nem foglalkoztak érdemben a magyar és erdélyi kérdéssel azon a békekonferencián, amin az európai egyensúly elvét mint a nemzetközi viszonyokat meghatározó alapelveket ismerték el hivatalosan,¹²⁴ s Rákóczi törekvései kudarcot vallottak: Erdély és Magyarország önállóságának garanciája nem került be az 1713-as utrechti békébe.¹²⁵

4.2.2. Az Erdélyi Fejedelemség államszervezete

(a) A fejedelmi hatalom

Erdély centralizált rendi monarchiaként működött,¹²⁶ melynek élén a fejedelem állt, akinek kezében az 1526 előtti középkori magyar királyi hatáskörök összpontosultak.¹²⁷ Ez a már ismerttetett események következtében mintegy természetesen alakult így, hiszen az első erdélyi uralkodó, János Zsigmond (II. János) még választott magyar királyi címmel rendelkezett, és az általa birtokolt országrészt a keleti Magyar Királyságnak tarthatjuk.

A fejedelem rendkívül erős jogköröket gyakorolt a végrehajtó hatalom terén, aminek alapja az uralkodó hatalmas magánbirtokai független anyagi alapjában, valamint a magyarországi rendiséggel szemben más módon kialakult (lásd a „három nemzetet”) erdélyi rendek alacsonyabb fejlettségi szintjében és szervezettségében található meg.¹²⁸

Az Erdélyi Fejedelemség ún. választó monarchia volt, azaz a főhatalom birtokosa, a fejedelem az országgyűlés által gyakorolt szabad választással – korabeli kifejezéssel „libera electio”-val – került a trónra.

Az 1566-os országgyűlés által alkotott közjogi paktummal, majd az azt követő, 1566-os szultáni megerősítéssel és az 1567-es országgyűlési törvénnyel jött létre a szabad fejedelemválasztás, a „libera electio” jogintézménye. A választás csak konszenzussal történhetett: a három nemzetnek egyetértésre kellett jutnia a fejedelemválasztásban.¹²⁹ Alapvető célja az volt, hogy külső hatalom beavatkozása nélkül, az

123 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 21.

124 Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan*. Pécs 1936. 20.

125 R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 22. Ahogy ezt Bercsényi Miklós Rákóczihoz 1712 júniusában írt levelében megfogalmazta: „...sem Francia, sem Berlin, sem Ultrékum, tövisünket kihúzni nem akarja.” Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900. 964.

126 Oborni Teréz: *Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus?* In *Rubicon* 1996/7. 23; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 51; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama*. In *Jogtudományi Közöny* 1980/10. 622; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 416–417.

127 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti kora*. Budapest 1979. 34; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 2000. 231.

128 Mezey Barna: *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában*. In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980. 20; Oborni Teréz: *Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus?* In *Rubicon* 1996/7. 4–5, 22; Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk* 2013/3. 12; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 51; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 417.

129 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 29.

erdélyiek maguk közül válasszanak fejedelmet, de a jogintézmény több belső ellentmondást is magába foglalt, melyek miatt a korszak higgadtabb politikusai és emlékirói kedvezőtlenül nyilatkoztak a libera electióról.¹³⁰

Az erdélyi állam viszonyaiba viszont folyamatosan igyekezett beavatkozni a két nagyhatalom: a magyar királyi címmel rendelkező Habsburg-császár és az Oszmán Birodalom.

A bécsi udvar amiatt érezhette magát feljogosítva az új erdélyi uralkodó választásánál akár a politikai, akár a katonai beavatkozásra, hogy a korabeli közjogi felfogás szerint az erdélyi részek Magyarország organikus részei, még ha ideiglenesen ott másképpen folyik is a kormányzás. Mivel az Oszmán Birodalommal való nagy háború nélkül nem tudták volna Erdélyt uralmuk alá hajtani, a háborúskodás helyett beérték azzal a politikai minimummal, hogy egészen Bethlen Gáborig az erdélyi fejedelmek leteszik a hűségesküt a magyar király számára is.¹³¹

Ezzel szemben a Porta – amely vazallus államként tekintett Erdélyre – garantálja az erdélyiek választási szabadságát, s maga számára csak a választás előzetes vagy utólagos megerősítését köti ki, melyet egy adhnáme elnevezésű okiratba foglalva küldött el a török hatalmi szimbolikának megfelelő felségjelvényekkel együtt. A szultán így kikötött megerősítési joga magába foglalta a szultán felülvizsgálati jogát, vagyis hogy az erdélyiek választása helyett egy más személyt hozzon szóba fejedelemként. A Porta ennek a felülvizsgálati jognak a lebegtetéseként rendszeresen tartott trónkövetelőket, akikkel sakkbán tudta tartani az aktuális erdélyi uralkodót. Az eredetileg korlátlanul hitt libera electio a portai megerősítés segítségével tehát szűkebb keretek közé szorult.¹³²

A szultáni jóváhagyás gyakorlata azt mutatja, hogy a Porta a fejedelemség kezdeti időszakában elsősorban azokat erősíti meg, akik valamelyik addigi erdélyi uralkodócsaládból származtak, s ha nem volt ilyen személy, csak akkor kerülhetett sor az erdélyi országgyűlés által választott személy megerősítésére.

A megerősítésnél szóba jövő szempontok Báthori Gábor adhnáméjában bővülnek ki. Az okirat kiemeli, hogy Erdélyben már a kezdetektől fogva az a szokás, hogy fejedelemválasztáskor elsősorban azokat erősíti meg a Porta, aki az „erdélyi országi uraknak, nagy fejedelmeknek gyermeki vagy atyafiai közül való” – vagyis a szélesebb fejedelmi rokonság trónigényét is elismeri a szultán.¹³³

130 Elegendő már Szamosközy István korai megjegyzésére utalni, aki szerint a béke „az erdélyiek sikamlós és állhatatlan hűsége miatt úgysem lehet megbízható vagy hosszan tartó [...] Hiszen fejedelmeket választanak nyakra-főre, hol ebbe, hol abba a nyeregbe pattannak.” Szamosközy István: *Erdély története*. In *Monumenta Hungarica*. Budapest 1963. 183. Hasonlóan elítélően nyilatkozik – már a fejedelmi korszak végén – a kancellár Bethlen Miklós, aki az *Olajágot viselő Noé galambja* c. röpiratáért élete végén örökös fogságba kényszerült. Ebben az iratban az örökletes fejedelemség mellett ágál, mert a szabad választás: „az bizonyos, hogy Erdély országának legnagyobb pestise volt”. Bethlen Miklós: *Olajágot viselő Noé galambja (1704)*. In Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. 17. század*. Budapest 1979. 292–93.

131 Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 271.

132 Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 271.

133 Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 272–273.

Bethlen Gábor adhnámájának újdonsága az alkalmasság (idoneitás) beemelése a jóváhagyási szempontok közé. Eszerint a fejedelmválasztás akkor erősítendő meg, ha az illető személy „az erdélyi fejedelmek maradékiból való”, de hozzáteszik, hogy „aki magok között nőtt, nevedett és guberniumnak requisitumaihoz szoktattatott [...] részünkről creáltassék fejedelemmé”.¹³⁴

Bethlen Gábor adhnámájával stabilizálódik az erdélyi fejedelmi trón megszerzésének feltételrendszere, amiben mind a portai elvárások, mind az erdélyi politikai elit elképzelései nyugvópontra jutottak. A következő jelentős fejedelmet, I. Rákóczi Györgyöt az 1630-as gyulafehérvári országgyűlés választotta fejedelemmé, s a diéta végzetményében összefoglalóan szerepelnek az uralkodó kiválasztásának szempontjai: Rákóczi György magyar, közülük való, már az apja is fejedelem volt, s jó ideig Erdélyben élván ismeri az erdélyi szokásokat.¹³⁵

A fejedelemmé válás folyamatába a rendek szabad választása és a szultáni megerősítés mellett beletartozott az, hogy a megválasztandó fejedelemlennek kötelezettséget kellett vállalnia a törvények és régi szokások, valamint a rendek által megfogalmazott konkrét feltételek betartására: ezek voltak a conditiók. E conditiók nem voltak a fejedelemmé választás feltételei, hanem a két fél (az uralkodójelölt és a rendek) megegyezését rögzítették a fejedelmi hatalom belpolitikai kereteiről.

A rendek első alkalommal Báthory Zsigmond második beiktatásakor, az 1598. évi tordai országgyűlésen alkalmazták a conditió-formulát.¹³⁶ Ebben már benne voltak a későbbiek során állandósuló elemek: rendi jogok és a bevett vallások megtartása, a fejedelmi tanács és a rendek kormányzásban betöltött szerepe, törvényeken alapuló igazságszolgáltatás, idegenek tisztségviselésének tiltása, valamint a libera electio és libera vox (szabad szavazás elve az országgyűlésen).¹³⁷ Bethlen Gábor conditiói ezeken felül – Báthory Gábor rossz emlékü uralkodásainak tapasztalatai alapján – a külpolitika tekintetében kifejezetten törökpártiságot írtak elő,¹³⁸ majd a conditiók legfőbb pontjai a felsoroltak szerint rögzültek egészen az 1657-es válságos időszakig. 1657–58-ban a rendek a II. Rákóczi Györgyöt váltó fejedelmeknek (Rhédey Ferenc, Barcsai Ákos, Kemény János) rendkívül erősen megkötötték a kezét a conditiókban (a fejedelmi tanács nélkül érdemi ügyeket nem intézhet a fejedelem, a főrendek közül választott kincstárnok kezelje az országos jövedelmeket, a rendekre sérelmes törvények és szokások hatálytalanítása stb.).¹³⁹

134 Egyértelműen Bethlen érdeklében született ez az alkalmassági elv, mivel nem voltak fejedelmi elődei, illetve nem tartozott ilyen családok rokonságába. Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 275.

135 Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 276.

136 Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10. 628; Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 157–158; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 19; Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005. 16; Képes György: *Az Erdélyi és a Dán állam Bethlen Gábor korában*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 135. A választási kondíciók csoportosítását és részletes elemzését lásd Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 162–186.

137 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005. 17.

138 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005. 18.

139 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005. 21–23.

Az országgyűlési törvénybe foglalt conditiókkal kapcsolatos eljárás szerint a fejedelem esküt tesz azok betartására, és a rendek hűségesküt tesznek az uralkodóra. A conditiók viszont a valóságban nem akadályozták a fejedelem tényleges cselekvését, hiába törekedett az erdélyi országgyűlés arra, hogy korlátozza a főhatalom birtokosát. Az erdélyi állam uralkodói trónra lépésüket követően viszonylag hamar stabilizálni, sőt erősíteni tudták központi hatalmukat, miközben az országgyűlések a fejedelmi akarat támogatói lettek.¹⁴⁰

(b) Az országgyűlés

Az erdélyi rendek (azaz a három erdélyi natio) országos gyűlése évente legalább egyszer, 1580-tól évente kétszeri gyakorisággal ülésezett: Szent György (április 24.) és Szent Mihály napján (szeptember 29.), az utóbbit „rövid gyűlésnek” nevezték. Az országgyűlések száma a fejedelmi hatalom meggyengülésekor növekedett meg. Az erdélyi congregatio a 14. század közepétől az erdélyi vajdák által rendszerint Tordán megtartott közgyűlések hagyományait vitte tovább.¹⁴¹

Az országgyűlésnek – amelynek nem volt állandó székhelye – három fő típusa alakult ki:

– a tulajdonképpeni országgyűlés, („generalis congregatio”)

– a részgyűlés („partialis congregatio”)

– és a tábori országgyűlés, amelyet a hadjáratok során a fejedelem a táborában tartott, és előfordult, hogy csak aznap hirdették ki a meghívást.¹⁴²

Az országgyűlés összehívásának a joga a fejedelmet – távolléte esetén vagy halála után helyettesét, a helytartót vagy kormányzót – illette.¹⁴³ A congregatiókban a rendi követek mellett a tisztségüknek fogva megjelentek a tanácsurak, táblabírák és más főtisztok, valamint az ún. regalisták, azaz a fejedelem személyes meghívottai,¹⁴⁴ akiknek feltétlen lojalitására számíthatott.

Az összetett országgyűlésen a fejedelmek a congregatio tárgykörei tekintetében előterjesztéseket (propositiók) tettek, amelyekben meghatározták, hogy milyen kérdésben kéri a rendek döntését.¹⁴⁵ Csupán az évenkénti adómegajánlás volt az állan-

140 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005. 284.

141 Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10. 624–626.

142 Horváth Attila: *Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014. 261.

143 Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10. 629; Mezey Barna: *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában*. In Kovács Kálmán (szerk): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980. 22; Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései*. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 23; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 396.

144 Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10. 629; Mezey Barna: *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában*. In Kovács Kálmán (szerk): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980. 21; Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései*. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 24; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 397.

145 Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10.

dó és kötelező tárgykör, amiben döntést kellett hozni, ezenfelül viszont az uralkodó tetszésén múlt, milyen témákat is tárgyaljanak a rendek.¹⁴⁶

A rendi követek az adókat szinte mindig megszavazták, de annak felhasználásába már nem szólhattak bele. Az országgyűlés működésére az volt általában a jellemző, hogy az adón túl a fejedelmek egyéb tárgyú előterjesztéseit is megszavazták, egyekben pedig a kisebb s nagyobbak vélt rendi sérelmek orvoslására és a helyi érdekű jogszabályok meghozatalára koncentráltak.¹⁴⁷ Ennek eredményeképpen az erdélyi törvények száma rendkívül nagy, amelyben az általános érvényű törvények mellett magas számmal szerepelnek konkrét aktusokra – egyetlen birtokra vagy személyre – vonatkozó rendelkezések.

A gyűlés elnökét a fejedelem nevezte ki, és csak kivételesen választottak elnököt. A fejedelem általában megjelent az országgyűlés helyszínén, de nem vett részt annak ülésein, csak küldöttségek útján érintkezett vele.¹⁴⁸

Az egykamarás szervezetrendszerű congregatió a szavazás natióként folyt úgy, hogy előbb mind a három nemzet és a Partium külön-külön szavazott. Egy-egy nemzeten belül a szavazás fejenként, illetőleg megyénként, székenként történt. A szavazás után az egyes nemzetek megbízottjai bejelentették, hogy az adott ügyben milyen döntést hoztak. Amennyiben három nemzet megegyező döntést hozott, úgy azt a negyediknek is el kellett fogadnia.¹⁴⁹

(c) A fejedelmi tanács

Az erdélyi állam fejedelmi tanácsának előképe a középkori magyar királyi tanács, amely Izabella királyné udvarával került Erdélybe, s 1543-ban már törvény rendelkezik létéről.¹⁵⁰

A tanácsot az uralkodó – kizárólagos személyes döntési jogkört gyakorolva – állította össze híveiből, a tagokat a fejedelem nevezte ki és mozgathatta el helyükről.¹⁵¹ A tagok kinevezésekor elvben figyelemmel kellett lennie a három natio közötti egyensúly fenntartására,¹⁵² viszont a gyakorlatban tetszése szerint járt el.

629; Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.* In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 48.

146 Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.* In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 19.

147 Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.* In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 140. A sérelmek részletes elemzését lásd: Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.* In *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest, 1976. 83–100.

148 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980.

149 Horváth Attila: *Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései.* In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene.* Kolozsvár 2014. 263.

150 Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Budapest 1997. 49; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 19.

151 Oborni Teréz: *Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus?* In *Rubicon* 1996/7. 22; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Budapest 1997. 49; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama.* In *Jogtudományi Közlemény* 1980/10. 619; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 415.

152 Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Budapest 1997. 49.

A tanács létszámával kapcsolatban nem volt egyértelmű és kötelező érvényű előírás, de általában 20 fő körüli tagja volt.¹⁵³ Jogkörét tekintve fontos kiemelni, hogy nem rendelkezett döntéshozatali jogosítvánnyal, a fejedelemnek tanácsokat adott – erre utal a tagok korabeli megnevezése is („tanácsurak”). Az uralkodó ennek alapján nem volt kötve a tanácsurak ajánlásaihoz, szabadon hozott az ügyekben döntést. Összehívására sem volt elfogadott és kötelező érvényű előírás, a tanácsot a fejedelem akkor és olyan – leggyakrabban külpolitikai természetű – ügyben hívta össze, amikor akarta.¹⁵⁴ A fejedelem döntési körébe tartozott az is, hogy milyen módon – tanácsülés összehívásával vagy írásban – kéri a tanács állásfoglalását.¹⁵⁵ A tanács működésére tehát ugyanaz volt a jellemző, mint az országgyűlésére: meghajolt a fejedelmi akarat előtt.

(d) A központi igazgatás legfontosabb szervei, tisztviselői

A Mohács előtti magyar királyi kancellária mintájára szerveződött meg az Erdélyi Fejedelemségben az egyetlen állandó központi igazgatási szerv, a fejedelmi kancellária, ami két részből állt: a nagyobb (cancellaria maior) és a kisebb kancelláriából (cancellaria minor).¹⁵⁶ A kisebb kancellária dolga az igazságszolgáltatás, főként a fejedelmi tábla körüli teendőkre koncentrált munkája során.¹⁵⁷ A nagyobb kancellária kifejezetten a fejedelem rendelkezéseit hajtotta végre.¹⁵⁸

Az erdélyi kancellárokat a fejedelem nevezte ki, és bármikor elmozdíthatta őket a hivatalukból.¹⁵⁹ A kancellárnak mindig a fejedelem mellett kellett lennie, s ezért az erdélyi kancellária nem is annyira kormányzati hivatalként, mint inkább az uralkodó személyi titkárságaként funkcionált.¹⁶⁰

A kancellária mellett más központi hivatal nem működött Erdélyben, de voltak a fejedelem által kinevezett, tanácsúri státusszal rendelkező főtisztviselők.¹⁶¹ Ezek közé tartoztak a távol lévő fejedelem helyettesítését végző helytartók, kormányzók.¹⁶² A szűkebb értelemben vett főtisztviselők közül kiemelkedik a kincstartó, valamint az országos és az udvari főkapitány.¹⁶³

153 Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest 1946. 434; Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség.* Budapest 1997. 49.

154 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 97–98. A tanács hatáskörét részletesen lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 46–97.

155 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 46.

156 Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest 1946. 410; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama.* In *Jogtudományi Közlemény* 1980/10. 620; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 417.

157 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra.* Budapest 1979. 40–41; Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest 1946. 413.

158 Részletesen lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 213–250.

159 Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest 1946. 412; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 415.

160 Ember Győző: *Az újkor magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest 1946. 412.

161 Oborni Teréz: *Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus?* In *Rubicon* 1996/7. 23.

162 Mezey Barna: *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában.* In Kovács Kálmán (szerk): *Bethlen Gábor élete és kora.* Budapest 1980. 23.

163 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest 1980. 213.

Bethlen Gábor 1620-ban hozta létre a főkincstartó (supremus thesaurarius) tisztségét, amely szigorúan végrehajtó jellegű hivatal volt.¹⁶⁴ Feladatát képezte a kincstári jövedelmek beszedése, emellett felügyelte a fejedelmi váruradalmak gazdálkodását.¹⁶⁵

Az országos és az udvari főkapitány feladatairól konkrét szabályozások nincsenek, érdekesség, hogy a posztokat néha ugyanaz a személy töltötte be.¹⁶⁶ Bethlen Gábor az országos főgenerálisi rangot tudatosan nem töltötte be, mivel háborúiban mindig személyesen irányította seregeit.¹⁶⁷

Mindezek ellenére összegzésképpen megállapítható, hogy Erdélyben a kialakult hivatali szervezet ellenére nagyfokú kormányzati hatékonyság figyelhető meg, viszont ez az olyan tehetséges fejedelmek időszakára volt jellemző, mint Bethlen Gábor.

4.2.3. A fejedelemség bírósági szervezetének áttekintése

(a) Áttekintés

Erdély törvénykezési-területi felosztása korszakunkra sem változott meg. Mint Magyarországtól közjogi értelemben különvált terület, három topográfiai-politikai vidékre oszlott. A magyarok ezt követően is vármegyékbe, a székelyek és szászok székekre szerveződve éltek. A székely és szász területek ebben a történeti korszakban is megőrizték korábbi önállóságuk nagy részét.

Az ország három részre szakadása előtt az erdélyi magyar terület jogszolgáltatási szervezete – bár az anyaországhoz képest számos sajátos vonással rendelkezett – alapvetően a magyarországi törvénykezési rendszert követte. A székelyek területe a választott kapitányok, királybírák és szolgabírák által kormányzott székekre oszlott, akik az egész szervezet vezetőjeként fölöttük álló székely ispánnal együtt igazságszolgáltatási funkciót is elláttak. A szászoknál Mohács előtt a székeket összefogó universitas maradt a központi igazgatási és bírói egység, és továbbra is a közösség által választott szász gróf vagy királybíró volt a legfőbb bírói méltóság. A központi hatalom elvárásait az erdélyi vajda közvetítette, aki a 15. századtól rendszerint már a székely ispáni tisztséget is viselte. A magyar országos politikában is fontos szerepet játszó tisztségviselő Erdély területén kezdetben a nádori jogkörhöz hasonló feladatokat látott el. Rendszeresen tartott ítélőszékeket, döntései ellen azonban, mint a magyarországi országos bírói tisztelet ellátó többi főméltóságával szemben, fellebbezni lehetett a királyi udvarban.

A 16. század közepétől, a fejedelemség önállóvá válásától kezdve az erdélyi jogszolgáltatási rend már a magyarországitól elkülönülten működött. A bíróságok szervezetét, hatáskörét, továbbá a tárgyaló ügyek jellegét az önálló erdélyi országgyűlés határozta meg. Az új bírósági rendszer nyomán egységesült az ítélkezési fórumrend-

164 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti kora*. Budapest 1979. 155; Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig*. Budapest 1946. 436; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 323.

165 Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig*. Budapest 1946. 436, 438; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama*. In *Jogtudományi Közlemény* 1980/10; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 323.

166 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 337.

167 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980. 338.

szer, háttérbe szorult a korábbi partikularizmus, és centralizáltabbá, valamelyest ellenőrzöttebbé vált az ítélkezési tevékenység. A hatalmi centrumban eddig ismeretlen szervek és testületek bíráskodtak, a politikai természetű jogviták eldöntésében az országgyűlés is szerepet kapott.¹⁶⁸

A legfőbb bírói hatalom a fejedelmet illette meg, aki jogkörét – a Magyarországon regnáló Habsburg-királyoktól eltérően – személyesen gyakorolta.¹⁶⁹ Hatásköre, ítélkezési gyakorlata a középkori nemzeti királyokéhoz volt hasonló, ahogyan a fejedelmi tanács (status consilium) is a mohácsi vész előtti királyi tanácsra emlékeztető hatáskört gyakorolt. A fejedelmi tanács nem vált rendszeresen működő hivatallá, országos kormánysszervvé. Tagjainak jogállása nem volt meghatározva, személyükre vonatkozó előírás, szokás nem kötötte az őket alkalmoszerű tanácskozásokra hívó fejedelmet. Az államtanács létszámát a működőképesség szabta meg, adataink arra utalnak, hogy a testületnek 12–20 tagja volt. Erdély fejedelmétől függött, hogy az államalkotó három nációnak képviselői közül kiket, hány személyt vont be a tanácskozásba, eléjük milyen (katonai, igazgatási) ügyeket terjesztett, és véleményüket mennyire vette figyelembe. A kialakult szokás szerint a fellebbezett rendes peres ügyekben a fejedelem mindig tanácsosai körében ítélkezett. Gyakran előfordult az is, hogy a fejedelmi tanács elé vitt pereket a testület önállóan döntötte el.

Az önálló fejedelemség korszakának fontos kormányzati-ítélkezési szerve a fejedelmi kancellária volt. Ebben a periódusban még nem vált dikasztériummá, tagjai nem viseltek állandó hivatalt. A központi kormányzatban érdemi szerepet töltött be a testület élén álló kancellár, aki a fejedelem első tanácsosa volt. A többnyire művelt, jogban jártas tisztségviselő nagy befolyást gyakorolt a jogszolgáltatásra is. A kancellária, illetőleg – amikor fennállott – a kancellár alá rendelt kisebb kancellária látta el a fejedelem bírói funkcióival kapcsolatos adminisztrációt, és ez a szerv látta el a közhi-telességi feladatokat is.¹⁷⁰

A vajda ítélőszéke helyett ebben a korszakban alakul ki a fejedelmi tábla (tabula principalis). Ez a fontos ítélkező szerv 1542-ben a magyarok és székelyek rendes fellebbezési fórumaként létesült. Itt kezdetben a táblabírák (assessorok) társaságában csupán az ítélőmesterek ítélkeztek.¹⁷¹ Az 1588. évi törvény szerint a testület egy elnökkel egészült ki, később az ítélőmesterek számát 12-ben állapították meg. A fejedelmi tábla ülésein a fejedelem érdekeit a kincstári jogügyi igazgató képviselte. A tábla

168 Dáné Veronka: *„Minden birodalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak”: Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése*. In *Korunk* 2013/3. 52–53; Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi központi bíráskodás kialakulása és főbb jellegzetességei (1541–1571)*. In *Jogtörténeti Szemle* 2015/2. 8–15.

169 Eckhart Ferenc: *Erdély alkotmányja*. In *Magyar Szemle* 22. évf. 1934. 213; Sunkó Attila: *A fejedelem személyes bíráskodása. A curia militaris intézményének nyomai az Erdélyi Fejedelemségben*. In *Mediavalis Transylvania*. Tom III. 1999/1–2. 89–102; Csizmadia Andor: *Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban*. In *Gazdaság- és Jogtudomány* 1975/1–2. 151; Bogdándi Zsolt: *A fejedelemség kori törvénykezési szakaszokról (1556–1600)*. *Erdélyi Múzeum* 2015/1. 64–83.

170 Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején*. In *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest 1977. 42–61; István Szabó: *Die Rechtsstellung des siebenbürgischen Fürsten zur Zeit der Eigenstaatlichkeit Siebenbürgens*. In *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2002/1. 61.

171 Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi ítélőmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenysége a 16. század második felében*. In *„Éltünk mi sokáig »két hazában«...”*. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debrecen 2012. 135–146.

– mint elődje, a vajdai ítélőszék – octavialis bíróság volt, azonban ezeket az ítélkezési periódusokat az erdélyi nemesek, a székelyek, a partiumi lakosok és az erdélyiek számára eltérő időpontokra és különböző helyekre hirdették meg. A táblai ítéleteket a fejedelem vagy a fejedelmi tanács bírálta felül.¹⁷²

Az állam érdekeit érintő alapvető ügyekben, főleg a hűtlenség eseteiben az erdélyi fejedelemség országgyűlése is bíraskodott. A szokásjog szerint a 17. század elejétől hűtlenségi ügyekben már csak a törvényhozó testület vagy az általa kiküldött bizottság ítélkezhetett. A fejedelemválasztó feltételek tartalmazták, hogy a megválasztott államfő a hűtlenségi ügyek elbírálását a rendekre bízta, az ilyen országgyűlésen személyesen nem jelenik meg. A gyakorlatban természetesen gyakran született a fejedelemmel előre egyeztetett marasztaló ítélet, amelynek következményeként az elítélt vagyona a kincstárra szállt.

(b) A magyarok, a székelyek és a szászok bírósági szervezete

Az igazságszolgáltatás Bethlen Gábor időszakában, az abszolutizmusba hajló erdélyi államiság idején is megőrizte hármas tagozódását. Az erdélyi magyar (és partiumi) vármegyék továbbra is a főispánok (a „vidékek” kapitányai) irányítása alatt állottak. A főispán a területi kormányzat feje, ekkorra már állami tisztviselő volt. Ő nevezte ki az alispánt, aki itt nem játszott olyan nagy szerepet a vármegye igazgatásában, mint Magyarországon. Itt ugyanis maga a főispán (vidékeken a kapitány) elnökölt a közgyűlésen, valamint a törvényszéken (sedria) és személyesen irányította a vármegye közügyeit. Az alispánok a jogszolgáltatással kapcsolatos cselekményekben csak a főispánt helyettesítették, aki a többi vármegyei tisztviselő alkalmazására is döntő befolyást gyakorolt, azokat szintén maga nevezte ki vagy bocsátotta el, a közgyűlés csak megerősítette intézkedéseit. A sedrián a megye egész nemessége megjelenhetett és részt is vehetett az ítélkezésben. Az esküdti tisztség itt Magyarországhoz viszonyítva későn, a 16–17. században alakult ki. Az esküdt (juratus assessor, jurassor) nem kapcsolódott a szolgabíróhoz, szerepe inkább a megyei táblabíróéhoz rokonítható. Az erdélyi megyék általában két járásra tagolódtak, a magyarországi járásoknál önállóbb ügyvitellel és jogszolgáltatással rendelkeztek, ami a székely szervezet hatásának látszik. Ez a hatás korszakunkban tovább erősödött, s a 18. századra az erdélyi magyar megyék (és vidékek) jogszolgáltatása egyre inkább a székely székekéhez vált hasonlóvá.

A székely székek rendszere a 16. század elején átalakult. Az 1505-ös székely törvények hármas bírósági rendszert hoztak létre. A széki bíróságon a bíró vagy a hadnagy választotta közreműködőkkel, úgynevezett székülőkkel bíraskodott. Másodfokon a főszék járt el, amely a királybíró vagy helyettese elnökletével működött, és a kapitányok, székébírák az előkelők közül választott 12 ülnökből állt. A legmagasabb fórum a vajda ítélőszéke volt, amely a székek által választott esküdtekkel ítélkezett. Az 1562-i Segesváron tartott székely közgyűlés eltörölte a vajdai ítélőszéket, helyette a királyi táblát jelölte ki fellebbezési fórumként. A főszék derékszékké alakult át, a szék elnevezése alszékké változott. A derékszék a megyei sedriához hasonló jogkö-

172 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1510–1690*. Budapest 1980. 376.

rú fórum volt. Vezetője a szék első közigazgatási tisztségviselője, akit királybírónak, majd főkirálybírónak neveztek.¹⁷³ A székely székek alsó fokú bírói fórumai ebben a korban az alszékek, ahol az alkirálybírák a törvényhatóság alsóbb tisztségviselőivel és a (korszakunkban már csak a primorok és lófők rendjéből választott) esküdtekkel ítélkeztek. A derékszék ítéleteit a fejedelmi táblához lehetett fellebbezni, ahonnan továbbbi fellebbvitel volt lehetséges a fejedelem személyéhez (a fejedelmi tanácshoz).¹⁷⁴

A szász terület legfőbb jogszolgáltatási fóruma a szász nemzet egyeteme, az Universitas Saxonum maradt. A fejedelemség időszakának elején annyi változás történt, hogy a fellebbezéseket már nem a királyhoz, hanem – az ügyek jellege szerint – a királyi táblához, a fejedelemhez, később az udvari kancelláriához kellett benyújtani. A szász egyetem igazgatási és bírói fórum volt, amely a székek delegátusaiból (a szék első tisztviselőjéből: a polgármesterből vagy a királybíróból és székenként még egy-két, a városi tanács vagy a székhivatal részéről kiküldött tagból) állott. Vezetője a nagyszebeni polgármester volt, aki a középkori időszak szász ispánjának vagy szebeni grófjának hatáskörét birtokolta. Az alsó szintű bíróságoktól (városi és széki törvényszékektől) a fellebbezés az universitashoz történt, mely Nagyszebenben vagy – országgyűlés idején – annak székhelyén tartotta üléseit. A szászok kivívták azt a jogot, hogy pereikkel közvetlenül a fejedelemhez fordulhattak. Az 1583. évi szász statútum részben stabilizálta és részben megváltoztatta a korábbi ítélkezési rendet.¹⁷⁵

A szász falvakban ezt követően is tovább élt a falusi bíraskodás, melyben esküdtek vettek részt, de hatáskörük csak a kisebb jelentőségű ügyekre terjedt ki. A székbíróság (néhol városi bíróság) – a statútum szóhasználata szerint „rendes bíróság” – elnöke a székbíró volt, aki ülnökökkel (esküdtekkel) látta el feladatát. A rendes bíróságok tagjait, ülnökeit a szász közösségek maguk választhatták meg.

A következő ítélkezési szint a szék vezető városának Szenátusa volt, amelynek illetékessége a szék területén lakókra terjedt ki. Elnöke az adott székvezető város polgármestere, míg Brassóban és Besztercén a város és a vidék főbírája volt. Tagokként a városi tanácsosok, az ún. magistratus tagjai vettek részt a bíróság munkájában. A Szenátustól a Szász Egyetemhez lehetett fellebbezni. Az Egyetemtől a régi privilégiumok alapján az ingatlanokkal kapcsolatos és nagyobb értékű ingókat érintő perekben ügyekben lehetőség volt a fejedelemhez fordulni.¹⁷⁶

*

173 Oborni Teréz: A királybírók szerepe a székely székekben a 16. század második felében In „...Éltünk mi sokáig »két hazában«...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debrecen 2012: Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 33–52.

174 Pál-Antal Sándor – Liviu Moldovan: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században (A székely székek szervezete)*. In *A székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979. 35–43.

175 Legújabbban Szabó Béla: *Az erdélyi szászok bíraskodási szervezete a korai újkorig*. In *Jogtörténeti szemle* 2017/1–2.; Derzsi Júlia: *Városi és körzeti fellebbviteli bíraskodás Brassóban és a Barcaságban*. In *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010.

176 Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest 1961. 85; Barabás Domokos: *Oklevelek Erdély történetéhez. Udvarhelymegye levéltárából*. In *Történelmi Tár* 1889. 367–369; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II*. Budapest 1876. 80.

A fejedelemség korszakában megváltozott az erdélyi ítélkezési rendszer jogforrási háttere is. Korábban az anyaországban érvényesülő szokásjog és országos jogként ható rendi törvények szabályozták a jogszolgáltatás szervezeti rendjét. Az erdélyi állam önállóvá válása után már nem lehetett a Hármaskönyvben összefoglalt joganyagot az elkülönülő bírósági szervezetre változtatás nélkül alkalmazni. Az erdélyi országgyűlés által megalkotott első erdélyi törvénykönyv *Approbatae Constitutiones* cím alatt 1653-ban jelent meg. Az időközben megjelent törvényekkel kiegészített második joggyűjteményt 1669-ben *Compilatae Constitutiones* néven adták ki.

■ Kulcsszavak

modern államfogalom, terület-lakosság-főhatalom/szuverenitás, államterület, speyeri titkos szerződés, jogilag számon tartott népesség, a Szent Korona tagjai, honosság (indigenátus), a három nemzet uniója, „Erdély három nemzete és magyarországi atyánkfiai”, belső, alkotmányjogi szuverenitás, külső, nemzetközi jogi szuverenitás, közjogi paktum, adhnáme, szabad fejedelmválasztás joga, „libera electio”, uralkodói címhasználat, „Erdély és a Magyarországi Részek Fejedelme”, az erdélyi állam önálló címere, „huzamos gyakorlat és a szakemberek tanúsága”, államelismerés, kifejezett és hallgatóságos államelismerés, diplomáciai tevékenység, szövetségi szerződések, dinasztikus házasságkötés, békeszerződések, államközi szerződések, nemzetközi garancia, fejedelmi hatalom, centralizált rendi monarchia, keleti Magyar Királyság, választó monarchia, hűségeskü, alkalmasság (idoneitás), conditiók, országgyűlés, congregatio, regalisták, propositiók, fejedelmi tanács, fejedelmi kancellária, főkincstartó, főkapitány

■ Kronológia

- 1526 a mohácsi csatában meghal II. Lajos magyar király, utóda I. Ferdinánd és Szapolyai János király
- 1528 vazallusi szerződés Szapolyai János király és Nagy Szulejmán szultán között
- 1540 Szapolyai János király halála, fiát, János Zsigmondot magyar királlyá választják
- 1541 Nagy Szulejmán szultán János Zsigmondnak, illetve gyámjának, Fráter Györgynek átengedi Erdélyt és a Tiszántúlt Kassa vidékével és az északkeleti megyékkel, a Temesközt pedig Petrovics Péternek adja „szandzsákságra”; „Keleti Magyar Királyság”
- 1542 a tordai országgyűlés meghívta Izabella királynét, hogy fiával együtt költözzön be Erdélybe, s a három nemzetet képviselő 22 tanácsost állított a királyné és a helytartó Fráter György mellé, megújította a három nemzet unióját, elismerte „II. János választott királyt” a tartomány uralkodójának
- 1544 az erdélyi és a tiszántúli területek, valamint azok „jogi népességének” közjogi egyesülése: a tordai országgyűlésen megjelentek és teljes jogú partnerként tárgyaltak a Tisza menti és tiszántúli megyék képviselői, s kijelentették, hogy elfogadják Izabella uralmát és ezen időtől fogva ide kívánnak tartozni; hivatalos megnevezésük: „Erdély három nemzete és magyarországi atyánkfiai”

- 1551 Ferdinánd magyar király Castaldo olasz zsoldosvezér vezetésével hadat indított Erdély átvételére; Fráter Györgyöt, Erdély helytartóját Castaldo katonái meggyilkolják
- 1556 a tordai és a szászsebesi országgyűlés kimondta Izabella és János Zsigmond visszahívását, ezzel a Szapolyai-állam újjáalakult a három nemzet saját akaratából
- 1559 Izabella királynő halála
- 1566 János Zsigmond az országgyűlésen arra utasította a három nemzet rendjeit, hogy kössenek olyan tartalmú közjogi paktumot, mely szerint az uralkodó gyermektelen halála esetén maguk közül választhatnak uralkodót
- 1566 Nagy Szulejmán szultánt a zimonyi táborában felkereste János Zsigmond, és hűségesküt tett a szultánnak. Szulejmán adhnámét adott János Zsigmondnak, amelyben a szultán megerősíti az önálló fejedelmválasztás jogát.
- 1567 a gyulafehérvári országgyűlés törvénybe iktatta a szabad fejedelmválasztás jogát („libera electio”)
- 1568 a tordai országgyűlésen fogadták el a protestáns felekezetek egyenjogúságát, kialakítva a négy „bevett vallás” rendszerét (katolikusok, lutheránusok, reformátusok és unitáriusok szabad vallásgyakorlata)
- 1570 a János Zsigmond és I. Miksa által aláírt speyeri titkos szerződés, ami a Magyar Királyság és az erdélyi állam között jelöli ki a területi határokat. A szerződésnek ezt az egyetlen pontját, a pontos határkijelölést hajtották csak végre.
- 1571–1586 Báthory István fejedelem uralkodása
- 1576 Báthory Istvánt lengyel királlyá koronázzák Krakkóban; címhasználat: „István, Isten kegyelméből Lengyelország királya, Litvánia, Russzia, Prusszia, Mazovia nagyhercege és ura, Erdély fejedelme”
- 1586–1597 Báthory Zsigmond fejedelem uralkodása
- 1590 Erdély önálló címere: Báthory Zsigmond fejedelem elsőként használja a magyar, a székely és a szász nemzet címerjeleit együttesen
- 1595 a prágai szerződésben Báthory Zsigmond fejedelem csatlakozott a II. Rudolf német-római császár vezette törökellenes szövetséghez, s egyben elismeri a császár Erdély önálló államiségét
- 1599 Báthory András fejedelem uralkodása
- 1599–1600 Vitéz Mihály királyi helytartó uralkodása
- 1601–1604 Basta rémuralma
- 1603 Székely Mózes fejedelem uralkodása
- 1604–1605 Bocskai István fejedelem uralkodása
- 1606 a Bocskai-szabadságharcot lezáró bécsi béke szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a római katolikus vallás sérelme nélkül, emellett szavatolta Erdély önállóságát is
- 1606 a tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki békében a bécsi békében elismert Erdélyi Fejedelemség határait Bocskai István a szultánnal is elismertette
- 1607–1608 Rákóczi Zsigmond fejedelem uralkodása
- 1608–1613 Báthory Gábor fejedelem uralkodása
- 1613–1629 Bethlen Gábor fejedelem uralkodása

- 1620 Bethlen Gábor fejedelmet a magyarországi rendek a beszercebányai országgyűlésen királlyá választották
- 1622 Bethlen Gábor a nikolsburgi békében lemondott a választott királyi címről, viszont megszerezett fejedelemsége számára élethossziglan hét kelet-magyarországi vármegyét
- 1630–1648 I. Rákóczi György fejedelem uralkodása
- 1648 a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békében nemzetközi jogi legitimitációt jelentve elismerődött az Erdélyi Fejedelemség államisága
- 1648–1660 II. Rákóczi György fejedelem uralkodása
- 1657 II. Rákóczi György sikertelen lengyel hadjárata; seregét a szultán által küldött tatárok foglyul ejtették és a Krímbe hurcolták, s a török-tatár csapatok megtorlásul végigdúlták Erdélyt
- 1660–1662 Kemény János fejedelem uralkodása
- 1661–1690 I. Apafi Mihály fejedelem uralkodása
- 1687 a balászfalvi szerződésben a császári csapatok „téli elszállásolás” jogcímén gyakorlatilag katonailag megszállták Erdélyt, s ezzel a töröktől való elszakadás de facto beállt
- 1688 a fogarasi deklarációban az erdélyiek deklarálták, hogy Erdély visszatér a Magyar Királysághoz, egyidejűleg felmondják a török védnökséget, és I. Lipót császár és Magyarország örökös királya oltalma alá helyezik magukat a pozsonyi országgyűlés végzéseinek értelmében
- 1690 a Diploma Leopoldinum császári aláírása

4.3. Az Erdélyi Fejedelemség büntetőjoga

4.3.1. Áttekintés

A büntetőjog a 16–17. században Erdélyben, éppúgy, mint Magyarországon, nem jelent meg külön jogágként. A büntetőjogi és magánjogi szabályok elkülönülési folyamata ekkor kezdődött meg. A büntetőjog még nem vetkőzte le magánjogias jellegét, a büntetőeljárások célja elsődlegesen a sértett kárának megfizetése, megváltása volt. A büntetőjogi vonatkozású jogszabályok esetlegesen születtek. Előfordult, hogy ugyanabban a tárgyban törvény, helyi statútum és egyházi statútum egyaránt tartalmazott rendelkezést, mégpedig egymástól eltérőt.¹⁷⁷ E kérdéssel Werbőczy is foglalkozott, amikor a Hármaskönyv Prológusában eligazít arról, hogy „az egymással ellenkező törvényről, statútumról és szokásról mit kell tartanunk.”¹⁷⁸

¹⁷⁷ Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 13.

¹⁷⁸ Werbőczy István *Hármaskönyve*. Fordította, bevezetővel, utalásokkal ellátta Kolosvári S. és Óvári K. Magyarázó jegyzetekkel kísérte Márkus D. Budapest 1897. 11.

4.3.2. Jogforrások

E korban az irányadó a szokásjog volt.¹⁷⁹ Ha a szokás büntetendőnek tartott egy cselekedetet, azt úgy büntették, ahogy a szokás rendelkezett.¹⁸⁰ Werbőczy Tripartituma, a Specimen juridicijprocessus,¹⁸¹ az Approbáták (Approbatae constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum – Erdélyországnak és Magyarországhoz hozzá kapcsolt részeinek jóváhagyott végzéseinek),¹⁸² a Compiláták (Compilatae constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae – Erdélyországnak és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek összegyűjtött végzéseinek)¹⁸³ tartalmaztak büntetőjogi szabályokat, külön büntetőjogi rész azonban egyikben sem szerepelt.

A Tripartitumot Erdélyben kezdettől használták, „általánosan elismert és állandóan használt jogforrás” volt annak ellenére, hogy vizsgált korunkban nem lépett hatályba Erdélyben sem.¹⁸⁴ A nemesekre vonatkozó jogszabályokat tartalmazta, III. részében azonban a polgárokról és jobbágyokról is szól. A III. rész 3. címében szó van Erdélyország külön szokásjogáról, míg a 4. címében magukról a székelyekről is külön rendelkezik.

A Specimen juridicijprocessus a korabeli eljárásjogot kodifikálta törvényi szinten, kötelező volt a fejedelmi ítélőszéken, a megyékben és a székely székeken egyaránt. Bethlen Gábor perrendtartása 22 cikkelyben tartalmazta a törvénykezés módját és rendjét. A perjogi kodifikációra azért került sor, mert a haza veszélyes állapotában az eljárási szabályokat állandóan változtatták, összegyűjtésük hiányzott, s ebből „sok abusosok és inconvenienták” következett.¹⁸⁵

Az Approbáták és a Compiláták nem érték el a kódexszintű szabályozást, gyűjteményei voltak a korabeli törvényeknek. Többek voltak azonban egyszerű összefoglalásnál, igyekeztek rendszerezni, szükség esetén kiigazítani az országos végzemenyekből kiválogatott törvényeket. A rendszerezés elsősorban gyakorlati volt, kevésbé logikai. Az Approbáták IV. része foglalkozik a büntetőeljárással, az V. részben találhatók büntetőjogi rendelkezések. A Compiláták e felosztást viszi tovább.

A törvényeket helyi szintű statútumok egészítették ki. Speciális területét képezte az erdélyi jognak a sajátos székely jogalkotás. A szász nemzet szintén megalkotta a maga szabályait. Az egyházi statútumok is tartalmaztak büntető rendelkezéseket ebben a korban.

¹⁷⁹ Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti kora*. Budapest 1979. 196.

¹⁸⁰ Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 10.

¹⁸¹ Bethlen Gábor 1619. évi perrendtartása.

¹⁸² II. Rákóczi György egységes szerkezetbe foglalt gyűjteménye az 1540 óta az erdélyi fejedelemségben született jogszabályokról. Az 1653. január 15-én megnyílt gyulafehérvári országgyűlés fogadta el.

¹⁸³ I. Apafi Mihály egységes szerkezetbe foglalt gyűjteménye az 1654 óta az erdélyi fejedelemségben született jogszabályokról. Az 1669. január 25-én megnyílt gyulafehérvári országgyűlés fogadta el.

¹⁸⁴ Csizmadia Andor: *Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban*. In *Gazdaság- és Jogtudomány* 1975/1–2. 144.

¹⁸⁵ Csizmadia Andor: *Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban*. In *Gazdaság- és Jogtudomány* 1975/1–2. 145.

4.3.3. Általános elvek a büntetőügyekben és a büntetőjogi felelősség

A büntetőjogi vonatkozású szabályok összessége nem állt össze büntetőtörvénnyé, nem létezett általános rész, amely összegezte volna a büntetőjogi gondolkodás általános elveit, felfogását a büntetőjogi felelősségről, a büntethetőségi akadályokról, a szankciórendszeréről. Az egyes törvényekből azonban következtetést lehet levonni bizonyos általános alapelvekre.

A büntetés célja nem csupán a megtorlás volt, az összeolvadt a károsult részére teljesített jóvátétellel. A sértett kárának jóvátétele alapvető célja volt a korabeli büntetőeljárásnak.¹⁸⁶

E korban már nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a vétlen ne bűnhődjön, csak a bűnöst vonják felelősségre. Kivételt képezett ez alól a testület feje, amennyiben a testület valamely komolyabb mulasztást követett el. Erre példa az 1586-os enyedi országgyűlés és az 1623-as gyulafehérvári országgyűlés egy-egy törvényi rendelkezése, amely a latrokat rejtegető falu bíróját karóba húzással fenyegette.¹⁸⁷

Amennyiben tényleges jogsérelem bekövetkezett ugyan, de sem szándékosság, sem gondatlanság nem terhelte a cselekmény megvalósítóját, büntetőjogi felelősséggel nem tartozott. Ha a gondatlanság nem volt megállapítható, felmentő ítéletet hoztak.¹⁸⁸

A gondatlanságot csak akkor büntették, ha abból kár származott. A foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésnek feleltethető meg az az ítélet, amelyben a borbélyt, aki úgy vállalkozott belső betegség meggyógyítására, hogy nem értett hozzá, és a beteg meghalt, gondatlansága miatt vonták felelősségre.¹⁸⁹ Amennyiben a sértett halálát a tulajdonos állata okozta, ez gondatlan emberölésnek minősült, és a tulajdonosnak homagiumot kellett miatta fizetnie.¹⁹⁰ A szándékos emberölés büntetése ezzel szemben a halál volt.

4.3.4. Stádiumok, elkövetők

Az előkészületet egy esetben rendelték büntetni: a fejedelem és az ország elleni összeesküvésnél, ezt azonban önálló sui generis bűncselekményként. Ez esetben a parifikáció elve érvényesült, ugyanazzal a büntetéssel sújtották, mint a befejezett felségsértést és lázadást. A hűtlenségre szövetkezés már befejezett hűtlenségnek minősült.¹⁹¹ A bűncselekmény elkövetésével való fenyegetést a gyújtogatás esetében rendelték büntetni, a korban a fából épült házak miatt nagy veszélyt jelentett a gyújtogatás, ezért az ezzel való pusztító fenyegetőzést is halállal büntették.¹⁹²

A kísérletet enyhébben büntették, mint a befejezett bűncselekményt: a magzat-elhajítás kísérletének vagyonvesztés, a befejezett magzat-elhajításnak halál volt a büntetése. A kettős házasság kísérletét veréssel, a befejezett kettős házasságot halállal rendelték büntetni. Olyan eset is előfordult, amikor az emberölés kísérletét úgy minősítették, mintha befejezett lenne, ám enyhébben büntették.¹⁹³

Az elkövetők nemesek, illetve nem nemesi rangúak voltak, azonban az erdélyi büntetőjog elsősorban nem a rendi állás szerint tett különbséget az elkövetők között, hanem a vagyoni helyzet szerint.¹⁹⁴ Ez magyarázható a büntetőjog magánjogi jellegével, azzal, hogy a bíró célja a sértett kárának megtérítése volt. A Hármaskönyv is nyilvánvalóvá teszi: „...a nemesi szabadság és kivételes előjog senkit a fogságtól szabadabbá nem tesz, sem a gonosz tettéért járó büntetéstől és meglakoltatástól nem mentesít, sőt inkább kárhoztat, mert az erény, mely az igaz nemességnek alapja, azt parancsolja, hogy mindenki becsületesen éljen és senkit se bántson.”¹⁹⁵

A latrokat rendi állásukra való tekintet nélkül kellett üzni és megbüntetni, erről például az 1560-as kolozsvári statútum is rendelkezett.¹⁹⁶

A felbujtó és bűnségéd ugyanazért a bűncselekményért feleltek, mint a tettes, és büntetésük is azonos mértékű volt. Bűnségédnek minősült például, aki latroknak „gazdálkodott”, illetve elrejtette a lopott tárgyat.¹⁹⁷ A latrok egyebek közt lopást, emberölést, rablást követtek el, és a székely bíróságok az ő segítőikre mondták, hogy a „latroknak gazdálkodtak” azáltal, hogy akár magukat a latrokat, akár az általuk bűncselekmény útján szerzett vagyontárgyakat elrejtették, élelmiszert, fegyvert szereztek nekik.¹⁹⁸ A bűnségédi magatartások az alábbiak szerint szerepeltek a törvényi megfogalmazásokban: „nyilvánvaló gonosztevőket háta mögött tart és requisitora az ispán kezébe nem adja”, másutt pedig így írtak róluk: „akik tolvajoknak patrocínálnak, a lopott jószágban részt vesznek”. A tettestársak nem kaptak súlyosabb büntetést, mint az egyedüli tettes. Épp ellenkezőleg, az a társtettes, aki enyhébb magatartást tanúsított, kevesebb büntetést kapott.

4.3.5. Büntethetőségi akadályok

A gyermekkor (az elkövetéskori 10, majd 12 év alatti elkövetők esetében) és az elmebetegség nem zárta ki a beszámítást, azonban enyhítő körülményként értékelték.¹⁹⁹

Erős felindulás címén felmentették azt az asszonyt, aki a férjét megverőket becsületsértő szavakkal illette.²⁰⁰

186 Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 2000. 317.

187 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 81. 45.

188 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 154.

189 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 81. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. 297-re hivatkozással.

190 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 81. A Jus statutarium seu municipale Saxonum in Transsylvania 1583-ra hivatkozással.

191 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 87. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. 165-re hivatkozással.

192 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 87.

193 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 86.

194 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 158.

195 Werbőczy István *Hármaskönyve* II. 68.

196 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 46.

197 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 155.

198 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943. 87.

199 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 155.

200 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 155.

A jogos védelem ismert intézmény volt: „...tudnunk kell, hogy ezt az állítást: mivel valaki a gyilkosságot önvédelmezése közben követte el, s_ vitte véghez, nem kell minden további nélkül elfogadnunk: hanem az illetőnek be kell bizonyítani, hogy őt valaki fegyveres kézzel ellenségesen támadta meg és ezáltal életveszélyben forgott, [...] és innen van az, ha valaki helyes és igazságos önvédelme közben ellenfelét, ki őt ellenség módjára kivont karddal megtámadta volt, megöli, az ilyen megölt és meggyilkolt embernek mind díja, mind véreomlása joggal elvész és azt soha senki vissza nem szerezheti.”²⁰¹

A jogos védelemre való hivatkozás esetén azt vizsgálták, hogy ki kezdte a verekedést. „Aki másra kivont karddal támad, arról mindjárt fel lehet tenni, hogy meg akarja ölni ellenfelét.”²⁰²

Más esetben kitérés kötelezettség terhelte a megtámadottat, ugyanis ha arra a következtetésre jutottak, hogy elfuthatott volna támadója elől, jogos védelmet nem állapítottak meg a támadásra erőszakkal válaszoló esetében.²⁰³ A Hármaskönyv szerint ha személyének és becsületének sérelme nélkül el tud menekülni a megtámadott, kötelessége kitérni.

A Hármaskönyv a hűtlenség eseteinél is kitér a jogos védelemre: amennyiben a király és korona elleni támadás „jogos önvédelemből történik, nem szül hűtlenségi vétet”.²⁰⁴ Amennyiben a hatalmaskodás során a nemes ember megölése „jogos önvédelemből történt”, nem büntethető az elkövető.²⁰⁵

Általában büntethetőséget kizáró ok volt a kényszer, fenyegetés hatása alatti elkövetés, azonban a súlyos bűncselekmény elkövetése esetén büntették azt is, aki kényszer vagy fenyegetés hatása alatt cselekedett. Azt az elkövetőt, aki kényszer hatása alatt követett el emberölést, halálbüntetésre ítélték, mondván, inkább Isten parancsának kellett volna engedelmessé válnia.²⁰⁶

Az, hogy valaki nem ismeri a törvényt, nem mentesítette a büntetés alól.²⁰⁷ Ebben az időben védekezésük során sokan hivatkoztak arra, hogy nem voltak tisztában cselekedetük büntetendő voltával, ezért nagy hangsúlyt fektettek a törvényes tilalmak kihirdetésére. Az 1666-os fogarasi országgyűlés 5. articulusa elrendelte, hogy a tiszték adjanak elégtételt azoknak, akiket a törvény megszegéséért elítéltek anélkül, hogy a törvényt kihirdették volna.²⁰⁸

4.3.6. Enyhítő, súlyosbító körülmények a büntetés kiszabása körében

Enyhítő körülményként értékelte a bírő, amikor a vádlott nőnek kiskorú gyermekei voltak, azt, ha a férj, aki a bűncselekmény sértettje volt, a vádlott javára terjesztett

201 Werbőczy István *Hármaskönyve* III. 21.

202 Werbőczy István *Hármaskönyve* II. 21.1.

203 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 155.

204 Werbőczy István *Hármaskönyve* I. 14.

205 Werbőczy István *Hármaskönyve* II. 42.

206 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 83.

207 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti kora*. Budapest 1979. 206. Balás az Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 191-re hivatkozik, amikor ezt leírja.

208 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 10. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV. 183-ra való hivatkozással.

elő kérést. Szintén enyhítő körülményként fogadták el a vádlott csökkent szellemi képességeit.²⁰⁹

A visszaesés minden esetben a büntetés súlyosbítását eredményezte. A *Compi-láták* III. 47. alatt például így fogalmazott: „...a szőlőtől, ha első esetben egy süveg szőlőt lop, megvesszőzendő, másodízben, ha csak ennek felét is lopja, halállal büntetik”. Súlyosbító körülménynek vették a vádlott szökését is.²¹⁰

4.3.7. Kiegészítés, kompozíció

A csekélyebb súlyú bűncselekmények elkövetői gyakran kiegyezhettek egymással, „így a jog e magánjogias karaktere mindig aprólékosan szabályozott minták szerint rendezte el a jogsérelmet”.²¹¹ Az Erdélyi Fejedelemség idején még a főbenjáró bűnök esetében is helye volt a kompozíciónak. A nagyobb hatalmaskodás eseteiben is kiegyezési kísérletnek kellett megelőznie a büntetést.²¹² A magánjogi és büntetőjogi jelleg nem vált szét, a magánjogi és büntetőjogi következményeik szoros kapcsolatban álltak egymással.²¹³

„Ha az elítélt ember ellenfelével az ítélet meghozása és kihirdetése után is (de ennek végrehajtása előtt) kiegyezett vagy kiegyezhetett, akkor sem királyi kegyelem nem szükséges, sem a bírő az elítélt ember jószágának és birtokjogainak uralmába nem avatkozhatik.”²¹⁴

Becsületsértés, illetve rágalmozás elkövetője bűnösségét megállapították ugyan, azonban bocsánatkérés és annak a sértett általi elfogadása esetén büntetést nem szabtak ki vele szemben. Szintén büntethetőséget megszüntető okként szerepelt nőtlen paráznák esetében a házasságkötés. Igaz, az egyházi büntetés, az eklézsiakövetés alól az utóbb történt házasságkötésük sem mentesítette őket.²¹⁵

4.3.8. A büntetések főbb fajtái

(a) Áttekintés

E korban önálló büntetőjog nem lévén, a bűncselekmények szerinti kategorizálás nem létezett, a törvénygyűjtemények büntetések szerinti csoportosítást tartalmaztak.

(b) Főbenjáró büntetés, halálbüntetés

Főbenjáró büntetés járt a legsúlyosabbnak számító nota infidelitatis, azaz a hűtlenség elkövetéséért. Az idetartozó bűncselekmények száma az idők során egyre gyarapo-

209 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 157.

210 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 94.

211 Balogh Elemér: *Büntető anyagi jogelvek megjelenése a korai magyar kútfőkben*. In *Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2013. 23.

212 Irk Albert: *Adalékok Erdély régi büntetőjogához*. Pécs 1914. 24.

213 Nagy Péter: *A kártérítés kérdésének rövid vázlata Erdély XVI–XIX. századi jogtörténetében*. In *Glossa Juridica* 2015/3–4. 78–92. Nagy Péter hivatkozik munkája 89. oldalán Degrére.

214 Werbőczy István *Hármaskönyve* I. 16.

215 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 48–49.

dott, amelynek oka az is lehetett, hogy a büntetése a fej- és jószágvesztés volt. Az elkobzott vagyon ugyanis a kincstárra szállt, és ez jelentősen növelte a bevételeket. A fejeztetés a lefejezést jelentette.

A Hármaskönyvben az alábbi esetek tartoztak a hűtlenség körébe:

– Felségsértés, „ha tudniillik valaki fejedelmünk személyére szentségtelen kezet vet, vagy fegyverrel avagy méreggel élete ellen, tör, vagy azok közé a falak közé vagy abba a házba, ahol a fejedelem maga tartózkodik, hatalmasul beront”.

– Ha valaki az alkotmány, a király és korona közhatalma ellen támad.

– Aki hamis okmányt vagy pecsétet készít, vagy ilyet használ.

– Aki hamis pénzt ver, illetve ilyent tudva nagy mennyiségben használ.

– Akik atyafiaikat, vérrokonokat negyedik ízen belül meggyilkolják, megsebesítik.

– Akik nőrokonokat negyedik ízen belül megszeplőtelenítik.

– Falvak, majorok nyilvános gyűjtőgátói.

– Akik idegen dúlókat vagy zsoldosokat hoznak be abból a célból, hogy az országot felforgassák.

– Akik közhatalmat, vagy szabad menedéket biztosító levelet sértenek meg.

– Akik saját uruk várait elárulják, más várat ostrommal bevesznek, vagy alattomban kézrekerítenek.

– Akik az ország rendes bírait, az ő helyetteseiket megölik, elfogják, megverik vagy megsebesítik.

– Azoknak a peres feleknek megölői, akik a királyi felséghez, vagy más törvénykezési helyre perfolytatás miatt utaznak, azok megölői is, akik a király meghívására közönséges országgyűlésre mennének.

– Akik a királyi embereket, a káptalan és konvent kiküldöttéit a feladatuk végrehajtása során megölik, megsebesítik vagy megverik.

– A nyilvános eretnekek (akik valamelyik kárhoztatott vallási felekezethez csatlakoztak).

– A testcsonkítók, szemkivájók.

– Akik a végvárakat feladták.

– Akik az ellenségnek fegyvert vagy élelmet szolgáltatnak.

– A máshonnan elmenekült és itt menedéket lelő letelepültek háborgatói, fosztogatói.

Az Approbáták az árulást a hűtlenség egyik eseteként szabályozta és a következő rendelkezést tartalmazta ezzel kapcsolatban a II. rész VII. címében: „Ha kik árulásnak vétkében találtnak, legitime evocaltatván (törvényesen idéztetvén s bíróilag elmarasztalván), amint eleitől fogva a magyar nemzet közt, úgy ezután is in notam perpetuae infidelitatis incurraljanak (örök hűtlenség vétkébe essenek), melynek se procesusában, se executiójában semminémű remediumok ne admittaltassanak (semmilyen jogorvoslatnak ne legyen helye)...”²¹⁶

E korban a halálbüntetés elrettentő célzatú volt, emiatt különböző módokon hajtották végre. Az „egyszerűen kimondott” halálbüntetés alatt a lefejezést értették. A lefejezés volt a büntetése az emberölésnek, a házasságtörésnek, a nőrablásnak, a kettős ház-

216 *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* 46.

ságnak, egyes katonai bűncselekményeknek (például szökés, tábori katonai visszaélés). Akasztással büntették a rablást, bizonyos érték feletti lopást (az 1550. február 2-i országgyűlés szerint az 1 forint aluli értékű lopásért nem jár halálbüntetés), az orgazdákát, a tolvajok pártfogóit (1607. júniusi XXVI. törvény, 1643. április–májusi XIV. törvény). Karóba húzás volt a büntetése nemesség ellen lázító parasztnak, az útonálló katonának, a latrokat fel nem jelentő tisztviselőnek (1623. május 14-i országgyűlésen született törvény), a betöréses lopást elkövető tettesnek. Werbőcynél szerepel a keréketörés mint a rablók egyik büntetése, azonban Erdélyben nem találni példát a gyakorlatban való alkalmazására.²¹⁷ Megkövezés volt a büntetése az istenkáromlásnak. Máglyahalál főként a boszorkányság büntetése volt. Elevenen temették el a gyermekölés elkövetőjét: „Elvermeltessék!” – maradt fenn az 1665–1669-es Sepsiszek törvényszéki jegyzőkönyvében.²¹⁸

(c) Testi büntetések

A Hármaskönyv jelentősen visszaszorította a testcsonkító büntetéseket, Irk Albert meglátása szerint „emberiesség szempontjából méltán kiállja a versenyt az akkori külföldi büntetőjogokkal”.²¹⁹ Így is maradt fenn adat testcsonkító büntetésről: az 1659-es szászsebesi országgyűlés azt, aki a román vajdák vagy Rákóczi hadába kíván menni, orra levágásával fenyegeti.²²⁰ Kézlevágás volt a büntetése a szüleit megverő, megsebesítő fiúnak. Az Approbátákban szerepel: „Az erkölcstelen fiaikat, kik atyjokat s anyjokat nem becsülik, sőt kesergetik: decernáltatott (elhatároztatott), hogy a tisztek vármegyéken és székes helyeken, törvény szerint [...] megbüntessék, a városokban is a szerént” – mégpedig kézlevágással.²²¹

Verésre ítélték azokat, akik olyan bűncselekményt követtek el, amelynek eredetileg halálbüntetés volt a szankciója, ám valamely enyhítő körülmény miatt eltekintettek a kivégzésüktől. Eredetileg is a verés volt a büntetése a szitkozódásnak, a fiatalok általi istenkáromlásnak, a szülők bántalmazásának – ez utóbbi abban az esetben, ha nem okozott sérelmet. Bizonyos érték alatti dolgok ellopásáért is verést kellett alkalmazni. Általában vesszővel hajtották végre, azonban más eszköz is előfordult, például pálca, korbács, lapát. Gyakran a verés más szankcióval fonódott össze, ami a megszegényítő jelleggel szolgálta, ekklézsiakövetés, kalodába zárás társulhatott a vesszőzéshez. A megveretés helyszíne, például a piac is hozzájárult az elkövető megszegényítéséhez.²²²

(d) Vagyoni büntetések, pénzbüntetés

A székelyek esetében fő- és jószágvesztés esetén is fenntartották, hogy vagyonvesztésre nem ítéltetők. Vérdíj (homagium) kiszabása azonban lehetséges volt, Werbőczy Hármaskönyve alapján jártak el.²²³

217 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat.* Budapest 1943. 53.

218 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat.* Budapest 1943. 54.

219 Irk Albert: *Adalékok Erdély régi büntetőjogához.* Pécs 1914. 25.

220 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti kora.* Budapest 1979. 204.

221 *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* 127.

222 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat.* Budapest 1943. 56.

223 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat.* Budapest 1943. 60.

Élődj és holtj is szerepelt a szankciók között – míg az első személyes támadás vagy becsületsértés esetén kellett fizetni, addig a második fizetésére a kegyeletsértés eseteiben kötelezték a vádlottat.

Az erdélyi vagyonszankciók közül a legjellemzőbb a 200 forintos *articularis poena*. Ez volt a büntetése például a csavargónak, csalónak, a házastársát hűtlenül elhagyónak, de annak a követnek is, aki nem jelent meg az országgyűlésen.²²⁴

A visszaűzés is pénzbüntetéssel volt büntetendő. A visszaűzés lényegében a pervesztes fél azon cselekedete volt, amikor nem engedte végrehajtani a számára kötelező ítéletet. A Hármaskönyvben így szerepel: „mikor a pernyertes felet a másik pervesztes fél a bírói ítélet végrehajtásától erőszakosan visszaveri [...] és bármely pernek végbefejezése után, annak megtörténését és bekövetkezését egyszer igen, de többször nem tűri meg”.

A vagyoni jellegű büntetések célja a kártérítés és az elégtételadás volt, emiatt az a testület is kártérítésszerű bírságot kellett hogy fizessen, amelynek mulasztása eredményezte a sértett kárát. A Székely Oklevéltárban szerepel Bethlen Gábor rendelkezése arról, hogy az árurejtegetés és az ádrágítás miatt a céheknek kell bírságot fizetniük.²²⁵

(e) Megszégyenítő büntetések és hivatalvesztés

A kor jellemzője a becsületbüntetés, amely lakóközösségében szégyeníti meg az elkövetőt. Ilyenek voltak a pellengérre állítás, kalodába zárás, az eklézsiakövetés. Az 1687. február 13-i fogarasi országgyűlés a nyelveskedő székely büntetésére nemcsak testi fenyítést írt elő, hanem azt is, hogy szalmasüveggel a fején a piacon állítsák pellengérre.²²⁶ A „lelkeződéssel való szitkozódó” szolgát és parasztot az Approbáták szerint kézi kalodába kellett zárni. A templomkerülő paraszt, ha egymás után háromszor nem ment el templomba, és arra mentsége sem volt, akkor szintén kézi kalodával volt büntetendő.

A hivatali hatalmukkal visszaélő tisztek becsületbüntetéssel felelnek, szintén a prókátor, ha „kötelessége ellen el nem járna híven a felvett causájában principálisának, avagy adversariusával (ellenfelével) valamely praetextus alatt colludálna (ürügy alatt összejátszanék), igazságát prodálná (elárulná) idő előtt és büntetődjék, mint hitit, kötelességét megszegő ember!”²²⁷

A hanyag adóvégrehajtót hivatalának elvesztésével fenyegeti a törvény: „Mivel némelyek az országnak sok rendbéli felvetett adóit mind eddig is meg nem adták, vakmerőképen elmulatták [...] minden helybéli tisztnek [...] tartozzanak kimenni...” és végrehajtani.²²⁸

224 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 205.

225 Székely Oklevéltár VI. Kolozsvár 1872–1898. 79. 1. (1628).

226 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 204.

227 Irk Albert: *Adalékok Erdély régi büntetőjogához*. Pécs 1914. 18.

228 *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. 345.

(f) Szabadságvesztés

Az erdélyi fejedelemség korában – hasonlóan más büntetőjogi rendszerekhez – a szabadság elvonása elsősorban az ítélethozatalig tartó biztonsági intézkedés volt, leginkább napjaink előzetes letartóztatás intézményéhez volt hasonlatos. Ez kitűnik Kolozsvár 1588-as tömlöcrendtartásából is.²²⁹

1579 áprilisában a tordai országgyűlésen Dávid Ferenc unitárius püspököt eretnekséggel vádolták, Gyulafehérvárott zajló büntetőügyében bűnösnek mondták ki és Déva vártömlöcébe zárták. A hamis tanút börtönnel büntették 1616-ban.²³⁰ Amennyiben nem volt megfelelő hely a fogoly elzárására, „a foglyot fiskális várba kell vinni” az 1643-as gyulafehérvári országgyűlés szerint. Ha ez sem lehetséges, akkor a falusiakra kellett bízni, „akik büntetés terhével kell befogadják és őrizték a rabot”.²³¹ A csendháborítókat, részegeskedőket fogsággal büntették. A vagyoni elégtétel megfizetését is fogsággal igyekeztek motiválni az 1663. évi százszéki országgyűlésen.²³² Tömlőc építésének szükségességéről is született rendelkezés például Küküllő vármegyében.

A mást hamisan vádolók büntetése az 1573. októberi IV. törvény szerint az volt, amivel a megvádolt személyt is megbüntették volna. Ez a tálío elvének továbbélése.

(g) Az elkobzás

A korabeli szabályok ismerték az elkobzás intézményét. A Compiláták V. részében foglalt XXXVII. edictum így rendelkezett az aranyról és a tallérról: „Látván abból való kárunkat és fogyatkozásunkat, hogy a tallért és aranyat való árán felül kezdették váltani, végeztetett, hogy senki az öreg tallért két forintnál, az aranyat négyenél, az orszlányos tallért száznyolcvan pénznél feljebb váltani ne merészelje, holott az is rendkívül való ára, különben cselekedőktől vétessék el és fordíttassék az ország számára, melyre azon helyek tisztei sub poena articulari tartozzanak vigyázni, melyet, ha elmulasztanak, a director exequálja rajtuk.”²³³

4.3.9. A büntetőeljárás

A 16. században már csak a szabályosan lefolytatott büntetőeljárás alapján született ítéletekben szereplő büntetéseket hajtották végre. „Aki szabályszerű per nélkül büntető ítéletet hozott, kitette magát az elítélt vagy rokonai bosszújának.”²³⁴ A „két haza” büntetőeljárásában eltérés, hogy Erdélyben szokás maradt a fejedelem személyes bíráskodása.²³⁵

229 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 57.

230 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VII. 63.

231 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 58.

232 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XIII. 220.

233 *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. 344.

234 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 15.

235 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 16.

(a) A cirkálás és a tolvajkiáltás

Sajátos intézmény volt a cirkálás, amelynek lényege a bűnözőkről való rendszeres tudakozódás és az elfogott bűnelkövetők feletti ítélkezés volt. A 16–17. század fordulóján országgyűlési végzések rendelkeznek a cirkálásról: a „gonosztevők” üldözéséről, kézrekerítéséről és megbüntetéséről. E feladat a települések közösségeit is terhelte.²³⁶ A közrendet veszélyeztető, cégéres bűncselekmények elkövetőit üldözték e különleges eljárás során. A törvényhatóság valamely vezető tisztviselője (főispán, alispán, királybíró, kapitány) köteles volt háromévente bejárni hatósága egész területét, és ki kellett kérdezni a lakosokat, hogy tudnak-e a területen tartózkodó latrokról.²³⁷ I. Rákóczi György bevonja a cirkálásba a falvakat is: „az hol a latroknak gyülekezeteit értik, azokra a helyekre kimenjenek, nem obstalván akármely főúri és nemes renden való ember jószága”.²³⁸

Erőszakos bűncselekmények, hatalmaskodás esetén létezett a „tolvajkiáltás” intézménye. 1567-ben a kikapós, házasságtörést elkövető feleség és „latrai” által a házból kirekesztett férj kiáltott tolvajt. 1595-ben a jobbágya házára fegyverrel támadókat halálakarással, illetve tolvajlással vagy nagyobb hatalmaskodással vádolja a támadáskor tolvajt kiáltott jobbágypár földesura, 1599-ben pedig a szolgát ért támadás váltja ki a tolvajkiáltást.²³⁹ 1625. május 1-jétől 29-ig Gyulafehérváron tartott országgyűlésen született törvény a latrok megzabolázásától, eszerint a szomszédos falvak is kötelesek egymás segítségére lenni a gonosztevők elfogása során, és „tolvajkiáltásra” is kötelezettek. Az így riasztott falvak kötelesek a bűnüldözésben részt venni, ha nem így tesznek, akkor fej- és jószágvesztés a falusiak büntetése.²⁴⁰

(b) Az eljárás menete

Kezdetben a magánvádas ügyek voltak többségben, a 16. század végén közvádoló csak akkor lépett fel, ha a sértett és az elkövető nem tudtak kiegyezni. A 17. század közepéről is tudunk olyan halálos ítéletről, amelyet magánvádra indult emberölési ügyben hoztak.²⁴¹ A legsúlyosabb bűncselekmények, a cégéres vétkek esetében a sértett nem tekinthetett el a feljelentéstől, a vádemeléstől. A későbbiekben azonban egyre bővült a közvádas ügyek száma. A magánvádlóval szemben a közvádólónak tilos volt egyez-

236 Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1999. 197.

237 Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004. 156.

238 Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1999. 199.

239 Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1999. 197.

240 Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1999. 198.

241 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 24.

kedni az elkövetővel. A cégéres vétkek kimerítő felsorolásával sehol nem találkozunk, példálózva szerepelnek a törvényekben. Élet, testi épség, tulajdon, szemérem elleni bűncselekményeket és az ezekhez kapcsolódó bűnpártolást, továbbá a hivatali visszaélést, a bírói tisztség elhanyagolását, a hamis esküt, a hatóság elleni csekélyebb erőszakoskodást is hivatalból üldözték.

A bűnügyek többségében kötelező volt az elkövető személyes megjelenése, távolléte azonban nem akadályozta az ítélet meghozatalát.

A fejedelmek nagy számban adtak kegyelmet ebben az időszakban – nemegyszer a törvényes feltételek hiányában is. Volt olyan eset, hogy az ítéldbíró maga kérte, hogy az adott ügyben a fejedelem ne adjon kegyelmet az elítéltnak.²⁴²

(c) Sajátosságok a helyi büntetőeljáráshoz

A székely székek a 17. század elején saját hatáskörükben hoztak halálos ítéletet.²⁴³ Az 1634. májusi–júniusi XXIV. törvény a székelyek régi szabadságaként rögzíti, hogy mely esetekben lehet az országgyűlés vagy a tábla elé vinni büntetőügyüket. Ezek a hűtlenségi perek, a törvénynek nem engedelmeskedés miatt indult perek voltak, illetve a jobbágykérdés. Az 1665. májusi XIX. törvény megengedi, hogy azok a székek, akik a korábbi háborús cselekmények során elvesztették okleveleiket, hites tanúk bizonyosságával élhessenek. Az 1668. január–februári gyűlés megkönnyíti a latrok elleni eljárást abban az értelemben, hogy a korábban a Székelyföldön az azt nehezítő szokást (a károsultaktól való kezeskérés például) eltörli.

A szászok büntetőeljárást először az 1594. februári X. törvénycikk említi. Az 1648. március–áprilisi XVI. törvénycikk rögzíti, hogy a szászok a táblára csak fellebbezés útján vihessék pereiket, egymást közvetlenül ne idéztethessék (evocáltathassák) oda. Az 1656. február–márciusi XVIII. törvény alapján a szászokat csak a legsúlyosabb bűncselekmények (gyilkosság) ügyében lehet közvetlenül a táblára perbe hívni, különben saját bíróságaik járnak el a szász személyek ügyeiben.²⁴⁴

4.3.10. Helyi statútumok, különös tekintettel a székely falutörvényekre

(a) Áttekintés

Mielőtt rátérnénk a székely falutörvényekre, vissza kell utalnunk Werbőczy Hármaskönyvére, amely III. részében szól „az erdélyi scithákról, akiket székelyeknek hívnak”. Werbőczy leírta, hogy a székelyek teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek. „Ispánjuk előtt a székely ellen hozott főbenjáró ítélet huszonöt girára terjed. Az elmarasztalt és elítélt örökségét el nem veszti, hanem az örököseire és atyafiakra száll. A hűtlenség és bűnügyek eseteinek kivételével, feje is épen marad.”

A székely jogalkotásból többek között az alábbi constitutiók születtek: az 1555. április 28-i udvarhelyi országgyűlésen hozott, a székely nemzetre vonatkozó törvé-

242 Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. 434.

243 Angyal Pál – Degré Alajos: *A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943. 19.

244 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 262–263.

nyek, II. János Zsigmond 1562. évi segésvári articulussai, Mihály vajda 1599-es megerősítő levele, Bardócszék 1635. évi kiváltsága Rákóczi Györgytől.

Erdélyben az élet minden területét átszöttek a falutörvények. A királyföldi szokok a rájuk jellemző német precizitással dolgozták ki törvényeiket. A szász nemzeti statútum 1538-ból való, és tartalmaz büntetőjogi szabályokat is. A legnagyobb számban írásos falutörvény a székelyeknél maradt fenn.

„A XVI. századi magyar törvénykönyvben (Werbőczy István Tripartitumában) megvan örökítve, hogy a székelyek kiváltságos nemesek, akiknek külön törvényeik és szokásaik vannak, [...] Nemzetgyűléseiken még a XVI. század elején is felségjogokat gyakoroltak: élet és halál felett ítéleztek” – írja Szádeczky a székelyekről.²⁴⁵ A Tripartitumban ez olvasható róluk: „...teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek, a hadi dolgokban a legjárásabbak, az örökségekben és a tisztségekben egymás közt (a régi szokás alapján) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak.”²⁴⁶ „Az önálló székely ország és székely törvény hitének évtizedei voltak ezek.” Imreh István mutatta be a rendtartó székely falu történetét.²⁴⁷ Az alábbiakban az ő kutatásai alapján szemelgetünk a székely falutörvények világából: „...a falujegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a székelyek [...] kialakítottak egy olyan értékrendet, amelyben fő helyre került a közösség érdeke s a talán legbecsülendőbb: az egymásért való felelősség tudata.”²⁴⁸ A székely falutörvények részletekbe menően szabályozták a devianciával, kriminalitással szemben való fellépést. A rend és nyugalom biztosítására nagyszámú szabályt alkottak. Normaalkotó aktivitásuk és az az igény, hogy minden időben rendezni kell az együttélés szabályait, az 1690-es bölöni rendtartásból is kitűnik. Thököly Imre kurucai ekkor török hadakkal támadtak Erdély ellen, és a bölöniek bent rekedtek a várban. Hamarosan elkészítették rendtartásukat, amelyet minden ott élő elfogadott kötelezőnek magára nézve, a falubeliek, a máshonnan menekülők és az eklézsia is. Felismerték, hogy a külső veszedelemmel szemben akkor vehetik fel sikeresen a harcot, ha belső életüket rendezik. A rend ellen vétőket, a tolvajokat, a viszályt keltőket és azokat, akik bármilyen módon veszélyeztették a közösséget, szigorúan megbüntették. A büntetések a pénzbírság, a kézlevágás és a halálbüntetés voltak. Halállal büntették azt is, ha az őrséget álló megszegett valamilyen parancsot, vagy vigyázatlansága miatt zavar támadt.

A falu apraja-nagyja jelen volt a falugyűlésen, amikor megalkották rendtartásait. „Mű, kik vagyunk Gyergyószékben, Újfaluban lakozandók – nemesek, darabontok és vajda urunk őnagysága jobbágyi közönséggel, mind a teljes falu, íratuk emlékezetre ez levelet...” – olvashatjuk a gyergyóújfalusi falutörvényben. Az első írásos falutörvények 1581-ből valók: az egyik a zalániaiaké, a másik pedig a fentebb már említett gyergyóújfalusi. A falutörvény meghozásának indokát is adják, gyakran utalnak vissza a régi „üzusra”, így például az 1581-es gyergyóújfalusi, amikor így fogalmaz: „a régi székel szabadságnak idejében” kelt szokások írásbafoglalása mostani törvényük.

245 Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927.

246 Márkus jegyzeteiben utal még többek között: a Quadripartitum IV. R.5. cz., De Scythulis Transylvanis quos Siculos vocant. Az Udvarhelyi 1555. ápr. 28-án tartott székely nemzetgyűlésen alkotott székely constitutióra, az approbáták II. Tit. 76. a Székelységről, A Compiláták II. Tit. 1. art. 17., illetve 1848. évi IV. tc. 6.§, 1868. évi XLIII. tc. 9. és 17. §-aira.

247 Imreh István: *Régi székelyek üzenete*. In *Korunk* 1994/6. 10–17.

248 Imreh István: *Ősök és erkölcsök Keresztúr-fülszékben*. In *Hargita* 1972/5.

(b) Árestomba zárás

A néhány napos vagy órás bebörtönzés elterjedt büntetés volt a székely faluban, ennél hosszabbat viszont nem volt célszerű kiszabni, hisz az elkövetők kiestek volna a gazdasági életből. Volt, amikor a bíró házánaál kellett kenyéren és vízen letölteni a kiszabott időt.

Keresztúrfalván a szülőkkel szembeni tiszteletlen fellépést, engedetlenséget, a szülők bántalmazását, „megtaszigálását” 24 órás árestommal büntették. „Minthogy a szülőket a gyermekeknek semmi esetben szomorgatni, annál inkább azokkal illetlenül bánni nem szabad.”

(c) Testi fenyítés

A testi büntetésekkel elsősorban az alacsonyabb réteghez tartozókat büntették. Ez korbácsolást, pálcázást, vesszőfutást jelentett.

(d) Megszégyenítő büntetések

A berekeresztúriak 1602-ben úgy döntenek, hogy a „megye” (egyházmegye) színe előtt kell egyházi embernek falutag elleni vagy „a harang alatt való személy”-nek pap-pal, mesterrel szembeni panaszát eligazítani.

(e) Vagyoni jellegű büntetések

A falutörvényekben, rendtartásokban és a falugyűlések jegyzőkönyveiben a leggyakrabban vagyoni büntetésekkel találkozhatunk. Ez jelenti egyrészt a meghatározott összegű pénzbüntetésre ítélest, de lehetséges valamilyen más vagyoni hátrány okozása is. Egy zaláni falujegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy az egyik székely „Isten és hazánk ellen káromkodott éktelenül 'attával és teremtetével', és ezért 1 forintot kellett a faluközösség számára fizetnie. Az udvarhelyszéki szentmihályiak 1663-beli falutörvénye így szankcionálta a káromkodást: „Ha valaki lélekzódik, toties quoties két pénzen maradjon, ha pedig ördög lelkével, adtával és egyéb afféle Isten ellen való szitkokkal szitkozódna, toties quoties egy forint a bírsága...”. Mind a csíkszentgyörgyi, mind a kozmási egyházmegyei rendtartás megszabta, hogy aki „lélekkel” és egyéb módon szitkozódik, ha parasztember, délig kell kalodában ülnie – hacsak 25 pénzzel meg nem váltja magát –, ha nemes, egy forintot kell fizetnie.

A falu népét védelmezik a „kóborlókka”, idegenből érkezettekkel szemben, és ezért szabályozzák a strázsálás rendjét, és szigorúan járnak el azokkal szemben, akik a faluközösség javainak őrzését nem veszik komolyan. Marosszék statútuma (1610–1718) így ír erről: „Éjszakának idején minden falukban őrzők legyenek, nem úgy pedig, hogy este kiálljon a falu közé s virradtig aludjék, hanem vigyázzon, melyre a bíró gondot viseljen, s megcirkálja...”.

A faluközösségek megbüntették azokat, akik a határban tüzet gyújtottak, az utcán, a csűrben, az istállóban pipáztak.

A falubíró és az esküdteket is védelmezték. 1659-ből való Kissolymos falutörvénye, amelynek 13. pontja szerint: „Ha ki az bíróra, esküdtekre támadna az törvényes igazvételekben: három forinton maradjon. Ha az törvénytevőknek, bírónak ellene szólana, valaki fenyegetne, reájok támadna, szidna – ezért, ha szék előtt vagy, szék-törésen, ha másutt történnék, engedetlenségen maradjon. Az széktörésért három gírán s azonkívül falu bírságán: három forinton.”

(f) Erdő- és környezetvédelem a székely falutörvényekben

A szankcionált magatartásoknak egy jól elkülöníthető köre az erdővel, a környezettel kapcsolatos. Míg az első erdőtörvényt 1662-ben hozta I. Lipót, addig a székelyek már jóval korábban rendelkeztek az erdő védelméről. A székelyek erdővédelme egy komplex környezetvédelmi rendszer része volt. A szabályozás falunként is eltérhetett egymástól, alapelve az volt mindenhol, hogy mindenki a saját szükségére használhatta, de nem nyereszkeskedhetett belőle a közösség és az erdő kárára. Például vágathott épületfát megrongálódott háztetőjének reparálására, de ha egy éven belül a vágott fát nem használta erre föl, a közösség elvette tőle.²⁴⁹

Az alcsíki Monyasd 1601-es falutörvényét Szócs János tette közzé: „Az Monyasd bükk felől így végeztünk: hogyha valaki fát vágna le ott az bükkben, az bíró híre nélkül, egy forintot vehessen az bíró az faluval egyetemben. [...] Az pásztorgyermek az fát meg ne hántsa, se fejszét ne vigyen, mikor ökröt őröz, ha tüzet teszen ne tegyen eleven fába, hanem földön fekvőbe, ha teszen egy forint az bírsága.²⁵⁰” Az 1622–1639-ből való csíkszentmihályi falutörvény szintén tiltja az erdőirtást.

■ Kulcsszavak

Approbáták, büntetőjog, büntető-eljárásjog, cirkálás, Compiláták, elkobzás, gondatlanság, felségsértés, főbenjáró büntetés: fej- és jószágvesztés, kiegyezés, lator, megszegyenítő büntetés, Specimen juridiciprocessus, szándékosság, testcsonkító büntetés, testfenyítő büntetés, tolvajkiáltás, Tripartitum, vagyonbüntetés

■ Kronológia

- 1555. április 28. udvarhelyi országgyűlés
- 1560 kolozsvári statútum
- 1562 II. János Zsigmond segesvári articulusi
- 1573. októberi IV. törvény talio elv továbbélése – hamisan vádoló büntetése az, amivel a megvádolt személyt büntették volna
- 1579. április tordai országgyűlés – Dávid Ferenc unitárius püspököt eretnekséggel vádolták, majd Déva vártömlőcébe zárták
- 1581 első írásos falutörvények

²⁴⁹ Andrásfalvi Bertalan.: *Hagyomány és környezet*. In *Az idő rostjában I–III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapján*. Budapest 2004.

²⁵⁰ Szócs János: *Az alcsíki Monyasd faluvégzése*. In *Honismeret* 2004/4. 60–63.

- 1586 enyedi országgyűlés
- 1588 kolozsvári tömlöcrendtartás
- 1594. februári X. törvénycikk – elsőként említi a szászok büntetőeljárását
- 1601 az alcsíki Monyasd falutörvénye
- 1607. évi júniusi XXVI. törvény – orgazdákat akasztással büntették
- 1610–1718 Marosszék statútuma
- 1622–1639 csíkszentmihályi falutörvény
- 1623 gyulafehérvári országgyűlés
- 1623. május 14. – országgyűlés
- 1625. május 1–29. – gyulafehérvári országgyűlés
- 1634. májusi–júniusi XXIV. törvény
- 1643. évi április–májusi XIV. törvény
- 1643 gyulafehérvári országgyűlés
- 1648. március–áprilisi XVI. törvénycikk – szászok csak fellebbezés útján vihetik pereiket a táblára
- 1656. február–márciusi XVIII. törvény – szászokat csak a legsúlyosabb bűncselekmények esetén lehet közvetlenül a táblára perbe hívni
- 1659 szászszebesi országgyűlés
- 1659 Kissolymos falutörvénye
- 1663 szászkézdi országgyűlés
- 1666 fogarasi országgyűlés
- 1687. február 13. fogarasi országgyűlés
- 1690 bölöni rendtartás

4.4. Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga

4.4.1. Általános rész, jogforrások

(a) Áttekintés

A rendi magánjog intézményei már Árpád-házi királyaink idején kezdtek kialakulni. Legfontosabb szabályait Werbőczy István foglalta össze híres Hármaskönyvében, amely aztán több mint 300 évig meghatározta a magyar magánjogi szabályokat.

A középkorban az európai lakosság legnagyobb része kénytelen volt önellátásra berendezkedni. Az így készült termékek gyatrák voltak ugyan, de nem kerültek semmibe sem a földesúrnak. A forgalom szinte kivételes. Mindenki csak annyit termelt, amennyit elfogyasztott. Az a kézműves, aki folyamatosan növelni igyekezett a profitját, kivétel volt, és ellentétben állt a középkori etikával. Ennek következtében a pénzre csak ritkán volt szükségük. A kereskedőktől ékszereket, fűszereket és különleges fegyvereket vásároltak. Egyetlen jövedelemforrásnak a földművelést tartották. A nagyobb vagyont állandó nagyságúnak tekintették, amit nem vállalkozással, hanem például hadi érdemekkel lehetett megszerezni. Ezért úgy vélték, hogy meggazdagodni csak kizárólag mások rovására lehet. Pénzkölcsön felvételére általában rendkívüli

esetekben: természeti csapások, rossz termés, háború stb. miatt került sor. Az ilyen helyzeteket nyereszkeskedéssel a maguk javára fordítók érthető módon rendkívüli erkölcsi és tényleges elítélésben részesültek.

A földbirtoklás alapuló gazdasági-hatalmi rendszerben a papi, katonai és közhivatali pályákat a nemesek, illetve előkelők töltötték be, akik ezért nem kaptak rendszeres fizetést, hanem saját magánvagyonuk hozadékából éltek. A közszolgálatot tehát a király által adományozott földbirtokok tették lehetővé, és a szolgálatok jutalmazása sem pénzzel, hanem föld juttatásával történt.

A társadalom struktúrája látszólag teljes mértékben változatlan. A jogrendszer legfőbb rendeltetésének ezért nem a forgalom biztonságát, hanem a földbirtok célhoz kötöttségét, illetve az alattvalóknak a földbirtokhoz való viszonyának szabályozását tartották.

A középkor embere nem volt egyén, individuum a szó mai értelmében. Mindenkinnek valamilyen közösség részeként kellett boldogulnia. Együttal a közösség is felelősséggel tartozott minden tagjáért. Az ember nem boldogulhatott egyedül ebben a zord világban, szüksége volt a közösség támogatására, védelmére. Együttal köteles volt a közösség előírásai szerint élni. Csak a kitaszítottak, kiközösítettek próbáltak egymagukban megmaradni.

Az Erdélyi Fejedelemség gazdasági fejlődését nem csak az állandó háborúk hátráltatták, hanem az is, hogy az Oszmán Birodalom igyekezett elzárni az utat a nyugati piacok felé. Ennek következtében nehéz volt értékesíteni az agrártermékeket. Olyan mértékűvé vált a pénzhány, hogy a gabona vált általános egyenértékűvé. A földesurak gabonával fizettek a mesterembereknek, katonáiknak, szolgálóknak.²⁵¹

A 18. század végéig Európának szinte mindegyik államában (még Angliában is) a magánjogi intézmények egyik legfontosabb hivatása az öröklött vagyonnal rendelkező előkelők védelme volt a feltörekvő rétegek versenyével szemben. A jogosultságok jelentős részét a hosszas birtoklás, valamilyen jog gyakorlásának nemzedékeken át való folytatása alapozta meg.²⁵²

Az Erdélyi Fejedelemség magánjoga 1526-ig a magyarországiával azonos törvényekben alapult, és utána is törekedtek a folytonosságra. Az ország három részre szakadása után Erdély törvényhozása elvált ugyan a magyarországitól (egészen az 1848. évi VII. és az 1848. évi kolozsvári I. tc.-ig, illetve az 1868. XLIII. tc.-ig, amely az egyesítést részletesen szabályozta), de a Szent Korona két országában a magánjog továbbra is ugyanazon alapelveken nyugodott. A jogtudomány és a jogélet is folyamatosan figyelemmel kísérte a másik ország jogfejlődését.²⁵³

251 Hermann Gusztáv Mihály: *Pillantás Erdély fejedelmekori társadalmára*. In *Korunk* 2013. 3. 43–44.

252 Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest 2006. 13; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest – Pécs 1999. 23; Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged 2001. 11; Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971; Bónis György: *A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei*. Budapest 1959; Bónis György: *Középkori jogunk elemei: római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest 1972.

253 Wenzel Gusztáv: *Jogtörténeti párhuzam Magyarország és Erdély törvényhozása és jogrendszere közt Werbőczy óta*. In *Magyar Akadémiai Értesítő* 1852. 93–138, 154–180. Vö. Szegedi János: *Tripartitum juris Hungarici tyrocinum juxta ordinem titulorum operis tripartiti sacris canonibus accommodatum*. Tynnaviae, Typis Academicis per Leopoldum Josephum Berger. 1760.

(b) Törvények Erdélyben

1. Magyarországgal közös törvények 1526-ig.

2. Az Erdélyi Fejedelemség országgyűlése által meghozott törvények.

Erdély külön törvényhozása Szapolyai János halála után, az 1540. augusztusi segesvári országgyűléssel vette kezdetét és az 1848. évi II. tc.-ig tartott. Szemben a királyi Magyarországgal évente akár több országgyűlést tartottak, ezért nagyon sok törvényt és határozatot hoztak. Az országgyűlés időnként még törvénykezett is.²⁵⁴ Ezért az erdélyi rendek és a fejedelmek is fontosnak tartották, hogy a hatályos jogszabályokat gyűjtsék össze és rendszerezék. Először Bethlen Gábor állíttatta össze 1619-ben 22 cikkelyben a perjogi vonatkozású törvényeket.

Az *Approbaták*²⁵⁵ (*Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum, Erdélyországnak és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek megerősített végzéseinek*) I. Rákóczi György utasítására kezdték el összegyűjteni a különböző vármegyék és városok levéltáraiban fellelhető erdélyi törvényeket. A törvénygyűjtemény II. Rákóczi György fejedelem uralkodása idején készült el, és az 1653. évi gyulafehérvári országgyűlés jóváhagyása alapján ugyanazon év március 15-én hirdették ki. (*Concordantia discordantium articulorum diaetalium*); Az *Approbatákat* magyar nyelven szerkesztették, de számos latin mondattal fűszerezték. Öt részre osztották fel: a. egyházjog, b. alkotmányjog, c. rendek és nemzetek jogai, d. törvénykezés, e. egyéb jogterületek.

3. A *Compiláták*²⁵⁶ (*Compilatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eldem annexarum, Erdélyországnak és Magyarország hozzákapcsolt részeinek összegyűjtött végzéseinek*) I. Apafi Mihály fejedelemnek az 1669-i országgyűlés folytán ugyanazon évi március 4. kihirdetett törvénykönyve, mely az 1654–69 között tartott erdélyi országgyűlések cikkeinek az *Approbaták* folytatásaként szerkesztett gyűjteménye.

4. Werbőczy István *Tripartituma*, amelyre 1571–72-ben mint törvényre hivatkoztak,²⁵⁷ több fejedelem inaguralis esküje és az 1691. évi Diploma Leopoldinum 3. pontja az országos törvények közé sorozott.

5. Az *articuli novellares* (új cikkelyek), vagyis az 1744-től 1848-ig hozott s az erdélyi törvénykönyvbe fölvett törvények (1847 óta magyar, addig latin nyelven). Az

254 Horváth Attila: *Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014.

255 *Approbatæ constitutiones regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, ex articulis ab anno millesimo quingentesimo quadragesimo ad praesentem huncusque millesimum sexcentisimum quinquagesimum tertium conclusae, compilatae; ac primum quidem per dominos consiliarios revisae, tandemque in generali dominorum regnicolarum, ex edicto... principis... Georgii Rakoci... in civitatem Albam Juliam ad diem decimum quintum mensis Januarii anni praesentis congregatorum conventu publice relectae, intermixtis etiam constitutionibus sub eadem diaeta editis*. Varadini, apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, MDCLIII.

256 *Compilatae constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex articulis ab anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto, ad praesentem huncusque millesimum sexcentisimum sexagesimum nonum conclusis excerptae*. Claduiopoli, apud Michaellem Szentylel Veres-egyhazi, MDCLXXI.

257 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 42.

1669 és 1744 között hozott országgyűlési határozatokról úgy vélték, hogy azok formai hibák miatt nem tekinthetők törvényeknek.

6. Az *articuli diaetales provisionales*, vagyis az 1791. évi országgyűlésnek I. Ferenc király által csak ideiglenesen megerősített nyolc cikke (94–97. és 133–136.).

7. A szentesített, de a törvénytárba föl nem vett törvények érvényessége az erdélyi jogtudósok között vitás. Az erdélyi törvénykönyv első kiadására 1779-ben egy kötetben; második kiadására 1815-ben került sor. Két (negyedréti) kötetben jelent meg Erdély országának három könyvekre osztott Törvényes könyve, mely azonban a címtől eltérőleg nem 3, hanem 4 könyvből áll, úm. a. az approbáták; b. a compiláták; c. az *articuli novellares*; d. a szász nemzetnek municipiális statútumai.²⁵⁸

(c) Szokásjog

Erdély magánjoga kezdetben majdnem kizárólag szokásjogi szabályokat tartalmazott. Werbőczy ezeket igyekezett összegyűjteni Hármaskönyvében. Werbőczy szerint a szokásjognak különösen a magánjog terén háromféle hatása lehet: törvénymagyarázó, törvénytörő és kivételesen törvényrontó.²⁵⁹

A szokásjog továbbra is fontos szerepet töltött be, különösen a magánjog terén, a jog írásba foglalása, illetve az önálló erdélyi törvényalkotás korában is.

(d) Az ország nagybíráinak joggyakorlata

Az ország nagybíráinak (nádor, országbíró és királyi személynök) hatásköre Erdélyre nézve az 1526-ban bekövetkezett elválással megszűnt. Az Erdélyi Fejedelemség azonban rövid időn belül kialakította saját felsőbbbíróságait, ezért Erdély jogalkalmazói azoknak a gyakorlatát követték.²⁶⁰ Kétségtelen viszont, hogy ezek a jogalkalmazó szervek nem bírtak akkora tekintéllyel, mint a magyar felsőbbbíróságok.²⁶¹

(e) Jogtudomány

Erdélyben is megjelent magyarul Werbőczy István Hármaskönyve, melyet Heltai Gáspár 1571-ben nyomtattatott ki Kolozsváron.²⁶² Homoródszentpáli Nagy Ferenc a diákok számára versbe szedve nyomatta ki a Hármaskönyv magyar fordítását (1669).²⁶³

Baranyai Decsi János²⁶⁴ wittenbergi jogi tanulmányai után az erdélyi fejedelem tanácsadóinak megbízásából írta meg *Syntagma institutionum juris Imperialis ac Un-*

258 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 29.

259 Geórch Illés: *Birjon-e a szokás még tovább is törvénytörő erővel*. In Geórch Illés: *törvényes tárgyi értekezései*. Pest 1833. 16; Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány I.* Kolozsvár 1861. 34.

260 Bogdándi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség személyes jelenléti bírósága és a táblai elnökök a 16. század második felében*. In *Erdélyi Múzeum* 2016/1. 47.

261 Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen 1997. 88.

262 Lásd Werbőczy István törvény könyvének compendiuma, melly közönséges magyar-versekre formálván íratott, és ki-adatott Homorod Sz. Pál N. Ferencz által. Kolozsvár 1699.

263 Johannes Decius Barovius (Décs, 1560. – Marosvásárhely, 1601. május 15.).

264 Illés József: *A Quadripartitum közjogi interpolatioi*. Budapest 1931; ifj. Viczián István: *A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban*. Cegléd 1936; Degré Alajos: *A Quadriparti-*

garici (A magyar és a császári jogszabályok gyűjteménye, Kolozsvár 1593) című művét, amelyben megállapította, hogy a honi törvényeink hézagosságok, rendszertelenek és korszerűtlenek, ezért a magyar jogot igyekszik a római joggal összehangolni a jogszabályalkotás megkönnyítése végett. Meglepő, hogy a hazai jog ismertetésénél Decsi többször is utalt a Quadripartitumra, amelyet csak 1798-ban adtak ki nyomtatásban, tehát csak kéziratos formájában ismerhette.²⁶⁵ Sajnálatos módon mire a mű elkészült, az új vezetés már nem volt fogékony Decsi javaslatára.²⁶⁶

A fejedelmi udvar jogász humanistái is sokat tettek Erdély jogéletének fejlesztése érdekében, például Berzeviczy Márton (1538–1596) erdélyi kancellár és diplomata,²⁶⁷ akit évtizedes külföldi tanulmányútja során a padovai egyetemen 1568-ban rektorrá választottak²⁶⁸ Kovácsóczy Farkas (1540–1594) magyar nemes, erdélyi kancellár,²⁶⁹ Kakas István (1565–1603) erdélyi diplomata.²⁷⁰

(f) Privilegiumok

Az erdélyi jogfejlődésre kiemelten hatottak az egyes privilegiumok (lásd Werbőczy Hármaskönyvének II. rész 7–17. cikkei). Elég itt most az erdélyi szászok privilegiumaira hivatkozni. A későbbiekben jó néhány erdélyi fejedelem privilegiumait nem ismerték el, például Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György olyan privilegiumait, amelyek a háború alatt keletkeztek (1609. évi III. tc., 1622. évi VII. tc., 1647. évi V. tc. 13. §-a).²⁷¹

(g) Statútumok

Erdélyben a törvények mellett az egyes nemzetek, vidékek és helységek statútumai, municipiális jogai nagyobb jelentőséggel bírtak, mint az anyaországban. Az erdélyi törvények leginkább a fejedelmi hatalommal, egyes nemzetek politikai állásával és az egyes vallások jogi státusával foglalkoztak. A legfontosabb magánjogi kérdéseket az egyes statútumok szabályozták.

4.4.3. Személyek, jogképesség

A jogképesség mint jogi fogalom a római jogban alakult ki. Ekkor a szabad ember szemben állt a rabszolgával, akinek nem volt jogképessége. A rabszolgaság intézményének eltörlése és az általános jogképesség elvének a kimondása a kereszténység érdeme.

tum perjogi anyaga. Cegléd 1936; Degré Alajos: *A Quadripartitum büntetőjogi elvei*. Cegléd 1936; Máthé Gábor (szerk.): *Quadripartitum kézirat azonosítása*. Budapest 2015.

265 Zlinszky János: *Baranyai Decsi Czimor János*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. Budapest 1999. 49.

266 Veress Endre: *Berzeviczy Márton 1538–1596*. Budapest 1911.

267 Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*. Budapest–Kolozsvár 1915.

268 Szádeczky Lajos: *Kovácsóczy Farkas 1576–1594*. Budapest 1891.

269 Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Budapest 1905.

270 Lásd Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda 1863. 78.

271 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 196.

A keresztény elvek szerint minden ember szabad és egyenlő. A valóságban azonban a szabadság és egyenlőség elve sokáig nem érvényesült. Ezt azzal magyarázták, hogy eredetileg mindenki egyenlő volt, de a gyávák, akik nem voltak hajlandók harcolni, elvesztették szabadságukat. A nemesség viszont vérrel váltotta meg privilégiumait.

Magyarországon I. (Szent) István államalapítása és a kereszténység felvétele óta elvileg minden ember jogképes volt, vagyis jogok és kötelezettségek alanya lehetett, de teljes jogképességgel csak a nemesek rendelkeztek, a szolgáknak, a jobbágyoknak, nem nemeseknek csak korlátozott jogképességük volt. A kiváltságokkal, privilégiumokkal rendelkező rendek és a korlátozottan jogképes jobbágyok eltérő alanyi jogait a törvényi és a szokásjogi szabályozáson túl az elkülönülő bírósági szervezet és a közigazgatás határozta meg. A rendi jogban megfért a személyi függőség és a korlátozott jogképesség.

1848 előtti jogunkban teljes jogképességgel csak a nemesek rendelkeztek. A magyar magánjog nem tett különbséget a főnemes és a nemes között. Ezen a téren valóban érvényesült az 1351-es törvény által kimondott egy és ugyanazon nemesi szabadság. A 15. századtól csak nemesek rendelkezhetek jobbágyszolgáltatással nem terhelt birtokkal, azon királyi jogokkal rendelkeztek, és kilencednek nevezett adó behajtására voltak jogosultak. A birtokukon élő nem nemesek és jobbágyok felett bírói joghatósággal rendelkeztek. Erdélyben elvileg csak a négy bevett valláshoz tartozók szerezhettek nemesi címet. Ezt az elvet az 1671. november 25-i országgyűlés is megerősítette. A gyakorlatban azonban ezt az elvet nem alkalmazták következetesen, hiszen a románok között ortodox vallásúak is lehettek nemesek.²⁷² A négy bevett vallás lelképásztorai pedig személyes nemességgel bírtak. A nemesi jogokat foglalja össze az Approbáták III. rész 6. cikke. Eszerint a nemes csak illetékes bírása elé idézhető, postaló, gazdálkodás adására nem köteles, büntetőeljárás nélkül nem lehet elfogni, szolgálatra nem kötelezhető, és csak a fejedelem parancsára köteles hadba vonulni.²⁷³

Jobbágyok vonatkozásában az 1514. évi törvényeket az Approbáták V. rész 47. cikke még tovább szigorította, sőt, az 1683. február 10-i segesvári országgyűlés 8. cikke még tovább vitte.

Nemességet eredeti és származékos módon lehetett megszerezni.

1. Az eredeti szerzősmód azt jelentette, hogy a nemesi rend kialakulása után nemesi címet csak a király adományozhatott.

Az eredeti szerzősmód esetei:

A. Királyi birtokadomány: akinek a király birtokot adományozott, az nemessé vált.

B. Királyi címeres nemesítő levél, armális: Zsigmond uralkodásától vált gyakorlattá, hogy a király csak nemességet adományoz, birtokot viszont nem ad hozzá. Ez a fajta nemesítés általában azért történt, hogy „a harcosok száma növekedjék”, és a nemesítettek „a királyi zászlók alatt katonáskodjanak”. Az ún. armális nemesek csak privilégiumlevelük révén különböztek a jobbágyoktól.

C. Törvényesítés: Nemes férfi törvényes házasságon kívül született gyereket királyi privilégiummal tehetett nemessé.

²⁷² Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 196.

²⁷³ Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 37.

D. Fiúsítás: I. Károly vezette be. A király a fiágon magvaszakadt nemes lányát vagy a nemzetség valamely nőrokonát a férfiakkal azonos jogokkal, illetve öröklési joggal ruházta fel.²⁷⁴ Lásd:

„Rozgonyi Piroska, Rozgonyi Pál lyánya,
Fiú gyanánt lészen apja vagyonába’ –
Egyetlen örökös, ura mindenének,
Dísze, fenntartója a Rozgonyi névnek.”
(Arany János: *Toldi szerelme*)

E. Örökbefogadás: A király a fiágon magvaszakadt nemesnek engedélyezte, hogy egy nem nemeset örökbe fogadjon, és az így megszerezhetette a nemességet és az öröklési jogot.

F. Ünnepeles honfiúsítás: A király a külföldieket a rendek hozzájárulásával törvénybe foglalással nemesíthette (1550. évi LXXVII. tc.).

2. Származékos szerzősmódok:

A. Születés: Nemes férfi törvényes házasságából született gyermek is nemes lett. Ha nem nemes apának nemes anyától született törvényes házasságban gyermeke, az ún. agilis, azaz fél nemesi rangot kapott. Az agilis szabad, úri joghatóság alá nem tartozó személy lett, de jogképessége csak az anyjától örökölt vagyon tekintetében volt teljes. Társadalmi státusa gyakorlatilag édesanyja családjának a befolyásától függött.

B. Házasság: A nők házassággal is szerezhettek nemességet, melyet férjük halála után is megtarthattak, de csak addig, míg új házasságot nem kötöttek.

C. A fiúsított nőnek a nem nemessel kötött házasságából született gyermek is nemes lett.

A régi magyar társadalom érték- és jogrendjében a kiváltságok legfőbb forrása a hadviselésben vállalt szerep volt (Hármaskönyv I. rész, 18. cikk), ezért teljes jogképességgel a rendi magánjog szerint csak a nemes férfiak rendelkeztek. Bár az egyház a nők személyes és vagyoni helyzetének javítása érdekében sokat tett, és a lovagkor is a nők tiszteletét magas fokra emelte, a nők jogképességét mégis több helyen is korlátozták, elsősorban az öröklés és a családjog terén.

A nők férjhezmenetelük révén teljes korúakká váltak, és megkapták férjük rendi státusát: például egy középnemes nő férje révén főnemes lett. Az asszonyokat megillette a tartásjog, ami azt jelentette, hogy férje köteles vagyoni és társadalmi státusának megfelelő módon eltartani. Rendelkezhetett a különvagyonával, melyet házasságkötése előtt bírt, illetve amit házasságkötése után örökség vagy ajándékozás útján szerzett. A nő különvagyonába tartozott a jegyajándék is, amit férjétől vagy annak családjától kapott. A hozomány, melyet a házasságkötéskor a nő saját családjától kapott, szintén különvagyon, de ezt férje kezelte. A hitbér az egyik legrégebbi magyar intézmény, melyet a férj adott feleségének a házastársi köteletségének ellentételezéseként. Összege a férj rendi állásához igazodott. A hajadoni jog révén a lányok a fiú örökösektől rangjukhoz méltó tartást, nevelést és kiházásítást követelhettek.

²⁷⁴ Holub József: *A fiúsításról*. In *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Budapest 1925. 305–319.

Az 1848 előtti jogunkban a jogképességet korlátozhatták annak a nemesnek, aki súlyos bűncselekményt követett el. A becsületvesztés joghatálya alá tartozó személy nem viselhetett közhivatalt, nem lehet gyám, gondnok, társulatok, egyletek tagja nem lehetett, végrendelete és mindenféle tanúsítványa, tanúskodása semmis. Ezenkívül korlátozták a jogképességet a törvényes házasságon kívül született gyermekeknek is.

Városi polgárnak az minősült, akit a városi tanács és a választott polgárság erre irányuló határozatával a város valóságos tagjai közé felvett, és a szokásos taksát, illetve esküt letette. A városi polgárok is saját privilégiumokkal rendelkeztek: az adott város területén személyes szabadsággal bírt, védíja azonos a nemesével, saját bírót, tisztségviselőit választotta. A városon kívül viszont az esküje csak a jobbágyénak felelt meg.

A jobbágyok a földesúr joghatósága alatt állottak, amelynek következtében személyi és dologi jogaik – a 18–19. századi enyhítések ellenére – korlátozottak voltak. A jobbágy csak bizonyos feltételek teljesítése mellett költözhetett el lakhelyéről. Földesúri engedélyhez kötötték a jobbágyfiú tanulását, a jobbágyok házasságkötését. Köteles volt különböző szolgáltatásokat (így például robot) teljesíteni, a jobbágytelkén elért jövedelme után kilencedet és egyéb juttatásokat fizetni a földesúrnak. A földesúr bírósága, az úriszék elé tartozott minden olyan ügy, amely az úrbéri viszonyból származott, és minden bűncselekmény elbírálása. Amennyiben a földesúrnak pallosjoga (jus gladii) volt, akkor a bíróság halálos ítéletet is kiszabhatott.

A jobbágy a kereseti jogosultságával is csak korlátozott formában élhetett, hiszen a nemesekkel szemben csak saját földesura révén pereskedhetett, akinek jobbágya érdekeit kellett ilyen esetekben képviselnie.

A jobbágy nem vásárolhatott nemesi ingatlant. Amennyiben erre mégis sor került, a birtokot bármelyik nemes magához vehette, azzal az indoklással, hogy a nem nemes nem tagja a Szent Koronának.

A cselekvőképesség különbözik a jogképességtől. A cselekvőképesség az embernek az a képessége, hogy saját nevében, saját akarat elhatározásából tud jogokat szerezni és kötelezettségeket vállalni. A magánjog az ún. „értelmi cenzus” alapján állapította meg a cselekvőképességet. Mivel ezt nem lehetséges esetről esetre megvizsgálni minden egyes embernél, ezért külső kritériumként az elmeállapoton túl bizonyos korhatárokat vont meg. Az 1848 előtti jogunk emellett a cselekvőképességet befolyásoló tényezők közé sorolta a nemet, a rendi állást és a becsületvesztést.

A. Életkor: A Hármaskönyv szerint serdületlen, azaz cselekvőképtelen a 12 éven aluli lány és a 14. életévét még be nem töltött fiú. A teljes kort, vagyis a teljes cselekvőképességet a nők 16. életévük, a férfiak pedig 24. életévük betöltésével érték el. A két korhatár közöttieket serdülteknek nevezték, akik már korlátozott cselekvőképességgel rendelkezettek. A 12. életévét betöltött lány férjhez mehetett, a 14 éves fiú már ajándékot fogadhatott el. 16 évesen már kölcsönt vehetett fel birtokára, 18 évesen pedig akár örökbevallást is tehetett.

B. Elmeállapot: Az elmebetegek cselekvőképtelenek, ezért nevükben csak törvényes képviselőjük járhatott el.

C. Nem: A nők cselekvőképességet korlátozta, hogy férjhezmenetelükig atyai hatalom alatt álltak.

4.4.4. Családi jog

A család a szülők, gyermekeik és legközelebbi hozzátartozóik közössége, a társadalom, az állam és az egyház alapsejtje. Alapja a vérségi kötelék, de a megélhetés címén is tartoztak hozzá tagok.

A régi magyar jogban a család általában 2 generáció: a szülők és a nem házas gyermekek közössége (kis család). A nagycsalád négygenerációs, 28-30 tagú, több egymással rokon kiscsalád, amelynek tagjait apai ági rokonság kötötte össze. A nagycsaládokban általában a legöregebb férfi a családfő, ő rendelkezett a család vagyonával, irányította az erkölcsi életet, képviselte a családot, s meghatározta a családba fogadást. A családtagok koruknak és nemüknek megfelelően vettek részt a családi gazdaság munkájában. A kis család feje a férj, aki igazgatta háza népét, gyermekei felett atyai hatalmat gyakorolt, felesége pedig férji hatalom alá került, törvényes képviselőjük és vagyonuk kezelője. Werbőczy István a Hármaskönyvében a szülőknek a gyermekek nevelésére vonatkozó kötelezettségét olyan természetes kötelezettségnek mondja, mely alól őket semmilyen törvényhozó hatalom fel nem mentheti.²⁷⁵

A középkori keresztény civilizáció egyik legjelentősebb akkulturációs teljesítménye a házasság modelljének kialakítása volt. A Római Birodalom bukása és a népvándorlás viharai nyomán nagyjából ezer évet vett igénybe az európai társadalomban általánosan elfogadott keresztény házasság mint társadalmi, jogi és vallási intézmény. Ezzel párhuzamosan a paráználkodás, az ágyasság, a többnejűség, a nőrablás, a nővétele és a válás büntetendő cselekménnyé vált.

A kánonjog szerint a házasság egy férfi és egy nő egész életre szóló, szabad akarral vállalt szövetsége, mely természete szerint a házasfelek javára, gyermekek nemzésére és nevelésére irányul. A szabad állapot azt jelenti: 1. nem állnak kényszer alatt; 2. nem akadályozza őket sem a természet törvény, sem egyházi törvény. E szövetséget az egyház a megkeresztelték között a szentség rangjára emelte (CIC 1055, 1. §). A házasság kötelékét tehát maga Isten köti össze, így a megkeresztelt felek között megkötött és bevégzett házasság soha nem bontható föl (CIC 1141.). Egyedül az ún. ágytól és asztaltól való elválás volt lehetséges, ami csak a házassági életközösséget szüntette meg. Az egyháznak a IV. lateráni zsinattól (1215) sikerült a házasságot a kánonjog, illetve az egyházi bíróságok joghatósága alá vonni. Egyúttal az egész házassági jog az egyházi bíróságok joghatósága alá került. A kánonjog tehát, amennyire csak a korabeli viszonyok lehetővé tették, megerősítette a házasság vonatkozásában a nők jogait.

Könyves Kálmán uralkodása idején az 1116 táján tartott esztergomi zsinat ki mondta: „minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valami jelével és mindkét fél beleegyezésével menjen végbe” (Kálmán II. 15).

A magyar házassági jog fejlődésének új és egyben máig ható szakasza a katolikus megújulást elindító tridenti (trentói) zsinat 1563-ban lefolytatott XXIV. ülésének határozatával kezdődött. Ekkor részletesen szabályozták a házasságkötés alaki és anyagi

²⁷⁵ Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II.* Kolozsvár 1861. 22; Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog.* Budapest 1887.

jogi szabályait. A házasságkötés két részből áll: 1. az eljegyzés, melynek nem szabályozták részletesen az alaki feltételeit, de kétségkívül házassági ígéretnek számított, és ettől csak alapos indok esetén lehetett elállni. 2. Az esküvő akkor érvényes, ha a két házasulandó fél valamelyikének illetékes plébánosa előtt, legalább kettő tanú jelenlétében a felek kölcsönösen kijelentették házassági szándékukat.

Magyarországon Pázmány Péter révén vált a szertartás részévé a hűségeskü, melyre az esküvő kifejezés utal: „Isten engem úgy segéljen, Nagyasszonyunk, a Boldogságos Szűz Mária, hogy a jelen lévő XY-t szeretem, szeretetből veszem feleségül/szeretetből megyek hozzá feleségül, Istén rendelése szerint, az Anyaszentegyház törvénye szerint, és hogy őt el nem hagyom holtomiglan, holtáiglan semmiféle bajában, Isten engem úgy segéljen.”

A tridenti zsinat meghatározza a házasság érvénytelenségének az eseteit:

Vérrokonság: egyenes ági rokonok, oldalágról negyedíziglen rokonok, később másodíziglen körön belül, harmadfokúak csak előzetes püspöki engedéllyel (utólag nem lehet jóváhagyás, ez a germán rokonsági számítás). Sógorság: amilyen fokon rokona az egyik házasságnak, olyan fokon sógora a másiknak. Lelki rokonság: komaság, keresztelés és bérálás okán. Korhiány (lányok 12, fiúk 16). Ismert elmebetegség (cselekvőképtelenség esetén). Infámia (ha még nem kötött házasságot). Ha valaki szerzetesrendbe lépett. Ha világi pappá szentelték. Ha már él érvényes házasságban (bigámia). Ismert impotencia. Hitves gyilkosság. A kényszer, fenyegetés vagy megtévesztés (lényeges fizikai vagy lelki tulajdonságban való megtévesztés) hatására kötött házasság.

Tiltó akadálnak számítottak azok az esetek, amelyek nem érvénytelenítették a házasságot, de megbüntették azokat, akik nem vették figyelembe: ilyen tiltó ok, illetve időszak volt a bőjti idő, illetve az özvegyen maradt asszony esetében a halálozást követő 10 hónap (gyászév).

A jegyesség megkötése után három egymás követő vasárnapon ki kell hirdetni a jegyességet, hogy kiderüljenek a házassági akadályok.²⁷⁶

A 16. században a protestánsok egyházszervezetének kiépülésével és vallásszabadságuk elismerésével párhuzamosan a reformált vallásúak már saját lelkészeik előtt kötötték házasságot. A lutheránusok és kálvinisták házassági jogát III. Károly 1731-es resolútiója is elismerte. A protestáns teológiai szemlélet szerint a házasság ugyan nem mentes minden lelki jelentőségtől, mégis mint jogintézmény a világi jogrendbe tartozik. Ezért először a protestáns országok kezdték bevezetni a polgári házasságot, mely irányvonalat a későbbiekben a katolikus országok is követték. Magyarországon II. József 1786-ban kiadott, (a magyar alkotmányjog szerint érvénytelen) házassági pátense titulálta polgári szerződésnek a házasságot. A kalapos király rendelkezését azonban halála után visszavonták, az 1790–91-es országgyűlés visszaállította a korábbi jogi szabályozást. A kiegyezés után került újra napirendre a polgári házasság ügye. 1868-ban először az ún. vegyes házasságok egyes kérdéseit próbálták rendezni. Ezután minden bevett valláshoz tartozó házastárs a saját egyházi bíróságának a

joghatósága alá került. Arról is rendelkeztek, hogy a különböző vallású házastársak gyermekei nemük szerint követik szüleik vallását.²⁷⁷

Erdélyben a bevett vallások szabályai rendezték a házasságra vonatkozó szabályokat.

A korabeli zűrzavaros viszonyok miatt mondhatta ki az 1615. május 3-i országgyűlés, hogy akinek a feleségét rabságba hurcolták el, az újból megházasodhat.

A bevett vallások eltérően szabályozták a házasság felbontását, ezért voltak, akik mindig azon vallás szerint házasodtak és kezdtek házassági bontóper, amelyiket kedvezőbbnek tartották a maguk szempontjai szerint. Ezért az 1625. május 24-i országgyűlés poligámiának minősítette az ilyesfajta eljárást.

4.4.5. Dologi jog

A dologi jog mint absztrakt gyűjtőfogalom a középkori európai jogtudományban kezdett kialakulni. A glossátorok, kommentátorok és a német pandektajogászok a római jogi alapokra építkezve abszolút jogviszonyként elemezték az idetartozó jogintézményeket, annak ellenére, hogy a római jogi magántulajdon a rendi magánjogban gyakorlatilag csak az ingókra vonatkozott. A dologi jognak a kötelmi jogtól való elhatárolását a 18–19. századi pandektajogászok dolgozták ki. Szerintük a dologi jog azokat a jogszabályokat foglalja magába, amelyek az ember uralmának alávetett természeti tárgyakkal kapcsolatos jogviszonyokra vonatkoznak. Így alakították ki a vagyoni magánjog statikáját, amelynek célja a javak békés élvezete védelmének biztosítása volt.

A dologi jog és a kötelmi jog elhatárolására azért van szükség, mert a dologi jog a már megszerzett jogok tartós védelmét szabályozza, míg a kötelmi jog a javak forgalmára, mozgására vonatkozik. A dologi jog abszolút jellegű, és mindenkit kötelez a dologi jogi jogviszony tiszteletben tartására, a kötelmi jog viszont relatív jellegű jogviszonyokat keletkeztet, amelyben személy szerint meghatározott kötelezettek vannak.

A dologi jogok köre zárt, míg a kötelmi jogok köre nyílt. A gazdaság állandó fejlődése nap mint nap teremthet újfajta kötelmi jogviszonyokat. A dologi jogban a közérdek jobban érvényesül, ezért a rá vonatkozó jogszabályok többnyire kogens jellegűek, míg a kötelmi jogi jogszabályok jórészt diszpozitív jellegűek. A kötelemben szereplő felek privátautonómiája szabadon érvényesülhet.

A magyar és általában a germán-római jogcsaládhoz tartozó jogok a dolgokat természeti minőségük szerint ingatlanokra és ingókra osztják fel. Ezt a felosztást először a római jogi ingó és ingatlan alkalmazta. A testi dolgok ez a fajta felosztása az elvont jogi gondolkodás meghatározott fokán jött létre. Általános elvként Werbőczy az állagsérelem nélküli elmozdíthatósághoz kötötte az ingó fogalmát. (Hármaskönyv I. rész 95. cikk 2 §, III. rész 26. cikk, 15. §) Az ingó és ingatlan megkülönböztetése a rendi jogban vált jelentőssé. A római jog általában a megszerzés szempontjából nem tett kü-

²⁷⁶ Csizmadia Andor: *A házasság a feudális korban s a trienti zsinat rendelkezéseinek végrehajtása Magyarországon*. In *Jogtudományi Közöny* 1983/3.; Erdő Péter: *A házasság kánonjogi arculata a történelemben*. In Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest 2001; Péter Kata-lin: *Házasság a régi Magyarországon: 16–17. század*. Budapest 2008.

²⁷⁷ Degré Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben. 1786-ig*. In Angyal Pál, Baranyay Juszti, Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv: dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Budapest 1941; Hanuy Ferencz: *A vegyes házasságok jogtörténete különös tekintettel Magyarországra: tanulmány*. Pécs 1904.

lönbséget az ingók és ingatlanok dologi jogi szabályozása között (kivéve az elbirtoklás és a lopás). A rendi jog az ingatlant különös szabályozás alá vonta, míg az ingó kérdésese kisebb gazdasági jelentősége miatt háttérbe szorult. A dolgok felosztását a rendi jog ugyan a római jogból vette át, de a maga igényei szerint alakította.

A rendi jog ingóságnak tekintette a pénzt, a ruhát, a fegyvert, a lovat, de idesorolták a zálogos ingatlant is, mert ez a pénz szerepét töltötte be, és a tulajdonos bármikor visszaválthatta. Viszont az ötven lónál nagyobb ménest ingatlannak tekintették. A régi gyakorlat szerint ingatlannak tekintették azt a pénzt is, ami az ősi birtokból származott. Ennek a felosztásnak nagy jelentősége volt, hiszen az ingatlan tartja fenn a családot. Werbőczynél még fel sem merült, hogy egy nemesember vagyona pénzből vagy pénzbeli kötelezettségekből, követelésekből tevődje össze. Az egész jogrendszer nem az ingatlanforgalom, hanem annak célhoz kötöttsége érdekében épült fel. A nemzeti vagyon fontosabb része ingatlan volt, és az öröklött vagyon általában jóval meghaladta a szerzeményt, ezért nagy jelentőséget tulajdonítottak a vagyon állandóságának és a családon belüli megkötöttségének (lásd az ősiség intézménye).

Az 1848 előtti magyar rendi jogban a politikai alávetettség hierarchikus rendszerével szoros kölcsönhatásban érvényesült a gazdasági és a tulajdoni függőség rendszere. Ennek alapján kimutatható volt a személyi és a gazdasági függőség kölcsönhatása, miközben valóságos magántulajdonnal senki sem rendelkezett.

Balás Gábor szerint Erdélyben a nemesi ingatlanok szerzésének leggyakoribb módja az adományozás volt, és ezen belül is az ún. vegyes adomány, ami egy vétel-szerű jogügyletet takart.²⁷⁸

Régi jogunk az ingatlanra nézve korlátozta a rendelkezési jogot, és a társadalom nagyobb részének korlátozta az ingatlanszerzési jogát. A földbirtok mint sui generis jogintézmény, összefonódva a társadalmi státussal és hatalommal, nem volt valódi tulajdon, inkább a birtokjoghoz hasonlított. Frank Ignác²⁷⁹ szerint használati tulajdon volt. A birtok felett a nemest csak dominium, azaz uralom és a birtok használata illette meg. Egyedül a birtok jövedelmével rendelkezhetett szabadon. Hiányzott a tulajdonos legsajátosabb, fogalmi valóságát megragadó eleme: a szabad rendelkezés.²⁸⁰

A földtulajdonjogot először is a királyi főtulajdonjog (ius regium) korlátozta, amely szerint az országban minden birtok királyi adományból eredt. (Hármaskönyv, I. rész, 3. cikk). A birtokadományozás jogát a rendek a koronázással ruházták át a királyra, így a Szent Korona joghatósága alá. Az eladományozott föld magszakadás, illetve hűtlenség esetén visszaszállt a kincstárra.

Ilyenkor a fiscus azt kapta vissza, ami eredetileg is az övé volt, tehát már ezért sem lehetett valódi tulajdonjoga az adománybirtokot kapott nemesnek. Az adománybirtokot eladni, róla végrendelkezni csak királyi engedély alapján volt szabad. Enélkül a korona ügyésze visszaperelhette a birtokot. A forgalom biztonságát tette lehetetlenné a fiscus azon joga, hogy az eredeti adományban részesített család kihalása esetén a birtokot akkor is visszaperelhették, ha az már egy másik család jogos birtokába került.

278 Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979. 196.

279 Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye Magyarhonban*. Buda 1845. 193.

280 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 62.

Az ősiség is korlátozta földbirtokos rendelkezési jogát: az ősi jószág nem azé egyedül, aki bírja, hanem az egész nemzetségé, érvén ezen mindazokat, kik a szerző vagy más törvényes oknál fogva az örökségre számot tarthatnak, nemcsak a most élőket, hanem a későbbiekben születetteket is.

Az ősiség az első szerzőtől törvényes öröklés vagy a törvényes öröklést erősítő vagy rendező végintézkedés útján leszállott családi vagyon mind élők között, mind halál esetére való megkötöttségét jelenti. Az ősi jószágot az eladó köteles volt megvétele felkínálni az öröklés sorrendjének megfelelően az osztályos atyafiaknak. Ez volt az ún. „megkínálás”, felszólítás. A nem osztályos rokonok, a szomszédok és a határosok irányába kötelező megkínálás volt az ún. „ajánlás”. Ennek elmulasztása miatt az örökvallás érvénytelenítését lehetett kérni. Az ilyen ősiségi jogra alapozott kereset nem évült el, ezért akár évszázadokkal később is lehetett perelni. Emiatt a 18–19. századra alig maradt olyan vagyonos család, amely ezekben a perekben felperesként vagy alperesként érdekelt ne lett volna.

Az úrbériség is korlátozta a földbirtokosok rendelkezési jogát. Werbőczy István Hármaskönyvének megállapítása szerint ugyan az egész nemesi földbirtok tulajdonosa a földesúr, valójában a földbirtokokat általában két részre osztották fel: 1. majorsági birtokra, melyet a földesúr saját kezelésében hasznosított, és a 2. jobbágytelekre, amelyet meghatározott szolgáltatásokért cserébe (ún. „úrbér”) a jobbágy művelt meg. Az utóbbi telekre nézve a történelem során a földesúr és a jobbágy között a haszonbérlethez hasonló jogviszony jött létre, amely azonban a modern jog haszonbérletétől több szempontból is eltért. Miután az állami adóalap az úrbéri földekre korlátozódott, ezért egyrészt az úrbéri kérdést a törvényhozás hatáskörébe vonták, másrészt arra törekedtek, hogy a földesúr ne vehesse el a jobbágytól telkét. A földesúr „tulajdonjoga” a jobbágytelekre nézve valójában csak a jobbágy által teljesített szolgáltatások élvezetére korlátozódott, amelynek mértékét szintén a törvény szabályozta. Az úrbéres telek tehát körülbelül annyit ért, amennyit a jobbágy érte teljesített földesurának. A jobbágynek ezenkívül jobbágytelkére nézve korlátozott rendelkezési joga (elidegenítési és átöröklési joga) is volt. A földesúr a jobbágytelket még akkor sem csatolhatta majorsági birtokához, ha a jobbágy örökös nélkül halt meg. Ilyenkor köteles volt egy másik jobbágyot telepíteni a telekre. A földesúr meg sem vásárolhatta ezt a birtokot.²⁸¹

4.4.6. Kötelmi jog

Az erdélyi magánjogban a kötelmi jogot nem dolgozták ki olyan részletességgel, mint a dologi jogot.

281 Both Ödön: *A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején*. In *Jogtudományi Közöny* 1984/6. 328; Degré Alajos: *A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása*. In *Jogtudományi Közöny* 1978/9. 536; Frank Ignác: *Ősiség és elévülés*. Buda 1848; Händel Béla: *A tehervállalás középkori jogrendünkben*. In *Századok*, 1944/7–9. 372; Illés József: *A nova donatio jogi természetű*. In *Notter Antal Emlékkönyv*. Budapest 1941. 634; Kállay István: *A nemesi tulajdon kötöttségei*. In *Jogtudományi Közöny* 1981/8. 702; Kállay István: *Kötetlen kötöttség a feudális magánjogban*. In *Jogtudományi Közöny* 1982/7. 527; Kelemen László: *Az ősi magyar ingatlanjog rendszere és nemzeti jelentősége*. In *Magyar Jogi Szemle* 1926. 327; Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938; Párniczky Mihály: *Az ősiség a XIX. században*. Budapest 1942.

A szerződés a legfontosabb kötelemlketkeztető tényállás. Az áruviszony jogi formája. A magyar jogtudomány szerint a szerződés két vagy több fél egybehangzó akaratnyilvánítása révén jön létre. A szerződés jogi tény: jogviszonyt keletkeztet, módosít vagy szüntet meg, amely állami védelemben részesül, hiszen bírói úton kikényszeríthető.

A rendi korszakban a szerződésekre vonatkozó szabályozás volt a magyar magánjog legkevésbé kidolgozott része. Esküt tettek le, hogy a szerződés teljesedésbe menjen. Emellett külső formák adták meg a szerződés kötelező erejét: például áldomást ittak, vagy a telek határánál fiatalembereket megvertek, úgy, hogy életük végéig emlékezzenek az adott helyre. A későbbiekben egyre általánosabbá vált az írásbeli forma. A hiteles hely előtt megjelenő felek ünnepélyesen, előszóval kijelentették, hogy milyen szerződést kívánnak megkötni. Az egyházi testület azt a jogi formák betartásával írásba foglalta és hiteles pecséttel megerősítette. Ezzel párhuzamosan lehetségessé vált az adós és a hitelező közötti tartós jogviszony is.

A szerződések közül a nemesi ingatlan élők közötti átruházásra vonatkozó szerződés, az örökbevallás (*fassio perennalis*) volt a legfontosabb. Ősi birtok esetében csak akkor lehetett érvényes örökbevallást tenni, ha arra valamilyen nyomós okból került sor, például gazdasági szükségszerűség, vagy egy hozzátartozót hadifogságból kellett kiváltani. Az ősi jószágot elidegenítő földbirtokos ezenkívül köteles volt az osztályos atyafiaknak felkínálni, mert nekik a birtokra elővételi joguk volt. Ennek elmulasztása esetén az osztályos atyafiak, illetve leszármazóik bármikor visszaperelhettek az ősi jószágot. Ez a jogosultságuk ugyanis nem évült el. Adománybirtok elidegenítéséhez a király hozzájárulását is meg kellett szerezni.²⁸²

4.4.7. Öröklési jog

Az öröklési jog azon jogszabályok összessége, amelyek a meghalt ember vagyonának (hagyatékának) sorsát rendezik. (Ezért ezzel az intézménnyel zárul a magánjog, ez a magánjog rendszerének záróköve.)

Az öröklési jog feladata, hogy a vagyon az örökhagyó halálával ne váljék gazdátlan, a rendeltetésszerű felhasználása továbbra is biztosítva legyen, és a család vagyoni alapja se kerüljön veszélybe. Emellett az öröklés intézménye teszi teljessé a tulajdonjogot. A magántulajdon ugyanis csak akkor válik teljes mértékben hatékonnyá, ha lehetővé teszik az örökölhetőségét. E jog elvonása vagy korlátozása ugyanis pazarláshoz vezet, és gátolja az értékek felhalmozását. Az emberi élet második szakaszában nem ösztönöz a vagyon gyarapítására, ha az örökhagyó tudja, hogy halála után azt hozzátartozói (például gyermekei) nem élvezhetik.

Az öröklési jogban történetileg két fő elv ütközött egymással:

1. A hagyaték feletti szabad rendelkezési jog.
2. A családi kapcsolat védelme, vagyis a vagyon sorsát nem bízzák a családfő kénye-kedvére. Ezért korlátozták a szabad akaratot. Emiatt az öröklési jog szokásai nem diszpozitívak, hanem jórészt kógensek, amelytől eltérésnek helye nincs.

²⁸² Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda 1863. 607; Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II*. Kolozsvár 1861. 493.

Az európai öröklési jog fejlődése a középkortól kezdődően a legújabb időkig a családi uralomtól mindinkább függetlenné válva a középpontjába az egyén szabad rendelkezése lépett. Ezzel együtt a kógens szabályozás területe csökkent, és helyére diszpozitív szabályok léptek.

Magyarországon a rendi magánjog a korabeli közjognak alárendelten alakította ki az öröklési jogot. Az öröklési jog függött az örökhagyó rendi állásától, az örökös személyétől, és jelentősége volt a vagyon eredetének és minőségének is. A fő szokás a fenti elveknek megfelelően kialakított törvényes öröklés.²⁸³ Eltérő volt az öröklési rendje a földnek, a háznak, a fegyvereknek, családi okiratoknak, személyes tárgyaknak, állatállománynak stb.

A törvényes öröklésnél először örökölték a lemenők, aztán a felmenők, és ha ilyenek nem voltak, akkor az oldalági rokonok. A leszálló öröklésnél az örökhagyó törvényes fiúgyermekei örökölték egyenlő részben, kivéve az atya családi házát, ami a legfiatalabb fiúnak járt, és a családi iratokat, amelyeket a legidősebb testvér kapott meg. A lánygyermek fivéreikkel egyenlő részben örökölték a szerzett vagyonban, ha az adományos jóváhagyta, és az adománylevélben az öröklést a lánygyermekre is kiterjesztették az adományozott jószágokban, az ősi és szerzett anyai vagyonban és az ingóban, kivéve a levéltárat, fegyvereket. (A zálogos ingatlan is ingónak minősült.)²⁸⁴

Az örökhagyó feleségét özvegyi jog illette meg megfelelő lakhatásra és ellátásra, illetve ha újból férjhez kívánt menni, a kiházásításra.

Végrendelkezni a magyar nemesi jogban csak az ingókról és a nem adomány révén szerzett birtokról lehetett. Ősíról csak akkor, ha az örökhagyónak nem maradtak örökösei.

Végintézkedés az örökhagyó halála esetére szóló egyoldalú nyilatkozattal, végrendelettel vagy öröklési szerződéssel történik. A végrendelet a javakról halál esetére tett egyoldalú intézkedés. A végrendelet bármikor visszavonható, az örökösödési szerződés egyoldalúan nem vonható vissza.

A végintézkedés alapján történő öröklés a római és kánonjogi gyökerek alapján alakult ki Magyarországon. Már Szent István (II. 5.) mindenkinek megadta azt a jogot, hogy javait özvegyének, fiainak és leányainak vagy más rokonainak vagy az egyháznak hagyja. Az első Aranybulla (1222. évi 4. tc.) megengedte, hogy a serviens fiúgyermek nemlétében vagyonának háromnegyedéről szabadon végrendekezzen. (Egy negyed-rész a leányörökösöket illette.) Az Aranybulla 1351. évi felújítása viszont ezt a rendelkezést kifejezetten megszüntette. A rendi jog, az ősiségi jog alapján rendkívül szűk keretek közé szorította vissza a végintézkedést. Csak a szerzeményi javakra engedte meg (Hármaskönyv I. rész 51. és 57. cikk). A végrendeletre vonatkozó szabályozással kapcsolatban a 18. századig jórészt a kánonjog volt a meghatározó, ezért érvényességét is az egyházi bíróság állapította meg. Az 1715. évi XXVII. tc. szabályozta az alaki kelleit, és egyúttal megszüntette azt a római jogból fennmaradt szabályt is, amely szerint csak az a végrendelet hatályos, amely az örökhagyó egész vagyonáról rendelkezik.²⁸⁵

²⁸³ Illés József: *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában*. Budapest 1904; Magyary Géza: *A rokonok törvényes öröklési rendje 1848 előtti jogunkban*. In *Magyar Igazságügy* 1890.

²⁸⁴ Somogyi Ferenc: *Végrendekezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig*. Pécs 1937.

²⁸⁵ Holub József: *Végrendeleti jogunk alakulása*. In *Akadémiai Értesítő* 1936; Murarik Antal: *A szabad*

4.4.8. A székelyek magánjoga

(a) Általános rész, jogforrások

A székelyekre vonatkozó magánjogi szabályok is változtak az Erdélyi Fejedelemség idején.²⁸⁶

A székelység történetében a jognak különösen nagy szerepe volt, hiszen a székelység fennmaradásához, ősi szállásterületének megőrzéséhez döntő módon járul hozzá.²⁸⁷ A székelyek municipális jogát már Werbőczy István is méltatta *Az erdélyi scithákról, a kiket székelyeknek hívunk* cím alatt: „Ezenkívül vannak az erdélyi részekben a scithák, kiváltságos nemesek, a kik a scitha néptől” ennek Pannoniába való első bejövetele alkalmából származtattak el a kiket mi romlott néven »siculusoknak« nevezünk; a kik teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek; a hadi dolgokban legjáratosabbak; az örökségben és a tisztségekben egymás közt (a régi szokás alapján) törzsek, nemzetségek és nemzetségi ágak szerint részesednek és osztozkodnak.” (HK III. R. 4. cz.)

A székely nemzet joga privilégiumain, statútumain és szokásjogán²⁸⁸ alapult. A statútumok közül a legnevezetesebbek: a) Vizaknai Péter és Vingarti Geréb János vezetésével 1451-ben Marosvásárhelyen tartott nemzetgyűlés konstitúciói; b) az 1505-i udvarhelyi; c) az 1506. évi agyagfalvi nemzetgyűlés konstitúciói; d) az 1555. évi Udvarhelyen tartott gyűlésen összeszedett és Dobó István és Kendi Ferenc vajdák részéről megerősített régi statútumok. A privilégiumok közül a legfontosabb I. Rákóczi György 1636. évi Szamosújváron kelt kiváltságlevele.²⁸⁹

(b) Falutörvények

A székelyek kiváltságai közé tartozott, hogy nem csak társadalmukat szervezhették meg, hanem az azt szabályozó normákat is. Ez nyilván nem azt jelentette, hogy nem befolyásolta a székely kisközösségek életét az uralkodó rendeletzőne, és azt sem, hogy nem kellett azoknak magukat alávetniük, de a maguk belső rendjének megtartása érdekében meghozott statútumok hagyományaik, szokásaik megőrzése érdekében születtek. Hagyományon és szokáson a székely falu szerveződését, a törvénytételt – ítélethezást, törvényalkotást, adóbegyűjtést, legeltetés megszervezését stb. – értjük.

rendelkezési jog Szt. István törvényeiben. In *Századok* 1934/pótkötet. 497.

286 Bónis György: *Magyar jog – székely jog*. Kolozsvár 1942.

287 Benkő Josephus: *Imago inclitae in Transsylvania nationis Siculicae historico-politica, ex probatissimis historiis et cum primis legibus partiis atque comitiorum decretis, sive articulis diaetalibus adumbrata*. Cibinii, Claudiopolis: Typ. Hochmeister, 1791. Székely Mihály: *A nemes székely nemzetnek constitúciói, privilégiumai és a jószág leszállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei, több hitteles leveles-tárokból egybe-szedve*. Pest, Trattner, 1818. Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben*. Nagy Enyeden, nyomtatott a' ns. Ref. Kollégium' betűivel Fiedler Gottfried által, 1829.

288 Zakariás Erzsébet: *A közvélemény mint hatalom. A szokásjogok ereje a hagyományos székely faluközösségben*. In *Korunk* 1992/10. 104–107.

289 Jakab Elek: *Magyarországi jogtörténelmi emlékek: első közlemény: székely nemzeti, törvényhatósági és községi statútumok, 1451–1778*. In *Századok* 1888/6. 541–550.

A közösség volt az, amely a meghozott törvényeket végrehajtó szervként alkalmazta minden olyan esetben, amelyet a jogszabályban rögzítettek, és elősegítették a közszolgálati ügyek intézését.

A székely falu statútumait a „teljes falu”, tehát mind a nemesek, mind a szabad és a jobbágyi rendbe tartozók fogalmazták meg és fogadták el. A legkorábbi zaláni és gyergyóújfalusi falutörvény 1581-ben keletkezett, de a falu „végzéseiről” már korábbi forrásokban is említést tettek.²⁹⁰

(c) Személyek

A székelység különleges jogalanyiség volt, mely a székely származást és az azzal járó jogok összességét jelentette. A székely ezzel a joggal Magyarországon mindenhol élhetett. A szabad székelyek a Hármaskönyv szerint nemesi joggal rendelkeztek. Ez a jogosultság a székelyek közt lévő három osztályra: főnemesek (primores), lófők (primipili), és a gyalogosok vagy darabantok²⁹¹ (pixidarii) egyaránt kiterjedt.

A székelyek a 16. századig tudták a magyar köznemességhez hasonló státusukat megőrizni. Az Erdélyi Fejedelemség uralkodói egyre inkább igyekeztek korlátozni a székelyek kiváltságait, ez a „pénzsegély” (subsidiu) néven adó szedését is jelentette (váltakozva az ökörsütés mellett). Először II. János (János Zsigmond) választott király és Erdély első fejedelme volt az, aki összetűzésbe került a néppel, emiatt 1562-ben kitört a székely felkelés. A felkelés leverése után János Zsigmond a székelyeket a Segesváron kiadott törvények szerint királyi jobbágyokká tette. Ennek következtében a közszekelyeknek is rendes adót fizetniük.

Az erdélyi fejedelmek közül még a Báthoryak próbálkoztak az ősi jogok csorbításával. Ennek következménye volt, hogy Vitéz Mihály havasalföldi román vajda 1599-es támadásakor a háromszéki, csíki, gyergyói, udvarhelyi székelység a román vajda mellé állt (Báthory András mellett állt az aranyos- és marosszéki székelység), aki 1599. november 28-án kiadott kiváltságlevelében visszaadta minden kiváltságukat. Vitéz Mihály legyőzése után végül Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1601. december 31-én Déván kiváltságlevelet állított ki, amelyben visszaadta a székelyek korábbi szabadságjogait, és ezt követően az erdélyi fejedelmek a szabadságjogokat nem próbálták megvonni. Bocskai István 1605. február 16-án megerősítette a Báthory Zsigmond által adományozott szabadságjogokat.²⁹²

Idővel egyre több székely kötötte le magát jobbágysorba, talán a kedvezőbb életmód miatt, de főleg azért, mert a többi erdélyi lakostól eltérően a székelyek továbbra is kötelesek voltak fejenként katonának menni, ha az országot külső ellenség támadta. Bethlen Gábor 1622. október 8-i beszercei országgyűlésen hatálytalanította a Mihály vajda óta történt jobbágyi köteleket. Ennek következtében a székelyek túlnyomó

290 Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983; Imreh István: *A székely falvak törvényeiről*. Sepsiszentgyörgy 1971; Imreh István: *A rendtartó székely falu: faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Bukarest 1973; Imreh István: *Székelyek a múlt időben*. Budapest 1987.

291 A darabont szó a német trabantból alakult és gyalogskatonát jelent. Lásd: Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 149.

292 Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 141.

többsége továbbra is szabad székely maradt.²⁹³ Az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum²⁹⁴ még elismerte a székelyek adómentességét, sőt ebben az oklevélben azt is leírják, hogy a székelyek a földkerekség legharciasabb népe, ugyanakkor hosszú távon szabályozták Erdély és benne a Székelyföld jogállását, népének mozgásterét. Az utolsó erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc 1711-es elbukásával a székelyek Erdéllyel együtt új helyzetbe kerültek. Az 1754–1769 közötti sorozatos adó-reformok nyomán adómentességük ellenére önkényesen kivetett adókat kellett fizetniük.²⁹⁵ 1764. január 7-én a kényszersorozás ellen tiltakozó madéfalvi székelyeket megtámadó császári haderők több mint 200, javarészt fegyvertelen embert gyilkoltak meg.

(d) Dologi jog

A föld tulajdonjoga szempontjából a székelyek erősebb jogállásban rendelkeztek, mint a magyar nemesek, hiszen a székelyek földbirtoka nem csak nemesi, hanem első foglalású jószágoknak számítottak (*bona primaevae occupationis*).²⁹⁶ (Approbáták III. rész 76. és 7. cikk, illetve a székelyek statútumai). Az éppen szabadon levő területekből bárki birtokba vehetett magának földet, de csak annyit, amennyit maga képes volt megművelni. Ha egy területet több mint három évig nem műveltek, vagy kiderült róla, hogy bérben műveltetik, akkor automatikusan a többi székely által birtokba vehetővé közös terület részévé vált.

Az uralkodó 1562-ig székely területeken nem adományozhatott földbirtokot híveinek, csak címet. Még felségsértés (*nota infidelitatis*) vagy magvaszakadás, vagyis örökös hiánya (*defectus seminis*) esetén is a tulajdonjog visszaszállt a közösségre. A székely felkelés leverése után – Aranyosszék kivételével – bevezették a királyi háramlási jogot (*ius regium*, vagyis a királyra „háramlott” az örökös hiánya végett a tulajdon), amit végül is 1636-ban I. Rákóczi György szünttetett meg.

(e) Kötelmi jog

Székely földbirtokok élők közötti átruházásnál nem csak a rokonokat, hanem a szomszédokat is meg kellett kínálni, és csak akkor lehetett eladni a fekvő jószágot, ha azok nem akartak élni az elővásárlási jogukkal. (Approbáták III. rész 76. és 16. cikk.) A földbirtokot valódi értéke feletti áron sem volt szabad eladni. Amennyiben mégis ez történt, az eladó rokonai igaz becsű árán visszaválthatták. (Approbáták III. rész 76. és 16. cikk.)

(f) Öröklési jog

A székelység kiváltságos helyzetének alapja földjük szállásbirtok jogi természete volt, melyen a királyi jog szinte a 16. század közepéig egyáltalán nem érvényesült, tehát a

293 Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár 2005. 63; Balás Gábor: *A székelyek nyomában*. Budapest 1984. 163.

294 Horváth Attila: *A történeti alkotmány forrásai*. In *Nagy Magyarország* 2009/4. 16.

295 Hermann Gusztáv Mihály: *A székelyek kollektív nemessége – mítosz vagy időben elévülő jogi tény?* In *Korunk* 2014/1. 100.

296 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. Kolozsvárott, Református Főtanoda, 1861. II. k. 233.

magszakadás vagy hűtlenség miatt tulajdonosát veszített székely birtokot a rokonok, szomszédok örökölték mint első foglалók. Aki tehát ezek közül a halál pillanata után elsőnek helyezte bele jegyét a földbe, az vált örökösévé.²⁹⁷

Örökölni csak egyenes ágon lehetett. Szokás szerint a fiú utód volt az örökös, ha fiú nem volt, akkor a lány kapta az örökséget. Amennyiben nem volt egyenes ági örökös, a föld a székelyek közös használatú földterületét gyarapította (ellentétben a feudális szokásjoggal, ami szerint a korona vagy a helyi földesúr kapta volna meg).

Az 1555-i székely nemzetgyűlési constitutio 20. pontja kimondta, hogy az örökség a fiúkat, a leányokat pedig a kiházásítás joga illeti. Amennyiben nincs fiú örökös, akkor viszont – szemben a magyar joggal – a leányok örökölnék (21. pont). Hűtlenség esetén nem a koronára, hanem az örökösökre száll a földbirtok. Székely ember örökségét semmiképpen el nem vesztheti, ha a fejét hiteltlenségért elveszítené is, hanem atyafiára marad.²⁹⁸ A család kihalása esetén nem a király volt az örökös, mint a vármegekben, hanem a rokonság.²⁹⁹

4.4.9. A szászok magánjoga

(a) Általános rész, jogforrások

A szászok mindig is egy egységes, az egész Királyföldre kiterjedő jogrendszer kialakítására törekedtek.³⁰⁰ Ez II. András Diploma Andreánumán³⁰¹ – amely II. Géza király privilégiumaira hivatkozik – alapult, és a szászok mindig is „arany szabadságlevelüknek” tartották.³⁰²

Werbőczy viszont nem tett említést a szászok külön jogáról.

A Magyar Királyság egyik periférikus területe az Erdélyi Fejedelemségen belül meghatározó tényező lett. A gyorsan fejlődő áruforgalom is az addig alkalmazott szokásjog modernizációját követelte meg. Ezt a célt szolgálta Thomas Altenberger kódexe,³⁰³ amely elsősorban nürnbergi, magdeburgi és iglauri jogkönyvek alapján készült,

297 Sándorfy Kamill: *Székelyörökség. Székely öröklés*. In *Magyar Jogi Szemle* 1941/3–4. 97. és 61; Tüdős S. Kinga: *A székely örökség háramlása a 16–17. századi végrendeletek tükrében*. In *Aetas* 2008/4. 205.

298 Lötsei Spielemberg László: *A nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek, többek által magyar nyelvre fordítva, némelyek pedig eredetileg magyar nyelven*. Marosvásárhely 1837. 117.

299 Oláh Sándor: *Földöröklés egy székely köznemesi családban a 18. század közepén*. In *Korall* 2008/34. 56; Szabó Károly: *Egy székely örökségi per 1535–1538-ban*. In *Századok* 1875/9. 592–622.

300 Reiszner Joannis Georgii: *Commentatio succinta ad jus statutarium seu municipale Saxonum in Transylvania: una cum textu originali Latino [...] ut et versione eiusdem Germanica in fine commentationis annexa...* Lipsiae, [s.n.], 1744; Albrich, Johann Karl: *Handbuch des sächsischen Privatrechts*. Hermannstadt 1817; Incze József: *Az erdélyi nagy fejedelemségben lakó nemes szász nemzetnek törvénykezés módja*. Brassó 1837.

301 Gróf Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon XII*. Pest 1857. 289–303.

302 Hanzó Lajos: *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása*. In *Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből* 1. Szeged 1941. 20.

303 Linder Gusztáv: *Az Altenberger féle codex nagy-szebeni kéziratának szövegkinyomtatása*. Kolozsvár 1885.

és erre gótikus írással írt, miniatúrákkal díszített pergamenkönyvre tették le ezután a szebeni polgármesterek hivatali esküjüket.³⁰⁴

Az Altenberger-kódex három részből állt. Az első rész a Svábtükör (Schwabenspiegel),³⁰⁵ amely a nürnbergi jogot tartalmazta. A szászok hamar kialakították saját szokásjogukat és több statútumot is alkottak. Sajnos ezek nem maradtak fenn.³⁰⁶

Johannes Honterus (1498–1549) erdélyi szász származású humanista polihisztor, egyházszervező lutheránus reformátor, természettudós, pedagógus, könyvkiadó és jogász. A szász statútumokat a római jogi alapon szerette volna modernizálni. Honterus két jogi munkával járult hozzá a humanista jogtudomány hazai elterjesztéséhez. A *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* című csaknem 100 oldalas, 1539-ben megjelent műve Justinianus Digestájából vett idézetekből állt. A humanista oktatási módszereknek megfelelően rövid, könnyen tanulható jogi szentenciákat kívánt a jogot tanulók és a jogalkalmazók rendelkezésére bocsátani, ugyanakkor az antik forrásokhoz való visszatérést is elő kívánta segíteni. A könyvet Szapolyai János magyar királynak és erdélyi vajdának ajánlotta: „Semmi sem fennköltebb az adományok közül, melyet az Isten az emberiségnek adott, mint az igazságosság, amely magába olvasztja valamennyi erényt.”³⁰⁷

Honterus másik jogi munkája *Compendium iuris civilis in usum Civitatum et Sedium Saxoniarum* címmel 1544-ben jelent meg. Magyarországon és Erdélyben addig senki sem foglalta össze ilyen alapossággal és mélységben a római jogot. Ezzel Honterus megalkotta a szász közösséget összekovácsoló jogkönyvet. A lutheri és a melanchtoni eszméket követve érvelt a katolikus kánonjoggal szemben. Szerinte egy közösségen belül csak a politikai hatalomnak van joga törvényeket alkotni.³⁰⁸

A *Compendium* első könyvében a jog általános elveiről, jogforrásairól értekezett, majd a peres eljárás szakaszait sorolta fel. A második rész a házasságról, örökbe fogadásról, gyámságról, öröklésről értekezett. Majd nem túl logikus szerkesztési elvet követve a haszonélvezet és használat, a telki szolgalmak és az operis novi nuntiatio (a szomszéd érdeksértő új építkezése elleni tiltakozás) szabályait sorolta fel. A harmadik kötet a kötelmi jogot taglalta. Meghatározta a pactumok és szerződések fogalmát, majd áttért az egyes szerződésekre: ajándékozás, kölcsön, haszonkölcsön, adásvétel, bérlet, letét, társaság, megbízás. Ezután újra visszatért az inkább kötelmi jog általános részébe tartozó intézményekhez. Hatalom alattiak szerződése, kezesség, zálog, telje-

sítés, beszámítás, kötelemtáruházas, pénzkölcsön és tartozatlan fizetés. A negyedik könyv első 11 fejezete különböző keresetekkel foglalkozik, de közben kitér a birtokszerezésre az elbirtoklásra vonatkozó szabályokra is. A következő nyolc fejezet a büntetőjoggal foglalkozik.³⁰⁹

Honterus munkássága révén a szász területeken a római jog hatása felerősödött, szinte már a recepció szintjét is elérte. A szászok statútuma lett az egyetlen olyan jogszabály Erdélyben, amelyben a jus commune szubszidiárius jogforrásként szerepelt.³¹⁰

A joggyakorlat egységesítése és a szász nemzeti sajátosságok figyelembevétele érdekében Thomas Bomelius (?–1592) nagyszebeni tanácsnok és a szász közgyűlés jegyzője³¹¹ német és latin nyelven is elkészített egy 30 cikkből álló jogkönyvet *Statuta iurium municipalium civitatis Cibiniensium reliquarumque civitatum et universorum Saxonum Transilvaniae* címmel. Bár a mű nem jelent meg nyomtatásban, de a kéziratot változtatva a jogalkalmazás során használták.³¹²

Bomelius munkáját is felhasználta Matthias Fronius (1522–1588) brassói szenátor.³¹³ A brassói patrícusfi Wittenbergben és Odera-Frankfurtban folytatott felsőbb tanulmányokat, majd a jogtudomány lektora lett Honterus brassói iskolájában, később városi jegyző. A Szász Egyetem megbízása alapján 1570-re készült el a Justinianus Institutióinak³¹⁴ szerkezetét követő munkával, amelyet Báthori István 1583 februárjában megerősített, és még ugyanebben az évben latinul, illetve németül is kiadtak (*Statuta iurium municipalium Saxonum in Transilvania, Der Sachen inn Siebenbürgen. Statua, oder eygen Landrecht*). Az erdélyi szászok statútuma, amely négy részből és 31 címből állt, közel háromszáz évig, 1853-ig maradt érvényben, mert csak az Osztrák Polgári Törvénykönyv helyezte hatályon kívül.³¹⁵

(b) Személyek

A szászok privilégiumaik révén elvileg sem nemesek, sem pedig jobbágyok nem lehettek. Ezért a tehetősebb szászokat a polgári rendhez sorolták, annak ellenére, hogy ténylegesen csak a szász városokban lakókat nevezték polgároknak. A falusi lakosokat

309 Nagy Barna: Két Honterus-mű variánsa. In *Magyar Könyvszemle* 1962/2–3. 219. P. Szabó Béla: *Johannes Honterus (1498–1549)*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. Első kötet*. Budapest 1999. 29.

310 Zlinszky János: *Kitonich János véleménye a jogászok jogfejlesztő szerepéről*. In *Jogelméleti Szemle* 2007/2.

311 Gernot Nussbächer: *Zur Biographie von Thomas Bornelius*. In *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2006. 137–141.

312 P. Szabó Béla: *Johannes Honterus (1498–1549)*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. Első kötet*. Budapest 1999. 38; Földesi Ferenc: *A Szász Univerzítás statútumai*. In *Magyar Könyvszemle* 2010/1. 116.

313 Derzsi Júlia: *Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Matthias Fronius. Értelmiségi pályák a közösség szolgálatában*. In Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkor Erdélyben*. Kolozsvár 2017.

314 Bónis György: *A római és a kánonjog hatása a magyar jogra*. In *Középkori jogunk elemei*. Budapest 1972. 59–140.

315 Szabó M. Attila: *Betekintés az erdélyi szászok autonómiájába*. In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében. Autonomii istorice în spațiul carpatodunărean*. Csíkszereda 2004. 30.

304 Linder Gusztáv: *Sváb tükör az erdélyi szászoknál*. In *Erdélyi Múzeum* 1884. 161.

305 Blazovich László – Schmidt József (szerk.): *A Sváb tükör*. Szeged 2011. Vö.: Kocher, Gernot: *A jog ábrázolása a Sváb tükörben*. In Herger Csabáné (szerk.): *Gernot Kocher*. Budapest–Pécs 2013; Blazovich László: *A Sváb tükör keletkezése, elterjedése, szerkezete és forrásai*. In Bobvos Pál (szerk.): *Reformator iuris cooperandi. Tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére*. Szeged 2009. 535–545; Blazovich László: *A Szász tükör és a német jogkönyvek hatása Magyarországon*. In *Jogtörténeti Szemle* 2011/2. 18–22; Blazovich László: *Széljegyzetek a Szász tükör magyar fordításához*. In *Századok* 2006/2. 477–482.

306 Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda 1863. 99.

307 P. Szabó Béla: *Johannes Honterus (1498–1549)*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. Első kötet*. Budapest 1999. 25; P. Szabó Béla: *A jogtudós Honterus az európai „ius commune” közvetítője*. In W. Salgó Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv*. Budapest 2001. 28–54.

308 Szabó Béla: *Az erdélyi szászok római joga*. Miskolc 1995.

inkább parasztként említették a források. Mindamellet a szabad földművelők mégis a városi polgárokkal azonos jogokkal rendelkeztek.

A szász papok igyekeztek megakadályozni, hogy híveik körében elterjedjenek a magyar szokások. Szigorúan tiltották például a magyar haj- és ruhaviseletet.³¹⁶

A Szász Univerzitás engedélyezte a céhek alapítását, és ellenőrizte ezek működését, megállapította a termékeik árát.³¹⁷

(c) Dologi jog

A szászok lakta terület továbbra is a Szent Korona tulajdonában maradt, ezért is nevezzük ezt a területet „Királyföldnek”. Amikor a szászok hivatalos okleveleikben a „Szászföld” elnevezést akarták használni, Mária Terézia figyelmeztette őket, és az alábbi utasítást adta a kormányzásoknak: „Kedvetlenül tapasztaljuk, hogy a szász nemzet a részéről lakott Királyföldünkhöz tulajdoni igényt és örökjogot formál. E vakmerőség iránti különös rosszallásunkat ama nemzetnek a mi nevünkben fejezzétek ki.”³¹⁸

A föld tehát a magyar Szent Koronáé, a szász közösség viszont közösen birtokolta a területet.

A földet a szász parasztek közösen művelték meg, sőt a község kötelezően előírta, hogy egy adott területen milyen művelési ág alakítható ki. Nem alakult ki a földesúri hatalom se, a falvak agrárlakossága inkább a városok fennhatóságát fogadta el. A földművelésnek ez a kötöttsége (Flurzwang) nem ösztönözte kellőképpen a termelést, hiszen erősen megkötötte a birtokos vállalkozási kedvét, viszont erősítette a szászok összetartozásának tudatát.

(d) Kötelmi jog

A szászok lakta területeken nem alkalmazták Werbőczy Hármaskönyvét, mégis a földbirtokok adásvételénél a rokonoknak és a szomszédoknak elővételi joga volt. Őket tehát meg kellett kínálni a földbirtokkal. (Szász Statútum III. könyv 6. cikk 7. §.)

A fekvő birtokok adásvételénél szigorú formai feltételeket írtak elő: 1. Az eladónak és a vevőnek a szerződésben rögzíteniük kellett, hogy melyik földbirtokról van szó, és mekkora vételárban állapodtak meg. 2. Az adásvételi szerződést a birtok helyén háromszor nyilvánosan közzé kellett tenni. 3. Végül következett az áldomásívás (Almeschtrinken) és a szomszédok jelenlétében történő nyilvános bevezetés vagy iktatás (immissio, statutio). Ekkor még lehetett ellentmondással élni. Akiket nem értesítettek az adásvételről, azok még egy évig érvényesíthették az elővásárlási jogukat (Szász Statútum III. könyv 6. cikk 5-8. §-ok.).

(e) Öröklési jog

Mivel a szászoknál a házastársi életközösségben kétharmad rész illette meg a férjet és egyharmad rész a nőt, a tulajdonjognak ez az aránya kihatott az öröklési rendre is. A törvényes öröklésnél a leszármazók esetében a nem és az ág nem számított, ennek következtében a két nem egyenlően örökölt. Az osztálynál több száz éven át érvényesült az ősi jog, mert a házat a legkisebb fiúnak hagyták. Abban az esetben, ha nem voltak férfi leszármazók, akkor a legifjabb leány örökölte a házat, de a többi örökös arányosan kielégítette. A külső telkeket és mezei földeket falun egyenlően osztották fel maguk között, de a városban a legkisebb testvért többnyire kizárták, mert neki jutott a családi ház.

A szász jogot ezenkívül sajátos, az akkori külföldi törvényekben is ismeretlen kötelesrész intézménye jellemezte: a végrendelet ugyanis nem sérthette a leszállók törvényes részét, mely a hagyaték kétharmadából állt. A szászok tehát nem tettek különbséget az ősi és a szerzeményi birtok között, és ennek megfelelően nem korlátozták a szabad végrendelkezési jogot. Amennyiben nem volt örökös, a közösségre szállt vissza a birtokjog. Az erdő és a legelő pedig minden esetben a közösség használatában maradt.³¹⁹

■ Kulcsszavak

rendi magánjog, erdélyi magánjogi jogforrások, Approbaták, Compiláták, Tripartitum, articuli novellaris, articuli diaetales provisionales, szokásjog, az ország nagybírának joggyakorlata, Baranyai Decsi János, erdélyi privilégiumok, erdélyi statútumok, jogképesség, nemesség szerzőismódjai, női különjogok, családi jog, házassági jog, dologi jog, ingó, ingatlan, tulajdonjog, birtokjog, kötelmi jog, szerződések, királyi főtulajdonjog, majorsági birtok, haszonbérlet, örökbevallás, törvényes öröklés, végrendelkezési jog, székelyek joga, szászok joga, székely falutörvények, Altenberger-kódex, szászok statútuma

■ Kronológia

1526 a mohácsi csata, Erdély külön magánjogi fejlődésének kezdete

1571 megjelent Erdélyben az első magyar nyelvű jogtudományi munka, Werbőczy

István Hármaskönyve (Heltai Gáspár nyomtatta ki Kolozsváron)

1583 erdélyi szászok statútuma

1653 Approbatæ Constitutiones

1669 Compilatae Constitutiones

1691 Diploma Leopoldinum

319 Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda 1863. 366.

316 Pukánszky Béla: *A szászok és az erdélyi gondolat*. In Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Budapest 1936. 462.

317 Hermann Gusztáv Mihály: *Pillantás Erdély fejedelemségi társadalmára*. In *Korunk* 2013/3. 43–44.

318 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. Pest 1873. 15.

5. Erdély a Habsburg Birodalomban és az Osztrák–Magyar Monarchiában (1690–1918)

5.1. Történeti háttér

Az I. Lipót magyar király (1657–1705) által kiadott Diploma Leopoldinumot a fogarasi országgyűlés 1691. december 4-én hagyta jóvá, majd a dokumentumot az 1693. május 14-én életbe lépett ún. Alvincziana Resolúcióval egészítették ki, amely kimondta a Diploma változtathatatlanságát, s Erdély részére Bécsben külön kancelláriát állított fel.

Az 1699-es Habsburg–Oszmán karlócai béketárgyalásokon Erdélyt a Habsburg Birodalomhoz csatolták, s ezzel nemzetközi jogilag is véget ért az önálló fejedelemség időszaka.

A katonai megszállás terhei és az erőszakos katolizálási törekvések következtében az erdélyi nemesek a magyarországi rendekkel összefogva 1703-ban fegyvert ragadtak a Habsburg-uralommal szemben. A II. Rákóczi Ferenc vezetésével kibontakozó szabadságharc nemzetközi legitimációjához Rákóczinak szüksége volt az erdélyi fejedelmi címre. Erőfeszítését siker koronázta: 1704. július 8-án a gyulafehérvári országgyűlés fejedelemmé választotta, majd 1707. április 5-én, a marosvásárhelyi országgyűlésen iktatták be a fejedelmi méltóságba. Rákóczi végig fenntartotta Erdély Magyarországtól való formális jogi különállását, de szabadságharca 1711-ben elbukott. A kuruc seregek főparancsnoka, Károlyi Sándor a Szatmárnémeti mellett található majtényi síkon letette a fegyvert a Habsburg-csapatok előtt, és az 1711. április 30-án megkötött szatmári békében visszaállították a Habsburgok uralmát Erdélyben.

A Habsburg Birodalom számára Erdély katonailag fontos terület volt az Oszmán Birodalommal szemben, ezért Bécs Erdélyt erős katonai kontroll alatt kívánta tartani. A Rákóczi-szabadságharc alatt a Habsburgok által uralt erdélyi területek katonai uralom alatt voltak, amelynek intenzitása csak az 1720-as években csökkent, majd az 1730-as évek elején a birodalom irányításában részt vevő katonai vezetők kísérletet tettek a teljes katonai uralom megteremtésére Erdélyben, amely végül nem sikerült. A polgári igazgatás rendszere a Guberniummal és az Erdélyi Udvari Kancelláriával az élen megszilárdult.

Erdélyt a magyar királyi címük alapján birtokló Habsburg-uralkodók, III. Károly (1711–1740) és Mária Terézia (1740–1780) alatt az erdélyi országgyűléseken több törvénnyel stabilizálták a Habsburg-uralmat (köztük az 1722-es, a Habsburg-ház nőági örökösödését biztosító Pragmatica Sanctióval). Az 1760-as években Erdély vonatkozásában is megjelentek az abszolutisztikus kormányzati módszerek, mivel 1761-től 1790-ig nem hívtak össze Erdélyben országgyűlést. Jelentős katonai igazgatási reformként Mária Terézia elrendelte a határőrség felállítását, ami logikusan következett Erdélynek a birodalmon belüli elhelyezkedéséből. A határőrség szervezése részben a székelységből történt, de a székelyek szabadságukat féltve vonakodtak belépni a határőrség köte-

lékébe. A feszült helyzet aztán 1764. január 7-én az ún. „madéfalvi veszedelem” néven elhíresült méészárláshoz vezetett, amikor a császáriak a falu lakosai közül mintegy 200 férfit, nőt és gyermeket öltek meg. A „madéfalvi veszedelem” következményeként több ezren keltek útra a Székelyföldről a Kárpátok túloldalán fekvő Moldvai Bukovinába (a székely kifejezés szerint „elcsángáltak”, innen származik a csángók elnevezése). A ma Romániához tartozó terület 1775-től Habsburg-uralom alá került, ezt követően pedig a tartomány magyar kormányzója, Hadik András gróf intézkedett a moldvai székelyek áttelepítéséről, akik – például Istensegits, Hadikfalva és Józseffalva településeken – jelentős magyar közösséget képeztek.

A Mária Teréziát követő II. József császár (1780–1790) felvilágosult abszolutista uralma Erdély kormányzatában is nagyfokú változásokat eredményezett, de a császár 1790-es halála előtt rendeleteit visszavonta, így csak átmeneti ideig tartott az eltérés a hagyományos kormányzati formáktól.

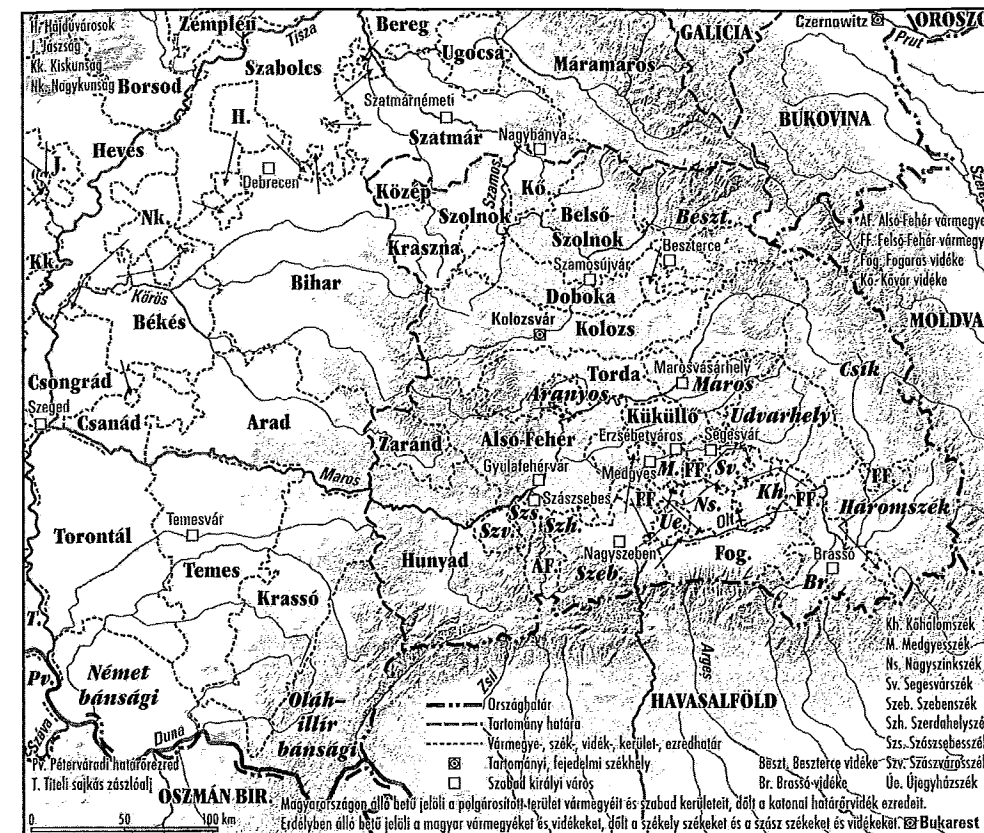
1790 decemberében Erdélyben újra megnyílt az országgyűlés, amely első hónapjaiban a felgyülemlett rendi sérelmeket tárgyalta, majd először került az erdélyi diéta elé a Magyarországgal való unió ügye. II. Lipót (1790–1792) végül nem fogadta el az uniójavaslatot.

1791 áprilisától viszont oly arányú törvényalkotó munka vette kezdetét, amelyhez hasonló nem volt Erdélynek sem korábbi, sem későbbi országgyűlésein. 162 törvényjavaslatot dolgoztak ki, ezek közül 37 törvényjavaslat született a rendek jogairól, a törvényalkotás közel egyharmadát tették ki a bíraskodási tárgyú törvényjavaslatok, s több nagy fontosságú törvényt hozott végül az országgyűlés a vallásügyben. Utóbbi keretében törvénybe iktatták a négy bevett vallás rendszerét, s egyben szabad gyakorlatot biztosítottak az ortodoxiának is. Az országgyűlésen nyitva maradt kérdések kidolgozására hét rendszeres bizottságot állítottak fel.

1791 márciusában készítették el a románok a *Supplex Libellus Valachorumot*, amely az erdélyi románok nagy fontosságú kérvénye volt. Az irat legfőbb követelése, hogy ismerjék el a románokat a magyarokon, a székelyeken és a szászokon felül negyedik natióként. II. Lipót a kérvényt az országgyűlésnek elküldte, majd a diéta úgy foglalt állást, hogy a románság a magyar és székely natio területén nem nyerhet a jelenleginél több polgárjogot, így a románok nem váltak a negyedik erdélyi natióvá.

Az 1790–91. évi törvényjavaslatok körül az utóvédharcok a következő két országgyűlésen is folytak, érdemi eredmény nélkül. Az 1794–95. évi országgyűlésen állást foglaltak a határórség eltörlése mellett, és fontos kezdeményezésként a magyar rendek – felismerve a színjátszás nyelvművelő hatását – kijelentették, hogy anyagiilag támogatnák a Kolozsvárott ekkor sikeresen meginduló magyar színjátszást. Ennek nyomán közadakozás indult a Nemzeti Játékszín felépítésére.

Az 1810–11. évi országgyűlés csak a közigazgatási és a törvénykezési munkálatokból alkotott törvényjavaslatokat, de a birodalmi kormányzat számára már érdektelenek az erdélyi rendek igényei. Országgyűléseket 1811-től 1834-ig nem tartottak Erdélyben, a törvényjavaslatokat a kormányzervek tárgyalták meg 1816 és 1837 közt, s túlnyomó részüket azzal az indokkal utasították vissza, hogy a kérdés szabályozása a végrehajtó hatalomra tartozik vagy a javaslat időközben elavult, tehát átdolgozandó.

Erdély a Habsburg Birodalomban 1690–1867 között (1806)

A reformkor politikai, nemzeti kulturális pezsgést hozott Erdélyben is, és megerősödik a korszak reformországgyűlésein a Magyarországgal való unió követelése. Az 1832–1836. évi magyarországi országgyűlésen előterjesztették a Partium visszacsatolásáról szóló törvényt, amelyet el is fogadtak, az uralkodó is szentesítette, de végül nem hajtották végre. Az 1847 őszi összeült pozsonyi országgyűlésen ismét nekirugaszkodtak a kérdésnek az unió hívei, végül 1848. április 7-én az alsó- és a felsőtábla is elfogadta Magyarország és Erdély unióját becikkelyező 1848. évi VI. és VII. törvénycikkeket, és még aznap felterjesztették szentesítésre az uralkodónak, aki aztán alá is írta azokat.

Az unió törvénybe iktatása nagy lelkesedést váltott ki az erdélyi magyarok és székelyek körében, viszont amikor a kolozsvári erdélyi országgyűlés 1848. május 30-án is megszavazta az uniót, a románok úgy érezték, hogy kihagyták őket a döntéshozatalból. Ezt megelőzően, 1848. május 15-én a románok hatalmas gyűlést tartottak Balázsfalván, amelyen követelték a románok „negyedik natióként” való elismerését. A románokhoz hasonlóan a szászok jelentős része is az unió ellen lépett fel.

Erdély a nyílt polgárháború szélére sodródott, amikor a bécsi udvar 1848 szeptemberében támadást indított a magyar forradalom ellen. A székelyek október 16–17-

én Agyagfalván gróf Mikó Imre elnökletével nemzetgyűlést tartottak, amelyen esküt tettek a magyar kormányra, és felállították a székely hadsereget. A túlerőben lévő császári haderők azonban novemberre bevették Kolozsvárt, és – a Gábor Áron ágyúinak segítségével védelmezett Háromszéken kívül – elfoglalták egész Erdélyt. 1848 végén azonban a magyar csapatok Bem tábornok vezetésével ellentámadásba kezdtek, és tavaszra jóformán egész Erdélyt visszafoglalták. 1849 nyarán aztán az osztrákoknak végül csak a cári orosz csapatok segítségével sikerült végső győzelmet aratniuk az erdélyi magyar haderő fölött.

A szabadságharc leverése és 1860 között Erdélyben osztrák kormánysszervek működtek. 1851. december 31-én Ferenc József kiadta a szilveszteri pátenst, amelyben visszavonta a soha be nem vezetett olmützi alkotmányt. Ettől kezdve nyílt uralkodói abszolutizmust gyakorolt az ún. októberi diploma kiadásáig.

A Bach-korszak (1851–59) nevét Alexander Bach belügyminiszterről kapta, aki megpróbálta beolvasztani Magyarországot a birodalomba. 1859-ig, a Bach-korszak önkényuralmi rendszerében Erdélyt valójában közvetlenül Bécsből igazgatták a titkos utasításokkal ellátott idegen katonai kormányzó-helytartón keresztül. 1859-ben Ferenc József menesztette Bachot, majd 1860. október 20-án kibocsátotta az ún. októberi diplomát, mely a Habsburg Birodalomhoz tartozó országok és tartományok alkotmányos rendezését célozta. A centralizáció jegyében a birodalom ügyeit a Birodalmi Tanács (Reichsrat) hatáskörébe utalta, melyet a tartományi gyűléseknek kellett megválasztaniuk. Az egyes országok számára széles körű autonómiát helyezett kilátásba, és visszaállította a törvényes helyzetet Magyarországon és Erdélyben: ismét működhetett az országgyűlés és a vármegyék.

Az 1861. február 26-án a Ferenc József által kibocsátott ún. februári pátenst a Birodalmi Tanács mellett létrehozott egy közös törvényhozó szervet, a kétkamarás birodalmi parlamentet, melynek alsóházában számarányuktól függően képviselthették magukat az egyes tartományok.

Az 1861 áprilisában összeülő magyar országgyűlésen egyértelműen elutasították a februári pátenst szabályozott birodalmi gyűlés gondolatát, s erre a császár feloszlatta az országgyűlést, betiltotta a megyegyűléseket, és az alkotmányosság felfüggesztésével provizóriumot, ideiglenes állapotot vezetett be (Schmerling-provizórium, 1861–65).

Erdélyben a provizórium ideje alatt 1863-ban országgyűlést hívtak össze, amelyen már önálló képviselettel rendelkeztek a románok is, a magyarok viszont távol tartották magukat. A nagyszebeni országgyűlést 1864. október 29-én elnapolták, és többé nem nyitották meg, mivel 1865 folyamán a politikai helyzet gyökeresen megváltozott.

Erdély Magyarországgal történő közjogi egyesítését végül az 1867-es kiegyezés hozta el, és a végleges unió részletes szabályozását az 1868. évi XLIII. törvénycikkben alkották meg.

A kiegyezés utáni néhány évtized a békés gazdasági és kulturális fejlődés időszaka volt Erdély számára. Megjelent a modern kapitalista nagyipar, a vasúthálózat kiépítése révén Erdély bekapcsolódhatott az európai országok vérkeringésébe, s ebben a korszakban jött létre a korszerű köz- és felsőoktatási rendszer is, amelynek keretében 1872-ben megnyitotta kapuit a Kolozsvári Tudományegyetem.

A gazdaságilag és kulturálisan virágzó dualista időszaknak 1914-ben az első világháború vetett véget, amelynek végén 1918. december 1-jén a románok Gyulafehérváron kimondták az egyesülést Romániával, amit 1919 januárjában a szászok is deklaráltak. Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződésben Romániához csatolták Erdélyt, a Partiumot és a Bánság keleti részét, mintegy 102 ezer km²-t 5,3 millió lakossal.

Erdély Magyarországgal közös története véget ért.¹

5.2. Közjogi berendezkedés

5.2.1. Az Erdélyi Fejedelemség közjogi státusza a Habsburg Birodalmon belül 1690-től 1848-ig

Az Erdélyi Fejedelemség államisága a török kiűzését követően sem szűnt meg, csak átalakult. Az átalakulás folyamata Erdély számára jól kezdődött. 1686. június 28-án I. Lipót császár és Apafi Mihály fejedelem teljhatalmú megbízottai Bécsben olyan tartalmú titkos szerződést kötöttek,² mely szerint Erdély szuverén államként vesz részt a nemzetközi törökellenes szövetségben, Lipót elismeri a fejedelem jogait, a „libera electiót”, a négy bevett vallás szabadságát és Erdély önálló államiságát.³ E megállapodás nem lépett gyakorlatilag életbe, de a szerződés ténye jelzi, hogy 1686 nyarán még volt esély a Habsburgoktól különálló, önálló államiságú Erdély átmentésére a török kiűzését követő időkre.⁴

A hadi helyzet következtében azonban ez az esély elenyészett, amit mutat az 1687. október 27-i balázsfalvi szerződés, amelynek értelmében a császári csapatok „téli elszállásolás” jogcímén gyakorlatilag katonailag megszállták Erdélyt, s ezzel a töröktől való elszakadás de facto beállt.⁵

1688 elején Caraffa generálist bízta meg a császár, hogy Erdély státusát rendezze az előző évi magyarországi országgyűlés döntéséhez hasonlóan. Az 1687-es pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek lemondtak királyválasztó jogukról és az ellenállási jogról, valamint elfogadták a Habsburgok osztrák ágának fiúágon öröklődő magyar királyságát, s ezzel Magyarország a Habsburgok örökös királyságai közé került. Ca-

1 A történeti háttérhez az *Erdély története II–III.* Budapest 1988, valamint a *Magyarország története 1690–1790. I–II.* Budapest 1989. összefoglaló munkákat használtam.

2 A Haller-féle egyezségként is emlegetett szerződés szerint Erdély nyíltan csak Buda elfoglalását követően csatlakozik a Szent Ligához. *Erdély története II.* Budapest 1988. 873: E szerződést megelőzően teljesen hasonló tartalmú egyezséget kötött Teleki Mihály főgenerális a Habsburgok megbízottjával 1685-ben Kercsesorán. *Magyarország története 1690–1790. I.* Budapest 1989. 90.

3 A szerződés 2. pontja szerint: „Amit egykor a Porta uralma alá tartozó területekből elfoglaltak [...] minden olyan területet, amelyről kimutatják, hogy valaha Erdélyhez tartozott, átadnak és fenntartanak a fejedelemségnek”. Egy másik pont alapján „a császári felség soha nem követelheti magának sem a fejedelmi címet, sem a címert”. *Erdély története II.* Budapest 1988. 872–873; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Budapest 1918. 527.

4 *Erdély története II.* Budapest 1988. 873.

5 *Erdély története II.* Budapest 1988. 875–876; A balázsfalvi szerződés pontjainak részletes kifejtését lásd Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711.* Budapest 1918. 549–550.

raffa kész helyzet elé állította az erdélyieket, és 1688. május 9-én Apafi fejedelem és tanácsosai, valamint a rendek képviselői – gyakorlatilag ellenállás nélkül – aláírták a fogarasi deklarációt. Ebben deklarálták, hogy Erdély visszatér a Magyar Királysághoz, egyidejűleg felmondják a török védnökséget, és I. Lipót császár és Magyarország örökös királya oltalma alá helyezik magukat a pozsonyi országgyűlés végzéseinek értelmében. Az ország váraiba császári katonaságot bocsátanak, és évi 700 ezer forint készpénzadót fizetnek. A császár mindössze a vallásszabadságot ismeri el.⁶

A török háború váltakozó hadi viszonyai között Erdély helyzetében viszont még nem állt be stabil változás. A de facto katonai megszállás ellenére folyamatos tárgyalások zajlottak az erdélyiek és I. Lipót között, amely tárgyalásokban igazi fordulatot hozott Thököly Imre 1690. augusztus 21-i, a császári csapatok felett aratott zernyesti győzelme, melynek következtében a szeptember 25-én megnyíló keresztényszigeti országgyűlés Erdély fejedelmévé választotta Thökölyt.⁷ A zernyesti csata és a fejedelmválasztás híre Bécsbe egyidőben érkezett a török győzelmekkel, köztük Belgrád elfoglalásával (október 8.), s mindez a Habsburg-kormányzatot annyira felkavarta, hogy az ott tárgyaló Bethlen Miklós 18 pontos diplomatervezetét lényegében változatlanul elfogadták, és az uralkodó azt 1690. október 16-án szentesítette.⁸

A Diploma Leopoldinum közjogi jellegű előírásai a következők:

- Erdély megtartotta országgyűlését, amely – az évi 50 000, háború esetén 400 000 „rénes forint” adó kifizetésén túl (XII.) – maga dönt a belügyekben,
- az országgyűlés döntéseit a császár erősíti meg (X.),
- érvényesnek ismerte el az erdélyi törvénykönyveket (III.),
- a kormányzat kérdését úgy határozta meg, hogy a kiskorú fejedelem (II. Apafi Mihály) nagykorúvá válásáig⁹ az országot gubernátor kormányozza, akit a három rendi nemzet választhat meg, és a császár erősít meg pozíciójában; további tisztségviselők az erdélyi hadak fővezére, a főkancellár, a kincstárnok, az ítélőmesterek és más, azelőtt szokásban volt méltóságbeliek, akiket csak erdélyiek közül nevezhet ki az uralkodó, valláskülönbőség nélkül (VII–VIII.).¹⁰

A Diploma Erdély helyét a Habsburg Birodalmon belül kedvezőbben és egyértelműbben jelölte ki, mint Magyarországot az 1687-es országgyűlési törvényben. Elvileg biztosította az erdélyiek számára az önálló belső politikát, és lehetőséget teremtett a belső rend stabilizálására az anarchia éveit követően.¹¹

A tisztségek betöltésének szabályozása terén a Diploma szövege nem következetes, s ezt a többféle értelmezési lehetőséget használták ki a Habsburg-uralkodók a gyakorlatban Erdély kormányzásakor. A legjelentősebb „jogi kiskapu”: a VII. pont szerint az ország főtisztviselőit (a gubernátortól a törvényhatóság főtisztjeiig) erdélyiekből kell választani, míg az V. fenntartja az uralkodó jogát arra, hogy a tisztségre kinevezendő személyt honfűsítésre ajánljon.¹²

A Diploma rendelkezéseinek értelmezése vagy éppen figyelmen kívül hagyása az 1848-as első unióig a mindenkorai külpolitikai, Habsburg birodalmi, erdélyi erőviszonyoktól függött, de jogilag mindvégig fundamentális hivatkozási alap, s a benne rögzített jogok és kormányzati intézmények – változásokkal ugyan, de mégis – a közjogi állandóság keretét szolgáltatták az Erdélyi Fejedelemség részére.¹³

I. Lipót hitelesítését követően Bethlen Miklós visszatért Erdélybe¹⁴ és a rendekkel is elfogadtatta a szerződést, amit a fogarasi országgyűlésen aztán 1691. december 4-én hirdettek ki. A kiskorú Apafi mellé az összegyűlt rendek Bánffy Györgyöt tették meg kormányzónak,¹⁵ ezzel pedig létrejött a Gubernium rendszere.¹⁶

A Diploma jelentősebb kiegészítésének számít az 1693. május 14-én életbe lépett ún. Alvincziana Resolutio, mely kimondta a Diploma változtathatatlanágát, és egyúttal arról is rendelkezett, hogy Erdély részére Bécsben külön kancelláriát állítsanak fel.¹⁷ Az Alvinczi Péter vezette küldöttség saját javaslata volt, hogy ne a Magyar Udvari Kancellárián belül intézzék az erdélyi ügyeket, hanem teljesen különállóan működő, önálló közigazgatási szervként állítsák fel az Erdélyi Udvari Kancelláriát.¹⁸ Mindez lényeges és döntő közjogi momentumnak számít Erdélynek a Magyar Királyságtól való további, folytatódó különállása megvalósulásának folyamatában.

Már csak a fejedelemség szuverén uralkodójának személye tekintetében kellett a helyzetnek nyugvópontra jutnia. A Diploma eredeti előírásai csak az ország autonómiáját ismerték el, a fejedelem szuverenitását nem.¹⁹ Az irat II. Apafi Mihály nagykorúvá válásáig rendezte a fentiek szerinti közjogi tartalommal az erdélyi állam státusát, de a nagykorúvá váló Apafi mégsem foglalhatta el a trónt, mert a bécsi udvar egy formális „jogsértésre” hivatkozva megakadályozta azt. II. Apafi Mihály ugyanis a mezőbodoni templomban 1694. június 30-án eljegyezte, majd 1695 júniu-

12 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 200.

13 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 205.

14 Időközben Thököly csapataival Havasalföldre távozott a császári ellentámadás elől. *Erdély története II*. Budapest 1988. 881; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 566.

15 Kancellárrá Bethlen Miklóst, főgenerálissá Bethlen Gergelyt, főkincstartóul Haller Jánost választották. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 567.

16 *Erdély története II*. Budapest 1988. 881; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 567–569.

17 *Erdély története II*. Budapest 1988. 884; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 573.

18 Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 113.

19 *Erdély története II*. Budapest 1988. 882.

6 *Magyarország története 1690–1790. I*. Budapest 1989. 90.

7 *Erdély története II*. Budapest 1988. 879–880. Mindezt megelőzte, hogy a Porta – a hűtlen Apafi halálára hivatkozva – 1690. június 8-án adhnámét adott a fejedelemségre Thökölynek. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 561–562.

8 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 564.

9 II. Apafi Mihályt még apja életében, 1681. június 10-én erdélyi fejedelemmé választották a trónöröklés biztosítása érdekében (nagykorúsága eléréséhez kötve a trónra lépését), és ezt a választást IV. Mehmed jóváhagyta. II. Apafi Mihály 1690-ben 14 esztendő volt, s az erdélyi törvények a 20. életév betöltéséhez kötötték a nagykorúsítást. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 564.

10 A Diploma Leopoldinum részletes szövegét lásd Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 564–566.

11 *Magyarország története 1690–1790. I*. Budapest 1989. 92.

sában feleségül vette Bethlen Katalint; Bethlen Gergely főgenerális negyedik lányát. A házasságkötéssel kapcsolatos formális „jogsértést” a Habsburgok abban találták meg, hogy azt csupán Bánffy gubernátor engedélyezte, a császár viszont nem. Erre hivatkozva Apafit – 1696-ban, abban az évben, amikor az eredeti fejedelmválasztás alapján elérte volna azt a kort, amelyben átvehette volna a fejedelmi trónt – Bécsbe rendelték, ahol a török háború befejezéséig, valójában azonban életfogytig palotafogságban tartva internálták. Végső soron jogi relevanciával bírón 1701-ben rendeződött a kérdés, amikor is II. Apafi Mihály hivatalosan is lemondott erdélyi fejedelmi címéről, s ezért „kárpótlásul” birodalmi hercegi címet és évi 10 ezer rajnai forint kegydíjat kapott.²⁰ Ezzel „pro forma” is elhárult az akadály a Habsburg-uralkodók fejedelmi címhasználatára elől. Az 1705-től uralkodó I. József 1711-es halála után a magyar trónra lépő III. Károly király (VI. Károly néven német-római császár) 1712-ben hivatalosan elkezdte használni az „Erdély fejedelme” címet.²¹ Ennek jogalapja az volt, hogy az 1712 decemberében Nagyszebenben ülésező erdélyi országgyűlés rendjei hűségesküt tettek a magyar király III. Károlynak mint „Erdély törvényes és örökös fejedelmének”, s mindezt a hűségesküt kiterjesztették férfiágu örököseire is.²² Ezzel a lépéssel a Habsburgok Erdély felett kiteljesítették a belső, alkotmányjogi szuverenitást.

Mielőtt azonban Habsburg Birodalom megszilárdította volna erdélyi pozícióit, sor került Erdély önálló államisága visszaszerzésének utolsó – sikertelen – kísérletére. Az Erdélyt megszálló császári csapatok önkényeskedései és a rekatolizációs törekvések miatt az erdélyi nemesek a magyarországi rendekkel összefogva II. Rákóczi Ferenc vezetésével 1703-ban fegyvert ragadtak a Habsburg-uralommal szemben. Rákóczi szabadságharcának 1703-as kezdetét követően olyan megfelelő státust igyekezett minél előbb szerezni magának, amivel mozgalmá nemzeti központból is legitimálódhatott. Ehhez kézenfekvő volt az erdélyi fejedelmi cím felvétele, amelyet ő jogos örökségének tartott.²³ Ezt az örökséget aztán rövidesen meg is szerezte: 1704. július 8-án a gyulafehérvári országgyűlés fejedelemmé választotta, majd ebből a választott fejedelmi státusból 1707. április 5-én, a marosvásárhelyi országgyűlésen a szabályos beiktatási procedúrákat követően lett hivatalosan is Erdély fejedelme.²⁴

Viszont Rákóczi tudatosan nem egyesítette Erdélyt a magyarországi területekkel, hanem formális jogi különállását fenntartotta, mivel az 1706. március 8–20. között tartott huszti országgyűlésen kimondták – a Habsburgoktól való elszakadás deklarálása mellett – Erdély önálló állami státusának helyreállítását a magyarországi részekkel együtt, mely államiséget Rákóczi állama, a magyar konföderáció elismert és garantált. Ezzel párhuzamosan döntöttek a két állam, azaz az Erdélyi Fejedelemség és Magyarország között létrehozandó konföderációról. A huszti konföderáció tehát csupán a két ország együttműködését, és nem egybeolvasztását deklarálta. Mindezeket a deklarációkat aztán 1707-ben párhuzamosan az ónodi, illetve a marosvásárhelyi országgyűlés hagyta jóvá.²⁵

A szabadságharc lezárásához vezető, 1711 elején Károlyi Sándor és Pálffy János között megkezdett béketárgyalásokon került elő ismét Erdély kérdése. Károlyi megszervezte Pálffy és Rákóczi személyes találkozóját, amely 1711. január 31-én Vaján létrejött. Itt Pálffy közölte Rákóczival, hogy I. József császár minden kikötését teljesíthetőnek véli – az Erdélyi Fejedelemség kivételével. Ez viszont nem volt Rákóczi részére tárgyalási alap, így a találkozó eredménytelenül zárult.²⁶ Rákóczi külföldre utazott tárgyalni, s közben Károlyi Sándor a Szatmárnémeti mellett található majtényi síkon letette a fegyvert, és az 1711. április 30-án megkötött szatmári békében visszahelyezték a Diploma Leopoldinumot, és ezáltal a Habsburgok uralmát Erdélyben.

A „kuruc közjátékot” követően a Gubernium kormányzati rendszerét visszaállították, és a Diploma Leopoldinum ideiglenesnek szánt szabályozása végleges formát öltött. A Diploma fenntartotta az erdélyi területeknek a Magyar Királyságtól történő különállását, s – az előző fejezetben kifejtett, 1733-ban véglegesített határok közt²⁷ – továbbra is fejedelemségként működött tovább. A bécsi udvar hosszú utat megtéve ért el eddig: a Magyar Királysághoz való visszacsatolás céljával igyekezett meg-megújulóan nemlétezőként felfogni az Erdélyi Fejedelemség önálló állami voltát, és a területi visszacsatolás alapkövetelésétől indulva eljutott az erdélyi államiság saját közvetlen vezetés alatti fenntartásáig, és habár ekkor lett volna lehetőségük a középkori magyar államegység helyreállítására, mégsem ezt az opciót választották. A Habsburg Birodalom keleti katonai sarokbástyájaként integrálták be Erdélyt államrendszerükbe.

Fontos leszögezni viszont, hogy az erdélyiek számára – sem 1690-ben, sem a későbbiek során – nem volt valódi választási lehetőség, hogy hová kívánnak tartoz-

20 Erdély története II. Budapest 1988. 884; Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 213–215; Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 174; Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 114–115. 12. lbj. I. Lipót birodalmi fejedelmi címet adományozó okiratát 1701. augusztus 31-én adta ki. Szabó Péter megjegyzi, hogy az 1707-es marosvásárhelyi országgyűlés határozatában ítélte el II. Apafi Mihályt ezért, egyben a Gubernium állandósulásáért is őt okolták. Lásd Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997. 117.

21 Ivánfi (Jancsik) Ede: *A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Részzeinek címei*. Pest 1869. 58.

22 Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 1915, XXXII. 147.

23 Emlékiratában megfogalmazza jogalapját: az 1645-ös linzi béke ratifikációja, illetve X. Károly Gusztáv svéd király és II. Rákóczi György fejedelem egyezsége („ha nagyapám utódait erőszakkal megfosztanák az erdélyi fejedelemségtől, a svéd korona tartozik őket negyvenezer tallérral segíteni és módot nyújtani arra, hogy hatezer svéd zsoldost fogadjanak”). Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 115.

24 Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 116; 118; Erdély története II. Budapest 1988. 900–901.

25 Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 117; Erdély története II. Budapest 1988. 906–907; Rácz Lajos: *Unió Erdellyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 62; Bővebben lásd Mezey Barna: *„Össze szerkesztett szövetségünknek kötele”: A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi szabadságharcban*. Budapest 2009.

26 Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010. 120.

27 III. Károly 1732. december 31-i resolúciója – amit a szebeni országgyűlés 1733. február 16-án iktat törvénybe – a következő területrendezést írja elő: Arad és Máramaros megye és Zaránd megye nyugati fele a Magyar Királysághoz, míg Kraszna, Közép-Szolnok megye és Zaránd megye keleti fele, valamint Kővár vidéke az Erdélyi Fejedelemséghez került. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918. 584–586.

ni. Csatlakozás helyett integráció: Erdély nem csatlakozik a Habsburg Birodalomhoz, hanem a nálánál katonailag sokkal erősebb Habsburg Birodalom integrációra kényszeríti, amit de facto csak tudomásul vehetnek az erdélyiek. Mind az 1699-es karlócai béketárgyalásokon, mind a Rákóczi-szabadságharc idején – a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti békeszerződést is beleértve – nem mutatkozik meg olyan nemzetközi erő, amely el tudná érni a kis fejedelemség viszonylagos politikai önállóságának megtartását – az Erdélyi Fejedelemség immáron nem számít külpolitikai tényezőnek a nemzetközi szinten. A fejedelemség vezető elitje mindössze csak annyit tud elérni, hogy az integráció feltételei Erdély számára a lehető legelőnyösebben határozzódjanak meg.²⁸

A fejedelemség a török korszakban valós belpolitikai önállósággal rendelkezett, viszont 1690 után a Habsburg központi kormányzat hozta meg a legfontosabb belpolitikai döntéseket, így a laza függésből erős központi irányítás lett, amelyre az erdélyi politikai elitnek csak korlátozott befolyása volt. Mindez megmutatkozik abban a tényben, hogy az erdélyi kormányzati szervek tisztségviselőire ugyan formálisan a rendek tesznek javaslatot, viszont a Habsburg uralkodó nevezi ki a tisztségviselőket – gyakran a rendi jelölés teljes figyelmen kívül hagyásával.²⁹

Az Erdélyi Fejedelemségnek a Habsburg Birodalomba történő betagolódása tehát két lépcsőben történt: a belső, alkotmányjogi szuverenitás alapján 1690-ben, a Diploma Leopoldinummal, míg a külső, nemzetközi jogi szuverenitás alapján pedig az 1699-es karlócai béke előírása szerint.

Az 1699-es karlócai béketárgyalások Habsburg–oszmán fordulónál éppen az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos kérdések bizonyultak a legneuralgikusabb pontnak. A császári delegáció álláspontja megmerevedett, és Erdély kérdésében egy tapodtat sem engedtek, sőt, Bécs számára olyannyira prioritást élvezett a kérdés, hogy még az oszmán kívánságok szerint a fennhatóságuk alatt maradó temesvári vilájet törökök által kért területi igényeinek is zöld utat adtak, pedig a tényleges katonai helyzet alapján akkor a kért területek egy csomó erősség császári kézen volt.³⁰ A karlócai béke pontjai közé végül Erdély kapcsán a következő került be: „Erdély a császáré: Podóliától Havasalföldig a hegyláncokkal együtt, melyek a háború előtti régi határvonalat alkották. Havasalföldtől a Maros folyóig szintén a hegyláncokkal rögzítsék a régi határvonalat.”³¹

28 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 456–457.

29 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 457.

30 A Habsburg delegáció pozícióját jól szemléltetik I. Lipót 1698 októberében, egy török felterjesztés kapcsán írott sorai: „A császári fegyverek által elfoglalt és ősi jogon megszerzett Erdély a továbbiakban maradjon ő szent császári és királyi felsége védnöksége alatt, ott az ottomán Portának ne maradjon vissza semmiféle jogi illetékessége”. F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. PhD doktori disszertáció. Budapest 2008. 62. A karlócai békéből való kirekesztettség sérelme sokáig fájó seb, amit bizonyít II. Rákóczi Ferenc azon véleménye, amit az európai közvélemény tájékoztatására szánt kiáltványában szabadságharca egyik indokaként jelölt meg: „sine nobis de nobis concluditur” – azaz Karlócán nélkülünk döntöttek rólunk. R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013. 18.

31 F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét*

Erdély új közjogi státusza így hasonlatos lett egy Habsburg-birodalmi örökös tartományéhoz, mivel a fejedelemség igazgatási szempontból a Magyar Királyságtól elkülönítve, cím szerint a Magyar Korona országaként feltüntetve, de államiságát megtartva, a Habsburg uralkodó főhatalma alatt, a Habsburg Birodalom önálló tartományaként fungált. Nemzetközi jogi szempontú helyzetét jelzi, hogy a külkapcsolatokban az önálló erdélyi fejedelmi címet továbbra is használták a Habsburgok. Mivel a Habsburg-uralkodók magyar királyi címük birtokában válhattak erdélyi fejedelemmé, ez a két ország – Magyarország és Erdély – között egy formai látszategység képét mutatja, mivel mindkét államot a Szent Korona jogán birtokolta az uralkodó, viszont a gyakorlatban állandóvá válik a két ország egy uralkodó alatti külön kormányzása, elkülönült kormánysszerveken keresztül.³²

A Habsburgok viszont nehéz helyzetbe kerültek I. József 1711-es férfi örökös nélküli halálával. Az 1703. szeptember 12-i családi megállapodás (pactum mutuae successionis) alapján a Habsburgok valamennyi országát és tartományát ugyan Károly főherceg örökölte, aki VI. Károly néven német-római császár, III. Károlyként pedig magyar király lett, de neki nem volt fiúgyermek. Mindezek alapján a Habsburg-család 1713. április 19-én kibocsátotta „házi” öröklési rendjét, ami kimondta a leányági örökösödést, valamint deklarálta, hogy a Habsburgok valamennyi országa és tartománya együttesen és elválaszthatatlanul birtokolandó. Ez a Habsburg-családi törvény volt a Pragmatica Sanctio („gyakorlati rendezés”), melynek hatályát ki kívánták terjeszteni valamennyi általuk uralt területre – így Erdélyre is.³³ 1722. március 30-án az erdélyi országgyűlés – a magyarországi országgyűlés e tárgyú összehívását megelőzően – el is fogadta a Pragmatica Sanctiót.³⁴

Közjogi szempontból viszont felmerült az a probléma, hogy a Diploma Leopoldinum után az 1744-es országgyűlési törvényekig hozott erdélyi országgyűlési határozatok – így az 1722-es Pragmatica Sanctio is – nem tekinthetők (az 1714-es és az 1733-as kivételével) szabályos törvénycikkeknek, mert vagy az uralkodói szentesítés hiányzott, vagy csak egyszerűen a rendek nevében vagy a gubernátor megerősítése mellett alkották meg azokat.³⁵

A Pragmatica Sanctio alapján 1740-ben trónra lépő Mária Terézia lesz aztán az a Habsburg-uralkodó, aki az 1744-ben alkotott több törvénycikkkel jogilag stabilizálta az Erdélyi Fejedelemség közjogi viszonyait.

Az 1744 januárjában záruló nagyszabedű országgyűlésen Mária Terézia törvényekbe, ún. articuli novellaresekbe („újabb törvénycikkek”) foglaltatta a III. Károly idejében hozott közjogi jellegű országgyűlési végzéseket, s ezeket újakkal is kiegészítették. Az 1744-ben megalkotott törvények lettek a Habsburg-uralom alá került Erdély alaptörvényei.

követően (1699–1701). PhD doktori disszertáció. Budapest 2008. 77. A béke cikkelyeit közli Szita László, Gerhard Seewann: *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699*. Pécs 1999. 214–222.

32 Rácz Lajos: *Unió Erdéllyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetesek 1848-ról*. Budapest 2001. 62–63.

33 Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 1915/XXXII. 145–146.

34 Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 1915/XXXII. 149–150.

35 Márkus Dezső (szerk.): *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest 1900. 12.

Az 1744-es articuli novellaresek³⁶ közül a következő törvényeket emeljük ki:

– 1744. évi I. erd. Tc: A felséges ausztriai ház uralmának az erdélyi fejedelemség részéről való elfogadásáról és a török portával való összeköttetést megállapító törvények eltörléséről;³⁷

– 1744. évi II. erd. Tc: A fejedelmválasztás jogának eltörléséről;³⁸

– 1744. évi III. erd. Tc: A felséges ausztriai ház mindkét ága örökösödési jogáról és utódlásáról;³⁹

– 1744. évi IV. erd. Tc: Az alattvalói esküről, melyet Erdély rendjeinek kell letenniük.⁴⁰

Ezekben az 1744-es erdélyi törvényekben nem szerepel, hogy a Habsburgok mint magyar királyok a Szent Korona jogán erdélyi fejedelmek, pedig ezt egy 1741-es magyar országgyűlési törvény – az uralkodónő által is szentesítve – kimondta. Ugyancsak semmilyen Erdély és Magyarország közötti közjogi kapcsolatra való utalás nem szerepel azon oklevélben, amit 1765. november 2-án adott ki Mária Terézia, s ebben az okirathat Erdély nemzetközi közjogi rangját előkelőbbé téve Erdélyt Nagyfejedelemségi státuszba emelte, s innentől kezdve ez a cím rögzült a Habsburg-uralkodók titulussai között.⁴¹ A dokumentumban hangsúlyosan szerepel, hogy Erdély egyetlen országgal sincs semmilyen alárendeltségben, kizárólag a nagyfejedelemtől függ, aki az országot saját törvényei alapján és az erdélyi hatóságok által kormányozza. A nagyfejedelemtől uralkodásának jogcímeiként az okirat az uralom legfőbb jogát (summum imperii ius) jelöli meg, ami azzal teremthető meg, hogy Erdély elismerte uralkodóját.⁴²

36 Az 1744 és 1868 közti erdélyi országgyűlési törvények viszont már rendelkeztek minden előírt törvényes kellékkel, s ezeket összefoglaló néven szokás „articuli novellares”-eknek, azaz „újabb törvénycikkek”-nek hívni. Márkus Dezső (szerk.): *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest 1900. 12.

37 „Mi, az erdélyi fejedelemség három nemzetből álló összes karai és rendei, közös akarattal és beleegyezéssel ennek az erdélyi fejedelemségnek mindazon törvényeit, végzéseit és statútumait [...] a melyek bármiképpen a török portával való egybekötést mutatják, a jelen törvénycikkely erejénél fogva felhagyjuk, eltörljük és megszüntetjük, és az erdélyi törvénykönyvből kitörljük, semmisenek, elavultaknak és eltörlötteknek határozzuk és kijelentjük, hogy azokat, mint már előbb is önkéntesen eltörlöttek, az Approbaták és Compilaták neve alatt a szentséges hitlevéllel megerősítetteknek, nem tekintjük.”

38 „A bármely időben készített és közzétett egyéb okleveleket, amelyek a szabadválasztást vagy a választási jognak a fentartását, följánlását avagy átengedését hallgatólag vagy kifejezetten tartalmazzák, [...] azokat mint a közbiztonságra veszedelmeket egyaránt felhagyjuk, eltörljük és megszüntetjük és az erdélyi törvénykönyvből kitörljük és semmisenek, nem írottaknak, meg nem állapítottaknak, nem tárgyaltaknak és egység útján létre nem jötteknek mondjuk és nyilvánítjuk.”

39 „Az erdélyi fejedelemségnek három nemzetből álló összes karai és rendei, eme fejedelemségnek az 1722-ik évi [...] országgyűlésén [...] márczius 30-án egyhangulag és egyező akarattal a maguk és utódaik számára örökre elfogadták és erről az ünnepélyes oklevelet, mit 'Pragmatica Sanctio' vagyis országzás törvényét, [...] a királyi felség igen kedvelt szentséges császári atyjának az 1723-ik évi december 30-án kelt megerősítése és végre ugyancsak ezen fejedelemség 1724-ik évi február 24-iki közönséges országgyűlésén történt ünnepélyes kihirdetése és elfogadása után, törvénykönyvünkbe iktatandónak nyilvánították [...] a jelen cikkelylyel örökös és változhatatlan törvény gyanánt beiktatjuk, megerősítjük.”

40 „Az erdélyi fejedelemség karai és rendei Ő szent felsége törvényes örököseinek és utódainak [...] a tartozó hűségi esküt [...] a szokott módon le fogják tenni);

41 Ivánfi (Jancsik) Ede: *A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Részeinek címerai*. Pest 1869. 58; Köpeczi Sebestyén József: *Erdély címere*. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély*. Budapest 2004. 80.

42 *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 388–389.

Erdély státusa 1791-ben jogilag tovább egyértelműsödik.

– Az 1791. évi VI. erdélyi törvénycikk („Erdélynek Magyarországgal való kapcsolatáról és ennek a nagy fejedelemségnek saját, és semmi más országnak alá nem vetett alkotmányáról”) Magyarország és Erdély viszonyát és Erdély önálló államiságát igyekszik közjogilag pontosítani. A törvény előírása alapján „Erdélyt, mint Magyarország szent koronájához tartozót, mind Ő szent felsége, mind a felséges ausztriai házból következő utódai, mint Magyarország törvényes királyai, Magyarországgal ugyanazonos uralkodási és utódlási jogon fogják hatalmukban tartani, és mint olyant, a melynek saját és semmi más országnak alávetett alkotmánya van, saját törvényei és törvényesen megerősített rendszabásai, nem pedig más örökös tartományok szabályai értelmében fogják kormányozni”. Vagyis a Habsburgok itt már törvényben ismerték el, hogy Erdélyt magyar királyként, a Szent Korona jogára alapítva bírják, viszont ez nem változtatott de facto a két ország külön kormányzatán.⁴³

– Az 1791. évi XVI. erd. törvénycikk („A mi a nemesi jogokat illeti, azokat Magyarország és az erdélyi fejedelemség nemesi és honfiai viszonyosan és egyenlően élvezik”) a különállásból következően az indigenátus, vagyis az erdélyi honosság kérdését szabályozza. A törvényben a helyzet rendezésére kimondták, hogy miután „az erdélyi fejedelemség Magyarországgal egy és ugyanazon királyi hatalmának van alávetve és a mi a nemességet illeti, ugyanazon sarkalatos törvényekkel él...ennélfogva a nemesek és honfiak állapotára és szabadságára nézve” viszonyosság lép életbe a két állam között.

A két törvény előírásai Magyarország és Erdély közjogi viszonya perszónálunióként való felfogására utalnak, mivel azok a megfogalmazások, hogy „Magyarországgal ugyanazonos uralkodási és utódlási jogon fogják hatalmukban tartani”, illetve „az erdélyi fejedelemség Magyarországgal egy és ugyanazon királyi hatalmának van alávetve” jelentése az, hogy a két állam közjogi viszonya perszónálunió.⁴⁴

5.2.2. Erdély központi kormányzata a Habsburg-időkben

A Habsburg Birodalom számára Erdély a birodalom keleti sarokbástyája a törökkel szemben, ezért Bécsnek a területtel kapcsolatban az volt a stratégiája, hogy Erdélyt erős katonai kontroll alatt tartva a Habsburg-uralom stabilitása számára megfelelő belső állapotokat kell teremteni. A Rákóczi-szabadságharc alatt a Habsburg-oldalon kemény katonai uralom volt Erdélyben, s a kuruc fegyverletételt (1711) követően a székelyleket – akiknek katonáskodási kötelezettségét a Diploma Leopoldinum amúgy rögzítette⁴⁵ – 1711 után lefegyverezték. Az erdélyi katonaság így csak a birodalom egységes zsoldos haderejét jelenti, nincs immáron saját katonai hadereje a fejedelemségnek. A nyers katonai erőn alapuló kormányzás az 1720-as években csökken, majd

43 Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. Erdélyi Múzeum. 1915/XXXII. 159.

44 Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. Erdélyi Múzeum. 1915/XXXII. 157; *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 389; Rácz Lajos: *Unió Erdellyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 63.

45 „XIII. A szabad székelylek közterheket nem viselnek, hanem a haza védelmére, saját költségükön katonáskodnak.”

az 1730-as évek elején a birodalom irányító elitjének „katonai pártja” kísérletet tett a teljes katonai uralom megteremtésére Erdélyben, amely végül – nem kis mértékben az Erdélyi Udvari Kancelláriát akkoriban vezető Bornemissza János erdélyi alkancellár erőfeszítése következtében – nem valósult meg.⁴⁶

Erdély külön kormányzata a birodalmon belül úgy alakult ki, hogy egyrészt tovább éltek az erdélyi közigazgatás bizonyos tradicionális, 1690 előtti elemei (például alsó- és középszintű igazgatás), másrészt – főként a felsőfokú igazgatási szervezetre – a Habsburg-uralkodók a más birodalmi területeik tekintetében alkalmazott struktúrákat használták.

Az önálló fejedelemség 1690 előtti időszakában a kormányzat egyik fő szerve a Fejedelmi Tanács volt, mely a Habsburg-uralom alatt lényegében megszűnt. A központi kormány szerv – a Fejedelmi Tanács jogutódjának számító – Gubernium (kormányzóság, későbbi magyar nevén főkormányzók), amely a közigazgatás és bíráskodás országos irányító szerve. A kuruc idők elmúltával, 1712–13-ban állították helyre integritását, viszont az erdélyi rendek jelölését figyelmen kívül hagyva nevezte ki gubernátornak a császár Kornis Zsigmondot. A Diploma Leopoldinumban meghatározott ún. „sarkalatos tisztségek” közül a Habsburgok csak ezt az egyet töltik be folyamatosan, pedig a dokumentum előírta az ország generálisának, az Erdélyben működő főkancellárnak és a kincstárnoknak a tisztségét is. Ezek csak inkább elvi tisztségek maradtak, a gyakorlatban hosszú időszakokon keresztül nem neveztek ki senkit e pozíciókra, s ezzel a bécsi központi kormányzat lényegében kivonta az erdélyi rendek ellenőrzése alól a hadügyet és a kincstári igazgatást.⁴⁷

A Gubernium – akárcsak a fejedelmi tanács – nem ülésezett állandóan. Működése az 1700-as évek közepére vált állandóvá és rendszeressé, s a hivatali rendjét 1754-ben szabályozta az uralkodó egy rendelettel.⁴⁸ Ülései részben az országgyűlésekhez kapcsolódtak, s ekkor a tanácsosok ugyanúgy együtt voltak a gyűlés helyén, mint korábban a fejedelmi tanácsurak. Országgyűlési időszakon kívül a Gubernium ad hoc ülészeket tartott. 1698 elején alakul ki a „helyettesítés” (Substitutum Gubernium) gyakorlata, mely szerint a gubernátor és a kancellár távolléte esetén a jelen lévő rangidős titkár írja alá a rendelkezéseket. A helyettesítés nem terjedt ki új bíráskodási vagy közigazgatási ügyek tárgyalására, ilyen ügyekben történő döntéshozatalra, uralkodói előterjesztés megalkotására, hanem főként a korábbi döntések végrehajtásának intézése volt a fő feladata. A helyettesítő tanácsosoknak meg kellett küldeniük ügyintézésük naplóját a gubernátornak és a kancellárnak. Jelentősebb ügyekben közvetlenül a gubernátorhoz kellett fordulniuk írásbeli utasításért, illetve ilyen esetekben sokszor a Gubernium székhelyére – amely 1696-tól kezdve Gyulafehérvár, a kuruc időköt követően pedig Nagyszeben – hívták személyes eljárásra.⁴⁹ A tanácsosokat elvileg

az országgyűlés jelölte és az uralkodó nevezte ki, s kifejezetten ügyeltek az erdélyi specifikumra: a három natio (magyar, székely, szász), valamint a négy bevett vallás (katolikus, református, evangélikus, unitárius) képviselői arányosan vettek részt a tanácsban. Három tanács tag pozíciója okán (katolikus püspök, szász comes, főhadparancsnok) került a testületbe.⁵⁰ A Guberniumot II. József alatt átszervezték, majd az 1848-as első uniós törvény 1848. május 29-én megszüntette, s utána 1860. október 20-án Ferenc József októberi diplomája szervezi újjá, s egészen 1869. május 1-jéig, Magyarország és Erdély egyesülésének királyi szentesítéséig működött, s ekkor végképp megszűnt.

A hadseregirányítást központi kézben tartják: a Nagyszebenben lévő erdélyi hadseregpáncsnok, a generális közvetlenül Bécsnek, a Haditanácsnak volt alárendelve, őt semmilyen jogcímen nem utasíthatták az erdélyi kormányzati szervek, s ezzel egy kettős, polgári és katonai irányítás alakult ki a fejedelemségben. Ennek a „biztosítéknak” a továbbélését bizonyítja, hogy a szabadságharc 1849-es leverését követő országos katonai igazgatás idején a keleti országrészek katonai főparancsnoksága ismét Nagyszebenben van, s ugyanez a helyzet 1867 után is, amikor a katonai körzeteket felosztják, s Erdély önálló katonai kerület lesz – szebeni parancsnoksággal.⁵¹

Az Erdélyben állomásozó katonaság ellátásának, elszállásolásának ügyét és az adóigazgatást (hadiadó, igazgatási tisztviselők fizetésére kivetett adó) intéző szervezet volt az Országos Főbiztosság, amelyet az országos főbiztos vezetett, és nagyszebeni központtal működött.⁵²

A kincstári igazgatás munkáját az örökös tartományokból való szakemberek véggezték az Udvari Kamara alá rendelve. 1742-ben felállítják az Országos Számvevőseget, élén az országgyűlési jelöltek közül az uralkodó által kinevezett főszámvevővel.

Az Erdélyben működő főkancellár funkcióját hosszú időn át nem töltik be. 1742-ben egy uralkodói rendelet átnevezte a főkancellárt országos vagy tartományi kancellárnak, hivatalát pedig Országos vagy Tartományi Kancelláriának hívták, ami lényegében a Gubernium kiadóhivatalaként funkcionált. Az országos kancellár erdélyi főméltóságnak számított, és tagja volt a Gubernium tanácsának.⁵³ A lényeges kancelláriai munkát a gyakorlatban a már említett, az 1693-as Alvincziana Resolúcióval létrehozott, Bécsben székelő Erdélyi Udvari Kancellária látja el. Az Erdélyt irányító központi hierarchia csúcsán állt a Habsburg Birodalom „minisztertanácsának” erdélyi tagozata (Ministerialkonferenz in rebus Transsylvanicis).

A Habsburgok létrehozta Erdélyi Udvari Kancellária (továbbiakban: Kancellária) nem az Erdélyi Fejedelemség alatt működött kancellária átalakított formája, hanem a Habsburg Birodalomhoz tartozó országokat irányító udvari kancelláriák mintájára építették fel szervezetét. A birodalmi központi igazgatásában kialakult gyakorlat szerint az illető országoknak udvari kancelláriái vannak, amelyek az uralkodó elé jutó ügyeket előkészítik a közvetlen referálásra vagy valamelyik Ministerialkonferenzben való előzetes megtárgyalásra. A Kancellária vezetője az alkancellár volt, s e főhivatal legfontosabb

46 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 386–398. A katonai uralom kiteljesítésének kísérletéről bővebben lásd Trócsányi Zsolt: *Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739)*. Századok, 1983. 983–1014.

47 *Erdély története II*. Budapest 1986. 972–973; Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 219–220.

48 *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 479.

49 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988. 231–233.

50 *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 480.

51 Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992. 174–175.

52 *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 481–482.

53 *Magyarország története 1690–1790*. I. Budapest 1989. 480–481.

feladata egyfelől az erdélyi főkormánysszék (Gubernium) ellenőrzésében, másfelől a főkormánysszék és az uralkodó közötti hivatalos érintkezés bonyolításában állt.⁵⁴

A Gubernium által előkészített, különféle ügyekre vonatkozó rendeleteket, felterjesztett kérdéseket a kancelláriai ügymenet során megvitatták, s az egyszerű szótöbbséggel kialakított kancelláriai álláspontot juttatták el az uralkodóhoz anélkül, hogy a tárgyban tovább egyeztettek volna az erdélyi főkormánysszékkel. A császár az Erdélyre vonatkozó rendeleteit az alkancelláron keresztül juttatta el a Guberniumhoz, amely ezt az eljárást – tehát hogy az uralkodó nem közvetlenül érintkezik velük, hanem a Kancellária közbeiktatásával – meg-megújulóan sérelmezte. További guberniumi sérelem tárgya volt a kancelláriai tisztviselők kinevezésének gyakorlata, azt ugyanis az uralkodó végezte el az erdélyi főkormánysszék ajánlásait meghallgatva, de sok esetben nem tartva magát azokhoz.⁵⁵

A Kancellária csekély súlyát mutatja, hogy hatásköre névleges és szűkebb volt a többi alkancelláriáénál, például a Magyar Udvari Kancelláriánál. A nagyobb súlyú ügyeket nem közvetlenül az uralkodónak, hanem a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis-nak kellett felterjeszteni további vitára. Ennek ülésén kezdetben maga az alkancellár sem jelenhetett meg (a jelenléte Bornemissza János 1717–42 között regnáló alkancellár harcolta ki), és a Kancellária sokszor csak utólag értesült a kompetenciájába tartozó ügyek kimeneteléről. A Kancellária helyett a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis-nak volt javaslattevési joga a császár felé az erdélyi országgyűlés helyére, időpontjára, tagjaira, az évi adó mennyiségére, országos főtisztsegek betöltésére, törvényjavaslatok elfogadására vagy visszautasítására stb.⁵⁶

1782-ben II. József egyesíti az Erdélyi és a Magyar Udvari Kancelláriát, amely a császár halálát követően 1791-ben újra szétválasztásra került. 1848-ban az Erdélyi Udvari Kancelláriát megszüntették, majd Ferenc József császár 1860-ban az Októberi Diplomával újra életre hívta, míg végül a Kancelláriát egy 1867. február 17-én kelt, Haller Ferenc kancellárhoz intézett császári leirat szüntette meg végleg.

Az 1760-as években Erdély vonatkozásában is megjelentek az abszolutisztikus kormányzati módszerek. 1761-től 1790-ig nem hívtak össze Erdélyben országgyűlést, majd 1762 közepén a katonai és a polgári igazgatás egy kézbe került, ugyanis a főhadparancsnok átvette a Gubernium vezetését királyi biztosi rangban, amire 1711 óta nem volt példa Erdélyben. Az Erdélyi Udvari Kancellárián 1775-ben két örökös tartományokból származó tanácsost neveztek ki, akik – az igazságügyet kivéve – minden lényeges ügykör intézésére hatáskört kaptak. A kincstartóság intézményét fenntartották ugyan, de vezetőjének 1770-től nem erdélyit neveztek ki.⁵⁷

Jelentős katonai igazgatási reformként Mária Terézia elrendelte a határőrség felállítását, ami logikusan következett Erdélynek a birodalmon belüli elhelyezkedéséből. A határőrség a sok pénzbe kerülő hivatásos katonaság helyett szerveződött meg azzal a szándékkal, hogy a letelepített katonákat vagy határszéli parasztokat bi-

zonyos szabadságok fejében katonáskodásra, elsősorban határvédelemre kötelezzék. A határőrség szervezése részben a székelységből történt, részben Fogaras vidékén, Hunyad megyében és a Királyföld egyes területein. A székelységnek erre bizonyos közjogi alapot adott a natióknak a Diploma Leopoldinumban is rögzített katonáskodási kötelezettsége. A határőrség szervezése 1762 áprilisában indult azzal, hogy a királynő teljes hatalmú királyi biztossá nevezte ki Adolf Nikolaus Buccow tábornokot, s megbízta három székely és két román határőrezred felállításával. Vontatottan haladt a szervezés, a székelyek a határőri szolgálat fejében régi szabadságaik visszaállítását, kizárólagos erdélyi szolgálatot és saját tisztjeik alatti katonáskodást követeltek. A királynő mindezeket a követeléseket azzal szerette volna leszerelni, hogy 1763. január 6-i rendelete szerint csak az önként jelentkezőket vegyék fel határőrnek. Mária Terézia 1763. október 8-i pátensében aztán meghatározta a határőrök jogállását: zsoldot kapnak a szolgálati idejük alatt, békében adójuk egyharmadától, háborúban egész adójuktól mentesek, és csak az útépités a közmunka-kötelezettségük.⁵⁸ A székelyek petíciókkal, küldöttségek útján igyekeztek lebeszélni a császári tiszteket az összeírásokról. A feszült helyzet aztán tragédiához vezetett (1764. január 7.: „madéfalvi veszedelem”), viszont a brutális fellépés következményeként a székely székek lakossága az ágyúkkal felvonuló császári katonaság előtt végül letette a hűségesküket, az összeírók pedig 1764 során felállították a királynő által kért székely ezredeket, s határőrezredeket szerveztek még Naszód vidékén és a déli, nagyrészt románok lakta határvidéken is.⁵⁹

A Mária Teréziát követő II. József császár (1780–1790) felvilágosult abszolutista uralma Erdély kormányzatában is nagyfokú változásokat eredményezett. A központosítás jegyében két fontos összevonás történt. A Guberniumot egyesítették a kincstartósággal oly módon, hogy egyrészt létrejött egy közigazgatási és kincstári országos hatóság (Gubernium in Politicis et Cameralibus), de nem rendelkezett teljes joghatósággal, mert nem kapta meg a só-, ércbánya- és pénzverésügyet, másrészt kialakítottak egy fellebbviteli országos bíróságot (Gubernium Judiciale). Mindkét szerv a gubernátor irányítása alá tartozott. A császár másik központosítási intézkedése az Erdélyi és a Magyar Udvari Kancellária egyesítése 1782. május 27-én.⁶⁰ A két kancellária egyesítése azonban csupán igazgatási összeolvadás volt, közjogi értelemben nem eredményezett uniót a Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség között – fennmaradt az erdélyi közjogi különállás.⁶¹

II. József a közigazgatási területi beosztás reformja keretében 1783. november 26-tól kezdődően 10 megyét alakított ki az addig meglévő 11 magyar megye és 2 vidék, 5 székely szék, 9 szász szék és 2 vidék helyett, majd 1784-ben 11 megyére osztották Erdély területét, s ezzel egyidejűleg megszüntették a natiók rendszerét is. A reform utolsó lépcsőfokaként 1786 januárjában kerületi biztosságokat szerveztek: a megyéket 3 kerületbe tagolták Szeben, Fogaras és Kolozsvár székhellyel, élükön a kerületi biztosokkal.

54 Formailag nem állt a Gubernium felett a Kancellária, a gyakorlatban viszont ténylegesen felügyelte. *Magyarország története 1690–1790. I.* Budapest 1989. 477.

55 Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740.* Budapest 1988. 233–241.

56 *Erdély története II.* Budapest 1986. 973.

57 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1027–1028.

58 *Magyarország története 1690–1790 I.* Budapest 1989. 490–491.

59 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1028–1032.

60 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1100–1101.

61 Rácz Lajos: *Unió Erdéllyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út.* In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténeti tanulmányok 1848-ról.* Budapest 2001. 63.

Az uralkodó hírhedt nyelvrendelete Erdélyre is kiterjedt. 1784. november 1-jétől a Magyar-Erdélyi Udvari Kancellárián, 1785. november 1-jétől a törvényhatóságokban és a városokban bevezették a német hivatali nyelvet. A kormányhatóságoknál és a törvényhatóságokban a bevezetés időpontjától fogva a német nyelv ismerete az alkalmazás feltételévé vált, míg a kisebb egyházi és világi tisztségeknél 1787-től követelték meg a német nyelvtudást. E rendelkezéseket még egy oktatásügyi előírással is megtámogatták: 1784. november 1-jétől a középiskolába nem vehettek fel olyan tanulót, aki nem bizonyította, hogy olvas és ír németül. A császár 1790-es halála előtt ezeket a rendeleteit visszavonta, s ennek következtében eltűntek a kerületi biztosságok és a megyerendszer. József császár rendeleteinek annyi maradandó hatása biztosan volt, hogy az erdélyi magyar nacionalizmus megerősödött.⁶²

5.2.3. Az országgyűlés

Az országgyűlés strukturálisan ugyanolyan volt az 1690 utáni időkben, mint az önálló fejedelemség korszakában. Az egykamarás országgyűlés jogállását, szervezetét és működését az 1791. évi X. és XI. erdélyi törvénycikkelyek („Hogy országgyűlést évenként kell tartani”) foglalták rendszerbe. Az 1791-es törvénycikkek szerint az országgyűlést a királyi főkormányzók (Gubernium; résztvevő a gubernátor, a tanácsosok, sőt a titkárok), új elemként az unitus püspökök, a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent követe, a korszak végén a kolozsvári jezsuita rektor, tetszőleges számú regalista, a királyi tábla, a vármegyék, vidékek és székely székek főtisztjei, a királyi hivatalosok, a vármegyék és magyar vidékek, valamint a székely és szász székek és vidékek, valamint a szabad királyi városok és városainak (az úgynevezett taxális helyeknek) a követei alkották. A meghívás mindig csak egy országgyűlésre szólt. A gubernium tagjai nem rendelkeztek szavazati joggal, és a főkormányzók nem változtathatta meg az országgyűlés határozatát.⁶³

Az 1791. évi VII. erdélyi törvénycikkely („A fejedelemmel és rendekkel közös törvényhozó hatalomról”) szerint a törvényhozó hatalmat a nagyfejedelemnek és az országgyűlésnek közösen kellett gyakorolnia. Az uralkodó személyesen nem jelent meg az erdélyi országgyűléseken, hanem teljhatalmú királyi biztosok (regius commissarius plenipotentiarius) képviselték őket, akik felolvasták a fejedelmi előterjesztéseket, közvetítették az udvarból érkező leiratokat.⁶⁴

Az üléseken az önálló fejedelemség korszakában nem érvényesült a szótöbbség elve, és ez így maradt az 1690 utáni országgyűléseken is. Az erdélyi országgyűléseken tárgyalta ügyek két nagy kategóriára oszthatók: az uralkodói előterjesztések, valamint a rendek sérelmeinek vizsgálata. Az ügyek tárgyát tekintve főként az adóval kapcsolatos kérdések voltak a meghatározóak, de közigazgatási, jogszolgáltatási, gazdasági és vallási ügyek, perek tárgyalása, továbbá az indigenák honfiúsítása is szerepeltek a gyűlések napirendjén.⁶⁵

62 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1101–1103.

63 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1011.

64 *Magyarország története 1690–1790 I.* Budapest 1989. 430.

65 *Magyarország története 1690–1790. I.* Budapest 1989. 431.

Az országgyűlés működésében általában az uralkodó szava volt a döntő, előterjesztéseinek keresztül meghatározta a gyűlésen tárgyalandó témákat, amelyek között szép számmal akadt valódi reformjavaslat is. Erdélyben az önálló fejedelemség korszakától kezdődően jellemző vonás, hogy az uralkodó kezdeményezi és aztán meg is valósítja a progresszív, átalakítást és fejlődést hozó javaslatokat. Ahogy az előzőekben láthattuk, az alapvető kormányzati reformokra már I. Lipót idejében sor került, ezeket III. Károly és Mária Terézia folytatta és formálisan az országgyűléssel legitimálta intézkedéseit. Ez az uralkodói aktivitás magyarázza az 1711 és 1761 közti országgyűlések nagy számát, viszont a rendek ezekhez a javaslatokhoz általában belenyugvó, passzív elfogadással viszonyultak.

Ezt az állapotot elősegítette az a sokféle eljárásjogi lehetőség, aminek segítségével az uralkodó többféleképpen is megkerülhette a számára kellemetlen rendi határozatok végrehajtását: nem erősíti meg a törvényt, rendeleti úton vezeti be a rendek által visszavetett javaslatokat, vagy csak akkor veszi figyelembe a rendi álláspontot, amikor ennek politikai szükségessége nyilvánvaló. Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a rendek politikai aktivitása leginkább a sérelmi politikában merült ki. A sérelmek témaköre változatos, beletartozott az árak, mértékek, bérek szabályozásának sorozatos (de eredménytelen) követelése vagy a kincstári javak valóban káros bérleti rendszere elleni fellépés, de leggyakrabban a katonaság visszaéléseit sérelmezik, például a rendek követelték, hogy az Erdélyben megtelepedő obsitos katonák (más német és szerb bevándorlókkal egyetemben) a törvényhatóságok alá tartozzanak.⁶⁶

Az erdélyi országgyűlés rendelkezett egy olyan, igazgatási jellegű funkcióval, ami a magyarországi országgyűlés jogkörébe nem tartozott bele. Ez a jog a különböző kormányzati tisztségekre való országgyűlési jelölési jog volt, amely Erdély sajátos közjogi viszonyaiban leledzett, még az 1690 előtti önálló fejedelemség korában alakult ki, és a Habsburg-uralkodók is megtartották. A jogintézmény speciális erdélyi közjogi sajátossága szerint három bevett nemzete mellett négy bevett vallással rendelkezett, s a bevett nemzetek és vallások tagjai osztoztak, gondosan és pontosan meghatározott arányban, az államkormányzat különböző tisztségein. Ezt az osztozkodást a fejedelemnek is tiszteletben kellett tartania, s a procedúra jogilag szabályozott formája volt az országgyűlés tisztségekre történő jelölési joga. Ezt a jelölést az uralkodó elé terjesztették, aki viszont nem volt kötve hozzá, és sok esetben eltért tőle, amikor saját emberét nevezte ki az adott pozícióra.⁶⁷

Tévére vezetne ennek az országgyűlési jelölési jognak olyan magyarázatot tulajdonítani, mintha ez az erdélyi rendek erejét és jelentőségét mutatná az uralkodóval szemben. Az igazság pont a fordítottja: az erdélyi rendek gyengék maradtak a Habsburg-korszakban is. Ennek oka ugyanaz volt, mint az önálló fejedelemség időszakában. Az egyházi és világi nagybirtokok viszonylag jelentéktelennek számítottak, és az ezeken alapuló, független és nagy vagyonú főnemesség hiánya volt a gyengeség legfőbb oka. Erdélynek ugyan volt főnemessége, az országgyűléseken jelentős szerepet is játszott, de nem annyira kiemelkedő, mint a magyarországi. Ebben a speciális erdélyi közjogi

66 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1013–1014.

67 *Magyarország története 1690–1790 I.* Budapest 1989. 431.

jelleg, a natiók rendszere is hátráltatta, hiszen a politikai szerepvállalás a magyar köznemesség, székely előkelők és a szász polgárok között oszlott meg. Ehhez a rendi gyengeséghez hozzájárult a sokféle valláshoz tartozás is, s mindennek alapján a Habsburg-uralkodók sokkal könnyebben boldogultak az erdélyi, mint a magyarországi rendekkel.⁶⁸

A korszak magyarországi és erdélyi rendiségének különbsége abban is tetten érhető, hogy a magyar rendek ragaszkodtak a teljes állami függetlenség és kormányzati önállóság fikciójához. Ellenben Erdély rendjei belenyugodtak abba, hogy az idegen uralkodónak idegen tisztviselői és idegen kormány szervei voltak, s ezek az erdélyi ügyekkel a birodalom más országainak és tartományainak ügyeivel megegyező módon bántak, ráadásul az egyik legfontosabb kormányzati szerv, az Erdélyi Udvari Kancellária székhelye nem is Erdélyben, hanem Bécsben volt. A rendek szervilis hozzáállását az is bizonyítja, hogy az erdélyi országgyűlés törvényeiben nem lelhető fel olyan utalás, hogy a Habsburg-uralkodó Erdélybe tegye át székhelyét, hiszen még az országgyűlések megnyitására vagy bezárására sem jelent meg körükben.

Országgyűléseket 1750-ig szinte minden évben tartottak (gyakran kettőt is), 1761-től kezdve viszont Mária Terézia – a korszak európai abszolutista tendenciáinak megfelelően – nem hívott össze országgyűlést. 1790-től kezdődik az országgyűlések új korszaka, s ezeken a diétákon már egyre határozottabban előkerült Erdély és Magyarország uniójának követelése.⁶⁹

5.2.4. Erdély és Magyarország első egyesülése: az 1848-as uniós törvény

Erdély és Magyarország közjogi egyesülése, azaz az unió kérdése elsőként markánsan az 1790. évi országgyűlésen merült fel, viszont az uralkodó, II. Lipót elutasította azt de facto azzal, hogy döntött a II. József által 1782-ben egyesített Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária szétválasztásáról.⁷⁰

Az 1832–1836. évi magyarországi (pozsonyi) országgyűlés egyik legfőbb témája az unió volt, s Wesselényi Miklós⁷¹ politikai célkitűzéseinek centrumába is ekkor került Erdély és Magyarország egyesülésének elérése.⁷² A Kölcsey által szerkesztett és Wesselényi indoklásával ellátott felirati javaslat két fontos követelést tartalmazott: a Partium Magyarországhoz történő azonnali visszacsatolását függetlenül az erdélyi országgyűléstől, valamint az erdélyi országgyűlés összehívását (országgyűléseket 1811-től nem tartottak Erdélyben), amellyel a pozsonyi diéta megtárgyalhatja a két ország unióját.⁷³ A hosszas huzavona után végül összehívott 1834-es erdélyi országgyűlésen

a magyar követek az unió megvalósítását szorgalmazták, de ekkor hozzájuk még nem csatlakoztak a szászok és a székelyek sem. Az uralkodó, V. Ferdinánd 1835 elején feloszlatta a diétát, s az unió kérdését ezzel egyelőre levette a napirendről.⁷⁴

Az 1832–1836. évi pozsonyi országgyűlésen a Partium kérdésében viszont előrelépés történt. Előterjesztették a Partium visszacsatolásáról szóló törvényjavaslatot, amely arról intézkedett, hogy az eredetileg Magyarországhoz tartozó, de akkor az erdélyi Gubernium igazgatása alatt álló három megye (Zaránd, Kraszna, Közép-Szolnok) és Kővár vidéke visszakerüljön az anyaországhoz. Wesselényi Miklós az unió zálogaként aposztrofálta a Partium kérdésének ezirányú szabályozását. Az országgyűlés megszavazta a törvényjavaslatot, amelyet az uralkodó szentesített, s megszületett az 1836. évi XXI. törvénycikk („Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd Vármegyéknek, és Kővár Vidékének Magyar Országához való visszacsatolásáról”).⁷⁵

A törvény előírásait azonban az uralkodó nem hajtotta végre, s ebben az obstrukcióban támaszkodni tudott az erdélyiekre is. Az 1837–38. évi nagyszebeni országgyűlésen a rendek tiltakoztak a megkérdésük nélkül hozott törvény ellen,⁷⁶ majd az 1841–1843. évi kolozsvári országgyűlésen az udvarral együttműködő főrendek megakadályozták a Partium visszacsatolását előíró 1836-os törvény végrehajtását, valamint azt, hogy az unió kérdését az országgyűlés napirendre vegye. Ezek a tények is azt mutatják, hogy Erdélyben nem volt egyértelmű az unió elfogadottsága. Főként a szászok – akik kiváltságait érezték veszélyben az egyesüléssel – és a románok – akik nemzetiségi jogaik érvényesítéséért küzdöttek – lelkesedtek kevésbé az unióért, és inkább Erdély különállását tartották kívánatosnak.

Velük ellentétben az 1840-es évekre a magyarországi közvéleményben meghatározó véleménnyé és kíváncsalmommá vált az unió. Az 1847 novemberében összeült pozsonyi diéta első hónapjaiban először a Partium visszacsatolásának tényleges megvalósítását szorgalmazták, viszont a helyzetet gyökeresen megváltoztatta az 1848. február 24-i párizsi forradalom híre. Ennek hatására Kossuth Lajos március 3-án az alsótáblán ismertette híres felirati javaslatát, melyben megfogalmazta az uralkodóházzal szembeni legfontosabb alkotmányos követeléseket. A március 13-i bécsi forradalom hírére másnap a felsőtábla is elfogadta a felirati javaslatot, majd a március 15-i pesti forradalom a felirati javaslat legjelentősebb követeléseit forradalmi jelszavakká egyszerűsítő híres „tizenkét pontja” közé bekerült 12-ként: „Unio Erdélylyel”.

Magyarország és Erdély uniója törvényhozás útján történő megvalósításának folyamata felgyorsult. Április 2-án került a Pozsonyban ülésző rendek elé a Magyarország és Erdély törvényhozási egyesülését indítványozó javaslat, amely azt a minimális célkitűzést tartalmazta, hogy a legközelebbi magyar országgyűlésen az erdélyi küldöttek is jelenjenek meg. A javaslatot a felsőtábla április 4-én csak rész-

68 *Magyarország története 1690–1790 I.* Budapest 1989. 431.

69 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1011–1012.

70 *Erdély története II.* Budapest 1986. 1114; Rácz Lajos: *Unió Erdélylyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út.* In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról.* Budapest 2001. 63; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872).* Kolozsvár 2010. 36–39. Az Udvari Kancellária 1790. november 5-én döntött a két kancellária újbóli szétválasztásáról, de II. Lipót ezt csak 1791. február 25-én közölte a rendekkel. Uo. 100. lbj.

71 Wesselényi pályafutásáról részletesen lásd Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Budapest 1965.

72 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872).* Kolozsvár 2010. 41–45.

73 Rácz Lajos: *Unió Erdélylyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út.* In *A magyar polgári átalakulás*

alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról. Budapest 2001. 70; *Erdély története III.* Budapest 1986. 1296.

74 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872).* Kolozsvár 2010. 46.

75 Rácz Lajos: *Unió Erdélylyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út.* In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról.* Budapest 2001. 70.

76 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872).* Kolozsvár 2010. 46.

ben fogadta el, s visszaküldte az alsótáblának, mely Kossuth indítványára a vitát elhalasztotta. Beöthy Ödön új tervezetet készített *Törvényjavaslat Magyarország és Erdély egyesítéséről* címmel, míg Kossuth Lajos a Partium visszacsatolásának végrehajtásáról fogalmazott törvényjavaslatot, s a két javaslat április 6-án került az országgyűlés elé. Április 7-én az alsó- és a felsőtábla is elfogadta az 1848. évi VI. és VII. törvénycikkeket, és még aznap felterjesztették szentesítésre az uralkodónak, aki aztán alá is írta azokat.⁷⁷

Az 1848. évi VI. törvénycikk („Az 1836: 21. t.cz. foganatosításáról”) elrendelte a Partium fogalmába tartozó felsorolt területek azonnali Magyarországhoz csatolását.⁷⁸ A törvény végrehajtásával a nádor április 25-én a belügyminiszterrel együttműködni köteles királyi biztosokat – köztük Wesselényi Miklóst – bízott meg. A biztosok munkája eredményeképp Zaránd május 6-án, Kraszna május 8-án, míg május 15-én Középszolnok vármegye és Zilah város visszacsatolása valóságosan is megtörtént.⁷⁹

Az 1848. évi VII. törvénycikk („Magyarország és Erdély egyesítéséről”) magát Erdélyt egyesíti Magyarországgal.⁸⁰

Az 1848. évi VII. törvénycikk legfontosabb előírásai:

- Erdélyt a következő, immáron közös országgyűlésen 69 szavazat illeti a következő megoszlásban: 9 a magyar megyéknek, 5 a székely székeknek és 11 a szász vidékeknek, valamint Kolozsvár, Marosvásárhely és Gyulafehérvár szabad királyi városoknak 2-2 – ami összesen 56 szavazat –, és a további 13 képviseleti jogot gyakorló városnak 1-1 szavazat jár;

- az erdélyi országgyűlés regalistái – kivéve a királyi kormánysszék, a királyi ítélőtábla tagjait, valamint a katonai személyeket – a magyar törvényhozás főrendi tábláján részvételi és szavazati jogot kapnak;

- a magyar felelős minisztériumnak (kormánynak) a kötelessége, hogy minden törvényes eszközt felhasználva az egyesülés teljes végrehajtásához szükséges lépéseket tegye;

- Magyarország Erdélynek az egyesülést nem akadályozó külön törvényeit és szabadságait elfogadja és fenntartja;

- az uniós magyar törvény életbelépése – ahogy arról az utolsó paragrafus rendelkezett – „Erdély hova hamarabb összehívandó országgyűlésének megegyezésétől feltételeztetik”.

Az 1848. évi VII. törvénycikk 6. §-a szerint tehát szükség volt az erdélyi országgyűlés törvényhozási aktusára is az egyesülés érvényességéhez, ami közjogilag korrekt érvelés, hisz két külön államról volt szó, tehát mindkettő legfőbb jogalkotó szervének azonos tartalmú döntésére volt szükség ahhoz, hogy Magyarország és Erdély jogilag érvényesen egyesüljön.

Az események ezt követően Erdélyben is gyorsan követték egymást. Az erdélyi magyar és székely közvélemény egyre erőteljesebb nyomására Teleki József fő-kormányzó 1848. április 11-én egy 1692-es erdélyi kormányzó számára adott udvari utasításra hivatkozva a nagyfejedelem előzetes engedélye nélkül, önjogon, saját hatáskörében eljárva május 29-re összehívta Erdély országgyűlését Kolozsvárra.⁸¹ Az uralkodó – bár vitatta az eljárás jogalapját – 1848. május 5-én mégis jóváhagyta a diéta összehívását.⁸² Az Erdélyi Kancellária közölte a királyi meghívottak névjegyzékét, Erdélyben a rendek megválasztották saját követeket, s az uralkodó a diéta királyi biztosává Puchner altábornagyot, az Erdélyben állomásozó császári haderő és a határőrezredek főparancsnokát nevezte ki. Május 5-én ugyancsak nyilvánosságra hozta az uralkodó az előterjesztéseit, amelyben hét tárgyalási pontot ajánlott az országgyűlésnek. E pontok között csak a harmadik volt a „Tanácskozás Erdély és Magyarország uniójáról” elnevezésű napirendi pont.⁸³ A bécsi udvar az unió tárgyalásba vételével taktikailag valószínűleg a szászokban bízhatott, akik hagyományosan nem támogatták az unió gondolatát. Amennyiben a szászok ennek egyértelműen szavazatban is nyomatékot adnak az országgyűlésen, akkor – mivel az 1792. évi II. törvénycikk szerint mindegyik nemzet tisztelni tartozik a másik elhatározását – ezzel a három nemzet uniójának megléte kerül veszélybe, s a magyarok és székelyek talán ilyen áron nem mennek bele a Magyarországgal való egyesülésbe.⁸⁴

Az országgyűlés azonban nem az uralkodói szándék szerint működött. Ebben szerepet játszott az országgyűlés erősen reformszellemű összetétele. Mivel ez volt az utolsó hagyományos rendi országgyűlés, így a diétán a regalisták, a főtisztviselők, a magyar, a székely és a szász rendi követek mellett négy román nemesi képviselő és a románok görögkatolikus püspöke vett részt. Viszont a rendi követek között nagy számban képviseltették magukat a liberális reformnemesség képviselői, élükön Wesselényivel.⁸⁵ Ügyrendi viták után – melynek során Wesselényi Miklós bizonyára

77 Urbán Aladár: *Az Unió*. In *História* 1986/2. 8–9.

78 „1. § Kraszna, Középszolnok és Zaránd vármegyék, Kővár vidéke és Zilah városa, a jelen törvénynek azon törvényhatóságokbani kihirdetése napjától minden tekintetben Magyarország elválaszthatlan egészítő részei képezik. S ennek következtében:

2. § A nevezett hatóságoknak az erdélyi kormánysszék, kincstár, s főtörvényszék iránti minden függése, s minden viszonyai végkép megszüntetvén; azok a magyar felelős minisztérium s magyar főtörvényszék hatósága alá helyeztetnek....

4. § A minisztérium a jelen törvénynek haladéktalan végrehajtásához szükséges intézkedésekre felhatalmaztatik.”

79 F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 165; Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 74.

80 A törvény bevezető sorai jól visszaadják a magyar rendek lelkesedését: „A magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét, nemzetegység és jogazonosság tökéletes jogalapon követelvén...”.

81 Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 74; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 58.

82 Részletes összefoglalása a témának Egyed Ákos monográfiája: *Egyed Ákos: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely 2001.

83 Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3. 90; Kőváry László: *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez*. Kolozsvár 1861. 7–8.

84 Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 78.

85 Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3. 90–91; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 65.

tévedésnek minősítette a tárgyalási pontok sorrendjét⁸⁶ – megszavazták a követek, hogy első napirendi pontként mégis Erdély és Magyarország egyesülésének kérdését tárgyalják. Május 30-án Wesselényi vezérszónokként nagy hatású beszédben javaslatot tett, hogy a követek szavazzák meg a pozsonyi országgyűlés által elfogadott és a király által szentesített 1848. évi VII. törvénycikk szerint az uniót. A beszédet az országgyűlésen nagy ünneplés követte, majd a követek az unió elvét megszavazták. Ezt követően egy törvényszöveg-szerkesztő bizottságot választottak, majd a javaslat vitája következett, melynek végén május 30-án – a magyar és a székely küldöttek mellett – a román és a szász képviselők is megszavazták a törvényt.⁸⁷

A négy paragrafusból álló 1848. évi I. erdélyi törvénycikk preambulumban megjelenik a magyarországi 1848. évi VII. törvénycikkre történő hivatkozás, viszont a magyar országgyűlési törvény szövegétől kissé eltérve kimondatik a jogegyenlőség „nemzet-, vallás-, és nyelvkülönbség nélkül”, s – a szászok javaslatára – az unió „a Pragmatica Sanctióban szentesített birodalmi kapcsolatok épségben tartása mellett” jött létre. Az első paragrafus a közös országgyűlésbe küldendő erdélyi követek számát – a magyar törvényben szereplő 69-cel szemben – 73 főben szabta meg. A következő szakasz az unió megvalósításának segítésére egy unióbizottságot állított fel, míg a harmadik paragrafus fenntartotta az erdélyi közigazgatás szerkezetét és személyzetét a legközelebbi közös országgyűlésen való elrendezésig, viszont megszüntette az erdélyi udvari kancelláriát, s annak hatáskörét a nádorhoz és a magyar minisztériumhoz telepítette. Az utolsó, 4. paragrafus a bírói függetlenség garanciájáról szól.⁸⁸

Ahhoz, hogy az erdélyi országgyűlés által megszavazott törvényszöveg érvényes törvénnyé váljon, szükség volt még a fejedelmi megerősítésre. Az unióról szóló törvény hitelesített szövegét az országgyűlés elnöksége még a megszavazás napján, május 30-án átadta a királyi biztos Puchnernek, aki katonai futár útján azonnal megküldte Bécsbe. Az erdélyi diéta azonban – emlékezvén az uralkodói előterjesztésekben megnyilvánuló, az uniót akadályozni igyekvő szándéokra, és a bécsi Erdélyi Udvari Kancellária eljárásjogi obstrukcióját megelőzendő – a törvényről titokban egy másik hiteles példányt is kiállított, s azt két követ vitte Pest-Budára azzal a kéréssel, hogy a magyar kormány terjessze fel az udvarnak. A június 2-i magyar minisztertanács kedvezően fogadta a kérést és úgy döntött, hogy az Innsbruckba menekült császárhoz készülő Batthyány Lajos személyesen járjon el az uniótörvény szentesítése érdekében.⁸⁹ Az udvarban június 10-én Batthyány miniszterelnök bemutatta a törvénycikknek „az eredetivel teljesen egybehangzó” másik példányát, s kérte a jogszabály sürgős szentesítését. Nyomatékos indoklása az volt, hogy csupán a gyors uralkodói jóváhagyás mentheti meg Erdélyt az anarchiától, s emellett szükséges kellő időt biztosítani az

erdélyi országgyűlés számára, hogy küldötteiket meg tudják választani a július 2-ára Pestre összehívott népképviselői – immáron egyesült – országgyűlésre.⁹⁰

V. Ferdinánd király mindezek után nem tehetett mást, mint hogy június 10-én megerősítette, és július 11-én szentesítse a törvényt.⁹¹ Az uralkodó által megerősített törvényt június 19-én kihirdették a kolozsvári országgyűlésben, és maga az erdélyi diéta – miután július 14-én megkapta az uralkodó végső szentesítését – július 18-án fejezte be működését.⁹² Az 1848. évi VI. és VII. törvénycikk – illetve párhuzamosan az 1848. évi I. erdélyi törvénycikk – létrehozta az uniót Erdellyel, s ezzel létrejött Erdély és Magyarország de jure egyesülése.⁹³

Az erdélyi országgyűlés uniós törvénye (2. §) felállította a Teleki József gubernátor elnökleite alatt álló 24 tagú unióbizottságot magyar, székely, szász és román küldöttekből azzal a feladattal, hogy a Pesten július 2-án megnyitandó népképviselői országgyűlésen a minisztérium által beterjeszteni kívánt erdélyi törvényjavaslatokhoz előkészítő anyagokat készítsen. Az egyesülés gyakorlati lépéseit rögzítő törvények előkészítése mellett a működését július 16-án megkezdő bizottságnak feladata volt a „teljes eggyé alakulás részletei iránt a magyar minisztériumot felvilágosítani”, tehát tanácsadó szereppel is rendelkeztek az új államigazgatás értelmezése terén.⁹⁴ A bizottság meghatározta saját magának, hogy milyen kérdésekben kell leggyorsabban törvényt hozni. Idesorolták az úrbériség és anyagi ügyek kérdését, a székely és román határőr katonaság ügyét, a kormányzás meghatározását, az egyházak, alapítványok, tartományi pénzalapok ügyeit, a nemzetiségek jogainak rendezését, valamint Erdély képviselőit a magyar országgyűlésben. Ez a bizottság 4 hónapos (1848. június–szeptember) regnálása alatt 62 kérdésben hozott határozatot, 21 törvényjavaslatot dolgozott ki, ebből 8 került az országgyűlés elé, de végül a háborús körülmények miatt egyikből sem lett szabályos, szentesített törvény.⁹⁵

A törvényjavaslatok közül kiemelkedik a 10. számú, az erdélyi közigazgatás átstrukturizálását előíró, a felsőház által 1848. szeptember 25-én elfogadott 1848. évi XXXV. (szentesítés nélküli) törvény („a közigazgatásnak Erdélyre alkalmazásáról”), amely a

90 Urbán Aladár: *Az Unió*. In *História* 1986/2. 8–9; Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténeti tanulmányok 1848-ról*. Budapest 2001. 79.

91 F. Kiss Erzsébet megjegyzi, hogy „A mai történeti irodalom elsősorban a megerősítés dátumát használja, pedig a korabeliek a szentesítéssel tekintették befejezettnek az unió törvényesítését”. F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 168. 13. lbj.

92 F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 166–168; Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténeti tanulmányok 1848-ról*. Budapest 2001. 79.

93 Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3. 92.

94 F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 166–168.

95 Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3. 91; Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténeti tanulmányok 1848-ról*. Budapest 2001. 80–83; Csetri Elek: *Erdély uniója 1848-ban*. In Csetri Elek: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. Debrecen 2000. 221–251, 240; Pál Judit: *Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In *Magyar Kisebbség* 2009/1–2. 64–65; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 80–81.

86 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 66.

87 Csetri Elek: *Az erdélyi unió az országgyűlés előtt*. In Csetri Elek: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. Debrecen 2000. 234; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 66.

88 Csetri Elek: *Az erdélyi unió az országgyűlés előtt*. In Csetri Elek: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. Debrecen 2000. 235; Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3. 91.

89 F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 166.

központi és középszintű közigazgatásra vonatkozott, s amelynek végrehajtását a képviselőház határozat formájában rendelte el. Rendelkezése szerint az illetékes miniszterekhez került az igazgatása Erdély katonai ügyeinek, a vallásfelekezetek egyházi igazgatása és iskoláinak nevelési igazgatása, valamint a megszűnő Gubernium és az erdélyi kincstári hivatal hatásköre. Viszont a jogszabály végrehajtása már nem sikerült az erdélyi háborús helyzet eszkalálódása következtében.⁹⁶

Erdély kormányzatának gyakorlati átvételére, az uniós törvény de facto végrehajtásának foganatosítására a magyar minisztertanács június 19-i rendeletével Vay Miklós koronaőr személyében egy teljhatalmú királyi biztost nevezett ki. A királyi biztos kizárólag a magyar kormánynak volt alárendelve, utasításait elvileg végre kellett hajtania a Guberniumnak, a törvényhatóságoknak és a katonaságnak, és a kormány minden szintű erdélyi hivatalt felszólított a biztos utasításainak követésére.⁹⁷ Azonban a gyakorlatban a Főhadparancsnokság vonakodott Vay Miklóssal együttműködni, s október 18-án Puchner generális formálisan, egy proklamációban is megtagadta az engedelmisséget a magyar kormánynak, és kitörték a harcok. Puchner az elvileg felosztatott Guberniumot újjá kívánta szervezni úgy, hogy katonai igazgatás alá vonta volna. Viszont Bem tábornok 1848–49 fordulóján aratott győzelmeivel a hadiszerep megfordult, és 1849. március 19-re Bem megtisztította Erdélyt a császári csapatoktól. A magyar kormányzat az erdélyi közigazgatás megszervezésére – a még december közepén leváltott Vay Miklós helyébe lépő Beöthy Ödön lemondását követően – 1849. január 19-én Csány Lászlót nevezte ki teljes hatalmat gyakorló országos biztosnak, aki – akárcsak a későbbi biztosok (Szentiványi Károly, Horváth István, Boczkó Dániel) – igyekeztek a polgári kormányzatot működtetni, viszont ez elég nehézkes volt a háborús helyzetben. Az 1848–49-ben az új erdélyi közigazgatási szervezetrendszer kialakításának kudarcos kísérletéről megállapítható, hogy a régi struktúrákat nem sikerült felszámolni, újakat nem sikerült tartósan kialakítani, s a tennivalókról sem rendelkezett egységes elképzeléssel a magyar minisztérium.⁹⁸

A közjogi helyzet a Ferenc József császár által 1849. március 4-én kiadott olmützi oktrojált alkotmány következtében megváltozott, mivel ez a dokumentum kimondta az Erdély és Magyarország között létrehozott unió semmisségét. Ugyan a császári pátéssal kinyilvánított olmützi alkotmány a hadi helyzet miatt formálisan nem lépett életbe, de ez választ kívánt a magyaroktól. 1849. április 14-én Debrecenben az országgyűlésen Kossuth Lajos kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, amit április 19-én a Függetlenségi Nyilatkozat követett, amely Magyarország számára megtartotta a monarchikus államformát, s az államforma kérdésében a végleges döntést a szabad-

ságharc győztes befejezése utánra tolta. Az orosz intervenció következtében viszont a szabadságharc elbukott, a harcok végére az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletélt tett pontot, amit a Haynau tábornagy vezetett megtorlás követett.

5.2.5. Erdély újra Habsburg-kormányzat alatt (1849–1867)

1849-ben, a szabadságharc leverését követően a Habsburg-kormányzat elkezdett egy olyan neoabszolutista politikát, melynek célja a centralizált Osztrák Császárság megeremtése, eszköze az 1848 előtti közjogi viszonyok felszámolása volt. Ennek keretében nem alakítottak ki Erdélyre szabott speciális koncepciót, aminek hiánya az erdélyi belső erők gyengeségével kiegészülve azt a következményt vonta maga után, hogy Erdély a nagyobb egységek, azaz a Habsburg Birodalom és a magyar anyaország fejlődéséhez volt kötve.⁹⁹

Az osztrák hatóságok újól meg szervezték Erdély császárhű igazgatását. Az uniót érvénytelenítették, és a Partiumot újból Erdélyhez csatolták. Az ismét Bécshez csatolt koronataromány számára új közigazgatási felosztást vezettek be. Hat – 3 román, 2 magyar és 1 szász – vidéknek is nevezett kerületet alakítottak ki (szebeni, gyulafehérvári, kolozsvári, rettegi, udvarhelyi, fogarasi kerület). A hat kerület – amely körzetekre és alkörzetekre osztottak fel – élén egy-egy katonai parancsnok állt, akinek a kezében egyesült a katonai és a polgári igazgatás. A katonai parancsnokok mellett – közvetlenül Eduard Bach császári biztosnak alárendelt – helyi civil biztosok működtek, de a teljes katonai kontrollt jól mutatja a tény, hogy jelentéseik továbbításához szükség volt a katonai parancsnokok előzetes jóváhagyására. A városok előljáróit a kerületi parancsnok vagy maga a katonai kormányzó nevezte ki, akik a hivatali munkájukat a kerületi civil biztos utasításai alapján végezték.¹⁰⁰

Az osztrák kormányzathoz lojális közigazgatás kiépítéséhez szakmailag felkészült tisztviselőkre volt szükség, akik főként a szászok soraiból kerültek ki, de nagyobb számban jöttek a birodalom többi részéből is. A rendőri szervezet kiépítését jelzi a határrendészet, valamint a nagyszebeni, brassói, kolozsvári és marosvásárhelyi városkapitányságok létrehozása. 1850 januárjában a fegyveres kerületi dragonyosok szervezetének megalakításával a vidéki biztonsági szolgálatot is megeremtették, de a végső megoldásnak a belügyminisztérium által szervezett csendőrség megalakítása bizonyult. Az állami erőszakhatalom további szervezeteként a zsandárság bűnüldöző szerve is megtelepült Erdélyben. Ezek a rendfenntartó erők voltak a koronához hű állami hivatalnokok mellett a kormány akaratának legfőbb végrehajtói.¹⁰¹

1852-ben felállították az önálló politikai rendőrséget a birodalmi rendőrfőhatóság létrehozásával, amely az élet szinte minden területére kiterjedő ellenőrzést gyakorolt. A kulturális élet kontrollja keretében a kormányzó jóváhagyásához kötötték tánctermekek, színházak alakítását, bármely színmű bemutatását, időszaki nyomtatvány elő-

96 Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 93–94; Beér János – Csizmadia Andor: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest 1954. 587; F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 175.

97 Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 82–85; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 77.

98 Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest 2001. 104; F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987. 171.

99 *Erdély története III*. Budapest 1986. 1428–1431.

100 *Erdély története III*. Budapest 1986. 1432–1433; Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus: 1849–1867*. Budapest 2009. 36–37.

101 Bővebben lásd Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzajos idők” – Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest 2015.

állítását, míg a komolyabb, kaucióköteles lap kiadásához már egyenesen a birodalmi rendőrfőnök jóváhagyása kellett. Könyvet külföldről csak kormányzósági engedély birtokában lehetett behozni, s a gyakorlatban megmaradt az előzetes cenzúra. Az állami ellenőrzés kiterjedt az ipari, mezőgazdasági vagy kereskedelmi egyletek, takarékpénztárak, valamint minden tudományos vagy művészeti társaság működésére is, melyek létezése egyenesen császári vagy belügyminiszteri jóváhagyás függvénye volt.

Gondos előkészítő munka után 1853. január 19-én adták ki a neoabszolutista korszak legjelentősebb közigazgatási intézkedéseit tartalmazó ún. definitívumot, a belügy-, pénzügy- és igazságügyi miniszter közös rendeletét a magyarországi közigazgatási hatóságok és bíróságok szervezéséről. Ennek alapján a járási hivatalok és a járásbíróságok összevonásával a közigazgatás és a bíraskodás alsó fokon ismét összefonódott.¹⁰²

A definitívum kiterjedt Erdélyre is, ahol a legfőbb helyi kormányzati szerv a Helytartóság lett, vezetője a teljhatalmú katonai és polgári kormányzó, immáron helytartói pozícióban, akinek munkáját a tanácsosok (a hatból mindössze kettő volt erdélyi), titkárok, fogalmazók segítették. A helytartó politikai ügyekben a belügyminiszternek, rendőri ügyekben a birodalmi legfelsőbb rendőrhatalom tisztségét betöltő Johann Franz Kempen rendőrminiszternek volt alárendelve, míg a gazdasági és oktatási kérdésekben az illetékes bécsi szakminiszterekhez kellett fordulnia.

Erdély közigazgatási felosztásának módosítására 1854 nyarán került sor. Az új polgári közigazgatási egységek (10 kerület: nagyszebeni, brassói, udvarhelyi, vásárhelyi, besztercei, déli, szilágysomlyói, kolozsvári, gyulafehérvári és szászvárosi; 79 járás) kialakítását összhangba hozták az adóigazgatási és bírósági felosztással is. A katonai igazgatás átalakítása már 1851 elejére megtörtént a székely huszárezred, a két-két román és székely gyalogezred feloszlásával és helyükbe öt sorezred szervezésével.¹⁰³

A szász autonómia felszámolása 1851-ben Franz Salmen szász ispán eltávolításával vette kezdetét. Az univerzitás gyűlését feloszlatták, bírósági funkcióját elvették, a széki és városi közigazgatást 1852-től kezdve az állami szervek végezték, Besztercét és Szászvárost leválasztották a Szászföldről.¹⁰⁴

A Habsburg Birodalom nemzetközi problémái (vereség az 1859-es piemonti-osztrák–francia háborúban), a belső, pénzügyi nehézségek eredményeképpen 1859-ben Ferenc József felmentette Alexander Bach belügyminisztert, majd 1860. október 20-án kiadta az októberi diplomát, ami visszaállította a törvényes helyzetet s a belső önigazgatást Magyarországon. A diploma megszületésével befejeződött a birodalmi centralizáció kísérleti időszaka, s bebizonyosodott, hogy nem alakítható át az Osztrák Császárság egy homogenizált, egységes állammá. A dokumentum azt is megmutatta, hogy Erdélyt a Habsburgok továbbra is önálló tartományként kívánják irányítani.¹⁰⁵

102 Erdély története III. Budapest 1986. 1433–1435; Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus: 1849–1867*. Budapest 2009. 42–44.

103 Erdély története III. Budapest 1986. 1435.

104 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 96; Erdély története III. Budapest 1986. 1435–1440.

105 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 107–109.

Erdély új kormányzatának vezetésével az uralkodó 1860. december 9-én ideiglenesen Kemény Ferenc bárót, az utolsó erdélyi országgyűlés elnökét bízta meg, aki az ismét felállított Erdélyi Udvari Kancellária vezetője lett kancellári rangban. Kolozsvári központtal ismét felállították az 1848-ban megszüntetett Guberniumot (főkormányzék), melynek elnökévé – ugyancsak ideiglenes jelleggel – Mikó Imre gróftól állították. Az 1848 előtti domináns „három natióra” (magyar, székely, szász) épülő tradicionális szervezetrendszer úgy módosult, hogy mind az udvari kancelláriában, mind a guberniumban román referatúrákat állítottak fel, s ezek élére – nemzeti kritériumok alapján először – román tanácsosokat helyeztek. Hónapokon át kettős kormánya volt Erdélynek, mert a Gubernium szervezésének időszakában változatlanul működött a nagyszebeni helytartóság, amit végül 1861. április 23-án feloszlattak. Ezzel párhuzamosan a közhivatalok idegen tisztviselőinek többségét elbocsátották, de a csendőrséget továbbra is megtartották.¹⁰⁶

1861. március 24-én az uralkodó Erdélyben elrendelte az 1849 után kialakított belső igazgatás megszüntetését, a megyék, székek, szabad királyi városok önkormányzati alapon történő visszaállítását és újjászervezését. A kerületek tehát megszűntek, és a közigazgatási területi szervezetrendszer visszaállt a hagyományos beosztására: tíz magyar megye, öt székely és kilenc szász szék, két szász kerület, tizenegy szabad királyi város és tizenhét kiváltságos helység. Felső-Fehér és Hunyad megye élére román főispánt, a két vidék, Naszód és Fogaras élére román főkapitányt neveztek ki. A Királyföldön az 1852-ben eltávolított Franz Salment bízták meg a szász autonómia visszaállításával, de ennek feltétele a területen élő románok jogainak biztosítása volt. A Királyföldön a székeket, kerületeket az 1848 előtti alapokon szervezték újjá. 1861 áprilisában újjászervezték a Guberniumot is, amelynek a magyarok által dominált tanácsosi karába kineveztek 3 román és 2 szász tanácsost is.¹⁰⁷

Az 1861. február 26-án kibocsátott ún. februári pátens az októberi diploma vívmányaitól való visszafordulást eredményezte ismételten, immáron utoljára a birodalmi centralizáció irányába. A pátens által felállítani kívánt kétkamarás birodalmi gyűlés alsóházában számarányuktól függően képviseltethették magukat az egyes tartományok, s Erdély számára 26 képviselői helyet terveztek.

Ennek alapján Ferenc József Erdélyben is megpróbálkozott azzal, hogy onnan a közös birodalmi gyűlésbe válasszanak küldötteket, s 1861 szeptemberében elrendelte az erdélyi országgyűlés Gyulafehérvárra történő összehívását. Mivel az erdélyi kancellár véleményét az országgyűlés kapcsán figyelmen kívül hagyták, ezért Kemény kancellár és Mikó gubernátor lemondott posztjáról, melyet a magyar kormányzósági tanácsosok, majd a magyar főispánok és a székely székek főkirálybíróinak lemondási hulláma követett. Az újonnan kinevezett kancellár (Nádasdy Ferenc), a gubernátor (Ludwig Folliot de Crenneville altábornagy) s a gubernátor helyettese (a román Ladislau Popp), valamint a főispáni adminisztrátorok a kormány megbízható hívei voltak.¹⁰⁸ Nádasdy

106 Erdély története III. Budapest 1986. 1475–1478; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 115.

107 Erdély története III. Budapest 1986. 1479–1484; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 118.

108 Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 132–133.

kancellár igyekezett gátat vetni a székely székek és a magyar megyék várható ellenállásának, ezért 1861. november 28-án feloszlatta a törvényhatósági bizottságokat, s ideiglenes választási rendszabály alapján új megyebizottságokat hozott létre. Ezek az új megyebizottságok 1862-ben alakultak meg, és vezetőiket a központi kormányzat nevezte ki. 1863 tavaszára ezekkel az eszközökkel sikerült a megyék ellenállását annyira megtörni, hogy megtarthatták az országgyűlési küldöttek megválasztását.¹⁰⁹

Ilyen előzmények után hívta össze az uralkodó 1863. július 1-jére Nagyszebenbe az országgyűlést, amelyet július 15-én nyitott meg a királyi biztos tiszttel megbízott Crenneville altábornagy gubernátor. Valamennyi magyar képviselő és a magyar regalisták többsége távol maradt a diétától – amit a magyarok nem tartottak jogszerű országgyűlésnek, hanem következetesen tartománygyűlésnek hívtak. Követeik július 22-én végleg eltávoztak Nagyszebenből, miután átadták az ideiglenes házelnöknek távolmaradásuk írásos indoklását. A retorzió nem maradt el: a magyar képviselők mandátumait a kormány érvénytelenítette, kerületeikben új választást írtak ki, a távol maradó regalisták helyébe pedig újakat neveztek ki. Az augusztusi választáson viszont az eddigi magyar képviselők régi helyeiken ismét győzelmet arattak, s az erődemonstráció végeztével ünnepélyesen lemondottak mandátumaikról. Kormány és ellenzék párharca – ugyanezzel a koreográfiával – 1865 augusztusáig öt alkalommal megismétlődött, s az eredmény ugyanez lett. Az eközben a csonkán működő szebeni diétát 1864. október 29-én elnapolták, és többé nem nyitották meg, mivel 1865 folyamán a politikai helyzet gyökeresen megváltozott. A szebeni diéta szabályos feloszlátás nélkül ért véget, s ott ugyan alkotottak hat szentesített törvényt – többek közt a román nyelv magyarral és némettel egyenjogú hivatali használatáról, a román egyházak egyenjogú státuszáról, amire a későbbiekben a románok hivatkozási alapként tekintettek, viszont mindezeknek nem volt igazán relevanciája, mivel közjogilag – koronázási eskü híján – még az uralkodót sem kötötték.¹¹⁰

5.2.6. Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény

Erdély Magyarországgal történő közjogi egyesítését aztán az 1867-es kiegyezés hozta el, és a végleges uniós részletes szabályozását az 1868. évi XLIII. törvénycikkben alkották meg.¹¹¹

A második uniós törvényhez vezető út 1865-ben kezdődött el. A magyar politikai elit a Habsburg-udvarral csak 48-as alapokról volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni, ezért a kiegyezés – Erdély közjogi státuszának szempontjából – egyben az uniós újbóli életbe léptetését is jelentette.¹¹²

A kiegyezési folyamat részeként az uniós megvalósítására – az erdélyi nemzetiségek megnyugtatásának célzatával – 1865. november 19-re, Kolozsvárra Ferenc József

109 Erdély története III. Budapest 1986. 1490–1492.

110 Erdély története III. Budapest 1986. 1492–1502; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 134–137.

111 Kozári Monika: *A dualista rendszer*. Budapest 2005, 55.

112 Bővebben lásd Pál Judit: *Kiegyezés és unió*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2004. 344–355.

új országgyűlést hirdetett, amely egyetlen kérdést tűzött a napirendjére: az 1848. évi I. erdélyi törvénycikk revidiálását.

Az új választásokra a választó jogosultsághoz szükséges census összegét felemelték, viszont engedték a régi kiváltságos rétegekbe tartozóknak (volt nemesek, szabad székelyek) a census nélküli szavazást, és mindezt kombinálták nagyszámú regalista meghívásával. Az így kialakított választási szisztéma az uniópárti magyaroknak kedvezett, viszont hátrányos volt az unióellenesek számára. A románok körében felmerült a bojkott lehetősége is, de végül mégis a választásokon való részvétel mellett döntöttek abban a reményben, hogy az uniós elismerésért cserébe kapnak bizonyos engedményeket. A szászokat azzal sikerült az uniós mellé állítani, hogy ígéretet kaptak a magyaroktól egykori előjogaik visszakapására. Összességében az országgyűlés kezdetére így az uniópártiak többségbe kerültek.¹¹³

A magyarországi politikusok az uniós kérdésében ugyan egységes és határozott álláspontot képviseltek, viszont az egyesülés törvényi alapokra helyezését követő tényleges integráció gyakorlati lépései tekintetében nem rendelkeztek kidolgozott elképzeléssel, és ez még jobban nehezítette az amúgy sem könnyű feladatot. 1865. december 18-án a kolozsvári diéta nagy többséggel¹¹⁴ elfogadta Zeyk Károly indítványát, ami országgyűlési határozatban kimondta az Unió megújítását és jogszerű voltát.¹¹⁵

1866. január 10-én Crenneville királyi biztos felolvasta a királyi leiratot, amely megengedte, hogy Erdély követeket küldjön a pesti országgyűlésre, s Erdély különállása ezzel a lépéssel de facto megszűnt. Az uniós sikeres törvényhozási megvalósításához az erdélyi magyar politikai erők nyomásán túl szükség volt a monarchia megszilárdítását célzó kiegyezési tárgyalások sikerére is: ilyen értelemben a két közjogi aktus egymással össze volt kötve.¹¹⁶ Az önálló erdélyi országgyűlések története formailag 1867. június 20-án egy uralkodói leirattal szűnt meg, amiben Ferenc József feloszlatta a kolozsvári országgyűlést, ugyanazon a napon egy másik leirat érvénytelenítette a nagyszebeni tartománygyűlés határozatait.¹¹⁷

1867. február 17-én sor került a felelős magyar kormány kinevezésére. Az Andrássy Gyula gróf által alakított kormány a parlamenttől még március 8-án felhatalmazást kapott arra, hogy teljhatalommal intézze Erdély ügyeit is. Crenneville főkormányzó március elején elhagyta Erdélyt, és március 9-én az Erdélyi Udvari Kancellária is befejezte működését. Felszólítást kaptak a törvényhatóságok ügyirataiknak az illetékes minisztériumokhoz való továbbítására. A főkormányosként élére április 29-én Péchy Manó Abaúj megyei főispánt állították királyi biztosként, aki május 5-én

113 Erdély története III. 1986, 1504–1505; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 140–141.

114 166 igen (amibe beletartozott 4 román és 6 szász szavazat), 45 nem (29 román és 26 szász szavazat). Lásd Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 144.

115 Pál Judit: *Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In *Magyar Kisebbség 2009/1–2*. 66; Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 144.

116 Erdély története III. Budapest 1986. 1506.

117 Erdély története III. Budapest 1986. 1508.

Kolozsvárra érkezve megkezdte elsőrendű feladatának végrehajtását: Magyarország és Erdély egyesülésének gyakorlatba ültetését.¹¹⁸

Hátra volt még a magyar országgyűlés számára az uniós törvény kidolgozása, amely feladattal az egyetlen erdélyi kormánytagot, Mikó Imrét bízta meg az 1867. július 12-i minisztertanácson. Az uniós törvény előkészítésének folyamata párhuzamosan haladt a nemzetiségi törvény kidolgozásával, és egyszerre került az országgyűlés napirendjére. Mivel a nemzetiségi kérdés Erdélyben éleződött ki leginkább, ezért az uniós megvalósítása egyben a nemzetiségi kérdés rendezési kísérletét is jelentette.¹¹⁹

Az uniós törvényt végül beterveztették, az országgyűlés általános és részletes vitája is ugyanaznap, 1868. december 1-jén zajlott le, és a végső szavazásra másnap, december 2-án került sor.¹²⁰

Az uniós törvény, az 1868. évi XLIII. törvénycikk („Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról”) legfontosabb előírásai:

- újólág megerősítették a nemzetiségi előjogok megszüntetését és az állampolgárok egyenjogúságát
- az erdélyi különálló törvényhozást megszüntnek nyilvánították, a törvényhozást, az erdélyi területre nézve is, Magyarország törvényesen megkoronázott királya és törvényesen összehívott országgyűlése gyakorolja
- a bevett vallásfelekezetek jogegyenlőségét megerősítették, önkormányzati rendszerüket megőrizhették, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy ezek a jogok a görögkatolikus és görögkeleti egyházakra is érvényesek
- a magyar kormány joghatósága kiterjedt az erdélyi területekre, s ezzel összefüggésben a Főkörmányszéket segédhivatalaival együtt 1869. május 1-jei hatállyal feloszlatták
- rendelkeztek a törvényhatóságok szervezéséről, az ezek élére kinevezett főtisztokról, az eltérő törvényekről, az úrbéri és egyházi viszonyokról
- az erdélyi képviselői helyek számát 75-re növelték
- a királyföldi székek, vidékek és városok belső kormányzati jogainak biztosítása, képviselőik szervezése és a szász universitas jogkörének megállapítása tekintetében megbízták a kormányt, hogy az érintettek bevonásával az országgyűlés elé törvényjavaslatot terjesszen, addig pedig ideiglenes intézkedésekre jogosítja fel ezen a területen a kormányt
- a szász univerzitást egyelőre meghagyták, bár bírói jogkörét továbbra sem gyakorolhatta
- a székely főkirálybírák és a szász ispán kinevezése ezentúl a kormány javaslata alapján történt

– deklarálták, hogy Magyarország királyának mint Erdély nagyfejedelemének és a székelyek ispánjának címéből Magyarország és Erdély törvényes egységének hátrányára semmilyen következtetés le nem vonható.

A törvény a legfontosabb kérdéseket érintette, ha nem is oldotta meg teljességgel azokat. A jogszabály rendelkezéseiben a jogkiterjesztés elvét alkalmazták: ahol az erdélyi törvények voltak a kedvezőbbek, mint például az egyházi ügyek és a vallásszabadság kérdése, ott ezeket hagyták érvényben, kiterjesztve ezt például a görög- és örménykatolikus, valamint görögkeleti egyházakra is, viszont az úrbéri kárpótlások ügyére a magyarországi 1848-as törvények előírásait alkalmazták. Az egyes törvényhatóságok autonómiáit is egyelőre tiszteletben tartották, mindössze a legfőbb kormányzati hatalom tekintetében deklarálták a Főkörmányszék helyett a kormányfőségét. A megyék végleges szervezésére azonban egyelőre nem került sor, úgyszintén függőben hagyták a Királyföld rendezését. Különösen kényes ügynek számított a szász autonómia kérdése, amelyet a törvény egyelőre nem bolygatott, bár a szász egyetem bírói hatóságot nem gyakorolhatott, és a törvény ismételten leszögezte a Királyföld területén lakó minden nemzetiségű honpolgár egyenjogúságát.¹²¹

A törvény számolt Erdély hosszú különállásának gyakorlati következményeivel, és nem kívánta a korábbi magyarországi jogszabályokat mechanikusan kiterjeszteni a Királyhágón túlra, annál is inkább, mivel az egész jogrendszer korszerűsítése napirenden lévő feladatnak számított, s nem akartak újabb ideiglenességet teremteni.¹²²

Ahogy láttuk, nem egycsapásra történt tehát a teljes jogi egyesülés végbemenése, amit az mutat, hogy ugyan közjogi és közigazgatási tekintetben gyorsan sikerült az összeolvadás, de főleg magánjogi tekintetben sokáig megmaradt a jogterületek elkülönülése, amit a dualizmus ideje alatt csak fokozatosan, hosszabb idő alatt tudtak felszámolni.¹²³ Az uniós gyakorlati megvalósítását koordináló királyi biztos 1872-ben befejezte tevékenységét, majd az egyesülés közjogi munkáját a Királyföld rendezéséről szóló 1876. évi XII., az egyes törvényhatóságok területének rendezéséről szóló 1870. évi XLII., az 1876. évi XXXIII., és az 1877. évi I. és X. törvénycikkkel fejezték be.¹²⁴ Ezt követően Erdély Magyarország szerves részévé vált, alkotmány- és jogtörténete pedig Magyarország lapjain íródott tovább.

121 Pál Judit: *Kiegyezés és uniós*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2004. 354–355; Pál Judit: *Uniós vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In Magyar Kisebbség 2009/1–2. 79–80.

122 Pál Judit: *Uniós vagy „unifikáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 355–366.

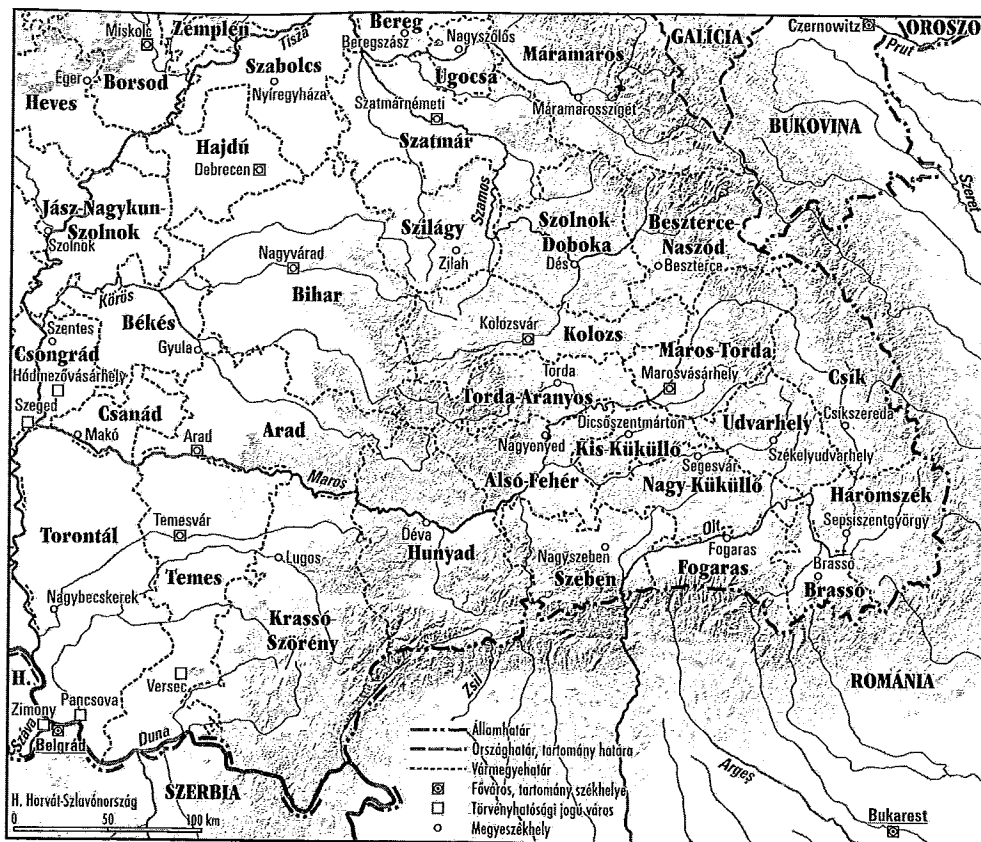
123 A magyar törvények többek között az osztrák polgári törvénykönyv egyes részeit és a perrendtartást, a kereskedelmi törvényt stb. váltották fokozatosan fel, de ennek a folyamatnak az elhúzódtását mutatja, hogy a századfordulón például még az 1854. évi bányatörvény, illetve – akárcsak Horvátországban – Erdélyben is fennmaradt a központilag irányított zsandárszervezet (az 1881. évi III. törvénycikk 2§-a szerint az I. csendőrkerületet alkotta az erdélyi terület). *Erdély története III.* Budapest 1988. 1510.

124 Az 1876–77. évi megyerendezés során megszűnt a Királyföld hagyományos autonómiája, a szász és székely székeket az egységes megyerendszerbe tagolták, és 15 vármegye alakult a történeti Erdély területén.

118 *Erdély története III.* Budapest 1986. 1508; Pál Judit: *Uniós vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In Magyar Kisebbség 2009/1–2. 66–67; Pál Judit: *Uniós vagy „unifikáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010. 159–160. Bővebben lásd Pál Judit: *Az erdélyi kormánybiztos kinevezése 1867-ben*. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2003. 417–432.

119 Pál Judit: *Uniós vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In Magyar Kisebbség 2009/1–2. 71.

120 Pál Judit: *Uniós vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In Magyar Kisebbség 2009/1–2. 78–79.

Erdély az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1920 között (1914)

5.2.7. Az erdélyi bírósági rendszer közjogi alapjai

(a) Áttekintés

Az Erdélyi Fejedelemség közjogi viszonyait, így kormányzati és igazságszolgáltatási rendjét a 17. századtól külső függése határozta meg. Erdély is része lett az egységes birodalomnak, így az igazságszolgáltatás terén sem őrizhette meg korábbi elkülönültségét. A korszak politikai, kormányzati és ítélkezési alapelveit, az uralkodó és Erdély közjogi viszonyát az I. Lipót által 1691-ben kibocsátott Diploma Leopoldinum szabályozta.

A közjogi alapidokumentum formailag nem szüntette meg a fejedelemség államjogi önállóságát, és szavakban garantálta korábbi alkotmányának tiszteletben tartását is. Az ígérek között szerepelt az ítélőtábla, az ítélőmesterek, a táblai ülnökök, valamint az alsóbb szintű bírói székek joghatóságának garantálása és az igazságszolgáltatás hagyományos rendjének és gyakorlatának megóvása. Arra is ígéret született, hogy minden hivatalt, ideértve az igazságszolgáltatási tisztségeket is, az uralkodó erdélyi

honosokkal tölt be. A király ígérte, hogy választott tisztviselőket, a szászok és székelyek királybíráit, a megyék szolgabíráit és alispánjait, a városi bírakat és polgármestereket „ugyanazon szabadságban és szokásjogban” a jövőben is megtartja. De ezekben az esetekben tőle kell kérni a tisztségek megerősítését. A közügyek megtárgyalása, az igazságszolgáltatás és – ha lennének ilyenek – a királyi előterjesztések tudomásulvétele szempontjából szükséges évi országgyűlések, az ítélkezési időszakok („ünnepnyolcadi határnapok”) meghirdetését a kormányzóra és a titkos tanácsra bízta, de annak megerősítését, amit ezeken tárgyalnak, magának tartotta fenn.¹²⁵

A Diploma szerint Erdély főkormányzójának állandóan a tartományban kell tartózkodnia. Kötelessége a haza törvényeinek – egyházi és világi törvények egyaránt – megtartása. Neki, továbbá a titkos tanács és az ítélőtábla tagjainak megfelelő javadalmat ígért a kincstári jövedelmekből. Még arra is ígéretet tett, hogy – ha a köz érdeke és a különféle, ott élő nemzetek nyugalma kívánatosnak tenné – a főkormányzót évente kicseréli.

Az uralkodó azonban nem mondott le egyetlen felségjogáról sem. A Diplomában csak azt vállalta, hogy a korábbi gyakorlatból sértetlenül megtartja mindazt, ami a főhatalmát nem érinti. Az ítélkezés terén, súlyosabb esetekre kikötötte a királyhoz folyamodás kötelezettségét. A főkormányzót, „akit a régi időkben vajdának neveztek”, és annak helyettesét az erdélyi honos nemesek és előkelők sorából választja, de ebben az esetben ezek alkalmasságról maga kíván dönteni.

(b) A központi bíraskodás szerveinek átalakítása

Röviddel az ünnepélyes ígéret megjelenése után megkezdődött a katonai, pénzügyi szervezet átalakítása, és nem váratott sokáig magára a bírósági szervezet centralizációs irányzatú reformja sem. A testületi önállóságot és az ügyek végső fokú, az ország területén történő elbírálásának lehetőségét megszüntető reform során a bécsi központi kormánysszervek felépítését követő szervezeti rend alakult ki Erdélyben is. Létrehozták az erdélyi főkormánysszéket (guberniumot) és a legfőbb birodalmi központi kormánysszéket, a Bécsben felállított erdélyi udvari kancelláriát. Mindkét hatóság jogszolgáltató fórum is volt. Egyedül az újonnan létesített erdélyi királyi tábla volt olyan szerv, amely a korabeli politikától, közigazgatástól viszonylag függetlenül csak ítélkezési tevékenységet látott el.

Az erdélyi udvari kancellária szervezetről a *Compilatae Constitutiones* rendelkezett. Erdély legfőbb kormányzati fóruma volt, ítélkezési hatásköre az 1693–1695-ös években alakult ki. Székhelye a magyar udvari kancelláriához hasonlóan Bécs volt. Innen intézte legfelső fokon – az uralkodó döntésére előkészítve – az Erdélyből az udvar elé fellebbezett peres ügyeket is. A kancellária jogszolgáltatási hatóságként kizárólag fellebbviteli fórum volt. Ez a szerv döntött legfelsőbb szinten a rendes bírósági szervezettől a gubernium által a központba felküldött polgári és büntető perekben, továbbá a produkcionális és a kincstári séktől fellebbezett – az erdélyi királyi tábla és a gubernium hatásköréből kivett – ügyekben.

125 Trócsányi Zsolt: *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685–1699)*. In *Jogtudományi Közlöny* XLI. évf. (1986). 374–375.

A királyi táblától és a szász universitástól fellebbezett perek az erdélyi főkegybírók (gubernium) elé kerültek. Mivel addig az erdélyi királyi táblától nem lehetett fellebbezni, az 1753. évi II. (erdélyi) tc. a „perlekedők nagyobb biztonságára” szükségesnek látta, hogy az alsóbb fokú bíróságok ítéleteit még egy fórum felülvizsgálja. A guberniumot, a helyi közigazgatás és jogszolgáltatás felső szervét ilyen revízió érdekében hozták létre. Székhelye először Gyulafehérvár volt, majd többszöri helyváltoztatás után 1791-ben Kolozsvárra került vissza és 1848-ig ott működött. A gubernium élén a gubernátor (főkegybíró) állott, ítélkező tanácsa vele együtt eredetileg 12 tagú volt. Tekintélyes testület volt, mert munkájában a legfontosabb kormányzati tisztviselők, világi és egyházi előkelők vettek részt.

A törvénykezés folyamatosságának biztosítása érdekében e fórum ítélkezési periódusok szerinti üléseket tartott. Ügyvitelében egyre jobban elkülönültek a közigazgatási és jogszolgáltatási teendők, míg a 18. század második felében végbement szervezeti változások során az utóbbiak intézésére külön osztály vagy tanács, a Gubernium Judiciae alakult ki (1786). Az új bíróság egy elnökből és valóságos belső titkos tanácsosokból állt. Tagjait az erdélyi országgyűlés választotta. A gubernium mint jogszolgáltatási szerv alapvetően fellebbezési fórum volt. Első fokon csupán néhány ügy (például a kincstári ingatlanok határait illető perek, törvényhatóság vagy a város főbb tisztségviselői elleni panaszügyek stb.) tartozott hatáskörébe. Büntető perekben általában végső fokon ítélt. De a halálos vagy azzal egyenlő súlyú más büntetéssel (mint például életfogytig tartó rabság) végződött kriminális perek és a nagyobb értékű polgári perek e fórumtól is a kancellária elé kerültek.¹²⁶

A korszak felsőbíróságai közül a királyi tábla (tabula regia) is fontos szervezeti változásokon ment keresztül. A Diploma Leopoldinum és az 1791. évi XX. tc. megerősítette a másodfokú hatáskörét, tehát a magyar vármegyék, a székely székek és – bizonyos ügyekre – a szász egyetem ítéleteinek felülvizsgálati lehetőségét.

A korabeli törvénykezés terén az a szokás alakult ki, hogy az első fokú bíróságok ítéleteit csak akkor lehetett a fejedelem elé terjeszteni, ha azokat előzőleg a királyi tábla felülvizsgálta. A fórum jelentősége azonban fokozatosan csökkent, ülései egyre rendszertelenebbé váltak. Az 1735-ös bírósági reform azonban a királyi helytartó felügyelete alá helyezte, és a magyar királyi táblához hasonló szervezettel állandóan ítélkező fórummá alakította át. Székhelye ekkor Nagyszeben volt, majd többszöri helyváltoztatás után 1790-ben Marosvásárhelyre került vissza, és ettől kezdve korszakunk végéig ott működött.

A királyi tábla az elnökből, 12 rendes és (a 18. század közepe óta) nyolc – alkalom szerint közreműködő – ülnökből, három perelőadó ítélőmesterből és a megfelelő segéd-személyzetből állott. A fejedelem (állam) érdekeit a fiscalis director (jogügyszervező, a magyarországi Szent Korona ügyészeinek a megfelelője) képviselte, aki az üléseken az ülnökökhöz hasonlóan részt vett. A bírakat az uralkodó aszerint nevezte ki, illetve az ítélőmestereket az országgyűlés arra való tekintettel választotta, hogy közöttük a magyar és székely „nemzet” s – tekintettel az egyházi ellentétekre – a református, unitárius

és a katolikus vallás megfelelő képviselőit kapjon. Szászokat, lutheránusokat – mivel a szászok perei a királyi táblát nagyrészt elkerülték – nem vontak be az ítélkezésbe. A bírák a fejedelemségi periódus elején a főpapi, főnemesi és köznemesi rendből kerültek ki, a 18. század vége óta azonban a táblának már nem volt papi tagja. Az erdélyi tábla (a magyarhoz hasonlóan) vegyes fokú bíróság volt. A törvényhatóságoktól – a derékszéktől (a tabula continuától), a szabad királyi (magyar) városok törvényszékeitől – fellebbezett perekon kívül bizonyos ügyekben első fokon is ítélkezett.

A királyi tábla első fokú hatáskörébe tartoztak a magyarok és székelyek ősiséggel kapcsolatos, illetőleg ősi jogot érintő vagyoni jogi perei, továbbá a több törvényhatóság területén fekvő birtokot érintő jogviták. Az ingatlanok elidegenítésének felbontására, a jobbágy visszakövetelésére irányuló, a törvényhatóságok közötti határvillongással kapcsolatban felmerült, a törvényhatóság (megye, szabad királyi város stb.) vagy nemes község ellen, valamint bírói parancsok megszegői ellen indult pereket is a királyi tábla bírálta el első fokon. Az utóbbi eseteken kívül a törvényhatóság vagy község elleni kereset, a parancsmegszegés és a szászok ügyei is a táblán indultak. Végül – a kincstári javak visszakövetelésén kívül – mindhárom (magyar, székely, szász) nemzethez tartozók esetében első fokon idekerültek mindazok a perek, melyek a fiscalis direktor kezdeményezésére indultak, közöttük a hűtlenségi ügyek is, amelyeket korábban az erdélyi országgyűléseken döntöttek el.

(c) Igazságszolgáltatási reformok és restauráció a Habsburg-korban

Mária Terézia időszaka alatt a bírósági szervezetben fontos változások történtek. Az erdélyi igazságszolgáltatás központi szervének a magyarországi mintára való állandósítása 1754-ben történt meg, amikor az uralkodó a királyi táblát Medgyesről Marosvásárhelyre telepítette.

A tábla elnöke a gubernium egyik tanácsosa volt, mellette a régi rendi igazságszolgáltatás ítélkező közreműködői a protonotariusok és assessorok voltak. A közigazgatás és az ítélkezés alacsonyabb szinten sem különült el egymástól. Az uralkodó a vármegyékben és székely székekben 21 állandó táblát létesített, amelyek az igazságszolgáltatás mellett gazdasági igazgatási feladatokat is elláttak. E fórumok a guberniumnak alárendelten működtek, így általuk a királyi hatalom fontos befolyást gyakorolt Erdély autonóm törvényhatóságainak életére.¹²⁷ Az erdélyi királyi tábla II. József idején az újonnan létesített (kolozsvári és marosvásárhelyi) kerületi tábla felettes fóruma is volt. II. Lipót reorganizáló reformjai után régi szervezettel és hatáskörrel működött tovább.

A rendi restauráció időszakában az 1791. évi (erdélyi) XXXII. törvénycikk az Erdélyi Nagyfejedelemségben levő három nemzet minden törvényszékét, a polgáriakat, egyháziakat és büntető bíróságokat egyaránt a régi törvényes szerkezetükbe és hatáskörükbe állította vissza. Az új törvénykezési eljárás megállapítását, a bíróságok hatáskörét és a bírák számát érintő reformokat a törvénykezés tárgyában kirendelt

¹²⁶ Balás Gábor, Domokos Andrea: *Erdély rövid jogtörténete 1947-ig*. Budapest 1991; Hajdú Lajos: *Bűnözés és büntetőbíráskodás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években*. In *Levéltári Közlemények* 60. (1989). 223.

¹²⁷ Bónis György: *Erdélyi perjogi emlékek*. Kolozsvár 1942; Ember Győző: *Magyarország közigazgatása 1711–1765*. In *Levéltári Közlemények* 5. évf. 1983/1–2. 71.

bizottságra és a következő országgyűlésre bízta. Az 1791. évi (erdélyi) XXXIII. törvénycikk elrendelte, hogy táblabíró csak az lehetett, aki hitelt érdemlően igazolni tudta, hogy valamelyik erdélyi vagy magyarországi kancelláriában vagy patvariában törvénykezési gyakorlatot szerzett. Az 1791. évi (erdélyi) XXXIV. törvénycikk alapján a II. József által világi bíróságok elé vitt házassági pereket vissza kellett adni a bevett vallások egyházi törvényszékeinek.¹²⁸

Az abszolutizmus időszaka kedvezett a szervezeti egységesülés korábban megindult folyamatának. A magyar (és partiumi) megyék, a vidékek és a székely székek bírósági szervezete a korszakunkra teljesen egyöntetűvé vált, a korábbi elkülönült kettős törvényhatósági rendszer helyett – a birodalom más országaira is jellemző – hármas tagozódás alakult ki. A főkirálybíró elnökletével ülésező derékszék fellebbezési fórummá vált, az alá rendelt alsó bíróság, az alszék (viceszék) személyi illetékesség szerint két testületre oszlott. A nemesek ügyében eljáró fóruma mellett kialakult a nem nemesek bírósága (fiúszék), amelyről az 1791. évi (erdélyi) XCVI. és XCVII. tc.-ek tartalmaztak rendelkezéseket. Eszerint a megyék, vidékek és székek legalsó fóruma a fiúszék, amely a földesúri hatalom alatt nem álló „nemtelenek”, valamint az úriszéket nem tartó nemesek jobbágynak polgári és büntető pereiben első fokon ítélték. A magyar és székely területek másik alsóbírósága az alkirálybírák vezette, választott törvényszéki bírák közreműködésével ítélező alszék (viceszék, *sedria particularis*). Ez magyar területen csak a nemesek kisebb perértékű (száz forint alatti) polgári pereiben járt el, a Székelyföldön azonban minden per e fórumon indult. Úgy a fiúszéken, mint az alszéken ugyanaz a testület ítélték: a megyékben a főszolgabíró, a vidékeken az alkapitány, a székelyeknél az alkirálybíró mint elnök a törvényhatóság által választott esküdtekkel.

A fellebbezett perek másodfokon a derékszék (*sedes generalis*) elé kerültek. A derékszék a székelyeknél fellebbezteti, a magyar területen azonban vegyes fokú bíróság volt: a két alsó fórumtól fellebbezett pereken kívül első fokon itt tárgyalták a nemesek bűnpereit és a nemesek nagyobb perértékű vagy tárgyuk szerint ide utalt polgári jogvitáit. A derékszék elnöke a magyar megyékben a főispán, a vidékeken a kapitány, a székelyeknél a szék főkirálybírája volt. Bírótársaik a törvényhatóság kisebb tisztjei és esküdt ülnökei (esküdtjei) voltak. Végül bizonyos speciális esetekben: az ősi jószág pazarlói s a hivatali vétséget elkövető tisztviselők ügyében (a főtiszteket kivéve) maga a közgyűlés mint „*marchialis szék*” (*congregatio marchialis*) ítélték.

Az 1791. évi (erdélyi) XCVI. törvénycikk visszaállította a vármegyékben, székely székekben és vidékeken az állandóan működő táblák föllállítását előtti, a (székelyek közt alszéknek nevezett) fiú- és kerületi székeket. E bíróságok élén a kerületek és székek vezetői álltak, mellettük a gyűléseken választott „jó lelkiismeretű és törvénytudó” hét táblabíró ítélték. A törvény utalt e fórumok működésének hiányosságaira is. Eszerint a fiú- és kerületi székek tartását gátolta, hogy egyes vármegyéknek és székeknek nem volt állandó székházuk és tömlöcük, így az okiratokat és foglyokat messziről és a legnagyobb nehézséggel kellett az ilyen székek helyeire szállítani. Voltak létszámgondjaik is, hiszen a törvényszéki jegyzők nem lehettek jelen mindegyik

128 Trócsányi Zsolt: *A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790–1811)*. In *Századok* 1979/5. 759. A Partiumra lásd Taborsky Ottó: *Az 1836:21. T.-c. létrejötte*. Különlenyomat a „Századok” 1930-i évfolyamából. Budapest 1930.

kerületben a törvényszék tartása idején, és mivel minden vármegyében, székekben és vidéken csupán egy ügyész volt, ezeknek is lehetetlen volt mindegyik kerületben megjelenniük. A törvény a vármegyék, székely székek és vidékek közönségeire bízta, hogy az említett akadályokat saját hatalmuknál fogva eltávolítsák, és azokat az eszközöket, amelyek a perek helyes és a törvényekkel megegyező lefolyásához szükségesek, saját kerületeikben előteremtsék.

Az 1791. évi (erdélyi) XCVII. törvénycikk szerint a derékszékek (más elnevezéssel közönséges székek) az érintettek döntése szerinti helyszínen évente négyszer üléseztek, amelyeken az adott vármegye, székely szék vagy vidék valamennyi hites táblabírája bírászkodhatott. A bíróság általában hét tagból állt. A derékszékek hatáskörébe az úriszéktől, a fiú- és alszékektől fellebbezett ügyek, a vármegyéken belüli, a székely szék vagy vidék joghatósága alatt álló birtokosok között támadt határügyek és a nemesek bűnvádi perei tartoztak.

A Diploma Leopoldinum (8. p.) a kiváltságolt városok törvényszékének szervezetről úgy rendelkezett, hogy annak élén a fejedelem által a város polgárai közül kinevezett bíró álljon, tagjai választott tanácsnokok, előadói a városok jegyzői legyenek. Fellebbezés esetén a perek – a város kiváltságai szerint – közvetlenül az erdélyi királyi táblára vagy előbb a város felett álló törvényhatóság derékszékére s onnan a királyi táblára kerültek.

A szász jogszolgáltatás szervezeti kereteit is a Diploma Leopoldinum határozta meg. Eszerint az első fokú bíróságoknak három fóruma volt. Az első szinten a székbíróság (*Stuhlgericht*), amely 1805 óta egyes bíróság volt, ezen a brassói és a beszercei városi előljáróság, valamint a községi bíróságok ítélték. Másodfokon a városi tanácsok, a nemzeti egyetem, a fejedelem vagy az udvari kancellária járt el. A rendkívüli bíróságok is ebben a periódusban szaporodtak meg. Idetartoztak a szász területre joghatósággal bíró rendőri, egyes örökségi ügyekben eljáró ún. osztóztató és a görögök vitáiban döntő kereskedelmi bíróságok.¹²⁹

Az Erdély területén folyó falusi bírászkodás nem különbözött attól, ahogyan ez a jogszolgáltató tevékenység Magyarországon ebben a korszakban zajlott. Az úriszék jelentősége viszont Erdélyben sokkal kisebb volt, mint Magyarországon. Erdélyben csak a legvagyonosabb földesurak és a nagyobb kincstári uradalmak tartottak úriszéket (a fejedelmek pallosjogot nem is adományoztak), az erdélyi jobbágyság a törvényhatóságok (megyék, székek) bírói joghatósága alatt álltak. Az úriszék elnöke a földesúr volt, azonban ha az adott ügyben érdekelt volt, az általa kinevezett gazdatisztek vagy esküdtek ítélték.

(d) Különös hatáskörű bíróságok Erdélyben

Az erdélyi területeken is alakultak olyan bírói fórumok, amelyek – vagy a hatáskörükbe tartozó ügyek, vagy illetékességük miatt – speciális szabályok szerint működtek. Ilyen volt a produkcionális szék (*forum productionale*), amely az elidegenített kincs-

129 Incze József: *Az erdélyi nagyfejedelemségben lakó nemes szász nemzetek törvénykezésmódja*. Brassó 1837.

tári birtokok visszaszerzéséért a fiscus által indított perekben ítélt. Ezekben az ügyekben – bár a fiscus felperességével induló perekben első fokon a királyi tábla járt el – ez a különleges fórum döntött. A szék elnöke a gubernátor, a bírái a főkormánysszék tanácsosai, a királyi tábla ülnökei és a törvényhatóságok főtisztjei közül kerültek ki, az ügyeket az ítélmesterek referálták. A produkcionális pereket csak kétfokú eljárásban intézték: első fokon itt tárgyalták és végső döntésre a kancelláriához terjesztették fel.

A kincstári szék a bányaperek fellebbezési bírósága volt. Elnöke a kincstárnok, bírái kincstári tanácsosok, közülük az egyik a kincstári ügyeket igazgató (fiscalis director) volt. A testületet az ügyeket referáló tanácsosok egészítették ki. Az erdélyi bányatörvényszéken indult pereket másodfokon itt tárgyalták, s innen harmadfokra a központi (udvari) legfőbb bányahatóság elé kerülhettek. Az erdélyi bányatörvényszék (Judicium Montanum) elnökét és bíráit a fejedelem a kincstári szék által kijelöltek közül nevezte ki. A bírák közé az 1747. évi (erdélyi) I. és 1755. évi (erdélyi) IV. tc. szerint egy magyar, egy szász és egy székely nemzetiségű tagot kellett kinevezni.¹³⁰

Erdély jogszolgáltatási szervezete lényegesen eltért az anyaországtól az egyházi bíráskodás terén is. A magyarországi római katolikus egyház és a görögkeleti felekezet a világi ügyek egy részében korszakunkban is bíráskodott, viszont a protestáns felekezetek bírói autonómiája ismeretlen volt. Ezzel szemben Erdélyben a felekezetek kivétel nélkül megszervezték egyházi bíróságaikat, és házassági pereikben önállóan ítélték.

Sajátos erdélyi különbíróság volt a harmadnapos törvényszék, melyet legkésőbb az elkövetett bűncselekmény utáni harmadik napon kellett megtartani. A fórum elé a Hármaskönyv III. 33. címében foglalt ügyek tartoztak. A bíróság elnöke a bűncselekmény elkövetési helyének valamely tisztviselője, bíróként az általa kinevezett legalább hat személy működött közre.

A 18. századi birodalmi igazságügyi reformok érintették az erdélyi részeket is. Mária Terézia a magyar, székely (és partiumi) törvényhatóságok törvényszékeit megszüntette, és helyettük 1764-ben törvényhatóságokként egy-egy „folyamatos táblát” állíttatott fel. A tabula continua évente hat ülést volt köteles tartani. A két évtizedig működő fórumok szerepét a II. József által felállított, egész Erdély területére is kiterjedő hatáskörű királyi bíróságok, a judicium subalterumok vették át. Erdély területén még két új kerületi tábla létesült, melyek hatásköre megegyezett a korabeli magyar bíróságokéval. A jozefinizmus bukása után Erdélyben is a korábbi igazságszolgáltatási rend állt vissza.

(e) Erdély bírói szervezete a szabadságharc, a neoabszolutizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia korszakában

Az áprilisi törvények a bírói szervezet terén nem hoztak döntő változást. A régi ítélő fórumok, a királyi tábla, a hétszemélyes tábla és a vármegyei törvényszékek csaknem folyamatosan működtek tovább. Egyelőre nem változott meg személyi összetételük és – természetesen – ítélezési szemléletük sem. A felsőbbbíróságok az évekkel

korábban megkezdett jogvitákat a rendi korszakbeli szabályok alapján bírálták el. Az 1848. évi III. tc. 27. §-a a jogi stabilitást előtérbe helyezve kimondta, hogy „a törvényes bíróságok és ítélőszékek törvényes önállóságukban, s a törvény további rendelkezéséig eddigi szerkezetükben fenntartandók”. A bírák elmozdíthatatlanságáról is törvény született (1848. évi XXIX. tc. 29. §).

A központi bíráskodás irányítása területén sem történt több változás, mint amennyi az államszervezeti reformokból szükségszerűen következett. Az uniót kimondó törvény (1848. évi VII. tc.) az erdélyi ügyeket a Curia hatáskörébe vonta, és kiterjesztette bírói joghatóságát az úrbéri viták végső fokon történő elbírálására is (1848. évi X. tc.). Az 1848. évi IV. tc. értelmében a királyi tábla az országgyűlési időszakban is bíráskodhatott, tehát – ahogyan a reformkorban – továbbra is folyamatosan működő bíróság maradt. Az úriszék megszüntetése (1848. évi IX. tc.) és az ősiség eltörlése (1848. évi XV. tc.) lehetőséget adott arra, hogy ezen ügyek végső fórumaként a legfelsőbb bírói testület egységes eljárási rendet dolgozzon ki. Az 1848. évi XXVIII. tc. nyomán megszűnt a nádori bíráskodás. A főméltóság jogkörét a nádor és Deák Ferenc közös rendelete a hétszemélyes táblára ruházta.

A jogi forradalom időszakában megmaradt a vármegyei igazságszolgáltatási autonómiája is, sőt az átmeneti helyzet miatt újabb hatásköröket állapítottak meg számukra. Az úriszék azonnali hatályú megszüntetésével a sommás perek a szolgabírák, a büntető és egyéb polgári ügyek a megyei törvényszékek elé kerültek (1848. évi IX. tc. 4. §). A földesúri felügyelet alatt álló hatósági épületeket (tömlöcöket) az 1848. évi XI. tc. 4. §-a alapján a megyék vették át. Az összesítési és elkülönítési pereket az 1848. évi X. tc. az alispán elé utalta; e fórum feladata lett az e tárgyban hozott felsőbbbírósági ítéletek végrehajtása is. A korábban földesúri hatóságok elé tartozó árvaügyek is a megyékhez kerültek. A vármegyei igazságszolgáltatás szervezetében sem történt döntő változás. A politikai, közigazgatási, bírói ügyek elkülönítésének 1848-ban nem volt meg a törvényi alapja. Az 1849. évi februári „véstörvénnyel” rendkívüli bíróságok (véstörvényszékek) jöttek létre Erdélyben a magyar állam elleni bűncselekmények elbírálására. Továbbá az 1849. május 29-i kormányzóelnöki rendelet megszüntette a császári szolgálatban állt addigi legfelső bíróságot, a Curiát, és helyette felállította a Hétszemélyes Törvényszéket, a Váltótörvényszéket és az Országos Törvényszéket.

Ezzel szemben az osztrák újabszolutizmus radikálisan átalakította Erdély igazságszolgáltatási rendszerét is. A birodalmi jogszolgáltatás központja a bécsi Oberster Gerichtshof lett, amelynek területi illetékességét Magyarországra és Erdélyre egyaránt kiterjesztették. Megszüntették a Királyi Táblát, helyette Nagyszében székhellyel erdélyi főtörvényszéket hoztak létre. Sor került a területi és helyi bíróságok radikális átalakítására is. A reformok tudatos elemeként elválasztották egymástól a végrehajtói és igazságszolgáltatási hatásköröket. Külön szervezatként, hierarchikus rendben építették ki a vádhatósági (ügyészégi) rendszert.

A neoabszolutizmus definitív, tehát véglegesnek szánt jogszolgáltatás szervezet-rendszere 1854-ben alakult ki. A jogszolgáltatás szervezése és irányítása a Bécsben székelő igazságügyi minisztérium hatásköre volt. A legmagasabb fokú fellebbezési bíróság szintén Bécsben székel, ez volt a legfőbb ítélőszék (Oberster Gerichtshof). Erdélyben a legmagasabb szintű ítélezési fórum a főtörvényszék (Oberlandesgericht)

¹³⁰ Angyal Pál, Degré Alajos: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlatja*. Budapest 1943.

volt, amely a marosvásárhelyi Királyi Tábla feladatkörét vette át. Ezek alá rendelték a „megyei” törvényszékeket (Kreisgericht), amelyek egyben kereskedelmi és váltótörvényszékek is voltak. A bírósági szervezet legalacsonyabb fokán a járásbíróságok álltak (Bezirksgericht). Ezek között voltak magasabb rangúak, úgynevezett „társas” bíróságok (Bezirks-Collegial-Gericht) is, amelyek büntető ügyekben is ítélezhettek.¹³¹

A „végleges” szervezés során az alsó fokon a közigazgatás és bíraskodás elkülönítése még nem történt meg, így a „vegyes” szolgabírói hivatal járásbírói teendőket is ellátott (Gemischtes Bezirksamt). A törvényszékek székhelyein működő járásbíróságoknak viszont már nem volt közigazgatási feladatuk, itt a törvényszék egy „delegált” tagja ítélezett.

Erdély területén 1854-ben 72 járásbírószágot és tíz törvényszéket szerveztek. A rendes bíróságok mellett úrbéri bíróságokat is létrehoztak. A legmagasabb úrbéri bíróság a Bécsben működő legfőbb úrbéri törvényszék (Oberstes Urbarial-Gericht) volt, amelynek illetékessége tulajdonképpen csak a magyar korona országaira terjedt ki. A nagyszebeni úrbéri főtörvényszéket (Urbarial Obergericht) és az úrbéri törvényszékeket Erdélyben 1858-ban hozták létre.¹³²

Magyarországon 1861-ben az Országbírói Értekezlet kidolgozta az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat, amelyek a törvénykezés átmeneti rendjének és szervezeteinek alapelveit rögzítették. A szabályok alkotói ragaszkodtak az 1848-as törvények érvényességéhez, de gyakorlati okokból számos osztrák rendelkezést hatályban tartottak. Amíg az októberi diploma Magyarországon nemcsak a régi közigazgatási és igazságszolgáltatási szerveket állította vissza, hanem a régi magyar törvényeket is, addig Erdélyben az osztrák törvények továbbra is hatályban maradtak. A kiegyezés után Erdélyben a magyar és székely törvényhatóságok részéről az egyik legfőbb követelés az osztrák törvények eltörlése és a jogrend egységesítése volt.

A törvényhatóságok országos újjászervezésére vonatkozó 1867. június 27-i, illetve Péchy Manó erdélyi kormánybiztos június 28-i rendelete fenntartotta a vármegyék ítélkezési jogosultságát, de már előirányozta a közigazgatás és a bíraskodás elkülönítését. Ez a korszakos reform az 1869. évi IV. törvénycikk révén valósult meg.

A kiegyezés után az 1868. évi LIV. tc. szabályozta elsőként a törvénykezési rendtartást, egyben fontos törvénykezésszervezeti változtatásokat is eredményezett. A törvény a központi felsőbíróságokat (királyi tábla, váltófeltörvényszék és hétszemélyes tábla) szervezetileg elválasztotta egymástól. A volt Hétszemélyes Tábla vitte tovább a Curia nevet, amely egy semmítőszékre és egy legfőbb ítélőszékre tagolódott. A főbíróság hatásköre az immár egységes ország egész területére kiterjedt, éppen ezért keretében egy erdélyi osztályt hoztak létre. E törvény szerint „a marosvásárhelyi kir. ítélő tábla területén az elsőfolyamodási bíróságok jelen szerkesztőkben ezuttal fenhagynak... A másod bíróságot a kir. ítélő tábla gyakorolja: [...] Marosvásárhelyen, azon területre nézve, melyre a marosvásárhelyi királyi tábla és a szebeni főtörvényszék ha-

táskörébe eddig kiterjedt, az ottani viszonyoknak megfelelő szervezettel.”

A törvény megszüntette a megyei törvényszékeken az alispán elnöki jogát, szabályozta az ítélkező tanácsok létszámát. Az 1869. évi IV. tc. meghatározott képesítéshez kötötte a bírói kinevezést és rögzítette az összeférhetetlenség elvét (bíró nem lehetett képviselő, ügyvéd, kereskedelmi társaság alkalmazottja, nem viselhetett más hivatalt és nem lehetett politikai párt tagja), valamint a bírói függetlenséget és elmozdíthatatlanságát. A bírói kinevezésekre az igazságügyminiszter tett előterjesztést, de Erdélyben kikérték a királyi biztos véleményét is.

A bíróságok új szervezeti rendjét az 1871. évi XXXI. és XXXII. tc. szabályozta. A korábbi elsőfolyamodású bíróságokat (megyei és városi törvényszékeket, bányabíróságot, váltótörvényszékeket, főszolgabírói bíróságot, vegyes bíróságot) megszüntettek, és helyettük létrehozták a királyi törvényszékeket mint általános elsőfolyamodású bíróságokat. Kezdetben minden megyeszékhelyen létesült bíróság, összesen 102, ezek egy részét később az 1875. évi XXXVI. és 1885. évi III. tc. megszüntette, így végül 64 törvényszék működött. Büntető és polgári perekben háromtagú tanács ítél; kereskedelmi perekben a tanács két tagja az ipari és kereskedelmi kamarák által választott ülnök volt. A törvényszékek látták el a cégbíróság feladatát, és a csődeljárás is hozzájuk tartozott. A kisebb vagyoni értékű polgári perekben és kisebb bűnügyekben a járásbíróságok ítéleztek. 1871-ben 360 járásbírószágot szerveztek, de ez a szám később emelkedett. Az 1871. évi XXXIII. törvénycikkkel a törvényszékek mellett királyi ügyészségek, az ítélőtáblák mellett főügyészségek jöttek létre. Rendezésre került az ügyvédek helyzete, létrejöttek az ügyvédi kamarák az ügyvédi rendtartás tárgyában kiadott 1874. évi XXXIV. törvénycikkkel, valamint a közhitelesség szervezete a királyi közjegyzőkről szóló 1874. XXXV. törvénycikkkel. Az igazságszolgáltatás egységesítése a kiegyezés utáni évtizedben befejeződött.¹³³ A szervezést az 1890. évi XXV. törvénycikk tette teljessé, amely az addigi két ítélőtábla (Pest és Marosvásárhely) helyett 11-et hozott létre, Erdélyben Marosvásárhelyen túl Kolozsváron is, a volt partiumi és bánsági területeken pedig Nagyváradon, illetve Temesváron.

■ Kulcsszavak

balázsfalvi szerződés, fogarasi deklaráció, Diploma Leopoldinum, Alvincziana Resolutio, Gubernium, Erdélyi Udvari Kancellária, karlócai béke, II. Rákóczi Ferenc, szatmári béke, Pragmatica Sanctio, articuli novellares, határőrség, madéfalvi veszedelem, Partium visszacsatolása, Erdélyi Nagyfejedelemség, perszonálunió, helyettesítés, generális, Ministerialkonferenz in rebus Transsylvanicis, egykamrás országgyűlés, királyi biztos, 1848-as uniós törvény, definitívum, októberi diploma, februári pátens, Schmerling-provizórium, nagyszebeni országgyűlés, kiegyezés, 1868-as uniós törvény

131 Sándorfy Kamill: *Miért maradt meg Erdélyben az osztrák polgári törvénykönyv?* In *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok*. IX. évf. (1941) 1. 101–102.

132 Bónis György, Degré Alajos, Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg 1998. 154; Pál Judit: *A közigazgatás és igazságügy átszervezése Erdélyben a 19. század közepén*. In *Levéltári Szemle* 58. (2008). 61.

133 *Erdély története III.* Budapest 1986. 1625–1626; Pál Judit: *Az erdélyi Főkormányzók és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872)*. In *Levéltári Szemle* 56. (2006). 34.; Pál Judit: *Unió vagy „unificálás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Erdélyi Tudományos füzetek 267. Kolozsvár 2010.

■ *Kronológia*

- 1690 a Diploma Leopoldinum császári aláírása
 1691 a fogarasi országgyűlés ratifikálta a Diploma Leopoldinumot
 1693 az Alvincziana Resolutio, amely kimondta a Diploma változtathatatlanágát, és Erdély részére Bécsben külön kancelláriát állított fel
 1699 a karlócai békeszerződésben Erdélyt a Habsburg Birodalomhoz csatolták, s ezzel nemzetközi jogilag is véget ért az önálló fejedelemség időszaka
 1703–1711 a Rákóczi-szabadságharc
 1704 a gyulafehérvári országgyűlés fejedelemmé választotta II. Rákóczi Ferencet
 1707 a marosvásárhelyi országgyűlésen II. Rákóczi Ferencet beiktatták erdélyi fejedelemmé
 1711 a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békében visszaállították a Diploma Leopoldinumot, s ezáltal a Habsburgok uralmát Erdélyben
 1712 III. Károly király hivatalosan elkezdte használni az „Erdély fejedelme” címet
 1722 az erdélyi országgyűlés jóváhagyja a Pragmatica Sanctiót
 1744 a szebeni országgyűlésen ún. articuli novellaresekbe („újabb törvénycikkek”) foglalták a III. Károly idejében hozott közjogi jellegű országgyűlési végzéseket, s ezeket újjal is kiegészítették: e törvények lettek a Habsburg-uralom alá került Erdély alaptörvényei
 1761 Mária Terézia elrendelte a határőrség felállítását
 1764 a madéfalvi veszedelem
 1765 Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemségi státuszba emelte
 1782 II. József császár az Erdélyi és a Magyar Udvari Kancelláriát egyesíti
 1790 a pozsonyi országgyűlésen II. Lipót király visszaállította az önálló Erdélyi Udvari Kancelláriát
 1836 a pozsonyi országgyűlésen a Partium visszacsatolásáról szóló törvény elfogadása, amit végül nem hajtották végre
 1848 a Magyarország és Erdély unióját becikkelyező 1848. évi VI. és VII. törvénycikkek elfogadása, amit a kolozsvári erdélyi országgyűlés is megszavazott
 1849 a szabadságharcot leverő Habsburgok az uniót érvénytelenítették, és a Partiumot újból Erdélyhez csatolták
 1853 az abszolutista korszak legjelentősebb közigazgatási intézkedéseit tartalmazó ún. definitívum kiadása
 1860 az októberi diploma kiadása
 1861 a Ferenc József császár által kibocsátott ún. februári pátens az októberi diploma centralista átértelmezésével „alkotmányt” adott az egész birodalomnak
 1861 Ferenc József császár Erdélyben elrendelte az 1849 után kialakított belső igazgatás megszüntetését, a megyék, székek, szabad királyi városok önkormányzati alapon való visszaállítását és újrászervezését
 1861–65 a Schmerling-provizórium
 1863–1864 a nagyszebeni országgyűlés
 1867 a kiegyezés

- 1868 Erdély Magyarországgal történő közjogi egyesítése az 1868. évi XLIII. törvénycikk megalkotásával
 1914–1918 az I. világháború
 1918 a románok Gyulafehérváron kimondták Erdély egyesülését Romániával

5.3. Büntetőjog**5.3.1. Áttekintés**

A kor jellemzője a kodifikációra, a büntetőjog átfogó szabályrendszerbe foglalására irányuló törekvés volt, amely a 19. század közepén vezetett sikerre.

Ezt megelőzően a Habsburg-ház uralma alá került Erdélyben fennmaradt a korábban kialakult – nemzetenként, területenként, társadalmi jogállás szerint elkülönült – hagyományos büntetőjog. Sajátos jogforrást jelentettek ekkoriban az egyes faluközségek maguk számára alkotott normái.

A centralizációs és modernizációs törekvések idején az uralkodók kísérleteket tettek az egységes, a kornak megfelelőbb büntető normák létrehozására. II. József birodalmában átmenetileg meg is valósította a büntetőjogi egységet az egyes országok fejlettségi fokával összhangban nem álló kódexe bevezetésével. Az erdélyi országgyűlések büntető jogalkotása ebben a másfél században esetleges és rendszert nem képező volt. Ez alól kivételt képezett az 1810–11. évi kolozsvári országgyűlés, amely a magyar jogtörténet első büntető kódexét alkotta meg, bár ez uralkodói jóváhagyás hiányában nem lépett hatályba. A reformkorban követelményként fogalmazódott meg a szabadságjogok biztosítékeként a büntetőjog kodifikálása. Ekkor került sor az első magyar nyelvű büntető törvénykönyv tervezetének elkészítésére.

A Magyarországgal való 1848-as uniót követő idő a rendkívüli, háborús viszonyok miatt nem volt alkalmas a büntetőjogi modernizáció megvalósítására.

A szabadságharc leverése utáni megtorlást követően az egységes Ausztriai Császárság részét képező Erdélyben a büntető törvénykönyv 1852-es bevezetése hozta meg a modern jogot, amelynek eredményeként a szankciórendszer központjává a szabadságvesztés vált.

Az 1867-től ismét Magyarország részévé Erdélyben – kodifikált joganyag hiányában – fennmaradt e törvénykönyv hatálya. Az ország büntetőjogának egységét a kor európai megoldásait tükröző, a bűncselekmények hármas osztású rendszerén felépült két büntető törvénykönyv 1880. évi hatálybalépése jelentette, de ezeken túlmenően is voltak büntetőjogi tárgyú törvények. A büntetőjog ezután is folyamatosan változott a társadalmi jelenségekre való reagálásként és a tudományos elképzelések befogadásaként, amelyek eredményeként új tényállások keletkeztek, és a szankciórendszer kialakult. A rendkívüli helyzetet jelentő I. világháború idején több büntetőjogi rendelkezés született a hadviselés szolgálatában. E két évszázad alatt a büntetőjog az alapvetően szokáson alapuló gyakorlatból kodifikált anyagot tartalmazó önálló jogággá vált, megtörtént a közjog elemévé válása és szelídülése, célja pedig a megtorlással vegyes elriasztás helyett a javítás és a visszatartás lett.

5.3.2. A hagyományos jog továbbélése a 18–19. században

Az 1691-es Diploma Leopoldinum fenntartotta Erdélyben az addigi jogforrások – a törvénygyűjtemények, más jogszabályok, a Hármaskönyv, a szász jog –, valamint a bírósági gyakorlat alkalmazhatóságát.

A más jogszabályok körébe a törvényhatósági (vármegyei, kerületi, széki, városi) statútumok tartoztak, amelyek saját területükre határoztak meg büntető normákat is. Ezek jellemzően valamilyen magatartást – például részegeskedés, káromkodás, munkakerülés – vagy ennek eredményét – például tűz – nyilvánították büntetendőnek, s megállapították a szankciót: ez a különböző végrehajtási módú haláltól – például akasztás, karóba húzás – a meghatározott eszközökkel – például pálca, korbács, lapát – végrehajtott verésen, megszégyenítésen át a pénzbüntetésig terjedt.¹³⁴

Kraszna vármegye statútuma, 1718

Részegeskedő, részegségében ujjogató és kiáltozó paraszt ember vasárnapi napon reggeltől fogva estvéli harangozásig a nyakló kalodában tartassék.¹³⁵

Sajátos jogforrást – a modern büntetőjogban kihágást, olykor súlyosabb bűnt megfogalmazó normákat – jelentettek a székely területeken az adott közösség által a maga számára, a szokásokon alapulva, de új előírásokat is létrehozva alkotott falutörvények. A kis és helyi jelentőségű kérdések gyors elintézését kívánták így megoldani: a rossz közlekedési lehetőségek, a kis számú, távoli szervek nehéz elérhetősége arra kényszerítették a falut, hogy ügyeit maga intézze. A falutörvények írásba foglalása megkönnyítette a rend fenntartását, a közösség előtt ismertetett szabályokhoz kellett igazodnia mindenkinek a településen. Arra hivatkozva, hogy nem ismerte a szabályt, senki sem mentesülhetett kárt okozó, sértő cselekedeteinek következményei alól. A falutörvények az együttélés, a település, a gazdálkodás viszonyait szabályozták a rend védelme érdekében.¹³⁶

Ikafalva falutörvényéből, 1793

A mi jó Atyáink, a jámbor Régiék
A Törvényt mondották a Város Lelkinek,
Annélkül fenn állni nem lehet senkinek,
Szükséges hát lenni Falu Törvényinek.¹³⁷

134 Például Kraszna vármegye a részegesek kalodába zárásáról, a csavargókkal szemben el nem járó falubírák karóba húzásáról 1718, 1719. Segesvár város az elköborolt marháját erőszakkal visszavevő személy pénz- vagy verésbüntetéséről 1724, Kolozs vármegye a tolvajok üldözésének elmulasztásáért halál-, a szitkozódó, káromkodó parasztok 12 lapát-, míg a nemesek pénzbüntetéséről 1711, 1725, Alsó-Fehér vármegye a káromkodó parasztok kemény pálczásáról 1727, Torda vármegye a megszökött embereket el nem fogó falusi bírák 40 pálczával fenytetéséről, Doboka vármegye a tűzveszélyes pipázók 28, az ártalmas verebek írtásának elmulasztásáért 12 pálczabüntetéséről 1759. In Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. – Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Budapest 1885. 340, 365–369, 375–378, 382, 399, 411, 466–467, 475, 490, 614.

135 Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. – Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Budapest 1885. 365.

136 Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947. 8.

137 Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947. 31.

Az egyes normákat vagy absztrakt módon szövegezték, vagy egy ügy elbírálása szolgált a továbbiakban magatartási szabályként. Ennek megfelelően az egyes előírások szankcionálták a társas kapcsolatok zavarait. Leggyakoribb bűn a tulajdon csorbítása volt, amely számtalan módon és dologra vonatkozóan történhetett, például állatlopás, veremfosztás, házfeltörés, útonállás során. A verés, verekedés, az ezekből származó sérülések, halál a mindennapok része volt, amely bűnöket a súlyuknak megfelelően toroltak meg a számtalan módon kivitelezett testi vagy halálbüntetéssel. Kisebb tetteknél pénzbüntetést szabtak ki, például a csendzavarások, botrányos részegség esetén. Gyakran jártak el sértegetések, rágalmak miatt, ezeket az érintettek közötti békéltetéssel, megkövetéssel zárták le. Gyermekek elkövetőnél jellemzően a szülők feladatává tették a büntetést, átnevelést.¹³⁸

A kor viszonyait a közbiztonság hiánya jellemezte, ami ellen szigorú büntetésekkel kívántak fellépni.

Főkormányszéki leirat Csík-, Gyergyó- és Kászonszéknek, 1720

Mindenféle latorság eláradt, lopások, erőszakos foglalások, húzás-vonás, szitok, káromkodás, átok, dorbézolás véteknek is alig tartatik, nemes, paraszt egyaránt követi.

Gyulafehérvár város statútuma, 1745

Mindenünnen összegyűlt, másunnan kitsapatott becstelen kurva személyeknek száma terhesen megnevekedett volt városunkon, kik által városi házakban, korcsomákon, mezeink, gabonáink, szőlőink [...] között irtóztató parázsnaságot vittének végben, sok szegény civiseket tökéletlenségekkel, tolvajlásokkal meg károsítottanak [...], Felséges Fejedelem Asszonyunk katonáit szöktetni kívánták, verekedéseket indítottanak, melyből véletlen halálozás következett.¹³⁹

Az ítélő fórumokon a bírák ritkán hivatkoztak jogszabályokra az ügy elbírálása során, hanem saját ismereteikre támaszkodtak, amely a százados gyakorlaton alapult. Kialakult, milyen bűncselekményt büntetnek halállal, ezen belül milyen bűnöket torolnak meg annak valamely fajtájával, például a nagy tolvajokat akasztják, a rablógylkosokat karóba húzzák vagy kerékbe törlik. De voltak olyan ítéletek is, amelyekben felhívták valamelyik törvényhelyet vagy általánosságban a törvényt, illetve előfordult jogtudományi munkára, például a magyarországi Bodó Mátyás Pozsonyban 1751-ben kiadott *Jurisprudentia Criminalis* művének okfejtésére vonatkozó hivatkozás. Ezenkívül a partiumi bíróságok citáltak olyan, a magyar országgyűlés által alkotott törvényeket, amelyek már Erdély különválása után születtek. Felbukkant a Mária Terézia által az osztrák örökös tartományok részére német nyelven 1768-ban

138 A falutörvényekre részletesen lásd Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest 1973. 253–276; Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest 1979. 25–34; Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 91–119; Imreh István, Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Budapest-Bukarest 1992. 283–317.

139 Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 110–111; Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. – Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Budapest 1885. 422.

kiadott büntető kódex – *Constitutio Criminalis Theresiana* (Terézia büntető szabályai, CCT) – valamely szakaszára történő hivatkozás is, főleg a szász területeken.¹⁴⁰

E korban az ítéletek a kiszabott büntetés végrehajtását is meghatározták, ezzel fejezve ki az elbírált bűn súlyát és az elrettentő hatást fokozva.

Szamosújvári várnagyi jelentés, 1808

Ezen várbán három classisra vagy on oszta az ide ítéltetett raboknak büntetőhelyeik [...] Emellett sententiájoknak értelme szerint feleisztendőként vagy esztendőben egyszer annyi pálcaütéssel, amennyi sententiájokban van, vagy benn a várbán vagy pedig kinn a piacon vásárok alkalmatosságával verettetnek meg. Némelyeknek még a pálcákon kívül, hetenként bizonyos napokra csupán vízen és kenyéren böjt is ítéltetik, [...] munkákra is szoríttatnak, amint a sententiájokban vagy on kitéve.¹⁴¹

5.3.3. Kodifikációs törekvések a 18–19. században

(a) Uralkodói és országgyűlési jogalkotás

A háborús idők befejeződésével szükségessé vált a büntető igazságszolgáltatás rendezése is, amint azt az uralkodók többször sürgették az országgyűlésnél. Az ekkoriban felélénkülő abszolutista törekvések célkitűzése volt az egységes szabályozás, a közbűncselekmények rendszerének létrehozása, amely kiküszöböli az érintett felek egyezkedését. Az uralkodó ezekben az évtizedekben többször adott megbízást, illetve rendelte el a büntetőjog anyagának kimunkálását, így 1728-ban, 1748-ban vagy az 1750-es években. Azonban az elkészült tervezetek érdemi megvitatására sor sem került, mivel ezen inkorporációs vagy kodifikációs törekvésekkel szemben az erdélyi rendek elutasítóak voltak, hagyományos jogaik csorbítását látták azokban. A törvényalkotást gátolta az is, hogy az uralkodói akarattól, a politikai helyzettől függően évekig vagy évtizedekig sem ülésezett az országgyűlés.¹⁴²

Az addigi legteljesebb tervezetet Mária Terézia megbízása alapján a három nemzet jogtudóiból álló bizottság 1764-re készítette el a jog teljes újraalkotására *Codex Theresianus Transsylvanicus* (Terézia erdélyi törvénykönyve) címmel. A négy részből álló munka a közjogi és magánjogi szabályok mellett a IV. részben *A bűnökről* szólt.

¹⁴⁰ Hajdu Lajos: *Bűnözés és büntetőbíráskodás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években*. In *Levéltári Közlemények* 1989/2. 226–229; Bodó Máttyás: *Jurisprudencia criminalis...* (Büntető jogtudomány a magyar eljárás és törvények szerint két részben. Az első rész magyarázza a büntetőjogot és az eljárást, a köztörvényes bűncselekményeket és bűnözőket, és hogy ezek ellen általában hogyan kell eljárni. A második rész pedig a köz- és magánvétségeket, ezek büntetését és a büntetés mikéntjét egyenként magyarázza). Pozsony 1751. A CCT szövegét lásd https://archive.org/stream/ConstitutioCriminalisTheresiana-1768/Constitutio_Criminalis_Theresiana-1768-complete#page/n369/mode/2up. A kódexet ismertette Hajdu Lajos: *A Habsburg-Birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése*. In *A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái* V. kötet 1. füzet. Budapest 1963. 81–112.

¹⁴¹ Szongott Kristóf, Vajna Károly, Hodoreán János: *A szamosújvári vár*. Szamosújvár 1898. 44.

¹⁴² Hajdu Lajos: *Adalékok a XVIII. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez*. In *Jogtudományi Közöny* 1980/10. 637–641.

Ez büntető anyagi és eljárási jogi normákat tartalmazott 15 címben és 102 pontban. A tervezet az erdélyi hagyományokra épült, forrásaként az addigi törvénygyűjtemények, a magyarországi joggyakorlat, a már említett Bodó-féle könyv szolgáltak. A IV. rész felépítésében az anyagi jogot illetően meghatározásokat tartalmazott a büntetőjogról általában, valamint a büntetésekről és felmentésekről. Különös részi előírásai meghatározták az isteni felséget sértő (vallás), majd az állam elleni bűntetteket. A magánszemélyek sérelmére elkövethető bűntettek közé sorolta például az emberölést, a sérülésokozásokat, gyújtogatást, lopást, csalást, szóbeli bántásokat (például rágalmazás). A tényállásokhoz meghatározott büntetéseket rendelt, amelyek célja a bírói önkény megszüntetése volt, mivel a megszabottakon túl mást nem lehetett volna alkalmazni.

A halálbüntetést illetően fenntartotta az addigi kegyetlen végrehajtási módokat, a karóba húzást, kerékbe törést, felnygelést.¹⁴³

A Codex Theresianus Transsylvanicus indoklásából, 1764

Az erdélyi joganyagban semmi nincs a bűntettekről, azok meghatározásáról és felosztásáról, a gyanújelekről és a rejtett cselekmények felfedezésének módjáról, a büntetéseket súlyosbító és enyhítő körülményekről, tehát az egész büntetőjogból.¹⁴⁴

Az országgyűlés összehívásának hiányában meg sem vitatott tervezettel szemben a népesség jelentős részének életére rányomta bélyegét Mária Terézia 1763. évi intézkedése, amellyel Erdélynek a Török Birodalommal szomszédos területein három székely és két román határőrezredet szervezett. A királynő a határőrség számára 1764. március 24-én hadi törvényeket bocsátott ki: ez 60 cikkelyben (articulus) határozta meg a határőrök kötelességeit és tiltott magatartásait, amelyek megszegéséhez szigorú büntetéseket rendelt.¹⁴⁵

Az 1764. évi hadi törvényekből

2. Valaki pártütést indít, vagy csak hogy alattomba avval foglalatoskodik, s reá bizonyodik, minden kegyelem nélkül az életit veszti el.

18. Ha valaki szántszándékkal szántóföldeket, kerteket, szőlőhegyeket, réteket rontja, törvény és igazság szerint büntetessék.

24. Annak, aki hamisan esküszik, két úja vágassék le.

48. Midőn a seregek és compániák az útközetre mennek és ha kötelességek szerint nem harcolnak, akik tisztviselők közül abban részesek volnának, becsületek és életek vesszen el.

49. Ha pedig a közönséges nép azon bűnösnek találtatnék, tizedik közülök akasztassék fel és a többi legveszedelmesebb helyekre rendeltessék.

¹⁴³ Hajdu Lajos: *Adalékok a XVIII. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez*. In *Jogtudományi Közöny* 1980/10. 645–646.

¹⁴⁴ Hajdu Lajos: *Adalékok a XVIII. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez*. In *Jogtudományi Közöny* 1980/10. 646.

¹⁴⁵ Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Budapest 1908. 576–582.

Mária Terézia 1769-ben, majd 1775-ben is sikertelen kísérleteket tett a CCT erdélyi bevezetésére.¹⁴⁶

A rendszertelenül összehívott országgyűlések ritkán alkottak jóváhagyott büntetőjogi tárgyú törvényt, a létrehozottak pedig esetlegesek voltak. Ezekben az évtizedekben törvénycikkek születtek kincstárvédelmi okokból a nemesfémekkel való visszaélések – például az 1747. évi XI. és XII. az arany-, ezüst- és higanyharácsolókról, a hamis pénzverőkről, az 1753/55. évi V. az arany és ezüst csempészete – miatt, valamint a hadseregből való szökések – például az 1751. évi II., III. – büntetésére. E normák meghatározták a büntetendő magatartást – például szökött katona rejtegetése –, a büntetést illetően viszont jellemzően szabad kezet adtak. Ezt szemléletesen fejezte ki az 1753/55. évi V. törvénycikk kitétele, amely szerint a „fogság idejét a vétség nagyságához képest és a személyek minőségének is tekintetbe vétele mellett, a bíró belátásához képest határozza meg”.¹⁴⁷

A pénzbüntetés bárkivel szemben kiszabható volt, de e körben az országgyűlések többször úgy határoztak az adózás teljesítése érdekében, hogy – a parasztok ebből származó „kimerülését meggátolják” – azokat testi büntetésekre kell átváltóztatni. A verésen túl ezek közé számított a fogság és a kenyéren, vízen való koplalás is. A büntetést ennek megfelelően a „vétkesek korához, neméhez és állapotához, a büntetett súlyához és a bűnösök személyéhez képest kell kimérni”, állapította meg az 1791. évi XXVIII. törvénycikk.

Az uralkodói rendelkezések tiltották a testcsonkító büntetéseket, de ez nehezen ment át a gyakorlatba.

Főkormányzseki leirat 1791. május 28-án Kézdivásárhely városnak

Némely kriminális rabok vétkökért fülüknek levágásával Ő szent királyi Fölsegenek rendelése ellen büntetvén, parancsoltatik [...], míg ebben az országban valamely más rendelés lenne és e határozatok Ő felsége által is megerősítettének, a királyi rendeléseket a mutilatio eránt megtartani kötelességüknek tartásuk és a kriminális rabokat fülöknek vagy tagjoknak a levágatásával vagy lemetszésével büntetni semmiképpen se merészeljék.¹⁴⁸

Ennek megszüntetéséről az országgyűlés az 1791. évi XXXVIII. törvénycikkben rendelkezett, amely kimondta, hogy az addig „divatban volt tagcsonkítás az élet megjavítására mit sem használ, sőt inkább az életfentartás eszközeinek a megszerzésére az alkalmat megvonja”, ezért ezt eltiltotta. A törvény alkotását az uralkodót képviselő Főkormányzsek javasolta az e tárgyban kibocsátott rendelet megerősítéseként. Indoklása szerint „se az emberiséggel, se a mostani megvilágosodott századnak gondoskodása módjával” nem áll összhangban e kegyetlen büntetés.¹⁴⁹ A törvény a megbüntezést

viszont fenntartotta, de „csak nagyobb bűntények és ismételt lopások esetében, amikor az élet és az erkölcsök megjavulására semmi remény sincs”. Ez azonban inkább nyilvántartási feladatot teljesített, mivel a bűnös hátára süttött jel újabb eljárás esetén a bíró szemébe tűnt, s ennek figyelembevételével döntött a büntetésről.

A II. József halála utáni hagyományos alkotmányosság helyreállítása során az 1791. évi országgyűlés LXIV. cikkelyével törvény-előkészítő bizottságokat küldött ki, amelyek közül az egyik feladatává tette a büntető törvény tervezetének, a „büntettek igazságos büntetéseinek” megállapítását. Az 1793 elejére elkészült tervezetet bemutatták az országgyűlésnek, de érdemi tárgyalása elmaradt.¹⁵⁰

Az 1794-ben tartott országgyűlés uralkodói leiratra eltörölte a halálbüntetés végrehajtási módjaként a karóba húzást és a kerékbe törést.¹⁵¹

(b) II. József büntető törvénykönyve

A birodalom reformálásának szándékával kormányzó II. József császár büntetőjogi újításait 1786. október 30-i pátensével kezdte, amellyel eltörölte a halálbüntetést. Elhatározására alapvetően az a merkantilista elv indította, hogy az ország virágzásának feltétele a népesség számának szaporodása, másrészt Cesare Beccariának 1764-ben megjelent, az európai jogtudományra nagy hatású *Dei delitti e delle pene* című könyvében megfogalmazott elv, miszerint a rövid ideig tartó éles fájdalom kevésbé tartja vissza az embert bűncselekmény elkövetésétől, mint a hosszú ideig tartó gyötrellem. Az uralkodó szerint a halálbüntetés hatása a közvéleményre hamar elmúlik, míg a hosszú, súlyos börtöné vagy kényszermunkáé – amelyet hajóvontatással, Erdélyben a Maroson kellett végrehajtani – tartósabb. (Ennek kegyetlensége miatt javaslatok születtek a kényszermunkának az erdélyi sóbányákban való végrehajtására, de a császár ezt elutasította. Végül e büntetést II. Lipót 1790. július 19-i rendeletével eltörölte.)¹⁵²

II. József 1787. január 13-i pátensével a birodalom egységesítése érdekében elrendelte minden uralma alá tartozó ország számára a büntető törvénykönyv hatálybalépését: e kódex *Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung* (Általános törvény a büntettekéről és azok büntetéséről) címmel jelent meg. A mű *Sanctio Criminalis Josephina – SCJ* néven ismert, míg háromszor kiadott korabeli magyar fordítása *Közönséges törvény a vétkéről és azoknak büntetésekről* címmel látott napvilágot.¹⁵³

Ez az első mai értelemben vett büntető törvénykönyv. Szerkezetében kizárólag anyagi jogi kérdésekkel foglalkozik, megvonja a büntett és vétség közötti határt, az általános és különös részi előírásokat elkülöníti.

ges Gyűléseikben lett Végezéseknek és Joglatosságoknak jegyzőkönyve. Kolosvár 1832. 622.

150 Degre Alajos: Az erdélyi büntetőjog történetéhez. In *Jogtudományi Közöny* 1980/10. 685.

151 Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXik esztendőről az MDCCCXdikre által-nyújtott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva, Kolosvár várossában folytatva tartott országos gyűlésének jegyzőkönyve. Kolosvár 1811. 214.

152 Cesare Beccaria: *Büntett és büntetés*. Budapest 1967. 88; Vajna Károly: *Hazai régi büntetések I.* Budapest 1906. 535–537.

153 Az SCJ szövegét lásd https://books.google.de/books?id=4r1CAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, *Közönséges törvény a vétkéről, és azoknak büntetésekről*. Pest 1787. 1–152.; Buda 1788. 1–128.

146 Hajdu Lajos: Az erdélyi büntetőjogi kodifikációs törekvések és Gál László. In Gál László: *Javallat – Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet 1839*. Budapest 1992. 12–14.

147 A hivatkozott törvénycikkekre lásd Pomogyi László (szerk.): *Corpus Juris Hungarici – A törvények-be zárt történelem* CD 2000. január 1. és <https://1000ev.hu/>.

148 Dombóváry Géza: *Erdély XVIII. századbéli fenyítőeljárásai gyakorlatából*. In *Jogállam* 1930/1–2. 21. Mutilatio = megcsonkítás.

149 Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi Városba Kolo'svárra hirdetett, és több következő napokon tartott közönsé-

Az uralkodói akarat szerint a bűncselekményeket és az elkövetőiket mindenütt azonos elvek szerint, azonos büntetéssel kell sújtani, ezért a törvénykönyvvel hatályát veszítette minden addigi büntető norma, szokás. Ugyanazon szabályok voltak érvényben mindenhol, holott a birodalom egyes országainak más és más volt a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlettsége.¹⁵⁴ A kódex néhány részletben engedett csak teret a helyi sajátosságoknak, mint a kényszermunka, valamint az elítélés közzétételének végrehajtásában. Személyi hatálya mindenkiré kiterjedt, a büntett megítélésénél kizárólag az elkövető vétkességét lehetett figyelembe venni, mellékbüntetésként pedig el lehetett veszíteni a kiváltságokkal járó nemességet. Nemi szerepe azonban volt a társadalmi állásnak, mert vétség esetén a nemes, a közhivatalnok, a jó hírű mesterember esetén könnyebb fogság helyett házi őrizetet lehetett kiszabni.

A 266 §-ból álló törvénykönyv két részből állt: a 182 §-os I. a büntettekkel, míg a 82 §-os II. a vétségekkel foglalkozott. A megkülönböztetés alapja a bűncselekménynek a jogalkotó által megállapított súlya. Az általános részben az 1. és a 13. § kimondták a *nullum crimen* és a *nulla poena sine lege* szabályait. A felelősségre vonatkozó előírások szerint a büntetendő cselekmény csak szabad akaratból követhető el, szükséges az elkövetésre való gonosz elszánás, vagyis a szándékosság. Az elkövető beszámíthatóságát viszont kizárták a kódexben meghatározott okok, mint például az elmeállapot, a részegség, a kényszer, fenyegetés, a 12. év alatti gyermekkor. A közvetlen elkövetőn túl ugyanúgy felelős volt a bűncselekményhez előtte vagy közben segítséget nyújtó személy, míg az utólagos önálló bűncselekményt képezett. A büntett kísérlete büntetendő, míg az elévülés kizárt volt.

Halálbüntetést csak a társadalmi rend elleni legsúlyosabb támadás, a statáriális eljárásban elbírált pártütés és zendülés esetén lehetett kiszabni. Végrehajtására egyedül az akasztás szolgált. A kivégzett teste a nép okulására 12 órán át függött, majd minden végtisztesség nélkül került a földbe az akasztófa mellett.

SCJ 50. §

Pártütésnek és zendülésnek ítéltetik: a több személynek minden önként és avégre tett összevetsoportozása, hogy fellyebbvalóknak erővel ellent állyanak, akármely szándékból történnyen azután az ilyen ellenkezés, abból-e, hogy a fellyebbvalóktól valamit kisajtollyanak, vagy hogy magokat valamely feladatott kötelességnek végzésétől megszabadítsák, vagy pedig a fellyebbvalóktól tett akárminémű rendelést semmivé tegyék.

Ebbe a vétékbe esnek azok a jobbágyok is, akik földes- vagy falubéli urasságaik, tisztartóik, törvényszolgáltató fellyebbvalóik, vagy ezeknek tisztvei ellen, úgy szinte a községek, mellyek előljárok ellen csoportokra verik magokat a végre, hogy ellentállyanak.¹⁵⁵

A kódex a joghátrányok központjává a szabadságvesztést tette. Ennek három fokozata volt, tartama az egyes tényállásokhoz kapcsolódóan 1 hónaptól 100 évig terjedt.

154 Hajdu Lajos: II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon. In *Jogtudományi Közlöny* 1974/1–2. 49.

155 *Közönséges törvény a vétkekről, és azoknak büntetésekről*. Pest 1787. 32–33.

jedt, a végrehajtásához pedig munkakötelezettség társult. Az elítéltet meghatározott időszakoként meg kellett verni, mozgásában különböző szigorúságú láncolással korlátozták. Ellátása a legsúlyosabb fokozatban kenyérből és vízből állt, deszkán alhatott, látogatót nem fogadhatott. Kemény fogság esetén hetente kétszer húst ehetett, míg a gyengében látogatót is fogadhatott. A súlyos ítéleteknél az elítéltnak büntetése megkezdésekor mindkét arcfelére ráégették az akasztófa jelét. A külföldit testének nem látható helyén való megbélyegzés után utasították ki.

Büntetés volt a verés különböző eszközökkel (pálca, ostor, vessző), valamint a szégyenállás. E szankciók lehettek önállóak vagy a fogság súlyosításaként alkalmazottak. A verést nyilvánosan kellett végrehajtani, de alkalmanként száznál több ütést nem mérhettek ki. A szégyenállásnál az elítéltnak három egymást követő napon kellett egy órát állnia a sokaság előtt, bűnét a mellére függesztett táblára írva tették közzé.

Mellékbüntetésként szerepelt az elítélés nyilvánosságra hozatala, a vagyonelkobzás (de ez nem veszélyeztethette a feleség és gyermekek ellátását), a nemesi cím elvesztése.

A büntetés kiszabása során a bíró a kódexben előírányzott büntetésektől nem térhetett el, azt „betű szerint” követni kellett. A törvényi keretek között figyelembe kellett venniük meghatározott körülményeket, így a szándék fokát, a következmények súlyosságát, a visszaesést, az elkövető fiatalabb korát. Halmazat esetén a szankciót a legsúlyosabb bűncselekmény büntetési tételének alapul vételével kellett kiszabni. Büntetést csak a bűnelkövetőn lehetett alkalmazni, hozzátartozóin nem.

Vétségért a II. rész 10. §-a szerint verés, szégyenállás, egy naptól egy évig terjedhető fogság (ezt böjttel lehetett súlyosbítani), közmunka, kitiltás volt alkalmazható.

Az ítélet végrehajtása akkor is szükséges volt, ha az elítélt megszökött vagy meghalt. Ebben az esetben okulásul és elrettentésül a nevét, tettét és ítéletét az akasztófa-ra függesztve kellett közzétenni.

A büntetti különös rész fejezetei a hatalom, az élet és testi biztonság, a becsület és szabadság, valamint a vagyon elleni cselekmények tényállásait határozták meg.

A legsúlyosabb büntetést – 5-100 év fogságot vagy 8-100 év kényszermunkát – a gyilkosság eseteire határozta meg a kódex. Megkülönböztette az önvédelemből való emberölés jogos és jogtalan eseteit. Enyhébben – 5-15 év – rendelte büntetni az életet, testi épséget veszélyeztető egyéb büntetteket (magzatelhajtás, gyermekkitevés, erőszakos sebesítés, tagcsönkítés).

SCJ 90. §

Gyilkosságba esik, aki haláltszerző fegyverrel valamely emberre rohan, vagy ötet egyébként erőszakkal illeti, úgy, hogy ötet halálosan megsebesítse, és a megsebesítettnek halála vagy legottan, vagy valamely időköz után a nélkül, hogy helyrehozattasson azomban egészsége, szükségképpen következzen.¹⁵⁶

A vagyon elleni cselekmények közül a rablást és a gyújtogatást büntette a legsúlyosabban, 15-100 év fogsággal, illetve 12-100 év kényszermunkával.

156 *Közönséges törvény a vétkekről, és azoknak büntetésekről*. Pest 1787. 53.

A vétségi különös rész rendelkezett az életet, egészséget veszélyeztető – például gyorshajtással okozott sérülés –, a vagyont sértő – például meghatározott érték alatti lopás, hamis kártyázás, árdragítás –, erkölcsöt rontó – például istenkáromlás – tettekről. Utóbbit a felvilágosodás szellemének megfelelően nem bünteti, hanem az örültek házába zárhatja a káromlót, míg javulásának jelei nem mutatkoznak. A hivatalos vagy a megtúrt vallások istentiszteleteinek háborgatása, a templomok megszenteltségének sértése viszont rövidebb fogsággal volt büntetendő.

A kódex a gyakorlatban nehézkesen működött merev előírásai, végrehajtási feltételeinek hiánya miatt. Fogvatartási intézmények alig léteztek, felszereltségük hiányos volt. Általában erődítményeket használtak a szabadságvesztés végrehajtására.¹⁵⁷

A normák a társadalom minden rétegében elégedetlenséghez, a bűnözés nagymértékű megnövekedéséhez vezettek. II. József nem sokkal halála előtt, 1790. január 28-án elrendelte, hogy a törvénykezésben az 1780. évi állapotokat hozzák vissza 1790. május 1-jétől kezdve, így a kódex hatályát veszítette.

A büntető reform maradandó eredménye lett Erdély számára az 1787. január 1-jén a szamosújvári várban megnyitott tartományi börtön: itt ekkor kilenc helyiséget rendeztek be a raboknak, hetet a férfiak, kettőt a nők számára, valamint két szegyenoszlopot is felállítottak.¹⁵⁸

II. József 1787. március 22-i legfelsőbb elhatározása

Ezen bűnösnek halálos büntetését ugyan elengedjük, de az azelőtt már kegyelem útján reá mért örökös börtönt oly formán tartjuk súlyosítandónak, hogy mindkét szemöldökére tüzes vassal megbélyegezve, Szamosújvárra szállíttassék és ott élete tartamára föld alatti börtönbe zárva és láncokkal lekötve, csak kenyéren és vizen éllelmeztessék. Azonkívül minden három hónapban egyszer, az országos vagy heti vásárok alkalmával, a nyakában egy táblával, melyre röviden büntetési jegyeztessenek fel, elrettentő példaként mások szemlélésére tétessék ki, és amellet minden évben 50 botütéssel bűnhődjék.¹⁵⁹

(c) Az 1810–11. évi kolozsvári országgyűlés büntető kódexe

A még 1793-ban elkészített büntető kódex javaslatának megvitatását I. Ferenc az 1810. július 9-re Kolozsvárra összehívott országgyűlés feladatává tette, amely december 5–1811. január 15. között tárgyalta a művet. Ennek eredményeként a javaslatot módosítva és kiegészítve az országgyűlés 1811. július 17-én 42. törvénycikként fogadta el *Sanctio Criminalis quoad poenas delictis aequas prompte irrogandas, pro omnibus tribunalibus Magni Transylvaniae Principatus, Partimque eidem adnexarum pro norma deserviens* (Az Erdélyi Nagyfejedelemség és a hozzácsatolt részek bíróságai számára a bűncselekmények méltányos megbüntetéséről szóló büntető törvény) címmel.¹⁶⁰

157 Vajna Károly: *Hazai régi büntetések I.* Budapest 1906. 532.

158 Szongott Kristóf, Vajna Károly, Hodoreán János: *A szamosújvári vár.* Szamosújvár 1898. 39–40.

159 Szongott Kristóf, Vajna Károly, Hodoreán János: *A szamosújvári vár.* Szamosújvár 1898. 43–44.

160 Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCLIXik esztendőről az MDCCCXdikre által-nyújtott, és Sz. Ja-

A kódex a hagyományos erdélyi jogra alapozott, de hatást gyakorolt rá a magyarországi 1790/91. évi LXVII. törvénycikkkel a büntető törvénykönyv elkészítésére kiküldött bizottság által kimunkált tervezet is, néhány megoldása pedig azonos volt az 1810 februárjában elfogadott francia Code Penallal.¹⁶¹

A törvénycikkkel megtörtént a büntetőjog közjogi jellegének elismerése és annak megállapítása, hogy az az állam pillére, mivel a büntetendő cselekmények annak szabályait sértik. Az állam célja, hogy felügyelje büntető rendelkezéseivel az alkotmány, valamint a jó polgárok életének biztonságát és tiszteletét, az erkölcsök tisztaságának megőrzését. A közbűntettek olyan meg nem engedett cselekmények, amelyek az államot, annak belső békéjét és biztonságát közvetlenül vagy közvetve sértik, ezért azokat közvád útján büntetik. Meg kell különböztetni ettől azon cselekményeket, amelyekkel magánszemélyek ellen, közsérelem nélkül követnek el jogtalanságot vagy valamilyen kárt. Az ezek miatti fellépésre csak a sértett és örökösei jogosultak.

A szabályozás a társadalmi különbségek fenntartásán épült, számos rendelkezése kedvezőbb volt a nemesek, a városok polgárai, a kiváltságolt székely és szász népesség, mint a lakosság nagy többségét adó parasztok számára, verést, megbélyegzés csak ők kaphattak.

A kódex jogforrásként az egész országra vonatkozott. Megnevezte, ha valamilyen korábbi normát továbbra is alkalmazhatónak tartott, például a Tripartitumot a felségsértés és hűtlenség szabályozásánál, vagy az Approbatae, illetve Compilatae Constitutiókat a káromkodás, a testi sértések büntetésénél. Kimondta, ha korábbi törvény más büntetést szabott meg a kódexben meghatározott magatartásra, akkor az új szabályt kell alkalmazni. Az addigi jogból megengedte a vérdíjnak (*homagium*), vagyis a sértetti kártérítésnek az egyes nemzetek normái, illetve a személyek jogállása alapján való alkalmazhatóságát. A helyi szabályozások érvényesülésének a törvényhatóságok és helységek szervei gyalázásának büntetésénél engedett teret.

A kódex két részre, ezeken belül címekre, cikkelyekre és szakaszokra tagolódott. Az I. anyagi jogi rész 214 §-ból, míg a II. eljárási 121 §-ból állt.

Az anyagi jog I. címének általános előírásai szerint a kódexben meghatározott cselekmények lehettek büntettek. Az országgyűlés elvetette a javaslatban szereplő nevetlen cselekmények büntetését azzal, hogy minden büntetendő magatartás a törvénykönyvben meghatározásra került.

A bűncselekmény alanyi oldalát illetően a szándékosság (*dolus*) három fokát határozta meg: 1. megfelel a tevékenység a szándéknak, 2. valamint tervszerűen és előre megfontoltan követik el a törvény ellen, 3. az előre megfontolt szándékhoz bosszú és kegyetlenség társul. Az ugyancsak háromfokú gondatlanságot (*culpa*) akként fogta fel, hogy ilyenkor a tevékenység eredménye a szándék ellenére jött létre, bár 1. a cselekménynek a véghezvitellel való kapcsolata elhárítható lett volna, 2. az eredmény a valószínűleg felismert megelőző cselekedetből származott, 3. a véghezvitel könnyebben következett be, mint amelyre a szándék irányult.

kab havának 9dik napjától fogva, Kolosvár várossában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyzőkönyve. Kolosvár 1811. 14, 211–250, 1129–1231.

161 Lásd Hajdu Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.* Budapest 1971. 389–510.

A bűnelkövetők közül a tettes és a felbújtó bűnössége a legsúlyosabb. Ha a bűncselekményre rábeszélők és annak vezetői nem közvetlen tettesek is, ők szintén igen súlyosan vétkeznek. Aki társként segítette az elkövetést, annak ugyanaz a felelőssége, mint a tettesnek.

A beszámíthatóság körében a kort illetően a 7. életév alatti elkövetés büntetlen, 7–12. év között lehet eljárást indítani, de büntetni nem, a 12. életév fölött viszont alkalmazható büntetés. A részegséget nem tekintette kizáró oknak, kivéve, ha az elkövető akaratán kívül ittasodott le. A felelősséget és a cselekményt illetően részletesen meghatározza a súlyosbító, valamint enyhítő körülményeket: például bűnismétlés, kiterveltség, közveszély (pestis, háború) idején való elkövetés, illetve például betegség által befolyásolt szellemi képesség, jogi vagy ténybeli tudatlanság, büntetlenség, jóvátétel a sértett vagy hozzátartozói részére.

A kódex a szankcióról megállapította, hogy az általánosságban mindaz a rossz, amit a vádlottra bűncselekménye miatt kiszabnak. Célja kettős, részint a közbiztonság megőrzése a példa állításával, vagyis a visszatartás, másrészt az elkövető javítása, amennyiben ez lehetséges. Három fő szankciót határozott meg: a halál-, a testi és az ún. polgári büntetést.

Halálbüntetést meghatározott súlyos cselekményekre – például felségsértés, hazáruslás, emberölés – szabott ki. Annak végrehajtási módja kizárólag az akasztás és a lefejezés lehetett, a kivégzéshez társult korábbi sanyargatásokat nem engedte meg. Néhány esetben azonban lehetővé tette a büntetés súlyosbítását: aki hozzátartozóit gyilkolta meg vagy kegyetlenül ölt, annak kezeit a kivégzés előtt le kellett vágni, ha pedig csoportos volt az elkövetés, akkor a vezetőn utoljára hajtották végre az ítéletet, hogy lássa társai halálát, mint ahogy a felbújtót is a tettes után végezték ki.¹⁶² A halálbüntetést azonban fel lehetett váltani életfogytiglani rabság kiszabásával. Az országgyűlés tisztában volt a korabeli elzárási viszonyokkal, így megállapította, hogy a háromévi rabság az ahhoz kötött 300 pálcaütéssel a halálbüntetéshez közelít.

Testi büntetés volt a botozás, vesszőzés, időleges vagy életfogytig tartó szabadságvesztés, koplalás kenyéren és vízen, közmunka, kaloda vagy pellengérré állítás, kivezetés a vesztőhelyre és bélyeg ráégetése.

A szankciórendszer központi eleme a nem kiváltságolt személyeknél a verés volt. A férfiaknál a botozás, nőknél a vesszőzés maximuma 500 ütés lehetett, ami negyedéves, havi, heti bontásban kerülhetett végrehajtásra.

A szabadságvesztésről azt állapította meg az országgyűlés, hogy annak feltételei nincsenek meg Erdélyben. A fogházaknak olyanoknak kellene lenniük, hogy a rabokkal emberségesen bánva, az egyes elítéltek kategóriákat – nemek, bűnösség foka szerint – szétválasztva lehessen tartani, s ők közhasznú munka végzésére kötelesek. Éppen ezért szükség lenne Szamosújváron túl további intézetek létesítése. A rabság végrehajtásának nehézségei miatt a kódex lehetővé tette annak felváltását veréssel.

¹⁶² A Code Penal 13. §-a szinte azonosan rendelkezett: „A szülőgyilkosság miatt elítélt a végrehajtás helyére ingben, mezítüláb, s feje fekete fátyollal takartatván, fog vitetni. A verpadon közszemlére fog kiállíttatni, míg egy törvényszolga az ítéletet a nép előtt fölolvassandja; ezután jobb kezefele elvágatni, s erre közvetlenül a halálos ítélet rajta végre fog hajtatni”. A 20. 22. §-okban írt megbélyegzés, szégyenpadra állítás szabályozásához hasonló a Sanctio Criminalis I. rész I. cím V. cikkely 6. 8. §-ában írt norma is, lásd Németh Antal: *A francia büntetőtörvénykönyv*. Pest 1871. 142–144.

A megbélyegzés a fájdalomon túl nyilvántartási célt szolgált: a szabadult elítéltre kellett ráégetni, hogy bűnismétlése – az életfogytiglant kapottra kettő bélyeget sütvé szökése – esetén felismerjék a büntettségét.

Polgári szankcióként a pénzbüntetést, kiutasítást, becsületvesztést, a javak, illetve a tisztség elvesztését, a közhivatal viselésére való alkalmatlanná válást szabályozta a kódex. A pénzbüntetést alkalmazni lehetett a testi büntetés alternatívájaként. A társadalmi különbségek itt is megnyilvánultak, mert a nemesek, városi polgárok, székelyek, szászok, illetve a parasztok által fizetendő vérdíj jogállás szerint különbözött. Lehetőség volt ennek felváltására, így paraszt esetében minden forint helyett egy botütés járt, míg egy év fogság helyett 100 botütés.

A törvénykönyv némely esetekre gyógyító-nevelő intézkedést mondott ki büntetés helyett: így az élet elleni büntettként meghatározott öngyilkosságot túlélte személynek orvosi kezelését és vallási-erkölcsi tanítását írta elő. A független személyek házasságon kívüli nemi érintkezésénél a paráznság büntetése helyett „gyalázatra való kitétel nélkül istenes oktatással hibájok megismétlésére és erkölcsre való visszatérésre hozni igyekezzenek”.

A kódex a büntetés kiszabásánál megállapította a bíró törvényhez kötöttségét, a szankciót csak a törvény keretei között, a büntett és az elkövető körülményeinek figyelembevételével állapíthatta meg.

Kolozsvári országgyűlés, 1810. december 7.

A bírónak csak a törvénynek a tselekedetre szabására terjed a szabadsága [...] A törvényben kiszabott büntetéseket a maga tetszése szerint se nem növelheti, se el nem engedheti, hanem azokat a vétke tselekedetekhez s azoknak körülállásaihoz alkalmaztatni tartozik.¹⁶³

A törvénykönyv anyagi jogi részének az egyes bűncselekményi tényállásokat megfogalmazó, különös részi rendelkezései hét címre tagolódtak: az ezekben írtak a védett jogtárgyat illetően a II. az Isten tisztelete és a vallás, a III. az állam, a IV. az élet, az V. a javak biztonsága, a VI. az erkölcsök tisztasága, a VII. a jó hírnév és a becsület, míg a VIII. a közhitel és a közbizalom elleni büntettekről szóltak.

A vallást sértő cselekmények közül csak a kifejezett istentagadást vagy vallásellenességet büntette némi súllyal, a varázsolást (bűbájosság) pedig azért, mert tudatlan embereket csapnak be vele.

A hatalom elleni bűncselekmények közül a hűtlenség meghatározását kiegészítette azzal, hogy e büntett az állam törvényes alkotmányának felforgatására való törekvés is. De kivette a korábbi esetek közül azokat a cselekményeket (oklevél-hamisítás, hamispénz-verés), amelyeknek nem volt közvetlen államot sértő jellege.

Az élet biztonsága elleni bűncselekményeknél a kódex megkülönböztetéseket tett az emberölés fajtáira. Büntetlennek nyilvánította az önvédelemből elkövetett életkioltását, a lakásba éjjel behatoló tolvaj megölését. Minősített, súlyosabb eset volt a

¹⁶³ Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCIXik esztendőről az MDCCCXdikre által-nyújtatott, és Sz. Jakab havának 9dik napjától fogva, Kolosvár várossában folytatva tartott országos gyűlésének jegyzőkönyve. Kolosvár 1811. 213, 217.

szülő-, bér-, rablógyilkosság, az áldozat megmérgezése. A kódex általában halálbüntetést szabott az élet elleni bűntettekre. Meghatározott cselekményeknél – például bér- vagy orgyilkosság – a kísérletet 10 évi rabsággal rendelte büntetni, sőt itt még a pusztá szándékra is egy évet szabott. Az e cikkelyben foglalt csecsemőkitételre mint eshetőleges szándékú emberölés kísérletére 1-3, míg a magzatelhajtásra 1 évi rabságot rendelt. A törvénykönyv az öngyilkosságot a vallásos felfogásnak megfelelően bűncselekménynek minősítette. Eredményes esetben az elkövetőt a tisztességes eltemetés megtagadásával sújtotta. A holttestet a hóhérnak a kivégzési helyre kellett vinnie, három napig közszemlére tenni, majd ott elhantolni.

A közbiztonság állapotai miatt a vagyonellenes cselekmények közül a kódex halállal sújtja a rablást, sőt a latrok bűjtatását is, továbbá az előre megfontolt szándékú gyújtogatást. A leggyakoribb bűnt, a lopást differenciáltan szankcionálta, jelentőséget tulajdonítva az értéknek, a dolog jellegének, az elkövetés módjának, az elkövető részéről pedig az előéletnek, a fiatalabb életkornak, nélkülözésnek.

Sanctio Criminalis 1811, I. rész V. cím III. cikkely

1. § Aki első alkalommal követ el három forint vagy az alatti értékű lopást, a kárterítésen és az elmaradt haszon pótlásán túl 25 forint legyen a büntetése, ha nemes, polgár vagy szabados. A parasztot pedig arányos testi büntetésként 25 botütéssel (pálcával vagy vesszővel) büntessék.

A második alkalommal elkövetett lopásért az elkövetők a körülmények előzetes megállapítása szerint bűnhődjenek egyévi fogsággal és pénzbüntetéssel, a parasztnak pedig a pénzbüntetés helyett négy részre osztva száz botütést kell viselniük.

A harmadik alkalommal elfogott elkövetők büntetésként háromévi fogságot és háromszáz botütést tartoznak kiállni. A botozás helyett a nemeseknek, a polgároknak és a szabadosoknak hetente kétszer kenyéren és vízen kell böjtölniük.

Ha aztán továbbra is visszatérnek a lopás bűncselekményéhez, mint javíthatatlanokat örökös közmunka végzésére ítélik [...]

2. § Azon törvényhatóság nevének a kezdőbetűit, ahol a büntetést kiszabták, az elkövetőnek a hátára bélyegként égessék, vagy ha megállapították, hogy nem közrendű, akkor büntetését a becsületvesztés kimondásával súlyosbítják.

Az erkölcsöt sértő bűntettek közé tartozott például a természet elleni fajtalanság, kurválkodás, házasságtörés, többférjűség, illetve -nejűség, vérfertőzés, nemi erőszak, kerítés. A fajtalanság két esetét szankcionálta, az állattal (bestialitas), illetve az azonos neművel (sodomia) való nemi érintkezést. Az előbbire első elkövetésnél 10, a másodikra 3 évi rabságot, bűnismétlésnél pedig mindkét esetben életfogytiglant szabott, az állatot pedig el kellett égetni, értékét a gazdájának meg kellett téríteni.

A becsületsértő cselekmények közül a szóval, írással, képpel elkövetett gyalázkodást, ha az az uralkodó sérelmére történt, egyévi rabsággal, míg az országgyűlés, a kormányzati szervek ellenit pénzzel büntette.

A közhitel és közbizalom elleni bűntettekről szóló cím alapvetően a családságok különböző formáit szabályozta, mint például perbeli hamis eskü tételét, továbbá hamis okiratok, pecsétek készítését, felhasználását. Ezek közül a kódex a közhitelűnek tar-

tott hiteleshelyi, törvényszéki közokiratok meghamisítását – azok „felettebb harapózó és következeiseiben veszedelmes” volta miatt – életfogytiglani rabsággal fenyegette. E címben már az üzleti élet védelme érdekében a csalárd bukás, a csőd is büntetés alá került, 10 évi rabsággal sújtva.

A törvénycikk uralkodói jóváhagyása azonban elmaradt. Majd’ negyedszázad múltán I. Ferenc 1834. áprilisi leiratával tudatta az akkori országgyűléssel, hogy azt nem fogadta el. Hibaként rótta fel, hogy a kódex a bűntetteket és a vétségeket nem választotta el, különben is a mű már nem felel meg a jelenlegi kívánalmaknak, abban sok kiegészítést, pontosítást kell tenni, új megoldásokat kidolgozni, ezért felhívta a Rendekeket egy új büntető törvény alkotására.¹⁶⁴

(d) Reformkori törekvések és az 1839. évi törvénykönyvtervezet

Az erdélyi jogi gondolkodás a reformkor eszméi által serkentve a társadalom modernizálása érdekében szükségesnek tartotta a büntetőjogi viszonyok rendezését.

Komoly ismereteket adott és nagy hatást gyakorolt Bölöni Farkas Sándor az Egyesült Államokban tett látogatásának eredményeként írt s Kolozsvárott 1834-ben, majd 1835-ben kiadott *Utazás Észak-Amerikában* című műve.¹⁶⁵ A munka először ismertette egy polgári demokrácia jogintézményeit, így a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás területén kidolgozott megoldásokat, kitekinve a hazai viszonyokra. A műből kiderült, hogy a büntetőjog rendezettsége a polgári szabadság egyik feltétele.

Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában

Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai [...], ezen házban mint gonoszság iskolájában henye élet unalmi közt egymást tanítva még rendszerebben bétanultassék a gonoszság [...], hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket [...], új elkeseredéssel tér meg az életbe.

De amely fogoly az amerikai ily rendszerű fogházakba vitetik, [...] megtanulja a szorgalmat, rendet és engedelmességet [...]. Tizenkét órai szakadatlan munka közt s néma hallgatásban eltöltött napja után fennmarad még tizenkét egészen magának szentelhető órája, mely alatt bizonyosan legalább egy órát magávali számolásra fordít; hajdoni életének boncolgatásában, az ezen fogsága alatt tanultakról elmélkedésben, a tőle el nem zárt remény színei festegetésében, az általa megbántott társasággal megint megbékélhetés képzelgetésében s azon erős óhajásban tölt el, hogy többé okot ne adjon ily iskolába jutásra.

Az 1834-es uralkodói leiratot követően ismét felmerült a büntetőjogi kodifikáció kérdése. Erre született válaszként az 1837-es országgyűlést követően a korszak képzett erdélyi jogászatól – volt királyi jogügyigazgató, majd a főszámvevői hivatal vezetője –, Gál Lászlótól az 1839-ben magyar nyelven elkészített Büntető és fenyítő

164 Friedrich Schuler v. Libloy: *Siebenbürgische Rechtsgeschichte III. Band – Die siebenbürgischen Prozeßrechte und das Strafrecht*. Hermannstadt 1868. XII–XIII.

165 Lásd <http://mek.oszk.hu/00600/00618/00618.htm#11>

törvénykönyv javallata. Mivel e mű hivatalos országgyűlési betérjesztésre nem került, így kódextervezetnek tekinthető.¹⁶⁶

A szerző művéhez a magyar nyelvű jogtudomány egyik megteremtőjének, Szlemenics Pálnak az 1836-ban Budán megjelent büntetőjogi tankönyvéből vette a mottót, amely hűen fejezte ki a korabeli erdélyi állapotokat is: eszerint ott, ahol „határozatlan s bírói mérséklésre hagyott büntetések divatban vannak, ott igen gyenge lábon áll a polgári szabadság. A mely törvényhozónak tehát szívében fekszik a polgári szabadság fenntartása, azon kell törekednie, hogy a fenyítő törvény könyvből mindennemű határozatlan büntetéseket száműzvé, nem csak a gonosz tetteknek minden fajtájára, hanem a gonosz tett, mind gonoszság-, mind tettbeli tökéletességének mindegyik lépcsőjére mindenképp meghatározott büntetést szabjon”.¹⁶⁷

A tervezet részint az addigi erdélyi büntetőjogra, másrészt az SCJ-re és az 1811. évi kódexre támaszkodott. Keveredtek benne a hagyományos és az új megoldások, s szükségesnek tartotta a jogegységet. Alapszellemében a hagyományos társadalmi viszonyokon nyugodott: nem ismerte az emberi jogegyenlőséget, megoldásaiban a nemesek, közhivatalnokok, tisztos polgárok, egyházi személyek kivételtek a verés büntetése alól.

A mű mind az anyagi, mind az eljárási joggal foglalkozott. Hármass felosztásának I. része a büntetteket és büntetéseiket, a II. rész a vétségeket, a III. rész pedig az eljárást tartalmazta. A magyar szaknyelv kiforratlansága miatt többször latinul, olykor németül is megadta a leírt fogalmat, ezzel jelezve annak tartalmát.

Tervezet 1839, II. rész 33. szakasz, a súlyos vétségekről általánosan

1. § Valamint az első részben elé sorolt gonosz tettekre nézve, úgy ezen szakaszok soraiban is, a büntetés mértékének elhatározása ugyan azon elveken alapul, tudni illik: a szabad akarat, szánt szándékosság, álnokság vagy vétség (*dolus et culpa*) lépstőjén, mértékén.

A tervezet a büntetési általános rész szabályaiban megadta a bűncselekmények két kategóriájának fogalmait: büntetlen („gonosz tett”) a szabad akaratból, szándékosan, cselekedettel vagy mulasztással elkövetett törvénysértést értette, míg vétségnek a nem szándékos, illetve a társadalomra kevésbé veszélyes magatartást határozta meg. Felelősséget kizáró oknak az elmeállapotot, a határozatlan gyermeki életkort („oly idő kor, melyben a rosszat és következményeit általánosan elégtelennek”), életveszélyes kényszert, balesetet tekintette. A kísérletet büntetendőnek nyilvánította.

Kimondta, hogy a bűncselekmények miatt csak a törvénykönyvben meghatározott büntetéseket lehet alkalmazni.

Büntetési szankciónak a halált és a közmunkával összekötött szabadságvesztést határozta meg. A kivégzés módjaként a lefejezés vagy az akasztás szolgált, ezeket kínzással, csonkítással nem lehetett súlyosbítani. A rabságot három fokozatban ismerte. Az időtartama részint határozott, 6 hónaptól 20 évig tartó, esetleg határozatlan, sőt életfogytiglan is lehet. A végrehajtás súlyosbításaként lebilincselést, koplalást, szé-

gyenállást, verést, megbélyegzést rendelt. Mellékbüntetésként az elítélés közzétételét, a becsületvesztést, a nemességtől, kiváltságoktól határozott idejű vagy végleges eltiltást, valamint pénzfizetést lehetett alkalmazni. Az idegenekre végleges kiutasítás várt.

A bíróra a büntetés kiszabása során a törvényi rendelkezések voltak az irányadók. Figyelembe kellett venni a halmazatot, a terhelő – például komoly előkészület, sérelem nagysága, bűnismétlés, az eljárás meghúzására való törekvés –, illetve a könnyítő – például süketség, némaság, erős felindulás, éhség, önkéntes elállás, jóvátétel – körülményeket.

A büntett nem évült el, de ha elkövetése óta eltelt húsz év, halálbüntetést kiszabni nem lehet.

A tervezet vétségi büntetésként a fogságot, a testi sanyargatásokat, elkobzást, helységből való kitiltást, jogoktól való eltiltást, pénzfizetést, megfeddést, megkövetést írta elő.

A 24 órától fél évig terjedhető fogságnak (*arestom*) két végrehajtási módját szabályozta, a letartóztatást (*detentio*), illetve az elzárást (*incarceratio*). Lehetővé vált volna a házi őrizet vagy a lakhely elhagyásának megtiltása (*confinatio*).

A büntetési különös rész négy osztályra tagolódott: I. a hatalom, II. az emberi élet, testi épség, III. a vagyoni jogok és a házasság, IV. az erkölcs elleni cselekmények tényállásai és büntetése. Legsúlyosabban, halállal a felháborítást, az erdélyi hagyományoknak megfelelően megfogalmazott hűtlenségi büntetteket, a lázadást rendelte el büntetni. Ugyanígy szankcionálta a gyilkosságot, amelyen belül ismerte a közönséges, a rabló-, valamint az előre megfontoltan elkövetett gyilkosságot. A vagyon és erkölcs elleni büntettek különböző fokú rabságot rendelt el.

Tervezet 1839, I. rész 18. szakasz

4. § Latorság, rabló gyilkosság az, midőn valaki más ember társát olly célból támadja és öli meg, hogy annak tulajdonát el ragadhassa, akár történjek ez úton, útfélen, akár valakinek a házában.

A vétségi rész négy osztályra tagolódott, tényállásai I. a közrendet biztosító (például nyomtatvány előállítás, választási), II. az élet, testi épség biztonságát szolgáló (például orvosi, építőmesteri), III. a vagyon védelmére (például erdő, cseléd, uzsora, út), IV. erkölcsre és becsületre (például szitkozódás, paráználkodás) vonatkozó normák és szabályok megszegését büntették. A III. részben foglalt országos közjövelmek (arany, ezüst, higany, só, salétrom) csorbítása esetén a tervezet alapvetően az Approbatae Constitutiók szabályainak megszegését rendelte büntetni.

Tervezet 1839, II. rész 47. szakasz

3. § Minden fel szabadított orvos köteles az ő hozzá folyamodó ember társának illő jutalomért segédelmére lenni [...] Ha akár szántszándékos el mulatásból, akár vigyázatlanságból valaki életét veszedelem követi, [...] meg feddetik, és ha ismétlés esetében tudatlansága nyilvánosodnék ki, tudományának gyakorlásától fel függesztetik, és annak tökéletesebb meg tanulására vissza utasítatik, vagy a súlyos vétség esetében attól eltiltatik.

166 Gál László: *Javallat – Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet 1839*. Budapest 1992. 27–118.

167 Szlemenics Pál: *Fenyítő törvényszéki magyar törvény*. Buda 1836. 72.

A tervezettel az országgyűlésnek a „büntetőtörvények rendezéséről szerkesztendő javaslaton munkálkodó választmánya” 1840–44-ben megismerkedett, de nem került megtárgyalásra.¹⁶⁸

Az 1840-es évek publicisztikájában több, az elmaradott büntetőjogi viszonyokkal foglalkozó írás jelent meg. Az *Erdélyi Híradó* című lap 1843-ban sorozatot közölt *A bíróságokról és a büntetőeljárásról*: ez kiindulópontként megállapította, hogy „büntetőjogi tekintetben ítélőszékeinket a XIX. században is a XIV. század elvei szerint hagyjuk Erdélyben működni [...] Minden ember a törvények előtt egyenlő: ez egy rövid szabály, melynek Erdély által is kimondását az európai műveltség hathatósan igényli és viszonyaink parancsszava szigorúan sürgeti”. Ennek szellemében az országgyűlésnek a büntetőjogi kodifikációval megbízott bizottsága 1845-ben sürgette a Főkörmányszéket a törvényjavaslatok elkészítése érdekében adatok és irodalom beszerzésére.¹⁶⁹

A kodifikációt a reformnemesség támogatta. Jellemzően fejezték ezt ki Háromszék 1845. májusi vagy Kolozs vármegye 1846. januári és szeptemberi közgyűléseinek határozatai, amelyek utasítást adtak az e melletti kiállásra országgyűlési követek számára, indokoltnak tartva az igazságszolgáltatás egyformaságát Erdély népe számára. E kívánalmak az 1847. évi országgyűlésen is megnyilvánultak, így például Doboka vármegye követének kijelentése szerint szükséges a kor kívánalmainak megfelelő büntető törvénykönyv kidolgozása.¹⁷⁰ Ez azonban a hamarosan bekövetkezett nagy jelentőségű események miatt elmaradt.

5.3.4. Az 1848–49-es szabadságharc és a megtorlás büntetőjoga

Magyarország és Erdély 1848-as egyesülésével megteremtődött egy egységes jogterület létrehozásának, az igazságszolgáltatás modernizálásának a lehetősége. E cél érdekében jelentette ki Deák Ferenc igazságügyi miniszter 1848. május 5-én az alapvető kódexek, így a büntető törvénykönyv elkészítésének szükségességét.¹⁷¹

A korszak légkörében a törvényhatóságok is szükségesnek tartották a modernizációt, s maguk is bontották az idejélmúlt jogintézményeket, például Temes vármegye közgyűlése 1848. április 6-i döntésével felfüggesztette a testi büntetések alkalmazását.

Temes vármegye beadványa az igazságügyi miniszterhez a testi büntetések felfüggesztése tárgyában

A sötét időkből legelső botránykő gyanánt tűnt fel előttünk a testi fenyítkezés joga. E neme a büntetésnek bectelenítő, céliránytalan, sőt ártalmas is [...] Ily okoknál fogva megyénk kebelében a botnak, korbácsnak, vesszőnek, szóval a testi fenyítékek minden eszközeinek alkalmazását felfüggesztettük.¹⁷²

Ugyanígy döntött az Országgyűlés 1848. augusztus 26-án *A magyar hadseregről* szóló 1848. évi XXXIII. törvénycikk 24. §-ában, amikor kimondta a verés büntetés eltörlését a haderőnél. 1849. június 21-én az Igazságügyi Minisztérium általánosan megszüntette a testi büntetés alkalmazhatóságát.¹⁷³

Az önálló magyar állam ellen 1848 nyarától megindult katonai támadások, az ország több területén kitört nemzetiségi felkelések miatt nem kerülhetett sor átfogó kodifikációs munkálatokra.

Így a büntetőjog megújítását csupán az V. Ferdinánd király által még április 11-én szentesített *A sajtóról* szóló 1848. évi XVIII. törvénycikk – amelynek érvényességét az erdélyi országgyűlés az 1848. évi VIII. törvénycikkével oda is kiterjesztette – I. fejezetében meghatározott sajtóvétségek jelentették. A 3–16. §-ok tényállásai megállapították a nyomtatvány útján elkövetett az állam, a közrend, a vallás, az erkölcs, továbbá a magánszemélyek elleni sértést, rágalmat, izgatást tartalmazó kijelentések büntetendőségét, amelyek miatt szabadságvesztést, pénzbüntetést, továbbá a sajtótermék elkobzását lehetett alkalmazni.

1848. évi XVIII. törvénycikk a sajtóról

6. § Ki a magyar szent korona alá helyezett terület tökéletes álladalmi egységének, ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetteles felbontására izgat; ki az alkotmány erőszakos megváltoztatására s a törvényes felsőség elleni engedetlenségre lázít, s bűnök elkövetésére hív fel és buzdít, négy évig terjedhető fogsággal és 2000 forintig emelkedhető büntetéssel fog büntettetni.

12. § Ki magánszemélyt rágalmakkal illet, hat hónapig terjedhető fogsággal és 300 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntettetik.

A magyar állam elleni támadások miatt a kormány, majd a helyébe lépő Országos Honvédelmi Bizottmány vagy azok tagjai az 1848 szeptemberétől kiadott normákkal büntetni rendelték el a magyar bankjegyek elfogadása elleni bujtogatást, az ellenséges hadsereget segítőket, az ott szolgálatot vállalókat, az álhírek terjesztőit, Ferenc József császárrá kiáltása után a neki való engedelmesség fogadását, az ellenségtől való hivatal elvállalását.¹⁷⁴

A háború során az Országos Honvédelmi Bizottmány az állam biztonsága érdekében 1849 februárjában rendkívüli törvényszékek felállítását javasolta a Képviselőháznak. Ennek megfelelően a február 13-án elfogadott *A rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságok felállítása, szerkezete, eljárása, s ítéletek alá tartozó esetek meghatározása tárgyában* címet viselő, röviden csak vésztörvényként emlegett jogszabály az 5. § a) – i) pontjaiban meghatározta a büntetendő cselekmények tényállásait, amelyek miatt a 8. § s) pontja szerint csak halálbüntetést lehetett

168 Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Budapest 2000. 445.

169 Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Budapest 2000. 446.

170 Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Budapest 2000. 514–515, 528.

171 Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I.* Budapest 2001. 522.

172 Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest 1959. 313.

173 Beér János (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Budapest 1954. 573; Sarlós Béla:

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Budapest 1959. 363.

174 Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest 1959. 361–362.

kiszabni. Az Országgyűlés 1849. május 8-án a törvény visszaható hatályát mondta ki, megállapítva, hogy az az elfogadása előtt elkövetett tettekre is vonatkozik.¹⁷⁵

1849. évi I. törvénycikk a rögtönítélő hadi s polgári vegyes bíróságok felállítása, szerkezete, eljárása s ítéletek alá tartozó esetek meghatározása tárgyában

5. § A 18 éven alóliak, örültek és terhes asszonyok kivételével ezen rögtönítélő bíróság ítélete alá tartozik sors és nem különbség nélkül, a magyar haza polgárai és lakosai közül, legyen az polgári, egyházi vagy katonai egyén;

a) Ki a magyar haza, annak polgári alkotmánya, független önállása, s területi épsége ellen valósággal fegyvert fog, vagy másokat illy cselekvésre izgat...

Az országszerte felállított törvényszékek számos eljárást folytattak az 1849. júniusi megszüntetésükig. Ügyeik többsége a magyar polgári lakosság ellen elkövetett kegyetlenkedések, gyilkosságok, rablások miatt indult, amelyekért például a Marosújtóvárott alakult bíróság elé állított 105 vádlott közül 35-re, Désen 228-ból 28-ra, Dicsőszentmártonban 39-ből 6-ra szabtak ki halálos ítéletet. A statáriális és véstörvényszékek ítéletei alapján 449 főt végeztek ki.¹⁷⁶

Stephan Ludwig Roth elítélése, 1849

A „magyar haza alkotmánya, polgári szabadsága és függetlensége” elleni cselekmények miatt vont a kolozsvári véstörvényszék a szász nemzeti mozgalom egyik vezetőjét, Stephan Ludwig Rothot. Ő a magyar forradalom ellen a szászok támogatását felajánlotta a Habsburg-ház védelmében, a küllői szász falvakat felfegyverezte, azokat a vármegyétől elcsatolta a szomszédos szász székekhez, s közreműködött azon szervezet megalakításában, amely a kormány ellen lázadt. Tetteiért 1849. május 11-én kivégezték.¹⁷⁷

A szabadságharc bukása után, 1849. augusztus 11-én került közzétételre Magyarország és Erdély teljhatalmú katonai főparancsnoka, Julius von Haynau tábornagy hirdetménye a haditörvényszékek felállításáról. Eszerint büntetés alá kerültek – az uralkodó ház és a magyar kormány 1848. októberi szakítása után elkövetett – „mindazon tettek, hibák és merész gonoszságok, melyek a magyar insurgensek, bujtogatók és pártutókkal való egyetértésből következtek és származtak”. E proklamáció a 2. § a) – c), 3. § a) – k) pontjaiban, valamint 4–5. §-aiban büntetés alá vonta a magyar kormányzat, hadsereg minden működésében való részvételt, azok támogatását, továbbá a fegyverrejtegetést.¹⁷⁸

Haynau 1849. augusztus 11-i hirdetményéből

3. § A rögtönítélési eljárás alá esik még:

a) aki a népet lázadásra csábítja,

b) aki a császári királyi austriai vagy császári orosz seregek ellen fegyverrel él, anélkül, hogy a felkelők valamelyik fegyveres hadtestéhez tartoznék,

c) aki a pártutó kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól még parancsot elfogad, vagy annak engedelmeskedik [...]

k) aki Ő Felsége a Császár törvényes kormányához ragaszkodó személyeknek emiatti elítélésében vagy büntetésében közreműködik.

A megtorlás teljessége érdekében az 5. § azon tisztek, katonai és polgári hivatalnokok megbüntetését is előírta „pártutás előmozdítása” miatt, akiknek a beleegyezésével szolgáltak fiaik a magyar kormányzatnál, vagy ehhez segítséget nyújtottak.

A haditörvényszékek ügyeiben az 1. § a) – d) pontjai szerint büntetesként halált, deportálást (országból kiszállítás), fogságot, pénzbüntetést lehetett kiszabni. A szabadságvesztés két formáját határozta meg a proklamáció: azt kényszermunkában, megbilincselve „nehéz vagy könnyű vasban”, illetve várban vagy fogházban, bilincseléssel súlyosbítva vagy anélkül lehetett végrehajtani. Ezenfelül a felségsértés miatt elítélt elveszítette összes vagyonát.

A haditörvényszékek ítélkeztek a proklamációban foglaltakon túl más, politikai jellegűnek tekintett cselekmények – például Kossuth-bankók, forradalmi iratok, képek rejtegetése, az uralkodóház megsértése, forradalmi megnyilatkozások, hatóságokkal szembeni ellenállás, fegyverrejtegetés, sajtóvétség, szökés támogatása, tiltott gyülekezés vagy összejövetel – miatt is. Eljárások indultak a székely felkelés résztvevői ellen, őket okolva azért, hogy 1848-ban a császári erőknek nem sikerült Erdélyből támadni a magyar forradalmat. A megtorlás során Erdélyből 72 honvédtisztet és 25 polgári személyt ítéltek halálra, de ténylegesen csupán két kivégzésre került sor. Súlyos börtönbüntetésre ítéltek 13 tisztet és 10 polgári személyt.¹⁷⁹

A későbbiekben Erdély császári-királyi kormányzója 1850. március 13-i 13. rendeletével a polgári személyek nem haditörvényszék elé tartozó ügyeire az osztrák tartományok részére 1803. szeptember 3-án kiadott kódex alkalmazását írta elő az időközbeni módosításokkal, kiegészítésekkel azért, mert a koronaországban nincsenek büntető jogszabályok.¹⁸⁰

A *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey-Übertretungen (Büntettekről és a súlyos rendészeti kihágásokról szóló törvénykönyv)* a jogsértések súlyának megfelelően tagolódott két részre: az I. a büntettekről, a II. a súlyos kihágásokról rendelkezett. A büntetési rész I. fejezetének 1–5. főcímeiben – általános részként – 49 §-ban meghatározta a büntett fogalmát, a büntetéseket, az annak kiszabása során figyelembe veendő súlyosbító és enyhítő körülményeket. A továbbiakban a 6–28. főcímeiben – különös részként – az 50–210. §-okban a büntettek fajtáiról szólt, meghatározva a tényállásokat és a kiszabható büntetéseket. E rész II. fejezete az eljárást szabályozta.

¹⁷⁹ Hermann Róbert: *Az 1849–1850. évi kivégzések*. In *Aetas* 2000/1–2. 116.

¹⁸⁰ *Országos Törvény- és Kormánylap Erdély Koronatarományra nézve*. 1850. április 22. 23.

¹⁷⁵ Beér János (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest 1954. 419, 736.

¹⁷⁶ Lásd XXI. Amnesztia és felelősségre vonás – Bírósági eljárások a polgárháborús bűnök elkövetői ellen. In Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda 2010. 395–408, 512.

¹⁷⁷ Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Budapest 1974. 81–84.; Connerth János: *Az erdélyi szászok forradalmi vértanúja – Roth István Lajos*. In *Erdélyi Múzeum* 1898/5. 257–258.

¹⁷⁸ *Gyűjteménye az Erdélyre nézve kiadott legfelsőbb császári nyílparancsoknak s a császári k. polgári és katonai kormányzó hirdetményeinek és rendeleteinek, magában foglalja az 1849-iki július 19-étől 1850-ik év február közepéig való időszakot, s az austriai császárságot illető birodalmi törvény- és kormánylapban 1850-ik márt végeig közhírré tett törvényeket, rendeleteket*. Wien 1850. 6.

A II. rész I. fejezetének 1–3. főcímeiben 32 §-ban megadta a kihágások általános részi szabályait, míg a 33–275. §-ok az egyes tényállásokat és szankcióit, majd a II. fejezet 276–459. §-ai a kihágási eljárást rendezték.¹⁸¹ A kódex igen rövid ideig volt hatályban, mivel 1852-ben felváltotta az új büntető törvénykönyv.

5.3.5. A kodifikált büntetőjog

(a) Az ausztriai birodalmi törvénykönyvek

Az egységes összbirodalom (Gesamtmonarchie) kiépítésére való törekvés jegyében az Ausztriai Császárság minden koronaországában bevezetésre kerültek azon kódexek, amelyek az állampolgári jogegyenlőség alapján állva szabályozták az egyes jogviszonyokat.

(b) Az 1852-es büntető törvény a büntettekről, vétségekről és kihágásokról

Ferenc József császár 1852. május 27-i nyílt parancsával a birodalom egész területén 1852. szeptember 1-jével hatályba léptette a *Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Übertretungen* (Büntető törvény a büntettekről, vétségekről és kihágásokról – Stg.) című kódexet.¹⁸² Ennek különös jelentőségét adta, hogy ez a rendszeres, mindenhol és mindenkire hatályos jogszabály több mint negyedszázadra meghatározta Erdély büntetőjogát. A nyílt parancs kihangsúlyozta, hogy a kódex az addigi ingatag jogszokások és határozatlan törvények helyébe lép kizárólagos jogforrásként.

Az Stg. az 1803. évi elődje felhasználásával készült. Szerkezetében azonban homogén volt, mert eljárási szabályokat nem tartalmazott, kizárólag az anyagi jog intézményei szerepeltek benne.

A jogalkotó a jogsértőnek ítélt cselekményeket a nekik tulajdonított súlynak megfelelően három kategóriába sorolta, azokat büntettként, vétségként, kihágásként értékelve.

A büntettekről szóló I. rész tartalmazta az általános szabályokat. A 1. § szerint büntettet képezett az a szándékos cselekmény vagy mulasztás, amely nagyobb jogsérelmet okozott az államnak vagy a magánszemélynek. Ehhez képest vétség vagy kihágás (233. §) volt, amelyet gondatlanul, továbbá szándékosan, de csekély jogsérelmet okozva követtek el, illetve az, ami sértette az állam rendészeti szabályait. E meghatározásnak megfelelően az 56. § határozta meg a büntettek által sértett védendő jogtárgyakat: ezek a közösséget – mint az állam és a közbizalom –, valamint az embereket – személyükben, vagyonukban, szabadságukban, egyéb jogaikban – sértik. Ezután az 57. § 39 pontban felsorolta azon bűncselekmények megnevezését – tényállásaikat majd a különös részben kibontva –, amelyek olyan súlyos jogsérelmet okoznak, hogy azokat büntettnek értékelte a jogalkotó.

A kódex 2. §-a megállapította a büntethetőséget kizáró okokat, mint amilyenek például a beszámíthatatlanság, elmebetegség, teljes lerészegedés, tévedés, kényszer. Az életkor is kizárta vagy mérsékelte a felelősséget: ha 10 év alatti követett el bűncselekményt, akkor ezért „házi fenytés” járt, míg a 11–14. év közötti elkövetőt büntette miatt kihágási büntetéssel lehetett sújtani. Azt is leszögezte, hogy az, hogy valaki nem ismeri a törvényt, nem mentesíti a büntetés alól.

Az elkövetői alakzatokat illetően szólt a közvetlen tettesről, a felbujtóról, a bűnszegédről, akik az adott büntettért feleltek, míg az utólagos segítség önálló bűncselekményeket, a 23. fejezetben foglalt tényállásokat valósította meg.

A büntett kísérletéért a 8. § szerint – ha a törvény kivételt nem tett – ugyanolyan büntetés járt, mint a befejezett cselekményért.

A büntethetőség megszűnési okait a 27. fejezet határozta meg: eszerint a büntett „elenyészik” az elkövető halálával, a büntetés kiállításával, elengedésével, valamint az elévüléssel. Az utóbbi a büntetési tételhez mérten 5–20 év volt, viszont a halállal büntethető tettek nem évültek el. Ebben az esetben, ha 20 év elteltével történt a felelősségre vonás, akkor 10–20 év közötti súlyos börtönt lehetett kiszabni. Ezenkívül egyes törvényi tényállásoknál az ott meghatározott ok – például a gyújtogatásnál a kár tettes általi megtérítése – megszüntette a büntethetőséget.

Az Stg. 2. fejezete leg súlyosabb büntetésként a halált jelölte meg, amelyet kötéll kellett végrehajtani. Az 52. § szerint ha az elítélt az elkövetéskor még nem töltötte be 20. életévét, akkor vele szemben ez, valamint az életfogytiglani büntetés helyett 10–20 közötti súlyos börtönt kellett kiszabni.

A kódex büntetési rendszerének központi eleme a szabadságvesztés volt. A börtön a végrehajtását illetően rendes vagy súlyos, tartamát tekintve pedig életfogytiglani vagy határozott lehetett. Tartama minimum 6 hónap és maximum 20 év volt, az egyes tényállásoknál meghatározott tételkerettel, így a kódex teret engedett a bírói értékelésnek. A szabadságvesztéshez munkavégzési kötelezettség társult, továbbá azt lehetett súlyosbítani például börtönnel, magánfogsággal, veréssel (férfiaknál pálcával, nőknél és 18. év alattiaknál vesszővel). Külföldiekkel szembeni büntetés volt az országból való kitiltás. Az elítéléshez további jogkövetkezmények fűződtek, például kiténtetése, hivatal, nyugdíj, nemesi cím elvesztése.

A büntetés kiszabását illetően a 32–33. § a bírót a törvényhez kötötte, s kizárta az elkövető és a sértett közötti megegyezés lehetőségét. A 34–35. § szólt a vádlott egy eljárásban elbírált cselekményeinek egységes megítéléséről: a halmazati büntetést a leg súlyosabb cselekmény büntetési tételének figyelembevételével kellett kiszabni. A 3–5. fejezetek meghatározták a súlyosbító, továbbá enyhítő körülményeket – például a szándék, a sérelem nagysága, a bűnismétlés, visszaesés, illetve a feddhetetlen előélet, az okozott sérelem jóvátétele, önfeladás és beismerés, a cselekmény kísérleti szakaszban maradása – és azok figyelembevételének mikéntjét.

Az Stg. büntetési különös része húsz fejezetbe foglalva határozta meg az egyes tényállásokat és azok büntetését. Ezek élén az államrendet sértő cselekmények álltak, például a felségárulás, kémkedés, zendülés.

¹⁸¹ Lásd https://login.gmg.biz/earchivmanagement/projektdaten/earchiv/Media/1803_09_03_straf-gesetzbuch_oesterreich.pdf

¹⁸² Lásd <https://www.sbg.ac.at/ssk/bgbl/Strafgesetz%201852-wiki.pdf>. Szokolay István: *Az új osztrák büntető törvénykönyv magyarázata*. Pest 1852. 23–274.

Stg. 58. § Felségárulás

Felségárulás büntetést követi el az, aki olyat tesz:

- a) amivel a császár testét, egészségét, szabadságát sérti vagy veszélyezteti, avagy uralkodói jogai gyakorlásában gátolja, vagy
- b) amivel az uralkodás formáját erőszakosan megváltoztatja, vagy
- c) amivel az Ausztriai Császárság egységes államszervezetéből vagy kerületéből valamely részt elszakít, vagy az állam ellen kívülről valamely veszélyt, avagy belülről valamilyen felkelést, vagy polgárháborút idéz elő, vagy nagyobbá tesz, történjék ez nyilvánosan vagy titokban; egyes személyek vagy szövetségek által, tervszövással, felszólítással, buzdítással, csábítással, szóban, írásban, nyomtatványban vagy képi ábrázolással, tanácsra vagy saját cselekvéssel, fegyverrel vagy anélkül, ilyen célra vezetően közölt titkok vagy irányzatok, izgatás, toborzás, kémkedés, támogatás vagy bármely azt szolgáló cselekmény által, még ha siker nélkül is maradt.

59. § Ezen büntett miatt halálbüntetés szabandó.

Büntetendő volt az állami szervek működésének akadályozása, személyzetük vagy dolgaik (például távírdarongálás) sértése, illetve a magánszemélyek elleni erőszak, a pénzhamisítás. A gazdaság fejlődésének megfelelően büntetés alá esett a közhitelű papírok (részvények, kamatjegyek) hamisítása.

A közösséget, illetve a magánszemélyeket sértő büntettek határára állt, kifejezve mindkét érdek sérelmét, a 13. fejezetben foglalt vallásháborítás, amelynek leg súlyosabb büntetése 10 évig terjedhető súlyos börtön lehetett.

A 14–19. fejezetek tartalmazzák az egyes embert sértő büntetteket: így a nemi élettel kapcsolatos, az életet, testi épséget sértő cselekmények, a magzatelhajtás, gyermekkitevés, párviadal tényállásait. A leg súlyosabb eredményű élet elleni cselekményt illetően két tényállást tartalmazott az Stg. az elkövetői tudattartalomnak és célzatnak megfelelően, a gyilkosságot és az emberölést. A 135. § megkülönböztetett or- (például méreggel), rabló-, bér- és közönséges gyilkosságot. A befejezett büntett büntetése a tettesre, felbujtóra, bűnsegédre halál volt, viszont a gyermekgyilkosságot enyhébben ítélte meg. Az emberölés 5-10 évi, a rokon sérelmére elkövetett cselekmény pedig 10-20 évi súlyos börtönnel volt büntetendő.

Stg. 134. § Gyilkosság

Aki ember ellen azon szándékkal, hogy őt megölje, olyat tesz, ami által neki vagy más személynek a halála következik be, gyilkosságban bűnös.

Stg. 135. § Gyermekgyilkosság

Azon anya, aki gyermekét a szülésnél megöli, vagy az ekkor szükséges segítség szándékos elmulasztásával meghalni hagyja, ha a gyermek házasságból származott, életfogytiglani súlyos börtönnel büntetendő. Ha a gyermek házasságon kívül született, megölése esetén 10 évtől 20 évig, a szükséges segítség elmulasztása esetén 5 évtől 10 évig terjedő súlyos börtönnel büntetendő.

140. § Emberölés

Ha a cselekmény, amely miatt az ember életét veszti, bár nem azért, hogy őt megölje, de mégis ellenséges szándékkal történik, emberölés büntetést képezi.

A 20–23. fejezetekben kerültek megfogalmazásra a vagyoni javakat sértő büntettek: a gyújtogatás, lopás, sikkasztás, rablás. Az utóbbit elkövetési módjától függően 5-20 évi súlyos börtönnel fenyegette. A 171–180. §-okban foglalt leggyakoribb bűncselekmény, a lopás büntetését – amely a körülményektől függően 6 hónaptól 10 évig terjedhetett – befolyásolta a vagyontárgy jellege (például istentisztelet tárgya, földművelés eszköze), összege, módja (például betöréssel), a szövetségben vagy visszaesőként való elkövetés.

A vétségek és kihágásokról szóló II. rész szerint szankció lehetett a pénzbüntetés, az elkobzás, jogosítvány elvesztése, fogság, testi fenytetés, valamely helyről, koronaországból vagy birodalomból való kiutasítás. A 24 órától 6 hónapig terjedő fogság végrehajtása szerint egyszerű vagy szigorú volt: az előzőnél magát élelmezte, s a munkát is maga választhatta meg, míg az utóbbinál a börtönszabályok voltak az irányadók, de megvasalni nem kellett. Házi fogságot is ki lehetett szabni. A 20 ütésig terjedhető testi fenytétést csak fogság helyett, a 248. §-ban megjelölt cselekmények (például hivatalnok eredménytelen megvesztegetése, sérelmet okozó állat uszítása, gyors kocsihajtás) esetén cselédeknél, valamint olyan személyeknél lehetett kiszabni, akiknél még a rövid fogság is megélhetési kárt okozott volna.

A 278. § nevezte meg a II. részbe tartozó bűncselekményeket, majd az 5–13. fejezetek tényállásai tartalmazzák a közbiztonság (például nemzetiségek, vallások elleni, zugnyomda tartása), az emberek személyes vagy vagyoni biztonsága (például halált vagy súlyos sérülést eredményező kocsizás, kuruzslás, szellemi tulajdon elleni tettek, becsületsértés), valamint a közérkölcsliség (például házasságtörés, házassági ígérettel való elcsábítás, szeméremszértlő ábrázolásokkal való közbotrányokozás, koldulás) elleni cselekményekkel kapcsolatos tényállásokat és szankciókat.

Stg. 302. § Nemzetiségek, vallási társulások, testületek stb. elleni ellenségeskedésre ingerlés

Aki másokat különféle nemzetiségek (néptörzsek), vallási vagy más társulatok, a polgári társadalom egyes osztályai vagy rendjei, avagy a törvényesen elismert testületek elleni ellenségeskedésre, vagy általában az állam lakosait egymás elleni pártoskodásra felszólít, buzdít vagy csábítani igyekszik – amennyiben súlyosabb cselekmény nem valósul meg –, vétség miatt háromtól hat hónapig terjedő szigorú fogságra ítélandó.

Az Stg. végrehajtása érdekében a birodalmi kormányzat újabb fegyintézetet létesített Erdélyben a női elítéltek számára 1857-ben Nagyenyeden, amely a korábban időlegesen felállított mártonfalvi és erzsébetvárosi helyébe lépett.¹⁸³

Az alkotmányossághoz való visszatérés során Ferenc József 1861. március 31-i legfelsőbb elhatározásával döntött a hagyományos igazságszolgáltatás helyreállításáról Erdélyben. Az uralkodó azonban fenntartotta a birodalmi törvények, így az Stg. hatályát.¹⁸⁴

183 Megyery István: *A magyar börtönügy*. Budapest 1905. 453.

184 Sándor József: *Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865*. Kolozsvár 1865. 151.

Elítéltek az erdélyi fegyvertörvényekben

Nagyenyeden 1866-ban 94 fő, ebből gyilkos 15, gyermekgyilkos 24, rabló 2, gyújtogató 7, tolvaj 44, magzatelhajtó 1, csaló 1, 1869-ben 79, Szamosújváron 674.¹⁸⁵

A kiegyezést követően sem változott az Stg. jogforrási jellege. A magyar kormány Erdélyben ideiglenesen fenntartotta az ott alkalmazott birodalmi jogszabályok hatályosságát, mivel ezek rendezett állapotot jelentettek a kodifikálatlan magyarországi helyzethez képest: így határozott az erdélyi törvényhatóságok alkotmányos hatáskörének visszaállítása iránt 1867. június 27-én kiadott kormányrendelet 14. pontja, majd *A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról* szóló 1868. évi XLIII. törvénycikk 12. §-a. Ez felhatalmazta a kormányt, hogy a Királyhágón túli országrészben az igazságszolgáltatás terén szükséges intézkedéseket belátása szerint tegye meg. A kormány pedig az ottani rendet az írt okból nem változtatta meg.¹⁸⁶

Az országgyűlés erdélyi képviselői ezt a helyzetet sérelmesnek tartották, és ezért *A polgári törvénykezési rendtartásról* szóló 1868. évi LIV. törvénycikk megalkotása után 1868. november 25-én törvényjavaslatot nyújtottak be *Az osztrák törvényeknek Erdélyben megszüntetéséről* címmel: ebben kijelentették az 1850-es években bevezetett jogforrások, így az Stg. hatályának megszüntetését. Míg azonban a magánjog területén a magyarországi törvények és törvényes szokások bevezetését javasolták, addig a büntetőjogot illetően semmit nem tartalmazott a kezdeményezésük.¹⁸⁷

A javaslat parlamenti megvitatására a kormány támogatásának hiányában nem került sor, azt az 1868. december 7-i képviselőházi ülésen az igazságügyi minisztériumi államtitkár visszautasította. Érvelése szerint Magyarországon nincsenek rendezett, kodifikált törvények, csak gyakorlat, így „ha most az osztrák büntető törvénykönyv megszüntetjük [...], mit fog azok helyébe állítani?”, másrészt küszöbön állnak a kodifikációs munkák és azok elkészültéig a rövid átmeneti időre sem ésszerű bevezetni Erdélyben a magyarországi joggyakorlatot.¹⁸⁸

Az idejétnúlt testi fenytítés és bilincselés büntetéseket *A büntető törvényekre és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésről* szóló 1871. évi LII. törvénycikk eltiltotta.

(c) Az 1855-ös katonai büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről

A birodalom összekötő erejét jelentő hadsereg számára Ferenc József 1855. január 15-i nyílt parancsával adta ki a *Das Militär-strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen* (*Katonai büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről*) kódexet, amely minden addigi ilyen tárgyú, szétszórt rendelkezés helyébe lépett. E törvénykönyv személyi hatálya a katonákra, másrészt a hadbíráskodás alá helyezettekre terjedt ki. Tartalmilag

a sajátos katonai viszonyokból folyó különbségekkel lényegileg megegyezett a polgári személyekre irányadó Stg.-vel.¹⁸⁹

Az öt részében 799 §-ból álló katonai Btk. I. általános részi előírásaiban foglalt szankciórendszer a büntetendő cselekmény jellege szerint különböztetett. Büntettek-re az egyes tényállásokban meghatározott büntetésként halál, börtön, testi fenytítés, tisztségtől való megfosztás, elbocsátás, lefokozás vagy kisebb zsoldosztályba helyezés volt kiszabható. Vétségekre a halálbüntetés kivételével ugyanezeket, továbbá pénz-büntetést, elkobzást, jogok elvesztését, meghatározott helységből, a birodalomból vagy annak valamely országából való kitiltást lehetett kiszabni.

A különös rész négy egységre tagolódott: a II. tartalmazta a katonák által elkövetethető, a III. az állam hadi ereje elleni, a IV. és V. pedig az egyéb, az Stg.-ben foglalt büntetteket és vétségeket.

A kiegyezést követően az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig fennmaradt e katonai Btk. hatálya. Néhány módosítására sor került az évtizedek alatt, így *A véd-erőről* szóló 1868. évi XL. törvénycikk eltörölte a testi fenytítés és a súlyos börtönhöz járuló leláncolás alkalmazhatóságát.

(d) A magyarországi büntető törvények

Magyarországon a kor európai eszméinek megfelelő büntetőjogi kodifikáció a kiegyezés utáni kormányprogramoknak megfelelően az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetőjének, majd államtitkárának, Csemegi Károlynak a munkássága révén született meg. Az általa kidolgozott javaslatokat az Országgyűlés *A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről* szóló 1878. évi V. (Btk., amely Csemegi-kódexként ismert), valamint *A magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról* szóló 1879. évi XL. törvénycikként (Kbtk.) fogadta el. E szabályozás kifejezte a bűncselekmények súlyának megfelelő hármas osztású (trichotom) rendszert. Az 1880. szeptember 1-jén hatályba lépett kódexek Magyarországon létrehozták a büntetőjog egységét. E kódexeken túl más törvények is tartalmaztak büntettet, vétséget, kihágást (utóbbit egyéb jogszabály is megállapíthatott).

(e) A büntettekről és vétségekről szóló törvénykönyv

A Btk. a klasszikus büntetőjogi irányzat elveire épült, amelynek központi eleme volt a bűncselekmény és a büntetés meghatározása. Míg a hagyományos magyarországi jog a bűnügyekben hangsúlyosan a személyes körülményeket – társadalmi, rendi állás – nézte, addig az állampolgári jogegyenlőségen alapuló szemlélet a cselekményt helyezte központba. Ennek értékelését az elkövető szabad akaratára épített felelősségi konstrukció tette lehetővé: ez nem ismerte el a döntések meghatározottságát, alaptételnek tekintette az ember választási szabadságát jó és rossz között, amiért viseli a felelősséget. A Btk. kerülte a fogalommeghatározásokat, ehelyett a tényállásokat, illetve a szankció

185 Megyery István: *A magyar börtönügy*. Budapest 1905. 453; *Budapesti Közlöny* 1869. február 21. 517.

186 *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára 1868*. Pest 1868. 190–191.

187 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója XI. kötet. Pest 1868. 27*; *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. VII. kötet. Pest 1868. 15*.

188 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XI. kötet. Pest 1868. 431*.

189 Lásd https://archive.org/details/bub_gb_TsbAAAAAYAAJ. A katonai büntető törvénykönyv fordítása. Budapest 1878. 1–395. A korábbi katonai büntető normákra lásd Gyórfy László: *A katonai büntetőjog bölcsellete és oknyomozó története*. Budapest 1925. 134–137.

alkalmazásának feltételeit írta le. Így nem határozta meg például, hogy mi a szándék, a beszámíthatóság, a gyógytartam, az idegen ingó dolog. E szabályozási mód lehetőséget adott az értelmezésre, az alkalmazkodásra a változó viszonyokhoz. A kódex a jogalkalmazók számára igazodási pontként szolgált, annak tételeit magyarázhatták, de csak akkor döntöttek jogszerűen, ha a törvény keretei között maradtak. Ez serkentette az alkalmazó szervek jogformáló tevékenységét és a jogtudomány fejlődését, amely két tényező támogatta egymást. A törvénykönyv így termékenyítően hatott a gyakorlati és elméleti szakirodalomra, amelynek folyóirataiban, kommentárjaiban, monográfiáiban, tankönyveiben kifejtett megoldások megjelentek a jogalkalmazásban.¹⁹⁰

A Btk. 486 §-a két részt ölelt fel, az azonos témához tartozó szakaszokat fejezetekbe rendezve.

Az első rész kilenc fejezete az általános rendelkezéseket tartalmazta 125 §-ban. Az 1. § a nullum crimen és a nulla poena sine lege elveit rögzítette, mivel „büntettet vagy vétséget csak azon cselekmény képez, melyet a törvény annak nyilvánít”, és ezek miatt csak olyan szankció alkalmazható, amelyet az megállapít. A büntetendő cselekmény tevés vagy mulasztás lehetett. A 2. § pedig előírta a méltányos joggyakorlást, mivel ha a „cselekmény elkövetésétől az ítélethezágig terjedő időközben, egymástól különböző törvények, gyakorlat vagy szabályok léptek hatályba, ezek közül a legenyhébb intézkedés alkalmazandó”.

A területi és személyi hatály szabályozása után a III. fejezet a kódex szankciórendszerét határozta meg, amely három büntetési nemet ismert: a halált, a szabadságvesztést – négy fokozatban: fegyház, államfogház, börtön, fogház –, valamint a pénzbüntetést. Az egyes szakaszok tartalmazták a végrehajtás főszabályait, míg a részleteket az igazságügyi miniszter rendelkezései szabták meg.¹⁹¹

A halál kivételes büntetés lett, csupán a király megölése és gyilkosság esetén lehetett kiszabni. Végrehajtása akasztással történt, s megszűnt a kivégzés századokon át hagyományos nyilvánossága. Alkalmazására ritkán került sor: a bíróságok alig szabták ki, a jogerősen elítéltek jelentős részének pedig a király megkegyelmezett, s így életfogytiglan fegyházba kerültek.

A Csemegi-kódex büntetési rendszerének központi elemét az egyes különös részi tényállású bűncselekményekben meghatározott, különböző fokozatokban, annak megfelelő szabályok szerint és időtartamokban végrehajtandó szabadságvesztés jelentette. Legenyhébb az államfogház és a fogház volt: ezek minimuma 1 nap, maximuma az elsőnél 15, a másodiknál 5 év lehetett. A börtön 6 hónaptól 10 évig terjedhetett. A fegyház 2-15 évnyi határozott időtartamú vagy akár életfogytiglani lehetett.

190 Például kifejezetten büntetőjogi szakmai folyóirat volt az 1880-tól évtizedeken át megjelent *Büntető Jog Tára*. A kommentárok közül nagy hatású volt a kétezer oldal terjedelmű Edvi Illés Károly: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata I–III*. Budapest 1909. A monográfia irodalomhoz tartozik például Battlay Imre: *A büntetendő kísérlet és a bevégezés*. Kassa 1892. 1–509, Wlassics Gyula: *A tettség és részesség tana*. Budapest 1893. 1–711. Kiemelhető az 1912–15 között a kolozsvári egyetem professzoraként működött Finkey Ferencről *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest 1902. 1–672.

191 Lásd a m. kir. igazságügyminiszter 2106. számú körrendeletét az 1878. évi V. törvénycikkben megállapított büntetések végrehajtása tárgyában: *Magyarországi Rendeletek Tára* 1880. M. Kir. Belügy-ministerium Budapest 1880, 730–975.

A jellemzően az állam elleni és a sajtó útján elkövetett cselekményekre alkalmazott államfogházra ítélt külön intézményben – az elítélt kérelmére törvényszéki fogházban is – töltötte büntetését, éjjel elkülönítve, nappal társaságban. Az államfogoly nem volt köteles dolgozni, de jogában állt az általa választott munkával foglalkozni. Saját ruházatát viselhette, ágyneműjét használhatta, önmagát élelmezhetette, bort, sört fogyasztathatott, látogatót naponta fogadhatott.

Ady Endre 1903 júniusában a nagyváradai fogházban

A korábban párviadal vétsége miatt államfogházra ítélt Ady Endrét a *Nagyváradai Friss Újság* 1901. április 22-i számában megjelent *Egy kis séta* című írásáért a Nagyváradai Királyi Törvényszék 1901. december 18-án hozott ítéletével a Btk. 261. § 2. bekezdésében foglalt nyomtatvány útján elkövetett becsületsejtés vétsége miatt három napi fő-, és behajthatatlansága esetén egy napi fogházra átváltoztatandó tíz korona mellékbüntetésre ítélte. Az ítéletáblai, majd kúriai döntéseket követően az ítélet 1903. március 5-én emelkedett jogerőre.

Ady a büntetése letöltése előtt megszerezte az engedélyt az ügyészszégtől, hogy könyveket, papírt, írószereket vihessen be és ott is dolgozhasson [...]. A nagyváradai vendéglősök sorra jelentkeztek a szerkesztőségben, és valósággal versenyeztek, hogy melyikük küldhessen háromnapos kosztot.¹⁹²

A többi szabadságvesztési fokozatban az elítélt munkavégzésre volt köteles. A fogházra ítélt (fogoly) és a börtön fokozatú elítélt (rab) az intézményben biztosított munkák közül választhatott, és csak beleegyezésével volt közmunkára alkalmazható. A fegyházra ítéltnek (fegyenc) választási joga nem volt, ő „munka teljesítésére szorítandó”. A büntetési intézetekben ipari – például cipész, asztalos, kötélverő, könyvkötő, kovács –, valamint mezőgazdasági – például szőlőművelés – munkákat végeztek.¹⁹³

A végrehajtás más kérdéseiben – ruházat, ellátás, házirend, fegyelem – az egyes fokozatok részletszabályai voltak az irányadók. A fegyencet szabadságvesztésének tartamához képest meghatározott ideig magánelzárásban kellett tartani, az iskola, az istentisztelet és a szabad levegőn való időzés kivételével.

A Btk. a szabadságvesztés fokozatos rendszerét mondta ki a nevelés és javítás érdekében. A fegyházra vagy börtönre ítéltet büntetésük kétharmadának kitöltése után – ha addigi szorgalmuk, magaviseletük alapján a „javulásra alapos reményt nyújtottak” – a hátralevő rész kitöltésére közvetítő intézetbe szállították, ahol szintén munkával foglalkozva enyhébb bánásmódban részesültek. Ez az életfogytiglanra ítéltet is megillette, mivel ha rászolgáltak, 10 év elteltével szintén a közvetítő intézetbe kerülhettek. Az itt fogva tartottakat – ha „jóviseletük és szorgalmuk által a javulás reményét megerősítették” – kérelmükre és a felügyelő bizottság¹⁹⁴ ajánlatára az igazságügyi miniszter feltételes szabadságra bocsájthatta, ha büntetésük háromnegyed részét, az

192 Péter I. Zoltán, Tóth János: *Ady Endre nagyváradai sajtópere és börtönnapjai*. Budapest 2012. 69–72, 91, 97, 101.

193 Lásd Megyeri István: *A magyar börtönügy*. Budapest 1905. 297–307.

194 A Btk. 43. § szerint a felügyelő bizottság tagjai a törvényszék elnöke, a királyi ügyész, az intézetigazgató, a lelkész, a tanító, továbbá a törvényhatóság közigazgatási bizottsága által választott két személy volt.

életfogytiglanra ítélték pedig legalább 15 évet letöltöttek. Ez a lehetőség nem illette meg a meghatározott bűncselekményekben – például lopás, rablás – visszaesőket.

A szabadságvesztés főbüntetéssé válásával a birodalmi időből örökölt intézményrendszer újabb országos intézetekkel bővült, majd az igazságügyi beruházások eredményeként kiépült a törvényszéki és járásbírói fogházak hálózata. Közvetítő intézetként eredetileg Harta szolgált, majd ilyet hoztak létre a lipótvári, márianosztrai, váci fegyintézetek mellett is. Államfogházként Vác és Naszód (később Szeged) került kijelölésre.¹⁹⁵

A pénzbüntetést tényállásonként meghatározott keretben önállóan vétségekre, mellékbüntetésként büntettek is lehetett alkalmazni. Az ítéletben meg kellett határozni a meg nem fizetett pénzbüntetés helyébe lépő szabadságvesztés tartamát is.

Mellékbüntetésként a törvényben meghatározott esetekben – például a hivatali és ügyvédi bűncselekményeknél, csalárd bukásnál – a szabadságvesztésen felül hivatalvesztést, valamint a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését lehetett kiszabni. Néhány tényállásnál – például a 291. § szerinti foglalkozási szabályok megszegésével okozott halál esetén – alkalmazható volt a szakképzettséget kívánó foglalkozástól való eltiltás. A törvény elrendelte a bűncselekménnyel kapcsolatban lévő vagy azzal létrehozott dolgok – például hamis pénz – elkobzását.

A kódex felelősségi és büntetéskiszabási rendelkezéseit az általános rész IV–IX. fejezetei tartalmazták.

Büntetőjogi felelősséggel az a természetes személy tartozott, aki cselekménye elkövetésekor a 12. életévét meghaladta, és beszámítási képességének birtokában volt. Azonban a 16. évét be nem töltöttet nem lehetett büntetni, ha az elkövetéskor a bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem bírt. Az ilyen kiskorú bűncselekménye mégsem maradt következmény nélkül, mert javítóintézetben volt elhelyezhető. Ha a 12–16 év közöttinek az elkövetéskor volt belátási képessége, akkor az általános szabályokhoz képest enyhébb büntetést kellett alkalmazni, fegyházra és halálra pedig nem lehetett ítélni. A kiskorút a szabadságvesztése alatt el kellett különíteni a felnőtt elítéltektől. A bíróság ítéletében azt is kimondhatta, hogy őt a börtön vagy fogház helyett javítóintézetbe kell szállítani. Ezt javítás céljából az intézmény felügyelő bizottságának javaslatára az igazságügyi miniszter is elrendelhetette.

A Btk. hatálybalépése után először Aszódon létesült javítóintézet, majd 1886-tól Kolozsvárott is.¹⁹⁶

A 16. életévét betöltött elkövető is enyhébb elbírálás alá esett, mert ha a büntett elkövetésekor a 20. évét még nem haladta meg, halálra vagy életfogytiglani fegyházra nem lehetett ítélni.

Büntettet a szándékos cselekmény képezett. Ez kellett a vétséghez is, kivéve, ha a gondatlan elkövetést a különös részi rendelkezés ennek nyilvánította.

Magyarázat a szándékról és a gondatlanságról

Ha a cselekvő elő akarja idézni a jogsértést, szándék (dolus), ha nem akarja előidézni, de az mégis bekövetkezik, gondatlanság (culpa) létezik [...]. Amíg tehát a szándék a jognak és törvénynek egyenes negációja, addig a gondatlanság lényege a büntethetőségének alapja ama figyelem és gondosság elhanyagolásában áll, melylyel embertársaink irányában tartozunk.¹⁹⁷

A VII. fejezet a beszámítást, vagyis a büntethetőséget kizáró okokat sorolta fel, mint amilyen például az elmezavarodottság, kényszer, fenyegetés, jogos védelem, végszükség, tévedés. A IX. fejezetben írt körülmények – az elkövető halála, az uralkodói felségjogot képező kegyelem, az elévülés (ez a büntetési tételtől függően 5–20 év lehetett), a magánindítvány hiánya – megakadályozták az eljárás megindítását, illetve folytatását. A büntetés végrehajtását ugyancsak kizárta az elítelt halála, a kegyelem és az elévülés.

A Btk. a bűncselekmény stádiumait illetően a befejezett magatartáson túl a büntett kísérletet is büntette, a vétségét azonban csak a különös részi tényállásoknál kimondott esetekben. A kísérlet büntetése enyhébb volt, mint a befejezett cselekményé. Azonban nem volt büntethető az elkövető, ha a kísérlettől önként elállt, illetőleg az eredményt önként elhárította. Az előkészületi cselekmény nem volt büntethető, kivéve, ha az már önmagában (*sui generis*) is bűncselekményt képezett.

A kódex az elkövetői alakzatok közül ismerte a tettes, társtettes – akik a cselekményt „együtt vagy közösen követik el” –, valamint a részes minőséget. Utóbbiak közül felbujtó volt, aki mást az elkövetésre szándékosan rábírt, míg az, aki az „elkövetést szándékosan előmozdítja vagy könnyíti, vagy annak előmozdítására vagy könnyítésére mást rábír; úgyszintén, aki másokkal a cselekmény elkövetésénél, vagy annak elkövetése után nyújtandó segély, vagy a cselekményből származó haszon biztosítása, vagy pedig a hatósági intézkedések megghiúsítása iránt megelőzőleg egyetért”, az bűnsegéd. A tettes és felbujtó büntetési tétele azonos, míg a bűnsegédé enyhébb volt. A csak az elkövetés utáni segítség bűnpártolásként önálló bűncselekmény volt.

A büntetés kiszabását illetően a VII–VIII. fejezet adott útmutatást a bírónak. Ennek során figyelembe kellett venni a bűnösség fokát befolyásoló súlyosbító és enyhítő körülményeket. Ezeket a kódex nem határozta meg, de a joggyakorlat szerint súlyosbító volt például a cselekmény aljas indítéka, a végrehajtás elvetemültsége, kegyetlensége, a megsértett jogi kötelezettségek nagyobb száma, a sértett közelebbi viszonya az elkövetőhöz, a visszaesés, bűnhalmazat, a szövetségben, a közveszély idején, helyén való elkövetés. Enyhítő volt viszont például az elhanyagolt nevelés, az erős felindulás, a nyomasztó szükség, a káros következmények elhárítására való törekvés, a kár megtérítése.¹⁹⁸

Mindezek figyelembevételével kellett a büntetési tétel keretei között a konkrét szankciót megállapítani. A Btk. előírta, hogy ha a súlyosbító körülmények – számuk vagy nyomatékuk tekintetében – túlnyomóak, akkor a büntetésnek az elkövetett cselekményre megállapított legmagasabb mértéke volt a megközelítendő vagy alkalma-

¹⁹⁵ A dualizmus korának országos intézményeire és az igazságügyi építkezésekre lásd Megyery István: *A magyar börtönügy*. Budapest 1905. 255, 425–539; Nánási László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Budapest 2011. 89–90, 122, 152–153.

¹⁹⁶ *Budapesti Közlöny* 1886. szeptember 22. 1.

¹⁹⁷ Edvi Illés Károly: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata I.* Budapest 1909. 277–278.

¹⁹⁸ Edvi Illés Károly: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata I.* Budapest 1909. 377–383.

zandó. Ha viszont az enyhítő körülmények voltak túlsúlyban, akkor a törvényi büntetés legkisebb mértékét lehetett megközelíteni vagy alkalmazni. Sőt, ha még ez is súlyos lett volna, akkor a 92. § az enyhítő körülmények mérlegelése alapján széles körű lehetőséget adott a bírónak a büntetési tétel leszállítására és enyhébb büntetési nem alkalmazására.

Bűnhalmazat esetén az ítéletben át kellett lépni a legsúlyosabb bűncselekményre megállapított büntetési felső határt, de az összes bűncselekmény tételeinek összeadott mértékét nem érhetette el a szankció.

A kódex 42 fejezetből álló különös része védelem alá vonta az államot, ennek intézményeit, valamint az ország lakóinak életét, testi épségét, becsületét, szabadságát, vagyonát.

Az állam és a társadalom törvényes rendjét, intézményeit az I–VII. fejezet védte például a felségsértés, hűtlenség, lázadás, a hatóságok vagy embercsoportok elleni erőszak tényállásaival. Tartalmilag ebbe a körbe tartoztak a XLI. fejezetben írt fegyveres erő elleni bűntettek és vétségek is. Az államrend elleni cselekmények közül az izgatás tényállása a társadalmi és jogintézmények védelmére volt hivatott a szóbeli, írásbeli támadások ellen.

Az alkotmány, a törvény, a hatóságok vagy a hatósági közegek elleni izgatás

171. § Aki valamely gyülekezeten nyilvánosan, szóval, vagy aki nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által, bűntett vagy vétség elkövetésére egyenesen felhív, ha a bűntett vagy vétség elkövetettét, mint felbujtót büntetendő [...]]

172. § Aki a 171. §-ban meghatározott módon a törvény ellen, vagy aki hatóságoknak törvényes hatáskörükben kiadott rendelete, meghagyása, határozata ellen engedetlenségre egyenes felhívást intéz vagy terjeszt, két évig terjedhető államfogházzal és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Ugyanezen büntetés éri azt, aki a 171. §-ban meghatározott módon valamely osztályt, nemzetiséget vagy hitfelekezetet gyűlöletre a másik ellen, úgyszintén azt is, aki a tulajdon vagy a házasság jogintézménye ellen izgat.

A Csemegi-kódex széles körben védte az állampolgárok jogait.

Ezek közül kiemelkednek a XVIII. fejezetben foglalt élet elleni bűncselekmények tényállásai, amelyek számos halálos eredményű magatartást rendeltek büntetni. A törvény egyaránt szankcionálta a szándékos és a gondatlan életkioltást. A szándékos emberölésnek három típusát – a konkrét elkövetési magatartás meghatározása nélkül, a számos módon megvalósítható *megöl* kifejezést használva – tartalmazta a Btk: a „normál” esetet, legsúlyosabbként a gyilkosságot, amelyet előre megfontolt szándékkal követtek el, míg privilegizáltként az erős felindulásban elkövetett emberölést. E fejezetben szerepelt a kívánságra ölés (*euthanasia*), az öngyilkosságban való közreműködés, a gyermekölés, mint privilegizált eset, a magzatelhajtás, a koránál vagy állapotánál fogva gondozásra szoruló személy kitétele, elhagyása. A gondatlan emberölés minősített esete volt, ha a halált az elkövetőnek a foglalkozásában való járatlansága, hanyagsága, a vonatkozó szabályok megszegése okozta.

Az ember élete elleni bűntettek és vétségek

278. § Aki embert előre megfontolt szándékból megöl, a gyilkosság bűntettét követi el és halállal büntetendő.

279. § Aki embert szándékosan megöl, ha szándékát nem előre fontolta meg, a szándékos emberölés bűntettét követi el, és tíz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházzal büntetendő.

281. § Ha a szándéka tettesnek erős felindulásában keletkezett és rögtön végre is hajtott: az emberölés tíz évig terjedhető fegyházzal büntetendő.

Ha pedig az erős felindulást az okozta, hogy a megölt személy a tettest vagy hozzátartozóit jogtalanul súlyosan bántalmazta vagy megsértette, az emberölés ezen felindulásban rögtön végre is hajtott; a büntetés öt évig terjedhető börtön leendő.

Az embert védtek a XX. fejezetben ugyancsak széles körben megfogalmazott testi sértés tényállásainak alakzatai. A bűncselekmény minősülése a gyógytartamtól függött: 8 nap alatt könnyű, 8–20 nap között pedig súlyos testi sértés vétsége történt. Az e fölötti gyógyulás esetén pedig minősített esetként bűntett valósult meg. Súlyosabban volt büntetendő a maradandó fogyatékoság okozása, ha pedig a testi sértés – ölési szándék nélkül – halált okozott, akkor 10 évig terjedő fegyházal lehetett kiszabni.

A normális nemi kapcsolatok, a család elleni támadásokat szankcionálták a XIV–XVI. fejezetben a szeméremre, a kettős házasságra, a családi állásra vonatkozóan meghatározott tényállások.

A Btk. hét fejezetében (XXVI–XXXI., XXXVI.) szólt a vagyon elleni bűncselekményekről, amelyek körébe a lopás, rablás, zsarolás, sikkasztás, zártörés, hűtlen kezelés, jogtalan elsajátítás, orgazdaság, bűnpártolás, csalás, rongálás tényállásai tartoztak. E bűncselekményeket alapvetően az elkövetési értéktől függően minősítették. De ha a lopást a kódexben írt tizenkét minősítő körülménnyel, vagyis meghatározott módon, eszközzel, személyi sajátossággal – például vallási szertartás tárgyán, betöréssel, hamis kulccsal, visszaesőként – követték el, akkor az az értéktől függetlenül bűntettnek minősült, ennek megfelelő szigorú büntetéssel. A másik gyakori bűntettként előforduló rablást a kódex összetett bűncselekményként (*delictum compositum*) határozta meg, hiszen az egyaránt sértette a vagyoni és a személyi jogokat: 1. az elkövető az idegen ingóságot eltulajdonítási céllal erőszakkal vagy fenyegetéssel vette el, 2. a tetten ért tolvaj a lopás véghezvitele vagy a lopott tárgy megtartása végett erőszakot vagy fenyegetést használt, 3. az elkövető a megszerzés érdekében valakit öntudatlanul vagy védelmére képtelen állapotba helyezett.

A vagyon védelmén túl a közösség biztonságát is védtek a gyújtogatást, a vízáradást, a közlekedési, távközlési eszközök megrongálását és egyéb közveszélyű cselekményeket büntető XXXVII–XXXIX. fejezetek tényállásai. Ugyancsak közösségi érdekeket óvtak a XXI. fejezetben írt közegészség elleni bűntettek és vétségek.

A kódex foglalkozott még az igazságszolgáltatás elleni cselekményekkel a hamis vádról, tanúzásról, esküről szóló XII–XIII. fejezeteiben.

A szabad verseny viszonyai között közvetlenül a gazdaság védelméről csupán a XXXV. fejezet szólt a csalárd és vétkes bukást meghatározva. Áttételesen idetartoztak,

de az egész társadalmat óvták a pénz-, bélyeg-, különböző okiratok hamisítását szankcionáló XI., XXXII., XXXIV. fejezetek tényállásai.

(f) A kihágásokról szóló törvénykönyv

A 145 §-ból állt Kbt. általános része két szabálycsoportra bontható: az egyik a kihágást megállapító jogforrásokkal, a másik a Btk.-hoz fűződő viszony kérdéseivel foglalkozott.

Kihágást törvény vagy a végrehajtó hatalom – kormány, minisztérium –, továbbá a területi önkormányzat – törvényhatóság, vagyis a vármegye, illetve az ilyen joggal felruházott város (például Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Temesvár), valamint egyéb jogállású város – rendelete állapíthatott meg.

A kihágási jogforrások közül a törvény önállóan szabályozhatott, míg a többi csak egy másik jogi normában meghatározott magatartás megszegését büntethette. E penalizálás két módon jelent meg: 1. kerettényállásos szabályozásként, 2. az arra jogosított önálló jogszabályalkotásaként. A kerettényállás a tárgyra, irányra nézve megjelölt más rendelkezésben meghatározott szabály megsértése esetére rögzítette a büntetést.

1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyvben a kihágásokról
86. § Aki nyilvánosan, botrányt okozó módon állatot kínoz, vagy durván bántalmaz, úgyszintén, ki az állatkinzás ellen kiadott rendeletet vagy szabályrendeletet megszegi: nyolc napig terjedhető elzárással és száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

A másik esetben a jogalkotó belátása alapján – de nem a magasabb szintű jogforrással ellentétesen – alkotott szabályrendeletet. Ez a megoldás abból a felfogásból táplálkozott, hogy a Kbt. nem képes teljesen meghatározni azon csekélyebb súlyú cselekményeket, amelyek elkövetését büntetni indokolt. Így a kihágások egy részét, az e kategóriában nagyobb veszélyeztetést jelentő magatartások büntetését maga a kódex tartalmazta, míg további hányadát más, akár alacsonyabb szintű szabályozásnak engedte át. A kormány azonban ellenőrzése alatt tartotta az önálló jogalkotást, mivel az 5. § szerint a törvényhatósági vagy városi szabályrendeletet a belügyminiszternek kellett megerősítenie, ennek hiányában nem léphetett hatályba.

Máramaros vármegye szabályrendelete 1886. december 29-én a korcsmák, sörházak és pálinkamérés üzletekről

15. § Az a korcsmáros, sörház vagy pálinkamérés tulajdonos, aki üzletében erkölcsstelen életű egyéneket alkalmaz, avagy helyiségeit tisztán és egészségesen nem tartja, a rendőrhatalóság által két forinttól ötven forintig terjedhető pénzbüntetéssel, ennek behajthatatlansága esetében 12 órás elzárástól 5 napig terjedhető elzárással, ismétlés esetében pedig a pénzbüntetésen felül még 12 órától 5 napig terjedhető elzárással büntetendő. A befolyt büntetéspénz a megyei kórház-alap gyarapítására szolgál.

Magyar királyi belügyminiszter: [...] ezen szabályrendeletet az 1879. évi XL. t.cz. 5. §-a alapján ezennel megerősítem.
Budapest, 1887. év. január 13-án¹⁹⁹

A Kbt. kimondta, hogy a Btk. általános részi rendelkezései a saját szabályozására is irányadóak, kivéve, ha valamely kérdésben eltérően szabályoz. Ezen eltérések a szándékos, gondatlan elkövetést, a kísérlet büntethetőségének kizártságát, a büntetéseket és az elévülést (ez hat hónap volt) érintették. A Kbt. a gondatlan magatartásokért is állapított meg felelősséget, kivéve, ha a jogforrás kizárólag a szándékos elkövetést rendelte büntetni.

A kódex két szankciót határozott meg, az elzárást és a pénzbüntetést. Ezek tartama, összege a kihágást megállapító jogszabály szintjétől függött. A minimum egységes volt: az elzárás legrovidebb tartama 3 óra, a pénzbüntetés legkisebb összege pedig 50 krajcár lehetett. A maximum nem haladhatott túl 2 hónapi elzárást és 300 forint pénzbüntetést, ha törvényben; 15 napot és 100 forintot, ha miniszteri rendeletben; 5 napot és 50 forintot, ha törvényhatósági; 3 napi elzárást és 20 forint pénzbüntetést, ha városi szabályrendeletben nyilvánítottak valamely cselekményt kihágásnak. Az elzárást közigazgatási hatósági fogházban, lehetőleg magánzárkában kellett végrehajtani. Itt az elítélt önmagát élelmezhetette, s munkára nem volt kényszeríthető. A meg nem fizetett pénzbüntetést a törvényben meghatározott kulcs szerint elzárásra kellett átválttatni.

A Kbt. különös része a védett jogtárgyaknak megfelelően tíz fejezetben tartalmazta az egyes tényállásokat és büntetéseket. Ezek közül az állam elleni kihágások a katonai érdekek, az állami jelképek elleni magatartásokat, a fegyver és lőszer tartására, a tananyagokra vonatkozó szabályok megszegését büntették. A hatóságok és a köznyugalom elleniek közé tartozott például a vészértesítés, az élet vagy vagyon elleni súlyos fenyegetés, a hatósági személyek megsértése. A vallás elleni kihágásokban az egyéni szabadságjognak tekintett hitgyakorlás akadályozása nyert megfogalmazást. A pénz és értékpapírokra vonatkozóak alapvetően a Btk.-ban megfogalmazott ugyanazon tényállások enyhébben értékelt eseteit határozták meg. A család elleni kihágások az anyakönyvezési szabályok megsértését büntették. A közbiztonságot sértő magatartások közé került például a csavargás, az engedély nélküli koldulás, a kitiltott személynek a hatóság tudta nélküli visszatérése. A közcsend és közszemérem elleni fejezetben szerepelt például a vendéglői záróra be nem tartása, a szórakoztató rendezvényekre vonatkozó szabályok be nem tartása, a közterületi verekedés, a mások hiszékenységgel való visszaélések (ún. szemfényvesztés), a prostituáltak (kéjvő) szabályszegései.

1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyvben a kihágásokról

79. § Varázsolással, szellemek idézésével, jóslásokkal, kártyavetéssel, álomfejtésekkel, ráolvasással s mások rászedésére számított hasonló szemfényvesztésekkel üzletszerűleg foglalkozók: nyolc napig terjedhető elzárással

¹⁹⁹ Máramaros vármegye szabályrendeletei I. kötet. Máramarossziget 1889. 114, 116.

és száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendők. Visszaesés esetében, amennyiben ez a büntetés kiállításától számítandó két év alatt történne, a büntetés egy hónapig terjedhető elzárásig és kétszáz forintig emelhető.

A legtöbb tényállást a közegészség és a testi épség elleni kihágásokat meghatározó fejezet tartalmazta. Itt nyert meghatározást például a kuruzslás, az elsősegélyt alapos ok nélkül megtagadó orvos, szülész felelőssége, a kútszennyezés, a közlekedés, illetve az építkezések biztonságára, a veszélyes állatok tartására vonatkozó szabályok megszegése, a köztisztasági előírások megsértése.

A vagyoni elleni kihágások a Btk.-ban leírt lopási, orgazdasági tényállások privilegizált eseteit, az árverési, zálogház-üzemeltetési szabályok megszegését, a nem hiteles mértékek használatát, az élelmiszerekre vonatkozó minőségi és árszabályok, a tűzvédelmi előírások megsértését büntették.

(g) Más büntető törvények

Büntetőjogi szabályokat a két kódexen kívül más törvények is tartalmaztak. Az e törvényhelyekben meghatározott tényállások, szankciók a Btk., illetve a Kbt. általános részi szabályai mellett érvényesültek.

A dualizmus időszakában az állam a bevételeit az egyes adónemeket meghatározó törvénycikkekben foglalt kihágási tényállásokkal védte, mint például az 1878. évi XXIV. a szesz-, az 1882. évi XVIII. az ásványiolaj-, az 1891. évi XXIII. a cukoradóról szólva tartalmazott a kötelezettségek nem teljesítése esetére büntetéseket. A *községi adókezeléséről* szóló 1883. évi XLIV. törvénycikk 100. §-a általános jelleggel mondta ki, hogy az adótörvények és szabályok elleni kihágások az egyes adónemeket meghatározó normák szerint büntethetők. Az ezt felváltó 1909. évi XI. törvénycikk 93. § a) pontja ugyanígy rendelkezett, mivel a „kincstár szándékos megrövidítésének, megkárosításának, az adóköteles jövedelmek vagy adótárgyak szándékos eltitkolásának cselekménye bírói úton megtorlandó kihágást képez”.

A modernizálódó gazdaság követelményei miatt keletkezett több törvény, amelyek büntető határozatai vagy önálló rendelkezéseket tartalmaztak, mint például az 1883. évi XXV. törvénycikk *Az uzsoráról és káros hitelügyletekről*, valamint *A védjegyek oltalmáról* szóló 1890. évi II. törvénycikk (ez a jogtalan használatot, utánzást büntette), vagy pedig valamilyen előírás nem teljesülését szankcionálta, mint például az 1891. évi XIV. törvénycikk *Az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről*. A meghatározott igazgatási előírások teljesítése érdekében több törvénycikk határozott meg új tényállásokat: például az 1891. évi XLI. *A határ- és földmértési jelek büntetőjogi védelméről*, az 1894. évi XXXI. *A házassági jogról*, az 1894. XXXIII. *Az állami anyakönyvekről*.

A büntetőjog szabályai a 20. század elején az újabb társadalmi jelenségek és a jogtudomány fejlődése miatt több vonatkozásban jelentősen módosultak.

A legnagyobb változást az 1908. évi XXXVI. törvénycikk (I. Büntető novella – I. Bn.) hozta, amely az új tudományos eszmék jegyében egészítette ki és módosította a büntető törvénykönyveket. Ezt a századforduló tettesszemléletű felfogása alapozta

meg, amely szerint nagyobb súlyt kell fektetni az elkövető személyére, szükséges a szankció kiszabása során az individualizáció.

Ennek jegyében az I. Bn. lehetővé tette, hogy a bíróság az egy hónapot meg nem haladó fogház- vagy elzárás, továbbá a pénzbüntetés végrehajtását különös méltánylást érdemlő okból felfüggeszthesse, ha ettől az elítélt magaviseletére, egyéniségének, életviszonyainak és az eset más körülményeinek figyelembevételével kedvező hatást várt. Ha a hároméves próbaidő eredményesen eltelt, akkor a büntetést nem lehetett végrehajtani, a felfüggesztés nevelő, visszatartó ereje érvényesült. Viszont kizárt volt a felfüggesztés alkalmazása, ha az elkövetővel kapcsolatban a törvényben meghatározott okok, például a bűncselekmény aljas indoka, büntetett előélet voltak megállapíthatók.

Az I. Bn. jelentősen újraszabályozta a fiatalkorúak büntetőjogát azon az alapon, hogy ők nevelhetőek, és ennek révén a bűnözői utánpótlás csökkenhet. Ha a 12. életévét be nem töltött gyermek bűncselekményt követett el, őt megfenyítése végett a házi fegyelem gyakorlására jogosított személynek, jellemzően a szülőnek vagy az iskolai hatóságnak kellett átadni. Ha a gyermek a környezetében erkölcsi romlásnak volt kitéve, vagy züllésnek indult, akkor védelme és nevelése érdekében a legközelebbi állami gyermekmenhelyre lehetett szállítani. A 12-18 év közötti bűnelkövetőt (fiatalkorú), ha a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettsége nem volt meg, nem lehetett felelősségre vonni. Ha a környezete viszonyai indokolták, a bíróság a javító nevelését rendelte el. Viszont azon fiatalkorú ellen, aki az elkövetésekor megfelelő értelmi és erkölcsi fejlettséggel rendelkezett, nevelő célú intézkedéseket – dorgálás, próbára bocsátás, javító nevelés, fogház- vagy államfogház-büntetés – lehetett tenni.

Annak megállapításához, hogy a bíróság melyik intézkedést alkalmazza, figyelembe kellett venni a fiatalkorú egyéniségét, értelmi és erkölcsi fejlettségének fokát, életviszonyait, az eset összes körülményét. Ezekhez képest azt állapíthatta meg, amelyik a vádlott jövőbeli magaviselete és erkölcsi fejlődése szempontjából kívánatosnak mutatkozott.

A dorgálással a bíróság a tárgyaláson a fiatalkorúhoz komoly intelmet intézett és figyelmeztette, hogy újabb büntetést vagy vétség elkövetése esetén szigorú büntetést fog kiszabni. Probára bocsátás esetén a fiatalkorút ítélethozatal nélkül meghatározott szabályokhoz kötött felügyelet mellett egyévi próbaidőre szabadon hagyta. Ha a próbaidő alatt újabb bűncselekményt követett el, vagy iszákos, erkölcstelen, csavargó életmódot folytatott, az erkölcsi züllés jeleit mutatta, vagy a felügyeleti szabályokat megszegte, a bíróság őt javító nevelésre, avagy fogház- vagy államfogházbüntetésre ítélte. Ha viszont ezen egy év alatt kifogástalan magaviseletet tanúsított, a büntetőeljárás megszűnt.

Javító nevelést akkor rendelt el a bíróság, ha a fiatalkorú környezetében a romlás veszélyének volt kitéve, züllésnek indult, vagy értelmi és erkölcsi fejlődése érdekében ez szükségesnek mutatkozott. Ezt az intézkedést határozatlan időtartamra lehetett kimondani, de a terhelt 21. évének betöltésén túl nem terjedhetett. A fiatalkorút, ha legalább egy évig az intézetben volt, és úgy tűnt, hogy megjavult, az igazságügyi miniszter 2 évi próbaidőre bocsáthatta. Ennek kifogástalan elteltével a szabadon bocsátás véglegessé vált. Ellenkező esetben a miniszter elrendelte az intézetbe való visszaszállítást.

A javítóintézetek indoklásáról

A javítóintézetek első, elvitázhatatlan előnye és szükségességüknek főindoka a fiatalkorú, kezdő bűnelkövetők fizikai elkülönítése a nagy büntettekétől, s ezzel a további erkölcsi romlásuk megakadályozása. A második, ennek folyományát képező előnye pedig az, hogy a veszélyeztetett fiatalokat így módon oly intézetben csoportosítjuk, ahol pedagógiai és képzett vezetők irányítása mellett valóban komolyan meg lehet kísérelni erkölcsi megjavításukat, illetőleg jellemük átalakítását, s helyes irányban való kiképzését [...] Maga a javítónevelés rendszere az iskolai oktatás, a munkatanítás és testedzés harmonikus összeillesztésében áll.²⁰⁰

Az I. Bn. alapján a szabadságvesztést a fiatalkorúak részére kijelölt ceglédi fogházban kellett végrehajtani, míg az egy hónapot meg nem haladó tartamút más intézet magánzárkájában is le lehetett tölteni. Szamosújváron a fegyház javítóintézetté alakították.²⁰¹

Később *A fiatalkorúak bíróságáról* szóló 1913. évi VII. törvénycikk lehetővé tette a cselekmény elkövetésekor 15. évét betöltött fiatalkorúval szemben az általános szabályokhoz képest kisebb pénzbüntetés kiszabását, ha vagyona vagy keresete volt.

A bűnözés megelőzését kívánta szolgálni *A közveszélyes munkakerülőkről* szóló 1913. évi XXI. törvénycikk. Ez részint kihágásként szankcionálta a munkakerülő életet, másrészt felállította a dologház intézményét. A minősített esetekben a bíróság vétség miatt fogházbüntetés kiszabása helyett a tettest dologházba utalhatta, ha azt munkára nevelése és rendes életmódhoz szoktatása végett szükségesnek tartotta. A vétségben visszaesőt, ha utolsó büntetésének kiállása után két éven belül követte el újabb cselekményét, dologházba utalta. Ezekon túlmenően azt az élet, testi épség, szemérem, vagyon elleni büntettet vagy vétséget elkövetőt is dologházba utalhatta a bíróság, akit fegyházra, börtönre vagy legalább 3 havi fogházra ítélt, ha megállapította, hogy tette a munkakerülő életmódjával volt összefüggésben. Az ilyen elítéltet a szabadságvesztés végrehajtása után kellett a dologházba szállítani.

A dologházak indoklásáról

Az egyénítés nagy törvényének újabb diadala a munkakerülő bűnelkövetőknek egészen önálló, saját rendeltetésű intézetekbe beutalása, s ezzel a büntetőjog legfőbb vezérelyének, a társadalom védelmének okos és gyakorlatias továbbépítése [...] A dologházak létesítése a társadalom erkölcsi züllöttjei részéről mindennap fenyegető bűnelkövetés elleni védekezésül és ezen kétes existenciáknak a további zülléstől való megmentése, esetleg a lehető erkölcsi megjobbítása érdekében az egyik leggyakorlatiasabb eszköz.²⁰²

A dologházba utalás tartamát az ítélet nem tartalmazta, az határozatlan volt, a törvény szerint 1-5 év lehetett. A végrehajtás során az elítélt kötelezően dolgozott, és a rendes életmódhoz kellett szoktatni. A felügyelő hatóság a beutaltat feltételes szabadságra bocsátotta, ha legalább egy évet töltött a dologházban, és ott megfelelő „szorgalmat, s jó viseletet tanúsított és egyéniségének átalakulása folytán alapos reményt nyújt arra, hogy szabadon bocsátása esetében munkás és rendes életmódot fog folytatni, és ha számára megfelelő munka biztosítva van”. Aki az öt évet letöltötte, feltételes szabadságra kellett bocsátani.

E törvény 1916. január 1-jén lépett hatályba, s dologházként férfiaknak a jászberényi járásbírósi, míg nőknek a kalocsai törvényszéki fogházat jelölték ki.²⁰³

Részcodifikációkat jelentettek azok a törvénycikkek, amelyek a Btk. valamely szabályozását váltották fel vagy új jogtárgyakat vettek büntetőjogi védelem alá: ilyenek voltak az 1909. évi II. *A kivándorlásról*, az 1913. évi XXXIV. *A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról*, az 1913. évi XXIII. a választójog, az 1914. évi XL. a hatóságok, az 1914. évi XLI. a becsület védelméről, valamint az 1914. évi XIV. a sajtóról.

A kor feszült európai politikai légkörében született két alapvető jelentőségű, a következő években meghatározó jelentőségűvé vált törvény: *A véderőről* szóló 1912. évi XXX., amelynek büntető határozatai kihágásként vagy vétségként büntetendővé tették például a jelentkezési szabályok mellőzését, az újonccáállítás előli szökést, a hadkötelezettség alóli kibúvást, az öncsonkítást és más megcsonkítását, a behívási parancs iránti engedetlenséget. *A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről* rendelkező 1912. évi LXIII. törvénycikk pedig hadiállapot esetére számos vonatkozásban módosította és kiegészítette a büntető törvénykönyveket. E törvény büntetett minősítette a munkabeszüntetéseket, illetve más büntetendő cselekményekre szigorúbb szankciókat határozott meg. Háború esetén a kormány korlátozhatta vagy eltávolíthatta meghatározott termékek forgalmát, hatósági árakat állapíthatott meg, korlátozhatta a szabadságjogok, mint például a gyülekezés, egyesülés, szabad sajtó érvényesülését. A tilalmak, korlátozások megszegését kihágásként rendelte büntetni a törvény.

A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről rendelkező 1912. évi LXIII. törvénycikk indoklása

Nemcsak a katonai műveletek szempontjából szükséges, hogy háború esetére kivételes intézkedések léptessenek hatályba. Kiváló fontossága van ennek a polgári lakosság, az egész ország, a közgazdasági élet, a jogbiztonság, a személy- és vagyonbiztonság szempontjából is, amelyeket minden háború a legkomolyabb veszélyekkel és károkkal fenyeget, s ezeknek a kivételes intézkedéseknek e tekintetben éppen oda kell irányulniuk, hogy a jogrendnek és a közbiztonsági állapotoknak fokozottan hatályos eszközökkel való megvédése segélyével a fent érintett veszélyeket és károkat lehetőleg enyhítsék.

200 Finkey Ferenc: *Büntetés-tani problémák*. Budapest 1933. 217, 224.

201 27300/1909. IM rendelet a fiatalkorúak fogház-, államfogház- és elzárásbüntetésének végrehajtása tárgyában: *Igazságügyi Közlöny* 1909/12. 80., 17622/1913. IM rendelet a szamosújvári kir. országos fegyintézet kir. javítóintézetté alakításáról: *Igazságügyi Közlöny* 1913/5. 252.

202 Finkey Ferenc: *Büntetés-tani problémák*. Budapest 1933. 199–200.

203 *Igazságügyi Közlöny* 1915/12. 668.

Az 1914-ben kirobbant világháború során további törvények születtek az akkori-ban felbukkant magatartások kriminalizására vagy az addigiakhoz képest súlyosabb büntetésére. Ilyen tárgyú kodifikáció volt a *hadviselés érdekei ellen elkövetett bűncselekmények, különösen a hadi szállítások körül elkövetett visszaélések megtorlásáról* szóló 1915. évi XIX. törvénycikk: ennek tényállásai a hadseregnek teljesítendő szerződéses kötelezettségek szándékosan vagy gondatlanul való nem vagy nem megfelelő teljesítését szakkcionálták, szigorú büntetéseket, legsúlyosabb minősítés esetén halált is rendelve e tettekre. Az ellátási gondok fokozódása miatt az *árdrágító visszaélésekről* rendelkező 1916. évi IX. törvénycikk vétségként rendelte büntetni a közszükségleti cikkek indokolt igényeket aránytalanul meghaladó mennyiségben való beszerzését, forgalmának akadályozását, mivel indokolása szerint e bűncselekmények „közvetlenül vagy közvetve a hadviselés érdekeit is érintik”.²⁰⁴

A kihágási szabályozást érintette az 1916. évi IV. törvénycikk: ez kimondta, hogy a kormány a háborúval kapcsolatos törvényekben, az ezek alapján kiadott kormány- és miniszteri rendeletekben, továbbá az egyes hatósági rendelkezésekben foglalt előírások megszegését kihágássá nyilváníthatja, a büntetést pedig a Kbt.-ban írtaknál szigorúbban határozhatja meg. E felhatalmazás alapján a kormány számos, elsősorban az ellátásra és a hadi gazdálkodásra vonatkozó rendeletében foglaltakat megszegő magatartást kihágássá minősített.²⁰⁵

■ Kulcsszavak

büntetőjog, uralkodó, országgyűlés, helyhatóság, kodifikáció, törvénykönyv, bűncselekmény, büntett, vétség, kihágás, általános rész, különös rész, tényállás, felelősség, elkövetők, stádiumok, büntetés, főbüntetés, mellékbüntetés, büntetés-kiszabás, büntetés-végrehajtás, halálbüntetés, szabadságvesztés-büntetés, testi büntetés, pénzbüntetés, fegyház, börtön, államfogház, fogház, javítóintézet, közvetítő intézet, dologház

■ Kronológia

- 1764 Codex Theresianus Transsylvanicus tervezete
- 1764 Mária Terézia hadi törvényeket bocsát ki a határőrség számára
- 1786 II. József eltörli a halálbüntetést
- 1787 II. József elrendeli a büntető törvénykönyv hatályba lépését

²⁰⁴ A büntetőjog háború alatti érvényesülésére lásd Nánási László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Budapest 2011. 155–176.

²⁰⁵ Például 454/1916. ME a beolvasztásra és csomagolt vas gyártására szolgáló ócskavas beszerzésének korlátozásáról, 3791/1916. ME a lucernamagért követelhető legmagasabb árak megállapításáról, 4232/1916. ME a külföldi értékpapírok bejelentéséről, 2001/1917. ME a pótkávé forgalomba hozatala tárgyában, 4563/1917. ME a szarvasmarhák, juhok és kecskék forgalmának szabályozása és hatósági szervezet útján lebonyolítása tárgyában, 3139/1918. ME a korpa és takarmányozási célokra szolgáló egyéb ipari termékek és hulladékok forgalomba hozásának szabályozásáról: *Budapesti Közlöny* 1916. február 5. 4., 1916. november 18. 8., 1916. december 15. 4., 1917. június 19. 8., 1917. november 25. 11., 1918. július 21. 9–10.

- 1787 megnyílik a szamosújvári fegyintézet
- 1790 II. József elrendeli az 1780. évi törvénykezési állapotok visszaállítását
- 1791. évi XXXVIII. törvénycikk eltörli a testcsönkítő büntetéseket
- 1794 uralkodói kezdeményezésre az országgyűlés eltörli a halálbüntetés végrehajtási módjaként a karóba húzást és a kerékbe törést
- 1811 a kolozsvári országgyűlés büntető kódexet fogad el, amely azonban uralkodói jóváhagyás hiányában nem lép hatályba
- 1839 magyar nyelvű büntetőkódex-tervezet
- 1849 a Debrecenben ülésező országgyűlés elfogadja a büntető anyagi és eljárási jogi rendelkezéseket tartalmazó ún. véstörvényt
- 1849 rögtönítélő eljárás kihirdetése a magyar szabadságharc résztvevői ellen
- 1850 az 1803. évi osztrák büntető törvénykönyv hatályba lépése
- 1852 a büntettekről, vétségekről és kihágásokról szóló ausztriai birodalmi büntető törvény hatályba lépése
- 1855 a büntettekről és vétségekről szóló ausztriai birodalmi katonai büntető törvénykönyv kiadása
- 1857 megnyílik a nagyenyedi fegyintézet
- 1867 a magyar kormány rendelete az addigi jog hatályban tartásáról
- 1878 a büntettekről és vétségekről szóló magyar büntető törvénykönyv kihirdetése
- 1879 a kihágásokról szóló magyar büntető törvénykönyv kihirdetése
- 1880 a büntető törvénykönyvek hatálybalépése
- 1886 Kolozsváron javítóintézet létesül
- 1908 a büntető törvénykönyveket kiegészítő és módosító I. novella kihirdetése
- 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről

5.4. Magánjog

5.4.1. Jogforrások

Az I. Lipót által 1690 októberében aláírt és 1691. december 4-én ünnepélyesen is kihirdetett diploma Erdély közjogi helyzetét határozta meg a Habsburg Birodalmon belül. Törvényhozó hatalom továbbra is az egykamarás országgyűlés kezében maradt, a kormányzati teendők ellátását az országgyűlés által választott gubernium végezte. Tagjait és a kormányzati hatalom élén álló gubernátort viszont az uralkodó erősítette meg e tisztségében. Erdély közigazgatási rendszere továbbra is a magyar vármegyék, a székely és a szász székek kezében volt.

A magánjog fejlődése szempontjából mindez azt eredményezte, hogy a Habsburg Birodalom időszakában továbbra is az előző századok jogforrásai határozták meg az emberek egymáshoz való viszonyát. (A Diploma Leopoldinum a magánjog történetében nem jelentett korszakhatárt.) A két fő jogforrásnak változatlanul a *szokásjog* és a *törvény* számított, a mindennapok gyakorlatában Erdélyben is Werbőczy István Hármaskönyvére és az itt hatályos törvénygyűjteményekre az Approbatakra, a Compilatakra és az ún. *Articuli Novellaresra* támaszkodtak. A székelyek és a szászok között

viszont saját statútumaikban rögzített normák alakították a magánjogi viszonyokat, amelyek közül különös jelentőségre tettek szert a székely falutörvények.²⁰⁶

„Jóllehet régtől fogván való rendtartásai és szokás által megerősített törvényei Sepsiszerjafalvának rész szerint írásban meglévén, rész szerint usu antiquo roboráltván, annak okaért tetszett comuni voto et unanimi consensu, mint eleinktől bevétetett szép rendelkezéseket és régi törvényeket, amennyiben ratio status ac temporis megengedte, változás nélkül többire helybenhagynunk és confirmálnunk...” (Szerjafalva 1771)²⁰⁷

Bár az 1790-ben összehívott országgyűlés a magyarhoz hasonlóan felállította az ún. regnicoláris bizottságokat, de ezek között a magánjogot érintő lényeges intézkedések nem találhatók. Az 1791. XVI. és a XVII. törvénycikkek rögzítették, hogy az Erdély területén élő nemeseket ugyanolyan jogok illetik, mint a magyar nemeseket.

„...a nemesek és honfiak állapotára és szabadságára nézve továbbra is az a viszonyossági tekintet marad irányadó, hogy Magyarország nemesei itt Erdélyben, és viszont az erdélyi nemesek némes Magyarországon, minden ez iránt támasztandó nehézség nélkül a koronának egy és ugyanazon nemesi előjogot élvező valódi tagjai számába jönek.”

Az 1791. XXVI. tc. kimondta a jobbágyok személyes kötöttségeinek megszűnését, és ha teljesítették a földesúrnak járó szolgáltatásokat, akkor a szabad költözködési jogot is biztosították számukra. Az úrbériséggel összefüggő egyéb kérdéseket csak az 1847. évi országgyűlés tárgyalta, azt követően, hogy a magyar országgyűlés 1840-ben már elfogadta az önkéntes jobbágyfelszabadítást, Wesselényi Miklós pedig kiadta a *Balítéletek* c. munkáját, amelyben az erdélyi jobbágyság számára is követelte az úrbéri terhek megszüntetését.

Házassági ügyekben az 1791. XXXIV. tc. szerint világi hatóságok járhattak el továbbra is, az LII. törvénycikk rendelkezett az árvákról és a gyámokról. Az 1791. LIII. tc.-ben az I. Lipót által a négy bevett felekezet számára biztosított vallásszabadságot erősítették meg.

A döntő változás 1848-ban következett be, amikor az 1848. május 29-én összeült országgyűlés az I. tc.-ben kimondta Erdély és Magyarország unióját, és ugyanebben a törvénycikkben biztosították a polgárok teljes jogegyenlőségét.

„...a testvér Magyarhonban minden lakosok jogegyenlősége kimondva és életbe lépve van, ugyanazon módon itt is, a hazának minden lakosaira nézve, nemzet, nyelv- és valláskülönbség nélkül, örök és változhatlan elvül elismertetik, és az ezzel ellenkező eddigi törvények ezennel eltöröltetteknek nyilváníthatnak.”

206 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány I.* Kolozsvár 1861; Haller Károly: *Az általános polgári Törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes.* Kolozsvár 1865; Imreh István: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest 1983.

207 Imreh István: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest 1983. 16.

Ezzel a törvénnyel „a rendek eltörölték mindazon saját privilégiumaikat, amelyeket a régi rendi-feudális törvények alapján élveztek”.²⁰⁸

A törvény előtti egyenlőség biztosításához kapcsolódott a vallásszabadságnak (IX. tc.), a sajtószabadságnak (VIII. tc.), a közteherviselésnek (VII. tc.) a kimondása, és mindehhez hozzátartozott a jobbágyfelszabadítás, amely szerint Erdélyben is megszüntették a kötött tulajdoni rendszert, azaz eltörölték az ősiséget, és a jobbágyfelszabadítás következményeként megszüntették az úrbéri kötöttségek rendszerét (IV. tc.). Az erdélyi magyar vármegyékben, a székely és szász területeken a jobbágyok által teljesítendő valamennyi dologi szolgáltatást eltörölték, és törvényben mondták ki, hogy a jobbágyok által használt úrbéri telek a felszabadított jobbágyság tulajdonába került. A földesúri kártalanítást a magyarországi megoldáshoz hasonlóan a kincstári vagyonból kívánták megoldani. Ezzel mentesítették a parasztságot a kártalanítás megfizetésének a terhétől. A problémát a majorsági telken élő zsellérek jelentették, mert a majorsági földek változatlanul a földesurak tulajdonát képezték, s az ott élő zsellérek bár személyükben szabadokká váltak, a dologi terheket továbbra is viselniük kellett, sőt, bár a majorsági telken álló házuk tulajdonosai voltak, de annak a teleknek a tulajdonjogát nem kapták meg, amelyen a ház állt. Hasonló nehézséggel kellett számolniuk azoknak a zselléreknek, akik székely örökségi birtokon éltek, mert a törvény a székely örökséget is majorsági földnek minősítette. (A székely örökség történeti kialakulását és annak jogi tartalmát Egyed Ákos írta meg.)²⁰⁹

„Székely földön a tiszta majorságok közé értetik a székely örökség (siculica haereditas), ennél fogva, minthogy az adófizető és fegyvert viselő székelyek jószágai köztudat szerint többnyire tiszta székely örökségek, az ezeken lakó colonusokra azon mentesség, mely más urbéresekre nézve e törvény nyomán rögtön életbe lép, csak azon esetben terjedhet ki, ha a [...] székely tulajdonosok [...] be nem bizonyíthatnák, hogy valamely telek és föld, mely colonusaik kezén van, majorság vagy székely örökség.” (1848. IV. tc. 6.§)

A kolozsvári országgyűlés által elfogadott és az uralkodó által szentesített törvények 1848-ban biztosították a jogegyenlőséget, a vallásszabadságot, a kötött tulajdoni rendszer eltörlésével a nemesség és a parasztság számára egyaránt a tulajdon szentségének és sérthetetlenségének az elvét. A polgári társadalom és állam kialakítása lehetőséget adott arra, hogy a magánjogi jogviszonyok is ennek megfelelően átalakuljanak. A gondot az okozta, hogy sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt egységes magánjogi törvénykönyv, márpedig a rendi társadalom alapját képező jogintézmények helyébe új jogszabályokat kellett tenni.

Az unió kimondásával a magyar országgyűlés feladata lett volna, hogy a magyar 1848. XV. tc. rendelkezésének megfelelően a minisztérium előkészítsen egy magánjogi törvénykönyvtervezetet. A forradalom és a szabadságharc időszaka azon-

208 Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében.* In *Korunk* 2001/3.

209 Egyed Ákos: *A székely örökség.* In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016. 348–367.

ban nem tette lehetővé a békés kodifikáció megvalósítását, így a feladat megoldása a szabadságharc bukását követően az osztrák udvarra maradt. Bár felkérték Frank Ignácot²¹⁰ a tervezet elkészítésére, ő azonban ezt a feladatot nem vállalta. Az udvar ezt követően döntött arról, hogy az 1811-ben elkészült és az osztrák örökös tartományokban 1812-ben hatályba léptetett Osztrák Polgári Törvénykönyvet (OPTK) 1853. május 1-jén Magyarországon, 1853. szeptember 1-jén pedig Erdélyben is hatályba lépteti. Ezzel egy idegen jog recepciója valósult meg. Önmagában azonban az OPTK hatályba léptetése sem oldott meg minden kérdést. Bár az OPTK szerkezete a szokásjog által szabályozott vagyoni jogi viszonyainknak megfelelt, mégis az ősiség által meghatározott birtok- és öröklési viszonyokat nem lehetett azonnal felváltani az új szabályokkal. Az OPTK-nak nem volt egyébként sem visszaható hatálya, ezért átmeneti intézkedésekre volt szükség, amelyet az ún. ősiségi pátenssel kívántak megvalósítani. Ebben nemcsak az ősiség és az úrbéri rendszer eltörlését erősítették meg, hanem megszüntették az adományrendszert is. Ezzel teljessé válhatott volna a kötött tulajdon megszüntetése, azonban az OPTK hatására megmaradt a hitbizomány jogintézménye, bár ez elsősorban Magyarországon és nem Erdélyben okozott gondot a későbbi évtizedekben.

„Hazánkban a polgári törvénykönyv létesítésére irányuló óhaj megszületik az 1840-es évek reformmozgalmi közepén. Midőn az 1848-iki törvényhozás megdönti a rendi államot és létesíti a jogegyenlőségi Magyarországot, az 1848. XV. t.-cz. utasítja az igazságügyministert, hogy az ősiség teljes eltörlése alapján a polgári törvénykönyv javaslatát kidolgozza és az országgyűlés elé terjessze. A szabadságharc leveretésével az osztrák abszolutizmus tabula rasat csinál jogéletünkben, életbeléptetve az osztrák polgári törvénykönyvet és a telekkönyvi pátenszt.”²¹¹

A polgári gazdaság által kívánt szabad ingatlanforgalom következtében meg kellett szüntetni a régi birtokzálog-szerződéseket. Csak így lehetett meghatározni pontosan, hogy ki a tulajdonosa egy adott birtoknak. Az ősiségi pátens a még le nem járt zálogszerződéseket hatályukban megtartotta, ha a szerződés teljesítésének határideje már lejárt, de az OPTK hatálybalépéséig tíz év még nem telt el, akkor az ingatlan tulajdonosának vagy tulajdonosainak egy éven belül nyilatkoznia kellett, hogy fenn tartják-e tulajdonjogukat vagy sem. Ha a szerződés teljesítésének határideje óta már több mint tíz év eltelt, akkor az ingatlan tulajdonjoga a hitelezőre szállt át.²¹²

Mindez szükséges volt ahhoz, hogy az OPTK-ban szabályozott telekkönyvi szabályokat Magyarországon és Erdélyben is alkalmazni lehessen.

Az 1860. októberi diploma kiadását követően Magyarországon Apponyi György országbíró 1861-ben összehívta az Országbírói Értekezletet, mely testület azt a feladatot kapta, hogy a régi magyar jogszabályok visszaállítása mellett, azokat egyeztesse

össze az 1848. évi törvényekkel és a neoabszolutizmus osztrák jogszabályaival. Ennek a munkának lett az eredménye az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok. Az ITSZ Magyarországon hatályon kívül helyezte az OPTK-t, azonban kimondta, hogy minden olyan kérdésben, amely a telekkönyvvel összefüggésben áll, az OPTK szabályait ideiglenesen – amíg a magyar polgári törvénykönyv elkészül – továbbra is hatályban kell tartani (ITSZ 21.§).

Mindez nem vonatkozott Erdélyre, ahol az OPTK továbbra is hatályban maradt, sőt az 1868. XLIII. tc. megerősítette az 1867. június 27-én közzétett rendeletet, amely kimondta, hogy „a jelenleg Erdélyben hatályban lévő törvénykezési és igazságügyi szabályok ideiglenesen fennmaradnak és a megyei, vidéki és székelyszéki törvényszékek és bírói hatóságok is működéseiket ezek szerint kell hogy folytassák”.²¹³

Mindez azt eredményezte, hogy Erdélyben az 1853-ban hatályba léptetett OPTK határozta meg a magánjog fejlődését azzal, hogy az osztrák-magyar kiegyezést követően, ha az országgyűlés magánjogot érintő törvényt fogadott el, akkor az OPTK szabályai helyett már a magyar törvény rendelkezéseit kellett alkalmazni. Ezért Erdély területén is érvényesült többek között az 1877. XX. tv. a gyámságról és a gondnokságról, az 1875. XXXVII. törvénnyel szabályozott kereskedelmi törvény, az 1876. XVI. tc. a végrendeletek alaki kellékeiről, az 1884. XVI. tc. a szerzői jogról, az 1894. XXXIII. tc. a házassági jogról, az 1896. XXV. tc. a majorsági zsellér- és ahhoz hasonló birtokokról. Jogforrástanilag ez azt eredményezte, hogy bár Erdély területén egy idegen jog recepciója valósult meg, emellett 1867-et követően az egyes magánjogi intézményeket szabályozó magyar törvények is hatályba léptek. Nem véletlen, hogy Erdélyben is egyre inkább igényelték a magyar magánjog kodifikációját, s amikor 1913-ban a második tervezet is elkészült, Menyhárt Gáspár, a kolozsvári egyetem professzora arra vállalkozott, hogy az osztrák polgári törvénykönyv tudományos igényű feldolgozását elkészítse.²¹⁴ Sajnos a világháború eseményei mindent megváltoztattak, a magyar polgári törvénykönyv nem készült el, az OPTK pedig hatályban maradt Erdély területén.

5.4.2. Személyi és családi jog

A rendi viszonyok megszüntetésével a jogképességet befolyásoló tényezők is megszűntek, s általánossá vált, hogy minden embert *jogképesnek* kell tekinteni, mely jogalanyiség a születéstől a halálig tart. Bizonyos esetekben a jog a méhmagzatot is védelemben részesíti.

A rendi magánjog a halál tényének a megállapítását a holttest meglétéhez kötötte. A mindennapok gyakorlatában előforduló számtalan eset, amikor például egy katonának besorozott férj nem tért haza, szükségessé tette ennek a helyzetnek a jogi rendezését. Ez lett a *holtta nyilvánítás*, amelyet az OPTK szabályozott, s amelynek szabályait a magyar jog is átvette. Az eljárást az kezdeményezhette az eltűnt személy utolsó ismert lakhelye szerint illetékes járásbírósnál, akinek ehhez jogi érdeke fűződött. A járásbíróság hirdetményt tett közzé az eltűnt személy felkutatására. Ha ez

²¹³ Menyhárt Gáspár: *Az osztrák általános polgári törvénykönyv (jelenleg érvényében)*. Budapest 1914. 8.

²¹⁴ Menyhárt Gáspár: *Az osztrák általános polgári törvénykönyv magyarázata I-II*. Budapest 1914.

²¹⁰ Horváth Pál: *Frank Ignác*. Budapest 1993.

²¹¹ Kiss Albert előadmánya a polgári törvénykönyv tervezetéről. In *Magyar Társadalomtudományi Egyesület szaktanácskozása* 1914. április 30.

²¹² Tóth Lőrinc: *Az ősiségi s egyéb birtokviszonyokat rendező 1852. november 29-iki legf. nyíltparancs ismertetése s magyarázata*. Pest 1854.

eredménytelen volt, akkor az utolsó ismert tartózkodási helyet és időpontot jelölték meg a halál idejének és helyének. Az eljárás elindításának különböző időpontjai voltak attól függően, hogy melyek voltak az eltűnés körülményei, illetve mi volt az eltűnt személy életkora. A halál tényének bírói megállapítása megdönthető vélelem volt. (OPTK 24.§; 112–114.§)²¹⁵

A *cselekvőképességet* azonban már több tényező befolyásolta:

– Az *életkor*: a gyermek hetedik életévéig cselekvőképtelen, serdületlen 14 éves koráig a kiskorú, de az osztrák jog alapján már birtokot szerezhette, ajándékot elfogadhatott, ha az semmilyen ellenértékhez nem volt kötve. A 14. életévét betöltött már serdült, aki ügyvédet vallhatott, 18. évét betöltve képessé vált közvégrendelet készítésére.²¹⁶ A természetes személy 24. életévének betöltésével vált nagykorúvá.

– Az *elmeállapot*: az elmebeteg cselekvőképtelenek voltak, de az osztrák jog ismerte a lucidum intervallum fogalmát, amely szerint az elmebeteg az ún. világos pillanataiban mégis rendelkezett cselekvőképességgel.

– A *becsület*, akit infámiában marasztaltak, az elvesztette cselekvőképességét. A 19. század második felében már nem rendelkeztek a törvények erről a cselekvőképességet befolyásoló tényezőről.

– A *honfiúság*, az *állampolgárság*: a gyermek születésével az apja állampolgárságát szerezte meg. A házasságon kívül született gyermek anyja állampolgárságát szerezte meg. Idegenek Erdély területén a fejedelem kegyelméből az országgyűlés jóváhagyása mellett honfiúsítással szerezhettek állampolgárságot. A magyar állampolgárság megszerzésére majd az 1879. L. törvény vonatkozott.

A cselekvőképtelen vagy a korlátozottan cselekvőképes számára a régi szokásjog szerint is *gyámot* vagy *gondnokot* lehetett rendelni. A magyar törvény különbséget tett végrendeleti gyám, törvényes vagy rendelt gyám között. Amennyiben a gyermek apja végrendeletében gyámrendelést tett, akkor kötelező volt ezt figyelembe venni. Amennyiben nem történt gyámrendelés, akkor a törvényes gyámok elsősorban a gyermek apai férfi rokonai lehettek, őket követhették az anyai férfi rokonok. Amennyiben nem volt törvényes gyám, akkor a gyermek lakhelye szerint illetékes árvaszék rendelt ki gyámot. A gyámok évente számadási kötelezettséggel tartoztak. Az évszázadok alatt kialakult szabályokat, melyeket a gyámi számadástétel²¹⁷ kapcsán előbb az 1791. LII. tc. szabályozott, a polgári kor viszonyainak megfelelően az 1877. XX. tc. módosította.

Ugyancsak az 1877. évi törvény rendelkezett az *örökbefogadásról*, amely valójában az OPTK szabályait vitte tovább. A nemesi jog körében a tradicionális jog alapján létezett a fiúvá és a testvérré fogadás intézménye, amelyek elsődlegesen a nemesi vagyion öröklését tették lehetővé. Az örökbefogadás az örökbefogadó és az örökbefogadott között megkötött szerződéssel jön létre. Amennyiben az örökbefogadott kiskorú volt, akkor annak törvényes képviselőjével lehetett a szerződést megkötni. Az OPTK ismerte a kiskorú és a nagykorú személy örökbefogadását egyaránt. Ennek feltétele

az volt, hogy a házaspárokat kivéve egy természetes személy csak egy természetes személyt fogadhatott örökbe. Az örökbefogadónak legalább 50 évesnek, az örökbefogadó és az örökbefogadott között pedig legalább 16 év korkülönbségnek kellett lennie. Az örökbefogadási szerződésben rögzíteni kellett, hogy az örökbefogadott megtartja-e eredeti családi nevét, vagy felveszi örökbefogadó szülője vezetéknévét. Az örökbefogadott megtartotta kapcsolatát vér szerinti rokonaival, melynek elsősorban öröklés vonatkozásában volt jelentősége, míg az örökbefogadás révén kizárólag örökbefogadójával került rokoni kapcsolatba. Az örökbefogadó kötelezettsége volt a kiskorú nevelése, tartása, taníttatása.

Családjogi viszonyok között az egyik legfontosabb jogintézmény a házassági jog. „A házasság két különböző nemű egyénnek gyermekek nemzése s nevelése végetti törvényszerű egyesülete.”²¹⁸ Erdélyben a négy bevett vallás azt eredményezte, hogy a katolikus kánonjog mellett a református, az evangélikus, az unitárius felekezet házassági joga is érvényesült. Sőt, a protestáns felekezetek házassági jogát befolyásolta II. József 1786-ban kiadott házassági pátense. Az OPTK hatálybalépését kimondó császári pátensben elismerték a protestáns felekezetek jogát, s ezért az OPTK házassági joga kizárólag a római katolikus és a nem egyesült görög felekezetekre vonatkozott.

A katolikus kánonjog szerint a házasság szentség, ezért felbonthatatlan, míg a protestáns felekezetek a házasságot a két fél szerződésének tekintették. A házassági köteléket ők is védték, de törvényeikben meghatározott esetekben felbonthatónak tartották.

A vegyes házasságok esetén a katolikus egyház viszont csak azt a házasságot tekintette érvényesnek, amelyet a katolikus fél illetékes plébánosa előtt kötöttek. Erdélyben a vegyes házasságból született gyermekek vallását az 1791. LVII. tc. határozta meg, mely szerint a fiúk az apjuk, míg a leányok az édesanyjuk vallását követték, melyet majd az 1868. LIII. tc. is megerősített.

A házasságot a hagyomány alapján eljegyzés előzhette meg, azonban már az OPTK sem fűzött ehhez jogkövetkezményt, azaz nem lehetett a házasságot az eljegyzésre hivatkozva kikényszeríteni.

A házasság érvényességének feltételeit az egyes felekezetek hasonlóan szabályozták.

Érvénytelenségi és egyben semmisségi okok voltak a tridenti zsinat szabályai szerint a következők: egyenesági rokonok, másodfokú oldalági rokonok, harmad- és negyedfokú oldalági rokonok előzetes felmentés alapján házasságot köthettek, sógorság, korhiány, elmeállapot, szerzetesi fogadalom, felszentelt pap, ha valaki már házas, keresztény és nem keresztény nem köthetett házasságot.

Megtámadhatósági okok voltak: a kényszer, fenyegetés, megtévesztés és tévedés.

A kánonjog mindezek mellett ismerte az ún. *tiltó okokat* is, amelyek végső soron nem tették érvénytelenné a házasságot. Nem lehetett házasságot kötni böjti időben, illetve a házasság megszűnését követő tíz hónapon belül.²¹⁹ Ezeket az érvénytelenségi okokat a protestáns felekezetek is elfogadták.

215 Haller Károly: *Az általános polgári törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes*. Kolozsvár 1865. 32, 62–63.

216 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II. Erdélyhoni magyar magánjogtan*. Kolozsvár 1861. 7.

217 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II. Erdélyhoni magyar magánjogtan*. Kolozsvár 1861. 86–87.

218 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II. Erdélyhoni magyar magánjogtan*. Kolozsvár 1861. 22.

219 Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874. 316–328.

A katolikus egyház a házasságot szentségnek tekintette, amely köteleket nem lehetett megszüntetni. Csak az *ágytól-asztaltól való elválást* ismerte el, ha a felek között a házassági viszony nagy mértékben megromlott. Ezzel szemben a protestáns felekezetek nem tekintették a házasságot szentségnek, így a házassági köteleket is felbontónak tartották bírói úton, szigorúan meghatározott esetekben. Ezeket már II. József is rögzítette házassági pátensében, amelyet 1790. évi országgyűlésen a protestáns felekezetek számára az országgyűlés is elfogadott. Ezek a következők: a házasságtörés és a hűtlen elhagyás volt a két legrégebbi elválási ok, amelyet később az engesztelhetetlen gyűlölet egészített ki, majd a súlyos bűncselekmény elkövetése és a házastárs alaptalan bántalmazása következett.²²⁰

A protestáns felekezetek előírták, hogy a házassági kötelék felbontására irányuló per előtt kötelesek voltak a felek az illetékes lelkész előtt megjelenni, akinek kíséreltet kellett tennie a felek kibékítésére. Ezen a ponton ők is ismerték az ágytól-asztaltól való elválás lehetőségét, de csak meghatározott időre. A házassági kötelék felbontása világi bíróságra tartozott, ahol a bíróság köteles volt ún. házasságvédőt kinevezni.²²¹

Az 1894. XXXIII. tc. bevezette a polgári házasságot, és a törvény hatálybalépését követően Erdély egész területén ezt a törvényt kellett alkalmazni. A házasságot valamelyik fél lakhelye szerint illetékes anyakönyvezető előtt lehetett megkötöni, ahol a házasulandó felek kettő tanú jelenlétében nyilvánították ki házassági szándékukat, majd ezt követően az anyakönyvezető házastársaknak nyilvánította őket. A törvény által előírt alaki szabályok hiánya a házasság semmisségét vonta maga után.

A törvény a házasságot a két fél szerződésének tekintette, ezért azt a törvényben meghatározott okok esetén a bíróság felbonthatta. A törvény a házassági kötelék megszüntetésénél a vétkesség elvét vezette be, amely szerint a törvényben meghatározott okok valamelyikét elkövető felet vagy mindkettőt a bíróságnak vétkessé kellett nyilvánítania. Ezek az okok valójában a protestáns felekezetek által is elismert okok voltak: a házastárs alaptalan bántalmazása, a hűtlen elhagyás, a házasságtörés, illetve ha valamelyik fél olyan bűncselekményt követett el, melyet legalább öt évig tartó vagy annál hosszabb szabadságvesztéssel fenyegettek büntetni.

A kötelék felbontásakor a bíróságnak az ok meghatározásával valamelyik felet vagy mindkettőt *vétkesnek* kellett nyilvánítania. Intézkedni kellett egyidejűleg a gyermek(ek) elhelyezéséről, a felek vagyoni viszonyairól és a volt feleség további névviseléséről, illetve a férj vétkessége esetén a feleség eltartásáról.²²²

A házastársak vagyoni viszonyait tekintve az OPTK hatására általánossá vált a *közszerzemény* intézménye, mely szerint minden vagyont, amelyet a felek a házasság fennállta alatt visszerhesen szereztek, közszerzeménynek kellett tekinteni. Emellett érvényesült a házastársak különvagyonra is, amely intézkedés a nők számára volt fontos. A rendi magánjog a férj főszerzőségét ismerte, és a nők számára külön nevesítette, milyen jogcímen bírhattak saját joguk alapján ingó és ingatlan jószággal. (Ezek vol-

tak az ún. női különjogok: jegyajándék, hozomány, hitbér, leánynegyed.)²²³ A századok körében általános szabályként érvényesült a közszerzemény.²²⁴

A polgári korban a házassági vagyoni jog szabályai is megváltoztak, mert a közszerzemény mellett a házastársak a házasság fennállta alatt is bírhattak *különvagyonnal*. Ugyanakkor továbbélt a *hozomány* intézménye, amelyet a házasságkötés alkalmával a feleség kapott a házasság anyagi terheinek megkönnyítésére. A hozomány a nő tulajdonát képezte, de a házasság alatt a férj rendelkezett vele. A hozományt a házasság alatt felélhették. A házasság megszűnését követően a hozomány a nőnek vagy örököseinek visszajárt. A hozományt a nő törvényes örökrészébe be kellett számítani.

5.4.3. Vagyonjog

Az OPTK leginkább a vagyoni jogi viszonyokban érezte hatását. A kötött tulajdoni rendszer felszámolása szabaddá tette az ingatlanforgalmat, a birtokzálog rendszerének megszüntetése a tulajdonviszonyokat rendezhette Magyarországon. Ehhez azonban hiányzott egy fontos jogintézmény, a telekkönyv. A telekkönyvi pátens elkészítéséig ún. nyilvánkönyvekbe kellett rögzíteni az ingatlan dolog tulajdonosának nevét, az átruházás jogcímét.

Miután az OPTK a telekkönyvek vezetését a törvényszékek és a járásbíróóságok hatáskörébe utalta, a telekkönyvi pátens Magyarországon is a királyi járásbíróóságokat ruházta fel a telekkönyvek vezetésének jogával. A telekkönyvi bírónak külön vizsgát kellett tenni a telekkönyvvel összefüggő anyagi és alaki jogi jogintézményekből.

Az OPTK-ban szabályozott telekkönyv meghatározó jelentőséggel bírt a tulajdon- és hitelviszonyok alakulásában. „Általánosan elismert igazság, hogy a birtokviszonyok megszilárdulásának a vagyonbiztonságnak, a bel- és külkereskedésnek, a kölcsönös magán és közhitelnek, sőt a közteherviselési arány helyes megállapításának is fő feltételét minden jól szervezett államban a telekkönyvek képezik.”²²⁵ Magának a telekkönyvi rendszernek a kialakítása hosszú időt vett igénybe, mert először lehetőleg ún. hites földmérőknek kellett az ingatlan jószágokat felmérni és a helyszínelés során az ún. telekkönyvi jegyzőkönyvet elkészíteni. Miután a telekkönyvi rendszer kialakításánál a személyi elvet érvényesítették,²²⁶ a helyszínelés során az egy-egy község határában fekvő jószágokat kapcsolták a tulajdonoshoz. Ezzel az eljárással egy embernek az adott községben található valamennyi ingatlan tulajdonát egy telekkönyvi betétben jegyezték fel.²²⁷ Ez több problémát vetett fel, mert egy ember tulajdonát képező fekvő jószágok egymástól elkülönülve helyezkedtek el. Lehetett valakinek szántója, külön szőlőföldje, gyümölcsöse, háza, pincéje stb. Amennyiben az ilyen birtokok gazdasági és jogi egységet alkottak mint nemesi birtok vagy volt úrbéri telkek, akkor azt a telekkönyv rendszerében egységes telekkönyvi jószágtestnek tekintették. További nehézséget jelentett a birtokok nagyságának meghatározása, mivel az ország egyes

220 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II. Erdélyhoni magyar magánjogtan*. Kolozsvár 1861. 53–54.

221 Sztahlo Kornél: *A házassági elválás joga*. Budapest 1885; Kolumbán Zsuzsanna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In: Mezei Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. Budapest 2009. 447–465.

222 Grosschmid Béni: *A házassági törvény I–II.*, Budapest 1898–1901.

223 Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874. 358.

224 Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874. 366.

225 Herczegh Mihály: *A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest 1900. 2.

226 Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1902. 260.

227 Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlatja*. Budapest 1937. 235.

területein a volt úrbéri telkek nagyságát más-más módon számolták. A régi magyar hold helyett, amely 1200-1400 □-öl volt, bevezették az 1600 □-öl nagyságú katasztális holdat.²²⁸ A telekjegyzőkönyvek felvételénél, még a helyszínen rögzíteni kellett a község nevét, az adott jószágtest számát, a birtokos nevét, a jószágtesthez tartozó birtokrészeket a helyi elnevezéssel együtt és a területi mértékeket.

A telekjegyzőkönyvek készítésénél további problémát jelentett, hogy a jegyzőkönyvek készítői kit tekintettek a jószágtest tulajdonosának. A mindennapok gyakorlatában ekkor vált szembeütővé, amit az ősiségi pátenz szabályai is felszínre hoztak, hogy a kötött tulajdoni rendszer, a birtokzálog intézménye megnehezítette a fekvő jószágok tulajdonosainak a megállapítását. A telekkönyvi jegyzőkönyvek készítői az ingatlan tulajdonosának csak azt jegyezheték be, akit a helyszínelési eljárás során birtokosként találtak. Amennyiben osztatlan nemesi tulajdonról volt szó, akkor az osztályosok közös tulajdonaként, a tulajdoni hányad meghatározásával történt a feljegyzés. Ha záloghitelező volt a birtokos, akkor a telekjegyzőkönyv készítőjének a hitelezőt kellett birtokosként feltüntetni, miközben a zálogadás jelezhetette, hogy élni kíván visszaváltási jogával. Ilyen esetekben a jegyzőkönyv készítői csak ezt a tényt rögzíthették. Ha haszonbérlet volt a birtokban, akkor a telek tulajdonosát jegyezték fel, miközben a birtokjegyzőkönyvbe a haszonbérleti jog is feltüntetésre került. A jegyzőkönyvek felvétele után a tényleges tulajdonosnak záros határidőn belül élnie kellett azzal az igénnyel, hogy ha nem volt az ingatlan birtokában, megfelelő módon bizonyíthassa tulajdonosi jogosultságát. Ha ezt a határidőt valaki elmulasztotta, akkor a birtokost jegyezték be tulajdonosként véglegesen.

A telekkönyv közhitelű nyilvántartás, melynek „célja: hogy belőle mindenki megismerkedhessék az ingatlan jogi állapotával, vagyis azzal, hogy milyen az ingatlan jogi minősége, ki a tulajdonosa és minő korlátozások mellett, s hogy minő terhek vannak az ingatlanon.”²²⁹ Ahhoz, hogy a telekkönyv betöltsé célját, bizonyos elveket kellett következetesen alkalmazni, ezek a bejegyzés, a nyilvánosság, a különlegesség, a törvényesség és az elsőbbség alapelvei. A bejegyzés elve azt jelenti, hogy a telekkönyvezett ingatlan tulajdonjogát élők között kötött szerződés alapján kizárólag telekkönyvi bejegyzéssel lehet megszerezni. Az ingatlan dolog tulajdonjogának megszerzésénél különösen fontossá vált az, hogy a felek megegyezése a tulajdonátruházásra nem volt elegendő. Ingatlan dolog tulajdonjogát kizárólag telekkönyvi bejegyzéssel lehetett megszerezni. Ingatlant terhelő jogot – szolgálat, telki teherjog, jelzálog – csak telekkönyvi bejegyzéssel lehet érvényesíteni.

A telekkönyvben rögzített adatokat bárki megtekintheti, azokról másolatot, kivonatot készíthet, ami a nyilvánosság elvét jelenti. Ezen elv érvényesülése következtében senki sem hivatkozhat arra, hogy a telekkönyvbe foglaltakat nem ismeri. A törvényesség elvét Herczegh Mihály a következőképpen fogalmazta meg:

„...a bíróság kezelje a törvények és törvényes rendeletek értelmében [...] a telekkönyvi jog csak akkor legyen megszerezhető, ha az illetékes telekkönyvi hatóság a kérvényt és az alapul szolgáló jogügyletet megvizsgálván, azt jogérvényesnek és olyannak találta, mely ellen sem a felek egyezkedése, sem az okirat szövegezése és tartalma tekintetéből kifogást tenni nem lehet.”²³⁰

Ez a közhitelességét biztosítja a telekkönyvben rögzített adatoknak, mivel az OPTK határozta meg, hogy az ingatlan dolgok tulajdonjogának átszállását, annak megterhelését csak a felek megegyezését tartalmazó, írásba foglalt, alakilag és tartalmilag érvényes szerződés alapján lehetett bejegyezni. „Csak azok a jogok dologi hatályúak, amelyek a telekkönyvbe szabályszerűen bejegyeztettek.”²³¹

Azon alapelveknek az érvényesítése, amelyek a telekkönyv bevezetésekor kialakultak, csak akkor valósulhattak meg, ha a telekkönyv mögött egységes magánjogi kódex áll. Ezt biztosította Erdélyben az OPTK.

Az ingatlan jószág tulajdon- és birtokszerzését megalapozó szerződésekre, az ingatlant terhelő jogok és kötelezettségek vonatkozásában Magyarországon és Erdélyben egyaránt az osztrák polgári törvénykönyv szabályait kellett alkalmazni. Minden telekkönyv három részből állt, a birtoklapból, a tulajdoni lapból és teherlapból.

A *birtoklap* tartalmazta a birtok adatait, minőségét, művelési módot, a nagyságát, amelyet kataszteri holdban határoztak meg. A különlegesség vagy specialitás elvén azt értették, hogy a telekkönyvbe bejegyzésre kerülő ingatlant kataszteri mérték alapján kell rögzíteni, mert ez alapján lehetett rögzíteni a telek után fizetendő adót. Ugyancsak számszerűleg kellett meghatározni a követelést. A telekkönyvek bevezetése során a birtoklapon azt is fel kellett tüntetni, hogy a telekkönyvezés előtt mi volt az ingatlan dolog jogi természete. Így bejegyzésre került a nemesi birtok, a hitbizomány, a parasztság vonatkozásában a felszabadított paraszti birtok „volt úrbéri” jellege. Ez a földesúri kártalanítás miatt különösen fontos volt. De emellett az is bejegyzésre került, hogy világi vagy éppen egyházi tulajdonban lévő birtokról volt-e szó. Ha egyházi tulajdonban lévő fekvő jószág került bejegyzésre, akkor a tulajdoni lapon kellett feltüntetni, hogy mely felekezethez, azon belül a püspökség vagy esetleg egy adott egyházközség az ingatlan tulajdonosa. Ekkor vált különösen fontossá az 1791. 55. tc. rendelkezésének érvényesítése.

„...biztosíttatnak a négy bevett vallás egyházai az iránt, hogy az idézett törvény keletkezésekor birtokukban volt s jövőendőben is bármely helyen és időben építendő templomaik, harangjaik, czintermeik, főbb és alsóbb iskoláik használásában soha sem fognak háboríttatni.”²³²

A *tulajdoni lapon* jegyezték be a tulajdonos vagy tulajdonosok neveit, a tulajdoni hányadot, a tulajdonszerzés jogcímét, a tulajdonossal kapcsolatos korlátozásokat, mint például a kiskorúságot, a gondnokság alá helyezést, a kiskorúság meghosszabbítását,

228 Zlinszky Imre: *A magyar telekkönyvi jog*. Budapest 1902. 43.

229 Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlatja*. Budapest 1937. 233; Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1902. 259.

230 Herczegh Mihály: *A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest 1900. 2.

231 Zlinszky Imre: *A magyar telekkönyvi jog*. Budapest 1902. 26.

232 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány II. Erdélyhoni magyar magánjogtan*. Kolozsvár 1861. 232.

az elő- és visszavásárlási jogot. A *teherlapon* pedig az ingatlan terheit, mint a telki vagy személyes szolgalmat, a telki teherjogot vagy a jelzálogjogot. Miután a bekebelezések naptári dátum szerint lettek rögzítve, ennek alapján lehetett pontosan meghatározni, hogy több hitelező esetén kit illet meg az elsőbbség a követelés kielégítésének során.

A telekkönyvbe adatot bejegyezni vagy törölni kizárólag a telekkönyvi bíróságnak volt joga, mégpedig eredeti okiratok alapján. A telekkönyv adatainak rögzítését *bekebelezésnek* nevezték, amely lehetett bejegyzés vagy törlés. A magyar joggyakorlatban ismerték még az előjegyzést is. Ez lehetőséget adott a jogosítottnak arra, hogy ha nem állt rendelkezésére megfelelő okirat, akkor előjegyeztesse például tulajdonosi jogosultságát, és 15 napon belül eredeti okirattal bizonyítsa a bekebelezés jogalapját (OPTK 438–439§§).²³³ A bekebelezés alapját a birtok képezte, és kizárólag azokat a jogokat lehetett bejegyeztetni, amelyeket a törvény ún. dologbani – mai szóhasználattal dologi – jognak minősített: „a birtok, a tulajdon, a zálog, a szolgalom és az örökösödés joga” (OPTK 308.§).²³⁴

A királyi járásbíróság mint telekkönyvi hatóság, peren kívüli eljárás keretei között vezette a telekkönyvet. Kizárólag a bekebelezésre irányuló kérvény alapján döntött a bejegyzésről vagy a törlésről. Ennek keretei között a bíró köteles volt ellenőrizni a bejegyzés jogcímét, azaz hogy a tulajdon átruházása adásvétel, csere, ajándékozás, öröklés vagy elbirtoklás alapján történt-e, és a törvényesség elvét szem előtt tartva meg kellett vizsgálnia, hogy a bejegyzéshez szükséges feltételek rendelkezésre állnak-e. Így nem lehetett a tulajdonjogot bejegyezni, ha a tulajdonjog megszerzésének alapját képező szerződés vagy annak mellékletét képező okirat nem tartalmazta az eladó engedélyét arra vonatkozóan, hogy a vevő a tulajdonjogát bejegyeztethesse a telekkönyvbe. Ha gyámhatósági engedélyre volt szükség egy kiskorú ingatlan dolog tulajdonának megszerzéséhez, ugyancsak ellenőriznie kellett a telekkönyvi hatóságnak a gyámhatóság jóváhagyását. Az ingatlant terhelő jogok esetében számszerűleg kellett a terheket rögzíteni. A bekebelezéshez az OPTK nem írta elő, hogy közhitelű okiratra lenne szükség.

Miután a telekkönyvi bejegyzést a tulajdonváltozás jogcímét rögzítő szerződés adta, a jogirodalomban felvetődött a kérdés, hogy olyan adásvételi szerződés, melynek tárgya ingatlan, csak akkor érvényes, ha a felek azt írásba foglalják, vagy a szóbeli megállapodás is érvényes.²³⁵ Miután a megállapodást a felek megegyezése hozza létre, a szerződés érvényesen létrejött, ha a szerződés minden lényeges elemében megegyeztek a felek. A telekkönyvi hatósághoz viszont a megegyezés értelmében kellett kiadni az eladónak a bejegyzési engedélyt. Így kialakult az a nézet, hogy nem szükséges a szerződés érvényességéhez az írásba foglalás. Mindebből több per keletkezett, s ennek lett a következménye, hogy a 19–20. század fordulóján minden olyan szerződés érvényességi feltétele lett az írásbafoglalás, amelynek tárgyát ingatlan dolog képezte. Ha az ingatlant terhelő valamely jogot meg akarják szüntetni, akkor írásba foglalt engedélyt kell adni a jogosultnak a törlésre.

A neoabszolutizmus idején az osztrák hatóságok megszüntették a hiteleshelyek működését, helyükbe a közjegyzők léptek, mint akik közhitelű okiratokat jogosultak kiállítani.

A *szerződés érvényességének feltételeit* az OPTK határozta meg: a feleknek cselekvőképeseknek kell lenniük, a szerződés tárgya nem irányulhat lehetetlen dologra, a szerződés nem ütközhet törvénybe és jó erkölcsbe, a kényszer, fenyegetés, megtévesztés hatására vagy a tévedésben kötött szerződés érvénytelen, s írásba kellett foglalni, ha ingatlan volt a szerződés tárgya. Ha a szerződés megfelelt az érvényességi feltételeknek, akkor lehetett a bekebelezési engedély alapján a bejegyzést kérni. Felvetődik a kérdés, hogy milyen szerződések alapján lehetett bejegyzést kérni. Idetartoztak a tulajdon átruházására irányuló szerződések: az adásvétel, a csere és az ajándékozás. Az OPTK 431.§-a mondta ki, hogy ingatlan dolog tulajdonjogát csak akkor lehet hatályosan átruházni, ha azt a telekkönyvbe bejegyzik, mert a tulajdon csak a telekkönyvi bejegyzéssel száll át a vevőre.

Öröklés esetében is a tulajdonszerzés feltételeként határozta meg az OPTK a tulajdonjog bejegyzését. „Ha ingatlan javak tulajdona jogerős ítélet, bírói osztálylevél, vagy valamely örökségnek bírói átadása következtében ruházandó át; ezen okiratok bekebelezése szintén megkívántatik” (OPTK 436.§). Hasonló feltételt írt elő a végrendeleti öröklésnél, ahol a bejegyzéshez a végrendelet mellett a hagyatéki végzésre is szükség volt.

Ha valaki *elbirtokolt* egy dolgot, akkor kérhette a tulajdonjog bejegyzését. A magyar rendi jogrendszer az elbirtoklás szabályainál eltért az osztrák szabályoktól, mert a magyar jogrendszerben az elbirtoklás feltételei között nem követelték meg a jóhiszeműséget. Ha eltelt az elbirtoklási idő, az elbirtokló az elbirtoklás előnyeit szerezte meg.²³⁶ Az OPTK hatására ez megváltozott, és elbirtoklással csak a jóhiszemű birtokos szerzett 32 év eltelte után, telekkönyvi bejegyzéssel tulajdonjogot.

A telekkönyv bevezetésekor a teherlapra bejegyzésre kerültek az ún. régi terhek, mint például betáblázott számla, adóslevél, hozomány, jegyajándék, haszonbérleti jogok, szolgalmak.

Miután tulajdonjogot telekkönyvi bejegyzéssel lehetett megszerezni, a telekkönyvi rendszer kiépítése során figyelni kellett azokra a bekebelezésekre, amikor közös tulajdont, illetve speciális tulajdonközösséget kellett bekebelezni. *Közös tulajdonról* akkor beszélünk, ha egy meghatározott dolognak több tulajdonosa van, ilyenkor a tulajdon eszmei hányadát kell a tulajdoni lapon bejegyezni. Minden tulajdonostárs önállóan rendelkezhetett a maga tulajdonrészéről. Az ősiség eltörlése nem jelentette azt, hogy ezzel egyidejűleg az osztatlan nemesi birtokok is megszűntek, pontosabban nem lehetett a nemesi osztatlan birtok tulajdonosait a vagyonmegosztásra kötelezni. Ha a tulajdonosok meg akarták szüntetni a közös tulajdont, akkor a rendi kor vagyonmegosztásának szabályai szerint, az arányosítás elvét követve végre kellett hajtani a közös tulajdon megosztását (*divisio*), az osztályrészek kialakításával új telekkönyvi jóságtestet hoztak létre. Az osztály végrehajtása után a volt tulajdonostársak egymás-

233 Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlata*. Budapest 1937. 241.

234 Zlinszky Imre: *A magyar telekkönyvi jog*. Budapest 1902. 83.

235 Fekete Gábor: *A jó telekkönyvek biztosítékai*. In *Erdélyrészi Jogi Közlöny*, I. évf. 4.

236 Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda 1845. 241; Zlinszky Imre: *A magyar telekkönyvi jog*. Budapest 1902. 114.

nak kötelesek voltak bekebelezési engedélyt adni. Ha a békés vagyonmegosztás nem volt lehetséges, akkor azt per útján ki lehetett kényszeríteni.

A közös tulajdonnak lehettek olyan részei, amelyeket jelentős értékcsökkenés nélkül nem lehetett megosztani. Idetartoztak az ún. *nemesi közbirtokosságok*, ahol a legelőt, az erdőt vagy a királyi kisebb haszonvételeket, mint a malomtartás jogát, a korcsmáltatást, a halászatot továbbra is közösen gyakorolták. Ez a régi nemesi jog alapján változatlanul fennmaradt, a telekkönyvben is közös tulajdonként jegyezték be.

A telekkönyv bevezetésének lényeges következménye volt, hogy a bejegyzett ingatlant terhelő jogokat is bárki megismerhette, illetve a tulajdonjog átszállásakor az adott ingatlant terhelő jogok is átszálltak a vevőre. Dogmatikai értelemben az OPTK hatására alakult ki az ún. idegen dologi jogok rendszere (*jure in re aliena*). Keletkezésükre, tartalmukra, megszűnésükre az OPTK-ban rögzített szabályokat kellett alkalmazni a későbbiekben is.

„Jogunk 1848. ótai rendezésének folytán, melyet e tekintetben az Országbírói Értekezlet is helyben hagyott, mind a telki mind a személyi szolgalmak már önálló és határozott jogi tért nyertek.”²³⁷

Az egyes magánjogi tervezetek az ITSZ után kialakult bírói gyakorlat alapján már részletesen szabályozták az e körbe tartozó jogintézményeket, majd a Magánjogi Törvényjavaslatokban 1928-ban „korlátolt dologi jogok” címen a dologi jog önálló részévé váltak. A „teherjogokat” a telekkönyvi alaki jog szabályai szerint be kellett jegyeztetni a telekkönyvbe. A korlátolt dologi jogok közül a magyar jog a szolgalmat, az építményi jogot, a zálogjogot és a telki teherjogot ismerte.

A régi rendi jog keretei között is ismert volt a szolgalmi jog, függetlenül attól, hogy sem a Hármaskönyv nem szólt arról, sem pedig jogtudásaink nem említették azokat. A polgári kori jogirodalomban is az volt az általánosan elfogadott nézet, hogy az 1848 előtti magánjogi rendszerünkbe ténylegesen nem lehetett a szolgalmi jogok rendszerét beilleszteni.

„Az 1848-ig fennállt magyar és erdélyi magánjog [...] a zálogon kívül általában más, idegen fekvő tulajdonra vonatkozó dologbani jogoknak, úgy különös szolgalmak keletkezésének és önálló jogi alakulásának nem igen kedvezett.”²³⁸

Suhayda János a következőket írta: „...a szolgalmak hazánkban bár tán eleje óta divatoztak, de maga az elnevezés „servitus” valamint a szolgalmi jog szabályozása ugy, mint p.o. a római jogban, vagy más álladalmak törvényeiben nem jelentkezik.”²³⁹ A mindennapok gyakorlatában azonban felismerhető mind a személyes szolgalmaknak, mind pedig a telki szolgalmaknak a rendszere, ezért határozhatta meg a szolgalm fogalmát Ökröss Bálint: „A szolgalm vagy valamely birtokkal van összekötve, – és pedig vagy mint jog, vagy mint kötelezettség egy más birtok irányában; vagy

valamely személynek engedtetik a végett, hogy valamely vagyont, az állag megsértése nélkül saját szükségére használhasson.”²⁴⁰

A jobbágyfelszabadítást követően, különösen az azzal összekapcsolt legelő- és erdőhasználat biztosítása szükségessé tette a mezei telki szolgalmak pontos szabályainak rögzítését. A parasztság és volt földesuraik között megvalósuló legelőelkülönítés során biztosítani kellett mind az itatás, mind a marcapás jogát, ahogyan az erdőhasználat, a faizás esetében a megfelelő úthasználatot. E jogok szabályozásában kétségtelenül nagy segítséget jelentett az osztrák törvénykönyv. Az OPTK hatályba léptetése valójában a szolgalmi jogok rendszerében nem teremtett új jogintézményt, a szokásjog által formált szabályokat a törvény erejénél fogva erősítette meg. A telekkönyvi rendtartás bevezetése lehetővé tette, hogy a bejegyzési elv érvényesítésével a szolgalmi jogok is bejegyzésre kerüljenek. A telki szolgalmakat mindig a szolgáló telek teherlapjára kellett bekebelezni, és az uralkodó telek birtoklapján jegyezték fel a jogot, ezzel biztosítva, hogy az uralkodó telek mindenkori birtokosát illeti meg a telki szolgalm.

A jobbágyrendszert földesúri kártalanítás ellenében számolták fel, s adták a jobbágy-parasztság által birtokolt úrbéri telkeket a parasztság tulajdonába. A majorsági telkeken élő szellérekre, cselédekre ez a törvényi rendelkezés nem vonatkozott, a földesurak – mivel a tulajdonaikat képező telkeken álltak a cselédek házai – továbbra is követelték a dologi szolgáltatásokat. Deák Ferenc javaslatára ezt a helyzetet úgy oldották meg, hogy a majorsági telkek után nem az úrbéri szerződésekben rögzített szolgáltatásokat – termény, pénz, ajándék – kellett teljesíteni, hanem évente visszatérően egy meghatározott összeget, mint „bért, haszonbért” fizettek. Így került be a magyar magánjog rendszerébe az örökhaszonbérlet, mely szerint „mások ingatlanát határozott, esetleg határozatlan időre a jogosított bizonyos évi szolgáltatások fejében, mint haszonélvező korlátlanul használ [...] elidegenítheti, örökítheti, és a jogosított ellen a tulajdonos csak annyiban tehet kifogást, amennyiben annak kezében ingatlanát alapos okból veszélyeztetve látja.”²⁴¹ [Ez a megoldás sok ellentétet szült, és sajátos helyzet állt elő a telekjegyzőkönyvek készítésénél. Az OPTK az örökhaszonbérletet osztott tulajdonnak – *geteiltes Eigentum* – nevezte, ahol a „főtulajdonos” a telek mindenkori tulajdonosa, „használati tulajdonos” a telek mindenkori használója. Ezt a helyzetet a telekkönyvek készítésénél úgy oldották meg, hogy a földesurat jegyezték be tulajdonosnak, aki pedig az ingatlanra épített házat bírta, az lett a haszonélvező, mely jogot a teherlapra kellett bejegyezni. Itt kellett azt is jelezni, hogy a haszonélvező egyben az építmény tulajdonosa is. Ezáltal a telek és az építmény egy telekkönyvi jószággá változott, amit soha többet nem lehetett szétválasztani.”²⁴² Ez a megoldás nem volt megfelelő, és többször felmerült az igény arra, hogy a telket és a felépítményt valamilyen módon egyesíteni kellene. A megoldást az 1896. XXV. törvény tette lehetővé, melynek rendelkezése szerint a telek használója magához válthatta, sőt a volt földesúr kívánságára köteles volt megváltani a telek tulajdonjogát – amelyet az úrbéri

240 Ökröss Bálint: *Magyar polgári magánjog: Az 1848-dik évi törvényhozás és az országbírói tanácsokmány módosításai nyomán kézikönyvül*. Pest 1861. 82.

241 Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1907. 422.

242 Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlat*. Budapest 1937. 302.

237 Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874. 52.

238 Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874. 51.

239 Suhayda János: *A magyar polgári anyagi magánjog rendszere*. Pest 1864. 200.

pátens is kimondott 1853-ban –, ha igazolta, hogy ő vagy elődei már 1848. január 1. előtt a telek birtokában voltak. A törvény lehetővé tette, hogy a megváltási árat az állam megelőlegezte, és az „adós” az államnak fizette meg azt részletekben.²⁴³

A korlátolt dologi jogok között jelent meg a *telki teherjog* is, mely szerint a telek mindenkor tulajdonosától a jogosított meghatározott szolgáltatásokat – termény, pénz, munka – követelhetett. Az úrbériség korbán a jobbágy-paraszság ezen elv alapján teljesítette az úrbéri telek használata, birtoka „ellenértékeként” az egyháznak a tizedet, a földesúrnak a kilencedet, a robot és a különböző termény- és pénzjáradékokat, az államnak a földbért. A jobbágyfelszabadítást követően is maradtak fenn olyan szolgáltatások, amelyek a telki terhek közé tartoztak, de törvényi kötelezettség is előírt ilyen terheket: szőlődezsma váltság, majorsági zsellértelkek váltsága, maradványföldekért fizetendő váltság, phylloxera-kölcsönök.²⁴⁴

A korlátolt dologi jogok között jelent meg a *zálog*, amely általános értelmében lehetővé tette a hitelező számára, hogy az adós nem vagy nem szerződésszerű teljesítése esetén a dologból kielégítést szerezzen. A zálogjog területén 1848 után lényeges változások következtek be. A rendi magánjog a birtokzálog (*pignus*) rendszerét ismerte, amely az ingatlan dolog átadását eredményezte a hitelezőnek. Werbőczy az időleges bevallások között tett említést a birtokzálog-szerződésekről, s ezzel dogmatikai értelemben kötelmi jogi intézménnyé vált. A birtokzálog-szerződés valójában palástolta, hogy a zálog egy kölcsönszerződés biztosítéka. Miután az ősiségi pátens megszüntette a birtokzálog-szerződéseket azzal, hogy ingatlan dolog tilos volt a hitelező birtokába adni, a zálogjog járulékos jellege előtérbe kerülve, mint egy követelés biztosítéka, az OPTK rendszerét követve átkerült a dologi jogon belül a korlátolt dologi jogok közé. Ettől kezdve a zálogjognak két fő típusa létezett magánjogunkban: a *kézizálog*, melynek tárgya kizárólag ingó dolog lehetett, és a *jelzálogjog*, mellyel ingatlant lehet megterhelni. Az OPTK hatálybalépését követően ingatlant már csak jelzáloggal lehetett megterhelni úgy, hogy a zálogtárgy az adós tulajdonában maradt, és az adós által adott engedély alapján a hitelező a telekkönyv terhelapjára kebelezte be számszerűen meghatározott követelését. Jelzáloggal csak telekkönyvi jószágtestet lehetett megterhelni, és bekebelezésre csak az adhatott engedélyt, aki annak tényleges tulajdonosa volt. Ez alól kivételt jelentett, ha még be nem jegyzett örökös tartozásaiért kértek a hitelezők jelzálogjogot.

5.4.4. Kereskedelmi jog

A szokásjogi rendszer nem ismerte az önálló kereskedelmi jogi intézményeket, azok csak a 19. század első harmadában kezdtek a magánjog rendszeréből kiválni. Miután az OPTK nem tartalmazott e területre vonatkozó szabályokat, Magyarországon pedig az egységes kódex hiánya miatt szükségessé vált a gazdasági élet számára megfelelő törvényt alkotni, a magyar országgyűlés Apáthy Istvánt bízta meg a kereskedelmi törvénykönyv elkészítésével. Ez lett az 1875. XXXVII. törvény. Ez a törvény az OPTK

mellett Erdélyben is hatályba lépett. A kódex egyrészt rendelkezett a kereskedelmi társaságokról, amelyek közül a közkereseti társaságot, a betéti társaságot, a részvénytársaságot és a szövetkezetet szabályozta. A létrehozott társaságokat akkor lehetett kereskedelmi társaságnak és egyben jogi személynek tekinteni, ha a telephely szerint illetékes törvényszéknél bejegyzésre kerültek.

A közkereseti és a betéti társaság beltágjai a társaság tevékenységéért kívül álló harmadik személyek felé egyetemlegesen, közvetlen és korlátlan vagyoni felelősséggel, azaz nemcsak a társaságba bevitt betét erejéig, hanem teljes magánvagyonukkal feleltek. Éppen ezért önálló jogi személyiségüket nem mindig ismerik el.

A részvénytársaság és a szövetkezet csak akkor kezdhetett el tevékenységét, ha a közgyűlés által elfogadott alapító okirat, a társasági szerződés bejegyzésre került. A törvény e két társasági formának pontosan meghatározta a szervezetét. A társaság tagjai a közgyűlésen gyakorolhatták jogaikat – megválaszthatták az igazgatótanács és a felügyelőbizottság tagjait, határozhattak az osztalék kifizetéséről, bírósághoz fordulhattak a törvénybe, társasági szerződésbe ütköző határozatok ellen. Az igazgatótanács felelt a társaság működéséért, melyet a tőle független felügyelőbizottság ellenőrzött.

A kereskedelmi törvény másik része rendelkezett az egyes kereskedelmi szerződésekről, mint például a kereskedelmi vételről, a fuvarozásról, a szállítási szerződésről, a közraktári szerződésről, a bizományi szerződésről, a biztosítási szerződésekről és a kiadói ügyletről. Csak az a szerződés minősült kereskedelmi ügyletnak, amelyet a törvény taxatív felsorolt.

Míg Erdélyben az OPTK-nak a dologhozi fejezetben – kötelmek – rögzített szabályait a mindennapi életben jól kiegészítette a kereskedelmi törvény, addig Magyarországon a kereskedelmi szerződésekre vonatkozó szabályok segítették a kötelmi jog fejlődését.

A kereskedelmi törvényben szabályozott *rakjegy*, melyet a fuvarozó állított ki, és a törvényben meghatározott tartalommal bírt: feladó és a fuvarozó neve, telephelye, a fuvar tárgya, a címzett neve és telephelye, az átvétel és az átadás helye, ideje, a fuvar útvonala; a részvényesek által jegyzett *részvény*, a közraktár által a letétbe helyezett áruért kiállított *közraktárjegy*, az adós által kiállított *váltó* mint forgatható értékpapírok, Erdélyben és Magyarországon is az értékpapírjog kialakulását és fejlődését tették lehetővé.

A *kiadói jogügylet* a szerzői jog fejlődését indította el. Az OPTK nem rendelkezett a szellemi alkotásokról s ezen belül a szerzői jogról. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok védelemben részesítette az „eszmei javakat”, azonban ez nem volt elegendő az írók, költők, zeneszerzők tényleges jogainak a védelmére. A kereskedelmi törvény a kiadók oldaláról próbálta megoldani ezt a kérdést, és szabályozta a kiadói jogügylet tartalmát, valamint a szerzők és a kiadók jogait és kötelezettségeit.²⁴⁵

243 Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1907. 519.

244 Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1927. 181.

245 Kuncz Ödön: *A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve*. Budapest 1938; Nagy Ferenc: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve, különös tekintettel a bírói gyakorlatra I–II*. Budapest 1884.

5.4.5. Öröklési jog

(a) Végrendelet

A kötött tulajdoni rendszer felszámolásával érvényesült a szabad rendelkezési jog élők között és halál esetére egyaránt. Ez a szabad végrendelezési jog lehetőségét teremtette meg. A végrendelet készítésének a joga és lehetősége nem a polgári korban alakult ki. Az létezett a rendi kor szokásjogi viszonyai között is, csak érvényességét jelentősen befolyásolta a kötött tulajdoni viszonyok léte. A végrendeletek alapvető forrásnak számítanak egy adott nemzetség, kisebb közösség vagyoni viszonyainak feltárása mellett a családi kapcsolatok megismerésére, sőt az adott közösség történetének feltárására is. E vonatkozásban különösen fontos forrásnak tekintendők a székelyek körében megmaradt végrendeletek.²⁴⁶

Ez a mindennapok gyakorlatában több kérdést vetett fel. Lehetőséget kapott-e az örökhagyó arra, hogy hagyatékából minden családtagját kirekessze? Lehetősége van-e az örökhagyónak, hogy tékozló örökösét kitagadja?

Amíg a kötött tulajdoni rendszer ezen belül az ősiség rendszere élt, addig az ősiségből az osztályosokat nem lehetett kizárni, a tékozló ellen csak arra volt lehetőség, hogy az osztályt kikényszerítsék. Ennek szabályait Werbőczy pontosan rögzítette Hármaskönyvében. Azonban az OPTK hatálybalépésével megváltozott a helyzet. A szabad végrendelezési jog elvben biztosította az örökhagyó számára, hogy vagyont arra hagyja, akire akarja, akár valamennyi törvényes örökösének a figyelembevételével. Az OPTK azonban meghatározta a szükségképpeni örökösök körét. Szükségképpeni örökösök voltak az örökhagyó gyermekei, illetve ha azok nem éltek, akkor a szülei (762.§). A gyermekek mint szükségképpeni örökösök a törvényes örökrészüket felét kapták kötelezrészként, a szülők pedig a törvényes örökrészüket egyharmadát (765–766.§).

Az örökhagyónak lehetősége volt arra, hogy szükségképpeni örökösét kitagadja a hagyatékából, ha azok érdemtelennek váltak az öröklésre. Az érdemtelen ségi okokat az OPTK taxatív felsorolta (OPTK 768.§).

Érdemtelen volt a szükségképpeni örökös:

- ha az örökhagyó életére tört,
- ha az örökhagyót alaptalanul bántalmazta,
- ha olyan bűncselekményt követett el, amelyet életfogytig vagy legalább 20 évig terjedő szabadságvesztés-büntetéssel fenyegettek,
- ha megakadályozta, hogy az örökhagyó végrendeletet készítsen,
- ha a gyermek kilépett a keresztény felekezettől,
- ha az örökhagyót szükséghelyzetben nem segítette,
- ha az örökhagyó erkölcstelen életmódot folytatott.

Szülők esetében még egy okot szabályoztak: ha a szülő felhagyott gyermeke nevelésével (OPTK 769.§).

„...ki az örökhagyót, annak gyermekeit, szüleit, vagy házastársát gonosz szándékkal becsületeben, testében vagy vagyonában annyira megsértette, vagy sérteni törekedett, hogy ellene hivatalból, vagy a sértett kívánatára, a büntető törvények szerinti eljárásnak helye lehet; az az örökjogra mindaddig, érdemtelen, míg a körülményekből ki nem vehető, hogy neki az örökhagyó megbocsátott.” (OPTK 540.§)

Kitagadásra csak akkor kerülhetett sor, ha az érdemtelen ségi okot az örökhagyó végrendeletében megjelölte. Amennyiben az örökhagyó megbocsátott örökösének, akkor nem lehetett érdemtelen ségre hivatkozni.

A szükségképpeni örökös kikényszeríthette a végrendeleti örököstől a kötelesrész kiadását, azonban az örökös nem volt arra kötelezhető, hogy természetben adja ki azt. Elegendő volt a kötelesrész pénzbeli ellenértékét a szükségképpeni örökösnek kifizetni. A Kúria ezt következetesen érvényesítette a gyakorlatban.²⁴⁷

A végrendelet alakításai tekintetében az OPTK különbséget tett közvégrendelet és magánvégrendelet között. Közvégrendeletet kizárólag közjegyző készíthetett. A magánvégrendelet alaki szabályai szerint az örökhagyó írhatta saját maga, akkor kettő tanú, vagy igénybe vehetett valakit végrendeletének leírására, ebben az esetben négy tanú együttes jelenlétére és aláírására volt szükség (1876. XVI. tc.1.§).²⁴⁸

Az OPTK is ismerte a *kiváltságos végrendeletet*, amikor az örökhagyó a törvényben meghatározott esetekben szóban tett végrendeletet négy tanú előtt. Ez a végrendelet azonban csak három hónapig volt érvényes. A kiváltságos végrendelet esetei:

- járvány sújtott területen,
- hadműveleti területen,
- kizárólag törvényes örökösei javára intézkedett,
- nyílt tengeren,
- a hagyaték egészét kegyes célra rendelte.

Az OPTK szabályai tovább éltették a codicillus – fiókvégrendelet – intézményét. Az örökhagyónak lehetősége volt arra, hogy elkészült végrendeletét később kiegészítse. Főszabályként az alapvégrendelet rendelkezéseit nem lehetett a fiókvégrendeletben teljesen megváltoztatni, csak módosításokról lehetett intézkedni.

A végrendelet tartalma szempontjából fontos volt az örökhagyó azon joga, hogy helyettes örököséről és utóörököséről is rendelkezhetett.

Helyettes örökös rendelése azt jelentette, hogy ha az első helyen megjelölt örökös az örökhagyó halála előtt kiesett az öröklésből, akkor a végrendeletben meghatározott helyettes lépett a helyébe.

Az utóörökös nevezésére akkor kerülhetett sor, ha az örökhagyó feltételhez kötötte az utóörökös öröklését. Amíg az a feltétel nem teljesült, addig az ún. előörökös lépett a hagyaték birtokába, de csak kezelhette és használhatta a vagyont, mert azt meg kellett öríznie az utóörökösnek. Az utóörököst ebben az esetben várományosnak tekintjük.

Az utóörökös nevezése a gyakorlatban igen sok problémát eredményezett. Ez vezetett el oda, hogy bár Erdélyben nem beszélünk hitbizományról, mégis az utóörökös

²⁴⁶ Tüdős S. Kinga: *Erdélyi Testamentumok I–IV.* Marosvásárhely 2003–2006; Rüszt-Fogarasi Enikő: *Erdélyi testamentumok V.* Marosvásárhely 2014; Tüdős S. Kinga: *Végrendekezés, temetkezés a székelyek körében.* In Egyed Ákos, Hermann Gusztáv, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története II.* 1562–1867, Székelyudvarhely 2016. 308–326.

²⁴⁷ Staud Lajos: *A magyar magánjog tételes jogszabályainak gyűjteménye.* Budapest 1913.

²⁴⁸ Teller Miksa: *Végintézkedésen alapuló öröklés.* In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog IV.* 233; Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere.* Budapest 1874. 458.

nevezés hasonlít a hitbizomány alapításához. *Hitbizomány* esetében is az örökhagyó végrendeletben határozhatja meg, hogy a hagyatékot vagy annak egy részét kinek kell örökölni. Itt érvényesíthették a primogenitúra, a senioratus, a majoratus, a junioratus és a minoratus elvét egyaránt. A hitbizományi birtokosnak mindig meg kell őrizni a birtokot a várományos számára.

(b) Törvényes öröklés

Az OPTK rendszerében általános elvként érvényesült, hogy a favor testamenti elve alapján ha a végrendelet érvényes, akkor aszerint kell az öröklést megvalósítani. Ha az örökhagyó nem készített végrendeletet, vagy az valamilyen oknál fogva érvénytelen volt, akkor került sor a törvényes öröklésre.

Az örökhagyó törvényes örökösei elsősorban gyermekei – fiai és leányai – voltak, akik fejenként egyenlő arányban (in capita) örökölték a hagyatékot. Ha valamilyik gyermek kiesett, akkor az ő helyébe – a törzsenkénti öröklés elve alapján (in stirpes) – beléptek az unokák.²⁴⁹

Ha az örökhagyónak nem voltak lemenői, akkor a *parentéla rendszer* szerint a felmenők és az oldalági rokonok örökölték hatodízig, mindig fejenként egyenlő arányban, figyelembe véve azt az elvet, hogy a közelebbi fokban rokon kizárja a távolabbi fokú rokon öröklését.

Amennyiben már nem volt törvényes örökös, akkor örökölhette a túlélő házastárs. Az OPTK-nak ez a szabálya jelentősen eltért a magyar gyakorlattól, hiszen lemenők hiányában a magyar joggyakorlatban az örökhagyó szerzett vagyonát a túlélő házastárs örökölte, míg az örökhagyó örökölt vagyona mint *ági vagyon* arra az ágra szállt vissza, ahonnan azt ingyenes juttatásként az örökhagyó kapta. Erről rendelkezett az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok, amelyet nem léptettek hatályba Erdélyben.²⁵⁰ A magyar joggyakorlat alapján azonban Erdély területén is érvényesült az ági vagyon öröklése, ha az örökhagyónak nem voltak lemenői.

A túlélő házastárs javára – akár a férj, akár a feleség élte túl házastársát – ugyanakkor az OPTK haszonélvezeti jogot adott. Ezen a ponton az OPTK ellentétben állt a Werbőczy által is rögzített özvegyi joggal. A magyar joggyakorlatban kizárólag az özvegy feleséget illette meg az özvegyi jog, amely több volt, mint a haszonélvezet. Az özvegy feleség nemcsak birtokolhatta, használhatta és gyümölcsöztethette férje hagyatékát, hanem haláláig terjedő eltartásra is igényt tartott.

Az OPTK ezt a tartási jogot nem szabályozta, arra a családi jogon belül a szülők és gyermekek jogainak és kötelezettségeinek a tárgyalásánál tért ki.

A házassági törvény hatálybalépését követően (1894) az özvegyi jog megítélésében más szerepet kapott a férjétől külön élő nő. A magyar bírói gyakorlat arra az álláspontra helyezkedett, hogy a házassági kötelék felbontása nélkül különélő nő csak abban az esetben tarthatott igényt férje halálát követően özvegyi jogra, ha a különélésben nem volt vétke, azaz nem vált érdemtelené az özvegyi jog megítélésére.²⁵¹

Az OPTK öröklési jogi szabályai között meg kell említeni a betudás intézményét. Mindazt a vagyont, amelyet az örökhagyó életében valamilyik törvényes örökösének már kiadott, azt az adott örökös örökrészebe be kellett számítani. Ez érvényesült a kötelesrész kiadásánál is.

Az OPTK a hagyatéki eljárás során megkívánta, hogy az örökös nyilatkozzon arról, elfogadja-e az örökséget. Amíg ez az elfogadó nyilatkozat nem történt meg, addig az örökös nem léphetett be a hagyatékba, és a telekkönyvbe még előjegyzést nem kérhetett. Ez szintén ellentétben állt a magyar gyakorlattal, ahol az ún. ipso iure elv érvényesülésével az örökös az örökhagyó halála pillanatában megszerezte az örökség tulajdonjogát.

■ Kulcsszavak

szokásjog, törvény, áprilisi törvények, ősiség, jobbágyszabadítás, kötött tulajdoni rendszer, Osztrák Polgári Törvénykönyv, ősiségi pátens, telekkönyvi pátens, telekkönyv, jogképeség, cselekvőképesség, holtta nyilvánítás, polgári házasság, tulajdon sérthetlensége, idegen dologi jogok, szolgalmi jog, telki teherjog, jelzálog, szerződési típusok, kereskedelmi jog, kereskedelmi társaságok, kereskedelmi ügyletek, öröklési jog, végrendelet, kötelesrész, törvényes öröklés, közszerzemény, hozomány, özvegyi jog, ági vagyon

■ Kronológia

- 1691 Diploma Leopoldium
- 1790/91. évi országgyűlés
- 1848. évi kolozsvári törvények
- 1852 ősiségi pátens
- 1853 Osztrák Polgári Törvénykönyv hatályba léptetése
- 1861 Országbírói Értekeztet
- 1875. XXXVII. tc. a kereskedelmi törvénykönyvről
- 1876. XVI. tc. a végrendeletek alakításáról
- 1877. XX. tc. a gyámságról és a gondnokságról
- 1879. L. tc. az állampolgárságról
- 1884. XVI. tc. a szerzői jogról
- 1894. XXXIII. tc. a polgári házasságról
- 1896. XXV. tc. a majorsági zsellér- és ahhoz hasonló birtokokról
- 1900 a magyar polgári törvénykönyv első tervezete
- 1913 a magyar polgári törvénykönyv második tervezete

249 Sándorfalvi Pap István: *Törvényes öröklési jog*. In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog* VI. 52.

250 Sándorfalvi Pap István: *Törvényes öröklési jog*. In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog* VI. 75.

251 Homoki-Nagy Mária: *Az öröklési jog új szabályai az Mtj rendszerében*. In *Jogtudományi Közlöny*

6. Erdély Romániában (1918–)

6.1. Történeti áttekintés

6.1.1. Erdély a két világháború között

A központi hatalmak antanttól elszenvedett veresége következtében, az első világháború utolsó hetei alatt az Osztrák–Magyar Monarchia szétesett. Az 1919-es Párizs környéki békeszerződések jogilag is rögzítették ezt a történelmi-politikai tény, és ennek megfelelően alakították ki az első világháborút lezáró „békerendet”.

Európa legnagyobb többnemzetiségű államszövetségének felbomlása nemcsak az első világháborúban elszenvedett katonai vereségek folyamánya, hanem a Monarchiában élő népek aktív nemzetiségi mozgalmainak is következménye. A 19. században kialakult függetlenedési eszmék, az eredménytelen politikai reformelképzelések és a nemzetiségi kérdés megoldatlan helyzete szolgáltatta a nyertesnek kikiáltott hatalmaknak a jogot ahhoz, hogy a történelmi Magyarország „betegségeire gyógyírt keressenek”. Amint azt Bibó István is összegzi, a történelmi államkeret nem volt teljes egészében magyar nyelvű, hanem több nemzetiség osztozott rajta, és a demokratikus szabadságot az elégedetlen nemzetiségek nem a történelmi Magyarországon belüli nemzeti egység megteremtésére, hanem az elszakadásra fogják használni.¹

A felbomlás ok-okozati összefüggései között kutakodva nem feledkezhetünk meg a történelmi Magyarországon a 20. század első évtizedére kialakult demográfiai helyzetről és ezen belül Erdély etnikai arculatának alakulásáról. A kiegyezés utáni önálló magyar statisztikai hivatal 1870. január 3-án kezdi el első hivatalos népszámlálását (az 1869. december 31-i állapotokat rögzítik), amely még nem az etnikai, nemzetiségi hovatartozásra vagy anyanyelvre kérdez rá, hanem a népesség vallásfelekezeti megoszlását vette számba. Az összegyűjtött adatokból a népesség etnikai összetételére is következtetni lehet. Erdélyben a Partiummal együtt 1870-ben a magyar népesség aránya 28,2%, a románok aránya 57,5%, a németek aránya 8,8%, a cigányok aránya 3,7%, a zsidók aránya 1,4%, az örmények, csehek és szlovákok aránya pedig összesen 0,4%-ot tesz ki.²

Az 1910-es népszámlálás már az anyanyelvre és a felekezeti hovatartozásra is rákérdezett, a nemzeti eredetre azonban csak az 1920-as román népszámlálás tér ki először. A népszámlálási adatok alapján Erdély nemzetiségi megoszlása 1910-re a következőképpen alakult: Erdélyben Partiummal és Bánsággal együtt a magyarok aránya 31,6%, a románok aránya 53,8%, a németek aránya 10,7%, míg az egyéb nemzetiségek aránya 3,9%.³ A fenti adatokból jól látszik, hogy Erdély nemzetiségi megoszlása

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest 1986. 203.

² Nyárády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig.* In *Erdélyi Múzeum* 1997/1–2. 38.

³ Részletekről lásd Varga E. Árpád: *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében.* In *Magyarságkutató Intézet évkönyve.* Budapest 1988.

az első hivatalos 1870-es és az utolsó 1910-es magyar népszámláláskor egyaránt a román népesség abszolút többségben volt. Tehát nem csak a kül- és belpolitikai helyzet, az 1918. évi összeomlás, hanem a nemzetiségi lélekszám és arányszámok is magukban hordozták a történeti Magyarország felszámolásának és Erdély Romániához csatolásának lehetőségét.

A Romániával való uniót kimondó nyilatkozat, melyet a gyulafehérvári román nemzetgyűlés 1918. december 1-jén fogadott el, a következőképpen szólt a nemzeti-ségi jogokról: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához és igazságszolgáltatásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből való egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való képviselőre minden nép népességének arányában nyer jogot.” Ugyan a nyilatkozat nem épült be a román jogrendbe, Románia később nemzetközi szerződésben vállalta a kisebbségi jogok tiszteletben tartását.⁴ A Párizsban 1919. december 9-én aláírt egyezmény volt hivatott biztosítani az új országhatárok közé kerülő kisebbségek jogainak nemzetközi védelmét, leszögezve azt, hogy a román kormány kötelezi magát arra, hogy az ország minden lakosának születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül az élet és a szabadság teljes védelmét biztosítja.

Az 1920 januárjában Párizsba utazó magyar békeküldöttséget Apponyi Albert gróf vezette. A küldöttség elnökeként január 16-án, a béketervezet lezárása után mondhatott csak beszédet a magyar kormány álláspontjáról. Erdély kapcsán a küldöttség több javaslatot is megfogalmazott. Így felmerült annak a lehetősége, hogy Erdély legyen autonóm tartomány Magyarország határain belül, vagy pedig független és semleges ország. A döntéshozók nem vették figyelembe a magyar javaslatokat, és nem voltak hajlandóak a béketervezeten módosítani. Végül a békeokmányt, amely alapján Románia megkapta Erdélyt Partiummal, az Alföld dél-keleti, a Bánát északi és keleti részeit, tulajdonképpen a teljes Magyar Királyság 103 093 km²-ét, 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon palotában írták alá. A magyar kormányt az aláírás Benárd Ágoston és Drasche-Lázár Alfréd, a román kormányt pedig Ioan Cantacuzino és Nicolae Titulescu képviselte.⁵

Az 1921-ben Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia között létrejött katonai és politikai szövetség következtében megalakult a kisantant szervezete, melynek célja a békeszerződésekkel kialakult *status quo* garantálása volt. A szervezet 17 évig állt fenn és őrizte az első világháborút lezáró békeszerződések stabilitását.

Románia a két világháború közötti periódusban alkotmányos királyság volt, azonban az alkotmányosság az elmaradott gazdasági és társadalmi környezetben csak korlátozottan érvényesülhetett. Az újonnan megszerzett területek integrálása nem ment könnyen, a politikai elit elsődleges célja pedig az új állam egységének és a román szupremáciának a megteremtése, nem pedig egy modernizáló gazdaságpolitika érvényesítése volt. Az 1921. évi földreform elsődlegesen megfogalmazott célja

volt növelni és kiegészíteni a falusi parasztbirtokokat, a községi legelőket és erdőket. A törvény a földbirtokpolitikai változtatást Erdély, a Bánság, Körösvidék és Máramaros viszonylatában rendszabályozta.⁶ A cél érdekében elrendelt kisajátítások azonban csak tovább fokozták a társadalmi egyenlőtlenségeket, és mindenekelőtt a magyar nagy- és középbirtokos réteg, illetve a történelmi magyar egyházak ellen irányultak. A földosztás politikai okokra és nem a döntéshozók gazdasági racionalitására vezethető vissza. Éppen ezzel magyarázható az, hogy más európai országokkal ellentétben Romániában a húszas és harmincas években a mezőgazdaság stagnált, sőt visszaesett.⁷ A földosztásból a románság részesedése 78,1%, a magyarság részesedése pedig 14,8%-os volt, nem tartván tiszteletben Erdély etnikai arányait.⁸ Az 1923-ban elfogadott formális új alkotmány a jogegyenlőséget is proklamálta, hangsúlyozva azonban az ország egységes állami és nemzetállami jellegét, egyetlen hivatalos nyelvként pedig a román nyelvet jelölte meg. Az alkotmány nem tett említést a nemzeti kisebbségek létéről, de így is kétséget kizáróan ez a „felemás” demokrácia a román alkotmánytörténet legdemokratikusabb korszaka.

Az 1930-as évektől fokozatosan Romániában is felerősödött az új nacionalista hullám. A Vaszgárda néven ismertté vált szervezet a nagy gazdasági világválság hatására lett jelentős politikai erő, és a második világháború kitöréséig a legnagyobb hatású balkáni szélsőjobboldali mozgalommá nőtte ki magát, a nemzetiszocialista Németország támogatását is élvezve. A jobboldali diktatúrák korszaka Romániában 1938-ban II. Károly király államcsínyével és királyi diktatúrájával kezdődött. A király az új korporatív alkotmánytervezetet népszavazásra bocsátotta, ahol név szerint kellett szavazni, a nemmel szavazókat pedig külön jegyzékbe vették. A pártokat és szakszervezeteket 1938. március 31-én a király rendelettel törvénnyel feloszlatta, majd pedig személyében összpontosította a végrehajtó és a törvényhozó hatalmat, a közigazgatás élére pedig többnyire katonai parancsnokok kerültek. A tekintélyuralmi rendszer ugyanakkor célzatosan Vaszgárda-ellenes volt, így a szervezet alapítóját, Corneliu Zelea Codreanu királyi parancsra letartóztatták és kényszermunkára ítélték, ezt követően pedig 1938 novemberében Bukarest közelében meggyilkolták.

A két világháború közötti Magyarország egyik külpolitikai célja a békeszerződés felülvizsgálatának elérése volt. Az 1933-as náci hatalomátvételt követően és az új nemzetközi helyzetben Románia és Magyarország is Németország befolyása alá sodródtak. Miközben Magyarország Németország megnyerésével próbált a magyar revíziós törekvések ügye mellé támogatót szerezni, addig Románia a magyar törekvések ellen szintén a német segítségre számított.⁹ A II. világháború kitörését követően Romániával szemben a Szovjetunió és Bulgária is területi követeléseket fogalmaztak meg. A Szovjetunió Besszarábiát, Bulgária pedig Dél-Dobrudzsát, az úgynevezett Cadrilatert kívánta megszerezni. Miután 1940. június 26-án az oroszok ultimátumban követelték Romániától Besszarábia és Észak-Bukovina átadását, a magyar diplomácia

6 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* (Románia Hivatalos Közlönye) 1921. július 30-i számában.

7 Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. In *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve* 1940/1941. 386.

8 Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. In *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve* 1940/1941. 367.

9 Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest 1993. 595.

4 A gyulafehérvári határozatnak csak az Erdély és Románia egyesülésére vonatkozó I. pontját szentesítette a román király. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest 2008. 31.

5 Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története III. kötet*. Budapest 1986. 1732.

is sürgetni kezdte Erdély teljes vagy részleges visszaszerzésének az ügyét. A Szörényváron (Turnu Severin) augusztus 16–24. között megtartott román–magyar tárgyalásokon a felek nem tudtak megállapodni. A magyar fél rágaszkodott a területátadásokhoz, míg a román fél népességcserét javasolt. Egy esetleges balkáni háború megelőzése érdekében Adolf Hitler német birodalmi kancellár maga választott az Erdély megosztására készült határvariánsok közül, majd pedig augusztus 29-re Bécsbe rendelte a magyar és a román kormány képviselőit. Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés értelmében Erdély északi és keleti részét, összesen 43 492 km² Magyarországhoz csatolták, így az 1941-es népszámlálási adatok szerint 52,1% magyar, 41,5% román és 1,8% német anyanyelvű lakos került ismét magyar fennhatóság alá. A Romániánál maradt dél-erdélyi területeken mintegy 500 ezer magyar anyanyelvű és ugyanannyi német anyanyelvű lakos rekedt, közülük több tízezren Észak-Erdélybe és Magyarországra menekültek, de sokakat munkaszolgálatra rendelték vagy internáltak, börtönbe zártak. Atrocitások az észak-erdélyi területeken is tapasztalhatóak voltak. Az 1940. szeptember 5–13. között bevonuló honvédség Szilágy megyében több mint 200 emberéletet követelő atrocitást követett el, de ezen túlmenően is a katonaság helyenként támogatta a magyar anyanyelvű lakosok *népítéleteit* a román hatalom képviselőivel szemben.¹⁰ Az észak-erdélyi zsidóságot a hatályba lépő zsidótörvények kizárták a nagykereskedelemből és iparból, de a legtöbb zsidó közalkalmazott is elvesztette állását. 1944. május-júniusában Észak-Erdélyből a magyar hatóságok megközelítőleg 135 ezer zsidó lakost deportáltak a német koncentrációs táborokba, ahol közülük 90–100 ezren ott haltak meg.¹¹ A deportálások áldozatainak számához hozzá kell adnunk azoknak a személyeknek a számát is, akik a munkaszolgálati rendszer áldozataivá váltak. Az észak-erdélyi zsidóság holokauszt alatti embervesztése tehát 125–130 ezer fő. Dél-Erdélyben nem került sor a zsidók tömeges deportálására, azonban az Antonescu-rezsim minden joguktól megfosztotta őket.¹² A 42 ezres dél-erdélyi zsidóság embervesztése így 1000–2000 közöttre tehető.

Romániának 1940 folyamán le kellett mondania a Szovjetunió javára Besszarábiáról, Magyarország javára Erdély északi és keleti részéről, míg Bulgária javára Dél-Dobrudzsáról. Ezzel az ország területének harmada elveszett, és ezzel együtt II. Károly román király népszerűsége is megrendült. A király a Vasgárda vezette felkelés elkerülése érdekében felfüggesztette az alkotmányt, és Ion Antonescu tábornokot (1941-től marsall) nevezte ki miniszterelnöknek 1940. szeptember 4-én. Antonescu azonban maga mögött tudva a Vasgárda néhány tisztjét és Németország támogatását, követelte a király távozását és lemondását a trónörökös, Mihály javára. Horia Simával, a Vasgárda vezetőjével együtt megalakították a „Nemzeti Legionárius Kormányt”, aminek Antonescu lett a vezetője, Sima pedig miniszterelnök-helyettesként az ország harmadik emberének számított. Rövid időn belül azonban a kegyetlenkedéseiről elhíresült szervezet kegyvesztetté vált, és 1941 januárjában Hitler jóváhagyásával An-

tonescu elkezdte a legionáriusok lefegyverzését. A Vasgárda ezért 1941. január 21-én fellázadt, és a háromnapos vérengzés alatt több mint 150 zsidót végeztek ki, míg a német és román haderő le nem verte őket.

1944. augusztus 23-án Mihály király a Nemzeti Demokrata Front támogatásával, melynek tagja volt a Román Kommunista Párt is, miután Antonescu megtagadta, hogy fegyverszünetet kössön az oroszokkal, visszavette Antonescutól a hatalmat és letartóztatta őt. A király ezt követően rádióadásban adta tudtul a román népnek, hogy Románia kilép a tengelyhatalmak szövetségéből, megparancsolta a hadseregnek, hogy a kialakult helyzetben szüntesse be a harcot a Vörös Hadsereg ellen. A proklamációban a király azt is hangsúlyozta, hogy a szövetséges csapatok segítségével a román hadsereg a bécsi diktátum által az országra kényszerített határokat „széttűzza”. Bukarestben Constantin Sănătescu tábornok vezetésével koalíciós kormány alakult, amelyben a román történelmi pártok mellett (Nemzeti Liberális Párt, Nemzeti Parasztpárt) helyet kaptak a kommunisták is. A Sănătescu-kormány egyik első intézkedésével hadat üzent volt szövetségeseinek, majd augusztus 31-én egy minisztertanácsi rendelet visszaállította az 1923. évi alkotmányt.

Románia tényleges fegyverszüneti egyezményt szeptember 12-én kötött a Szovjetunióval, amelyben többek között kimondták, hogy a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, és a szovjet kormány hozzájárul ahhoz, hogy szovjet csapatok Romániával közös hadműveletekben vegyenek részt Németország és Magyarország ellen.¹³ Magyarország háborúból történő kiugrási kísérlete 1944 októberében meghiúsult, a román és szovjet csapatok bevonultak Észak-Erdélybe, majd 1944–45-ben, a második világháború végén elfoglalták Magyarországot, kiűzve onnan a német és a velük szövetséges haderőket. Azzal, hogy Magyarországnak nem sikerült Németország ellen fordulnia, és tulajdonképpen a vesztesek oldalán ragadt, elvesztette annak a lehetőségét is, hogy a második világháborút lezáró békeszerződések alakítását befolyásolja, így az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés Romániának visszaadta Észak-Erdélyt, míg a Szovjetunió megtarthatta Besszarábiát és Észak-Bukovinát, Bulgária pedig Dobrudzsa déli részét.

6.1.2. A szovjet típusú diktatúra kiépítése: az átmeneti évek

A kelet-közép-európai országokban, amelyeket a második világháború záró szakaszában a szovjet hadsereg megszállt (Lengyelország, Románia, Bulgária, Magyarország, Csehszlovákia, Németország keleti része), a sztálini politika katonai ütközőzónát kívánt létrehozni a Szovjetunió védelmének érdekében. Ennek a legideálisabb módját abban látták, hogy a szovjet típusú politikai és gazdasági berendezkedést ezekbe az államokba exportálják, így biztosítva a Szovjetunió részére megfelelő, magas intenzitású ellenőrzést és irányítást. Ezért a térségben elfogadott alkotmányok, annak ellenére, hogy nagyon eltérő közjogi tradíciójú államokban vezették be ezeket, intézményi homogenitást eredményeztek. Az alkotmányozás számára a mintát az 1936. évi („sztálini”) alkotmány jelentette. Az alkotmány jog uniformizálását több területen

10 L. Balogh Béni: *A román–magyar viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén*. In *Limes* 1996/3. 82.

11 Részletekről lásd Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája: A holocaust Magyarországon*. Budapest 1997.

12 A romániai zsidók fizikai megsemmisítése elsősorban Moldvában, Besszarábiában és a Dnyeszteren túli területeken volt jellemző, ahol különböző források szerint 280–380 ezer zsidót öltek meg.

13 Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest 1993. 601.

követte integráció: a kommunista pártok irányítását a Kominform (Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája) végezte 1947–1956 között,¹⁴ a katonai együttműködést a varsói szerződés (1955–1991) fogta össze, illetve gazdasági téren Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST jelentett integrációs mechanizmust (1949–1991). Ezek a szervezetek és mechanizmusok a szovjet nagyhatalmi-birodalmi érdek érvényesítésére szolgáltak.

Romániában 1944. augusztus 23-át, a német szövetségből való „kiugrást” követően a korábban marginális szerepet játszó kommunista párt a politikai élet központi szereplőjévé vált, de ennek az oka a szovjet katonai jelenlét és a belpolitikába való folyamatos szovjet beavatkozás volt. A Román Kommunista Pártot 1921-ben alapították, 1924–1944 között illegálisan működött. Radikális tanai számos baloldali kisebbséget, köztük magyarokat is a párt tagjai közé vagy vezetőségébe vonzottak. Így 1924–1927 között Köblös Elek, 1940–1944 között Fóris István voltak a Román Kommunista Párt főtitkárai. Köblös Eleket trockista elhajlással vádolták, és 1938-ban Moszkvában, börtönben végezték ki, Fóris Istvánt pedig 1946-ban a párton belüli hatalmi harcok következtében gyilkolták meg.¹⁵

A Román Kommunista Párt által végrehajtott hatalomátvétel 1945–1947 között fokozatosan, de gondos tervezés és irányítás mellett valósult meg. Szovjet nyomásra a királynak 1945. március 6-án ki kellett neveznie a Petru Groza-kormányt, amelyben a kommunisták mellett a történelmi pártokról levált, a kommunistákkal együttműködni hajlandó szervezetek is részt vettek. A Groza-kormány szervezte meg 1946-ban a választásokat. Az új választási törvény (1946. évi 560. törvény a Képviselőház megválasztásáról) először ismerte el Romániában a nők választójogát. A kommunisták a választásokra készülve a még 1944 szeptemberében létrehozott ernyőszervezetüket, a Nemzeti Demokrata Frontot átszervezték, és megalapították a Demokratikus Pártok Tömörülését.

E választási szövetség tagja volt a Magyar Népi Szövetség is. A Magyar Népi Szövetség (MNSZ) szintén 1944-ben alakult, a baloldali, 1934-ben létrejött Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) újjászervezése révén (egyidejűleg a más kisebbségek számára létrehozott integráló szervezetekkel). Az MNSZ a nemzetiségi jogok osztályharcos alapon történő védelmezését tűzte ki célul. A kommunista mozgalomnak való alárendeltség (az úgynevezett „társutasság”) Kurkó Gyárfás MNSZ-elnök leváltása után (1947) vált teljessé. Az MNSZ a kommunisták „fiókszervezete” lett, Kacsó Sándor és Ottrok Ferenc elnöksége alatt. 1949 és 1951 között letartóztatták és elítélték a MNSZ több – egyébként a rendszerrel együttműködő – vezetőjét (Kurkó Gyárfást, Balogh Edgárt, Csögör Lajost, Demeter Jánost, Jordáky Lajost). Az egypártrendszer megszilárdulásával párhuzamosan valamennyi kisebbségi alakulatra is a megszűnés, önfelosztás várt (1953). A hivatalos álláspont szerint a párt, a marxista-leninista politikai gyakorlat és a tudományos szocializmus elveinek az alkalmazásával biztosította az elnyomás és az egyenlőtlenség végérvényes felszámolását, meghirdetve minden dolgozó nemzetiségre vagy fajra való tekintet nélkül minden dolgozó jogegyenlőségét, ezért az MNSZ-re már nem volt szükség.

A választásokat 1946 novemberében (jelentős csalással) a Demokratikus Pártok Tömörülését nyerte meg. A történelmi pártok még képviselve voltak a Parlamentben, de elenyésző arányban. A Magyar Népi Szövetség 29 képviselővel pedig a mandátumok 7%-át nyerte el. 1947. június 14-én letartóztatták a Nemzeti Parasztpárt vezetőit, Iuliu Maniut és Ion Mihalachet, és ezt követően felszámolták az ellenzéki politikai pártokat. Maniu 1953-ban a máramarosszigeti, Mihalache 1963-ban a Râmnicu-Sărat-i börtönben hunyt el. A történelmi politikai pártok (a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt) megszűnése a hagyományos politikai elit végét is jelentette.

1947. december 30-án Mihály királyt lemondatták (letartóztatott királypárti diákok kivégzésével zsarolták meg és testi épségében is fenyegették), az 1947. évi 363. törvény pedig rögtön kihirdette a köztársaságot. A végrehajtó hatalmat a királytól öttagú Prezídium (elnökség) vette át. Így jött létre az első román köztársaság (ez a korszak 1974-ig tartott, amikor a köztársaság jellege megváltozott, a testületi elnöki szervet monokratikus – egyszemélyes – államfői tisztség váltotta fel; ezt az 1989-ig terjedő időszakot második román köztársaságként azonosítjuk).

1948 februárjában a Román Kommunista Párt egyesült a Szociáldemokrata Párttal. Az egyesülést ellenző szociáldemokrata vezetők, például az „áruló” Constantin Titel Petrescu (1888–1957) börtönbe kerültek. Az új politikai alakulat a Román Munkáspárt (*Partidul Muncitoresc Român*) nevet vette fel. A monarchia megdöntése és a Román Munkáspárt megalakulása lezárta a kommunista hatalomátvétel folyamatát, és elérkezett az ideje, hogy megteremtsek az új rendszer közjogi alapjait.

6.1.3. Erdély a szovjet típusú diktatúra időszakában

A román kommunizmus történetében az 1948–1965 közötti periódus a sztálinizáció és a kommunista hatalom megszilárdulásának az időszaka. 1948 februárjában a Román Kommunista Párt egyesült a Szociáldemokrata Párttal, mely eseményre a munkásosztály egyesítéseként tekintettek. A párt hivatalos neve az egyesítés után a Román Munkáspárt lett (RMP), melynek vezetője 1965-ig Gheorghe Gheorgiu-Dej volt, aki sikeresen félreállította párton belüli politikai ellenfeleit, így biztosítva be hatalmát a párton belül.¹⁶

1948-tól kezdődően Románia politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élete a sztálinizáció jegyében a szovjet modellt követte. 1948. júniusában egy nagyszabású államosítási hullám veszi kezdetét, amely elsőként a nagyipar, a bányászat, a biztosító- és a szállító vállalatok államosítását tűzte ki céljául. Ugyanazon év augusztus 3-án két törvényerejű rendelet látott napvilágot. A 175. rendelet értelmében az állam kizsorította az egyházakat a közoktatásból azáltal, hogy a *tanügyi reform* következtében a közoktatás szervezése kizárólag az állam hatáskörébe került át. A rendelet azt is kimondta, hogy minden egyházi és magániskola állami iskolává válik. A 176. rendelet államosította az összes egyházi iskolát minden vagyonával együtt.

16 A párton belüli tisztogatásoknak 1948-ban először Lucrețiu Pătrășcanu, majd 1952-ben Ana Pauker esett áldozatul. Mindkét politikust megrendezett kirakatperek során ítélték börtönbüntetésre. Pauker Sztálin halála után a börtönből házi őrizetbe került, Pătrășcanut azonban 1954 áprilisában kivégezték.

14 Részletekről lásd Lilly Marcou: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*. Paris 1977.

15 Lásd Cristina Diač: *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*. Târgoviște 2014.

1949 márciusában az RMP Központi Bizottsága a mezőgazdaság szocialista átalakításáról döntött, ami tulajdonképpen a magánkézben lévő mezőgazdasági tulajdon az állam javára történő felszámolását jelentette. Ezzel vette kezdetét az 1962-ig tartó kollektivizálási folyamat, amely során kisajátítottak minden 50 hektárnál nagyobb mezőgazdasági földterületet a rajtuk található épületekkel, mezőgazdasági gépekkel és állatokkal együtt. A mezőgazdasági kollektivizálás folyamatának lezárását az RMP Központi Bizottsága 1962-ben egy plenári gyűlés megszervezésével ünnepelte, melyen Gheorghe Gheorgiu-Dej büszkén számolt be arról, hogy az ország szántóföldjeinek 96%-át, a mezőgazdasági területek 93,4%-át kollektivizálták.¹⁷

Gheorghe Gheorgiu-Dej teljes hűséget tanúsított a Szovjetunió felé azáltal, hogy elítélte az 1956-os magyar forradalmat és támogatta Magyarország szovjet katonai megszállását. Ennek is köszönhetően Gheorgiu-Dejnek sikerült elérnie Hruscsovnál, hogy kivonja a szovjet csapatokat Romániából. Így Románia lett a varsói szerződés egyetlen olyan tagállama, amelyben nem állomásoztak szovjet katonai csapatok.¹⁸

1964-ben a Szovjetunió javaslatára elkészült a Valev-terv, melynek célja a szocialista országok gazdasági együttműködésének elmélyítése volt. A terv értelmében Románia, Bulgária és a Szovjetunió déli része a mezőgazdasági termékbeszállító szerepet kapta volna, háttérbe szorítva ezzel az ipar fejlődését. A román kommunisták szembeszegülve a szovjet akarattal a tervet nem fogadták el. A párt gazdaságpolitikájába egyre nagyobb szerepet kapott az ország iparosítása, különösen nagy hangsúlyt fektetve a vegyipar, a gépgyártás és a kohászat fejlesztésére. Az erőltetett iparosítás egyik következményeként említhetjük a városi lakosság arányának a megnövekedését, amely 1977-re 43%-ot, majd a nyolcvanas évek közepéig az 50%-ot is elérte.¹⁹ Szintén az iparosítás következményeként a román lakosság betelepítésével a többségében magyarlakta erdélyi városok etnikai arányai is megváltoztak.

Gheorghiu-Dej halálát követően 1965-ben a párt főtitkára Nicolae Ceaușescu lett, aki 1967 decemberétől az Államtanács elnöki tisztségét, majd 1974-től, az alkotmány módosítását követően az államelnöki tisztséget is betöltötte. A Ceaușescu-rendszer első szakaszát a relatív liberalizáció és a főtitkár hatalmi pozíciójának konszolidálása jellemezte. Megválasztásakor népszerű politikusnak számított, elsősorban a Szovjetuniótól való függetlenedési politikája és a nyugati államok felé mutatott nyitott politikája miatt. 1968-ban, amikor a varsói szerződés csapatai lerohanták Csehszlovákiát, a szerződés államai közül Románia egyedülként elítélte a megszállást és megtagadta az abban való részvételt. Románia elsőként a szocialista országok közül diplomáciai kapcsolatot létesített a Német Szövetségi Köztársasággal, és nem szakította meg kapcsolatát Izraellel a hatnapos háború után. Ceaușescu 1969-ben Bukarestben fogadta Richard Nixont, az Amerikai Egyesült Államok elnökét, majd a látogatást egy évvel később ő is viszonzotta.

17 *Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Raportul Tismăneanu). București 2006. 431–432.

18 Ioan Scurtu: *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu*. București 2010. 108.

19 Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarországi politikája II. 1974–1989*. Csíkszereda 2017. 32.

A rendszer második, neosztálinista szakaszának kezdetét Ceaușescu 1971-es kínai és észak-koreai látogatása jelenti, mely jelentősen befolyásolta a vezető politikai-ideológiai szemléletét. Az 1971 júliusában elhangzott és a „júliusi tézisek”²⁰ néven ismertté vált beszédében Ceaușescu a párttagok marxista nevelésének feljavításáról beszélt. A tézisek értelmében a pártnak szigorúbban kellett beavatkoznia a politikai és kulturális életbe, átvéve minden terület felett az irányítást és az ellenőrzést. A tézisek első pontja kimondta, hogy „a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésében egyre erősebb alapokra kell helyezni a román, magyar, német, szerb és más nemzetiségű dolgozók egységét és testvériségét, akik közös érdektől és vágyaktól fűtve hoznak létre szellemi és anyagi értékeket, és közösen harcolnak közös hazájuk, a Románia Szocialista Köztársaság felvirágoztatásáért”.²¹ A tézisek a kulturális életet és a művészeti alkotásokat is a párt politikájának kívánták alárendelni, melynek terjesztésében a sajtónak is kiemelkedő szerepet szántak.

A júliusi tézisek megjelenésével vette kezdetét Romániában kínai mintára a „kis kulturális forradalom”. Ceaușescut az ázsiai kommunista országok meglátogatásakor lenyűgözte az ott tapasztalt személyi kultusz, és az ott látottak mintájára építette ki tekintélyuralmi rendszerét. 1974-ben a személyére szabott államfői tisztség betöltését követően a hivatalos fotókon jogarral a kezében ábrázolták. A Ceaușescu házaspárról tömérdek vers, könyv, portré készült, és számtalan rendezvényen dicsőítették a vezért (conducător), a „Kárpátok géniuszát”. A személyi kultusz sérthetlenségét és a diktatúra működését a román állambiztonsági szolgálat, a Securitate biztosította.

Az erőltetett és átgondolatlan iparosítás az 1980-as évekre az országot súlyos gazdasági és politikai válságba sodorta. A hatalmas külföldi hiteleket nem a válság leküzdésére, hanem a nemzetközi piacon amúgy is versenyképtelen román nehézipar fejlesztésére fordították, ami csak tovább súlyosbította az ország gazdasági helyzetét. Ceaușescu az államadósság csökkentése érdekében az ország adósságainak gyors visszafizetését szorgalmazta, amely intézkedés még inkább súlyosbította az ország gazdasági helyzetét és a lakosság elszegényedését. Romániában az 1980-as években a legalapvetőbb élelmiszerek is hiánycikknek számítottak, így például a lakosság kenyeret, olajat és cukrot csak jegy alapján vásárolhatott, ezeket is csak többórás sorban állás után. Közvetlenül a rendszerváltás előtt Bukarestben a hatóságok döntése értelmében szalámit csak a fővárosi lakcímmel rendelkező személyek vásárolhattak. 1982-től a rendszer 1989-ben bekövetkezett bukásáig a lakosság villamos- és hőenergia-ellátását is korlátozták. Ezek az intézkedések a lakosság fogyasztási szükségleteinek rovására történtek, fokozva ezzel a társadalmi elégedetlenséget és felháborodást, amelyek felszínre törését a rendszer 1989 decemberében már nem tudta visszafojtani.²²

20 A dokumentum címe „Javaslatok a politikai-ideológiai, a párttagok, minden dolgozó ember marxista-leninista nevelésére irányuló tevékenység javítására” volt.

21 Nicolae Ceaușescu: *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*. București 1971. 9. Magyar nyelven lásd *Vörös Zászló*. 1971/159.

22 *Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Raportul Tismăneanu). București 2006. 441–445.

6.1.4. Erdély a rendszerváltás alatt és után

Romániában a rendszerváltás, eltérően a többi kommunista blokkhoz tartozó országokban lezajló békés folyamatoktól, igen véresen és erőszakosan zajlott le. Az 1989. december 15-én Temesváron elkezdődő utcai megmozdulások az ország minden nagyobb városaira kiterjedtek, és a rendszerellenes utcai mozgalmak következtében a szovjet típusú diktatúra megbukott. A Ceaușescu házaspárt letartóztatásuk után egy rögtönítélő katonai bíróság több vádpontban is bűnösnek találta és golyó általi halálra ítélte.

Az ország irányítását a december 22-én megalakult Nemzeti Megmentési Front Tanácsa (Consiliul Frontului Salvării Naționale) vette át, ami az egykori kommunista pártfunkcionárius Ion Iliescu vezetése alatt állt. Az NMF Tanácsa közleményben feloszlatta az addig regnáló hatalom struktúráit, leváltotta a kormányt, és a Tanács átvette a teljes államhatalmat.²³ Az 1989. évi 8. törvényrendelet megteremtí a pártok szabad alapításának a jogát, melynek értelmében újjáalakítottak néhány történelmi román pártot, ugyanakkor új pártok is létrejöttek, mint például a Demokrata Párt, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség vagy a Romániai Német Demokrata Fórum.

Az első szabad választásokat megelőzően 1990. február 10-re Erdély több településén az RMDSZ néma, gyertyás tüntetést szervezett azzal a céllal, hogy a magyar közösség kéréseire felhívja a közvélemény figyelmét. A legnagyobb megmozdulásra Marosvásárhelyen került sor, ahol százezer résztvevő vonult az utcára. A rosszul kezelt konfliktus és a magyarelleness Vatra Românească nevű szervezet kampányának következtében az etnikai feszültségek Marosvásárhelyen erőszakhoz vezettek. A marosvásárhelyi magyarság március 15-én hosszú évtizedek után először emlékezett meg az 1848. évi magyar forradalomról. Az azt követő napon román tüntetők levertek egy patika kétnyelvű feliratát, majd a Vatra Românească aktivistái a románok közt olyan információkat terjesztettek, miszerint a magyarok románokat bántalmaztak. Március 19-re a Vatra Românească magyarelleness tüntetést szervezett a város központjába, ahová főként a környékről összetoborzott román falvak lakosságát buszoztatta be. A tömeg megtámadta az RMDSZ székházát is, azonban a rendőrség nem avatkozott be a bennrekedt személyek megvédésére.²⁴

Március 20-án a magyar lakosság tüntetésre gyűlt össze a város központjába, ahol követelték, hogy Kincses Elődöt helyezték vissza a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsában betöltött alelnöki tisztségébe, és vizsgálják ki a március 19-én történt eseményeket, melynek következtében több marosvásárhelyi magyar megsérült, köztük Sütő András író is. Délutánra ismét a városba érkezett a környékből összetoborzott román tömeg, és a rendőrségi kordont hamar áttörve nekirontottak a magyar tüntetőknek. A katonaság által a helyszínre vezérelt tankok nem a rend helyreállításán fáradoztak, hanem inkább csak megfigyelőként szemléltek a történeteket. A hatóságok rendkívüli állapotot hirdettek ki, és a városban a viszonylagos nyugalom március 21-re virradóra állt helyre. A történetek kivizsgálását lezáró jelentés konkrét felelősöket a marosvásárhelyi események kapcsán nem nevezett meg.

A választások előtt a hatalom megosztásának kérdésében feszültség volt a poszt-kommunista NMF és a rendszer teljes felszámolását követelő ellenzék között, melynek egyik oka az volt, hogy az NMF igyekezett a teljes hatalmat kisajátítani. Az 1990. május 20-án tartott választásokon végül az NMF abszolút többsége győzött (67%), és az államfő az NMF jelöltje, Ion Iliescu lett (85%). A választásokon a második helyen a Romániai Magyar Demokrata Szövetség került (7,2%). Az 1992-es választásokat a Ion Iliescut támogató Demokratikus Nemzeti Megmentési Front nyerte.

Romániában az első két szabad választást követően csak a politikai rendszer vált plurálisra, egy politikai elitváltás történt, azonban igazi rendszerváltás nem volt. A román politika központi alakja több mint egy évtizeden keresztül az a Ion Iliescu maradt, aki az 1950-es évektől a kommunista párt tagjaként a Ceaușescu-rendszer szövetségese volt. 1996-ban a parlamenti és önkormányzati választásokat a Romániai Demokratikus Konvenció (CDR) nyerte, államfőjelöltje pedig, Emil Constantinescu 7 millió szavazattal lett Románia köztársasági elnöke. Hogy 1996-ban nem történt valós szemléletváltás, bizonyítja az is, hogy 2000-ben Iliescut harmadszor is megválasztották államfővé, igaz, akkor a „kisebbségi rosszként” Corneliu Vadim Tudor, a Nagy-Románia Párt államfőjelöltjével szemben. Románia a rendszerváltást követően a többi közép-európai országhoz viszonyítva gazdasági-társadalmi vonatkozásban és a demokratizálódás folyamatában egyaránt lemaradt, viszont jelenleg is zajlik az elsősorban gazdasági jellegű felzárkózás.

6.2. Közjogi berendezkedés

6.2.1. Erdély közjogi integrálása és a két világháború közötti demokratikus berendezkedés (1918–1937)

(a) Áttekintés

A Romániával való uniót kimondó nyilatkozatot a gyulafehérvári román nemzetgyűlés 1918. december 1-jén fogadta el. A román jogi szakirodalom álláspontja szerint a gyulafehérvári határozatok a wilsoni elvek mentén a román nép önrendelkezési jogában gyökereznek, majd az önrendelkezési jog következtében ettől az időponttól vált Erdély, Partium és a Bánság egy része a Román Királyság részévé. Az elfogadott határozatok az új román állam szervezésére alapelveként proklamálták a teljes nemzeti szabadságot minden együtt lakó nép számára.

1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.

2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára.

²³ Eleodor Focșeneanu: *Istoria constituțională a României 1859–1991* (ed a 2-a). București 1998. 139.

²⁴ Bárdi Nándor–Pál Judit (szerk.): *Székelyszékelyföld története III. Székelyudvarhely 2016. 794–795.*

3. Tiszta demokratikus uralom föltétlen megvalósítása a közélet minden téren. Általános, közvetlen, egyenlő, titkos, községenkénti, aránylagos választói jog mindkét nemű huszonegy évet betöltött személy számára, a községi, megyei és törvényhozási képviselő-választásánál.

4. Korlátlan sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadság; minden emberi gondolat szabad terjesztése. (Részlet a gyulafehérvári határozatokból. Magyarul közölte: Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár 1944.)

A Román Nemzeti Tanács tagjai már a nemzetgyűlést megelőzően, 1918. november 9-én bejelentették igényüket 26 erdélyi és magyarországi vármegyére, amely tulajdonképpen az 1916-os bukaresti titkos szerződésben lefektetett román területi követeléseknek felelt meg.²⁵ A gyulafehérvári román nemzetgyűlésen megalakult Nemzeti Nagy Tanács 1918. december 2-án egy 15 tagú végrehajtó testületet, Kormányzótanácsot hoz létre, melynek elsődleges célja a nemzetgyűlésen hozott határozatok végrehajtása, a 26 vármegye román polgári közigazgatásának a megszervezése és a tulajdonképpeni hatalomváltás levezénylése. A Kormányzótanács (teljes megnevezése románul: Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor românești din Ungaria) 1918 decemberétől 1920. április 4-ig Erdély ideiglenes kormányzati feladatait látta el. A tanács elnöke Iuliu Maniu volt.

A gyulafehérvári határozatokban foglalt területekre vonatkozóan Ferdinánd román király egy törvényerejű rendeletben mondta ki, hogy ezek a területek örökre a Román Királysággal egyesültek.²⁶ A rendelet szövege nem tartalmazta a gyulafehérvári határozatok szövegét, csakis a határozatban felsorolt területek egyesülésére vonatkozó részt. A törvényerejű rendeletet a román törvényhozás alsóháza 1919. december 29-én ratifikálta és becikkelyezte.²⁷

Egy másik törvényerejű rendelet ideiglenesen a Kormányzótanácsot bízta meg a gyulafehérvári határozatban felsorolt területek közszolgáltatásainak vezetésével. A külügy, a hadsereg, a vasutak, a postahivatalok, a távirati irodák, a telefonszolgáltatás, a vámügyek, az állami kölcsönökre vonatkozó ügyletek, az állambiztonságügyi hivatalok a bukaresti román kormány hatáskörében maradtak. Ugyanakkor a törvényerejű rendelet értelmében a Kormányzótanács feladata volt két reformtervezet előkészítése is, amely az általános választójog bevezetését és az agrárkérdést volt hivatott rendezni. A Román Királysághoz csatolt területeket a bukaresti kormányban tárca nélküli miniszterek képviselték.²⁸

25 Románia 1916. augusztus 17-én a bukaresti titkos szerződés megkötésével csatlakozott az antant-hoz, kötelezve magát, hogy augusztus 28-ig belép a háborúba. A szerződés értelmében a szövetségesek a hadba lépésért cserébe Romániának ígérték részben Bukovinát, a Bánságot, a történeti Erdélyt és a tőle nyugatabbra fekvő területeket a Tisza vonaláig.

26 Az 1918. december 11-i 3631. sz. törvényerejű rendelet. Kihirdetve a *Monitorul Oficial* (Románia Hivatalos Közlönye) 1918. december 13-i számában.

27 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1944. 16–18.

28 Az 1918. december 11-i 3632. sz. törvényerejű rendelet. Kihirdetve a *Monitorul Oficial* (Románia Hivatalos Közlönye) 1918. december 13-i számában.

A Kormányzótanács 1919. január 14-én közzétett rendelete kimondta, hogy az 1918. október 18. előtt hozott törvények, rendeletek és szabályzatok, amennyiben a rendeletben foglaltakkal nem ellenkeznek, a közrend és a jogfolytonosság megtartásának érdekében ideiglenesen hatályban maradnak. A rendelet továbbá kimondta, hogy a közigazgatás hivatalos nyelve a román nyelv, míg a többi nemzetiségre vonatkozóan a nyelvhasználat kapcsán érvényben marad az 1868. évi nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott XLIV. törvénycikk, annyi módosítással, hogy ahol a törvénycikk a magyar nyelv használatát írja elő, ott ehelyett a román nyelv értendő. A községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák tanítási nyelvét az iskolafenntartók, míg az állami iskolákban és felsőoktatási intézményekben a tanítás nyelvét az adott település vagy régióban élő többségi lakosság határozhatta meg.²⁹

(b) Az 1923-as „új” alkotmány

A Romániához csatolt területek közjogi integrálást kívánta szolgálni az 1923-ban elfogadott alkotmány, amely csak formálisan új, mert gyakorlatilag az 1866. évi alkotmány átdolgozott változata. A törvényhozó azért vetette el az alkotmánymódosítás eszközét, mert meglátása szerint az 1866-os alkotmány csak az Ókirályságban élők akaratát jelképezte, amit nem lehetett csak egyszerűen kiterjeszteni a kiegészült ország teljes lakosságára. Ugyanakkor a lakosságszámban is megnövekedett országban számos nemzeti kisebbség és más vallásúak is megjelentek.³⁰

Az 1923. évi alkotmány a többségben lévő liberálisok alkotmánya. Az alkotmányjavaslattal kapcsolatosan nem csak a nemzeti kisebbségek politikai pártjai fejezték ki elégedetlenségüket, hanem a javaslat elfogadása ellen léptek fel az erdélyi és besszarábiai románság képviselői is. A nemzeti párt és a parasztpárt sem ismerte el a törvényhozó testület nemzetképviseleti és alkotmányozói jogát. A két ellenzéki politikai párt ezért nem volt hajlandó tovább részt venni az alkotmánytervezet vitájában sem.

Az alkotmány proklamálta az állampolgári jogegyenlőséget, hangsúlyozva azonban az ország oszthatatlan jellegén túl annak egységes és nemzetállami jellegét. Az állam e két jellemzője az 1866-os alkotmányban még nem szerepelt. Az egységes állami jelleg az erős központi ellenőrzést szolgálja és az ország federalizálását zárja ki, míg a nemzetállami jelleg azt fejezi ki, hogy sikerült a románság által is lakott területeket egyesíteni.³¹ Az alkotmány egyetlen hivatalos nyelvként a román nyelvet jelölte meg, és nem tett említést a nemzeti kisebbségek létéről, egyedül csak a vallási kisebbségeket ismerte el.

Államszervezeti szempontból Románia továbbra is alkotmányos monarchia maradt. Az ország miniszterei Minisztertanácsot alkotnak, melynek vezetője a király által kormányalakításra felkért személy.

Az alkotmány egy igencsak ellentmondásos paragrafusban kívánta a korlátlan lelkiismeret-szabadságot hangsúlyozni. A 22. §. az állam összes vallásfelekezetének

29 *Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria*. 1919. január 14/27.

30 Eleodor Pocșeanu: *Istoria constituțională a României 1859–1991* (ed. a 2-a). București 1998. 56–57.

31 Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007. 104.

egyenlő szabadságot és védelmet biztosított, kimondván azonban, hogy az ortodox keresztény egyház és a görögkatolikus egyház román egyházak, továbbá azt is hangsúlyozta, hogy a román ortodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén az uralkodó egyház a román államban, és a görögkatolikus egyháznak is elsőbbsége van a többi felekezet előtt.

Az új alkotmány a régi alapelveiből átvette a monarchikus államformát és a nemzetszuverenitás elvét, továbbá más intézkedéseket: 52 szakaszt sértetlenül, 27 szakaszon pedig lényegtelen változtatásokat eszközölve. Az újítások közé tartozik a nők egyenjogúsítása, az idegenek honosítása, az általa államosítása, a sajtóvétségek feletti ítélkezés, a szenátus összetétele, a törvényhozási tanács, a miniszterek felelőssége és az alkotmányellenes miniszteri rendeletek által okozott károknak az állam által történő megtérítése, a Semmitószék illetékessége a törvények alkotmányosságának felülvizsgálására, a közigazgatási bíráskodás létesítése, a nemzetvédelmi tanács, hivatalos nyelv, ostromállapot és az alkotmánymódosítással kapcsolatban előírt formák. Új rendelkezés továbbá az agrártörvények alkotmányjogi jelleggel való felruházása, a Transylvánián kívüli tartományok erdőinek kisajátítása és a zsidók honosítására vonatkozó dekretumok megerősítése. (Mikó Imre írásában az 1938-as új alkotmány vívmányait elemzi, azonban írásában röviden ismerteti az 1866-os és 1923-as alkotmányok szerkezetét és tartalmát is. A tanulmányból kiemelt részlet az 1923-as alkotmányra vonatkozik. Mikó Imre: *Románia új alkotmánya*. Hitei 1938/1., 49–57.)

(c) Az országgyűlés és a törvényhozási tanács

Az 1923-as alkotmány rendelkezései szerint a törvényhozó hatalmat a király és az országgyűlés együttesen gyakorolták. Az országgyűlés két házra, a szenátusra és a képviselőházra oszlott. A törvényhozáshoz a törvényhozó hatalom mindhárom ágának a beleegyezésére szükség volt, és egyetlen törvényt sem lehetett a királyi elé szentesítésre terjeszteni, mielőtt azt a két ház szabadon meg nem tárgyalta és többségük el nem fogadta. Ugyanígy a törvényhozó hatalom mindhárom ágát megillette a törvénykezdeményezés joga is.

Az országgyűlésben a határozathozatal főszabályként a szavazatok abszolút többségével történt, ez alól kivételt képeztek azok az esetek, amikor az alkotmány, a törvények vagy a házszabályok a szavazatok nagyobb többségét kívánták meg. Amennyiben a javaslat kapcsán szavazategyenlőség alakult ki, a tárgyalta javaslatot elutasítottnak tekintették. A szavazás felállással és ülve maradással, élőszóval vagy titkos szavazással történt. Mindkét ház külön tanácskozott és hozott határozatot, kivéve az alkotmányban külön említett eseteket, mint például trónüresedés vagy alkotmánymódosítás esetén, amikor a házak együttes ülésre gyűltek össze. Mindkét törvényhozó testület tagjainak mandátuma négy évre szólt. A képviselőház tagjait a nagykorú román állampolgárok általános, egyenlő, közvetlen, kötelező és titkos, a kisebbségi képviselő elvén alapuló szavazással választották, míg a szenátus választott tagokból és hivatalból jogosult szenátorokból állt. Habár az alkotmány előírta az általános és egyenlő választójogot, a

nők politikai jogainak gyakorlására vonatkozóan úgy rendelkezett, hogy azokat külön, kétharmad többséggel megszavazandó törvények fogják megállapítani.³² A szenátorok megválasztásában csak a negyven évet betöltött román állampolgárok vehettek részt. A szenátusnak hivatalból jogosult tagjai voltak: a 18. életévét betöltött trónörökös, az ország metropolitái, a román ortodox és a görögkatolikus egyházak megyéspüspökei, az állam által elismert vallásfelekezetek vezetői, felekezetenként egy-egy személy, ha 200 000 lélekszámnál több hívőt képviselnek és a román akadémia elnöke.

Az alkotmány újításai közé tartozik a törvényhozási tanács jogintézményének létrehozása azzal a feladattal, hogy a törvények megalkotásánál és egyeztetésénél a tanács a különböző tervezeteket ajánlással és útmutatással lássa el, majd a törvények alkalmazására vonatkozó szabályzatok elkészítésében is segédkezzen. Szintén a tanács hatáskörébe tartozott a Románia által megszerzett területek közjogi és magánjogi integrálási folyamatának a felügyelete. Habár a tanács létrehozásáról az 1923-as alkotmány rendelkezett, ennek megszervezésre csak 1926-ban került sor.³³ A törvényhozási tanács meghallgatása minden törvényjavaslat esetében kötelező volt, kivéve azokat, amelyek a költségvetési hitelekre vonatkoztak. Ha a törvényben megállapított határidőn belül a tanács nem fogalmazott meg véleményt a törvénytervezet kapcsán, az országgyűlés megkezdte a javaslatok vitáját és jóváhagyását.

Az alkotmány rendelkezéseinek értelmében a két ház által megszavazott törvények kihirdetéséről az igazságügyi minisztérium gondoskodott. A kihirdetett törvények és rendeletek táráat az igazságügyi minisztérium minden évben köteles volt közzétenni.

(d) A király és a kormány (Minisztertanács)

A végrehajtó hatalom a királyt illette meg, illetve a király nevében az alkotmány által meghatározott módon a végrehajtói hatalmat a kormány gyakorolta. A miniszterek együttesen alkották a minisztertanácsot, akinek elnöke a király által kormányalakításra felkért személy volt. Amennyiben a miniszterek nem voltak tagjai az országgyűlésnek, szavazati jog gyakorlása nélkül részt vehettek a törvénytervezetek megvitatásán. A minisztériumok munkáját a törvény által létesített államtitkárságok segítették, akik szintén részt vehettek a törvényhozó testületek tárgyalásain. A minisztereket a király nevezi ki és menti fel, ők pedig felelősséggel tartoznak. A király által hozott politikai döntések csak akkor váltak hatályossá, ha azt valamelyik minisztere ellenjegyezte, aki ezáltal felelősséget is vállalt.

Az alkotmány kimondta, hogy a királynak nincs más hatalma, mint amit neki az alkotmány ad. A király a betöltött 18. életével vált nagykorúvá, kiskorúsága idején pedig a királyi hatalmat és a kiskorú feletti gyámságot egy háromtagú régenstanács gyakorolta. A régenstanácsot a király az országgyűlés beleegyezésével nevezte ki.

Az alkotmány értelmében a következő jogai és kötelezettségei voltak: szentesítette és kihirdette a törvényeket, politikai ügyekben közkegyelmet gyakorolt, elengedhette vagy csökkenthette a bűncselekmények kapcsán a büntetéseket, kivéve a mi-

32 Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc*. Iași 1992. 294.

33 Cristinel Murzea: *Evoluția statului și dreptului românesc*. București 2015. 233–234.

A bíróságok szervezetére vonatkozó eltérő szabályozások egyesítése az 1924. június 25-i bíróságok szervezetéről szóló törvény elfogadása révén valósult meg. A hivatkozott törvény az alábbi sorokban bemutatott bíróságokat különböztette meg.³⁹

A városi, falusi vagy vegyes bíróságok nem rendelkeztek általános hatáskörrel, hanem elsőfokon jártak el a jogszabályban előírt polgári, kereskedelmi és büntető ügyekben. A bíróság keretén belül egy bíró és egy vagy több segédbíró [ajutor de judecător] tevékenykedett, a tárgyalások kizárólag a bíróság székhelyén zajlottak. Tehát, az előző szabályozással ellentétben, a bírácoknak nem kellett „ambulanciát” [ambulantă] végezniük, azaz nem kellett kiszállniuk a bíróság körzetében található falvakba. A bíróságok által hozott elsőfokú határozatok ellen benyújtott fellebbezéseket a törvényszékek bírálták el. A bíróságok mellett egy vagy több telekkönyvi igazgató [director de carte funciară] tevékenykedett. A nők csak kivételes esetben lehettek bírók, és kizárólag a kiskorúak bíróságain [instanțe pentru minori] belül tevékenykedhettek. Bizonyos eljárási cselekmények végzése, illetve az igazságszolgáltatás által elrendelt körözések végrehajtása érdekében létrehozták a Végrehajtók Testületét [Corpul Portareilor], amelyet egy fővégrehajtó [portărel șef] vezetett, és amely a bíróságok, illetve törvényszékek mellett működött.

Minden megyeszékhelyen működött egy törvényszék [tribunal] egy vagy több kollégiummal [secție]. A törvényszékek elsőfokú és fellebbezési bíróságként jártak el. A törvényszékek által hozott elsőfokú határozatok ellen benyújtott fellebbezést az ítéletáblák bírálták el. A törvényszék, rövid ideig, bizonyos ügyekben egyesbíróként járt el. Két bíróból álló tanács járt el a büntető, a közigazgatási, a csőd- és felszámolási ügyek esetén, illetve a bíróság által hozott elsőfokú határozatok ellen benyújtott fellebbezések elbírálása során. Véleménykülönbség esetén a két bíróból álló tanácsot egy harmadik bírával egészítették ki és a döntést szavazattöbbséggel hozták meg. Minden kollégiumon belül egy elnök, legkevesebb két bíró, egy vagy két helyettes [supleant], egy vagy több bírósági jegyző [grefier] és segédjegyző [ajutor de grefier] tevékenykedett. Emellett minden törvényszéken belül megfelelő számú vizsgálóbíró [judecător de instrucție], fizetésektelenségi bíró [judecător sindic] és gyámügyi bíró [judecător de tutelă] tevékenykedett. Az ügy érdemében eljáró bíróságok esetén a bíróságok szervezetéről szóló törvény nem tette lehetővé a bírák és tanácsosok szakosodását, és kötelezte őket arra, hogy minden évben más kollégiumon belül teljesítsék tevékenységüket. Minden törvényszék mellett működött egy ügyészség, amelyet a főügyész [prim-procuror vagy procuror șef] vezetett, és amelyen belül egy adott számú ügyész, helyettesek [substituiți], ügyészségi titkárok [secretari de parchet] tevékenykedtek. Az Ügyészség intézménye [Ministerul Public] az Igazságügyi Minisztériumnak volt alárendelve.

Minden megyében működött egy esküdtbíróság [curte cu jurați], amely egy ítéletáblai tanácsosból, két ülnökből [asesor] – akik törvényszéki bírák voltak – és 12 esküdtből [jurați asesori] állt. Az 1923-as alkotmány 105. §-a értelmében „a jelen alkotmányban foglalt kivételekkel az esküdtszék jár el minden büntett, illetve a politikai és sajtóvétségek tekintetében”. Az alkotmány 26. §-a írta elő azokat a sajtóvét-

ségeket, amelyek tekintetében kivételesen az esküdtbíróság helyett a törvényszék járt el: a király, a trónörökös herceg, a dinasztia és a királyi család tagjai ellen elkövetett vétségek, az emberölésre és zendülésre irányuló közvetlen buzdítás, amennyiben a vétséget nem hajtották végre, az egyén vagy a köztisztviselő rágalmazása, szidalmazása vagy azok becsületének megsértése.⁴⁰

A tizenkét ítéletábla [curte de apel] (Brassó, Bukarest, Csernyivci, Chișinău, Kolozsvár, Konstanca, Craiova, Galați, Jászvásár, Nagyvárad, Temesvár és Marosvásárhely) a fellebbezéseket vagy felfolyamódásokat bírálták el és egy vagy több kollégiummal rendelkezett. Az ítéletábla minden kollégiuma egy elnökből és öt tanácsosból [consilier] állt. Három tanácsosból álló tanácsban járt el az egyesbíró által hozott elsőfokú határozatok ellen, illetve a büntetőügyekben hozott ítéletek ellen benyújtott fellebbezések elbírálása során, és a döntés meghozatalához két tanácsos többségi szavazata volt szükséges. A többi esetben az ítéletábla öt tanácsosból álló tanácsban járt el és a döntés meghozatalához három tanácsos többségi szavazata volt szükséges. Minden kollégium mellett tevékenykedett egy bírósági jegyző és egy vagy több segédjegyző. Az ítéletábla mellett működő ügyészséget egy főügyész [procuror general] vezette, és két ügyész tevékenykedett minden ítéletáblai kollégium mellett.

Az Ítélt- és Semmítőszék [Curte de Casație și Justiție] általános hatáskörrel rendelkezett a felfolyamódások elbírálása tekintetében és polgári, büntető, kereskedelmi, illetve közigazgatási ügyekben járt el. Három kollégiumból állt: I. Polgári Kollégium, II. Büntető Kollégium, III. Kereskedelmi-Közigazgatási-Munkaügyi Kollégium. Az Ítélt- és Semmítőszéket egy elnök [prim-președinte] vezette, minden kollégiumnak volt egy saját elnöke [președinte de secție], és összesen negyvenkét tanácsosból állt, amelyek száma 1937-ig ötvenegy tanácsosra emelkedett. Az ügy érdemében eljáró bíróságokkal ellentétben az Ítélt- és Semmítőszéken a szakosodás elve érvényesült, tehát a tanácsos mindig ugyanazon a kollégiumon belül dolgozott. Az Ítélt- és Semmítőszék egyesült kollégiumai [secții unite] bírálták el a törvények alkotmányosságára vonatkozó kérdéseket. A politikai és a jogszabályban foglalt különleges ügyek, illetve a miniszterekre vagy főméltóságokra vonatkozó vádak esetén mint Legfelsőbb Ítélt- és Semmítőszék [Înalta Curte de Casație și Justiție] egyesült kollégiumokban járt el. Az Ítélt- és Semmítőszék mellett egy főügyész [procuror general] és minden kollégium mellett öt ügyész tevékenykedett.

Az 1937. január 1-jén hatályba lépő Be. a következő bíróságokat különböztette meg: a kihágások és vétségek tekintetében első és utolsó fokon [primă și ultimă instanță], illetve bizonyos esetekben fellebbezési bíróságként eljáró bíróságokat; bizonyos vétségek tekintetében elsőfokon és a bíróságok határozatai ellen fellebbezési bíróságként eljáró javító törvényszékeket [tribunale corecționale]; a főszabályként fellebbezési és felfolyamodási bíróságként, illetve kivételes esetben elsőfokon eljáró ítéletáblákat; a büntetteket és a sajtó, illetve politikai vétségeket elbíráló esküdtbíróságokat; a felfolyamódásokat és a jogegyesítési felfolyamódásokat [recurs în interesul legii] elbíráló Semmítőszéket [Curtea de Casație].

39 Részletekért ld. Paul Gogeanu: *Istoria dreptului românesc*. București 1986. 184, Gheorghe Bonciu: *Istoria dreptului românesc*. București 2009. 332–333; Ovid Sachelarie. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 301–307.

40 Liviu P. Marcu: *Istoria dreptului românesc*. București 1997. 248.

1937. május 20-án lépett hatályba a Katonai Bíraskodás Törvénykönyve [Codul Justiției Militare], amely a katonai bíróságok szervezetét és működését szabályozta béke és háború idejére egyaránt. Az elemzett jogszabály a következő katonai bíróságokat különböztette meg: bírói tanácsok [consilii de judecată], katonai törvényszékek, Katonai Ítéld- és Semmítőszék [Curtea Militară de Casare și Justiție] béke és mozgósítás idejére, illetve katonai szolgabíró/járásfőnök [prețor militar], Hadbírószék [Curtea Marțială], Katonai Ítéld- és Semmítőszék [Curtea Militară de Casare și Justiție] háború idejére. Az említett törvénykönyv rendelkezései nemcsak az aktív katonákra vonatkoztak, hanem a törvénykönyvből és a Btk.-ban foglalt katonai bűncselekményeket elkövető civilekre is, ugyanis a kivételes állapot ideje alatt katonai bűncselekményként kezeltek számos civilek által elkövetett, természeténél fogva nem katonai bűncselekményt. Megszervezték a Katonai Ügyészséget [Parchetul Militar], amely a Hadügyminisztérium [Ministerul de Război] vezetése alatt működött.

(g) Az 1926. évi választási törvény

1926 márciusában a román országgyűlés új választási törvényt fogadott el, amely egységesítette az első világháború után Romániához csatolt területek különböző választási rendszereit. Az új törvény bevezetéséig Erdélyben az 1919. évi 3621. sz. törvényrendelet, illetve az ezt módosító 1919. évi 3593. sz. és 1919. évi 3900. sz. törvényrendeletek voltak hatályban.

Az 1926. évi képviselőházi és szenátusi választási törvény csökkentette a választási rendszer arányosságát és állandó többséget kívánt biztosítani a mindenkori győztes pártnak, így stabilizálva a kormányzást.⁴¹ A képviselőházi tagok megválasztására vonatkozóan a törvény előírta, hogy minden megye egy választási körzetet alkot, és az így kialakított körzetekben a választók összesen 387 képviselőt választhatnak. A törvény célja az volt, hogy az országosan 40% támogatottságot elért párt prémiumként megkapja a megszerezhető mandátumok felét, a másik felén pedig arányosan osztozkodott a megyénként abszolút többséget vagy az országosan minimum 2%-ot elért pártokkal. Az újonnan bevezetett választási rendszer hátrányosan érintette a kisebbségek politikai képviseletét a román törvényhozásban.⁴² Amennyiben nincs többségi párt, a választáson részt vett politikai pártok a mandátumokon százalékos arányában osztoztak.⁴³

A szenátorok kapcsán érvényben maradtak az 1923-as alkotmány rendelkezései, miszerint vannak választható és jog szerinti szenátorok. A választható szenátorokat, szám szerint 113 szenátort, a 40 évet betöltött állampolgárok választhatták, általános, titkos, egyenlő és közvetlen szavazással, így a választási törvény tulajdonképpen megismételte az 1923. évi alkotmány passzusait.

(h) Nemzeti kisebbségek jogállása és képviselete

A két világháború közötti Romániában élő kisebbségeknek a gyulafehérvári határozatok és a párizsi kisebbségi szerződés széles körű jogokat biztosított, azonban ezen rendelkezések többsége a gyakorlatban nem érvényesültek. Az említett rendelkezések figyelmen kívül hagyása érzékelhető úgy az 1923. évi, mint az 1938. évi alkotmányban, melyek csak általános polgári jogokat biztosítottak, mellőzve a nemzeti kisebbségek speciális kollektív jogait.⁴⁴

Bár a román törvényhozás a kisebbségi szerződést becikkelyezte, semmit nem tett az abban foglalt intézkedések végrehajtása érdekében. A két világháború közötti román jogi szakirodalom igencsak vitatható álláspontja szerint a kisebbségi szerződés elfogadása nem feltételezi Románia ama kötelezettségét, hogy alkotmányát a kisebbségi szerződéshez igazítsa, mert ezzel tulajdonképpen az állam szuverenitása sérülne.⁴⁵

Az 1923-as alkotmány csak általános állampolgári jogokat fogalmazott meg, mint például a jogegyenlőségének az elvét, azonban nem ismerte a nemzeti kisebbség és kisebbségi jogok fogalmát.⁴⁶ Az alkotmány 8. §-nak értelmében minden román faji, nyelvi vagy vallási különbségre való tekintet nélkül egyenlő volt a törvény előtt, azonban a 22. §. az ortodox és görögkatolikus egyházat román egyházaknak, a román ortodox egyházat pedig uralkodó egyháznak nevezte. Az alkotmány ezzel az ellentmondásos paragrafussal kívánta a korlátlan lelkiismeret-szabadságot hangsúlyozni.

Az alább említett Szerződések különös rendelkezéseinek fenntartásával, Románia román állampolgároknak ismeri el jogérvényesen és mindennemű alakítás nélkül mindazokat a személyeket, akik a jelen Szerződés életbelépésének idejében Románia részét alkotó bármely területen, ideértve az Ausztriával és a Magyarországgal kötött békeszerződések által Romániához csatolt, valamint esetleg a jövőben hozzá csatolandó területeket, állandóan laknak, kivéve, ha az illető személyt ebben az időpontban más, mint az osztrák vagy magyar állampolgárság illet meg. (Kisebbségi szerződés 3. cikk)

Románia román állampolgároknak ismeri el jogérvényesen és mindennemű alakítás nélkül mindazokat az osztrák vagy magyar állampolgárságú személyeket, akik az Ausztriával és a Magyarországgal kötött békeszerződések által Romániához csatolt vagy esetleg a jövőben hozzácsatolandó területeken születettek állandóan ott lakó szülőktől, még abban az esetben is, ha ők maguk a jelen szerződés életbelépésének idejében nem laknak is ott állandóan. (Kisebbségi szerződés 4. cikk)

⁴⁴ Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940*. In Diószegi László, R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest 1990. 20.

⁴⁵ Részletekről lásd Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1944. 51.

⁴⁶ Amint arra Nagy Lajos a már többször hivatkozott *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában* c. művében felhívta a figyelmet, az 1923-as alkotmány átvéve az 1866-os alkotmány szóhasználatát, a „román” szó általában a román állampolgárság megjelölésére szolgált. Az 1923-as alkotmány azonban következtetlenségül használta a „román” megnevezést, mert az alkotmány szövegében több alkalommal is említésre került a „román állampolgárság” és a „román és honosított román” kifejezés.

⁴¹ Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007. 105.

⁴² Bővebben lásd Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1944. 170–174.

⁴³ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig*. Budapest 1941. 58.

A 1924. évi román állampolgársági törvény, figyelmen kívül hagyva a kisebbségi szerződésben becikkelyezett és elfogadott elveket, nem az állandó lakhelyet és születést, hanem az illetőséget állapította meg a román állampolgárság feltételéül. A törvény 56. cikkelye szerint román állampolgárok Bukovina, Erdély, Bánság, Körösvidék, Szatmár és Máramaros azon lakói, akik 1918. december 1-jén valamelyik terület községében illetőséggel rendelkeztek és nem választottak más állampolgárságot. A községi illetőség feltétele a négy éven át folytatólagosan ugyanabban a községben lakás és ez idő alatt a községi terheknek a viselése. Az állandó lakhellyel szemben az illetőség bizonyítása sokkal nehezebb volt.⁴⁷ Ezzel a törvényi rendelkezéssel mintegy 200–250 ezer magyar nemzetiségű, Romániában élő személy maradt ki az állampolgársági névjegyzékből. Az állampolgársági törvény rendelkezései határozottan a kisebbségek ellen irányultak. Ez abból is kitűnik, hogy a *fajilag románok* számára a törvény az állampolgárság megszerzésére egy kivételes eljárást írt elő. Ez a kivételes eljárás abban állt, hogy a törvényben felsorolt jogfosztó intézkedések végett állampolgárságot nem nyert fajilag román személyek különösebb nehézségek nélkül állampolgárságot szerezzenek. Többek között a kisebbségeket diszkrimináló állampolgársági törvény hatására 1920 és 1940 között negyed millió magyar hagyta el Erdélyt.⁴⁸

Az 1925. évi közigazgatás egységesítéséről szóló törvény eltörölte azokat a megyehatárokat, melyek Erdélyben az évszázadok során kialakult gazdasági és kulturális sajátosságokat tükrözték. A törvényhozó arra törekedett, hogy a megyehatárok megváltoztatásával a kisebbségek aránya a megye lakosságában csökkenjen. Ennek megvalósítására hatékony módszernek bizonyult a tiszta magyar községek román megyéhez csatolása vagy pedig a többségében magyarlakta megyékhez román községek csatolása.⁴⁹ Sem az 1925. évi, sem pedig az 1929. évi közigazgatási törvények nem biztosították a kisebbségi nyelvek használatát a községi tanácsokban. Törvényi rendelkezés hiányában a jellemző az volt, hogy a végrehajtó hatalom megtiltotta a kisebbségi nyelvek használatát a községi testületek tanácskozásain. Az 1936. évi közigazgatási törvény már előírta, hogy a községi tanácsokban a tanácskozás és a jegyzőkönyvezés nyelve a román. Amennyiben ezt a rendelkezését a községi tanácsok figyelmen kívül hagynák, a törvény értelmében a minisztérium a választott tanácsot feloszlathatta és helyette időközi tanácsot nevezhetett ki.⁵⁰

A párizsi kisebbségi szerződés előírja, hogy minden román állampolgár, így a kisebbségek is, ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezik.⁵¹ A szerződés értelmében a polgári és politikai jogok közé tartoznak a nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyeréséhez való jog, így például az államvezetésben való részvételhez való jog is, mely egyetlen román állampolgárra nézve sem lehet hátrányos.⁵² Mind-

ezen ellenére az 1923. évi alkotmány és az 1926. évi választási törvény rendelkezései egyaránt látványos aránytalanságot szültek a kisebbségek szenátusban való képviselésében. Ez elsősorban a szenátus jog szerinti tagjai tekintetében nyilvánult meg. A romániai egyházi vezetők az alkotmány és a választási törvény szerint is hivataluk folytán a szenátus tagjaivá váltak, azonban nem egyenlő módon. A szenátus jog szerinti tagja volt az összes érsek, az ortodox és görögkatolikus egyházak püspökei, azonban a nemzeti egyházak tekintetében csak a 200 000 lélekszámot meghaladó egyházak vezetői válhattak a szenátus jog szerinti tagjaivá.⁵³ E rendelkezések következtében az évszázados hagyományokkal rendelkező erdélyi unitárius egyház püspöke nem válhatott a szenátus jogszerinti tagjává.

Erdélyben a román berendezkedés első éveiben a magyar kisebbség politikai passzívítása dominált. A passzívítás helyett a politikai életben való részvételt indítványozták a *Kiáltó szó* c. röpiratukban Kós Károly építész, Paál Árpád és Zágoni István újságírók. 1921 januárjában megalakult a Magyar Szövetség kolozsvári tagozata, amely júliusban országos jelleget öltött, majd 1921 júniusában Bánffyhyunadon a Magyar Néppárt és 1922 februárjában Kolozsváron a Magyar Nemzeti Párt. Miután a Magyar Szövetség működését a román belügyminiszter nem engedélyezte, a két magyar párt vezetői 1922. december 28-án Kolozsváron létrehozták a romániai magyarság két világháború közötti legjelentősebb politikai pártját, az Országos Magyar Pártot. Az egységes magyar érdekképviselői szervezet lényegében a Magyar Szövetség programját vitte tovább, és többek között céljai között szerepelt a magyar nemzeti kisebbség autonómiájának kivívása, a nyilvános jellegű magyar nyelvű oktatás és az állampolgári jogok egyenlő mértékének biztosítása.⁵⁴ Az OMP tevékenységében kiemelkedő módon szerepet vállaló személyek voltak: Grandpierre Emil, Jósika Sámuel, Jakabffy Elemér, Bethlen György, Ugron István, Balogh Artúr, Gyárfás Elemér.

Az OMP az 1922-es márciusi és 1926-os májusi választásokon önállóan indult.⁵⁵ Az előző 3 képviselői és 3 szenátori, az utóbbin 14 képviselői és 12 szenátori mandátumot szerzett. Az 1927-es júniusi választásokon az OMP a liberális kormánypárttal közös listáról 9 képviselőt és 1 szenátort, az 1928-ason a Német Párttal közös listáról 16 képviselőt és 6 szenátort delegálhatott a román országgyűlésbe. Az 1931–1937 között megtartott négy választáson az OMP ismét önállóan indult: 1931-ben 10 kép-

53 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig.* Budapest 1941. 58.

54 *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László). Budapest 2008. 33–34.

55 1923 októberében az OMP Bukarestben választási együttműködési megállapodást kötött az Alexandru Averescu vezette Román Néppárttal. A megállapodás a „csucsai paktum” néven vált ismertté. habár Csucsán csak Averescu látta el kézjeggyével a dokumentumot 1923. november 25-én. A megállapodás értelmében amennyiben a Néppárt hatalomra kerül, programja kiegészítő részeként fogja kezelni a kisebbségi kéréseket, így például az egyházak autonómiájának visszaállítását, az egyházi iskoláknak a nyilvánossági jogát, az egyesületi és kulturális kérdéseket, a nyelvhasználati jogot, az agrárreform sérelmeinek az orvoslását stb. 1926-ban a választásokat megelőzően Ugron István, az OMP elnöke, bízva a Liberális Párt hatalmi helyzetében, felmondta a „csucsai paktumot”, és a februári választásokon az OMP a Liberális Párttal közös listán indult. A választásokat a Liberális Párt nyerte, azonban a négyéves mandátumának lejártával Ionel Brătianu liberális kormánya benyújtotta lemondását, amit a király mindenki meglepetésére el is fogadott, és Averescut bízta meg az új kormány megalakításával. Ebben a helyzetben Ugron István 1926 áprilisában távozott az OMP éléről.

47 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig.* Budapest 1941. 46–47.

48 Vincze Gábor: *Állampolgárság és kisebbségpolitika Romániában a II. világháborút követő években.* In *Magyar Kisebbség* 1999/2–3.

49 Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940.* In Diószegi László, R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Budapest 1990. 37.

50 Részletekről lásd Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Kolozsvár 1944. 177–181.

51 Párizsi kisebbségi szerződés, 8. cikk (1) bek.

52 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Kolozsvár 1944. 170.

viselőt és 6 szenátort, 1932-ben 14 képviselőt és 3 szenátort, 1933-ban 9 képviselőt és 3 szenátort, 1937-ben pedig 19 képviselőt és 3 szenátort delegálhatott a román országgyűlés alsó-, illetve felsőházába.⁵⁶

A szászok magatartását a megszálló román hadsereg döntötte el. A román fegyverek lelki kényszerének hatása alatt és Maniu Gyula ígéretében bízva, aki becsületszavát adta, hogy Erdélyt a szövetséges hatalmak Romániának ígérték 1919. január 8-án a szász népszervezet kibővített központi választmánya Medgyesen kimondotta az egyesülést Romániával. (Mikó Imre, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1940. aug. 30-ig*. Stúdium kiadása, Budapest 1941)

Az erdélyi szászok politikai érdekeit a román országgyűlésben az 1919-ben alakult Német Párt képviselte. A német képviselőket kiemelkedő alakja Hans Otto Roth jogász volt, aki politikai karrierét 1918-ban a Szász Központi Tanács titkáráként kezdte, majd a Német Párt megalakulása után 1938-ig a német érdekképviselő alsóházi tagja volt. A parlamenti választásokon a Német Párt általában a kormánypárttal kötött megállapodást. A választásokon leggyengébb eredményüket 1927-ben érték el, amikor az Országos Magyar Párttal közös listán indulva csupán 5 képviselőt delegálhattak a román országgyűlés alsóházába.

Az erdélyi zsidóság 1918-ban létrehozta az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséget, azzal a céllal, hogy megszervezze a nemzeti zsidóság érdekképviselőit. A szervezett kiemelkedő képviselői voltak Fischer Tivadar és Weiszbürg Chaim kolozsvári ügyvédek. Az 1930-as évekre felmerült az igény egy politikai tevékenységet kifejtő szervezet létrehozására, így 1930-ban megalakult az erdélyi Zsidó Párt, majd 1931-ben az Országos Zsidó Párt, melynek elnökévé Fischer Tivadart választották. Az 1931-es parlamenti választásokon az Országos Zsidó Párt 2,38%-os eredményt ért el és 5 képviselőt küldhetett a román parlamentbe. Erdélyből több mint 24 ezren szavaztak a párt, így az erdélyi jelöltek közül Fischer József szerzett mandátumot. Az 1932-es választásokon 2,26%-os eredménnyel a párt 5 képviselői mandátumot szerzett, Erdélyből Fischer József és Marton Ernő jutott be a parlamentbe.⁵⁷

■ Kulcsszavak

gyulafehérvári határozatok, kisebbségi szerződés, közjogi integrálás, Kormányzótanács, államszervezet, országgyűlés, Minisztertanács, közigazgatás egységesítése, Országos Magyar Párt, csucpai paktum

■ Kronológia

1918 a gyulafehérvári román nemzetgyűlés kimondja Erdély egyesülését Romániával
1923 a formálisan új román alkotmány
1924 a bíróságokra vonatkozó szabályozások egységesítése; új választási törvény
1925 Nagy-Románia közigazgatásának egységesítéséről szóló első törvény
1926 új választási törvény elfogadása és hatálybalépése
1929 a közigazgatás reformja (második törvény)
1936 a közigazgatás reformja (harmadik törvény)
1937 új büntetőeljárási törvény hatálybalépése

6.2.2. A királyi diktatúra és az Antonescu-diktatúra közjoga. Észak-Erdély státusa (1938–1945)

(a) Az 1938-as alkotmány

Az 1937. decemberi választásokat követően a választásokat szervező Nemzeti Liberális Párt kisebbségben maradt, és nem érte el a kormányalakításhoz szükséges 40%-os küszöbértéket. A választásokon a második hely a Nemzeti Parasztpárté, míg az ország harmadik politikai ereje a vaskardistákat tömörítő „Mindent a Hazáért Párt” lett. II. Károly király a választásokon a negyedik helyen végzett Nemzeti Keresztény Pártot kéri fel kormányalakításra, melynek vezetője Octavian Goga volt. A rövid életű kisebbségi kormány megalakulása az alkotmányos parlamentáris rendszer végét jelentette, mellyel elkezdődtek az előkészületek a tekintélyuralmi monarchia és a királyi diktatúra bevezetéséhez.⁵⁸

A Goga-kormány bukását követően a király Miron Cristea román pátriárka vezetésével álló *pártok feletti* kormányt alakított. A II. Károly személye köré csoportosuló politikai vezetés a kialakult helyzethez kívánta igazítani az ország alkotmányát is, azonban az 1923-as alkotmány szigorú formaságokat írt elő az alkotmánymódosításra,⁵⁹ így a kormányzat népszavazással kívánt új alkotmányt elfogadtatni. Február 20-án királyi rendelet intézkedik az új alkotmány tervezetének népszavazással történő elfogadásáról, és alig néhány napon belül, a február 24-én szervezett népszavazáson a szavazatok elsőpró többségével az ország választóképes lakossága elfogadja az új alkotmányt, melyet 1938. február 27-én tettek közzé a *Hivatalos Közlönyben*.⁶⁰ A népszavazás „elsőpró sikeréhez” hozzájárult az is, hogy a kormány az egyik első rendeletével az ország teljes területére kiterjesztette a már részleges ostromállapotot és a közrend védelmét a katonaságra bízta, ugyanakkor a szavazás nem volt titkos, és az

58 Ioan Scurtu – Ion Bulei: *Democrația la români 1866–1938*. București 1990. 121.

59 Mindkét ház együttes ülésen legalább összes tagjai kétharmad részének részvételével és kétharmados többséggel állapíthatja meg, hogy az alkotmány mely szakaszait módosítja. A szavazás után a házak hivatalból feloszlanak, és az alkotmányban megszabott határidő alatt össze kell hívni az új országgyűlést, mely összes tagjai kétharmad részének részvételével és kétharmados többséggel fogadhatta el az új alkotmányt.

60 A népszavazáson Románia 4 649 163 szavazásra jogosult polgárainak 92,55%-a vett részt, mely 4 303 064 szavazó polgárt jelentett, melyből csupán 5483 szavazat szólt az új alkotmány ellen.

56 György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története* (doktori disszertáció). Budapest 2006. 252. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>; *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László). Budapest 2008. 97.

57 Részletekért lásd Gidó Attila (szerk.): *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda 2009; Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*. In *Korunk* 2002/1.; Gidó Attila: *Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között*. In *Korunk* 2004/9.

új alkotmány ellen szavazó személyekről a hatóságok jegyzőkönyvet készítettek.⁶¹ Az új alkotmány a végrehajtó hatalom erősítését és a királyi jogkörök kibővítését tűzte ki célul, a király személyében összpontosítva a végrehajtó és törvényhozó hatalmat. Az alkotmányt sokan a király személyes műveként tartják számon, bár a tervezet kidolgozásának központi alakja Istrate Micescu jogász, egyetemi tanár volt, aki már a Goga-kabinetben is külügyminiszteri tisztséget töltött be.⁶²

Az új alkotmány átvéve az 1923-as alkotmány lelkiismeret-szabadságra vonatkozó rendelkezéseit, az ortodox keresztény egyházat és a görögkatolikus egyházat román egyházaknak, az ortodox egyházat pedig uralkodó egyháznak nevezi, fenntartva továbbra is a görögkatolikus egyház elsőbbségét a többi felekezet előtt.

(b) A király és a kormány (Minisztertanács)

Az alkotmány rendelkezéseinek értelmében a király csak évente egyszer köteles összehívnia az országgyűlést, melynek ülésszakát megnyitja, és ugyanakkor elrendeli annak a bezárását. A király mindkét házat egyszerre vagy csak egyet közölük feloszlathat, összehívásukat elnapolhatja és az elnapolástól számítva egy évig nem is köteles azt összehívni. Ügyszintén a király hatáskörébe tartozik a törvényekhez szükséges végrehajtási utasítások elkészítése. Amennyiben a törvényhozó házak fel vannak oszlatva, valamint két ülésszak között is, a király bármire vonatkozólag törvényerejű rendeleteket hozhat, amelyeket csak utólag kell a parlamentnek ratifikálnia. Ő a hadsereg feje, háborút üzenhet és békét köthet a törvényhozó házak megkérdése nélkül. Az alkotmányt csak a király kezdeményezésére és a törvényhozó testületek előzetes megkérdésével lehetett egészében vagy részben módosítani.

A kormányt a miniszterek és az államtitkárok alkották. A miniszterek együtt alkották a Minisztertanácsot, melynek elnöke az, akit a király a kormányalakítással megbízott. A miniszterek a király nevében, saját felelősségükre gyakorolták a végrehajtói hatalmat az alkotmányban megállapított feltételek mellett, és a kormányzás politikai felelősségét csak a királlyal szemben viselték, szakítva így a parlament előtti felelősség intézményével.⁶³ A kormányban csak az lehetett miniszter, aki legalább három nemzedék óta román.

Összegezve az alkotmány királyra és minisztereire vonatkozó rendelkezéseit elmondhatjuk, hogy az 1938-as alkotmány megerősíti azt az elvet, miszerint a király uralkodik és egyben kormányoz is.⁶⁴

61 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig.* Budapest 1941. 202.

62 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Kolozsvár 1944. 33.

63 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig.* Budapest 1941. 204.

64 Manuel Guțan: *Drept constituțional și instituții politice* (2., bővített kiadás). București 2008. 96.

(c) Az országgyűlés és a törvényhozási tanács

Az új alkotmány rendelkezései a választójog korhatárát 21 évről 30 évre módosították, kizárva ezzel a választók legnépesebb korosztályát.⁶⁵ A képviselők megbízatási idejét az alkotmány 6 évben állapította meg. A választási rendszerben három választói kollégiumot hoztak létre: mezőgazdaság és kézművesség; kereskedelem és ipar; szellemi foglalkozások. A három választói kollégium azonos számú képviselőt választott. A választás titkos, kötelező és személyes szavazással történt, olyan kerületi beosztással, amely biztosította a választók foglalkozási ágának a képviselét. A korporativizmus a pártpolitikai megoszlás helyett a társadalomban a hivatásrendi képviseletre helyezte a hangsúlyt. A rendszer tulajdonképpen kiiktatta az arányos és plurális politikai képviseletet.⁶⁶

A szenátust a király által kinevezett szenátorok, a hivatalból jogosult szenátorok és a választott szenátorok alkották. A kinevezett és választott szenátorok megbízása kilenc évre szól, a választott szenátorok megbízását az alkotmányban előírt eskü letételétől számított három-háromévenként újítják meg, mindig egyharmad arányban. A megújító sorsolásra nem került utolsó harmad a megbízatását a kilenc év leteltéig megőrzi.

A törvényhozói tanács meghallgatása minden törvényjavaslatnál kötelező, a költségvetési hitelekre vonatkozó javaslatok kivételével. A törvény végrehajtási utasításait sem lehet elkészíteni a törvényhozási tanács előzetes megkérdése nélkül, kivéve ha ez a törvényhozási szervezeti törvényben megállapított határidőn belül nem adja meg hozzájárulását.

(d) A bíróságok szervezete a királyi és az Antonescu-diktatúra idején (1938–1944)

Az 1938-as Alkotmány 73. §-a alapján az 1938. augusztus 27-én hatályba lépett bíróságok szervezetéről szóló törvény eltörölte az esküdttörvényszékeket. Az állandósult kivételes állapotból kifolyólag a katonai bíróságok egyre szélesebb hatáskört kaptak. A bíróságok szervezetéről szóló törvény a következő bíróságokat különböztette meg: községi bíróságok [judecătoria comunale], békebíróságok [judecătoria de pace], törvényszékek, ítéltáblák, illetve az Ítélt- és Semmítőszék [Curtea de Casație și Justiție]. Minden olyan vidéki községben, ahol nem működött békebíróság, létezett egy községi bíróság. A községi bíróságok tanácsának elnöke a polgármester volt, míg a tanács másik két tagját a békebíróság nevezte ki az illető község volt köztisztviselői, papjai, tanítói vagy orvosai közül. A községi bíróságok bírálták el a kisebb kihágásokat és a község lakosai által benyújtott, 500 lej értéket meg nem haladó követeléseket. A községi bíróságok határozatai ellen kizárólag felfolyamodásnak volt helye, amelyet a békebíróságok bíráltak el. A békebíróságok lehettek városiak, vidékiek vagy vegyesek. Főszabályként a kihágások a békebíróságok, a vétségek a törvényszékek és a bűntettek az ítéltáblák elsőfokú hatáskörébe tartoztak. Az elsőfokú határozatok

65 Nagy Lajos és Mikó Imre is felhívja arra a figyelmet, hogy az új alkotmány megszavazásával a választók legnépesebb korosztálya fosztotta meg saját magát szavazói jogától, ami önmagában a népszavazás lebonyolításának a tisztaságát vonja kétségbe.

66 Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog.* Csíkszereda 2007. 106.

ellen a jogszabály két jogorvoslati lehetőséget biztosított: a fellebbezést és a felfolyamodást. A békebíróságok elsőfokon, illetve felfolyamodási bírósággént jártak el a községi bíróságok által hozott határozatok tekintetében. A törvényszékek elsőfokon, a békebíróságok által hozott határozatok tekintetében fellebbezési bírósággént, míg a békebíróságok által első és utolsó fokon hozott határozatok tekintetében felfolyamodási bírósággént jártak el.⁶⁷ Minden törvényszék elnöke köteles volt kinevezni egy adott számú vizsgálóbíró [judecător de instrucție], fizetésképtelenségi bírót [judecător sindic] és gyámügyi bírót [judecător de tutelă]. Az ítélőtáblák elsőfokon, büntettek esetén első és utolsó fokon, a törvényszékek által hozott határozatok tekintetében fellebbezési bírósággént, a törvényszék által hozott másodfokú határozatok ellen felfolyamodási bírósággént jártak el. Az Ítélő- és Semmítőszék kizárólag felfolyamodási hatáskörrel rendelkezett.

Az Antonescu-diktatúra idején, 1941-ben különleges katonai bíróságokat hoztak létre, amelyek a Nemzeti Védelmi Minisztérium vagy, sürgős esetben, a Hadsereg vagy a Hadtest Főparancsnoka által kinevezett három tábornokból álltak.

(e) A királyi diktatúra törvényhozása

Az 1938-as alkotmány által felállított új rendet összhangba kellett hozni az ország törvényeivel, éppen ezért az 1938-as és 1939-es éveket a törvénykezési dömping jellemezte. 1938-ban 846 törvényt és törvényrendeletet, 118 végrehajtási utasítást, 1939-ben pedig 879 törvényt és törvényrendeletet, továbbá 81 végrehajtási utasítást hoztak.⁶⁸

1938. március 30-án királyi rendelet-törvénnyel megalakul a koronatanács, mely tanácsadó szerepet látott el a király mellett, aki ha hasznosnak ítélte meg, kikérhette az állam rendkívüli ügyeiben tanácsosai véleményét. A törvényrendeletben azonban nincsen arra utaló rendelkezés, mely alapján a király köteles lenne a megfogalmazott és jegyzőkönyvezett tanácsokat döntéseiben figyelembe venni. A koronatanács felállítását követő napon, március 31-én törvényrendelettel feloszlatták az egyesületeket és politikai pártokat, majd 1938 decemberében II. Károly megalapította a Nemzeti Újjászületési Frontot, Románia első tömegpártját. A törvény értelmében az egyetlen engedélyezett párt célja a nemzeti öntudat mozgósítása annak érdekében, hogy egyetemleges és egységes román fellépéssel a haza védelmét és előrehaladását, az állam megerősödését megvalósítsa.⁶⁹

Az alkotmány az ország közigazgatási intézményeiről nem rendelkezett, azokat a későbbiekben külön törvénnyel kívánta rendezni. 1938. augusztus 14-én kihirdették az ország új közigazgatási törvényét, melynek célja a közigazgatás decentralizálása, a közigazgatásnak szakemberek kezébe helyezése és mentesítése a politikumtól. A törvény az országot tíz tartományra osztja, melyek élén alminiszteri rangban egy-egy királyi helytartó áll. A megyék névlegesen a törvény hatálybalépését követően is

67 Maria Dvoracek. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 414–415.

68 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1944. 38.

69 Ioan Scurtu, Theodora Stănescu-Stanciu, Georgiana Margareta Scurtu: *Istoria românilor între anii 1918–1940, Documente și materiale*. București 2001 (<http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/8-7.htm>).

megmaradtak és a tartományok kialakításánál arra törekedtek, hogy ezek a románság túlsúlyát biztosítsák.⁷⁰

1939 májusában új választási törvényt fogadtak el, amely az országot 11 választókerületre osztotta (10 tartomány és a főváros). A törvényrendelet értelmében a választókat az alkotmányban is felsorolt választói kollégiumokba sorolták: mezőgazdaság és kézművesség; kereskedelem és ipar; szellemi foglalkozások. A képviselőház 258 képviselőből, a szenátus pedig 176 kinevezett és választott szenátorból állt, amely kiegészült a hivatalból kinevezett szenátorok számával. A szenátusba 88 személyt a király nevezett ki, és 88 személyt a szakmai alapon szervezett kollégiumok választottak meg. A törvényrendelet csak azoknak a személyeknek biztosított szavazati jogot, akik írni-olvasni tudtak, és a titkos és kötelező választójogot a szenátorválasztásnál a nőkre is kiterjesztette. Az új választási rendszer alapján a képviselőválasztás nem meggyéknént listára, hanem tartományonként egyéni jelölések alapján történt.⁷¹

Nagy-Romániában a parlamenti demokrácia azért mondott csődöt, mert a népszéles rétegei nem voltak elég érettek, a politikusok pedig eléggé becsületesek ahhoz, hogy élni tudjanak azokkal a politikai eszközökkel, amelyek a nyugati hatalmakat nagyra tették. Húsz év alatt soha sem a parlament szülte a kormányt, az anya a gyermeket, hanem előbb volt a kormány s az kilenc választáson, ha kellett csendőrszuronnal és urnapolással összeszedte magának a parlamenti többséget, vagyis kiléncszer megismételte a „filius ante patrem” esetét. (Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1940. aug. 30-ig*. Stúdium kiadása, Budapest 1941)

A két világháború közötti periódus utolsó parlamenti választására 1939. június 1-jén (képviseleválasztás) és 2-án (szenátorválasztás) került sor, ahol már az új választási törvény rendelkezései érvényesültek. Így például a választásokon csak azok a személyek szerepeltek jelöltként, akiket a Nemzeti Újjászületési Front vezetősége hatalmazott fel erre. Az így megválasztott képviselők és szenátorok által alkotott parlament már csak a parlamentarizmus paródiáját jelenthette.⁷²

(f) Antonescu totalitárius rendszere

1940 nyarán Romániát komoly területi veszteségek érik. Előbb Besszarábiát és Észak-Bukovinát, majd Észak-Erdélyt és Dél-Dobrudzsát veszítette el. Szeptember 5-én a 3052. sz. törvényrendelettel II. Károly király felfüggesztette az 1938. évi alkotmányt, és miniszterelnöknek Ion Antonescu tábornokot nevezte ki. Antonescu a Vaszgárda és Németország támogatását élvezve elérte, hogy II. Károly király lemondjon fia,

70 Részletekről lásd Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig*. Budapest 1941. 214–215.

71 Ioan Scurtu, Theodora Stănescu-Stanciu, Georgiana Margareta Scurtu (ed.): *Istoria românilor între anii 1918–1940, Documente și materiale*. București 2001 (<http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/8-7.htm>).

72 Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940*. In Diószegi László, R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest 1990. 43.

I. Mihály javára, és végleg elhagyja az országot. A 3067. sz. törvényrendelettel az ifjú király Antonescunak teljhatalmat adott az állam vezetésében, majd a 3072. sz. törvényrendelet kizárta a parlament működését.⁷³ Antonescu Horia Simával, a Vasgárda vezetőjével együtt megalakította a „Nemzeti Legionárius Kormányt”, aminek ő lett a vezetője, Sima pedig a miniszterelnök-helyettese. A törvényhozó és végrehajtó hatalom az államvezető (conducător), kezében összpontosult, míg a királyt megillette a teljhatalommal felruházott miniszterelnök kinevezésének a joga, a pénzverés joga, a kitüntetések kiosztásának joga, a nagykövetek és meghatalmazott miniszterek fogadásának és akkreditálásnak joga, illetve közkegyelmet gyakorolt.⁷⁴ Antonescu a közigazgatás terén feloszlatta a tartományi körzeteket és visszaállította a megyék szerepét, melyek újra az ország alapvető adminisztratív egységei lettek.⁷⁵

A diktatúra első szakaszában Antonescu a fasiszta Vasgárdával együtt kormányzott, és 1940. szeptember 14-én Romániát „nemzeti-legionárius államnak” nyilvánították, az új államban pedig az egyetlen elismert mozgalom a legionárius mozgalom lett. 1941 januárjában Antonescu és a Vasgárda között felmerülő nézeteltérések következtében az államvezető fegyverrel veri le a vasgárdisták lázadását és feloszlásra kényszeríti a mozgalmat. A vasgárdisták félreállítását követően veszi kezdetét kormányzásának második szakasza, éspedig az Antonescu-féle katonai diktatúra korszaka.⁷⁶

Az Antonescu-rezsim idején szoros ellenőrzés és terror alatt az országban két népszavazást szerveztek, amelyen a 21. életévüket betöltött román állampolgároknak kötelező volt a részvétel. Az első népszavazást a vasgárdisták lázadásának leverése után szervezték, amikor a választók a „nemzeti-legionárius állam” megszüntetéséről döntöttek elsöprő többséggel, majd a második és egyben utolsó népszavazást Bessarabia felszabadítása után, 1941. november 9-én tartották, ahol a választók az Antonescu-rezsim kormányzásának törekvéseit hagyták jóvá.

(g) A „Kisebbségi Statútum” és a nemzeti kisebbségek képviselői

A román államvezetés az európai külpolitikai helyzet hatására a kisebbségi kérdés jogi rendezettségét kívánta a külföld felé igazolni. Első lépésként az 1938 májusában megjelent törvény értelmében a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz tartozó Kisebbségi Igazgatóságot átszervezték és létrehozták a Minisztérium Tanácson belül működő Kisebbségi Főkormánybiztosságot, azzal a céllal, hogy a Főkormánybiztosság felügyelje a kisebbségekkel szemben alkalmazott törvénykezést és jóváhagyja az új törvények kidolgozását.⁷⁷ Második lépésként ugyanazon év augusztusára elkészült a Főkormánybiztosság működési szabályzata, és megjelent egy minisztertanácsi napló is, mely a Főkormánybiztosság működésének legfontosabb irányelveit tartalmazta. Ez a három dokumentum a köztudatban „Kisebbségi Statútum” néven vált ismertté.

73 Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007. 106.

74 Ioan Scurtu: *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu*. București 2010. 88.

75 Benedek József (szerk.): *Románia – Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár 2011. 98.

76 Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc*. Iași 1992. 347–348.

77 Vasile Ciobanu: *Nemzeti kisebbségi törvénytervezetek a két világháború közötti Romániában*. In *Magyar Kisebbség* 2009/51–52. 131–132.

A Főkormánybiztosság legfontosabb feladatai és hatáskörei közé tartozott a már említett felügyeleti jog gyakorlása, annak érdekében, hogy a kisebbségekkel szemben alkalmazott intézkedések egységesek legyenek. Szintén a Főkormánybiztosság feladatai közé tartozott a közhatóságokkal való kapcsolattartás annak érdekében, hogy kisebbségi kérdésekben a különböző hatóságok a törvényeket és közigazgatási intézkedéseket megfelelően alkalmazzák. A minisztertanácsi napló nyelvhasználati, egyházi és közigazgatási kérdésekben is iránymutatást kívánt adni a különböző közhatóságoknak. Így például a közigazgatásban a községek tisztviselőinek ismerniük kellett az ott élő kisebbség nyelvét, a községi tanácsokban használni lehetett a kisebbség nyelvét, és a románul nem tudó kisebbségi állampolgárok anyanyelvükön is beterjeszthettek kérvényeket a községi hivatalokba. Iskolai téren a napló elismeri a kisebbségeknek azt a jogát, hogy a törvényes rendelkezések értelmében iskolákat és felekezeti intézményeket működtessenek állami támogatással.

A Főkormánybiztosság ügyosztályokra oszlott, melynek vezető tisztségviselőinek és referenseinek ismerniük kellett annak a kisebbségnek a nyelvét, amelyik az adott hivatalhoz tartozott. A főkormánybiztosi tisztséget, később pedig a kisebbségi miniszteri szerepet Silviu Dragomir kolozsvári történész, egyetemi tanár töltötte be. A Főkormánybiztosság 1939. február 1-jén Kisebbségügyi Minisztériummá alakult át és 1940. szeptember 19-én bekövetkezett megszüntetéséig működött.⁷⁸

Hogy ezek a jogszabályok mennyiben szóltak a külföldnek és mennyi volt a kormányzatban a jogszabályok végrehajtására az akarat, azt – amellet, hogy ezek a jogszabályok a belső törvényhozás szempontjából csak egész kis mértékben voltak az anyagi jog érvényességi forrásai – az a körülmény jellemzi legjobban, hogy a kérdést érdemben rendezni hivatott szabályt – a kisebbségi főkormánybiztosság felállításáról szóló rendelet törvény végrehajtási utasítását és a kisebbségek kéréseinek elintézésénél szem előtt tartandó vezérelveket tartalmazó minisztertanácsi naplót – elsősorban a külföld tudomására hozták és az ország belsejében a cenzúra még hosszú ideig nem engedte azokat ismertetni. (Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T, Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár 1944)

Az 1938. március 31-én megjelent törvényrendelet feloszlatta az egyesületeket és politikai pártokat. Ezzel az intézkedéssel nem csupán a román politikai pártok működését tiltották be, hanem a romániai magyarok és németek is érdekképviselő nélkül maradtak. Ugyanazon év decemberében egyetlen politikai pártként megalakult a Nemzeti Újjászületési Front, melynek tagja lehetett minden nagykorú román állampolgár. A párt szervezeti és működési szabályzatának értelmében a Frontba az etnikai kisebbségekhez tartozó állampolgárok is beiratkozhattak, saját alosztályokba szerveződhetek és érvényesíthették törvényes jogait.

78 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-jétől 1941. aug. 30-ig*. Budapest 1941. 208–210.

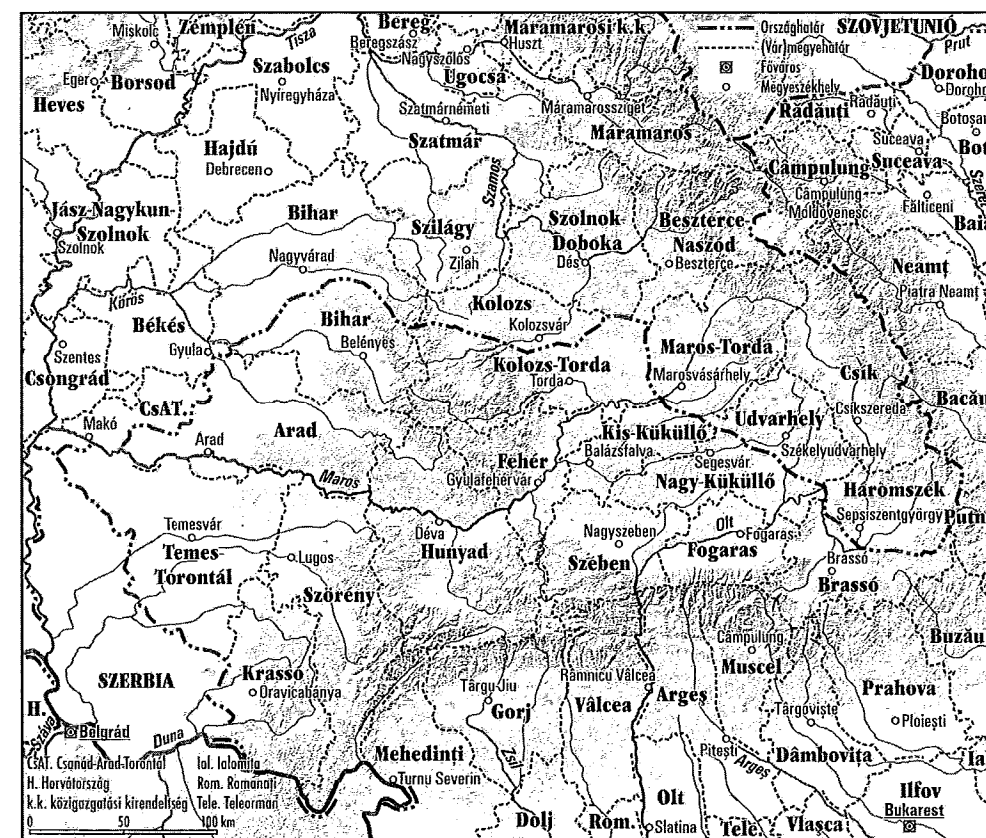
A romániai németiség képviselői a fronttörvény megjelenése után tárgyalásokat folytattak a román államvezetéssel, majd a német népcsoport Frontba való egységes belépéséről döntöttek. Ebben a helyzetben a feloszlott Országos Magyar Párt képviselői a magyarság gazdasági és egyházi vezetőivel közösen tárgyalásokat folytattak Silviu Dragomir főkormánybiztossal és Armand Călinescu belügyminiszterrel a magyarság frontba való belépéséről. A megállapodást a magyar képviselő vezetői 1939 januárjában írták alá, melynek tartalma megegyezett azzal az egyezményrel, amit a román kormány azelőtt a német kisebbséggel kötött. A megállapodás értelmében a magyarság testületileg belépet a Frontba, és engedményként létrehozhattak egy kulturális, gazdasági és társadalmi célkitűzésű szervezetet. Az új magyar érdekvédelmi szervezet, a Romániai Magyar Népközösség 1939. február 11-én Kolozsváron tartotta alakuló ülését, elnöke pedig Călinescu belügyminiszter döntése alapján Bánffy Miklós lett. A Népközösség társadalomszervezés terén ért el jelentős eredményeket, a szervezésben pedig olyan személyek vettek részt, mint például Szász Pál, Kós Károly, Gyárfás Elemér, Tamási Áron, Kemény János, Mikó Imre, Vásárhelyi János és Márton Áron.

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés és Észak-Erdély Magyarországához történő visszacsatolása után a Népközösség tevékenysége visszaszorult. Ez annak következménye volt, hogy a szervezet vezetőinek jelentős része és központja is Magyarországhoz került, működése pedig Észak-Erdélyben okafogyottá vált. A Dél-Erdélyben és egyben Romániában rekedt közel félmilliónyi magyarságnak azonban szüksége volt egy a magyarságot összefogó szervezetre, éppen ezért Gyárfás Elemér javaslatára a bécsi döntést követően megkezdődött a Népszövetség újjászervezése, majd Ion Antonescu államvezető engedélyének megszerzése után, november 4-én Nagyenyeden tartották meg a Magyar Népközösség újjáalakuló értekezletét. A szervezet elnöke Gyárfás Elemér, alelnökei pedig Szász Pál, Bethlen Bálint és Jakabffy Elemér. A dél-erdélyi magyarság erkölcsi-szellemi vezetőjeként Márton Áron római katolikus püspököt ismerte el.⁷⁹

(h) Észak-Erdély közigazgatása és politikai képviselete (1940–1944)

1940. augusztus 30-án a német–olasz döntőbíráskodást követően a második bécsi döntéssel Magyarországához visszacsatolták Erdély északi és keleti részét. Az 1940. évi XXVI., a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről szóló törvénycikk 3. §-a felhatalmazta a m. kir. minisztériumot, hogy a visszacsatolt területekkel kapcsolatosan a törvényhozás további rendezéséig tegye meg mindazokat az intézkedéseket, amelyek a visszacsatolt területek közigazgatásának, törvénykezésének, közgazdaságának és általában egész jogrendszerének az ország fennálló jogrendszerébe való beillesztéséhez szükséges. E törvénycikk felhatalmazása alapján készítette el a magyar kormány a 7800/1940. ME számú rendeletet Észak-Erdély közigazgatási berendezkedéséről. A rendelet néhány módosítással és szigorítással az 1938-as felvidéki

területekre vonatkozó jogszabályon alapult.⁸⁰ A rendelet lehetővé tette, hogy a három hónapon át tartó átmeneti katonai közigazgatást a polgári közigazgatás váltsa fel.⁸¹ A visszacsatolt területeken 13 vármegyét alakítottak ki (Bihar, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szilág, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék), 4 törvényhatósági jogú várossal (Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti) és 17 megyei jogú várossal (Nagyszalonta, Nagykároly, Nagybánya, Felsőbánya, Máramarossziget, Zilah, Szilágysomlyó, Dés, Szamosújvár, Beszterce, Bánffyuhnyad, Szászrégen, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely).

Erdély Magyarország és Románia részeként 1940–1944 között (1941. május)

A rendelet értelmében újra kellett szervezni a visszacsatolt területek tisztviselői szervezetét is. A választás útján betöltendő állásokat a ME rendelet értelmében mindaddig, amíg a törvényhatósági bizottságok és a képviselőtestületek a rendes jogszabá-

79 Részletekről lásd L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között*. In *Limes* 2011/2. 29–43.

80 Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. In *Pro Minoritate* 2002/ősz. 14.

81 Észak-Erdély katonai közigazgatásáról bővebben lásd a 6.3.2.1-es alfejezetet.

lyok szerint meg nem alakulnak, ideiglenes kinevezéssel kellett betölteni. A vármegyei és városi tisztségviselőket, valamint a községi és körjegyzőket a belügyminiszter, míg a segéd- és kezelőszemélyzetet, a városi vállalatok és intézmények alkalmazottait a polgármester nevezte ki. Tisztviselői állást csak olyan személyek tölthettek be, akik megfelelő képesítéssel rendelkeztek. A tisztviselői állásokra a visszacsatolt terület lakosai közül az is alkalmazható volt, akinek az illető állásra való alkalmazáshoz az 1921. évi július hó 26. napján Magyarországon hatályban volt jogszabályokban, illetőleg az 1940. évi augusztus hó 30. napján a visszacsatolt területen hatályban volt jogszabályokban meghatározott képesítése volt. A kinevezést nyert tisztviselők hivatali esküt kellett tегyenek, ellenkező esetben hivatalukat nem tölthették be.

A rendelet a Magyarországon hatályos közigazgatási jogszabályokat a visszacsatolt területekre is kiterjesztette, ez alól kivételt képeztek a vallásügyi jogszabályok, az anyakönyvi, a pénzügyi és a bányászati közigazgatás, a gazdasági versenyt szabályozó megállapodások (kartelszerződések), a márkacikkekre vonatkozó jogszabályok, a társadalombiztosítással kapcsolatos kérdések, az ipari tulajdon (szabadalom, védjegy, mustra- és mintaoltalom) közigazgatásával kapcsolatos kérdések és a munkaviszony kérdéseinek szabályozása, melyek tárgyában külön rendelet alapján kellett intézkedni. A volt román közigazgatási testületek szabályrendeletei, mint például a helyi közszolgáltatásokról szóló rendelkezések hatályban maradtak, amennyiben a hatályba lépett magyar jogszabályokkal nem ellenkeztek.

Az 1940. évi XXVI. tc. 2. §-nak értelmében a visszacsatolt területek lakosai közül az országgyűlés képviselőházának tagjai lettek azok, akiket a magyar királyi miniszterelnök indítványára az országgyűlés mindkét háza határozatával meghív. A tc. szerint a meghívottak száma legfeljebb 63 tag lehetett, és mandátumuk a következő országgyűlési választásokig tartott. A 63 képviselői helyből 48-at a magyarok, 12-t a románok és 3-at a németek kaptak. A felosztás nem tükrözte az észak-erdélyi nemzetiségi arányokat, hiszen ezek figyelembevételével a románokat 26-28 mandátum illette volna meg.⁸²

Az 1940 novemberében meghívott képviselők között már nem szerepeltek a románság képviselői, és erre vonatkozó indítványt a miniszterelnök csak akkor kívánt előterjesztetni, amikor a Romániában élő magyarság érdekeinek a védelmére megfelelő szervezet létesült.⁸³ Az országgyűlésbe behívott magyar képviselők a visszacsatolt területek politikai képviseletére 1940 decemberében létrehozták az Erdélyi Pártot, majd 1941 májusában Kolozsváron megtartották alakuló nagygyűlésüket. Az Erdélyi Párt támogatta a kormány politikáját és politikai stratégiájával törekedett előmozdítani Észak-Erdélyben a magyar állami integrációs politikát, mindezt úgy, hogy megpróbált kimaradni a budapesti párharcokból. A párt kiemelkedő képviselője volt Teleki Béla, Ember Géza, Pál Gábor, Bánffy Dániel, Mikó Imre és Albrecht Dezső.

Magyarországon az 1939. május 5-én hatályba lépett IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozását vezette be. A úgynevezett második zsidótörvény első paragrafusa meghatározta, hogy kit kell zsidónak tekinteni, és faji alapon

határozta meg a zsidóság fogalmát. Zsidónak minősült, aki önmaga, legalább egy szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor vagy az előtt. A törvény rendelkezései értelmében zsidókat nem lehetett az országgyűlés felsőházának tagjává választani, ugyanakkor kizárta a zsidóságot a közigazgatási apparátusból. Az egyetemekre és főiskolákra zsidókat csak olyan arányban lehetett felvenni, hogy a zsidó hallgatók száma ne haladja meg az oktatási intézmény illető karára felvett összes hallgatók számának 6%-át. Úgyszintén 6%-ban állapította meg a törvény a zsidóság tagságának arányszámát az ügyvédi, mérnöki, orvosi, sajtókamarába, illetve a színművészeti és filmművészeti kamarába.⁸⁴ Észak-Erdélyben a második zsidótörvény alkalmazását az 1941. március 27-én megjelent 2220/1941. sz. miniszterelnöki rendelet írta elő, bár a törvény rendelkezéseit már 1940 őszétől alkalmazták, melynek következtében számos zsidó értelmiségi és szabadfoglalkozású személy veszítette el állását. Az újjászervezett ügyvédi kamarákban jelnetkezett 1315 ügyvéd közül 482 volt zsidó (37%), azonban a törvény rendelkezéseinek az értelmében csak 6%-ot és 3% kivételezettet lehetett felvenni a tagságba, ami a 655 felvett tag közül 57 zsidó származású személyt jelentett.⁸⁵ A rendelet 3. §-nak értelmében a miniszterelnök mentesíthette azokat a személyeket a törvény hatálya alól, akik a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészekben az elszakítás ideje alatt a magyarság érdekeit képviselték. A mentesítések véleményezésére egy bizottságot hoztak létre, melynek elnöke Bethlen György volt.⁸⁶

■ Kulcsszavak

királyi diktatúra, 1938-as alkotmány, választási törvény, Antonescu-diktatúra, Kisebbségi Statútum, Fő kormánybiztosság, Népszövetség, Észak-Erdély, Erdélyi Párt, zsidótörvények

■ Kronológia

1938 az új román alkotmány elfogadása, a politikai pártok és egyesületek feloszlata
1939 új választási törvény elfogadása
1940 Besszarábia, Észak-Bukovina, Észak-Erdély és Dél-Dobrudda elvesztése
1941 a Vaszárda feloszlata, Kolozsváron megalakul az Erdélyi Párt

6.2.3. A szovjet típusú diktatúra közjoga (1945–1989)

(a) Alkotmányok a szovjet típusú diktatúra idején

Romániában a szovjet típusú diktatúra idején, annak különböző fázisaiban, három – az 1948. évi, az 1952. évi és az 1965. évi – alkotmány létezett.

⁸⁴ Lásd: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098>

⁸⁵ Részletekről lásd Gidó Attila, Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagyároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése*. In *Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 35. Kolozsvár 2010. 11–15.

⁸⁶ Bárdi Nándor: *Ottthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. In *Spectrum Hungarologicum* 2013/6. 235–236.

⁸² Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. In *Pro Minoritate* 2002/ ősz. 15.

⁸³ Szavári Attila: *Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben (1940. szeptember–1941. április)*. In *Magyar Kisebbség* 2004/4. 282–283.

Az 1948. évi alkotmány a királyság megdöntése után rövid időn belül született meg. 1948 márciusában választották meg a Nagy Nemzetgyűlést [Marea Adunare Națională], amelynek el kellett fogadnia az alkotmányt és utána rendes törvényhozásként kellett működni. A Román Munkáspárt által létrehozott és vezetett alakulat (amelynek a Magyar Népi Szövetség is tagszervezete volt) a szavazatok 93,2%-át szerezte meg. Ez volt a második világháború után szervezett második választás, és egyben a rendszerváltásig az utolsó, amelyen a kommunista párt mellett más szervezetek is részt vettek.⁸⁷ Ennek a választási részvételnek azonban már nem volt valószínűsége, csak a pluralizmus látszatát kívánták kelteni, illetve a Román Munkáspárt politikája mögött fennálló összhangot igazolni. Alig kezdte meg a munkálatait a Nagy Nemzetgyűlés (1948. április 6.), Petru Groza benyújtotta az alkotmánytervezetet (április 8.), amelyet egyhangúlag (április 13.) el is fogadtak.⁸⁸ Az 1948. évi alkotmány megszakította a történelmi román alkotmányfejlődést:⁸⁹ a népköztársaság és a proletárdiktatúra alkotmánya, a társadalom gyökeres átalakításának eszköze volt. A népköztársaság – az alkotmány szerint – a munkásosztály által a város és a falu dolgozóival szövetségben történő hatalomgyakorlásának a rendszere, a proletárdiktatúra pedig a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet államformája. A proletárdiktatúra „Marx által olykor, Lenin által gyakrabban használt kifejezés, amely a proletárforradalmat közvetlenül követő időszakra utal, amikor a munkásosztály az állam hatalmát a kapitalista osztály elnyomására és a szocialista gazdaság létrehozására használja fel”.⁹⁰ A proletárdiktatúra átmenet a szocialista, majd a teljesen szabad, kommunista társadalom irányába, amely viszont a gyakorlatban megvalósíthatatlannak, utópiának bizonyult. Az 1948. évi alkotmány 10 címbe rendezett 105 cikkből állt. Csak négy évig, 1952-ig volt hatályban, de ebben az időszakban Romániát gyökeresen átalakították (államosítás, kollektivizálás, tervgazdaság bevezetése, a görögkatolikus egyház egyesítése az ortodox egyházzal, az oktatás államosítása stb.).

Az 1952. évi alkotmány a szovjet típusú diktatúra konszolidációját jelezte.⁹¹ Gheorghe Gheorghiu Dej szerint „történelmi tény, hogy a népi demokratikus rendszer véglegesen megszilárdult. Természetes tehát, hogy az új alkotmány tükrözze ezt a tényt.”⁹² Az 1948. évi alkotmány nagyon rövid hatályára a magyarázat egyszerű: nagyon sok átmeneti jellegű, elsősorban az állami tulajdon megeremtését célzó rendelkezést tartalmazott (az államosítás jogi alapjainak megeremtése), amelyek 1952-re már meghaladottá, vagyis megvalósítottá váltak. Ezért fogadtak el új alkotmányt. Az 1952. évi alkotmány egy bevezető fejezetet és tíz fejezet, illetve 102 cikket tartalmazott.

A korabeli sajtó szerint Gheorghiu-Dej-nek az új alkotmánnyal kapcsolatos fontosabb bejelentéseit „viharos, szűnni nem akaró taps” kísérte, a beszéd végén pedig „mindenki feláll és lelkesen, hosszasan éltetik Joszif Visszarionovics Sztálint, a román nép legjobb barátját, a dolgozó emberiség vezérét, a Román Munkáspártot és Központi Bizottságát, Gh. Gheorghiu-Dejt, a román nép vezetőjét”.⁹³

Az 1965. évi alkotmány az utolsó szovjet típusú alkotmány Romániában. Az alaptörvény 9 címből és 116 cikkből állt (ez az utolsó változatában, 1986-ban 121 cikkre bővült). Ekkora az államosítás és a kollektivizálás lezárult. Az alkotmány már nem szabályozza a magánkapitalista jellegű gazdasági szektort, sem a kistermelést. Komparatív szempontból az 1965. évi alkotmány a szovjet típusú a második alkotmányozási hullámhoz tartozott. Új alkotmány készült Jugoszláviában (1963, 1974), Romániában (1965), Bulgáriában (1971), Albániában (1971), Kubában (1976), a Szovjetunióban (1977), jelentősebb alkotmánymódosításra került sor több államban: Csehszlovákiában (1970), Magyarországon (1972), a Német Demokratikus Köztársaságban (1974), Lengyelországban (1976). Ezt az alkotmányozási és alkotmánymódosítási hullámot az váltotta ki, hogy megmagyarázzák, miért nem jött létre a kommunizmus. Ehelyett egy köztes állapot, a szocializmus elérését rögzítették, hogy a fejlődés látszatát keltsék és a cél elérésének elvi lehetőségét fenntartsák. Az alkotmányok ismét politikai, és nem jogi célt szolgáltak.

Romániában az államszervezet alapjaiban nem változott, vagyis az új alkotmány az 1952. évi alaptörvény állami szervezetrendszerét vette át. Az ország neve azonban megváltozik: Románia Szocialista Köztársaság lesz, vagyis az állam elnevezése is tükrözi, hogy a kommunista társadalom kialakítása felé vezető úton fordulóponthoz érkezett az ország: elérte a szocializmus fejlődési szintjét (ez ideológiájellegű állítás volt, valójában a szovjet típusú diktatúrák, kialakulásuk után, szinte semmilyen dinamizmust nem mutattak). Egyébként, ahogy már jeleztük, a Román Munkáspárt is ekkor veszi fel újra a Román Kommunista Párt nevet, ugyanennek az ideológiai üzenetnek a jegyében.

(b) A szovjet típusú diktatúra jellemzői

A szovjet típusú diktatúra új, önálló közjogi kategória. A diktatúra statikus jellegű volt, mert – szemben az ideológia által hirdetett állásponttal, amely a proletárdiktatúra–szocializmus–kommunizmus evolúciót vallotta – a Szovjetunióban 70 éves, Romániában, így Erdélyben is 40 évig tartó működése alatt – nem zajlottak le olyan folyamatok, amelyek a fennálló rendszer gyökeres megváltoztatására utaltak volna.⁹⁴

A szovjet típusú diktatúrák alkotmányainak és politikai rendszereinek általános jellemzői a következők:

– **Hatalomkoncentráció.** A hatalommegosztás elvét ezek az alkotmányok megtagadták, a hatalom egységének elvéből indulnak ki. Állami funkciók és a funkciók ellátására

93 Lásd *Szabad Nép* 1952. szeptember 25. 3.

94 Részletekről lásd Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra korszakának jogtörténeti kérdései.* In *Jogtörténeti Szemle* 2016/3. 23–28.

87 Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX.* Bukarest 1999. 552.

88 Demeter János, Kiss Géza, Kohn Hillel (szerk.): *Alkotmányunk hiteles román és magyar nyelvű szövege.* 1949.

89 Mihai T. Oroveanu: *Istoria dreptului românesc și evoluția instituțiilor constituționale.* București 1995. 295.

90 *Politikai filozófiák enciklopédiája.* Budapest 1995. 390.

91 Takács Lajos, Demeter János, Román Dezső (szerk.): *A Román Népköztársaság alkotmánya.* Összeállította a Bolyai Tudományegyetem jogi karának munkaközössége. 1957.

92 Idézi Beér János: *A Román Népköztársaság új alkotmánya (I.).* In *Jogtudományi Közöny* 1953/4. 138.

rendelt szervek léteznek (így a törvényalkotó nemzetgyűlés, a kormány stb.), viszont ezek a szervek nem képezték egymás kölcsönös ellensúlyát és nem ellenőrizték egymást.

A rendszer egy szűk hatalmi elit (oligarchia vagy kifejezetten a szovjet típusú diktatúrákra alkalmazott kifejezéssel nómenklátúra) hatalomgyakorlását jelentette, amely totális, a társadalmi élet minden területét (állam, gazdaság, kultúra) irányító és ellenőrző rendszert épített ki, amelyben központi szerepet játszott a titkosrendőrség, a megfigyelés és besúgás, a fizikai erőszakkal való fenyegetés és a tényleges fizikai erőszak. A szovjet típusú diktatúra a rendszerrel szemben fellépő kritikus megnyilvánulásokat megtorolta, felszámolta a társadalom autonóm politikai mozgástereit. A rendszerellenes tevékenységet kriminalizálták és a diktatúrát büntetőjogi eszközökkel is megvédték. A titkosszolgálatot, Romániában a *Securitate*t, a párttal vagy az állami szervekkel szemben, ezek ellenőrzésére is felhasználták.

– *Ideológiai monizmus.* A diktatúra által hirdetett eszmék kizárólagos jellegűek voltak, igazságtartalmukat nem szabadott megkérdőjelezni. Az ideológiát Marx és Lenin tanai szolgáltatták. Romániában ugyanakkor érdekes eszmetörténeti folyamat zajlott le. A marxizmus-leninizmus elvileg internacionalista elveket, a munkásosztályon belüli etnikumtól független egyenlőséget hirdető ideológia. Ennek ellenére Romániában sikerült a szélsőséges, etnicista nacionalizmus és a marxizmus-leninizmus között sajátos fúziót létrehozni, amelynek etnokrata jegyei folyamatosan kísérték a rendszert és a 20. század nyolcvanas éveiben csúcsosodtak. Az 1947. évi párizsi békeszerződés szerint „az 1940. évi augusztus hó 30-án kelt bécsi választottbírósi határozat rendelkezései semmiseknek és érvényteleneknek jelentetnek ki. Magyarország és Románia között az 1938. évi január hó 1-jén fennállott határ ezzel visszaállíttatik.”⁹⁵ Az 1918–1920-as területi nyereségét Erdély vonatkozásában Románia így újra konszolidálta, és annak biztosítására, hogy ilyen területveszteség ne fordulhasson többet elő, az internacionalista elveket fokozatosan az etnikai homogenizáció politikai programja váltotta fel (a városok etnikai arányainak betelepítések útján történő megváltoztatása az erőltetett iparosítási program keretében, a kisebbségek asszimilációját célzó intézkedések, német és zsidó kisebbségek engedélyezett és szervezett kitelepülése). E program az 1980-as években érte el maximális szintjét.

A romániai rezsim konszolidációját jelezte, hogy 1958-ban Romániából a szovjet csapatokat kivonták, nem volt szükség az orosz hadsereg állandó jelenlétére.

A szovjet típusú diktatúrában a pártvezetők személyi kultusza a kezdettől fogva jelen volt, viszont a 20. század hetvenes éveitől Nicolae Ceaușescu kultusza elképesztő méreteket öltött.

– *Pártállam és állampárt.* A szovjet típusú diktatúrákban egyetlen párt működhetett,⁹⁶ a kommunista párt (egypártrendszer). Mivel a párt terminológiailag

is „részt” (pars) jelent, azaz feltételezi a pluralizmust, a kommunista pártot nem lehet valódi pártnak tekinteni. A kommunista párt tulajdonképpen militarista jellegű államigazgatási szerv,⁹⁷ a hatalomkoncentráció és a totális diktatúra biztosítékaként működő szervezet, amely az államszervezetet és a társadalom minden szféráját ellenőrzése és irányítása alatt tartotta.⁹⁸ Romániában megalakulásától 1948-ig ez a szervezet a Román Kommunista Párt elnevezést, 1948–1965 között a Román Munkáspárt elnevezést viselte, 1965-ben ismét a Román Kommunista Párt nevet vette fel. Mivel az államszervezet teljes egészében, egységesen a kommunista pártnak volt alárendelve, az állami és a pártszervezet egybefonódott. A hatalom egységes gyakorlása formálisan a különböző állami szerveken keresztül valósult meg, azonban a kommunista párt vezető szerepe valós döntési központtá alakította a pártszerveket. Ezért az állami és pártszervek közötti elkülönítés formális volt, az állami szervezetrendszer sok esetben a párt döntéseinek formalizálására szolgált. Az állam és a párt között létrejött informális, de igen erőteljes összekapcsolódást nevezzük pártállamnak, az ilyen szerepet játszó pártot pedig állampártnak. Az 1952. évi alkotmány kimondta a Román Munkáspárt vezető szerepét (86. cikk). Hasonló rendelkezést írt elő az 1965. évi alkotmány 3. cikke. Az állampártnak a diktatúra elképzelése szerint tömegpárt jelleggel kellett magára öltenie, ellentétben a forradalmi elitpárt jelleggel, amellyel a szervezet a két világháború közötti időszakban rendelkezett. E felfogás szerint a párttagok óriási száma is a rendszer legitimitását igazolta. A valóságban a párttagságot sokan azért vállalták fel, mert ez a társadalmi érvényesülés feltétele volt. A párt kongresszusainak és a Központi Bizottságának a valós súlya nem volt jelentős, a párt vezetését a pártfőtitkár és szűk köre végezte. A Központi Bizottság létszáma 1945-ben 35-ről indult, és fokozatosan nőtt, 1989-ben már 466 tagja volt.⁹⁹

Az állam és a párt közötti fúzió végül ideológiai problémákat is felvethetett Romániában, ugyanis 1982-ben a Román Kommunista Párt bővített központi bizottsági ülése foglalkozott a kérdéssel: ezen hangsúlyozták az állami szervek fontosságát a szocializmus építésében, de sikertelenül próbálták cáfolni a párt által ellenőrzött és irányított állam eszméjét.¹⁰⁰

Az állam informális vezetője a pártfőtitkár (Gheorghe-Gheorghiu Dej, 1945–1954, 1955–1965, majd Nicolae Ceaușescu, 1965–1989) volt, akkor is, ha a pártfőtitkár semmilyen hivatalos állami tisztséget nem viselt.

A szovjet típusú diktatúrákat a politikai akaratképzési rendszer hiánya is jellemzi: minden szerv (szakszervezet, ifjúsági szervezet, az 1968-ban alapított Magyar

97 Bihari Mihály: *Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után, 1945–1995.* Budapest 1996. 63.

98 Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra korszakának jogtörténeti kérdései.* In *Jogtörténeti Szemle* 2016/3. 27.

99 Vö. *Membrii C.C. al P.C.R. 1945–1989. Dicționar.* București 2004. 21. A kötet a Központi Bizottság magyar tagjait/pótagjait is felsorolja.

100 Lásd Nicolae Ceaușescu: *Expunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului în țara noastră, la problemele teoretice, ideologice și activitatea politică, educativă a partidului, prezentată la plenara lărgită a Comitetului Central al Partidului Comunist Român 1–2 iunie 1982. Cuvîntare la încheierea lucrărilor plenarei.* București 1982. Az állam és a kommunista párt viszonyáról lásd még Lupán Ernő: *Szocialista államunk fejlődésének távlatai.* In *Korunk* 1969/12. 1759–1764; Ilie Iovănaș: *Dreptul administrativ și elemente ale științei administrației.* București 1977. 43–47.

95 Lásd még az 1945. évi V. törvénnyel becikkelyezett fegyverszüneti egyezmény, 19. pont, 526/1945. (III. 17.) ME rendelet, 1. §. A fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezte magát, hogy Románia általa megszállt területeiről visszavonja az összes magyar csapatot és hivatalnokot, Magyarország 1937. december 31-én fennállott határai mögé, továbbá hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozási és közigazgatási szabályt, amely az annekszióra vagy pedig román területek Magyarországhoz csatolására vonatkozik.

96 Ugyan voltak olyan szovjet típusú diktatúrák (Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország), ahol formálisan működtek ún. szatellitpártok, de ezeknek nem volt érdemi befolyása a hatalomgyakorlásra.

Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa stb.) csak a központi pártakat közvetítették át a társadalomra.

– *Centralizáció.* A demokratikus centralizmus elnevezés alatt erőteljesen központosított, hierarchikusan felépülő államigazgatást alakítottak ki, ahol a gazdaság jelentős részét is az államigazgatásba integrálták.¹⁰¹ Valójában a centralizáció eredménye a merev, a helyi sajátosságokat nem ismerő, az állampártnak alárendelt államigazgatási szervezet volt.

– *A rendeleti jog meghatározó jellege.* A törvényhozás főszabálya szerint a Nagy Nemzetgyűlés feladata volt, de a jogalkotásban a meghatározó szerepet a rendeleti jogalkotás játszotta. A jogrendszerben alapjait a Nagy Nemzetgyűlés, majd az Államtanács által elfogadott törvényerejű rendeletek képezték, amelyet a Minisztertanács által elfogadott határozatok sokasága hajtott végre, így a parlament szerepe jelképesé vált. A párt döntéseket így lehetett problémamentesen és gyorsan átültetni a jogrendszerbe.

– *A választások fiktív jellege.* Noha a szovjet típusú rendszerek („népi”) demokráciaként határozták meg önmagukat, valójában nem voltak demokratikusak. Az egy pártrendszerrel szoros összefüggésben a jelöltek kiválasztásával és a jelöltállítás monopolizálásával lebonyolított választások kizárták a pluralizmust. A szovjet típusú diktatúra lényege ugyanis, hogy kizár bármilyen politikai alternatívát. Ezért a fiktív választások, ahol csak az állampárt jelöltjeire lehetett szavazni, a demokratizmus látszatát kívánták kelteni, ennyiben látszatlegitimációs szerepük volt. A pluralizmus teljes hiányát végül az alkotmány is tételesen kimondta, amikor az 1952. és az 1965. évi alkotmányok a kommunista pártot a társadalom vezető erejeként határozták meg.

– *Az alapvető jogok deklaratív jellege.* A kommunista alkotmányok mindegyike tartalmazott az alapvető emberi jogokra vonatkozó nagyvonalú szabályokat, viszont azokat a gyakorlatban nem tartották be, a normatív tartalmuk gyenge volt, azaz a rendszer érdekében vagy nevében elkövetett jogsértésekhez nem fűződött szankció, így végső soron megszűnt a jogállam.¹⁰² Például szerepelt az alkotmányokban, hogy az állampolgárok személye sérthetetlen, és senki sem tartóztatható le 48 óránál hosszabb időre bírósági határozat vagy ügyészi jóváhagyás nélkül,¹⁰³ csak éppen a politikai indíttatású ügyekben ezt nem tartották tiszteletben.

Például az 1965. évi alkotmány előírta a szólásszabadságot és a sajtószabadságot, de azt is megszüntette, hogy ezekkel nem lehet a politikai berendezkedéssel és a dolgozók érdekeivel ellentétesen élni. A párt monopolizálta a tömegtájékoztatási eszközöket, a hírt és az információt.

– *Az alkotmányosság hiánya.* Az 1948–1989 közötti periódusban alkotmányokról beszélhetünk, de *alkotmányosságról* nem, ugyanis az alkotmányosság olyan követelmények és vívmányok tényleges érvényesülését feltételezi, amelyek a diktatúrákban nem valósulhattak meg: az állami hatalom korlátozása és az alapvető jogok tényleges érvényesülése. A szocialista típusú diktatúrákat a totalitárius rendszerek közé soroljuk, mert

a kommunista ideológia kizárólagosságára épültek, az államszervezet egészét ennek az ideológiának a szolgálatába állították, a társadalom felett teljes ellenőrzést gyakoroltak, bármilyen ellenzéki tevékenységet fizikai erőszakkal tiportak el. A szovjet típusú diktatúra totális rendszer, mert állami tulajdonon alapuló, állam által működtetett társadalmat feltételez, amelyben az életnek politikai, gazdasági, kulturális, magánéleti vonatkozásait is áthatja a hivatalos ideológia.¹⁰⁴ Az alkotmány szerepe a totalitárius államban nem centrális: elsődleges funkciója a hatalom legitimálása és a visszaélések elfedése, illetve igazolása, nem pedig a hatalom korlátozása és az alapjogok valódi garantálása. A megsérített alapjogokat a diktatórikus állami hatalommal szemben nem lehetett érvényesíteni.

(c) A Nagy Nemzetgyűlés

Az 1948. évi alkotmány szerint a Nagy Nemzetgyűlés (*Marea Adunare Națională*) volt az államhatalom legfőbb szerve, amelyet négy évre választottak, és az egyetlen törvényhozó szerv volt. A Nagy Nemzetgyűlés speciális közjogi szerepe a hatalommegosztás elvének tagadásából következett. A szovjet típusú államelmélet szerint a hatalom alanya a nép, a nép akaratát viszont nem lehet korlátozni. Ezért nem fogadható el a hatalommegosztás. A nép a hatalmát a visszahívható képviselőkkel álló népképviselői szerv – azaz a Nagy Nemzetgyűlés – közvetítésével gyakorolja. A Nagy Nemzetgyűlés így az összes dolgozó akaratát valósítja meg. Az elmélet és a gyakorlat közötti alapvető eltérést, vagyis az alkotmányok normatív jellegének az alacsony szintjét jelzi, hogy a hatalomgyakorlás mechanizmusában a Nagy Nemzetgyűlés szerepe nem jelentős. Nemzetgyűlési képviselőnek eleve csak egyetlen párt gondosan megszűrt jelöltjeit lehetett megválasztani, vagyis e szerv nélkülözötte a valós politikai képviseleti jelleget.¹⁰⁵ Ugyanakkor az alapvető döntéseket a szovjet típusú diktatúrákban a párt-szervek hozták meg, a Nagy Nemzetgyűlésnek e döntések formalizálásában volt szerepe. A parlamentek alapvető funkciója a szovjet típusú diktatúrában „formálissá vált: párthatározatokat állami törvényekké emeltek, üléseik ceremonális összejövetelekké degradálódtak... Miután egy ülése általában két vagy három napig tartott, s minden ellenszavazat nélkül mindent elfogadtak, a parlamenti ülésszakok csupán az egységet voltak hivatottak demonstrálni.”¹⁰⁶ A Nagy Nemzetgyűlés létének a rendszer (hiányzó) demokratikus jellegét kellett hangsúlyoznia, ennek hiányát palástolnia.

Az 1952. évi alkotmányban azt, hogy a rendszer valójában nem demokratikus, a jelöltállítás alkotmányos szabályozásával próbálták leplezni: eszerint jelöltek állítani a Román Munkáspárt szervezeteinek, a szakszervezeteknek, a szövetkezeteknek, az ifjúsági és más tömegszervezeteknek, valamint a kulturális szervezeteknek volt joga (100. cikk). Valójában ezek a szervezetek szintúgy a hivatalos ideológia jegyében, szoros kontroll alatt működtek, tehát létük és jelöltállítási joguk semmiféle pluralizmust nem jelentett.

104 Vö. Berend T. Iván: *Térelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest 1999. 83.

105 A Nagy Nemzetgyűlés szociológiai reprezentációt valósított meg olyan értelemben, hogy a parlament összetétele leképezte a társadalom összetételét. Pont erre hivatkozva állították, hogy ez a „valódi” képviselet.

106 Berend T. Iván: *Térelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest 1999. 81.

101 A szovjet típusú diktatúrák gazdasági céljaik jelentős részét is közjogi eszközökkel érték el (államosítás, kollektívizálás stb.). Mivel ezek a korábban fennálló magánjogi rendet alakították át radikálisan, e kérdéskört a 6.4. alfejezetben, a magánjog történeténél tárgyaljuk.

102 Lásd Bíró Gáspár: *A jog helye a totalitarizmusban. Előadás (Brassó, 1985. november 3)*. In *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989*. Csíkszereda 2004. 74–102.

103 1948. évi alkotmány, 28. cikk.

„Az államhatalom legfelsőbb fórumának következetesen demokratikus jellegét kifejezésre juttatja társadalmi összetétele, amely gyökeresen különbözik a burzsoá-földesúri Románia parlamentjének összetételétől. 1932-ben például a burzsoá-földesúri parlament 235 földbirtokosból, bankárból és nagytőkésből, valamint 145 – a tőkések és földbirtokosok szolgálatában álló – „szabad foglalkozású” egyénből (kétes hírű politikusból) tevődött össze. Hasonló összetételű volt a szenátus is. A mi Nagy Nemzetgyűlésünkben nincs egyetlen kizsákmányoló sem; a dolgozók képviselőiből tevődik össze.

A legutóbb megválasztott 465 nagynemzetgyűlési képviselő közül 335 (72,04%) munkás és dolgozó paraszt, 130 (27,96%) értelmiségi. A képviselők között a legfőbb iparágak legöntudatosabb munkásai, kollektivista parasztok az ország minden tartományából, tudósok és művészek – köztük 24 akadémikus – mérnökök, technikusok, tanárok, jogászok, orvosok, újságírók, katonák foglalnak helyet, olyan emberek, akik munkaképességüket, tehetségüket és tudásukat odaadón a nép szolgálatába állítják. A képviselők csaknem fele (226) közvetlenül az üzemekben, bányákban, építőtételeken, a szállításban, az ország szántóföldjein, laboratóriumokban, kórházakban, iskolákban és művészeti intézményekben dolgozik. A képviselők közül 77 nő, 82 pedig 23-30 év közötti ifjú.

A Nagy Nemzetgyűlés összetétele ugyanakkor tükrözi a román nép és az együttélő nemzeti kisebbségek megbonthatatlan egységét és barátságát: a képviselők közül 61 magyar, német, zsidó, ukrán, szerb és más nemzetiségű.”¹⁰⁷

1972-ben a Nagy Nemzetgyűlés képviselőinek mandátumát 4-ről 5 évre növelték. 1948–1989 között kilenc alkalommal tartottak nemzetgyűlési választásokat.

(d) A Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége, az Államtanács, az államfő

Az 1948. évi alkotmány nem szabályozta az önálló államfői tisztséget. A Nagy Nemzetgyűlés Elnökségét (*Prezidiul Marii Adunări Naționale*) a Nagy Nemzetgyűlés a saját tagjai közül választotta meg, és e szerv igen széles jogkörrel rendelkezett, mert például a Nagy Nemzetgyűlést helyettesítve, ennek ülészekai között törvényerejű rendeleteket bocsáthatott ki. Mivel a képviselői szerv ülései rövid ideig tartottak, az Elnökség igen fontos szerepet játszott, súlya gyakorlatilag nagyobb volt, mint magának a Nemzetgyűlésnek. A Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége egy elnökből, három alelnökből, egy titkárból és 14 tagból állt. Tagjait a Nagy Nemzetgyűlés bármikor visszahívhatta, és az Elnökség tevékenységéért felelt a képviselői szervnek. Az Elnökség a törvényerejű rendeletek kibocsátásának joga mellett törvényértelmezési joggal is rendelkezett, illetve államfői jogköröket is gyakorolt: állami kitüntetések adományozhatott, képviselte a Román Népköztársaságot a nemzetközi viszonyokban, a kormány javaslatára kinevezte és visszahívta az állam diplomáciai képviselőit, a Nagy Nemzetgyűlés ülései közötti időszakokban a Minisztertanács elnökének javaslatára kinevezte és leváltotta

a minisztereket stb. A Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége valójában törvényhozó és végrehajtó hatalmat koncentráló szerv volt. Az 1952. évi alkotmány 1961-es módosítása a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségét Államtanáccsá [*Consiliul de Stat*] nevezte át.

A diktatúra jellegében és ennek következményeként az államszervezetben is az 1970-es években következett be alapvető fordulat, a pártfőtitkár észak-koreai és kínai látogatása után. Legalább részben ennek az útnak a hatására a diktatúra egyre inkább személyi jelleget kezd öltetni. A diktatúra utolsó másfél évtizedében Ceaușescu személyi kultusza elképesztő méreteket öltött. Az 1974. évi 1. törvény módosította az alkotmányt és létrehozta az államelnöki tisztséget.

Az államfői tisztség megjelenése Romániában a diktatúra egyre hangsúlyozódó torzulását jelezte, ugyanis az államfői tisztséget kifejezetten Nicolae Ceaușescu számára hozták létre.¹⁰⁸ Az 1974. évi 1. törvény új alfejezettel (8 cikkel) egészítette ki az alkotmányt, és az egyéb alkotmányos rendelkezéseket is összhangba hozta az új tisztségre vonatkozó alfejezettel. Nicolae Ceaușescu „alkotmányjogi státusa” a következőkben foglalható össze:

- a) Románia Szocialista Köztársaság (RSZK) Elnöke az államfő, aki az államhatalmat a belső és külső kapcsolatokban egyaránt képviselte;
- b) az Elnököt a Nagy Nemzetgyűlés választotta meg;
- c) az államfő a hadsereg legfőbb parancsnoka és az RSZK Védelmi Tanácsának az elnöke volt;
- d) az Elnök vezette az Államtanácsot (amely továbbra sem szűnt meg, de hatásköre csökkent), és ha szükségesnek találta, ő vezette a Minisztertanács üléseit;
- e) kinevezte és visszahívta, a miniszterelnök javaslatára, a miniszterelnök-helyetteseket, a minisztereket, a központi államigazgatás más tisztviselőit, ugyancsak ő nevezte ki és hívta vissza a Legfelső Törvényszék tagjait (sőt, a főügyészt és a Legfelső Törvényszék elnökét is, amennyiben a Nagy Nemzetgyűlés nem ülésezett);
- f) az RSZK elnöke a Nagy Nemzetgyűlésnek volt felelős, és ezért időszakos beszámolót kellett tartania a tevékenységéről.

Az alkotmányi – formális – előírásokból is levezethető a koncentrált személyi hatalom: Nicolae Ceaușescu a pártelnöki tisztség mellett a vezető állami funkciók sorát is betöltötte. A Ceaușescu-korszak liberalizációval indult, de a diktatúra az 1970-es években alakult át neosztálinista jellegűvé, és egyre erőteljesebben jelentkezett a személyi kultusz, hogy a nyolcvanas években érje el csúcspontját. E folyamatnak az államfői tisztség létrehozása oka, de még inkább következménye volt. A Ceaușescu-diktatúra 1974 utáni szakasza a második román köztársaság időszakának fogható fel.

(e) A kormány (Minisztertanács)

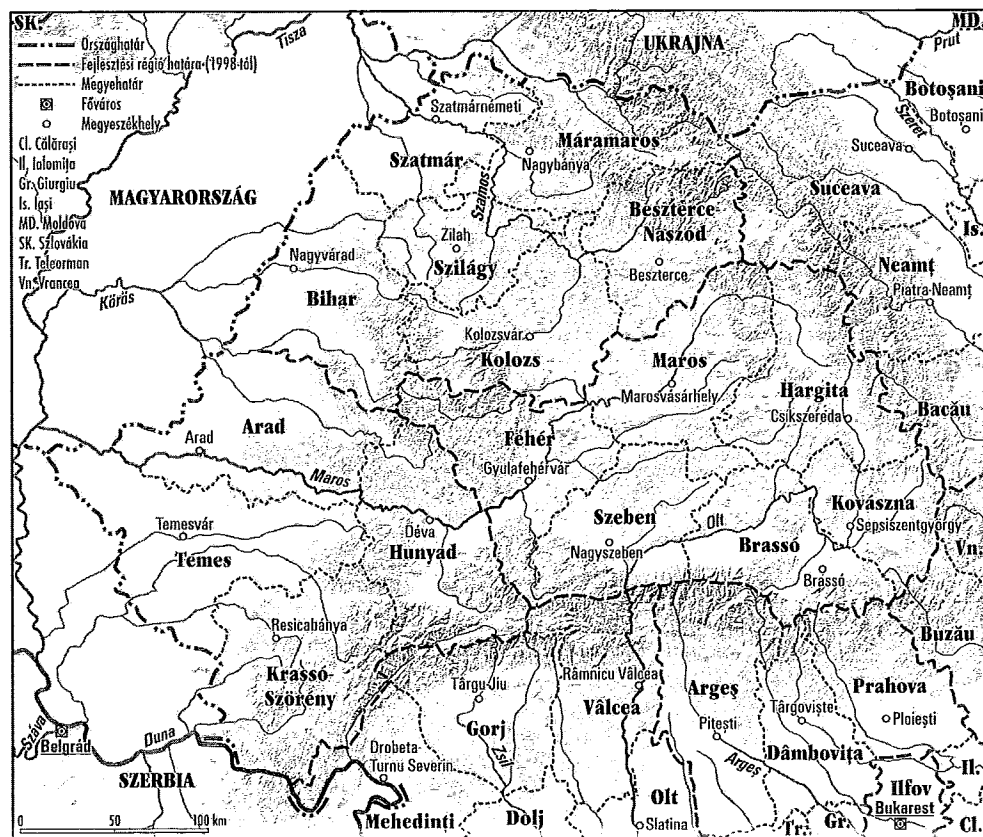
Az 1948. évi alkotmány szerint a kormány vagy Minisztertanács [*Consiliul de Miniștri*] a Román Népköztársaság végrehajtó és közigazgatási csúcsszerve volt, a minisztériumok pedig szakágak szerint szervezett végrehajtó szervként működtek. A

¹⁰⁸ Ceaușescu uralma liberális jellegű nyitással kezdődött, és ezt az időszakot hatalmi pozíció kiépítésére és megerősítésére használta fel. A 70-es évek elejétől azonban a diktatúra neosztálinista jegyeket kezd öltetni. Részletekről lásd Stephen Fischer-Galați: *Twentieth Century Romania*. New York 1991.

¹⁰⁷ Tóth Zs. Sándor: *A pártvezetés – a demokratikus centralizmus alkalmazásának legfőbb biztosítéka államépítésünkben*. In *Korunk* 1961/5. 534.

Minisztertanácsot a Nagy Nemzetgyűlés nevezte ki, viszont a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége is leválthatott és kinevezhetett minisztereket, ha a Nagy Nemzetgyűlés nem ülésezett. Ezekben az esetekben a Nagy Nemzetgyűlés utólagos jóváhagyását kellett kérni. Az 1952. évi alkotmány is ezt a berendezkedést tartotta fenn. Felsorolta a minisztériumokat (50. cikk), viszont a kormány struktúrájának alkotmányban történő rögzítése túl merevnek bizonyult, és erről a megoldásról hamarosan le is mondtak.

Az 1965. évi alkotmány rendszerében az Államtanács is kinevezhette a Minisztertanácsot, amennyiben a Nagy Nemzetgyűlést valamely rendkívüli okok végett nem lehetett összehívni. Az egyes miniszterek kinevezésének a joga, a miniszterelnök javaslatára, 1974-től az államfőt illette meg.¹⁰⁹

Erdély Romániában: az 1968 utáni meggyerendszer (2018)

109 Részletekről lásd Ilie Iovănaș: *Dreptul administrativ și elemente ale științei administrației*. București 1977. 126–135.

(f) A közigazgatás

Az 1948. évi alkotmány 1950. évi módosítása bevezette a szovjet típusú igazgatási rendszert: a megyék és járások helyébe a tartományt és a rajont hozta létre. Ezt a rendszer tartotta fenn az 1952. évi alkotmány és az 1965. évi alkotmány első változata. Az 1968. évi 1. (alkotmánymódosító) törvény megszüntette a régi közigazgatási beosztást és bevezette a megyét mint közigazgatási egységet.

(g) Igazságszolgáltatás

A II. világháborút követően a bíróságok szervezetére vonatkozóan átmeneti rendszert alakítottak ki, amely eltörölte a fasiszta rezsim ideje alatt elfogadott jogi normákat és az 1944. évi 640. törvény rendelkezései révén újra hatályba léptette a bíróságok szervezetéről szóló 1924. évi törvényt.

A Kommunista Párt kezdeményezésére elfogadott 1944. évi 1849. rendelet egyetlen paragrafusa előírta, hogy „külön törvény fogja szabályozni azon személyek üldözésének és szankcionálásának feltételeit, akik bármilyen formában hozzájárultak az Ország összeomlásához”. Így születtek meg az 1945. évi 50. és 51. törvények, amelyek alapján külön bíróságot hoztak volna létre a háborús bűnösök, illetve az ország összeomlásáért felelős személyek büntető ügyeinek elbírálása céljából, azonban az említett törvények nem léphettek hatályba a „történelmi” politikai pártok ellenállása miatt.

Az 1945. március 6-án megalakult Groza-kormány lépéseket tett az igazságszolgáltatás demokratizálása érdekében. Elfogadták az ország összeomlásáért felelős személyek és a háborús bűnösök üldözéséről és szankcionálásáról szóló 1945. évi 312. törvényt, amely alapján létrehozták a Bukaresti Népi Törvényszéket (népbíró-ságot) [Tribunalul Poporului din București], majd az 1945. évi 526. törvény alapján létrehozták a Kolozsvári Népi Törvényszéket (népbíró-ságot) [Tribunalul Poporului din Cluj]. Az említett két törvényszék ítélte el az Antonescu-diktatúra vezetőit és a legfőbb háborús bűnösöket. Később a háborús bűnösök és az emberiség elleni bűncselekményeket elkövető személyek üldözéséről és szankcionálásáról szóló 1947. évi 291. törvény átruházta a háborús és az emberiség ellen elkövetett bűncselekmények elbírálásának hatáskörét a Bukaresti és Kolozsvári Ítéltáblák Büntető Kollégiumaira.

Az 1948. évi alkotmányban az igazságszolgáltatás szervezetrendszerét a Legfőbb Szék (Curtea Supremă), a székek, a törvényszékek és a népbíróságok alkották. Hatalommegosztás hiányában a bíróságok függetlenségének elve nem érvényesült, a bíróságok sok esetben (a politikailag releváns esetekben) a pártakat végrehajtóivá váltak, illetve maguk a jogszabályok is a pártakat (hivatalosan a nép akaratának) jogi formái voltak. Így jött létre a „népi törvényesség”, amelyben nagy szerepet kaptak a népi ülnökök, a bírák mellé delegált aktivisták. Az 1948. évi alkotmány nem szabályozta a közigazgatási bíráskodást, ez a jogintézmény gyakorlatilag megszűnt. Az 1948. évi alkotmány olyan, a bíróságok szervezetéről szóló törvény elfogadását vonta maga után, amely a szovjet eszmét érvényesítette. Az alkotmány létrehozta a Román Népköztársaság Legfőbb Ügyészének [Procurorul General al Republicii Populare Române] intézményét, akit a Nagy Nemzetgyűlés nevezett ki, ugyanakkor, az alkot-

mány rendelkezései alapján elfogadták az ügyészség szervezetéről szóló 1948. április 22-i törvényt. A bíróságok szervezetéről az 1949. évi. 132. rendelet szolt. A rendes bíróságok mellett különleges bíróságok is működtek. Ilyenek voltak a katonai bíróságok: bírói tanácsok [consilii de judecată], katonai törvényszékek [tribunale militare] és a Katonai Ítéltő- és Semmitőszék [Curtea Militară de Casație și Justiție], illetve a vasúti törvényszékek [tribunale feroviare], valamint a tengeri és folyami törvényszékek [tribunale maritime și fluviale]. A jogszabály előírta, hogy a Legfőbb Szék kivételével az összes bíróság népi ülnökökből álló tanácsokban jár el. A népi bíróságok lehetnek városiak, falusiak vagy vegyesek. Azokon a településeken, ahol telekkönyvi nyilvántartások voltak, a népi bíróságok egy telekkönyvi ügyosztállyal [serviciu de carte funciară] is rendelkeztek. Kivételes esetben a népi bíróságok hatáskörébe tartozó bűncselekményeket az elkövetés helye szerinti községekben is el lehetett bíráltni. A népi bíróságok és a törvényszékek egy bíróból vagy segédbíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jártak el. Az ítéltáblák két tanácsosból és három népi ülnökből álló tanácsban jártak el. A Legfelső Széken belül egy polgári és egy büntető kollégium működött, és a bíróság öt bíróból álló tanácsban járt el.

Az 1952. évi alkotmány átszervezte az igazságszolgáltatást: a Román Népköztársaság Legfelső Törvényszéke (Tribunalul Suprem al Republicii Populare Române), a tartományi törvényszékek (tribunale regionale) és a népi törvényszékek (tribunale populare) alkották az igazságszolgáltatás szervezetrendszerét. A részletes szabályokat az 1952. évi 5. törvény tartalmazta. Az említett rendes bíróságok mellett különleges bíróságok is működtek: katonai törvényszékek [tribunale militare], vasúti népi törvényszékek [tribunale populare feroviare], illetve tengeri és folyami népi törvényszékek [tribunale populare maritime și fluviale]. 1956-ban az utóbbi két különleges törvényszéket megszüntették, és csak a katonai törvényszékek működtek tovább. A városi és rajoni népi törvényszékek és, a jogszabályban előírt esetekben, a tartományi törvényszékek, illetve a Fővárosi Törvényszék elsőfokon egy bíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jártak el. A tartományi törvényszékek, a Fővárosi Törvényszék és a Legfelső Törvényszék a felfolyamodásokat, illetve a Legfelső Törvényszék a kiigazítási kérelmeket [cerere de îndreptare] három bíróból álló tanácsban bírálta el, míg az iránymutató jogegyesítési döntések [decizii de îndrumare] esetén a Legfelső Törvényszék teljes testülete [plen] járt el. Az 1952. évi 6. törvény létrehozta a Román Népköztársaság Ügyészségének [Procuratura Republicii Populare Române] intézményét.

Az 1965. évi alkotmány érdekessége, hogy újra megteremti a közigazgatási bíráskodás elvi lehetőségét. Az igazságszolgáltatás szervei a Legfelső Törvényszék (Tribunalul Suprem), a megyei törvényszékek, a bíróságok és a katonai törvényszékek voltak. A Legfelső Törvényszék tagjait a Nagy Nemzetgyűlés választotta meg, a Nagy Nemzetgyűlés mandátumával egyenlő időtartamra. Ez a kinevezési mód a bírákat kiszolgáltatta a rendszernek, a leváltás lehetősége pedig a rendszerrel való együttműködésre készítette őket.

Az 1965. évi alkotmány rendszerében a bíróságok szervezetét az 1968. évi 58. törvény szabályozta. Az említett jogszabály értelmében a bírák és a népi ülnökök függetlenek voltak és kizárólag a törvényekben foglalt rendelkezéseknek kellett magukat alávetniük. A bíróságok elsőfokon, illetve első- és végsőfokon [primă și ultimă instanță]

két bíróból álló tanácsban jártak el, viszont a munkavédelem területén elkövetett bűncselekményeket és a munkaügyi vitákat egy bíróból és két népi ülnökből álló tanács bírálta el. A törvényszékek elsőfokon két bíróból álló tanácsban, felfolyamodási bíróságként és rendkívüli felfolyamodási [recurs extraordinar] bíróságként három bíróból álló tanácsban jártak el. A halálbüntetéssel büntetendő bűncselekmények, illetve az emberölés, minősített emberölés és halált okozó ütlegetés vagy bántalmazás esetén a törvényszék elsőfokon két bíróból és három népi ülnökből álló tanácsban járt el.

A Legfelső Törvényszék kollégiumai főszabályként három bíróból álló tanácsban jártak el, viszont a Legfelső Törvényszék által hozott határozatok ellen benyújtott felfolyamodást és rendkívüli felfolyamodást hét bíróból álló tanácsban bírálta el, míg az iránymutató jogegyesítési döntések [decizii de îndrumare] esetén a Legfelső Törvényszék teljes testülete [plen] járt el. A Román Népköztársaság Ügyészségének szervezetéről és működéséről szóló 1968. évi 60. törvény előírta, hogy a nyomozás végzése és annak felügyelete az ügyészség hatáskörébe tartozik. Emellett az ügyészség köteles volt felügyelni a büntetések, nevelő intézkedések és biztonsági intézkedések végrehajtásának törvényességét, illetve elbírálni a szocialista szervezetek és az állampolgárok jogainak és érdekeinek megszegésére vonatkozó panaszokat.

Az államszocialista diktatúra idején a munkajog és a vállalati jog területén a bíróságokon kívül közösségi szervek [organe obștești] is igazságszolgáltatási tevékenységet végeztek. A Munkatörvénykönyv, illetve a Minisztertanács és a Román Népköztársaság Szakszervezetének Központi Tanácsa által elfogadott 1960. évi 1050. közös határozat szabályozta a munkaügyi bíráskodás területén tevékenységet végző közösségi szervek: a munkaügyi vitákat elbíráló bizottságok [comisii pentru soluționarea litigiilor de muncă] és a szakszervezeti bizottságok [comitetele sindicatelor] működését és hatáskörét. Az említett szervek bírálták el az alkalmazottak és a munkáltató egység vezetősége közötti, munkaszerződésből kifolyó munkaügyi vitákat. Az 1958. évi 320. rendelet hozta létre és szabályozta a vállalkozások és intézmények keretén belül működő bírói tanácsokat [consilii de judecată din întreprinderi și instituții]. A bírói tanácsok bírálták el a szocialista vállalatok vagy intézmények alkalmazottjai által elkövetett szabálysértéseket, amennyiben azok nem voltak annyira súlyosak, hogy bűncselekménynek minősüljenek. Az 1957. évi 132. rendelet értelmében a községi, városi és rajoni néptanácsok [sfat popular] végrehajtó bizottsága [comitet executiv] mellett békéltető bizottságokat [comisii de împăciuire] hoznak létre, amelyek két képviselőből és egy tanítóból vagy tanárból álltak. A bizottság feladata a Be. 280². cikk (2) bekezdésében foglalt bűncselekmények elkövetése esetén a felek kibékítésének – békítő tanácsok adása révén történő – megkísérlése volt. Az említett bűncselekmények elkövetése esetén a sértett fél köteles volt írásban vagy szóban a békéltető bizottsághoz fordulni, és kizárólag abban az esetben kereshette meg a bíróságot, ha a békítés nem járt sikerrel.

Az 1968. évi 59. törvény létrehozta a bírói bizottságokat [comisii de judecată]. Ezek bíráskodási és befolyásolási közösségi szervek [organ obștești de influențare și jurisdicție] voltak. A bírói bizottságok a legkevesebb száz alkalmazottat vagy tagot számláló állami szocialista szervezetek (vállalatok, gazdasági szervezetek, intézmények, szövetkezetek) igazgató bizottságai [comitete de direcție] vagy vezető szervei [organe de control] mellett, illetve a városi, megyei jogú városi, bukaresti kerületi vagy községi

népi tanácsok végrehajtó bizottsága [comitet executiv al consiliilor populare] mellett működtek. A szocialista szervezetek mellett működő bírói bizottságok hatáskörébe tartozott a közösségi élet szabályait sértő kihágások [abaterile de la regulile conviețuirii sociale] elbírálása. Ezek olyan társadalomra alacsony veszélyességű cselekmények (bizonyos körülmények között elkövetett ütlegetés vagy más erőszakos cselekmény, lopás, bizalommal való visszaélés, hivatali gondatlanság) voltak, amelyeket az alkalmazottak a munkahelyen követtek el, és amelyek nem minősültek bűncselekménynek, hanem kihágásnak [abaterie]. Szintén a bírói bizottságok hatáskörébe tartozott a felek kibékítésének [împăciuire] megkísérlése a munkahelyen elkövetett kisebb súlyú bűncselekmények esetén (ütlegetés vagy más erőszakos cselekmény, testi sértés, becsületsértés, bizalommal való visszaélés), illetve sikertelen békítés esetén magának a bűncselekménynek az elbírálása is. A bírói bizottságok bíráltak el bizonyos, 5000 lejnél kisebb értékű vagy pénzben fel nem becsülhető munkaügyi vitákat. A városi, megyei jogú városi, bukaresti kerületi vagy községi népi tanácsok végrehajtó bizottsága mellett működő bírói bizottságok bíráltak el az állampolgárok által elkövetett társadalomra alacsony veszélyességű cselekményeket (bizonyos körülmények között elkövetett ütlegetés vagy más erőszakos cselekmény, bizalommal való visszaélés, rongálás), amelyek nem minősültek bűncselekménynek, hanem kihágásnak [abaterie]. Szintén a bírói bizottságok hatáskörébe tartozott az állampolgárok kibékítésének [împăciuire] megkísérlése bizonyos kisebb súlyú bűncselekmények esetén (ütlegetés vagy más erőszakos cselekmény, gondatlanságból elkövetett testi sértés, becsületsértés, bizalommal való visszaélés, lopás, fenyegetés), illetve sikertelen békítés esetén magának a bűncselekménynek az elbírálása is. A bírói bizottságok megrovást, pénzbüntetést vagy, kiskorú elkövető esetén, közösségi befolyásolási intézkedést [măsură de influențare obștească] szabhattak ki.

(h) Nemzeti kisebbségek jogállása a szovjet típusú diktatúra alatt

Románia háborúból való kiugrását (1944. augusztus 23) a Szovjetunió Észak-Erdély visszaadásával jutalmazta.¹¹⁰ Az 1944 októberében kivonuló magyar közigazgatás helyét elfoglaló román közigazgatás megtúrta a Maniu parasztpártjának terrorkülönítményei által végrehajtott nacionalista bosszúhadjáratot (Tenke, Gyanta, Szárazajta, Csíkszentdomokos, Egeres stb.), amelynek ürügyén a szovjetek a román közigazgatást Észak-Erdélyből 1944. november 11-én kiutasították. E kérdést a belpolitikai folyamatok befolyásolására használták fel a szovjetek. A román közigazgatás csak 1945 tavaszán térhetett vissza Észak-Erdélybe.

A kommunista ideológia hivatalos álláspontja az együttélő nemzetiségek közötti egyenlőség, az osztályalapú egyetértés, a román és a nemzetiségi munkásság, parasztság és haladó értelmiség közötti együttműködés volt. A romániai realitásokban azonban a fenntartani kívánt látszat és a valóság között jelentős eltérések jelentkeztek.¹¹¹ A viszonylag pozitívnak értékelhető, a Szovjetunió támogatása mellett megvalósuló kezdetet követően, amelyet az 1945. évi 86. törvény, a Nemzetiségi Statútum elfoga-

dása és a Bolyai Egyetem 1945-ös megalapítása jelez – nem lineáris, hanem hullámzó folyamatok eredményeként – a kisebbségek nyílt elnyomása a romániai szovjet típusú diktatúra felvállalt politikájává vált. A pozitív kezdet visszaigazolta azoknak a baloldali értelmiségieknek az elvárásait, amelyek a szovjet típusú rendszer kiépülésétől az erdélyi magyarság helyzetének rendezését várták. Ez az őszinte illúzió azonban nagyon rövid ideig tarthatott: a baloldali magyar elitnek 1949-ben kezdődő meghurcolása, az 1956-os magyar szabadságharcval egyértelműen és nyíltan szimpatizáló erdélyi magyarságot sújtó megtorláshullám hatására az illúzió csalódássá torzult. 1956 előtt a rendszer működtetésében – akárcsak az elnyomó szervek irányításában – a magyarok szerepvállalása viszonylag jelentősnek nevezhető. Az 1956-ot követő tisztogatások után ez a magyar jelenlét csökkent, ellenben a diktatúra vezető körében – ha nem is meghatározó, de azért nem is teljesen elhanyagolható befolyással – jelen voltak magyarok, például Mogyorós Sándor (1911–1969), Gere Mihály (1919–1997) vagy Fazekas János (1926–2004). Fazekas János több esetben megpróbálta a kisebbségi magyar érdekeket is képviselni és érvényesíteni.¹¹²

Általános értékelésként helyesen állapították meg, hogy „a román nemzeti-egypolitikai nem egy izolált belpolitikai ügy, hanem a külpolitika széljársásától függ. A nemzetiségekkel szemben tett engedmények rendszerint valamilyen külpolitikai spekuláció szüleményei. Látszatvoltukat az a lényegbeli különbség szemlélteti a legjobban, mely Románia nemzetközi fórumokon tanúsított magatartása és a belső, titkos szálakon futó nemzetiségpolitika valódi arca között tátong.”¹¹³

(i) A Nemzetiségi Statútum és a Bolyai Egyetem

A Nemzetiségi Statútum (1945) elismerte minden román állampolgár kizárólagos és egyéni jogát anyanyelvének vagy nemzetiségének megállapítására. Ilyen értelemben a hatóságok beavatkozása tilos volt, közegeik pedig kötelesek voltak az illető állampolgár nyilatkozatát elfogadni (5. §). A jogszabály kinyilvánította, hogy a román állam hivatalos nyelve a román nyelv, mégis elismerte, hogy a magántermészetű kapcsolatokban, az ipari és kereskedelmi életben, a vallási életben és a sajtóban, valamint bármilyen természetű kiadványokban és közleményekben, továbbá a nyilvános gyűléseken a román állampolgárok szabadon és minden megszorítás nélkül használhatnak bármely nyelvet. Sőt, a Nemzetiségi Statútum elismerte – 30%-os kisebbségi küszöböt bevezetve – az anyanyelvhasználat jogát az igazságszolgáltatásban (8–9. §) és a közigazgatásban (10. §). Az igazságszolgáltatásban a törvényszékek és a járásbírók kötelesek voltak anyanyelven kiállított és benyújtott bármilyen beadványt elfogadni anélkül, hogy ezekről román nyelvű fordítást követelhetnének; a beadványok felett ugyanazon nyelven határozni; a felet saját anyanyelvén meghallgatni; a bírácnak ismerniük kellett az illető nemzetiség nyelvét. Az anyakönyvekben és a családi állapotokra vonatkozó okmányokban az állampolgárok családi neve csak az illető állampolgár személyi irataival igazolt alakban és eredeti helyesírással volt írható.

¹¹⁰ Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. Második, bővített kiadás. München 1976. 112.

¹¹¹ A romániai magyarság 1944–1989 közötti helyzetéről lásd Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások – fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda 1999.

¹¹² Részletekről lásd Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda 2010.

¹¹³ Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. Második, bővített kiadás. München 1976. 137.

A Nemzetiségi Statútum teljes körű alkalmazására valójában soha nem került sor, jóllehet e törvényt mindmáig nem helyezték formálisan hatályon kívül, azonban a 20. század hatvanas éveitől az alkalmazása fokozatosan megszűnt.

1945-ben alapították meg Kolozsváron a Bolyai Egyetemet (1945. évi 407. törvényrendelet), az erdélyi magyarság állami egyetemét. Ezt a felsőoktatási intézményt azonban 1959-ben pártutasításra összevonták a kolozsvári Victor Babeş Egyetemmel,¹¹⁴ és kezdetét vette a magyar oktatási vonalnak a rendszerváltásig tartó leépítése.

(j) A Magyar Autonóm Tartomány

A pozitív eredmények között kell megemlíteni azt a területi autonómiát, amelyet a szovjet típusú diktatúra időlegesen a magyar kisebbségnek biztosított. A Magyar Autonóm Tartományt (MAT, Regiunea Autonomă Maghiară) az 1952. évi alkotmány hozta létre. A MAT szovjet kisebbségpolitikai modell átvétele.¹¹⁵ Az 1952. évi alkotmány preambuluma szerint „a Román Népköztársaság nemzeti kisebbségei a román néppel teljes jogegyenlőségnek örvendenek. A Román Népköztársaságban igazgatási-területi autonómiát biztosítanak a székely rajonok magyar népességének, ahol összefüggő tömeget alkotnak.” A 19. cikk tartalmazta az alkotmányos szintű szabályokat. A MAT központja Marosvásárhely volt, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Maroshévíz, Szászrégen, Erdőszentgyörgy, Székelykeresztúr, Udvarhely, Csík, Gyergyószentmiklós rajonok (járások) tartoztak hozzá.

Le kell szögeznünk, hogy a szakirodalomban megfogalmazott vélemény, amely szerint Románia a MAT létrehozásával elvesztette volna egységes állami jellegét,¹¹⁶ nem állja meg a helyét, ugyanis a MAT a gyakorlatban – a nyelvhasználati jogokon kívül – a többi tartományhoz képest különleges státust nem élvezett, sajátos hatáskört nem gyakorolhatott, vagyis nem alakítottak ki valós területi alapú hatalommegosztást. Ugyanez mondható el a Szovjetunióról: „a Szovjetunió föderális szerkezete is csupán tényleges tartalom nélküli formális államjogi keret volt”.¹¹⁷ A román jogtörténetírás szerint a MAT az egységes román államban létrehozott „közigazgatási enklávét”.¹¹⁸ A MAT autonóm jellegét biztosító statútumot soha nem fogadták el.

A valós autonómia egyébként a szovjet típusú rendszer logikájával, a demokratikus centralizmus elvével összeférhetetlen, mert az autonómia a meghatározott kérdésekben jogilag biztosított döntési önállóságot és a központi kontroll legalább részleges hiányát jelenti. Egyébként az 1952. évi alkotmány szövege is egységes államként határozta meg Romániát (17. cikk), vagyis az alkotmányozás során nem találtak ellentmondást az egységes állami jelleg és az „autonóm” tartomány létrehozása között.

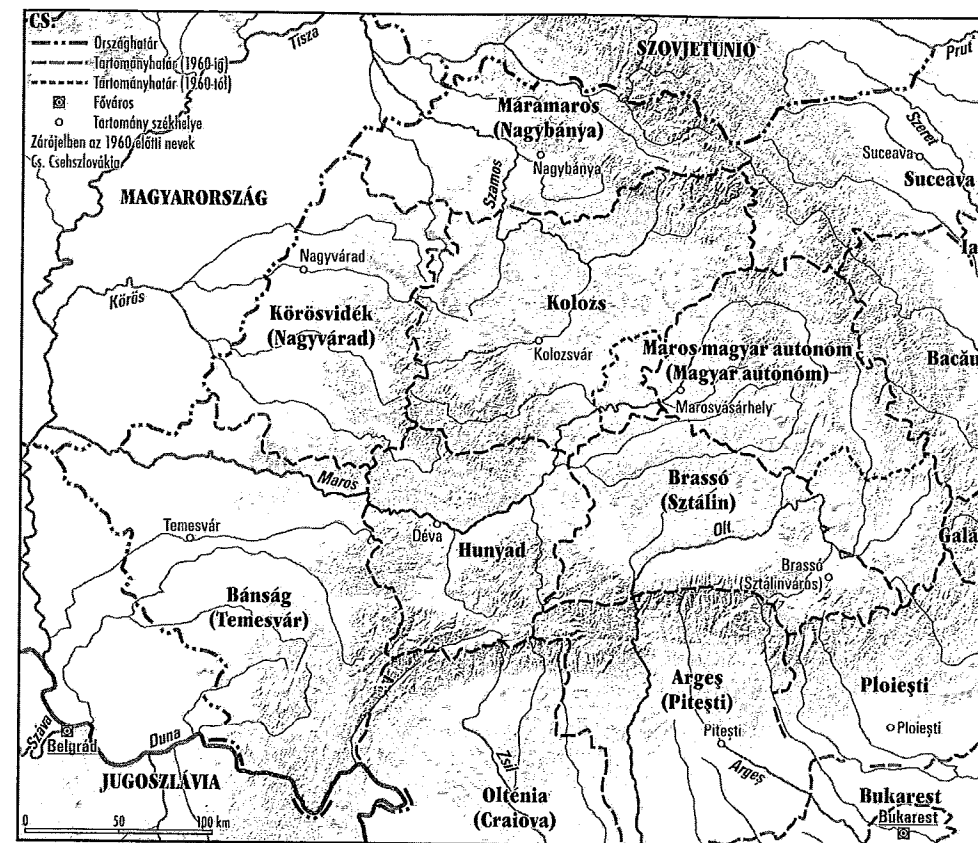
¹¹⁴ A Bolyai Egyetem jogászképzéséről lásd a jelen kötet 7. fejezetét.

¹¹⁵ Részletekről lásd Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda 2008; Demeter János: *Románia közigazgatási-területi beosztásának változásai*. In *Jogtudományi Közlemény* 1987/1. 16–19.

¹¹⁶ Eleodor Focgeneanu: *Istoria constituțională a României. 1859–1991*. București 1998. 119.

¹¹⁷ Lásd Szenté Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005*. Budapest 2006. 145.

¹¹⁸ Angela Banciu: *Istoria constituțională a României. Deziderate naționale și realități sociale*. București 2001. 334.

Erdély Romániában: az 1950–1968 közötti tartományi rendszer (1960)

A Magyar Autonóm Tartomány területén egyébként a romániai magyarság egyharmada élt, a tartományon kívüli élőknek pedig a nyelvhasználati jogai egyre korlátozottabban érvényesülhettek. Ahogy helyesen állapították meg: „A román kormánynak az volt az érdeke, hogy a lehető legkisebbre méretezze az autonóm tartomány területét, mely amúgy is legtávolabbra esett a magyar határtól... A kívül rekedtek viszont, mint másodrendű állampolgárok, annál hátrányosabb helyzetbe jutottak. Ugyanígy lehetett volna a magyar–román határ menti kompakt magyar területeken is egy másik autonóm tartományt létesíteni.”¹¹⁹

1960-ban a Magyar Autonóm Tartományt átalakították: két magyar többségű rajont (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely) lecsatoltak, és két (román többségű) rajont csatoltak a tartományhoz (Ludas és Sármás), amely új nevet is kapott: Maros-Magyar Autonóm Tartomány (Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară). A magyar lakosság aránya így 77,3%-ról 62,2%-ra csökkent, ezzel is jelezve, hogy a tartományt ebben a formában nem kívánják fenntartani. A tartományt az 1968-as megyésítéskor szüntették meg, területét Kovászna, Hargita és Maros megyék között osztották fel.

¹¹⁹ Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. Második, bővített kiadás. München 1976. 112.

(k) A kisebbségi jogok korlátozása és felszámolása. Az asszimilációs politika

A magyar kisebbségnek tett kezdeti „engedményeket” (Nemzetiségi Statútum, Bolyai Egyetem, Magyar Autonóm Tartomány, magyar nyelvű agrárképzés Kolozsváron) a szovjet típusú diktatúra fokozatosan felszámolta. A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvosi egyetem keretében 1962-ben megalakították a román nyelvű részleget, amelynek fokozatos fejlesztésével az intézmény irányítását román ellenőrzés alá vonták, és a magyar nyelvű képzés másodlagossá, részlegessé vált. 1976-tól hasonló folyamat játszódott le az (1954-ig Kolozsváron működő) Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben Marosvásárhelyen, az 1980-as évek közepén pedig teljesen megszűnt a Gh. Dima Zeneakadémián és a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetben a magyar nyelvű oktatás.

A nyugdíjazott magyar nyelvű egyetemi oktatók helyett nem alkalmaztak új oktatókat, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen is folyt a magyar nyelvű oktatás erőteljes korlátozása és leépítése. Az állami munkahelyelosztás rendszerében a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek a kihelyezése román lakosságú területekre történt (például 1988-ban a 951 magyar nyelvű frissen diplomázott személy közül 689-et Erdélyen kívülre, az Ókirályság területére neveztek ki).

Az 1980-as években a nacionalizmus a román állam meghatározó jellegzetességévé vált, etnokrata államról beszélhetünk. A szovjet típusú diktatúra homogén nemzetállam kialakítását tűzte ki célul, nyílt asszimilációs politikát folytatott, az erőltetett iparosítás keretében vagy kifejezetten a románosítás célkitűzésével végrehajtott betelepítésekkel megváltoztatta a városok etnikai összetételét, megtiltotta a településnevek magyar változatának nyilvános használatát, korlátozta a kisebbségi nyelvű oktatást (a magyar oktatási nyelvű intézményekben román oktatási nyelvű osztályokat indítottak, az iskolák teljes elrománosításának közvetlen céljával), a kisebbségi sajtóorgánumok egy részét megszüntették, mások esetében csak a példányszámot csökkentették drasztikusan, a későbbi felszámolás céljával, 1985-től pedig megszűnt a magyar nyelvű televízióadás.¹²⁰

A beolvadás gondolata, legalábbis az ország három legnépesebb kisebbsége számára (magyarok, németek, zsidók) elfogadhatatlannak bizonyult. A zsidók és németek jelentős tömegei, szorongatottságukban, anyanemzetük államának hathatós segítségével kisebbik rosszként az expatriálás útját választották. A kétmilliónyi magyarság számára ez az út nem járható: Ez a kisebbség ma Romániában minden intézményétől megfosztott, mindenféle szervezeti formát nélkülöző amorfi tömegként egzisztál. Egyetlen formailag intakt intézményként egyházai, a hatalom gyanakvó felügyelete és korrumpáló hatása alatt senyvednek...

A jelek szerint a nyolcvanas évek eleje korszakzáró, tehát új korszakot nyitó határkőnek számított. ... Erről tanúskodik egyebek között az uzuális terminológiában

bekövetkezett változás, az ugyanis, hogy ekkorra kikopik a hivatalos használatból az „együttélő nemzetiség” 1945 óta használatos terminusa. Marad az „egységes román szocialista nemzet” kifejezés egy olyan keret jelölésére, amely – ezt ismételt szövegszerűen is megfogalmazták – az ország egész lakosságát magába foglalja (Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II.* 1989).

Az asszimilációs politikát a rendszerváltásnak (1989) köszönhetően nem sikerült kiteljesíteni, de hatásai így is jelentősek, mesterségesen elindított asszimilációs folyamatok spontán módon folytatódnak jelenleg is, elsősorban a szörványvidéken.

A lakosságtelepítési politika, az asszimiláció és a kivándorlás hatásait szemlélteti a következő táblázat:

	1948	1966	1992	2002	2011
Magyarok részaránya Erdélyben	25%	23,8%	20,8%	19,6%	19,0%
Magyarok részaránya a városi lakosságban Erdélyben	39,7%	26,8%	20,3%	18,3%	17,4%

Kifejezetten Kolozsvár vonatkozásában pedig a következők az adatok:

Év	Román nemzetiségűek aránya	Magyar nemzetiségűek aránya
1850	21%	62,8%
1880	17,7%	74,5%
1920	34,7%	49,3%
1930	35,7%	46,5%
1941	9,8%	85,7%
1956	47,8%	47,9%
1966	56,5%	41,4%
1977	65,8%	32,8%
1992	75,6%	22,8%
2002	79,4%	19,0%
2011	81,5%	16,4%

A nyolcvanas évek agresszív nacionalizmusának maradványai ma is meghatározó jelentőségűek a román politikai gondolkodásban, a túlzó nacionalizmus kártékony ideológiája szervesen beépült a román politikai gondolkodásba. Ez fő akadály a annak, hogy az erdélyi román–magyar együttélés fenntartható kereteit, kompromisszumos megoldásait el lehessen fogadni. A rendszerváltás után eltelt három évtized alatt is csak részben sikerült azokat a korábban létező intézményeket visszaállítani vagy új intézményeket kialakítani, amelyek a magyar kisebbségnek és kultúrájának fennmaradását Erdélyben biztosítják.

¹²⁰ A román állam asszimilációs politikájáról lásd *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dicaturii Comuniste din România. Raport final.* București 2007. 332–354; Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság.* Második, bővített kiadás. München 1976; Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II.* In *Magyar Füzetek.* 1989.

■ *Kulcsszavak*

Államtanács, állampárt, egypártrendszer, első román köztársaság, Magyar Autonóm Tartomány, Maros-Magyar Autonóm Tartomány, második román köztársaság, Minisztertanács, Nagy Nemzetgyűlés, Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége, Nemzetiségi Statútum, népköztársaság, nómenklátúra, pártállam, totalitarizmus

■ *Kronológia*

1945 a Nemzetiségi Statútum elfogadása
 1945 a Bolyai Egyetem megalapítása
 1947 a köztársaság kikiáltása
 1948 az első szovjet típusú alkotmány
 1952 a második szovjet típusú alkotmány
 1952 a Magyar Autonóm Tartomány létrehozása
 1958 a szovjet csapatok elhagyják Romániát
 1959 az önálló Bolyai Egyetem megszüntetése
 1960 a Magyar Autonóm Tartomány átalakítása
 1965 Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkár halála, utóda Nicolae Ceaușescu
 1965 a harmadik szovjet típusú alkotmány
 1968 megváltás, a Maros-Magyar Autonóm Tartomány megszüntetése
 1974 államelnöki tisztség létrehozása
 1975 Románia is aláírja a helsinki záróokmányt, de az emberi jogokra és a kisebbségvédelemre vonatkozó rendelkezéseit nem tartja be
 1989 rendszerváltás, Nicolae Ceaușescu kivégzése

6.2.4. A rendszerváltás és az 1991. évi alkotmány (1989–)*(a) A rendszerváltás*

1989. december közepén a Tőkés László kilakoltatása elleni temesvári békés tüntetések az ország nagyobb városaira kiterjedő rendszerellenes utcai mozgalmakká alakultak, illetve a legalább ennyire fontos szerepet játszó külpolitikai változások (a Szovjetunióban leátszódó folyamatok) következtében a szovjet típusú diktatúra megbukott. A romániai rendszerváltás volt a legerőszakosabb a kelet-európai térségben, a halálos áldozatok száma meghaladta az 1100-at. Az 1989 decemberében Romániában lezajlott események máig vitatottak, egyik felmerülő legfontosabb kérdés az lévén, hogy forradalomról vagy pedig államcsínyről, esetleg a kettő keverékéről beszélhetünk.¹²¹

Az új román állami hatalom legelső szerve, a Nemzeti Megmentési Front Tanácsa (Consiliul Frontului Salvării Naționale) december 22-én alakult meg. Első közleményében az NMF Tanácsa feloszlatta az addig regnáló hatalom struktúráit, leváltotta

a kormányt, megszüntette az Államtanács tevékenységét, és a Tanács átvette a teljes államhatalmat.¹²² A közlemény politikai, gazdasági és társadalmi programot is tartalmazott: így például a politikai pluralizmust, az áprilisban megszervezendő szabad választásokat, a hatalmi ágak szétválasztását, a politikai vezetők egy vagy két mandátumra való megválasztását, a teljes nemzetgazdaság átalakítását, a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak tiszteletben tartását és a román nemzetiségűekkel való egyenlő jogok biztosítását.

Az NMF Tanácsának működéséről 1989. december 27-én fogadták el a 2. törvényrendeletet, melynek értelmében az NMF lett az államhatalom legfőbb szerve. A törvényrendelet ideiglenesen az alkotmány szerepét is betöltötte. A törvényrendelet kimondja, hogy az ország neve Románia, államformája pedig a köztársaság. Ugyanakkor megállapította a Nemzeti Megmentési Front Tanácsának a hatásköreit, tagjainak számát, a Végrehajtó Iroda tagjainak megválasztását, a Végrehajtó Iroda szervezetét és működését, a Tanács elnökének jogosítványait. A törvényrendelet értelmében a kormány tagjait a NMF Tanácsa nevezte ki és hívta vissza, ezzel a végrehajtó hatalom tevékenysége az ideiglenes „törvényhozónak” volt alárendelve. Az NMF Tanácsának feladatai között szerepelt egy olyan bizottság felállítása, amely kidolgozza az alkotmányt.

A politikai pluralizmus megteremtésének szempontjából fontos az 1989. évi 8. törvényrendelet, amely alapján létrejöttek, illetve újjáalakulhattak a politikai pártok. A törvényrendelet következtében újjáalakultak a román történelmi pártok, így például a Nemzeti Parasztpárt december 28-án Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt néven, vagy a Nemzeti Liberális Párt. Ugyanakkor új pártok is létrejöttek, például a Demokrata Párt, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, a Romániai Német Demokrata Fórum, vagy a szélsőséges, sovén eszméket képviselő Nagy-Románia Párt.

Az 1990. évi 81. törvényrendelet értelmében megalakul az Ideiglenes Nemzeti Egységtanács, melynek létrejötte az ellenzék fellépésnek eredményeként egy politikai kompromisszum következménye. Létrejöttének előzménye volt az NMF azon kijelentése, miszerint saját jelölteket akar indítani a választásokon. A politikai pártok álláspontja szerint ezzel az ideiglenes hatalom tulajdonképpen monopolizálni akarta a hatalmat. Az Ideiglenes Nemzeti Egységtanács az NMF Tanácsának új formája, amelyben az új politikai pártok képviselői is helyet kaptak.¹²³

Az Ideiglenes Nemzeti Egységtanács által kibocsátott legfontosabb dokumentum az 1990. évi 92. törvényrendelet, amely a parlament és Románia elnökének a megválasztását és különböző államszervezeti kérdéseket szabályozott. Az egykamrás törvényhozóként működő Ideiglenes Nemzeti Egységtanács helyett a 92. törvényrendelet kétkamrás parlamentet szabályozott. A törvényrendelet továbbá az Ideiglenes Nemzeti Egységtanács elnökének tisztsége helyett a közvetlenül választott köztársasági elnöki tisztséget vezette be. A képviselőház és a szenátus megválasztása után, együttes ülésen, Alkotmányozó Gyűléssé kellett alakuljon, azonban ezzel egyidejűleg a parlament a rendes törvényhozó szerepét is ellátta, így a megalakuló törvényhozó gyűlés tulajdonképpen alkotmányozási mandátummal is rendelkezett.

¹²¹ Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (Raportul Tismăneanu). București 2006. 618–625.

¹²² Eleodor Focșeneanu: *Istoria constituțională a României. 1859–1991*. București 1998. 139.
¹²³ Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007. 113.

(b) Az 1991. évi alkotmány

Az 1990. május 20-án tartott választásokon a a Nemzeti Megmentési Front szerzett többséget (67%), és az NMF államfőjelöltje, Ion Iliescu nyert (85%). 1990. július 11-én a két ház együttes ülése elfogadta az Alkotmányozó Gyűlés szabályzatát, és megválasztotta az alkotmánytervezetet kidolgozó bizottság tagjait. Az Alkotmányt 1991. november 21-én fogadta el az Alkotmányozó Gyűlés, és azt december 8-án a népszavazás is jóváhagyta.

Az 1991-es román alkotmány megalkotóira erőteljesen hatott a francia alkotmányozási modell, így alapvetően az alkotmány francia ihletésű, szem előtt tartva a román alkotmányfejlődés történetét.¹²⁴ Az 1991 novemberében elfogadott alkotmány hét címből és 152 paragrafusból állt és nem törekedett a túlszabályozásra. A paragrafusok egyharmada az alapjogokkal, a többi pedig az államszervezettel foglalkozik. Az alkotmány általános elvei a polgári szuverenitáselmélet klasszikus modelljére épült: a terület, a népesség és a főhatalom triászára. Az alapjogok kapcsán az alkotmány részletesebben tárgyalja az individuális jogokat, mint a kollektív jogokat. Az állam oszthatatlanságának eszméje az általános elvek után, az alapjogok között is visszatér. Az alkotmány legterjedelmesebb III. címe a közhatalom szabályozására törekszik (parlament, elnök, kormány, közigazgatás, bírói hatóságok). Az alkotmány pozitívmaként értékeli Kukorelli István azt, hogy az alaptörvény érzi a gazdasági alkotmányosság jelentőségét és részletesen szabályozza a tulajdont, a pénzügyi rendszert, a költségvetést és a közpénzek ellenőrzését ellátó számvevőszéket.¹²⁵

Az 1991-es román alkotmány 148. paragrafusa módosíthatatlannak nyilvánította az alkotmány bizonyos rendelkezéseit. Így, nem képezhetik felülvizsgálás tárgyát a román állam nemzeti, független, egységes és oszthatatlan jellegéről, a köztársasági kormányformáról, az ország területi épségéről, az igazságszolgáltatás függetlenségéről, a hivatalos nyelvről szóló alkotmányos rendelkezések, és nem lehet az alaptörvényt úgy módosítani, hogy a változtatás az állampolgárok alapvető jogainak és szabadságainak, illetve ezek garanciáinak a megszűnéséhez vezessen, illetve nem lehet az alkotmányt ostromállapot, szükségállapot és háború idején módosítani. A korlátok akkor elfogadhatóak, amikor az állampolgárok alapvető jogainak és szabadságainak védelmére irányulnak, vagy ugyanilyen megfontolások alapján megtiltják az alkotmány revízióját bizonyos rendkívüli események idején. Ilyen esetekben az elsődleges cél az állampolgárok alapvető jogainak és szabadságainak mint alkotmányos értékeknek a védelme. Ha azonban erre az alkotmányos szabályra politikai programként tekintünk, akkor nem nyilvánítható kötelező érvényű szabállyá, hiszen ezzel pontosan az állampolgárok alapvető jogai sérülnek. Így például azáltal, hogy az alkotmány az ország államformáját örök érvénnyel köztársaságként határozta meg, sérül az állampolgárok szuverén joga, hogy erről a későbbiekben másként döntsének.¹²⁶

124 Részletekről lásd Veress Emőd: *Államfő és kormány a hatalommegosztás rendszerében*. Kolozsvár 2011.

125 Részletekről lásd Kukorelli István: *Románia Alkotmányáról*. In *Magyar Kisebbség* 1995/2.

126 Részletekről lásd Veress Emőd: *Alkotmányreform Romániában – közjog és politika*. In *Korunk* 2002/6.

(c) A 2003. évi alkotmánymódosítás

A 2003-as romániai alkotmánymódosítás egy politikai kompromisszum eredménye. Az alkotmánymódosító törvényt a 2003. október 18–19-én megszervezett ügdyöntő népszavazás jóváhagyta, a népszavazás érvényességét pedig az Alkotmánybíróság igazolta. Az alkotmánymódosítás szükségszerűsége már 2003 előtt fennállt, hiszen a romániai társadalomban 1991 után lezajló változások következtében az alaptörvény szövegét összhangba kellett hozni a megváltozott realitásokkal. A módosítási eljárás nehézségei miatt szükség volt a politikai kompromisszumra, ami azonban csak a 2000-es választásokat követően alakult ki. A 2003. évi módosításkor a kompromisszum jellegéből fakadóan (egyedül a szélsőséges Nagy-Románia Párt nem szavazta meg) egyetlen politikai alakulat sem tudta saját alkotmánymódosítási programját teljesességében érvényesíteni. A módosítás több esetben ezért nem következetes, azonban az „összkép” pozitív (alapjogok garanciáinak erősítése, az euroatlanti integráció alkotmányos alapjainak megteremtése, az államszervezet reformja, az Alkotmánybíróság pozíciójának erősítése, kisebbségi jogok alkotmányos szabályozása stb.).¹²⁷

A 2003. évi 429. alkotmánymódosító törvény 79 pontban módosítja az alkotmányt, és a módosítások négy fő irány köré csoportosíthatók: az államszervezet reformja, az alapvető jogok és szabadságok garanciarendszerének erősítése, a nemzeti kisebbségek alkotmányos jogállásának erősítése és az euroatlanti integráció alkotmányos alapjainak megteremtése.¹²⁸

Az államszervezet reformja kapcsán fontos kiemelni, hogy az alkotmány módosításával megújultak az államszervezet elvi alapjai. Pontosabban arról volt szó, hogy az 1991. évi alkotmány nem mondta ki a hatalomi ágak elválasztásának elvét, hanem folytatva a szocialista államépítés alapvető elvét, a hatalom egységét és oszthatatlanságát hirdette. Ezzel az elvvel szakít a 2003. évi módosító törvény, amely bevezette az alkotmányba a hatalommegosztás elvét, így a hatályos alkotmány előírja, hogy „az állam a hatalmak – a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás – elválasztásának és egyensúlyának elvei szerint van megszervezve, az alkotmányos demokrácia keretében”.

Összegezve elmondható, hogy a 2003. évi alkotmánymódosítás pozitívan javított az 1991. évi alkotmányon, és a módosításokra előrelépésként kell tekinteni, bár az eltelt közel másfél évtized alatt az alkotmány fokozatos fejlesztése és „feljavítása” nem folytatódott.

(d) A bíróságok szervezete a rendszerváltás után

A bíróságok szervezetéről szóló 1992. évi 92. törvény 131. §-a expressis verbis előírta, hogy „az 1968. évi 58. törvény, illetve az 1968. évi 60. törvény jelen törvénnyel ellentétes rendelkezései hatályon kívül helyeztetnek”. Fontos megjegyezni, hogy a 2000. évi 120. törvény helyezte hatályon kívül a bíróságok szervezetéről szóló 1968. évi 58.

127 Varga Attila – Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007. 114–115.

128 Veress Emőd: *Az alkotmánymódosítás fő irányai*. In *Önkormányzati füzetek* 4. Kolozsvár 2003. 23–24.

törvény, illetve a Román Népköztársaság Ügyészségének szervezetéről és működéséről szóló 1968. évi 60. törvény teljes egészét. Az 1992. évi 92. törvény értelmében a bírák függetlenek voltak, és kizárólag a törvényekben foglalt rendelkezéseknek kellett magukat alávetniük. Az elemzett jogszabály a következő bíróságokat különböztette meg: bíróságok, törvényszékek, ítélőtáblák, Legfelsőbb Bíróság [Curtea Supremă de Justiție]. A törvényszékek és az ítélőtáblák egy-egy vagy több szakosodott kollégiummal rendelkeztek. A bíróságok főszabályként két bíróból álló tanácsban jártak el, viszont bizonyos ügyek az egyesbíró hatáskörébe tartoztak. A törvényszékek elsőfokon, fellebbezési és felfolyamodási bíróságként egyaránt két bíróból álló tanácsban jártak el. Az ítélőtáblák elsőfokon két bíróból álló tanácsban, míg fellebbezési és felfolyamodási bíróságként három bíróból álló tanácsban jártak el. A bíróságok szervezetéről szóló törvényt a Legfelsőbb Bíróság szervezetéről, vezetéséről, működéséről és hatásköréről szóló 1993. évi 56. törvény egészítette ki. Ennek értelmében a Legfelsőbb Bíróság öt kollégiumból állt: polgári, büntető, kereskedelmi, közigazgatási és katonai. A Legfelsőbb Bíróság kollégiumai főszabályként három bíróból álló tanácsban jártak el. Hatásköre a felfolyamodások, semmisségi/érvénytelenítési felfolyamodások [recurs în anulare] és a jogegyesítési felfolyamodások [recurs în interesul legii] elbírálására terjedt ki, elsőfokon kizárólag a büntető ügyekben járt el. A Legfelsőbb Bíróság egyesült kollégiumai [secții unite] bírálták el a jogegyesítési felfolyamodásokat [recurs în interesul legii], az Alkotmánybíróság megkeresésére vonatkozó kérelmeket a törvények alkotmányosságának közzététel előtt történő vizsgálata esetén, a Legfelsőbb Bíróság joggyakorlatának megváltoztatására vonatkozó megkereséseket, a Legfelsőbb Bíróság által elbírált felfolyamodások ellen benyújtott semmisségi/érvénytelenítési felfolyamodásokat [recurs în anulare]. Minden bíróság mellett egy ügyészség működött, míg a Legfelsőbb Bíróság mellett működött a Legfelsőbb Ügyészség [Parchetul General], amelyet az országos főügyész [procuror general] vezetett. A katonai bíróságok és ügyészségek működéséről szóló 1993. évi 54. törvény 43. §-a hatályon kívül helyezte az 1968. évi 58. törvényt, illetve 1968. évi 60. törvény katonai bíráskodásra és katonai ügyészségekre vonatkozó rendelkezéseit. Az 1993. évi 54. törvény megkülönböztette a katonai törvényszékeket, a területi katonai törvényszékeket, a Katonai Itélőtáblát [Curtea Militară de Apel], illetve az ezek mellett működő ügyészségeket.

A 2002. évi 43. sürgősségi kormányrendelet létrehozta a Nemzeti Korrupcióellenes Ügyészséget [Parchetul Național Anticorupție] mint a Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék melletti Ügyészség keretén belül működő, jogi személyiséggel rendelkező egységet, amelyet a 2006. évi 54. törvény átszervezett, és nevét Korrupcióellenes Igazgatóságra [Direcția Națională Anticorupție] változtatta. Hatáskörébe tartozik a korrupciós cselekmények megelőzéséről, felderítéséről és szankcionálásáról szóló 2000. évi 78. törvényben, illetve a Btk.-ban foglalt bizonyos bűncselekmények felderítése és nyomozása. Két évvel később, a 2004. évi 508. törvény létrehozta a Terrorcselekményeket és a Szervezett Bűnözéssel kapcsolatos Bűncselekményeket Nyomozó Igazgatóságot [Direcția de Investigare a Infracțiunilor de Criminalitate Organizată și Terorism] mint a Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék melletti Ügyészség keretén belül működő, szervezett bűnözés és terrorizmus leküzdésére szakosított egységet, amely az említett ügyészségen belül működő Szervezett Bűnözés Elleni és

Antidrog Osztály átszervezése révén jött létre. A 2004. évi 508. törvényt a Terrorcselekményeket és a Szervezett Bűnözéssel kapcsolatos Bűncselekményeket Nyomozó Igazgatóság szervezetéről és működéséről szóló 2016. évi 78. sürgősségi kormányrendelet helyezte hatályon kívül.

A 2005. szeptember 13-án hatályba lépett, igazságügyi szervezetről [organizare judiciară] szóló 2004. évi 304. törvény 144. §-a hatályon kívül helyezte az 1993. évi 56. törvényt, illetve az 1992. évi 92. törvény rendelkezéseinek túlnyomó többségét. Az új jogszabály már nem a bíróságok szervezete elnevezést viseli, hanem az igazságügyi szervezet elnevezést, amely egyértelművé teszi azt, hogy a jogszabály hatálya alá esik az ügyészségek szervezetének szabályozása is. A 2004. évi 304. törvény a következő bíróságokat különbözteti meg: bíróságok, törvényszékek, szakosodott törvényszékek [tribunale specializate], ítélőtáblák, Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék [Înalta Curte de Casație și Justiție] és katonai bíróságok. A Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék négy kollégiumból áll: I. és II. polgári, büntető, közigazgatási és adójogi [administrativ și fiscal] kollégiumok. A Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszéken belül működnek a jogegyesítési felfolyamodásokat [recurs în interesul legii] elbíráló, illetve az egyes jogi kérdéseket megoldó [dezlegarea unor chestiuni de drept] különleges bírói tanácsok. A büntető kollégium kivételével a Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék kollégiumai főszabályként három bíróból álló tanácsban bírálják el a felfolyamodásokat. A büntető kollégium elsőfokon és fellebbezési bíróságként három bíróból álló tanácsban jár el, míg a Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék által hozott elsőfokú határozatok ellen benyújtott fellebbezéseket, illetve ezen fellebbezések ellen benyújtott semmisségi felfolyamodásokat [recurs în casație] öt bíróból álló tanácsban bírálja el. A Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék egyesült kollégiumai [secții unite] bírálják el az Alkotmánybíróság megkeresésére vonatkozó kérelmeket a törvények alkotmányosságának közzététel előtt történő vizsgálata esetén és a Legfelsőbb Ítéltől- és Semmítőszék joggyakorlatának megváltoztatására vonatkozó megkereséseket. A bíróságokon, törvényszékeken és ítélőtáblákon elsőfokon egyesbíró jár el, a fellebbezéseket két bíróból álló tanács, míg a felfolyamodásokat három bíróból álló tanács bírálja el. Kivételt képeznek a munkaügyi viták, amelyek esetén elsőfokon egy bíróból és két igazságügyi asszisztensből [asistent judiciar] álló tanács jár el.

■ Kulcsszavak

rendszerváltás, Nemzeti Megmentési Front Tanácsa, politikai pluralizmus, Ideiglenes Nemzeti Egységtanács, Alkotmányozó Gyűlés, 1991. évi alkotmány, 2003. évi alkotmánymódosítás, bírósági szervezetek

■ Kronológia

1989 rendszerváltás, első politikai pártok megalakulása
1990 az első szabad választások
1991 új román alkotmány
1992 a bíróságok szervezetéről szóló törvény elfogadása

2002 a Nemzeti Korrupcióellenes Ügyészség létrehozása
 2003 alkotmánymódosítás
 2005 az igazságügyi szervezetről szóló törvény hatálybalépése

6.3. Büntetőjog

6.3.1. Erdély büntetőjogi és büntető-eljárásjogi integrálása (1918–1937)

(a) Az 1936-os Btk. elfogadása előtti időszak. A részleges jogegyesítés

„Erdély Romániával történő egyesülése azt feltételezte, hogy egy részletes és megalapozott jogalkotási mű kidolgozása vált szükségessé, amely Erdélyt olyan jogszabályokkal hivatott felruházni, amelyek megfelelnek a román nemzet felfogásának. Ezen felruházási művelet megvalósítása nem jelentette azt, hogy mindennek, ami a régi rendszer része, kivétel nélkül el kellett tűnnie csak azért, mert idegen.”¹²⁹

Részben a fentebb megfogalmazott érvek miatt, részben pedig azért, mert időre volt szükség az új büntetőjogi kódex kidolgozására és életbe léptetésére, az új hatalmi berendezkedés nem törölte el az 1918-ban Erdélyben hatályos büntetőjogi szabályozást. A Kormányzótanács [Consiliul Dirigent] I. rendeletének 1. §-a értelmében „az 1918. október 18-a előtt elfogadott törvények, rendeletek, szabály-rendeletek ideiglenesen érvényben maradnak ellentétes rendelkezések elfogadásáig”.

Teljes nevén „Erdély, Bánát és a magyarországi román területek Kormányzótanácsa” egy ideiglenes politikai szervezet volt, amelyet az „Erdély-kormány” jelzővel is illettek, mivel az 1918. december 2-i gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés „Erdély-ideiglenes-kormányzására” nevezett ki. A nagyszebeni székhelyű Kormányzótanács korlátozott jogalkotási, kormányzási és közigazgatási feladatokat látott el Erdélyben 1918. december 2–1920. április 4. között, elnöke Iuliu Maniu volt.

A Kormányzótanács arra az elhatározásra jutott, hogy a közrend fenntartása és a jogfolytonosság biztosítása érdekében a régi jogszabályok új jogszabályokkal történő helyettesítésének folyamata fokozatosan kell megvalósuljon. Az 1923. március 29-én elfogadott Alkotmány 137. §-a felhatalmazta a jogalkotót, hogy a Románia különböző területein hatályban levő törvénykönyveket módosítsa jogegyesítés céljából, és annak érdekében, hogy ezek megfeleljenek az új alkotmánynak, mindezen módosítások megvalósításáig hatályban maradnak a hivatkozott törvénykönyvek rendelkezései. Tehát Románia új alkotmánya a különböző területeken hatályos jogszabályok fokozatos módosítása révén megvalósuló jogegyesítés eszközét választotta ahelyett, hogy az anyaország jogszabályait automatikusan kiterjesztette volna a hozzá csatolt területek-

re.¹³⁰ Következésképpen bizonyos jogpolitikai érdekek arra sarkallták az új egységes román nemzetállam vezetőit, hogy az új büntető törvénykönyv kidolgozásáig és életbe léptetéséig tartsák fenn a Romániához csatolt területeken hatályos jogszabályokat. A fentebbiekben felvázolt jogpolitikai megoldás következtében az 1864-es Cuza büntető kódexet sohasem alkalmazták Erdély területén annak ellenére, hogy az említett törvénykönyv 1937-ig hatályban maradt az egyesült Románia legtöbb területén.

Az 1918. december 1-jei egyesítést követően Erdélyben továbbra is hatályban maradt az 1878. évi V. törvény, a magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről, amely „Csemegi-kódex” néven vált ismertté mint az első magyar nyelvű, átfogó büntetőjogi szabályozás. A büntető törvénykönyv szabályozásait az 1879. évi XL. törvény egészítette ki, amely a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról nevet viselte. Mindkét magyar büntető törvénykönyv 1880. szeptember 1-jén lépett életbe Erdélyben és egészen 1937. január 1-jéig, az 1936-os II. Károly büntető törvénykönyv életbe lépéséig alkalmazták őket.

Az egyesített Románia területén három különböző büntetőjogi szabályozás volt hatályban 1918. december 1-jét követően: az 1864-es Cuza büntető törvénykönyv a Régi Román Királyság [Vechiul Regat] területén, amelynek alkalmazását 1919-ben Besszarábiára is kiterjesztették; a már említett 1878-as és 1879-es magyar büntető törvénykönyvek Erdélyben; az 1852-es osztrák büntető törvénykönyv Bukovinában. A fentebb felvázolt párhuzamos büntetőjogi szabályozások következtében, az egységes büntetőjogi szabályozás kidolgozásáig, a jogalkotó szükségét érezte annak, hogy bizonyos rendelkezéseket hatályon kívül helyezzen (eltörölte a halálbüntetést Erdélyben és Bukovinában), és olyan külön jogszabályokat fogadjon el, amelyek az egész ország területén alkalmazandók.¹³¹ Ezen büntetőjogi kódexeket kiegészítő külön jogszabályok általános jellemzője a büntető jogpolitikai fokozódó represszív jellegének érvényre juttatása volt azáltal, hogy új bűncselekményeket vezetett be és egyes bűncselekmények büntetési határait megemelte. Az országban felerősödő kommunista és szélső jobboldali megnyilvánulások arra kényszerítették a jogalkotót, hogy olyan rendelkezéseket fogadjon el, amelyek az akkori társadalmi és állami berendezkedéssel ellentétben bármilyen tevékenységet képesek legyenek megtorolni.¹³² Így született meg a közcsend és a köznyugalom elleni újabb bűncselekmények megtorlásáról szóló 1924. évi 19. törvény, amely „Mârzescu-törvény” néven lépett be a történelembe.¹³³ A következő sorokban ismertetem az említett jogszabály legfőbb rendelkezéseit:

– akik azzal a céllal szövetkeznek, hogy személy, illetve vagyon elleni bűncselekményeket kövessenek el vagy azoknak elkövetését előkészítsék, függetlenül a szövetkező személyek számától és a szövetség időtartamától, 5 évtől 10 évig terjedő szabadságvesztéssel és 10 000 lejtől 100 000 lejig terjedő pénzbüntetéssel büntetendők (1. §);

¹³⁰ Camil Negrea: *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până astăzi*. Sibiu 1943. 20.

¹³¹ Manuel Guțan: *Istoria dreptului românesc* (ed. a 2-a). Bukarest 2008. 272, Gheorghe Bonciu: *Istoria dreptului românesc*. București 2009. 352–353.

¹³² Florin Negoiaș: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 2011. 299; Maria Dvoracek. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc*. vol. II. București 1987. 399.

¹³³ A jogszabály szövege itt olvasható: <http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/7-1-3.htm>

¹²⁹ Camil Negrea: *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până astăzi*. Sibiu 1943. 5.

– ugyanazon büntetéssel büntetendő az, aki az 1. §-ban foglalt célból létrehozott bűnszövetségbe szándékosan belép (2. §);

– aki nyilvános szónoklatok, kiáltások, énekek, illetve fenyegetések által másokat bűncselekmények elkövetésére felbujt, 2 évtől 5 évig terjedő szabadságvesztéssel és 2000 lejtől 10 000 lejig terjedő pénzbüntetéssel büntetendő (7. §);

– ugyanazon büntetéssel büntetendő az, aki bármilyen írásokat, újságokat, leveleket, metszeteket, rajzokat, plakátokat, jelvényeket vagy filmeket nyilvánosan terjeszt vagy a nyilvánosság elé tár és ezáltal másokat büntettek vagy vétségek elkövetésére felbujt (8. §); amennyiben a felbujtás következményeként a bűncselekményt elkövették vagy kísérletet tettek annak elkövetésére, a felbujtó ugyanazon büntetéssel büntetendő, mint a tettes (7. §);

– akik azzal a céllal teremtenek kapcsolatot valamely külföldi személlyel vagy szervezettel, hogy utasításokat és segítséget kapjanak a kommunista forradalom előkészítésére, illetve azok, akik terrorista eszközöket alkalmaznak Románia társadalmi és politikai rendjének megváltoztatása céljából, 1 évtől 10 évig terjedő szabadságvesztéssel és 10 000 lejtől 100 000 lejig terjedő pénzbüntetéssel büntetendők (11. §).

A jogszabály megalkotói szerint a 11. §-ban foglalt bűncselekmény elfogadását a Románia és Szovjetunió közötti feszült kapcsolatok tették szükségessé, ugyanis a Szovjetunió – amely nem volt hajlandó elismerni Románia Besszarábiával történő egyesülését – a Román Kommunista Párt révén államellenes politikai tevékenységeket kezdeményezett (a Korolov vezette Balkáni Kommunista Pártok Szövetségének 1924. augusztus 8-i katonai műveleti terve felkelések és lázadások szítását írta elő a román hatóságok ellen a szovjet hadsereg támogatásával).¹³⁴ Az elemzett törvény gyakorlatilag betiltotta a kommunista tevékenységek folytatását Románia területén – amelyek 1944. augusztus 23-ig tiltott tevékenységeknek minősültek –, és törvényen kívül helyezte a Román Kommunista Párt működését. A fentebb ismertetett rendelkezések alapján jól megfigyelhető, hogy a jogalkotó részben olyan cselekményeket minősített bűncselekménynek, amelyek természetüknél fogva előkészületi cselekményeknek minősülnek (1., 2. és 11. §) vagy a hivatkozott rendelkezések hiányában nem lennének büntetendők (7. és 8. §).

A fentebb elemzett jogszabály rendelkezéseit a kormány és a vezető osztályok nem találták kielégítőnek, így a büntetőjogi eszközök útján megvalósuló megtorlás tovább fokozódott az 1927–1934-es időszakban azáltal, hogy a jogalkotó fokozatosan egészített ki az 1924-es Márzescu-törvényt. Az 1927. november 15-én, illetve az 1930. április 2-án elfogadott törvények az 1924-es Márzescu-törvény újabb bűncselekményekkel egészítették ki. Az 1927-es dinasztiaváltság következtében – amelyet I. Károly trónörökös lemondása váltott ki apja, I. Ferdinánd király halálát követően – szükségessé vált a monarchia védelme. Ezen cél elérése érdekében a jogalkotó bűncselekménynek minősített minden olyan tevékenységet, amely a király személye, a régens tanács összetétele vagy a törvényes trónöröklés ellen irányult. Ugyanakkor az 1930-as törvény lehetővé tette a monarchia büntetőjogi eszközök révén történő védelmét azáltal, hogy bűncselekménynek minősítette a jogrend vagy a kormányzási forma megváltoztatására irányuló hamis hírek terjesztését vagy a köznyugalom ezzel a céllal történő háborítá-

sát. A fentebb hivatkozott jogszabályok módosították az 1924-es Márzescu-törvény 11. §-át azáltal, hogy azt egy újabb nemzetbiztonság elleni bűncselekménnyel egészítették ki. Ennek értelmében aki nyugtalanságot kelt vagy azt próbál keltetni, és ezáltal veszélyezteti a nemzetbiztonságot, bűncselekményt követ el. A jogalkotó szándékosan nem definiálta a „nemzetbiztonság” fogalmát annak érdekében, hogy a bíróságok minél kiterjesztőbb módon értelmezzhessék azt. Végül 1933. május 12-én a jogalkotó elfogadott egy, a közcsend és köznyugalom elleni bűncselekmények megtorlásáról szóló új törvényt, amely gyakorlatilag helyettesítette az 1924. december 19-i törvényt, és amely a „Márzescu–Mironescu-törvény” néven lépett be a történelembe. Az 1924-es törvény hasonló rendelkezésein túlmenően az új törvény 1. §-a értelmében vétségnek minősült „minden olyan megegyezés, amely személy, vagyon vagy nemzetbiztonság elleni bűncselekmények előkészítésére, illetve elkövetésére irányult, és amelynek célja egy bizonyos társadalmi osztály másik társadalmi osztály fölötti diktatúrájának erőszakos felállítása vagy egy bizonyos társadalmi osztály erőszakos megszüntetése, illetve, általában véve, a Románia területén uralkodó társadalmi rend erőszakos megdöntése vagy egy külföldi szervezet utasításainak végrehajtása, amely a Románia területén uralkodó társadalmi rend erőszakos megdöntésére irányult”. A hivatkozott törvény 20. §-a 1 évtől 3 évig terjedő szabadságvesztéssel büntette az utcai rendezvényeken vagy tüntetéseken való részvételt, amennyiben az 1. §-ban foglalt céllal valósult meg. Az említett rendelkezések az extrémista ideológiák visszaszorítására és szankcionálására irányultak, amelyek két fő formája a szélső baloldali proletár diktatúra felállítását szorgalmazó ideológia, illetve a szélső jobboldali fasiszta-terrorista legionárius ideológia volt.¹³⁵

1933-ban a jogalkotó egy újabb törvényt fogadott el, amely értelmében bűncselekményt követtek el azok, akik közintézmények, állami vagy magántulajdonú gyárak, illetve kereskedelmi vállalatok épületeibe barikádozták el magukat és az állami rendfenntartó erők felhívására megtagadták azon épületek elhagyását. A szóban forgó rendelkezés elfogadását az állami rendfenntartó erők és a vasutasok, illetve olajmunkások közötti 1933-as összetűzések gyakorlati tapasztalatai tették szükségessé, ugyanis a téli összetűzések során a munkások a sztrájknak azt a különleges formáját választották, hogy megszállták a vállalatokat, és ezekbe torlasztották el magukat az állami rendfenntartó erőkkel szemben.¹³⁶

1933. február 4-én elfogadták a kivételes állapot engedélyezéséről szóló törvényt, amelyet a szélsőjobboldal atrocitásai tettek szükségessé. A hivatkozott törvény lehetővé tette, hogy a kormány hat hónapra kivételes állapotot rendeljen el, amely következményeként az említett időszakban hatósági közeg ellen elkövetett bűncselekmények a büntetés speciális maximumával voltak büntetendők, amelyhez visszaesés esetén hozzáadódott a speciális maximum fele. 1934. március 16-án, illetve 1937. március 15-én a jogalkotó újabb két törvényt fogadott el a kivételes állapot elrendeléséről, illetve meghosszabbításáról, amelyek lehetővé tették a kormány számára az alkotmányos rendelkezések felfüggesztését vagy akár azzal ellentétes rendelkezések elfogadását és azok katonai erő segítségével történő alkalmazását.

¹³⁴ Gheorghe Bonciu: *Istoria dreptului românesc*. București 2009. 353.

¹³⁵ Florin Negoită: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 2011. 300.

¹³⁶ Maria Dvoracek. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 400.

Az átmeneti időszak utolsó büntetőjogi vonatkozású törvényének elfogadását a szélső jobboldali legionáriusok terrorista tevékenységei, különösen az általuk 1933. december 29-én Sinaia-n elkövetett merénylet váltotta ki, amely során a sinaiai állomás peronján meggyilkolták Ion Gheorghe Ducát, Románia újonnan kinevezett miniszterelnökét.¹³⁷ Az állami rend védelméről szóló 1934. április 7-én elfogadott törvény egy politikai jellegű, büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazó jogszabály volt, amely lehetővé tette a Minisztertanács számára, hogy bírósági kontroll alól kivont kormányzati intézkedés révén feloszlassa azokat a politikai szervezeteket, amelyek ideológiájuk vagy programjaik révén veszélyeztették a közrend, az állam vagy a társadalmi rend biztonságát. A törvény értelmében bűncselekményt követ el, aki a feloszlott politikai szervezetek tevékenységein részt vesz, azokhoz csatlakozik, azokat anyagi hozzájárulással támogatja, azoknak egyenruhát, jelvényeit vagy zászlóit viseli. A szóban forgó bűncselekmény elkövetése esetén a börtönbüntetés mellett egyéb mellékbüntetések is kiszabhatók voltak: a közügyektől való eltiltás, a diákok vagy az egyetemi hallgatók fegyelmi kizárása az iskolából vagy az egyetemről, bizonyos településeken való lakhatás tilalma.

(b) Az 1936-os Btk. elfogadása. A teljes jogegyesítés

Röviddel az egyesítést követően, 1920. október 21-én megkezdődött az új büntető törvénykönyv kidolgozására irányuló komoly tudományos munka.¹³⁸ 1928-ban benyújtották a törvénytervezetet a parlament elé, azonban a frissen kormányzásra került Nemzeti Paraszt Párt ellenállása miatt nem sikerült elfogadni azt.¹³⁹ Hosszas huzavona után a Nemzeti Liberális Párt hatalomra kerülését követően, 1936. március 18-án elfogadták az új büntető törvénykönyvet, amely 1937. január 1-jén lépett életbe és „II. Károly Büntető Törvénykönyv” néven vált ismertté. A kódexhez fűződő indoklásában a jogalkotó „a társadalmi értékek alapvető törvényeként” jellemzi az új Btk.-t. A megfogalmazás igen találó volt az adott történelmi viszonyokra való tekintettel, ugyanis az egymással szemben álló, forradalmat és a politikai életben erőszakot támogató extrémista kommunista, illetve fasiszta ideológiák képviselői megpróbálták felszámolni a parlamenti demokrácia rendszerét.¹⁴⁰

Annak ellenére, hogy az új kódex elfogadását megelőző időszakban Románián egy erős pozitivisták hullám söpört végig, az új Btk. rendelkezéseit főként a neoklasszikus iskola tanai befolyásolták – amelyek a legtöbb európai ország I. világháború után elfogadott Btk.-jában fellelhetők voltak¹⁴¹ –, azonban hatást gyakoroltak rá a pozitivisták iskola egyes elvei is. A pozitivisták iskola hatására az új törvénykönyv az elkövető büntetőjogi felelősségét szubjektív, morális felelősségi alapokra helyezte és lehetővé tette

a biztonsági intézkedések alkalmazását.¹⁴² Az új Btk. rendelkezései három címre voltak felosztva: I. cím – „Általános rendelkezések” (ez a cím a büntetőjog általános részét érintő rendelkezéseket szabályozta), II. cím – „Bűncselekmények és vétségek különösen”, illetve III. cím – „Kihágások” (az utóbbi két cím a büntetőjog különös részét érintő rendelkezéseket szabályozta). Az I. cím olyan általános rendelkezéseket tartalmazott, mint például a törvényesség alapelve (1. §), a büntető törvény időbeli és területi hatálya (2–19. §), a büntetés tana (21–69. §), biztonsági intézkedések (70–91. §), illetve a bűncselekmény tana (95. §). Ezen utóbbi jogintézmény keretén belül szabályozta a kísérletet (96–100. §), a bűncselekmény-halmazatot (101–108. §), a visszaesést (109–119. §), a bűncselekmény elkövetőit (120–125. §). Az új Btk. megalkotói, a romániai (Cuza Btk.) és erdélyi (Csemegi-kódex) tradíciónak megfelelően, a bűncselekmények hármas felosztása [clasificare tripartită] mellett döntöttek, így egy adott bűncselekmény a különös részben előírt szankció típusa alapján minősült büntettnak [crimă], vétségnek [delict] vagy kihágásnak [contravenție] (95. §). Ugyanakkor az új Btk. különbséget tett a politikai [infracțiuni politice] és közönséges, vagyis nem politikai bűncselekmények [infracțiuni de drept comun] között azáltal, hogy három bűncselekmény-kategóriát szabályozott (27. §): közönséges bűncselekmények, amelyek politikai bűncselekményekké válhatnak az elkövetés körülményei vagy az elkövető indítéka következtében; természetüknél fogva politikai bűncselekmények (szándékos emberölés, csonkítás, súlyos szándékos testi sértés, pénzhamisítás, gyújtogatás, robbantás, lopás, rablás, a társadalmi szerveződés alapjainak megváltoztatására irányuló bűncselekmények); közönséges bűncselekmények, amelyek soha és semmilyen feltétel mellett nem válhatnak politikai bűncselekményekké. Láthatjuk, hogy a jogalkotó az eljáró bírói tanács önkényes megítélésére bízta, hogy az elkövetés körülményei vagy az elkövető indítéka következtében mely közönséges bűncselekmények minősülhetnek politikai bűncselekményeknek. Azáltal, hogy a társadalmi szerveződés alapjainak megváltoztatására irányuló bűncselekményeket a jogalkotó kivonta a politikai bűncselekmények köréből – annak ellenére, hogy ezek természetüknél fogva politikai bűncselekmények –, az extrémista mozgalmakban való részvétel szankcionálását kívánta súlyosbítani, ugyanis kizárólag a politikai bűncselekmények elkövetése miatt elítélt személyek részesülhetnek amnesztiában, illetve a közönséges bűncselekményekre vonatkozó szankciók és azok végrehajtása kedvezőtlenebb volt az elítélt számára, mint a politikai bűncselekmények miatt kiszabható szankciók és azok végrehajtása.¹⁴³

Amint már említettem, a főbüntetések típusai határozták meg a bűncselekmények minősítését (büntetés, vétség, kihágás), ugyanakkor a főbüntetések típusai aszerint változtak, hogy azok közönséges vagy politikai büntetettek vagy vétségeket szankcionáltak. Ennek megfelelően a közönséges büntetettek elkövetése esetén kiszabható főbüntetések az életfogytig tartó kényszermunka [muncă silnică pe viață]; a korlátolt időre kiszabható kényszermunka [muncă silnică pe termen limitat]; illetve a súlyos börtön voltak [temniță grea]; míg a politikai büntetettek elkövetése esetén kiszabható főbüntetések a súlyos, életfogytig tartó szabadságvesztés [detențiune grea pe viață]; a súlyos, korlátolt időre

137 Maria Dvoracek. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 400.

138 Petre Ionescu-Muscel: *Istoria dreptului român. Studiu comparat. In Revista pozitivă penală și penitenciară*. București 1931. 188.

139 Emil Cernea, Emil Molcuț: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 1992. 338.

140 Gheorghe Bonciu: *Istoria dreptului românesc*. București 2009. 354.

141 Maria Dvoracek. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 401.

142 Petre Ionescu-Muscel: *Istoria dreptului român. Studiu comparat. In Revista pozitivă penală și penitenciară*. București 1931. 188, 193.

143 Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc (vol. II)*. Cluj-Napoca 1998. 166.

kiszabható szabadságvesztés [detențiune grea pe termen limitat]; illetve a szigorú, korlátozott időre kiszabható szabadságvesztés [detențiune riguroasă pe termen limitat] voltak (22. §). A vétségek, illetve kihágások szankcionálása tekintetében a Btk. nem tett különbséget politikai és nem politikai bűncselekmények között. Ennek megfelelően a vétségek elkövetése esetén kiszabható főbüntetések a javító fogház [închisoare corecțională] és a pénzbüntetés voltak (23. §), míg a kihágások elkövetése esetén kiszabható főbüntetések a rendőri elzárás [închisoare polițienescă] és a pénzbüntetés (24. §). A Btk. lehetővé tette járulékos büntetések [pedepse accesorii] és mellékbüntetések [pedepse complementare] kiszabását is, amelyek a következők voltak: polgári jogvesztés [degradare civică], javító jogtilalom [interdicție corecțională], a szülői jogok gyakorlásának elvesztése [decăderea din puterea părintească], az elmarasztaló ítélet nyilvánosságra hozatala vagy kifüggesztése [publicarea sau afișarea hotărârii de condamnare], illetve pénzbüntetés. Az 1923-as alkotmányban foglalt rendelkezéseknek megfelelően az új Btk. nem tette lehetővé a halálbüntetés kiszabását. Az új Btk. széles körű mérlegelési szabadságot biztosított az eljáró bírói tanács számára azáltal, hogy a bűncselekmény speciális határai között, bizonyos irányadó szempontok figyelembevételére alapján szabhatta ki a konkrét büntetést. A büntetés kiszabásánál irányadó szempontok a következők voltak: a cselekmény súlyossága, az elkövető indítéka, elveteműltége, előélete és a cselekmény elkövetése után tanúsított magatartása (21. §). A Btk. lehetővé tette különböző biztonsági intézkedések alkalmazását, amelyeket főszabályként a főbüntetés kiszabása esetén lehetett elrendelni, viszont kivételes esetben önmagukban, a főbüntetés kiszabásának hiányában is elrendelhetők voltak (70. §). Így a visszaesés elkerülése végett a bíróságnak lehetősége volt arra, hogy kizárólag biztonsági intézkedéseket rendeljen el.

Az 1864-es Cuza Btk. különös részében foglalt szankciókhoz képest, az új Btk.-ban szabályozott bűncselekmények miatt kiszabható büntetések speciális maximuma látványosan megemelkedett, amelynek szükségességét a szakirodalom a I. világháború után megnövekedett bűnelkövetéssel magyarázta.

A „Mârzescu–Mironescu-törvény” rendelkezéseit mint külön törvényt az 1936-os Btk. életbe lépése után is alkalmazták.¹⁴⁴

(c) Az 1936-os Be. elfogadása előtti időszak. A részleges jogegyesítés

Erdély Romániához kerülését követően a büntetőeljárás normák fejlődése tekintetében Erdély területén három fázist különíthetünk el.¹⁴⁵ 1925-ig Erdélyben a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikket alkalmazták az esküdtbíróság előtti eljárásra és a semmisségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló 1914. évi XIII. törvénycikk által végrehajtott módosításokkal.

A második fázis az Igazságügyi Minisztérium 1925. július 18-i 58715. körlevelének kibocsátásával kezdődött, amely gyakorlatilag életbe léptette a bírósági szervezetről szóló 1924. június 25-i törvény 315. §-át az Erdélyben és Bukovinában alkalmazott bünte-

tőeljárás módosítására vonatkozóan. A hivatkozott törvényhely értelmében az 1864-es Cuza Be. nyomozó hatóságra, ügyészégi hatáskörre, vizsgálóbíróra, javító törvényszékre [tribunal corecțional], mint az elfogató parancsokat jóváhagyó vagy visszautasító bíróságokra, valamint vádtanácsi [Cameră de punere sub acuzare] hatáskörre vonatkozó eljárási rendelkezéseit 1925. szeptember 1-jétől kiterjesztették Erdély területére is. Más szavakkal, a büntetőeljárás bírósági szakaszáig szinte teljes mértékben a román eljárási jogszabályok érvényesültek, míg az elsőfokú bírósági eljárás és a fellebbezési eljárás tekintetében továbbra is az 1896. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezéseit alkalmazták.

A következő sorokban röviden ismertetem az 1864-es Cuza Be. említett rendelkezéseit. A jogszabály értelmében a nyomozó hatóság feladata a büntettek, vétségek és kihágások felderítése, a bizonyítékok beszerzése és az elkövetők bíróság elé állítása volt (13. §). A Be. rendelkezései alapján bűnügyi rendőrségnek minősült a rendőrbiztos, a megyei vagy javító törvényszékek mellett tevékenykedő ügyész, a pandúr/gyalogos tiszt [ofițer de dorobanți], a csendőrtiszt, a vizsgálóbíró, a polgármester, a megyefőnök-helyettes [subprefect], akik feladataikat az ítéletábrák felügyelete alatt végezték (14. §). A megyefőnök [prefect de județ] és a rendőrfőkapitány [prefect de poliție] maguk deríthették fel a bűncselekményeket és átadhatták az elkövetőt a bíróságnak, vagy elrendelhetők, hogy a bűncselekmények felderítését a bűnügyi rendőrség [poliția judiciară] végezze el (15. §). A rendőrbiztosok és a rendőrök [polițai] – azokban a községekben, ahol ezek közül egyik sem volt, a polgármesterek és megyefőnök-helyettesek – feladata volt a rendőri kihágások [contravenții polițienesti] felderítése, a kihágásokra vonatkozó feljelentések fogadása és azok alapján jegyzőkönyvek elkészítése (16. §). A javító törvényszékek mellett működő ügyészségek vagy – azokon a településeken, ahol ilyen törvényszékek nem léteztek – a polgári törvényszékek mellett működő ügyészségek feladata volt a törvényszékek vagy esküdtbíróságok hatáskörébe tartozó büntettek és vétségek felderítése, illetve nyomozása (21. §).

A román jogi szakirodalomban több szerző is kifejtette azon álláspontját,¹⁴⁶ miszerint a büntettek és vétségek elkövetése esetén, a bírósági szakaszt megelőző eljárás tekintetében – amelyet előkészítő vizsgálatnak [instrucție prealabilă sau preparatorie] neveztek – az 1864-es Be. három fázist különített el: felderítés [cercetare], nyomozás [urmărire], vizsgálat [instrucție]. A hivatkozott eljárás kapcsán szeretném megjegyezni, hogy – az 1936-os Be. rendelkezéseivel ellentétben – az 1864-es Be. nem nevesíti egyértelműen és nem is szabályozza külön az említett három fázist. A Be. rendelkezései kizárólag a vizsgálati eljárást (53–114., 128–138. §), illetve a vád alá helyezést (212–245. §) szabályozzák kimerítő módon, és rendelkezései között nem találhatunk „felderítést”, „nyomozást” vagy „előkészítő vizsgálat” elnevezésű fejezetet, alfejezetet vagy paragrafust. Ezeket a fogalmakat az 1936-os Be. használja, amely az említett három fázist külön könyvben és azon belül külön címekben tárgyalja.

A vizsgálóbíró [judecător de instrucție] vagy annak helyettesét a törvényszék bírái közül nevezték ki. A tettenéréses bűncselekmények esetén a vizsgálóbíró elláthatta az ügyész bármely feladatát. Abban az esetben, ha a tettenéréses bűncselekményt az

¹⁴⁴ Emil Cernea, Emil Molcuț: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 2006. 340, Ioan Platon: *Istoria dreptului românesc*. București 1997. 344.

¹⁴⁵ Paul Gogeanu: *Istoria dreptului românesc*. București 1986. 188, Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc (vol. II)*. Cluj-Napoca 1998. 170–171.

¹⁴⁶ Valeriu Șotropa. In: Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 412; Manuel Guțan: *Istoria dreptului românesc* (ed. a 2-a). București 2008. 275; Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc*. Iași 1993. 248.

ügyész derítette fel, köteles volt az ügy iratait megküldeni a vizsgálóbírónak, aki újra elvégezhetette a nyomozási cselekményeket (56, 57. §). A tettenéréses bűncselekményektől eltérő bűncselekmények esetén a vizsgálóbíró végezte az eljárás vizsgálati szakaszát, és köteles volt az ügyészt előzetesen értesíteni az elvégzendő nyomozási cselekményekről (58. §). A büntettek vagy vétségek sértettje feljelentését közvetlen a vizsgálóbíróhoz nyújthatta be és előtte érvényesíthette polgári jogi igényeit is. Amennyiben a sértett személy a feljelentést az ügyészhez nyújtotta be, az köteles volt a vádirattal együtt a vizsgálóbírónak továbbítani a (60, 61. §). A vizsgálóbíró hatásköre a feljelentésben foglalt vagy az ügyész által indítványozott személyek kihallgatására vagy bizonyítékok beszerzésére terjedt ki (68–87. §). A terheltet kizárólag abban az esetben hallgatták ki, ha azt a vizsgálóbíró szükségesnek tartotta (93. §). Egy 1902. március 15-én elfogadott törvény lehetővé tette a terhelt számára, hogy a vizsgálati eljárás során érdekeit védő képviselje. A vizsgálati eljárás befejezését követően a vizsgálóbíró a következő döntéseket hozhatta: amennyiben a vizsgálóbíró arra a következésre jutott, hogy a cselekmény nem minősíthető bűncselekménynek vagy az az elkövető terhére nem róható fel, nem állította bíróság elé a terheltet (129. §); amennyiben az elkövetett cselekmény csak egy rendőri kihágásnak minősült, a terheltet a rendőri bíró [judecător polițienesc] elé állította (130. §); amennyiben a vétség javító büntetéssel volt büntetendő, megkereste a javító törvényszéket (131. §); amennyiben a cselekmény büntettnak minősült, elrendelte, hogy a törvényszék melletti ügyész megküldje a vizsgálati anyagot az ítéltábla melletti ügyésznek vád alá helyezés céljából (135. §). A vizsgálóbíró ezekről egy jogerős határozatban [ordonanță definitivă] döntött, amelyet a vádirat végébe foglaltak, és amelyre vonatkozóan ellenvetésnek [opozițiune] volt helye. Az ellenvetést az ítéltábla mellett működő vádtanács bírálta el, ennek határozata ellen felfolyamodással lehetett élni, amelyet a Legfelsőbb Semmítőszék bírált el (136, 137. §). A vádtanács ítéltáblai bírákból állt és azt hivatott megvizsgálni, hogy a terhelt ellen beszerzett bizonyítékok alátámasztják-e a büntett elkövetését, és amennyiben igen, megfelelő súlyúak-e ahhoz, hogy alátámasszák a terhelt vád alá helyezését és esküdtbíróság elé állítását (216. §).

A közcsend és köznyugalom elleni újabb bűncselekmények megtorlásáról szóló 1924. évi 19. törvény révén az 1913. április 13-án elfogadott „Kis ügyészség törvényét” [„legea micului parchet”] (teljes nevén: a tettenéréses vétségek kivizsgálásáról és ezek javító bíróságok által történő elbírálásáról szóló törvény) kiterjesztették Erdély területére is. A „kis ügyészség törvényét” az 1924. évi 19. törvényben foglalt és a rendes törvényszékek hatáskörébe tartozó állami rend elleni és politikai tettenéréses bűncselekmények elkövetése esetén alkalmazták.¹⁴⁷ A „kis ügyészség törvényében” foglalt különleges eljárás a megyeszékhelyeken, illetve a hozzájuk tartozó állomásokon, kikötőkben és vásárokon elkövetett tettenéréses vétségek kivizsgálását és elbírálását szabályozta. Az elemzett jogszabályban foglalt tettenéréses vétséget elkövető személyt helyben letartóztatták, az ügyész elé vezették, aki a tettenérés napján bíróság elé állíthatta a javító börtönbüntetéssel büntetendő terheltet, és a bíróság még aznap ítéletet hozhatott.

(d) Az 1936-os Be. elfogadása. A teljes jogegyesítés

Az Erdély területén alkalmazott büntetőeljárás normák fejlődése tekintetében a harmadik fázist az 1936-os Be. elfogadása képezte. Az új kódex 1937. január 1-jén lépett életbe és megőrizte az 1864-es Cuza Be. azon rendelkezéseit, amelyeket össze lehetett egyeztetni az akkori idő követelményeivel, emellett jelentős hatást gyakoroltak rá az 1930-as olasz Be., illetve az 1896. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezései. Elméleti jellegét tekintve az új Be., az 1936-os Btk.-hoz hasonlóan, egy eklektikus mű, amely a klasszikus iskola alapelveit a pozitivisták iskola modern elveivel ötvözte.¹⁴⁸

A következő sorokban az 1936-os II. Károly Be. azon intézményeit fogom ismertetni, amelyek jelentős mértékben eltérnek a jelenleg Erdélyben alkalmazott modern kontinentális típusú büntetőeljárás rendszertől, és amelyek, ezen okból kifolyólag, jogtörténeti kuriózumnak számítanak. Az említett rendelkezések a büntetőeljárás bírósági szakaszát megelőző fázisára, illetve az esküdtbíróság működésére vonatkoznak.

Az 1936-os Be., a büntetőeljárás bírósági szakaszát megelőző eljárás tekintetében, három egymástól egyértelműen elkülönülő fázist szabályozott (Be. II. könyv – Az első nyomozási cselekményekről, a nyomozásról és a vizsgálatról): első nyomozási cselekmények [primele cercetări] (I. cím, 185–223. §), nyomozás [urmărirea] (II. cím, 224–232. §), vizsgálat [instrucția] (III. cím, 233–290. §). Nyomozó hatóságnak minősült a törvényszék mellett működő ügyészség, amelyet az ítéltábla melletti ügyészség főügyésze felügyelt, valamint a bűnügyi rendőrség tisztjei (196. §). A saját hatáskörébe tartozó bűncselekmények kivételével a bíróságok bírái nyomozó hatóságként jártak el a körzetükbe tartozó községekben, és ezen célból igénybe vehették a bűnügyi rendőrség segítségét (198, 223. §). A bűnügyi rendőrség tisztjei a rendőri szabálysértéseket derítették fel és azok tekintetében végezték a nyomozást, majd az általuk készített jegyzőkönyvet továbbították az illetékes bíróságnak (199. §). A bűnügyi rendőrség tisztje haladéktalanul értesítette a törvényszék melletti ügyészséget az elkövetett bűntettekről, illetve vétségekről, és elvégezte a szükséges nyomozást: helyszíni szemle, személyek kihallgatása, tárgyi bizonyítékok beszerzése (201, 204. §). A törvényszék melletti ügyészség keretén belül tevékenykedő ügyész az első nyomozási cselekmények iratai alapján elkészítette a vádiratot [rechiziție], amelybe a következő döntések valamelyikét foglalta bele: amennyiben a cselekmény büntettnak minősült, megkereste a vizsgálóbírót a vizsgálat elvégzése céljából; amennyiben a cselekmény komplex vétségnek minősült, megkereste a vizsgálóbírót a vizsgálat elvégzése céljából; amennyiben a cselekmény kihágásnak minősült, megkereste a bíróságot; amennyiben a cselekmény nem volt bizonyítható vagy nem minősült bűncselekménynek, megszüntette a nyomozást [clasare] (224. §). Az eljárás ezen szakasza a nyomozás [urmărire] elnevezést viselte. A vizsgálat célja a bizonyítékok felderítése és beszerzése volt, amelyek alapján a vizsgálóbírónak döntenie kellett a vádlott bíróság elé állítása tekintetében (223. §). A vizsgálati szakasz elvégzése a büntettek elkövetése esetén kötelező volt, míg a vétségek tekintetében akkor kellett vizsgálatot végezni, ha azt az ügyész szükségesnek tartotta (235. §). A vizsgálati eljárás keretén belül került

¹⁴⁷ Maria Dvoracek. In: Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 412; Manuel Guțan: *Istoria dreptului românesc* (ed. a 2-a). București 2008. 275.

¹⁴⁸ Maria Dvoracek. In: Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 412.

sor a vádlott és a tanúk kihallgatására, a helyszíni szemlék és a házkutatások elvégzésére, illetve a vádlott letartóztatásának elrendelésére. A vizsgálati eljárás végén a vizsgálóbíró, a vádlott védőjének jelenlétében, köteles volt ismertetni a vádlottal a teljes vizsgálati anyagot, és egy kontradiktórius eljárás keretén belül köteles volt meghallgatni a vádlott, az ügyész és a sértett fél észrevételeit (267. §). A vizsgálati eljárás végén a vizsgálóbíró egy jogerős határozatot [ordonanță definitivă] hozott, amelyben az alábbi döntések valamelyike szerepelt: amennyiben a cselekmény nem minősült bűncselekménynek, nem volt megállapítható bűncselekmény elkövetése, vagy nem volt megállapítható az, hogy a bűncselekményt a vádlott követte el, megszüntette a nyomozást [scoatere de sub urmărire penală]; amennyiben a cselekmény létezett, bizonyítható volt a vádlott bűnössége, és a cselekmény vétségnek vagy kihágásnak minősült, bíróság elé állította a vádlottat; amennyiben a cselekmény létezett, bizonyítható volt a vádlott bűnössége, és a cselekmény büntettnek minősült, vádtanács [cameră de acuzare] elé állította a vádlottat (270. §). A vizsgálóbíró jogerős határozata ellen fellebbezésnek volt helye, amelyet a vádtanács bírált el (451. §). Minden ítélet tábla mellett működött egy vádtanács, amely három ítéletáblai tanácsosból állt, és feladata, többek között, a vizsgálóbíró által előterjesztett büntetésekre vonatkozó ügyek és a vizsgálóbíró határozatai elleni fellebbezések elbírálása volt (274, 275. §). Amennyiben a vádtanács a cselekményt büntettnek minősítette, és megfelelő bizonyíték támasztja alá a vádlott bűnösségét, elrendelte a vádlott esküdtbíróság elé állítását. A vádtanács döntése ellen felfolyamodásnak volt helye (453. §).

Minden megyeszékhelyen működött egy esküdtbíróság [Curtea cu Jurați], amelynek elnöke egy ítéletáblai tanácsos volt, és az esküdtbíróság további két törvényszéki bíróból, valamint kilenc esküdtből állt (349, 350. §). Az esküdteknek a következő kérdésekre kellett „igen”-nel vagy „nem”-mel válaszolniuk, külön minden terhelt és minden bűncselekmény tekintetében: „1. terhelt elkövette a cselekményt? 2. A terhelt bűnös az első pontban foglalt cselekmény elkövetéséért?” (400. §). A 19 évesnél fiatalabb terheltek esetén a következő kérdést tették fel: „A terhelt tudatosan cselekedett?” (404. §). A súlyosbító és enyhítő körülmények tekintetében az elnök szintén megkérdezte az esküdteket. A terhelt elítéléséhez öt esküdt szavazatára volt szükség, ellenkező esetben az esküdtszék döntése semmisnek nyilvánul (411. §). Az esküdtek döntése ellen nem volt helye jogorvoslatnak (416. §). A bírák döntöttek a cselekmény jogi minősítéséről, illetve, az esküdtszék által kiválasztott két esküdttel együtt, a kiszabandó büntetésről (420. §). Az esküdtbíróság határozata ellen kizárólag eljárási hibák miatt, illetve a döntés zavaros, hiányos vagy ellentmondásos jellege miatt lehetett felfolyamodást benyújtani (475. §). Az esküdtbíróságok nagyon rövid ideig működtek az 1936-os Be. alapján, ugyanis az 1938. augusztus 27-én életbe lépett bíróságok szervezetéről szóló törvény eltörölte azokat, és ettől a pillanattól kezdve soha többé nem működött esküdtbíróság Erdélyben. A bírósági határozatok végrehajtása az ügyészség hatáskörét képezte (520. §).

6.3.2. A királyi diktatúra és az Antonescu-diktatúra büntetőjoga és büntető-eljárásjoga (1938–1944)

(a) Büntetőjog

Az 1938–1944-es időszakot a büntetések szélsőséges súlyosbítása és a bűncselekmények számának jelentős megnövelése jellemezte, amely a lakosság antifasiszta, diktatúra- és háborúellenes megnyilvánulásait hivatott megtorolni. Az 1937-ben életbe lépett Btk. gyakori módosításoknak volt kitéve. A királyi diktatúra időszakában (1938. február. 13–1940. szeptember 5.) a szankciórendszer súlyosbítása az 1938-as alkotmány elfogadásával kezdődött, amelynek 15. § (2) bekezdése lehetővé tette a Minisztertanács számára, hogy a jövőben béke idején is alkalmazza a halálbüntetést az uralkodó, a királyi család tagjai, az idegen államfők, az állami tisztviselők ellen az általuk betöltött tisztség gyakorlásával kapcsolatos indítékból elkövetett merényletek, rablógyilkosságok, illetve politikai gyilkosságok elkövetése esetén. Az említett alkotmányos rendelkezések alapján a Minisztertanács (1938. május 24-i Közlönyében) ideiglenesen, egy évre bevezette a halálbüntetést, amelyet 1939. május 24-én, illetve 1940. május 24-én még kétszer meghosszabbított, így az „ideiglenesen” egy évre bevezethető halálbüntetést gyakorlatilag három évig alkalmazták. A Btk. módosításáról és annak az alkotmánnyal való összeegyeztetéséről szóló 1938. szeptember 24-i törvény a büntettek elkövetése esetén kiszabható szankciókat kiegészítette a halálbüntetéssel. A szankciórendszer súlyosbítása a közrend elleni bűncselekmények szankcionálásáról és az állami rend védelméről szóló törvények módosításáról szóló 1938. február 17-i törvényrendelet, illetve a közcsend elleni újabb bűncselekmények megtorlásáról szóló 1938. február 25-i törvény elfogadásával folytatódott. Az említett jogszabályok értelmében bűncselekménynek minősült a politikai szervezetek létrehozása – azzal az indoklással, hogy ezek a politikai és társadalmi rendet veszélyeztetik –, illetve az utcai tüntetéseken való részvétel, ugyanakkor bizonyos bűncselekmények tekintetében megduplázódtak az addig szabályozott büntetési határok. Az 1938. február 25-i törvény 28. §-a előírta, hogy az illető törvényben foglalt bűncselekmények nem minősíthetők politikai bűncselekményeknek annak ellenére, hogy természetüknél fogva mindegyiknek politikai jellege volt. A hivatkozott rendelkezést azzal a céllal fogadták el, hogy az 1938-as törvény alapján elítélt személyek ne részesülhessenek amnesztiában, amely kizárólag a politikai bűncselekményekre vonatkozott, illetve hogy ne részesülhessenek a politikai elítélteket megillető enyhébb végrehajtási rezsimben.¹⁴⁹ Az állami rend védelméről szóló 1938. április 15-i rendelet bűncselekménynek minősítette az állam kormányzati formájának megváltoztatására, mások vagyonának felosztására vagy szétoztatására, adómentességre vagy az osztályharcra irányuló eszmék szóbeli vagy írásbeli terjesztését (2. §), illetve olyan röpcédulák, vázlatok vagy rajzok nyomtatását, sokszorosítását vagy szétoztatását, amelyek a törvény által tiltott cselekmények elkövetésére vagy politikai ideológiák kinyilvánítására irányuló ösztönzést tartalmaztak (10. §). A büntetőjogi szabályozás súlyosbításának tetőpontját a román

¹⁴⁹ Dumitru Firoiu. In Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 407.

állam egyedülálló és totalitárius politikai rendjének védelméről szóló 1940. június 22-i törvényrendelet elfogadása képezte. A hivatkozott jogszabály az „állam politikai rendje elleni cselszövés” elnevezés alatt vétségnek minősítette „az állam politikai szervezetének megváltoztatására irányuló szóbeli vagy írásbeli propaganda terjesztését, titkos egyesületek létehozását vagy szervezését az állam politikai szervezetének megváltoztatása céljából, feloszlott egyesületek újra létrehozását vagy a feloszlott egyesületek tevékenységének folytatását, illetve bármilyen cselekményt, amely a törvény által egyedülállóként elismert politikai szervezet diszkreditálására vagy tevékenységének megghiúsítására irányult”. (1. §).

Az Antonescu-diktatúra időszakában (1940. szeptember 6–1944. augusztus 23.) a büntetőjogi szabályozás tovább súlyosbodott. Az 1940. évi 3803. és az 1940. évi 3987. rendeletek „közrend és államérdek elleni bűncselekmények” elnevezés alatt egy sor, egymástól eltérő természetű cselekményt szabályoztak:

– bármilyen formában és bárhol megtartott összejövetelek, gyűlések vagy tüntetések;

– a „zendülésekre” való felbujtás vagy a „zendüléseken” való részvétel (a diktatórikus politikai rendszerrel szembeni ellenállás bármilyen formája „zendülésnek” minősült);

– fegyverek engedély nélkül való birtoklása;

– lőszerek eltulajdonítása;

– olyan tüntetésekre vagy szövetkezésekre irányuló szóbeli vagy írásbeli buzdítás, amely célja az állam politikai vagy társadalmi rendje elleni cselszövés;

– mások vagyonának megosztása vagy szétosztása;

– adómentességek;

– kéziratok, röpcédulák, jegyzetek vagy rajzok nyomtatása, írása, rajzolása, sokszorosítása vagy szétosztása, amelyek olyan cselekmény elkövetésére vagy gondolat kinyilvánítására irányuló buzdítást tartalmaztak, amelyek állami rend elleni cselszövésnek minősültek.

A szabotázs megtorlásáról szóló 1940. évi 3647. rendeletet követően újabb rendeleteket fogadtak el a „kereskedelmi szabotázs”, illetve az „ipari szabotázs” elnevezésű büntettek szankcionálása céljából, amelyeket az alkalmazottak és munkálatók fasizmussal és diktatúrával szembeni ellenállása tett szükségessé. Az 1941. évi 2741. rendelet értelmében a munka egyéni vagy kollektív megszüntetése a militarizált vállalat katonai parancsnokságának, a katonai intézmény irányítójának vagy igazgatójának előzetes engedélye nélkül, illetve más vállalatok esetében a munkafelügyelőség, az illető vállalat vezetőségének véleményezése alapján adott előzetes engedélye nélkül; a gépek, a berendezések, a munkaeszközök, az anyagok, az áruk vagy a termékek szándékos megsemmisítése, rongálása, eltulajdonítása, hamisítása vagy hibás gyártása az alkalmazottak vagy a munkálatok részéről szabotázsnek minősül és büntetett elkövetése miatt 5 évtől 20 évig terjedő súlyos börtönnel büntetendő (31. §). A 2741. rendelet 31. §-ában foglalt cselekmények közül az 1943. évi 2144. rendelet számos bűncselekményt halálbüntetéssel büntetett. Egy sor rendelet (624/1941., 1853/1942., 673/1943.) bűncselekménynek minősítette és súlyosan büntette a mezőgazdasági mozgósítással szembeni engedetlenséget, a katonai bevonulással szembeni ellenállást, a koncent-

rációs egységekben történő megjelenés elmulasztását, a katonai egységekben tanúsított ellenállást és a dezertálást, ugyanakkor az 1943. évi 378. rendelet elrendelte a partizánok vagyonának elkobzását. Az Antonescu-diktatúra időszakában megnövekedett a halálbüntetéssel és kényszmunkával büntetendő bűncselekmények száma (236/1941. és 2144/1943. számú rendeletek), ugyanakkor két újabb főbüntetés jelent meg, a koncentrációs táborba való internálás [internarea în lagăr] és a kényszerlakhely [domiciliul forțat] (570/1941. és 2096/1943. rendeletek).

(b) Büntetőeljárás

Az elemzett időszakban elfogadott büntetőeljárás jogszabályokat azok visszaható hatálya jellemezte, tekintet nélkül arra, hogy a bennük foglalt rendelkezések a vádlott számára kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek. Az 1938. március 7-én elfogadott törvényrendelet előírta, hogy a katonai bíróságok hatáskörébe tartozó bűncselekményeket abban az esetben is a katonai bíróságok bírálják el, ha a bűncselekményt a hivatkozott törvényrendelet közzététele előtt követték el, amennyiben a közzététel pillanatáig az ügyben nem született elsőfokú határozat. Az elemzett diktatúrák büntetőeljárását a „sürgős, gyors és sürített” bíráskodás jellemezte.¹⁵⁰ A Minisztertanács elé benyújtott, az állami rend védelméről szóló 1938. április 15-i törvényrendelethez fűződő jelentésében a miniszterelnök a következőket jegyezte meg: „az új bűncselekmények minél gyorsabb szankcionálásának megkönnyítése érdekében úgy határoztam, hogy azok elbírálása a tettenéréses bűncselekmények esetén alkalmazott eljárás alapján történjék”. Következésképpen az állami rend védelméről szóló 1938. április 15-i törvényrendeletben foglalt összes bűncselekményt a tettenéréses bűncselekmények esetén alkalmazott eljárás alapján bíráltak el. A büntetőeljárás gyorsítása érdekében számos olyan jogszabály született, amelynek célja a jogorvoslati lehetőségek teljes eltörlése volt: a közpénzekre elkövetett sikkasztást a törvényszék bírálta el első és utolsó fokon, amennyiben az okozott kár értéke nem haladta meg az 50 000 lejt, míg a külön törvények és a Btk. által büntettnak minősített cselekményeket az ítéletáblák büntető kollégiumai bíráltak el első és utolsó fokon.¹⁵¹ A Katonai Bíráskodás Törvénykönyvét [Codul Justiției Militare] módosító 1939. október 7-i törvényrendelet a kivételes állapot, a mozgósítás, illetve a háború idejére eltörölte a Legfelsőbb Ítélo- és Semmítőszékhez benyújtható felfolyamodás lehetőségét mindazon katonai bíróságok által hozott határozatok esetén, amelyek az állami rendre, valamint az állam belső és külső biztonságára vonatkozó bűncselekmények tekintetében születtek.

Az Antonescu-diktatúra idején a büntetőeljárás garanciák érvényesítésének lehetősége drasztikusan lecsökkent a katonai bíróságok hatáskörének addig nem tapasztalt kiterjesztése révén, amelyet a kivételes állapot és a háborús állapot állandósulása okozott. A katonai bíróságok hatásköre már vidékre is kiterjedt. A mezőgazda-

150 Dumitru V. Firoiu. In: Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 416.

151 Dumitru V. Firoiu. In: Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc* vol. II. București 1987. 416–417.

sági mozgósításról szóló 1943. évi 673. rendelet a katonai törvényszékek hatáskörébe helyezte a hivatkozott törvény 63. §-ában foglalt kihágásokat [abateri], amelyeket a Katonai Bírászkodás Törvénykönyvében foglalt eljárás alapján bíráltak el. Az elemzett időszakot a nagyon rövid tárgyalási határnapok kitűzése jellemezte. Az állami rend és az állam érdekei elleni bűncselekmények megtorlásáról szóló 1940. évi 3936. rendelet a benne foglalt bűncselekmények elbírálása tekintetében a büntető ügy soron kívüli tárgyalását írta elő, ugyanakkor a bíróságnak a megkereséstől számított legfeljebb tíz napon belül ítéletet kellett hoznia. Az állam létezését és érdekeit veszélyeztető cselekmények megtorlásáról szóló 1941. évi 236. törvényrendelet előírta, hogy a benne foglalt bűncselekmények nyomozását, háború, mozgósítás vagy kivételes állapot esetén a Katonai Ügyészség végzi 24 órán belül, míg a bíróságnak a megkereséstől számított 24 órán belül kellett ítéletet hoznia. Az említett eljárás teljesen lehetetlenné tette a védelem jogainak gyakorlását. Az elemzett időszakban elfogadott jogszabályok teljesen eltörölték a jogorvoslati lehetőségeket azáltal, hogy expressis verbis előírták a rendes és rendkívüli jogorvoslat gyakorlásának tilalmát (1940. évi 3987. rendelet, 1941. évi 236. rendelet).

6.3.3. A magyar büntetőjog Észak-Erdélyben 1940–44 között

(a) A katonai közigazgatás

Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntéssel Magyarországnak visszajuttatott erdélyi területeket szeptember 5–13. között vette birtokba a honvédség. E területen átmenetileg katonai közigazgatás lépett életbe, amelynek keretében a büntető igazságszolgáltatást a katonai igazságügyi hatóságok látták el a magyar büntető törvények szerint.¹⁵²

1930. évi II. törvénycikk a katonai büntető törvénykönyvről

1. § A katonai büntetőbíráskodás alá tartozó egyénekre mind a közönséges bűncselekmények, mind a katonai büntettek és katonai vétségek tekintetében a közönséges büntetőtörvényeket kell alkalmazni, amennyiben [...] a katonai büntetőtörvénykönyv mást nem rendel.

A bevonuló seregtestek parancsa szerint minden rendzavarást, lopást, rablást, fosztogatást, gyújtogatást megakadályozva kellett a közrendet biztosítani. A birtokba vett területeken a katonai közigazgatás tartama alatt elkövetett bűncselekmények miatt a hadra kelt sereg törvényszékei jártak el. A visszafoglalt településeken a vezérkari főnök hirdetménye tudatta a katonai bíróságok mindenkire kiterjedő hatáskörét. A katonai közigazgatás bevezetése előtt kiszabott büntetések végrehajtását el kellett halasztani, míg a korábban elkövetett bűncselekmények miatt csak halaszthatatlan eljárási cselekményeket lehetett végezni. A büntetőintézetekben fogvatartott elődalla-

¹⁵² 60. Főv. kat. Közig. 40. VIII. 30. Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Budapest 1940. A hivatkozott törvénycikkekre lásd Pomogyi László (szerk.): *Corpus Juris Hungarici – A törvényekbe zárt történelem* CD 2000. január 1. KJK KERSZÖV és <https://1000ev.hu/>

mi büntetéseinek és az addigi eljárásokban történt letartóztatásoknak felülvizsgálata is a honvéd bíróságok feladata volt. Ha ennek során azt állapították meg, hogy az adott személy bűncselekménye a közbiztonságot, közrendet vagy a hadviselés érdekeit nem sértette, akkor a szabadításról rendelkeztek.

Észak-Erdély polgárosítása gyorsan megtörtént. Ennek során *A román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről* szóló 1940. évi XXVI. törvénycikk felhatalmazása alapján a kormány 1940. november 8-án adta ki 7980/1940. ME rendeletét a polgári büntetőbíráskodás működésének megkezdéséről. Ez kimondta, hogy a visszacsatolt területen a polgári személyek feletti katonai bírászkodás a visszaállított vagy az új bíróságok működésének megkezdésével megszűnik. E naptól a polgári büntetőbírók járnak el, kivéve, ha az eljárás külön jogszabálynál fogva az ország egyéb területén is a katonai büntetőbíró hatáskörébe tartozik. A 61.800/1940. IM rendelet szerint a polgári igazságügyi szervek 1940. november hó 26-án kezdték meg működésüket.¹⁵³

E nappal a katonai hatóságoknak a polgári büntetőbíró hatáskörébe tartozó ügyeiket át kellett tenniük az illetékes királyi ügyészséghez, ha pedig az ügy a járásbíró vagy a rendőri büntetőbíró hatáskörébe tartozott, akkor azokhoz, átkísértetve az előzetes letartóztatásban vagy vizsgálati fogságban levő terheltet is.

(b) A bevezetett magyar büntetőjog

Az Észak-Erdélyben azonnal hatályba lépett büntetőjog alapvetően ugyanaz volt, mint a magyar fennhatóság 1918–1919-es megszűntekor, de lényeges változások is történtek az akkori helyzethez képest. A magyarországi büntető jogalkotást a két világháború közötti időben társadalmi, gazdasági, politikai, nemzetközi jogi okokból jelentős kriminalizáció jellemezte, továbbá lépések történtek a Csemegi-kódex modernizálására. E kodifikációk során módosult a Btk., ugyanakkor több külön törvény tartalmazott önálló tényállásokat meghatározó, illetve a korábbiakat módosító rendelkezéseket.

A Btk. Általános Részének módosítását *A büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról* szóló 1928. X. törvénycikk (II. Büntető novella – II. Bn.) végezte el. Ez az új valuta bevezetése miatt a büntetőjogi értékhatárokat pengőben állapította meg, valamint a pénzbüntetés új szabályozásáról szólt. Eszerint ha a terhelt megfelelő vagyonnal, jövedelemmel vagy keresettel rendelkezett, vele szemben a szabadságvesztés mellett meghatározott keretek között mellékszankcióként pénzbüntetést is ki kellett szabni vagyon elleni bűncselekmények, továbbá más büntett, vétség, kihágás esetében, ha azt nyereségvágyból vagy jogtalan vagyoni haszonszerzés céljából követte el. Ezt követően bármely bűncselekménynél mellékbüntetésként megállapíthatta ezt a bíróság, ha az elítélt egyénisége alapján úgy találta, hogy a pénzbüntetés alkalmazásával újabb bűncselekmény elkövetésétől hatásosabban lehet visszatartani. Az összeg megállapításánál a meghatározott keretek között ügyelni kellett arra, hogy a kiszabott pénzbüntetés ne legyen olyan súlyos, amely az elítélt vagyoni romlását vagy aránytalan megterhelését idézhette volna elő.

¹⁵³ *Budapesti Közlöny* 1940. november 12. 1–2, 1940. november 20. 16.

A II. Bn. a többszörösen elítéltek személyében rejlő veszély miatt, mivel az „ily egyénekben felhalmozódott közveszélyesség az államot és a társadalmat állandóan fenyegeti”, bevezette a megrögzött büntetett fogalmát. Ilyen személlyel szemben biztonsági intézkedésként meghatározott feltételek esetén a bíróság határozatlan időtartamú, de legalább három évig tartó szigorított dologházba utalást alkalmazott. Az ideutaltakra a végrehajtásnál a fegyházi szabályokat kellett alkalmazni.

1928. évi X. törvénycikk a büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról

36. § A bíróság ítélettel határozott tartamú szabadságvesztés-büntetés kiszabása nélkül szigorított dologházba utalja azt a büntettest, aki az élet, a személye vagy a vagyon ellen különböző időben és egymástól függetlenül legalább három büntetett követett el, és a törvény értelmében halálbüntetés kiszabásának nincs helye, ha megállapítja róla, hogy az utolsó és az azt közvetlenül megelőző büntetett öt éven belül követte el, és hogy bűncselekményeket üzletszerűen követ el vagy bűncselekmények elkövetésére állandó hajlamot mutat (megrögzött büntetett).

37. § Szigorított dologházba csak oly egyént lehet utalni, aki az ítélet hozatalakor életének huszonegyedik évét már betöltötte, s a 36. §-ban említett legalább három büntetett tizenharmadik életévének betöltése után követte el. Hogy megrögzött büntetett-e a terhelt, ennek megállapításánál figyelembe kell venni egyéniségét, életmódját, életviszonyait, a bűncselekmények elkövetésének körülményeit, még pedig akkor is, ha a megelőző cselekményeket fiatal korban vagy gyermekkorban követte el.

A szigorított dologház mellett egy háromtagú felügyelő hatóság működött. Az elnököt és egy tagot a bírák közül az illetékes ítélőtábla elnöke jelölte ki, a harmadik pedig a főügyész által jelölt ügyész volt. A testület jogkörébe a feltételes szabadságra bocsátását kérő beutalt meghallgatása, s az igazságügyi miniszter részére a kérelméről való vélemény nyilvánítása tartozott. Ha e testület a feltételes szabadságra bocsátást két egymást követő évben javasolta, a miniszter a kérelmet nem utasíthatta el.

A büntetőjog általános részéhez kapcsolódott *A büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről* szóló 1940. évi XXXVII. törvénycikk. Ennek megalkotását az a felfogás indokolta, hogy az elítéltek nem lehet a társadalomból kirekeszteni a büntetettsége miatt más jogszabályokban meghatározott hátrányok – például valamely foglalkozásból, iparűzésből való kizártság – örökös alkalmazásával. Így e törvény lehetővé tette, hogy a bíróság a mentesítést akár indítványra, akár hivatalból kimondja, ha a cselekmény csekély súlyú, erkölcsi szempontból menthető, míg az elítéltek egyénisége alapján feltehető volt, hogy a jövőben nem követ el bűncselekményt. A szabályozás egy vélelmet is felállított, miszerint ha a bíróság csak pénzbüntetést szabott ki, akkor a cselekményt rendszerint csekély súlyúnak kellett tekinteni.

A büntetőjog különös részét illetően számos törvény módosította, egészítette ki az addigi szabályozást, amelyek közül több lényeges változást hozott a védett jogtár-
gyak és elkövetési magatartások terén.

Az I. világháború utáni Magyarországon kiemelt figyelmet kapott a politikai rendszer büntetőjogi védelme. Ez az 1918–19-es megrázkódtatásokból született rendszer autoritatív elemeket tartalmazó polgári parlamentarizmus volt, ahol az uralkodó konzervatív politika alapját a keresztény-nemzeti gondolat, állami és jogi berendezkedését pedig a jogfolytonosság és a Szent Korona eszmén nyugvó alkotmányosság jelentette.¹⁵⁴

Ennek védelmét több, a Btk. általános szabályainak érvényesülése keretében önálló szabályozást adó törvény kívánta biztosítani. Ezek közül a legjelentősebb *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről* szóló 1921. évi III. törvénycikk (Rendtörvény) volt. Megalkotására indoklása szerint azért került sor, mert a „gondoskodnunk kell oly jogszabályokról, amelyek alkalmasak arra, hogy a jelenkor felforgató eszméitől félrevezetett elemeket visszarússzák az állam és társadalom fennálló törvényes rendjének jogellenes megtámadásától”. A törvény ezért több tényállást határozott meg a rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló, valamint a magyar állam vagy nemzet megbecsülése ellen irányuló büntettként, illetve vétségként, szigorú – némely esetben halál – büntetéseket megállapítva.

1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről

1. § Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez vagy vezet, büntetett követ el és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő.

Az állam- és a közrend biztosítása érdekében születtek *A robbantószer és robbanóanyag előállításával, tartásával és használatával elkövetett bűncselekményekről* szóló 1924. évi XV., továbbá az 1930. évi III. törvénycikkek. Az utóbbi 57–69. §-ai a Btk-nak a súlyos állam elleni magatartást meghatározó hűtlenségről szóló III. fejezetének helyébe lépve e bűncselekmény szerteágazó tényállásait határozták meg. Ezek szankcióit néhány évvel később a szigorúbb – akár halál kiszabását is lehetővé tevő – büntetéseket megállapító 1934. évi XVIII. törvénycikk súlyosbította. E törvény indoklása rávilágít azon felfogásra, amely az állam elleni bűncselekményekkel szembeni kemény fellépést meghatározta: eszerint a „XIX. században uralkodó individualisztikus eszmeáramlat hatása alatt keletkezett büntetőtörvények a közösségi érdeket kellő oltalomban nem részesítették, mert [...] az állam létérdeke ellen intézett legsúlyosabb támadásokra is csupán szabadságvesztés büntetéseket állapítottak meg”.

Több új norma született az államháztartás védelmében, mivel a költségvetés fedezése megkövetelte a bevételek biztosítását. Ezek közül alapvető *Az államkincstár megkárosítására irányuló büntetésekről és vétségekről* szóló 1920. évi XXXII. törvénycikk volt, amelyik adócsalásnak minősítette azon cselekményeket, amelyeket valamely adóról vagy egyéb köztartozásról rendelkező törvény kifejezetten annak nyilvánított. Ezt követően számos törvény – például az 1920. évi XXXIV. törvénycikk A

¹⁵⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 2005. 235; Püski Levente: *A Horthy-rendszer 1919–1945*. Budapest 2006. 260.

vagyonátruházási illetékekről, az 1922. évi XXIII. törvénycikk *Az általános kereseti adóról*, az 1922. évi XXIV. törvénycikk *A társulati adóról* – állapított meg adócsalási magatartást. Az enyhébb súlyúnak értékelt bevételecsorbításokat kihágásként értékelte a jogalkotó: így szankcionált például az 1921. évi IV. törvénycikk *Az állami italmérési jövedékről*, vagy a csempészet büntetéséről az 1924. évi XIX. törvénycikk a vámjog szabályozása keretében. E bűncselekmények körében büntethetőséget megszüntető okot jelentett, ha az elkövető cselekményét a felfedezése előtt a hatóságnál beismerte és az adó- vagy más köztartozása összegének kétszeresét önként megfizette.

A társadalombiztosítás bevételeit is büntetőjogi úton igyekeztek biztosítani: az 1927. évi XXI. törvénycikk a betegségi és baleseti kötelező, az 1928. évi XL. törvénycikk az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező, míg az 1938. évi XII. törvénycikk a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról több tényállással kihágásként büntették a fizetési kötelezettségek nem teljesítését, továbbá a szolgáltatások jogosulatlan vagy valótlan igénybe vételét.

A nemzeti valuta védelme érdekében született *A fizetési eszközökkel elkövetett visszaélésekről* szóló 1922. évi XXVI. törvénycikk. Eszerint a bel- vagy külföldi valutával csak a kormány vagy a pénzügyminiszter rendeletei szerint lehetett jogszerűen rendelkezni, az ilyen előírások megszegése büntett volt. Szankcióként szabadságvesztést és pénzbüntetést kellett kiszabni, amelyeken túl a bíróság az elítéltet az államkincstár javára – a vagyoni viszonyaihoz és a cselekménnyel elért vagy elérni kívánt nyereség nagyságához mért – elégtétel megfizetésére kötelezhette. Ez akár az elítélt egész vagyonának elkobzásáig terjedhetett.

Pénzügyi tárgyú büntető jogszabály volt a külföldi fizetési eszközök és követelések bejelentéséről rendelkező 1931. évi XXXII. törvénycikk is, amely e kötelezettség nem vagy tudatosan valótlan teljesítését büntette, mivel „fontos országos érdekek fűződnek” a Magyar Nemzeti Bank külföldi fizetési eszköz-készletének szaporításához. A tényállás ennek érdekében a 4950/1931. ME rendeletben meghatározott – a külföldi fizetési eszközök, értékpapírok, külföldi pénzürtékre szóló követelések kötelező bejelentéséről, és ezeknek a bank felhívására a megfelelő pengőérték ellenében rendelkezésére bocsátásáról szóló – szabályok megszegését szankcionálta.¹⁵⁵ A kiszabható szankciókat *A fizetési eszközökkel, külföldi követelésekkel és vagyontárgyak kivitelével elkövetett visszaélések hatályosabb megtorlásáról* szóló 1939. évi XIV. törvénycikk súlyosította.

Magyarországnak a Nemzetek Szövetségének keretei között Genfben kötött nemzetközi szerződésekhez való csatlakozását kihirdető törvények is újabb büntető tényállásokat állapítottak: az 1925. évi XIX. törvénycikk az 1921. szeptember 30-i a nőkkel és a gyermekekkel üzőtt kereskedés, az 1929. évi VII. törvénycikk az 1923. szeptember 12-i a szeméremsértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedés elnyomása, az 1930. évi XXXVII. törvénycikk az 1925. február 19-i ópiumegyezmény becikkelyezése tárgyában. A pénzhamisítás elnyomásáról szóló 1929. április 20-án kelt egyezmény becikkelyezéséről az 1933. évi XI. törvénycikk rendelkezett, amelynek 3–4. §-ai a Btk. addigi tényállásai helyébe léptek. A nagykorú nőkkel üzőtt

kereskedéssel szembeni 1933. október 11-i egyezményt pedig az 1935. évi XX. törvénycikk hirdette ki, amelynek 3. §-a a kerítés tényállását módosította.

1930. évi XXXVII. törvénycikk a Genfben 1925. évi február hó 19-én kötött nemzetközi ópiumegyezmény becikkelyezéséről

3. § Vétséget követ el és hat hónapig terjedhető fogházzal büntetendő:
1. aki hatósági engedély nélkül gyárt, behoz, elad, terjeszt vagy kivisz olyan kábítószer, amely a m. kir. népiöléti és munkaügyi miniszternek a Budapesti Közlönyben közzétett rendelete szerint káros mérgegelvézetre alkalmas;
 2. aki az 1. pont alá eső kábítószer engedély nélkül készletben tart;
 3. aki az 1. pont alá eső kábítószer nem jogosult személy részére ad el, terjeszt vagy kivisz, habár egyébként hatósági engedélye van is;
 4. aki az 1. pont alá eső kábítószer más helyen vagy más helyiségben gyártja, mint ahova engedélye szól;
 5. aki az 1. pont alá eső kábítószer mennyiségét, a gyártásra engedélyezett helyiségbe bevitelét vagy onnan elszállítását vagy a terjesztés módját a megszabott módon könyveibe be nem jegyzi.

Az előbbi bekezdés 1., 2. vagy 3. pontja alá eső cselekmény büntett és két évig terjedhető börtönnel büntetendő, ha a tettes az előbbi bekezdés 1., 2. vagy 3. pontja alapján már egyszer büntetve volt és büntetésének kiállása óta tíz év még nem telt el.

Az 1. pont alá eső tárgyat még akkor is el kell kobozni, ha nem az elítélt tulajdona.

A büntetőjog modernizálását jelentették a gazdasági életben felbukkant jelenségek miatt alkotott törvények, amelyek a termékek és szolgáltatások jogszerű forgalmazásával kapcsolatban alkottak új tényállásokat. *A tisztességtelen versenyről* szóló 1923. évi V. törvénycikk 16–22. §-ai vétségként, visszaesés esetén büntettként szankcionálták a szédelgő feldicsérést, a bitorlást, utánzást, az üzemi vagy üzleti vesztegetést, a titoksértést. Az elítélttel szemben szankcióként helye volt a kereskedéstől vagy iparűzéstől való eltiltásnak is. Ennek keretében az eltiltott cégét a cégjegyzékből törölni kellett, maga pedig az ítélet jogerőre emelkedésétől számított öt évig nem lehetett közkereseti társaság tagja, betéti társaság belfagya, részvénytársaság, szövetkezet igazgatója. További joghátrányt jelentett a közzététel: a sértett kívánságára a bíróság elrendelte, hogy az ítéletet indokaival együtt az elítélt az üzleti telepén vagy lakóhelyén megjelenő napilapban, valamint szaklapban saját költségére közzétegye. Mind a gazdasági élet, mind a magánszemélyek védelmét szolgálta az uzsora büntetésének újrashabályozása az 1932. évi VI. törvénycikk 5–8. §-aival. A Btk. XXXV. fejezetének helyébe pedig *A hitelezőket károsító cselekmények* címmel *A hitelsértésről* szóló 1932. évi IX. törvénycikk 1–12. §-ai léptek, kiküszöbölve a korábbi szabályozás hibáit, hiányosságait. *A bélyegek védelméről és a tiltott postai szállítás büntetéséről* szóló 1932. évi XXI. törvénycikk széleskörűen újrahatározta a védett jogi tárgy körét.

Speciális joganyagokra, a fegyveres erők (honvédség, csendőrség) tagjaira vonatkozott az 1930. évi II. törvénycikk *A katonai büntető törvénykönyvről*, amely még az 1855-ből származó hajdani ausztriai törvényt váltotta fel.

¹⁵⁵ Budapesti Közlöny 1931. szeptember 19. 1–2.

A néhány év múlva bekövetkezett háború során vált jelentőssé az 1937. évi X. törvénycikk 2. §-a, amely vész hírtérjesztésként határozta meg azt a magatartást, amely „olyan hírt kohol vagy olyan valótlan hírt terjeszt, amely a közrendet vagy a köznyugalmat zavarhatja, vagy az ország külső politikájának érdekét veszélyeztetheti”.

A kor legfontosabb jogszabályát *A honvédelemről* szóló 1939. évi II. törvénycikk jelentette, amely alapvető jelentőségűvé vált a hamarosan bekövetkezett hadviselés időszakában. A terjedelmes, 235 §-ból álló törvény az állam és polgárai háborúval kapcsolatos viszonyainak teljes körű rendezését kívánta adni: szabályozást nyertek a hadügyi irányítás, a fegyveres erő, a hadkiegészítés, a légvédelem, a dologi és munkaszolgáltatások, a szabadságjogok korlátozásának kérdései. Az e törvénnyel vagy a felhatalmazása alapján kiadott rendelkezéssel megállapított kötelezettségek nem teljesítését, megszegését többtucatnyi új büntetőjogi tényállást megállapító, szigorú büntetéseket rendelő normák szankcionálták: a 171–220. §-ok szóltak a had-, a munka- és a légvédelmi kötelezettséggel összefüggő, a honvédelmet érintő hivatali és a katonai érdeket sértő más bűncselekményekről. E törvény szerint a kormány háború vagy annak közvetlen veszélye esetén kivételes hatalommal élhetett. Ennek tartama alatt rendelettel minden olyan intézkedés megtehető, amely a rendkívüli viszonyok között a honvédelem érdekében elkerülhetetlenül szükségessé vált. Ennek keretében a hatályos törvényektől is eltérhetett azon korláttal, hogy a törvényi felhatalmazáson túlmenő anyagi büntetőjogi szabályokat nem állapíthatott meg.

A kor antiszemita politikájának büntetőjogi következményeként *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* szóló 1939. évi IV. törvénycikk 25–27. §-ai az abban foglalt jogfosztó rendelkezések – például bejelentési, adatszolgáltatási kötelezettség, alkalmazási tilalom – megszegését büntették. Később ugyanezen politikai alapon keletkeztek *A házassági jogról* szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi XV. törvénycikk 14–15. §-ai, amelyek a zsidók és nemzsidók közötti házasságot, illetve nemi kapcsolatot nyilvánították bűncselekménnyé mint fajgyalázást.

(c) A román fennhatóság alatt elkövetett bűncselekmények és az emiatt történő elítélések rendezése

A visszacsatolt Észak-Erdélyben rendezni kellett az addigi román államterületen a főhatalom átvétele előtt elkövetett bűncselekmények és elítélések kérdését. Ezt részint az 1940. szeptember 11-én kelt kormányzói kegyelmi elhatározás tette meg, amely meghatározott feltételekkel végrehajtási amnesztiát biztosított a korábban pénzbüntetésre, valamint az öt évet meg nem haladó tartamú szabadságvesztésre elítélteknek. Az elhatározás az eljárásra is kiterjedt, amelyet az ügyszaknak megfelelően vádemelés előtt az ügyészségek, azt követően pedig a bíróságok szüntettek meg a kegyelem alá eső ügyekben. Az amnesztiával érintett elítéltek szabadítása, illetve a kiszabott büntetések végrehajthatóságának megszűnéséről szóló értesítések kibocsátása az ügyészségek feladatát képezte.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Budapesti Közlöny 1940. szeptember 15. 1–2.

Az addigi bűncselekményekkel kapcsolatos további kérdéseket a hivatkozott 7980/1940. ME rendelet szabályozta. A visszacsatolt területen a honvédség bevonulása előtt elkövetett bűncselekményeket külföldön elkövetettnek kellett tekinteni, de az ezek miatti eljáráshoz – a Btk 9. §-a szerinti általános szabályhoz képest – nem volt szükség igazságügyi miniszteri döntésre. A cselekmény megítélésénél ilyen esetekben figyelembe kellett venni az elődállam jogát is a büntetendőség, illetve a szankció alkalmazása körében.

Marosvásárhelyi Királyi Ítéltábla B.1037/1941/10. ítélete

Távirdarongálás miatt 3, illetve 4 hónapi fogházra ítélt két vádlottat, akik 1940. szeptember 13-án Sepsiszentgyörgyön még a magyar csapatok bevonulása előtt elvágták a távíróvezetékét. E cselekmény mindkét állam joga – román Btk. 365. §-a, illetve a magyar Btk. 439. §-a szerint – bűncselekmény volt. De mivel e bűncselekmény a magyar jog szerint súlyosabban büntetendő, így a román jog alkalmazása volt indokolt a bűncselekmény megítélésénél a magyar Btk. 12. §-ára figyelemmel.¹⁵⁷

Az impériumváltás előtti bűncselekmények elintézésénél azonban – az anyaországban nem ismert módon – széleskörűen érvényesült az opportunitás, mivel a rendelet szerint nem lehetett eljárást indítani a csekély jelentőségű, a közérdeket számbavehetően nem sértő esetekben, ha a „terhelt egyénisége s életviszonyai alapot nyújtanak arra, hogy az eljárás mellőzése a terheltet újabb büntetendő cselekmény elkövetésére ösztönözni nem fogja”. Ilyen esetben nem lehetett a román bíróságnál megkezdett eljárásokat folytatni, illetve a kiszabott büntetéseket végrehajtani.

(d) A II. világháború alatti büntetőjog-alkotás

Magyarország számára 1941. április 11-én a Jugoszlávia elleni német–olasz–bolgár támadásba való bekapcsolódással kezdődött meg a háború. Emiatt a 2730. ME rendelet az egész ország területére kihirdette a háború idejére szóló büntetőjogi rendelkezések alkalmazását, a 2740. pedig a polgári személyeket katonai bíraskodás alá helyezte a honvédelmet érintő bűncselekményeik körében. Ezen szabályok hatálya a Délvidék megszállásának befejeztével 1941. május 26-ával megszűnt. Azonban egy hónappal később, 1941. június 26-án az országnak a Szovjetunió elleni hadbalépésével a kormány 4850. ME rendeletével július 1-jétől ismét kihirdette a háborús büntetőjog alkalmazását.¹⁵⁸

A hadviselés érdekei miatt szükségessé vált a gazdasági jogszabályok büntetőjogi védelemmel való ellátása, amelyet akként támasztott alá *A közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények büntetéséről* szóló 1941. évi X. törvénycikk általánosan jellemző indokolása, miszerint ez szükséges a „nagyfontosságú rendelkezések céljának maradéktalan érvényesülése” érdekében. A megfogalmazott tényállások a „fogyasztó tömegek nyomorba jutását, [...] a gazdasági és szociális rendnek és ezzel együtt az állami szervezetnek felhomlását” igyekeztek büntetőjogi eszközökkel megelőzni.

¹⁵⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Koronaügyészség általános iratai K. 616. 22. csomó.

¹⁵⁸ Budapesti Közlöny 1941. április 10. 4, május 22. 1, július 1. 10.

1941. évi X. törvénycikk a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények büntetéséről

1. § Vétséget követ el és egy évig terjedhető foghazzal büntetendő, aki az ország közellátásának érdekét súlyosan veszélyezteti azzal, hogy

1. a rendelkezésre álló termelési tényezőkkel és eszközökkel nem olyan terményt (élőállatot, állati vagy növényi termelvényt), avagy terméket (nyersanyagot, félgyártmányt, készárut) vagy nem olyan terjedelemben termel, avagy nem olyan eljárással állít elő, mint ahogy azt törvény vagy minisztériumi rendelet rendel; 2. terménynek vagy terméknek rendelkezése alatt álló készletét jogszabály rendelkezése ellenére a forgalombahozataltól visszatartja, avagy nem olyan módon, nem olyan mennyiségben, vagy nem olyan célra hozza forgalomba, mint ahogy azt jogszabály rendel; 3. terménynek vagy terméknek rendelkezése alatt álló készletét a rendes gazdálkodás szabályainak meg nem felelő módon használja fel vagy annak használható állapotban tartásáról nem gondoskodik; 4. terménynek vagy terméknek készletét a hatóság által elrendelt bejelentés elmulasztásával, hamis vagy hiányos bejelentéssel eltitkolja; 5. közellátás céljára zár alá vett készletet jogszabály rendelkezése ellenére elidegenít, felhasznál, elfogyaszt, megsemmisít, egyéb módon az igénybevétel elől elvon, avagy az igénybe vett készlet átadására vagy elszállítására vonatkozó hatósági felhívásnak eleget nem tesz.

A kísérlet büntetendő.

A kormányzat – az I. világháború tapasztalatai alapján – részint a hadsereg ellátása, másrészt a hátsó ország nyugalma érdekében tisztában volt az anyagi javak biztosításának fontosságával. Ennek érdekében születtek még Észak-Erdély visszacsatolása előtt *A magyar állam biztonságát és nemzetközi érdekét veszélyeztető egyes cselekmények büntetéséről* szóló 1940. évi XVIII. törvénycikknek a közszükségleti cikk készletének megsemmisítését szankcionáló 5–8. §-ai.

A későbbiekben a háború során egyre súlyosbodó ellátási gondok elleni fellépést kívánta szolgálni *A nemzeti gazdálkodás rendjét zavaró egyes cselekmények szigorúbb büntetéséről* rendelkező 1944. évi VI. törvénycikk, amely a hivatkozott 1941-es törvényben, illetve *Az árdrágító visszaélésekről* szóló 1920. évi XV. törvénycikkben foglalt tényállásokhoz fűzött súlyosabb szankciókat.

A háború alatt számos kormány- és miniszteri rendelet szolt a hadviselés és a lakosság ellátása érdekében az árak kötelező megállapításáról, az anyagkészletek zár alá vételéről, a hadiüzemek zavartalan működésének biztosításáról, a nyersanyagok és termékek előállításának, forgalmazásának, felhasználásának, a honvédelmi munkakötelezettségnek a szabályozásáról. Ezek érvényesülése érdekében a kormány rendeleteivel újabb kihágási tényállásokat állapított meg.¹⁵⁹

6120/1941. ME rendelet a gabona és a tengeri kiörlésének, a kenyérgyártásnak és a liszttel való takarékos gazdálkodásnak szabályozása tárgyában¹⁶⁰

35. § (1) Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és két hónapig, háború idején hat hónapig terjedhető elzárással büntetendő az, aki:

1. az 1. §-nak a gabona kiörlésére, bejelentésére, a búzának és rozsnak kereskedelmi örlésére, a vámörlés útján teljesítendő kiörlésre és a vámörlésből származó örlemény kiadására és elszállítására,

2. a 2. §-ban meghatározott liszt és örleményfajták előállítására és forgalombahozatalára, úgyszintén a búzának vámkeresményből eredő kétszeressel való keverésére,

3. a 3. §-nak a tengeri és árpa örlésére, valamint a korpa készítésére,

4. a 4–6. §-oknak tengerinek csíra kivonása nélküli örlésére, a csírátlantítás nélkül örlött tengeriliszt forgalombahozatalára, úgyszintén a tengericsíra kivonására, zár alá helyezésére, szállítására, raktározására, kezelésére és megőrzésére,

5. a 8. §-ban felsorolt lisztfajták ipari célokra felhasználásának tilalmára,

6. a 11–13. §-oknak a kenyér készítésére és forgalombahozatalára, továbbá a burgonya felhasználására,

7. a 15–17. §-oknak a péksütemények, keltészták és sütemények és a kétszer-sült előállítására és forgalombahozatalára,

8. a 19. §-nak a sütőipari termékek visszaadására, visszavételére, illetőleg kicserélésére,

9. a 21. § (3) bekezdésének a jegyek átruházásának tilalmára,

10. a 22. §-nak az áru kiszolgáltatására,

11. a 23. § (2) bekezdésének a liszt és a száraztésztakészletek bejelentésére,

12. a 24. és 27. §-oknak a jegyek visszaszolgáltatására,

13. a 28. §-nak a zár alá helyezésre,

14. a 29. §-nak a lisztfélék igénybevételére,

15. a 30. §-nak a szállításra vonatkozó rendelkezéseit, valamint

16. a közellátási miniszternek a 7, 9, 10, 14, 18. és 20. §-ok alapján kiadott rendeletében foglalt rendelkezéseket megszegi vagy kijátssza.

(2) A pénzbüntetésre az 1928. évi X. tc. rendelkezései az irányadók azzal az eltéréssel, hogy a pénzbüntetés legmagasabb összege az 1939. évi II. tc. 212. §-ának (1) bekezdésében meghatározott mértékig terjed.

(3) Azt a készletet, amelyre nézve a kihágást elkövették, el kell kobozni. Az elkobzott készlet értékesítéséből befolyó összeg az államkincstárt illeti.

(4) Azt, aki a kihágás felderítése körül különös érdemet szerzett, a közellátási miniszter – kérelemre – a lefolytatott kihágási eljárás során elkobzott készlet értékének 1/5 részéig terjedhető jutalomban részesítheti.

¹⁵⁹ Lásd a *Budapesti Közlönyben* közzétett rendeleteket: például 2520., 4810/1940., 4460., 4690., 4890., 4500., 5910/1941. ME a cukor, a zsír, a búza, a kukorica, a liszt, a kenyér, a lábbeli bejelentéséről, forgalmáról, fogyasztásáról, 5777., 7240., 7400., 7660/1941. ME a bérleti díjakról, az építkezések anyagfelhasználásáról, a sertésvágásról, a burgonya forgalmazásáról, 220., 780., 2750., 2760/1942.

ME a hús, a szappan, a gumiabroncs, a rizs forgalmazásáról, 20.100, 354.200/1941, 124.510/1943. KM a vásárlási könyvről, a liszt és kenyérgyégről, a kenyérfejadagról. 160 *Budapesti Közlöny* 1941. augusztus 11. 12–15.

A kodifikációk újabb tényállásokat határoztak meg, a meglévők büntetését pedig szigorították. E jogalkotások okát jellemzően adta meg az idézett 1940. évi XVIII. törvénycikk indoklása, amely megállapította, hogy a Btk-n az elmúlt évtizedek változásai jelentősen túlhaladtak, és számos szabályozási hiány mutatkozott. Ezen részleges jogalkotásokkal kell segíteni, a szükséges javításokat és pótlásokat elvégezve. E törvény 1–4. §-aiban az állam nemzetközi helyzetét veszélyeztető cselekmények megtorlása érdekében büntetni rendelte például a tiltott csapatgyűjtést, a tiltott határátlépést.

A jogszerű feladatellátás és a tiszta közélet sérelmét jelentő magatartások elleni fellépésre irányultak az *Egyes közéleti visszaéléseket büntető rendelkezésekről* szóló 1942. évi X. törvénycikk 1–10. §-ai. Ezek a Btk. és más törvények rendelkezéseit változtatták fel új tényállásokkal az indoklás szerint azért, hogy azok a „közélet egészséges folyamatához” nyújtsanak büntetőjogi biztosítékokat, mivel a „nehéz idők sok ember lelkét fogékonyabbá teszik az erkölcsi fertőzés veszélye iránt”.

(e) A büntető jogalkalmazás a háborús években

Ezekben az években az országban ismertté vált bűnügyek száma egyre nőtt: 1940-ben 143 851, 1941 – 222 101, 1942 – 223 161, 1943-ban pedig 284 558 feljelentés érkezett az ügyészségekre. Az emelkedés főleg a gazdasági és a honvédelmet érintő tényállásoknál volt jelentős, különösen az árdragító visszaélések, a közellátás érdekei elleni, a politikai, a közrendet, a köznyugalmat zavaró valótlan hírek terjesztésével kapcsolatos esetek száma nőtt.¹⁶¹

A hagyományos bűnözés élén a vagyon elleni bűncselekmények álltak, melyek közül az ellátási nehézségek növekedése, az áruhiány miatt a lopások száma folyamatosan magas és állandóan emelkedő volt. Mivel az élelmiszerek beszerzése végett a mezőgazdasági termények, termékek lopása nagymértékben elharapódzott a magas árak és a beszolgáltatási kötelezettség miatt, ezért a kormányzat az ügyek szigorú elbíraltatása útján kívánta a problémát megoldani. Így az ügyészségek utasítást kaptak, hogy az ilyen cselekményeknél mindig a szigorúbb minősítést eredményező álláspontra helyezkedjenek, ennek megfelelően irányítsák a nyomozást, s lássák el a vádképviselést.

Az ügyérkezésben jelentős számban szerepeltek okirathamisítások, hamis tanúzások és vádak, hatóság elleni erőszak. Az élet és testi épség elleni cselekmények számában viszont javulás következett be, melynek okát az ügyészek a katonai és munkaszolgálatra behívásokban látták, mivel így az „emberek el lettek vonva a veszedelemektől, a korcsmákból, mert ennek következménye szokott lenni az ilyen”.

Magyar Távirati Iroda 1943. március 20-i és április 21-i közleményei

Csikmadarasi legények a község háza nagytermében rendezett összejövetelen szóváltásba keveredtek, majd az utcán összeverekedtek. Eközben Abos Szócsót a nyakán ejtett késszúrással oly súlyosan megsebesítette, hogy pár perc múlva meghalt.

A csikszeredai törvényszék Abos Jenő csikmadarasi fiatal legényt, aki Szócs László levét agyonszúrta, nyolc évi fegyházra ítélte.¹⁶²

Nagy feladatot jelentettek az új tényállások miatti ügyekben való eljárások, melyekben addig nem ismert bűncselekményekkel kellett megbírkózni: számtalan honvédelem elleni, tiltott gyülekezés, kivándorlásra csábítás, levante, illetve légtalmi kötelezettség megszegése, közellátás veszélyeztetése, közszükségleti cikk elvonása, áruekrejtés, rémhírterjesztés, fajgyalázás, tiltott határátlépés miatti ügy érkezett.

A folyamatosan növekvő árdragítási és a közellátás érdekeit érintő bűncselekmények jelentősen befolyásolták az ügyforgalmat. A hatósági áron túllépő, a szükségletek által gerjesztett árdragítás szinte minden közszükségleti cikkre kiterjedt. A kormányzat fokozott aggodalommal nézte e cselekmények növekedését, és ezért számos rendelkezést adott ki a „közérdek szempontjait semmibevevő üzérkedések” mikénti kezelésére. Ezek hangsúlyozták, hogy e tettek sértik az állam biztonságát és rontják a pengő vásárlóértékét, ezért e rendkívüli súly miatt az ilyen ügyekben visszatartó hatású büntetések indokoltak: így indítványozni kellett a szabadságvesztés és pénzbüntetés melletti hathatós eszközként a terhelt akár egész vagyonára kiterjedő elkobzást, az iparigazolványtól, a hatósági engedélytől vagy a tevékenységtől való eltiltást.

A beszolgáltatási kötelezettséggel terhelt javakra elkövetett bűncselekmények esetén a katonai célokra is szolgáló nyersanyagok elvonása esetén a hadviselés érdekei elleni bűncselekmény miatt került sor a felelősségre vonásokra.

Marosvásárhelyi Királyi Törvényszék B.3102/1942/9. ítélete

Az 1939. évi II. törvénycikk 206. § (1) bekezdésében meghatározott és a (2) bekezdés 2. pontja szerint minősülő hadviselés érdekei elleni büntett miatt három hónapi fegyházra ítélte azt a mészáros, aki lakásán visszatartott a maga számára 86 darab birka- és borjúbőrt, azokat nem ajánlotta fel megvételre a megszabott hatósági áron a Bőripari Nyersanyagbeszerző Rt.-nek, holott e közszükségleti cikkek a hadviselés érdekét is szolgálják.¹⁶³

A hadsereg utánpótlásának biztosítását szolgáló eszköznek tekintették a tiltott határátlépés üldözését. De e tényállás következetes érvényesítése a határos Németország esetében elmaradt. Ekkoriban német nemzetiségű magyar állampolgárok az országból illegálisan távozva tömegesen álltak a Harmadik Birodalom haderejébe, azonban a két állam megállapodásának megfelelően velük szemben nem lehetett eljárást indítani tiltott határátlépés, csapatgyűjtés és toborzás bűncselekményei miatt.

161 A magyar állam költségvetése az 1944. évre – Indoklás az Igazságügyi Minisztérium 1944. évi költségvetéséhez. Budapest 1943. 29. A háború alatti büntetőjogra lásd Nánási László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Legfőbb Ügyészség Budapest 2011. 291–297, 309–338, 347–348.

162 Magyar Távirati Iroda közleményei forrása <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>

163 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Koronaugyészség általános iratai K. 616. 24. csomó.

A hadsereg kiszolgálását biztosító létesítmények (vasút, távközlés, hadi üzemek) és az ott dolgozók fontos szerepe miatt a velük kapcsolatban, illetve általuk elkövetett bűncselekmények (például rendeltetési hely elhagyása, munka folytonosságának megnehezítése, megghiúsítása, üzem birtokosának kötelelességszegése) esetén a törvény teljes szigorát kellett érvényesíteni. A hadiiparban megnövekedett munkaslétszám és a feszített termelés miatti balesetek esetén is feladat volt a büntetőjogi felelősség vizsgálata.

A hivatalos személyek visszaélései miatt is indultak büntetőeljárások, annak érdekében, hogy kikényszerítsék a feladatok jogszerű ellátását és másokat visszatartsanak a hasonló magatartásoktól.

Dési Királyi Ügyészség 1944.kü.285/10. jelentése az igazságügy-miniszternek

A körjegyző ellen nyomozás indult a Btk. és az 1942. évi X. törvénycikk több tényállása miatt, mert a lakosság ellátására szállított és szétosztásra átadott kukoricalisztet a saját disznaival etette fel, majd azokat a maximált ár felett adta el. Ezentúl a beszédett adót elsikkasztotta, működési területén önkényesen eltörölte a jegyrendszert, valamint hamis és koholt nevekre állított ki cipőjegyeket.¹⁶⁴

A büntetőjog beavatkozott az emberek magánéletébe is. A fajvédelmi rendelkezések tényállásainál – ahol a gyanúba kerültek legszemélyesebb viszonyait (például mikor voltak intim kapcsolatban, a keresztény nő tisztességes-e) kellett feltárni – az eljárások jellemzően eredménytelenül zárultak. A csekély számú vádemelés alig járt eredménnyel, mivel az igen labilis bizonyítók alapján a bíróság nem marasztalta el a vádlottakat. A családi viszonyok meglazulása miatt nagymértékben elszaporodott magzatelhajtások is kitüntetett figyelmet élveztek, mivel e „bűncselekmények az egész magyarság egyetemét gyökereiben támadják”. A hatóságoknak fokozott figyelemmel kellett kísérniük a vetélési eseteket, az orvosok és szülésznők működését. A nyomozások azonban jellemzően megszüntetésre kerültek a bűncselekmény természete miatt, mivel a vetélő nő tagadásával szemben nem voltak bizonyítékok.

A politikai jellegű bűncselekményeknél követelmény volt a fellépés minden szélsőségesnek ítélt mozgalommal, törekvéssel szemben. Ezen túl a szövetséges Német Birodalomhoz és a szomszéd országokhoz való viszony kérdései voltak a meghatározóak az egyes cselekmények mikénti kezelésében.

A jellemzően szóban vagy írásban elkövetett cselekmények megítélésénél alapvető volt annak vizsgálata, hogy „kijelentésekben nemzet és állam ellenes gondolkodás, illetőleg érzés jut-e kifejezésre, avagy azok csupán elszólásai [...] az egyébként kifogástalan személy mértéket nem tartó pillanatnyi felhevülésének”. Ezért szükséges volt a „gondolatmenet teljes tartalmi összefüggésében” való mérlegre tétele. és az eljárások során a terhelt „egyénségéről, viselkedéséről, gondolkodásáról úgy a nemzet-hűség, mint a közrend szempontjából” való tájékozódás.

A nemzetiségi ügyek közül kiemelkedően fontosak voltak a németekkel kapcsolatosak. Az ő gyakori magatartásuk, a birodalmi haderőbe való önkényes belépésük

esetében – mivel az érintettek megkapták a német honosságot – nem is került sor bűnügyeik felajánlására. A Volksbund-mozgalom keretében a magyar állam elleni uszítások, a német nemzetiségűek által elkövetett sajtóbűncselekmények esetén sem engedélyezte a kormányzat az eljárásokat.

Számos ügy indult a visszacsatolt területeken előfordult állam- és nemzetellenes bűncselekmények miatt nemzetiségi lakosok ellen. Jellemzően a Rendtörvény 7–8. §-ai szerinti tényállások alapozták meg a felelősségre vonást, mivel kijelentéseikkel az előző államhatalom iránti rokonszenvüknek adtak hangot, annak visszatértét hangsúlyozták. Az ilyen ügyek ítéleteiről és a nemzetiségiek által elkövetett kormányzósértésekről a sajtót nem lehetett tájékoztatni.

Kolozsvári Királyi Törvényszék B.V.1488/1943/3. ítélete

A magyar állam és nemzet megbecsülése elleni, az 1921. évi III. törvénycikk 7. §-a szerinti vétség miatt három hónapi fogházra ítélte a román nemzetiségű vádlottat azon kijelentései miatt, hogy itt nincs semmi ügy mint Bukarestben, ott még mindent lehet lopni, ott jobbak az állapotok. E kifejezések valótlan tény állítottak, a tanúk nemzeti érzületét mélyen sértették.¹⁶⁵

Mind a szélsőbal, mind a szélsőjobb ellen következetes volt a fellépés, az államhatalom egyaránt üldözte a kommunista, illetve a nyilas politikai irányzatokat: ezen eljárásokra jellemzően a Btk. 172–174. § vagy a Rendtörvény 5–8. §-ai szerinti izgatások címén került sor a terhelt kijelentései vagy sajtótermékei miatt. A rendszer régi ellenségeivel, a kommunistákkal szemben olykor nagyszámú terheltet felvonultató eljárások folytak.

Magyar Távirati Iroda 1943. március 20-i közleménye

A kolozsvári törvényszék ötös tanácsa közel négyhetes tárgyalás után szombaton a déli órákban hozta meg ítéletét az észak-erdélyi kommunista per kolozsvári, dési és besztercei vádlottai ügyében. Ezúttal a bűnügy mellékszerelői felett ítélezett a törvényszék, mert a szervezkedés tényleges vezetői felett már Budapesten ítélt a kolozsvári törvényszék ötös tanácsa és a honvéd-törvényszék. A bíróság a vádlottak legnagyobb részét az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló bűntettben, illetve vétségben mondotta ki bűnösnek; egyeseket a kötelező feljelentés elmulasztása vétségében [...] Az ítélet indokolása szerint a vádlottak akkor fordultak az ország törvényes rendje ellen, amikor egy országrész visszatérése alkalmából fokozottabb összetartásra lett volna szükség és amikor külellenség állt az ország határain.

Az emberek érzelmeiből, az őket ért sérelmekből fakadó – közvetlen politikai szándék nélküli – háborúellenes, a kormányintézkedéseket kifogásoló kijelentések miatt ugyancsak számos eljárás indult nemzetgyalázás, izgatás, valótlan hír terjesztése címén.

¹⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Belügyminisztérium Államvédelmi Központ elnöki iratai K. 494. 1. csomó.

¹⁶⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Koronaügyészség általános iratai K. 616. 24. csomó.

Költségvetési megfontolásokból a szankciókat illetően a kormányzat kívánatosnak tartotta a rövid tartamú szabadságvesztések kiszabásának mellőzését. Kíváncsi volt, hogy a végrehajtás felfüggesztése kizárólag a szabadságvesztésekre korlátoztas-e, s csak kivételesen a pénzbüntetésekre. Indokolt volt az utóbbi szankció kiszabásának jelentékeny emelkedése érdekében erre irányuló indítványokat tenni.

A büntetés-végrehajtásban Észak-Erdély visszacsatolása után a magyar kormányzat 1940 őszén helyreállította a korábbi büntetőintézeteket, hogy az itteni elítéltek minél közelebb töltsék büntetésüket. Az elődállam által is folyamatosan használt törvényszéki börtönök, járásbírói fogházak továbbműködtek. Országos büntetőintézetként az öt évnél súlyosabb szabadságvesztésre ítélt férfiak számára Szamosújváron újra felállításra került a fegyintézet. Itt 1942 végén közvetítő intézetet is létesített az igazságügyi miniszter. A női fegyencek Márianosztrán töltötték büntetésüket, ahol a női szigorított dologház is működött. Ez a férfiaknak az országban egyedülként Sopronkőhidán került kijelölésre. A fiatalok számára visszaállt a kolozsvári javítóintézet, míg a fiúkat Aszódra vitték. A szabadságvesztésre ítélt fiatalok pedig a ceglédi országos fogházban töltötték büntetésüket.¹⁶⁶

■ Kulcsszavak

büntetőjog, magyar jog, román jog, katonai közigazgatás, büntető törvénykönyv, törvény, rendelet, büntett, vétség, kihágás, háború, bűnözés, büntetéskiszabás, büntetés-végrehajtás

6.3.4. Az államszocialista diktatúra büntetőjoga és büntető-eljárásjoga (1945–1989)

(a) Büntetőjog

A II. világháború után a büntetőjog fejlődésének irányvonalát az akkori társadalmi és gazdasági viszonyok befolyásolták, egyrészt az ország összeomlásáért felelős személyek és háborús bűnösök büntetőjogi felelősségre vonása, másrészt pedig a forradalom vívmányainak, az államgazdaság újjáépítésének és a szocializmus építésének védelme.¹⁶⁷

A háborús bűnösök és a háborúból hasznot húzó személyek üldözéséről szóló 1945. évi 140. törvényrendelet értelmében (1. §) „háborús bűnösnek” minősültek, akik bármilyen minőségben:

- hadifoglyokat vagy túszoikat részesítettek embertelen bánásmódban;
- a háborús területek lakossága ellen kegyetlen vagy tiltott cselekményeket követtek el vagy azok elkövetését elrendelték;
- faji vagy politikai indíttatásból gettók vagy koncentrációs táborok létrehozását, illetve deportálásokat rendelték el;

– egyéni vagy kollektív megtorlásokat hajtottak végre vagy azok végrehajtását rendelték el;

– megsemmisítés céljából emberek elszállítását rendelték el, megsemmisítés céljából szélsőséges munkák elvégzését rendelték el vagy szervezték meg;

– börtön, koncentrációs tábor, politikai fogolytábor, kényszermunkatábor parancsnokaként, igazgatójaként, felvigyázójaként vagy őreként kegyetlenségben vagy állandó embertelen bánásmódban részesítették a hatalmuk alá eső személyeket;

– nyomozó hatósági minőségükben, a háborús politika támogatóiként másokat azért üldöztek vagy kínoztak, mert elleneztek a háborút vagy a diktatórikus rezsimit, illetve akik ügyési vagy hírói minőségükben fenntartották a terrort és az erőszakot;

– az országot elhagyva a hitlerista Németország szolgálatába álltak és az országot különböző módon támadták.

A hivatkozott jogszabály értelmében (2. §) „háborúból hasznot húzó személynek” minősültek mindazok, akik bármilyen minőségben részt vettek a háború vezetésében és abból jogtalan jövedelmet szereztek; visszaélés vagy erőszak révén, kihasználva a fasiszta, legionárius vagy rasszista jogszabályokat, jogtalan vagyonhoz jutottak.

A törvényrendelet a háborús bűntettek elkövetése esetén a halálbüntetés, az életfogytig tartó kényszermunka, a korlátozott időre kiszabható kényszermunka (5 évtől 20 évig), a korlátozott időre kiszabható súlyos börtönbüntetés (3 évtől 15 évig), illetve a javítófogház (5 évtől 10 évig) kiszabását, míg a háborúból hasznot húzó személyek elítélése esetén a korlátozott időre kiszabható kényszermunka (5 évtől 10 évig), a korlátozott időre kiszabható súlyos börtönbüntetés (3 évtől 10 évig), illetve a javítófogház (5 évtől 10 évig) kiszabását tette lehetővé.

Az ország összeomlásáért felelős személyek üldözéséről szóló 1945. évi 149. törvényrendelet azokat a személyeket teszi felelőssé az ország összeomlásáért, akik:

– megteremtették a diktatórikus rezsimit és veszélyeztették az állambiztonságot azáltal, hogy politikai szövetségi szerződést kötöttek a hitlerista Németországgal, lehetővé tették a német katonaság számára az ország területére történő behatolást, háborút indítottak a Szovjetunió és az Egyesült Nemzetek ellen;

– a hitlerista Németországgal szövetséges külpolitika megvalósításáért küzdve beleegyeztek Észak-Erdély átegésébe;

– fenyegetéssel, terrorral vagy törvényellenes cselekményekkel arra törekedtek, hogy Romániára a hitlerista Németországgal szövetséges politikai irányzatot rákényszerítsék;

– érdekből álltak a német propagandaszervezetek szolgálatába azzal a céllal, hogy Romániát a hitlerista Németország számára kiszolgáltatassák.

A fentebb említett bűntettek elkövetése esetén a törvényrendelet a következő büntetések kiszabását tette lehetővé: életfogytig tartó kényszermunka, korlátozott időre kiszabható kényszermunka (5 évtől 20 évig), korlátozott időre kiszabható súlyos börtönbüntetés (3 évtől 20 évig), illetve javítófogház (5 évtől 10 évig).

Az 1947. évi 289. törvény betiltotta a fasiszta, profasiszta, politikai-terrorista, katonai vagy félkatonai szervezetek működését vagy újjálétrehozását, ezek vagyonát átengedte az államnak, és 15 évtől 25 évig terjedő kényszermunkával, illetve 5 évtől 20 évig terjedő polgári jogvesztéssel büntette az említett szervezetek azon vezetőit

¹⁶⁶ Igazságügyi Közlöny 1940. október 31. 277, 1942. december 31. 418.

¹⁶⁷ Paul Gogeanu: *Istoria dreptului românesc*. București 1986. 304.

vagy tagjait, akik tovább folytatták a szervezetek tevékenységeit, illetve mindazokat, akik ilyen szervezeteket hoztak létre vagy azok létrehozását kezdeményezték.

A tiltott uzsora és a gazdasági szabotázs megtorlásáról szóló 1945. évi 1460. törvényrendelet, amelyet 1947-ben többször is módosítottak, drasztikus büntetőjogi intézkedéseket vezetett be az ország gazdasági szektorának védelme érdekében, ugyanis a háborút követő nehéz gazdasági helyzet és szárazság miatt a tiltott uzsora [specula] addig soha nem tapasztalt méreteket öltött.

A Btk. egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1948. évi 5. törvény – amely alapján 1948. február 27-én újra közzétették az 1936-os Btk.-t – szolgáltatta a megfelelő jogszabályi háttérrel ahhoz, hogy a bírói hatalom „hatásos” eszközökkel vehesse fel a harcot a rendszer politikai ellenzéke ellen.¹⁶⁸ Az 1949. évi 187. rendelet eltörölte a II. Károly Btk. 1. §-ának azon fordulatát, miszerint „senki sem büntethető olyan cselekmény elkövetése miatt, amely az elkövetés pillanatában nem minősült bűncselekménynek a törvény értelmében”. Más szavakkal, az elemzett jogszabály-módosítás a büntetőjog legalapvetőbb jogelvét sértette meg, miszerint az elkövető számára kedvezőtlenebb büntetőtörvényt nem lehet visszaható hatállyal alkalmazni. A Btk. 4. §-a expressis verbis előírta, hogy a biztonsági intézkedéseket tartalmazó jogszabályok az életbe lépésük előtt elkövetett bűncselekmények tekintetében is alkalmazandók. Az elemzett rendelkezés lehetővé tette az elmeegógyintézetbe való beutalás [internarea în ospiciu], a kötelező lakhely megállapítása [stabilirea domiciliului obligatoriu], bizonyos településeken való lakhatás tilalma [interdicția de a locui în anumite localități] vagy bizonyos települések elhagyásának tilalma [interdicția de a părăsi anumite localități] biztonsági intézkedéseinek visszaható hatállyal történő önkényes alkalmazását és ezáltal hozzávetőleg 150 000 politikai rendszer számára nemkívánatos személy deportálását és munkakolóniákba történő telepítését.¹⁶⁹ A Btk. egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1949. évi 187. rendelet „felszámolta” a törvényesség elvét, a legfontosabb büntetőjogi alapelvet. Az újonnan módosított Btk. 1. § (3) bekezdése értelmében „a társadalomra veszélyes cselekmények abban az esetben is büntetendők, ha a törvény nem minősíti azokat bűncselekménynek, ebben az esetben a felelősség jogalapját és határait a hasonló bűncselekményeket szabályozó rendelkezések alapján kell megállapítani”. Az elkövető hátrányára alkalmazott analógia révén – amelyet a büntetőjog alapelvei szigorúan tiltanak – a hivatkozott törvényhely lehetővé tette az igazságügyi hatóságok számára, hogy gyakorlatilag minden olyan cselekményt bűncselekménynek minősítsenek, amely a rendszer érdekeit sértette.

A büntetőjogi normák nem „kegyelmezték” a magántulajdonnak és a tulajdonát megőrizni igyekvő földművesnek, ugyanis a jogalkotónak sikerült átültetnie azt a sztálinista szabályozást és politikai gyakorlatot, amely az 1920–1930-as időszakban már beigazolta brutalitását és kényszerítő erejét a szovjet társadalomban.¹⁷⁰ A mezőgazdasági termények forgalmáról szóló törvény 7. és 8. cikke értelmében bűncselekményt

követett el az, aki megtagadta a mezőgazdasági termények kötelező hányadrészének átadását, vagy másokat rábírt ennek elkövetésére.

A sztálinista modell alapján, 1957-től kezdődően a Kommunista Párt belekezdett az ellenszegülők vadászatába, és a megtorlás legfőbb büntetőjogi eszközévé a Btk. különös részének (II. könyvének) „állam elleni büntetteket és vétségeket” szabályozó I. címében foglalt bűncselekmények váltak. A Btk. módosításáról szóló 1958. évi 318. rendelet az addig maximálisan életfogytig tartó kényszermunkával büntetett hazaárulás különböző formáit (184–188. §, 190–192. §), illetve a kémkedés büntetettét (194. §) kivétel nélkül halálbüntetéssel büntette. A politikai ellenzék tagjainak elítélését legtöbb esetben a Btk. „belső nemzetbiztonság elleni büntetteket és vétségeket” szabályozó fejezetében foglalt bűncselekmény-csoportok (207–218. §) tették lehetővé: „a Román Népköztársaság alkotmányos és társadalmi rendje elleni merénylet és összeesküvés” (I. alfejezet), „a nemzeti gazdaság aláaknázása és az ellenforradalmi szabotázs” (I. bis alfejezet), „a belső nemzetbiztonság elleni más bűncselekmények” (II. alfejezet). A Btk. 207. §-a az 1948-as újra közzétételt követően 5 évtől 10 évig terjedő börtönbüntetéssel büntette azokat, akik erőszakos cselekményeket követtek el a Román Népköztársaság alkotmányos formájának megváltoztatása céljából. Ezzel ellentétben az 1958. évi 318. rendelet által módosított 207. § halálbüntetéssel és vagyonelkobzással büntette az egyénileg vagy csoportosan elkövetett „terrorcselekményeket”, illetve a terrorizmus vagy a szabotázs céljából létrehozott bandákat. Az említett jogszabály lehetővé tette a politikai rendszer számára veszélyt nem jelentő vagy minimális veszélyt jelentő „terror szervezetek” százainak felderítését a titkosszolgálat által.¹⁷¹ A politikai ellenzék, valamint bármely más olyan személy számára, aki többé-kevésbé nyíltan ki merte fejezni nemtetszését a rendszer céljaival és eszközeivel kapcsolatosan, a leghatásosabb „fegyvert” a Btk. 209. §-ában szabályozott jogszabályegyettes képezte. Az említett törvényhely – amely „a társadalmi rend elleni cselszövés” elnevezést viselte – volt kitéve az évek során a legtöbb módosításnak. A Btk. 1948-as újra közzétételét követően „a társadalmi rend elleni cselszövés” csak vétségnek minősült, amely az enyhébb javító börtönbüntetés alkalmazását vonta maga után. Az 1957. évi 469. rendelet már büntetettnek minősítette és 15 évtől 25 évig tartó kényszermunkával büntetette az egyesületek vagy szervezetek létrehozásának kezdeményezését, azok létrehozását vagy a bennük való részvételt az államban fennálló társadalmi rend vagy a demokratikus kormányzási forma megváltoztatása céljából, míg az ilyen jellegű szervezetek érdekében terjesztett propagandát vagy a szervezet tagjainak bármilyen formában történő támogatását 3 évtől 10 évig terjedő javító börtönbüntetéssel büntette. Az elemzett 209. §-t az 1958. évi 318. rendelet egy újabb bűncselekménnyel egészítette ki, amelynek értelmében 5 évtől 25 évig terjedő kényszermunkával büntetendők a „nyugtalanágkeltés” azon formái, amelyek különösen súlyos következményeket okoztak vagy okozhattak. Azokat a földtulajdonosokat, akik nem voltak hajlandók csatlakozni a kollektív gazdasági modellhez, társadalmi rend elleni cselszövés vádjával állították katonai törvényszék elé és ítélték börtönbüntetésre. Ugyancsak társadalmi rend elleni cselszövésnek mi-

168 A romániai kommunista diktatúra elemzése céljából létrehozott államelnöki bizottság 2006-ban közzétett végleges jelentése, 188.

169 A romániai kommunista diktatúra elemzése céljából létrehozott államelnöki bizottság 2006-ban közzétett végleges jelentése, 188.

170 Avram Cezar (coord.): *Introducere în istoria dreptului*. București 2007. 302.

171 A romániai kommunista diktatúra elemzése céljából létrehozott államelnöki bizottság 2006-ban közzétett végleges jelentése, 190.

nősiülhetek a szocialista mezőgazdaság értékeit tagadó megjegyzések vagy gesztusok, a szomszédnak elmondott meggondolatlan szavak vagy a politikai célzatú anekdoták. A „forradalmi törvénykezés” bírósági gyakorlata szinte minden kollektív gazdasággal ellentétes megnyilvánulást a társadalmi rend tagadásának vagy a társadalmi rend ellen történő nyugtalanság keltésnek minősített. Az 1953. évi 202. rendelet egy újabb fejezettel egészítette ki a Btk.-t, amely „a nemzeti gazdaság aláaknázása és az ellenforradalmi szabotázs” elnevezést viselte. A Btk. 209¹. §-a 5 évtől 25 évig terjedő kényszer-munkával büntette a nemzeti gazdaság ellenforradalmi célból történő aláaknázását, amennyiben ennek érdekében az állami intézményeket vagy vállalatokat használták fel vagy azok normális tevékenységét szabotálták. Ugyanazon büntetéssel volt büntetendő az állami intézmények vagy vállalatok azok volt tulajdonosai vagy kapitalista szervezetek érdekében történő használata. Amennyiben az említett cselekmények különösen súlyos következményeket okoztak vagy okozhattak, azokat halálbüntetéssel és az elkövető vagyonának teljes elkobzásával büntették.

A fentebbi sorokban ismertetett aránytalan büntetések elsődleges célja nem az elkövető bebörtönzése vagy meggyilkolása volt, hanem a szabadon élők megfélemlítése. Akiról a titkosszolgálat azt feltételezte, hogy bizonyos információk birtokában van, és azokat nem hajlandó vallomásban előadni, az ellen vádat emeltek „a feljelentés elmulasztása miatt” (Btk. 228. §) függetlenül attól, hogy milyen rokoni kapcsolatban állt az elkövetővel. Mivel számtalan személy volt jogerős ítélet hiányában bebörtönözve, a jogalkotó megoldást keresett a bebörtönzések igazolására. A megoldást természetesen egy visszaható hatályú jogszabály elfogadása szolgáltatta. Az 1955. évi 62. rendelet létrehozta a „munkásosztály elleni intenzív tevékenység” (Btk. 193¹. §) elnevezésű bűncselekményt, amely lehetővé tette, hogy a „polgári-földesúri rendszer szolgálatában álló személyeket” – az előző rendszer köztisztviselőit, bírait, rendőreit stb. – akár 25 évig terjedő börtönbüntetésre ítéljék.

A „népi diktatúra” időszakában a hivatalosan közzétett büntetőjogi szabályozással párhuzamosan létezett egy „titkos megtorló szabályozás”, amelyet – a Miniszterbizottság többségében titkos határozatai és rendeletei alapján – a Belügyminisztérium által elfogadott közigazgatási intézkedések alkottak.¹⁷² Az említett intézkedések azért voltak titkosak, mivel még az alkotmányosság látszatának sem voltak képesek eleget tenni, ugyanis bármilyen bírósági határozat hiányában olyan személyek százezreit érintették, akikre vonatkozóan semmilyen bűncselekmény elkövetését sem tudták volna bizonyítani. Közigazgatási intézkedések alapján rendelték el letartóztatásokat, vagyonok elkobzását, deportálásokat, bebörtönzéseket, munkakolóniákba történő elhelyezéseket. Ugyancsak az elemzett közigazgatási intézkedések alapján tartóztatták le 1946–1952 között a tradicionális politikai pártok vezetőit és szimpatizánsait: az előző rendszer rendőrtisztjeit; a görögkatolikus egyház vezetőit; több tízezer diákot, egyetemi hallgatót, dolgozót és parasztot, akik egy állítólagos kommunistaellenes szervezet tagjai voltak.¹⁷³ A Duna-Fekete-tenger csatorna – amelyet Ana Pauker és

Gheorghiu-Dej „a román polgárság síremlékének” nevezett – megépítéséhez szükséges „munkásokat” szintén közigazgatási intézkedések alapján elrendelt letartóztatások révén toborozták össze. A Miniszterbizottság 1950. január 3-án elfogadott egy határozatot, majd annak alapján a Belügyminisztérium is kibocsátott egy határozatot, amely elrendelte mindazon személyek letartóztatását, „akik a szocializmus építését és a népi demokratikus rendszert veszélyeztetik vagy veszélyeztethetik, illetve akik az államhatalmat vagy annak szerveit becsmérlik, amennyiben az illető cselekmény nem minősül bűncselekménynek”. A titkosszolgálat listákat készített a „haladásellenesekről”, a „parazitákról” és a „nép ellenségeiről”, majd a titkosszolgálat tábornokai, bármilyen tárgyalást mellőzve, aláírták a listákat, és ezáltal emberek százezreit ítélték 12 hónaptól 60 hónapig tartó kényszermunkára. 1950-tól kezdődően a Munkaszolgálat Általános Igazgatósága [Direcția Generală a Serviciului Muncii] több mint ötszáz-húszezer „egészségtelen származású” (polgárok, kulákok, politikai foglyok gyermekei, külföldön élő rokonokkal rendelkező fiatalok), fegyverviseléstől eltiltott fiatal kötelezett arra, hogy a sorkatonai szolgálatot kényszermunka-különítményekben végezze. 1947-ben először a szucsávi börtönben, majd a pitești-i börtönben alkalmazták a fogvatartott egyetemi hallgatók „kínzás révén történő átnevelését” [reeducare prin tortură]. Több mint ezer fiatal arra kényszerítettek, hogy tagadják meg hitüket, meggyőződéseiket, családjukat, illetve hogy egymást bántalmazzák és kínozzák.

Mivel az 1936-os Btk. nem definiálta a bűncselekmény fogalmát, a „népi demokratikus” politikai vezetés a Btk. egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1949. évi 187. rendelet révén úgy próbálta definiálni a bűncselekmény fogalmát, hogy meghatározta a büntető törvény célját:¹⁷⁴ „a büntető törvény célja a Román Népi Köztársaság és annak jogrendjének védelme a társadalom számára veszélyes cselekmények ellen, társadalmi védelmi intézkedések alkalmazása révén azokkal szemben, akik ilyen cselekményeket követnek el. Az előző bekezdés értelmében veszélyes a társadalom számára bármilyen cselekmény vagy mulasztás, amely az állam gazdasági, társadalmi vagy politikai szerkezetét, illetve a Román Népi Köztársaság biztonságát sérti vagy a nép, élén a munkásosztállyal, által kialakított jogrendet háborgatja” (Btk. 1. §). A fentebb ismertetett jogpolitikai irányvonalat követve az 1953. évi 255., illetve az 1958. évi 320. rendeletek számos olyan cselekményt dekriminalizáltak, amelyek a társadalomra csökkent veszélyt jelentettek, és amelyek elbírálásával a vállalatok és intézmények keretein belül működő bírói bizottságokat [comisii de judecată] bízta meg. A kihágások szabályozásáról szóló 1957. évi 184. rendelet a kihágásokat – amelyeket az 1936-os Btk. bűncselekményeknek minősített – kiemelte a büntetőjogi normák köréből és áthelyezte a közigazgatási kihágások körébe, ezáltal dekriminalizálva őket.

Az új Btk.-ról szóló 1968. évi 115. törvény – amelyet a Nagy Nemzetgyűlés 1968. június 21-én fogadott el, és amely 1969. január 1-jén lépett életbe – alapvetően egy szocialista ihletésű büntetőjogi kódex. A Btk. 1. §-a értelmében „a büntető törvény célja az állam szuverenitásának, függetlenségének és egységének, a szocialista tulajdon, a személyek és azok javainak, illetve a teljes jogrend védelme a bűncselekmények elkövetése ellen”. Az új Btk. 17. §-ában sikerült a teljesség igényével maghatá-

172 A romániai kommunista diktatúra elemzése céljából létrehozott államelnöki bizottság 2006-ban közzétett végleges jelentése, 194.

173 A romániai kommunista diktatúra elemzése céljából létrehozott államelnöki bizottság 2006-ban közzétett végleges jelentése, 199–202.

174 Paul Gogeanu: *Istoria dreptului românesc*. București 1986. 307.

rozni a bűncselekmény materialista megközelítésű fogalmát azáltal, hogy a jogalkotó felsorolta a bűncselekmény lényeges jellemvonásait [trăsături esențiale]. Az említett definíció alapján a bűncselekmény az a büntető törvényben foglalt cselekmény, amely a társadalomra veszélyes, és amelyet a jogszabályban előírt bűnösségi formával követtek el. A bűncselekmény meghatározásában a „társadalomra veszélyesség” megjelenítése a szocialista típusú büntető kódexek alapvető jellemvonása. A Btk. 19. §-a meghatározza a bűnösség formáit [forme de vinovăție], amelyek a közvetlen és közvetett szándékosság, illetve a gondatlanság. Az új Btk. a román büntetőjog történetében először szabályozta a büntetőjogi felelősség közigazgatási jogi felelősséggel történő helyettesítésének intézményét, amely lehetővé tette a társadalomra alacsony fokú veszélyt jelentő bűncselekmények elkövetése esetén a büntetés kiszabásának és végrehajtásának mellőzését. A Btk. 31. §-a szabályozta az alkalmatlan bűnrészesesség [participație improprie] intézményét, amely lehetővé tette a felbujtó és a bűnsegéd szankcionálását abban az esetben, ha a tettes gondatlanságból vagy a bűnösség hiányában követte el a büntetőjogi törvényben foglalt cselekményt. Az új Btk. egyik legfontosabb újítását az képezte, hogy lemondott a bűncselekmények kettős osztályozásáról (büntettek és vétségek), és kizárólag a bűncselekmény fogalmát használta, ugyanakkor eltörölte az 1936-os Btk. által szabályozott politikai bűncselekmények kategóriáját. A Btk. 52. §-a definiálta a büntetés fogalmát, amely egy kényszerítő intézkedés és egy átnivelő eszköz volt az elítélt számára, míg a büntetés célját az újabb bűncselekmények elkövetésének megelőzése képezte. Az új Btk. eltörölte a kényszer-munkát, a súlyos börtönt, a szigorú fogházat és a javító fogházat.

A Btk. módosításáról szóló 1973. évi 6. törvény kiegészítette a bűncselekmény definícióját azáltal, hogy a bűncselekmény társadalomra veszélyességét egy új megközelítésben kezelte. Az új koncepció alapján az igazságügyi hatóságok szabad mérlegelési lehetőséggel rendelkeztek annak tekintetében, hogy a büntetőjogi törvénybe ütköző cselekmény konkrét társadalomra veszélyessége alapján szükséges-e a büntetés kiszabása. Az új megközelítés értelmében, amennyiben egy bizonyos cselekmény formálisan teljesíti a bűncselekmény lényeges jellemvonásait – beleértve az absztrakt társadalomra való veszélyességet is –, nem kötelező a büntetés kiszabása, ha a cselekmény konkrét társadalomra való veszélyessége hiányzik. Az említett jogszabály-módosítás egy új cikkel (18¹. §) egészítette ki a Btk. rendelkezéseit, amelynek értelmében „nem minősül bűncselekménynek a büntető törvényben foglalt cselekmény, ha a jogszabály által védett értékeket minimálisan sérti, és a cselekmény konkrét tartalma alapján nem éri el a bűncselekmény társadalomra veszélyességi fokát”. Az újonnan beiktatott rendelkezések azt is előírták, hogy milyen kritériumok alapján mérlegeli az igazságügyi hatóság a cselekmény konkrét társadalomra való veszélyességi fokát: a bűncselekmény elkövetésének módja és az elkövetés során használt eszközök, az elkövetés célja és körülményei, a cselekmény következménye, illetve az elkövető személye és viselkedése. Azon cselekmények elkövetése esetén, amelyek tekintetében alkalmazandó volt a Btk. 18¹. §-a, az ügyész vagy a bíróság elrendelte a Btk. 92. §-ában foglalt közigazgatási szankciók valamelyikének alkalmazását. Az említett jogszabály-módosítás eltörölte a visszaesés alkalmazásának lehetőségét abban az esetben, ha a korábbi bűncselekményt gondatlanságból követték el. Egy másik jelentős módosítás a pénzbüntetés in-

tézményét érintette azáltal, hogy a jogalkotó egy újabb cikkel (63¹. §) egészítette ki a pénzbüntetésre vonatkozó szabályozást, amely lehetővé tette a pénzbüntetés börtönbüntetéssel történő helyettesítését, amennyiben az elítélt rosszhiszeműen nem fizette ki a kiszabott pénzbüntetést. Az 1973. évi 6. törvény lehetővé tette, hogy bizonyos bűncselekmények elkövetése miatt kiszabott, két évet meg nem haladó börtönbüntetések tekintetében a bíróság elrendelje a javító munkát [muncă corecțională] mint a büntetés végrehajtásának olyan különleges formáját, amely nem járt szabadságelvonással.

(b) Büntetőeljárás

A II. világháborút követően Romániában továbbra is az 1936-os Be. rendelkezéseit alkalmazták, amelyet az 1968-as Be. életbe léptetéséről szóló 1968. évi 31. törvény 1. §-a helyezett hatályon kívül.

Az 1945. évi 312. törvény, illetve az 1945. évi 526. törvény alapján létrehozták a Bukaresti Népi Törvényszéket [Tribunalul Poporului din București], valamint a Kolozsvári Népi Törvényszéket [Tribunalul Poporului din Cluj], amelyek a háborús bűnösök és az ország összeomlásáért felelős személyek büntetőügyeit voltak hivatottak elbírálni. Az említett két rendkívüli törvényszék által hozott ítéletek ellen kizárólag felfolyamodásnak volt helye, amelyet a Legfelsőbb Ítéltörvényszék bíralt el. A felfolyamodási kérelemben kizárólag a bíróság hibás összetételét és a törvény téves alkalmazását lehetett kifogásolni. A kérelmet a Legfelsőbb Ítéltörvényszék az ügy iratainak átvételétől számított három napon belül bírálta el, és a felfolyamodásnak kizárólag a halálos ítéletek esetén volt felfüggesztő hatálya. Később, a háborús bűnösök és az emberiség elleni bűncselekményeket elkövető személyek üldözéséről és szankcionálásáról szóló 1947. évi 291. törvény átruházta ezen bűncselekmények elbírálásának hatáskörét a Bukaresti és a Kolozsvári Ítéltörvényszék Büntető Kollégiumaira.

A Büntetőeljárás törvénykönyvről szóló 1968. évi 29. törvény 1969. január 1-jén lépett életbe és egészen 2014. február 1-jéig, azaz 45 éven át volt hatályban, míg a 2010-es Be. életbe léptetéséről szóló 2013. évi 255. törvény 108. §-a hatályon kívül helyezte. Az 1968-as Be. rövid ismertetése során azokra az intézményekre szeretnék kitérni, amelyek lényegesen különböztek az előzőleg alkalmazott két büntetőeljárás kódextól. A Cuza Be., illetve a II. Károly Be. rendelkezéseihez viszonyítva az új Be. látványosan és radikálisan leegyszerűsítette a büntetőeljárás nyomozási szakaszát, amely ezentúl már csak két fázisból állt: előkészítő cselekmények [acte premergătoare] és nyomozás [urmărire penală]. Következésképpen az új büntetőeljárás eltörölte az első nyomozási cselekmények, illetve a vizsgálat fázisát és, ennek megfelelően eltörölte a vizsgálóbíró és a vádtanács intézményét is. Az első nyomozási cselekmények fázisának funkcióit részben átvette az újonnan bevezetett előkészítő cselekmények intézménye, amely alapján a nyomozó hatóság előkészítő nyomozási cselekményeket végezhetett a büntetőeljárás megindítása érdekében. A hivatkozott eljárás lehetővé tette a nyomozó hatóság számára, hogy adatokat gyűjtsön és ezáltal megvizsgálja a megkeresés megalapozottságát, majd a beszerzett adatok alapján döntsön a büntetőeljárás megindításának kérdéséről (224. §). A vizsgálati fázis, illetve a vádtanács eltörlése egyértelműen leegyszerűsítette és felgyorsította a büntetőeljárást, azonban

drasztikusan lecsökkentette a bírósági tárgyalást megelőző szakasz minőségét, annak tisztességes jellegét és a védelem jogait. A vizsgálóbíró és a vádtanács kiiktatása révén eltörölték a bírósági kontroll érvényesítésének lehetőségét az eljárás nyomozási szakasza folyamán, így többé semmilyen bírói szerv sem ellenőrizhette a vádemelés megalapozottságát az eljáró bíróság megkeresését megelőzően. Ez egyértelműen az ügyészi visszaélések és ambíciók érvényesítésének lehetőségét nyitotta meg azáltal, hogy olyan ügyek is bíróság elé kerülhettek, amelyekben a vádat igen „szegényes” bizonyítási anyag támasztotta alá. A nyomozás tárgya az elkövető azonosításához és büntetőjogi felelősségre vonásához szükséges bizonyítékok beszerzése a vádlott bíróság elé állításának szükségessége tekintetében meghozandó döntés céljából (200. §). Kezdetben az ügyészséget, a titkos szolgálat [securitate], illetve a katonaság [militie] nyomozó hatóságát, valamint a különleges nyomozó hatóságokat szabályozta a Be. A rendszerváltást követően megszűntek a titkos szolgálat, illetve a katonaság nyomozó hatóságai – helyüket a bűnügyi rendőrség nyomozó hatósága vette át –, azonban továbbra is megmaradtak a különleges nyomozó hatóságok (201. §). A nyomozás megindítását a nyomozó hatóság rendelte el (228. §), viszont a vádemelés [punerea în mișcare a acțiunii penale] (235. §) és a büntetőeljárás megszüntetése [clasare/scoatere de sub urmărire penală/incetarea urmăririi penale] (230. §) az ügyész kizárólagos hatáskörét képezte. A nyomozás megindításától kezdődően az elkövető gyanúsított [învinuit] minőségben vett részt a büntetőeljárásban. A nyomozási cselekmények elvégzése után a nyomozó hatóság ismertette a vádlottal, annak védője jelenlétében, az ügy iratait. Ekkor a vádlott kérelmezhetett új bizonyítási eszközök beszerzését vagy előző nyilatkozatainak kiegészítését. A nyomozó hatóság az iratismertetési eljárásról [prezentarea materialului de urmărire penală] jegyzőkönyvet készített (250. §).

6.3.5. A büntetőjog és a büntető-eljárásjog fejlődése a rendszerváltás után (1990–2017)

(a) Büntetőjog

A rendszerváltást követően, egészen 2014. február 1-jéig hatályban maradt az 1968-as szocialista Btk. A büntetőjogi kódex számos módosításnak volt alávetve az említett időszakban, amelyek közül csak néhányat szeretnék kiemelni. A Btk. módosításáról és kiegészítéséről szóló 2006. évi 278. törvény a román büntetőjog történetében először vezette be a jogi személy büntetőjogi felelősségének intézményét a holland és belga jogrendszerben szabályozott modell alapján (19¹. §). A 2012. évi 27. törvény módosította az 1968-as Btk., illetve az akkor még életbe nem lépett 2009. évi 286. törvény (új Btk.) büntethetőség elévülésére vonatkozó rendelkezéseit. A jogszabály-módosítás értelmében a következő bűncselekmények esetén nem évült el a büntethetőség: az emberiség és a béke elleni bűncselekmények (ezek megfelelője az új Btk.-ban a népirtás, az emberiség elleni, illetve a háborús bűncselekmények), az emberölés, a minősített emberölés, valamint a sértett halálát okozó szándékos bűncselekmények.

2004. június 28-án elfogadták a Büntető törvénykönyvről szóló 2004. évi 301. törvényt, amely azonban sohasem lépett életbe, mivel a 2009. július 17-i Büntető tör-

vénykönyvről szóló 2009. évi 286. törvény hatályon kívül helyezte azt. Hosszas várakozás után, az új büntetőjogi kódex 2014. február 1-jén lépett életbe. A jogalkotó továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a bűncselekmény definíciója megtalálható legyen a Btk.-ban, viszont eltörölte a társadalomra való veszélyességet a bűncselekmény lényeges jellemvonásai köréből. A Btk. 15. §-a értelmében a bűncselekmény az a büntető törvényben foglalt cselekmény, amely jogtalan [nejustificat], felróható [imputabil], és amelyet a jogszabályban előírt bűnösségi formával követtek el. Az említett két új jellemvonás bevezetése lehetővé tette a jogalkotó számára, hogy két csoportba ossza a büntethetőséget kizáró okokat aszerint, hogy azok a büntető törvényben foglalt cselekmény jogtalanságát vagy felróhatóságát zárják ki: feljogosító okok [cauze justificative] és felróhatóságot kizáró okok [cauze de neimputabilitate]. Mivel a jogalkotó eltörölte a társadalomra való veszélyesség követelményét, új intézményt kellett bevezessen azon cselekmények büntetésének mellőzése érdekében, amelyek társadalomra való veszélyességi foka annyira alacsony, hogy nem minősíthetők bűncselekménynek, és amelyek addig az 1968-as Btk. 18¹. §-ának hatálya alá estek. Így született meg a nyomozásról való lemondás [renunțarea la urmărire penală] intézménye, amelyet a Be. 318. §-a alapján az ügyész rendelhet el a nyomozási szakaszban, illetve a büntetés alkalmazásáról való lemondás [renunțarea la aplicarea pedepsei] intézménye, amelyet a Btk. 80. §-a alapján az eljáró bíróság rendelhet el a bírósági szakaszban. Az új Btk. a szabadságvesztés végrehajtása felfüggesztésének egy új és rendhagyó formáját vezette be, amely a büntetés alkalmazásának elhalasztása [amânarea aplicării pedepsei] elnevezést viseli (83. §). A büntetés felügyelet alatt történő felfüggesztésével [suspendarea sub supraveghere a executării pedepsei] ellentétben – amely a szabadságvesztés végrehajtása felfüggesztésének másik formája – a büntetés alkalmazásának elhalasztása nem minősül elítélésnek, és semmilyen jogvesztést nem von maga után, amennyiben a felügyeleti idő lejártáig a vádlott nem követ el újabb bűncselekményt.

Az új Btk. jelentős mértékben lecsökkentette a különös részben foglalt bűncselekmények büntetési határait, viszont nagyon megszigorította a bűnhalmazat és a visszaesés büntetését. Az 1968-as Btk. rendelkezéseivel ellentétben az új Btk. kötelezővé tette a többletbüntetés kiszabását a bűnhalmazat [concur] és az elítélés utáni visszaesés [recidivă postcondamnatorie] esetén, míg az elítélés előtti visszaesést [recidivă antecondamnatorie] a kiszabott büntetések számtani kumulációjával (összeadásával) bünteti, amely a büntetőjogban alkalmazott legsúlyosabb büntetési forma. Az új Btk. külön címekbe összesítette – az előzőleg szétszórtan megtalálható – kiskorúakra (V. cím) és jogi személyekre (VI. cím) vonatkozó rendelkezéseket. Míg az 1968-as Btk. a kiskorúak tekintetében a javító intézkedések mellett büntetések alkalmazását is lehetővé tette, addig az új Btk. értelmében kiskorú vádlottal szemben kizárólag javító intézkedés szabható ki (114, 115. §). Az új Btk. forradalmasította a pénzbüntetés intézményét azáltal, hogy a román büntetőjogban először vezette be a „napi tételek rendszerét” [sistemul zilelor-amendă], amely értelmében a pénzbüntetés összegét két kritérium alapján állapítják meg: a napi tétel száma, illetve az egy napi tételnek megfelelő pénzüsszeg. A pénzbüntetés napi tételeinek számát az elkövetett cselekményre és az elkövető személyére vonatkozó körülmények alapján, míg az egy napi tételnek megfelelő pénzüsszeget az elkövető vagyoni helyzetének és tartási kötelezettségeinek figyelembevételével állapítják meg.

Az új Btk. kidolgozása folyamán a jogalkotó arra törekedett, hogy a külön jogszabályban foglalt legfontosabb és leggyakrabban elkövetett bűncselekményeket bevonja az új büntetőjogi kódexbe a büntetőjogi szabályozás leegyszerűsítésének és könnyebb átláthatóságának érdekében. Így kerültek be a Btk. különös részébe az addig külön törvényben szabályozott bűncselekmények vagy bűncselekmény-kategóriák (a felsorolás nem kimerítő jellegű): emberkereskedelem, kiskorú sérelmére elkövetett emberkereskedelem, koldulás kihasználása, csődbűncselekmények, információs rendszerek és elektronikus fizetőeszközök révén elkövetett csalások, államhatár elleni bűncselekmények, közúti közlekedés biztonsága elleni bűncselekmények, jogszabályban előírt munkabiztonsági és munkaegészségügyi intézkedések foganatosításának elmulasztása, jogszabályban előírt munkabiztonsági és munkaegészségügyi intézkedések be nem tartása, információs rendszerek és az informatikai adatok biztonsága és integritása elleni bűncselekmények stb.

(b) Büntetőeljárás

Amint már említettem, az 1968-as Be. a rendszerváltás után is hatályban maradt, majd a Be. módosításáról és kiegészítéséről szóló 1996. évi 141. törvény 4. §-a alapján 1997. április 30-án újra közzétették. A rendszerváltást követően a büntetőeljárás kódex számos módosításnak volt alávetve, amelyek közül kettőt szeretnék kiemelni. A 2006. évi 60. sürgősségi kormányrendelet módosította a Be. 264. § (3) bekezdését és a vádiratot kibocsátó ügyészség vezetőjét arra kötelezte, hogy ellenőrizze a vádirat törvényességét és megalapozottságát a bíróság megkeresése előtt. Egyértelmű volt, hogy az említett jogszabály-módosítás révén a jogalkotó a vizsgálóbíró és a vádtanács intézményének eltörlése által keletkezett hiányosságokat próbálta ellensúlyozni. Az említett intézmény a gyakorlatban teljesen alkalmatlannak és fölöslegesnek bizonyult, ugyanis a nyomozást vezető ügyész felettese legtöbb esetben nem kívánta „felülbírálni” kollégája munkáját, így az ellenőrzési eljárás csupán egy formális aktussá vált. Az ellenőrzési eljárás kizárólag akkor működhetett volna optimálisan, ha a vádirat megalapozottságát és törvényességét egy független bírói szerv végezte volna, mint ahogyan azt régen a vádtanács tette. A perek elbírálásának gyorsítását elősegítő egyes intézkedésekről szóló 2010. évi 202. törvény egy angolszász eredetű [pleas of guilty] intézménnyel egészítette ki a büntetőeljárás jogszabályokat, amely egy leegyszerűsített, sommás bírósági eljárást szabályozott a vádlott „bűnösségének elismerése” esetére. A Be. 320¹. §-a értelmében – az éltetőig tartó börtönbüntetéssel büntetendő bűncselekmények kivételével – a bizonyítási eljárás megkezdéséig a vádlott elismerhette a vádiratban foglalt cselekmények elkövetését és kérelmezhetette, hogy ügyét kizárólag az eljárás nyomozási szakaszában beszerzett bizonyítékok, illetve a bírósági szakasz során bemutatott okiratok alapján bírálják el. Az eljárás nem volt kötelező a vádlott számára, viszont ha az említett „gyorsított” eljárás alkalmazását kérelmezte, a börtönbüntetés határai egyharmaddal, míg a pénzbüntetés határai egynegyeddel csökkentek.

A Büntetőeljárás törvénykönyvről szóló 2010. évi 135. törvény 2014. február 1-jén lépett életbe. A következő sorokban azokat az intézményeket fogom röviden ismertetni, amelyek tekintetében az új Be. rendelkezései lényegesen eltérnek az 1968-

as Be. rendelkezéseitől. Az új kódex az 1968-as Be.-nél is jobban leegyszerűsíti a büntetőeljárás bírósági szakaszát megelőző szakaszt, amely már csak egy fázisból, a nyomozásból [urmărire] (Be., Különös Rész, I. cím) áll, ami természetesen még jobban lecsökkenti az eljárási garanciák gyakorlásának lehetőségét. Az új Be. a nyomozást két alfázisra ossza: a cselekmény [în rem], illetve a gyanúsított [în personam] tekintetében folytatott nyomozás. Amennyiben a megkeresés megfelel a törvényben foglalt előírásoknak, a nyomozó hatóság megindítja a büntetőeljárást a büntető törvényben foglalt cselekmény tekintetében, még akkor is, ha a hatóság ismeri az elkövető személyét [305. §. (1) bek.]. Az említett intézmény az 1968-as Be. által szabályozott előkészítő cselekmények intézményét hivatott helyettesíteni. Fontos megjegyezni, hogy míg az előkészítő cselekmények során beszerzett adatok nem minősültek bizonyítéknak, addig az új Be. 305. § (1) bekezdésében szabályozott nyomozás során a terhelt hiányában beszerzett adatok teljes értékű bizonyítéknak minősülnek. Ha a beszerzett bizonyítékok alapján „észszerű módon gyanúsítható” egy adott személy a bűncselekmény elkövetésével, a nyomozó hatóság elrendeli, hogy a cselekmény tekintetében megindított büntetőeljárást az illető személy tekintetében „în personam” folytassák tovább, aki ebben a pillanatban válik csak gyanúsítottá [305. § (3) bek.]. Az elemzett szabályozás egyértelmű visszalépést jelent a terhelt eljárási jogainak érvényesítése szempontjából. Az új Be. eltörölte az iratismertetési eljárást, azonban lehetővé tette a gyanúsított védője számára, hogy a nyomozás folyamán tanulmányozza az ügy iratait, amennyiben az a büntetőeljárás megfelelő körülmények között történő lefolytatásával nem ellentétes (94. §). Az előkészítő tárgyalás [cameră preliminară] intézményének bevezetése által a jogalkotó egyértelműen megpróbálta átültetni az 1936-os Be. által szabályozott vádtanács [Cameră de punere sub acuza-re] intézményét napjaink büntetőeljárásába. Ez a kísérlet azonban teljesen kisiklott, ugyanis az előkészítő tárgyalás során éppen azt nem ellenőrzik, ami a vádtanács legfőbb feladata volt, a vád megalapozottságát. A tárgyalást előkészítő bíró feladata a bíróság hatáskörének, a vádirat, a bizonyítékok és a nyomozási cselekmények törvényességének ellenőrzése (342. §), míg a vádirat megalapozottságának ellenőrzését továbbra is a vádiratot kibocsátó ügyészség vezetője végzi [328. § (1) bek.]. Fontos megjegyezni, hogy a tárgyalást előkészítő bíró személye megegyezik az ügyet érdemben tárgyaló bíró személyével [3. § (3) bek.].

6.4. Magánjog

6.4.1. Erdély magánjogi integrálása (1918–1945)

(a) Kitekintés: a román magánjog fejlődése 1918-ig

A Havasalföld és Moldova uniójából alakult Egyesült Fejedelemségek létrejötte (1859) után rögtön felmerült a román jog modernizációjának kérdése. Még 1864-ben, Alexandru Ioan Cuza fejedelem kezdeményezésére fogadták el a Polgári törvénykönyvet és a Polgári eljárási törvénykönyvet.

A Polgári törvénykönyvet hat hét alatt állították össze, az 1804-es francia *Code civil* (*Code Napoléon*) mintájára, az olasz polgári törvénykönyv tervezete, a belga jelzálogtörvény és a korábbi román szabályozások alapján. 1865-ben lépett hatályba, és 2011. október 1-jéig alkalmazták (ekkor lépett hatályba az új Polgári törvénykönyv, azaz a 2009. évi 287. törvény). Nyilván, ez a hathetes időtartam viszonylagos jellegű, hiszen a francia jog recepciója már jó ideje zajlott.

Az 1881-től királysággá váló országban a gazdasági fejlődés a kereskedelem magánjogának újraszabályozását is szükségessé tette. Noha Havasalföldön 1840-ben bevezették, francia mintára, a Kereskedelmi törvénykönyvet (*Kondika de Komerciu*), amelyet 1863-ban az Egyesült Fejedelemségek teljes területére kiterjesztettek, mégis új, modern kódex elfogadása mellett döntöttek. Az új Kereskedelmi törvénykönyv (*Codul comercial*), amely 1887-ben lépett hatályba, olasz források alapján készült: mintája az akkor legmodernebbnek számító 1882-es olasz Kereskedelmi törvénykönyv (*Codice di Commercio*), de német, belga, francia elemek is kimutathatóak a szövegében. Elfogadása idején rendkívül korszerűnek számított. 971 cikkből állt. Igaz, hogy hamarosan kiderült: a Kereskedelmi törvénykönyv egymagában nem tudja szabályozni a kereskedelem egészét, ezért fokozatosan egyre több különös kereskedelmi törvény jelent meg.

Az említett két törvénykönyv mellett számos más szaktörvény képezte a román magánjog joganyagát 1918-ban, amikor az ország az első világháborút lezáró politikai folyamatok és jogi rendezés következtében jelentős területekkel bővült: létrejött Nagy-Románia.

(b) Áttekintés

Erdély Romániába történő közjogi integrálását követően, amelyet a trianoni békeszerződés szentesített (1920), azonnal felmerült a magánjogi integrálás szükségessége. Annál is inkább, mert a közjogi integrálás pillanatában Románia területén számos partikuláris magánjog volt hatályban. A közjogi integráláshoz hasonlóan a magánjogi integráció szintén a román állam alapvető célkitűzése volt, de ennek megvalósítása a magánjogi viszonyok sokszínűsége végett jóval komplexebb feladatnak bizonyult. Nagy-Romániában egyidejűleg hat partikuláris magánjogi rezsím létezett. Az Ókirályság területén a Code Napoléon alapján készült román polgári törvénykönyv volt hatályos. Dobruzsában és a Quadrilaterben általában szintén az ókirálysági jog volt hatályban, de jelentős eltérésekkel a muzulmánok joga tekintetében. Besszarábiában az orosz törvények mellett a Hexabiblos (1345) volt hatályban, majd 1921-től néhány részletkérdés kivételével áttértek az Ókirályság jogára. Bukovinában az OPTK, valamint ennek 1918 novemberéig keletkezett módosításai voltak hatályban. Erdély területén szintén az OPTK volt hatályban, viszont a magyar törvények által 1867 óta hatályba léptetett módosításokkal. Végül pedig a bánáti, körösvidéki és máramarosi területeken a magyar magánjognak 1918. december 1-jét megelőzőleg keletkezett szabályai voltak hatályban.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Ujlaki Miklós: *Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog*. Szeged 1936. 7–8; Balás Gábor: *Erdély jökora jogtörténete 1849–1947 közötti korra*. Budapest 1982. 156–157.

(c) A részleges jogegységesítés

A partikuláris jogrendszerek párhuzamos léte által okozott jogalkalmazási nehézségek, de még inkább a jogegységesítés politikai céljai végett Nagy-Románia létrejötte után elindult a jogi integráció folyamata. Első lépésként viszont a Kormányzótanács I. rendelete fenntartja, ideiglenes jelleggel, az Erdélyben hatályos jogot. Hasonló rendelkezést tartalmaz az 1923. évi alkotmány 137. cikke.

A jogegységesítés lehet teljes, azaz az egész ország egységes jogterületté való egységesítése. Ezt gyorsan megoldani csak az ókirálysági jog Erdélyre való kiterjesztésével lehetett volna. Ezt javasolta igazságügyminiszterként Constantin Hamangiu (1869–1932), aki 1932. január 1-jétől szerette volna hatályba léptetni Erdélyben az Ókirályság jogát, néhány olyan terület kivételével, ahol a jogfejlődésben a regáti jog hatálya erőteljes visszalépést jelentett volna (nők teljeskorúságára, a házassági jogra, a gyámságra, a telekkönyvre és a hitvestársi öröklésre vonatkozó szabályok). A javasolt megoldás így is erőteljes tiltakozást váltott ki, például a kolozsvári ügyvédi kamara egyenesen katasztrofálisnak tartotta a regátbeli törvények kiterjesztését Erdélyre, és felszólította a többi ügyvédi kamarát hasonló állásfoglalásra.¹⁷⁶ Ennek az ellenállásnak és Hamangiu halálának következtében ez a terv nem is sikerült. Egyébként az Ókirályság jogának azonnali és teljes bevezetését a kortárs erdélyi román jogtudósok úgy értékelték, hogy az nem lenne az erdélyi román érdekekkel összhangban.¹⁷⁷

A teljes jogegységesítés másik módját az új magánjogi törvénykönyvek és törvények kidolgozása jelenti, ez a folyamat el is kezdődött, viszont a jogegységesítésnek ez a legidőigényesebb változata.

A jogegységesítés azonban lehet részleges is, azaz a társadalmi viszonyok egyes köreinek az egységesítése addig is, amíg a teljes jogegységesítés megtörténik. A részleges jogegységesítést szükségmegoldásnak, a teljes jogegységesítéshez vezető folyamat részekének tekintették. A részleges jogegységesítés megvalósulhatott a regáti jog kiterjesztésével, ez történt például az 1910. évi román erdészeti törvény esetében, amelyet 1923-ban Nagy-Románia egész területére kiterjesztettek. A részleges jogegységesítés kapcsán felmerülő másik, sokkal gyakrabban használt eljárás az új törvények megalkotása, amelyek egy-egy kérdéskört rendeznek azonos módon. A részleges jogegységesítés a második világháború kezdetéig folyamatosan zajlott. Csak a legfontosabb jogszabályokat kiemelve, ilyen egységesítő törvények voltak: az 1923. évi szerzői jogi törvény; az 1928. évi vallásfelekezetről szóló törvény; az 1928. évi anyakönyvi törvény; a gazdasági, ipari gépek és járművek hitelbe való eladásáról szóló 1929. évi törvény; az 1924. évi,¹⁷⁸ majd az 1929. évi bányatörvény; a munkaszerződésekről szóló 1929. évi törvény;¹⁷⁹ az előzetes kényszerezvezségről (preventív konkordátumról)

¹⁷⁶ Vö. *Budapesti Hírlap*, 1931. július 8. 152. szám. 8.

¹⁷⁷ Camil Negrea, *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până astăzi*. Sibiu 1943. 6.

¹⁷⁸ *Az új román bányatörvény*. Ford. Letső László és Domokos Sándor. Cluj 1924.

¹⁷⁹ Rozván Jenő, *Munkaszerződések. Törvény a tisztviselők és munkások jogviszonyairól. A munkaszerződésekről szóló, 1929. évi április 5-iki törvény és végrehajtási rendeletének teljes szövege magyarázattal és joggyakorlattal*. Oradea 1933.

szóló 1929. évi törvény;¹⁸⁰ az idegen és a saját váltóról szóló 1934. évi törvény;¹⁸¹ az 1934. évi csekk-törvény; az 1938. évi telekkönyvi egységesítésről szóló törvény stb.¹⁸² „A részleges jogegységesítés a dolog természeténél fogva mindig fokozatosan végbe-menő folyamat, melynek eredményei mozaikszerűen helyezkednek el az egyes jogterületeken, át- meg átszöve az ezeken hatályos korábbi jogrendszereket olyan szabályokkal, amelyek valamennyi jogterületen egyformán hatályosak...”¹⁸³

A részleges jogegységesítés következtében a jogforrási rendszer Erdélyben a következőképpen alakult:¹⁸⁴

1. az 1918. december 1-jét megelőzőleg keletkezett magyar jogszabályok (törvények, rendeletek, szokásjog és bírói gyakorlat), ideértve az OPTK-t;
2. az 1918. december 1-jét megelőzőleg keletkezett, ideiglenesen hatályban tartott magyar jogszabályokat módosító román törvények és rendeletek;
3. az eredetileg az Ókirályság területén hatályos, de utóbb az egész ország területére kiterjesztett jogszabályok;
4. a Nagy-Románia létrejötte után keletkezett, az állam teljes területén hatályos jogszabályok.

A részleges jogegységesítés a korábbi, Erdélyben alkalmazandó jog folyamatos hatályvesztésével járt.

A magyar jogszabályok román nyelvű oktatása és alkalmazása azonnal elkezdődött. Ezt a folyamatot több jogi szótár kiadásával segítették,¹⁸⁵ illetve a kolozsvári I. Ferdinánd egyetemen a két világháború közötti időszakban számos, az OPTK-n alapuló, román nyelvű polgári jogi jegyzet jelent meg. Az OPTK román nyelvű oktatásában kiemelkedő szerepet játszott Camil Negrea (1882–1956) egyetemi tanár.

(d) Földreform és a bányatörvények

Az agrárreform (földreform) a nagybirtokok kisajátításával valósult meg (1919. szeptember 12-i törvényrendelet az erdélyi agrárreformról, illetve az 1921. július 30-i törvény az erdélyi, bánsági, körösvidéki és máramarosi agrárreformról).¹⁸⁶ A kisajátí-

180 Lásd: Az előzetes kényszerjegyzési eljárásról szóló törvény. A szenátus és a kamara által 1929. évi július 11-én megszavazott szöveg teljes magyar fordítása. Arad 1929; Az előzetes kényszerjegyzési törvény a miniszteri indoklással. Megjelent az 1929. július 10-iki 149 bis számú Monitorul Oficial-ban. Ford., jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták Fenichel József és Weisz Jenő. Déva 1929.

181 Kormoss Emil: Az új váltótörvény magyarázata a törvény teljes magyar szövegével. Nagyszeben 1934; Szeghő Imre: Az egységes román váltótörvény. Kolozsvár 1934.

182 A témáról részletesen lásd Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulásai Romániában. Budapest 1934.

183 Ujlaki Miklós: Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog. Szeged 1936. 12.

184 Ujlaki Miklós: Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog. Szeged 1936. 11–12.

185 Például Gerasim Aurél: Dictionar practica (maghiar–román) al terminilor juridici și al altor expresiuni și cuvinte proprii pentru introducerea limbii române în materie de drept civil, procedura civilă, drept comercial, cambial, falimentar și al altor legi corelative – întocmit în urmarea codurilor române. – (Magyar–román) gyakorlati szótára a román nyelvnek magánjogi, polg. perrendtartási, kereskedelmi váltó- és csődjogi, valamint más ezekkel vonatkozásban levő anyagban való bevezetésre alkalmas jogi műkifejezések, más kifejezésmódok és szavaknak a román törvénykönyvek nyomán összeállítva. Sibiu 1920; Traian Pop, Dicționar juridic român–maghiar și maghiar–român. Cluj 1921.

186 Részletekről lásd: Az erdélyi agrártörvény (Törvény az erdélyi, bánáti, körösvidéki és máramarosi agrárreformról). Brassó 1921; Erdélyre, Bánátra, Körösvidékre és Máramarosra vonatkozó föld-

tás kárpótlás ellenében valósult meg, de a Regátban fizetett kárpótlás nagyobb volt, mint az újonnan csatolt területeken fizetett összegek (a regionális haszonbérleti díj negyvenszerese az Ókirályságban, hússzorosa Erdélyben). Az így kisajátított földeket eladták a parasztnak, amely egy lassú folyamat volt, 1934-re körülbelül a földterület 60%-a került a parasztnak tulajdonába. Az államtól vásárolt földterületeket nem lehetett eladni vagy jelzáloggal terhelni, amíg az állam irányába fennálló tartozást nem rendezték. Az 1921. évi földreformot úgy értékelik, hogy bár „nem oldotta meg az agrárkérdést, a gazdasági és társadalmi élet vonatkozásában pozitív hatást gyakorolt, mert javított a parasztság helyzetén és új lendületet adott a kapitalizmus fejlődésének a mezőgazdaságban, ugyanakkor a földbirtokosokat súlyosan érintette, csökkentve gazdasági erejüket és politikai befolyásukat”.¹⁸⁷ Az 1926. március 29-i törvény eltörölte a hitbizományokat.¹⁸⁸

Az 1929. augusztus 20-án elfogadott, a mezőgazdasági javak szabad forgalmáról szóló törvénnyel (Legea pentru libera circulație a bunurilor agricole) gyakorlatilag megszüntették a földreformot követő elidegenítési tilalmat.¹⁸⁹ Ez a gazdasági válság (1929–1933) eredményeképpen elfogadott jogszabály volt, célja a hitelezők védelme, mert megteremti azt a lehetőséget, hogy a földreform révén elnyert mezőgazdasági földterületeket is végrehajtás alá vonhassák a hitelezők. Szinte egyidejűleg azonban az adósok védelme került előtérbe.

1924-ben bányatörvényt fogadtak el, amely a kormányzó Nemzeti Liberális Párt politikájának megfelelően a koncessziós eljárásokban a romániai tőkét hozta kedvező helyzetbe.¹⁹⁰ A koncesszióra csak romániai bejegyzésű társaság pályázhatott (32. cikk), amelynek kizárólag névre szóló részvényei lehettek. A részvényeket nem lehetett az igazgatótanács beleegyezése nélkül külföldieknek átruházni (33. cikk). A társaság tőkéjének 60%-a, az igazgatóság és a cenzorbizottság tagjainak kétharmada, illetve az igazgatóság elnöke román állampolgár kellett legyen. A korábbi bányakoncessziókat a törvény fenntartotta, ha a külföldi befektetők vállalták, hogy egy tízéves periódus alatt a társaságban a romániai/külföldi tőke között létrehozzák a 60%–40%-os arányt, és a vezető szervezetben azonnali hatállyal biztosították, hogy a kollektív vezető szervek többsége és a vállalat elnök-vezérigazgatója román legyen.

A törvényt a külföldi (elsősorban kőolajipari) befektetők, diplomáciai eszközöket is bevetve, erőteljesen támadták. Ennek a nyomásnak a hatására 50,1%-ra csök-

birtokreform törvény. Közzétette a Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny) 1921. július hó 30-i 93. számában. Kolozsvár 1921; Az agrár-reform törvény végrehajtási rendelete Erdély-, Bánát-, Körös-völgy- és Máramarosra vonatkozólag. Kihirdetve a Monitorul Oficial 1921. november 4-i 174. számában. Ford. és jegyzetekkel ellátták Bárdos Imre, Czegléd Miklós, Predovicu I. Nagyvárad 1921; Móricz Miklós: Az erdélyi föld sorsa. Az 1921. évi román földreform. Budapest 1932.

187 Emil Cernea, Emil Molcuț: Istoria statului și dreptului românesc. București 1996. 260.

188 Balás Gábor: Erdély jókora jogtörténete 1849–1947 közötti kora. Budapest 1982. 158–159.

189 Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban. Kolozsvár 1932.

190 Legea minelor adnotată cuprinzând: legea minelor din 4 iulie 1924, observațiuni, jurisprudență, dezbateri parlamentare, rapoartele de la Cameră și Senat, expunerile de motive, deciziuni ministeriale, index alfabetic de Grigore Zamfirescu și Constantin Zamfirescu. București 1927. A törvény nyelv kapcsolatos külföldi ellenállásról lásd Gheorghe Buzatu: O istorie a petrolului românesc. București 1998. 215–216.

kentették a romániai tőke kötelező részarányát. A Nemzeti Parasztpárt hatalomra jutása után új bányatörvényt fogadtak el (1929), amely nyitott politikát hirdetett és a nemzeti tőkét előnyben részesítő rendelkezéseket megszüntette.¹⁹¹ Ennek a váltásnak az is az oka, hogy Romániának külföldi stabilizációs kölcsönökre volt szüksége a gazdasági válság hatásainak ellensúlyozására, és a kölcsön előfeltételeként a korlátozások eltörlését is megkívánták. Az 1937-ben, ismét a liberális kormányzás idején elfogadott harmadik bányatörvény¹⁹² részlegesen visszavezette a hazai tőkét előnyben részesítő szabályokat.

(e) Társasági jog

A társasági jogban a különféle jogrendek párhuzamosan léteztek, így az Ókirályságban az 1887. évi Kereskedelmi törvénykönyvet, Erdélyben a magyar Kereskedelmi törvényt (az 1875. évi XXXVII. törvénycikket) alkalmazták.

1924-ben fogadták el a gazdasági vállalatokkal való kereskedésről és ellenőrzésükről szóló törvényt,¹⁹³ amely az állami vállalatok vonatkozásában vezetett be egyetemes szabályozást, a Nemzeti Liberális Párt protekcionista politikájának jegyében, hasonlóképpen az 1924. évi bányatörvényhez. A jogszabály az állami vállalatokat két csoportba osztotta: közérdeket megvalósító és pusztán gazdasági jellegű vállalatokra. A közérdeket megvalósító vállalatok állami monopóliumként működhettek, a második kategóriába sorolt vállalatokat viszont magántőke részvételével, akár maximum 40% külföldi tőkével is lehetett működtetni. Annak érdekében, hogy ne lehessen külföldieknek értékesíteni a részvényeket, ezek a vállalatok csakis névre szóló részvényeket bocsáthattak ki, és az igazgatótanács jóváhagyása kötelező feltétele volt a részvényátruházásnak. A vezetőség legalább kétharmada, az igazgatótanács elnöke és a vezérigazgató pedig kötelező módon román állampolgár kellett legyen. Hét éven belül pedig a román állampolgár alkalmazottak aránya el kellett érje a 75%-ot úgy létszámban, mint bérezésben. E jogszabály 1929-ig volt hatályban, amikor a Nemzeti Parasztpárt kormányra kerülése után elfogadták a közvállalatok és a közvagyon kereskedelmi alapon történő szervezéséről és működtetéséről szóló törvényt.¹⁹⁴ E jogszabály megszüntette a 40%-os korlátot, lehetővé tette a bemutatóra szóló részvények kibocsátását és eltörölte a vezetőségre vonatkozó állampolgársági korlátokat is. A gazdasági világválság körülményei között azonban a remélt külföldi tőkebefektetések elmaradtak.

191 Legea minelor din 1929, însoțită de expunerea de motive a domnului ministru V. Madgearu, avizul Consiliului legislativ, rapoartele de la Senat și Cameră. București 1929.

192 Legea minelor, adnotată de Mihail Ciocâlțu, cu jurisprudența instanțelor judecătorești și însoțită de expunerea de motive, avizul Consiliului legislativ și raportul Comisiunii Camerii. București 1937.

193 Legea privitoare la la comercializarea și controlul întreprinderilor economice, însoțită de expunerea de motive. București 1924.

194 Legea pentru organizarea și administrarea pe baze comerciale a întreprinderilor și avuțiilor publice. București 1929.

Bizony, szomorú kép, amit a magyar iparosság helyzete mutat. A nacionalizálási műveletek, a numerusz valachikus, meg a kormány különböző burkolt numeruszai a magyar iparosokat halálra kárhoztatták. A magyar vállalatok, kisebbségi kereskedők kénytelenek leépíteni, hisz a legtöbb munkát románokkal végeztetik. Ez egyformán mind a bórunkra megy, de mi vagyunk az első áldozat. Árajánlatoknál a kisebbségit jóformán alig veszik számba, még akkor is, ha olcsóbb ajánlatot tesz és jobb munkát kínál. Az adózás egyenlőtlensége, az árverések méltánytalansága aztán koronát tesz minden sérelmünkre. Súlyos panaszaink vannak az iparosoktatás, a tanonckérdés ügyében is. De mindezekben az állam nem akar segíteni, így tehát nekünk kell kezünkbe vennünk azok szanálását önszegélyezés, összetartás, szervezkedés, egymás támogatása által (Lengyel Albert).¹⁹⁵

(f) A jogi személyekre vonatkozó szabályozás megújítása

A jogi személyekről szóló 1924. évi 21. törvény szerint közjogi jogi személy csak törvénnyel, a magánjogi jogi személy pedig egyesületként és alapítványként, illetve a Kereskedelmi törvénykönyv vagy más törvények által meghatározott formában létesíthető. A már meglévő jogi személyeknek a törvény hatálybalépését követő hat hónapon belül be kellett mutatniuk az eddig élvezett jogi személyiségük bizonyítékait, alapszabályukat, és ennek alapján újra a bejegyzésüket kellett kérniük a törvényszéken a jogi személyek jegyzékébe. Új egyesületet vagy alapítványt a törvényszék jóváhagyó határozatával lehetett létesíteni. Egyesületnek a létrejöttéhez legalább 20 taggal kellett rendelkeznie.

Az állam minden magánjogi jogi személy felett felügyeleti és ellenőrzési jogot gyakorolt.¹⁹⁶

A szövetkezeti mozgalom kiemelkedő szerepet játszott az erdélyi magyarok fennmaradásában, gazdasági potenciáljának megvalósításában, a hiányos állami szolgáltatások kiegészítésében vagy pótlásában. A szövetkezetek szervezéséről szóló 1929. évi 35. törvény¹⁹⁷ a szövetkezeti jogot modernizálta, a megfelelő szabályozás hiánya végett fennálló bizonytalansági helyzetet megszüntette. „Az 1929. évi román szövetkezeti törvény a magyar kisebbség szabad gazdasági szervezkedésének lehetőségét – bizonyos korlátok között – biztosította és a magyarság szövetkezeti mozgalmát mint saját központjainak – Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége és Hangya Központ – irányítása alatt álló nemzeti szövetkezeti mozgalomnak ismerte el.”¹⁹⁸ A törvény tíz évet adott a magyar szövetkezetek alapszabályainak a román szövetkezeti törvénynek való megfeleltetésére. Az 1935. évi szövetkezeti törvény nem változtatott a korábbi koncepción, azonban a királyi diktatúra alatt elfogadott újabb szövetkezeti törvény (1938) a szövetkezeti mozgalom központi irányítását a Nemzeti Szövetkezeti Intézetre (INCOOP) ruházta, megszüntetve a szövetkezeti autonómia egyik lényeges kritériumát.¹⁹⁹

195 Erdélyi sorskérdések. Kolozsvár 1935. 15.

196 Balás Gábor: Erdély jókora jogtörténete 1849–1947 közötti korra. Budapest 1982. 157.

197 Lásd: Az Új szövetkezeti törvény. Ford. Borbély Lajos. Oradea 1935.

198 Nadas Rózsa: Szövetkezetek Erdélyben. In Közgazdasági Szemle 1940/9. 591.

199 Részletekről lásd Nadas Rózsa: Szövetkezetek Erdélyben. In Közgazdasági Szemle 1940/9. 591–592; Hunyadi Attila: A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között. In Korunk

(g) A gazdasági válság következményei

A már említett, 1929-ben kezdődő gazdasági világválság következményeként a jogalkotó beavatkozott a magánjogi viszonyokba. Magánjogi és büntetőjogi eszközökkel is felléptek az uzsora ellen (1931. évi 61. kamatellenes törvény). A jogszabály által megengedett kamat nem haladhatta meg több mint 6 százalékponttal a Nemzeti Bank leszámítolási kamatlábát. A törvényes kamat szintje polgári ügyekben 1, kereskedelmi ügyekben 2 százalékponttal haladta meg a leszámítolási kamatlábat.

1931 decemberében kihirdették a végrehajtási eljárások felfüggesztéséről szóló törvényt. 1932–1934 között a parlament több törvényt fogadott el az adósságok rendezéséről. Az első jogszabály 1932-ben el kívánta engedni a tízhektáros/húszholdas kisgazdák mezőgazdasági adósságának a felét. A törvény szerint a másik felét pedig az államnak kellett volna törleszteni, harmincéves periódus alatt, 4%-ra csökkentett kamattal.²⁰⁰ A húsz holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőknek kamatkedvezményt nyújtott volna a jogszabály: az öt évnél újabb tartozásoknál 10%-al, az öt évnél korábbi tartozásoknál 50%-al csökkentette volna a kamatok mértékét. A szabály ellen a hitelintézeti szervezetek tiltakoztak, mert a támogatásukra tervezett állami intézkedéseket még nem vezették be. Végül a mezőgazdasági és urbánus adósságok elszámolásáról szóló 1934. évi törvényt alkalmazták, amely a mezőgazdasági tartozásokat felére csökkentette és a fennmaradt rész visszafizetésére 17 éves törlesztési időt valamint 3%-os éves kamatot írt elő.²⁰¹ Az urbánus tartozásokat 20%-al csökkentették és 10 éves törlesztési időt írtak elő, 6%-os éves kamattal. A hitelintézetek veszteségeit az állam részlegesen pótolta, de az intézkedés következtében számos kis bank megszűnt, illetve a lakossági hitelezés leállt, mert a bankok nem vállalták ennek a kockázatát.²⁰² Az állam a lakásbérleti szerződésekbe is beavatkozott, a bérlők védelme érdekében.

(h) Polgári eljárásjog 1918 után

Erdély Romániával történő egyesítését követően a korábbi román állam közigazgatásának kiterjesztése nem járt Románia 1865. évi Polgári eljárásjogi törvénykönyvének²⁰³ (a továbbiakban: Pejtk.) hatályba lépésével e területen, így az 1920–1943-as időszakban Erdélyben továbbra is az 1911. évi I. törvénycikk, vagyis a megalkotójáról, Plósz Sándorról '*Plósz-féle*' Polgári perrendtartásnak is nevezett jogforrás maradt hatályban. Az 1911. évi I. tc. korszakos – napjainkban is időszerű – újítása volt az *osztott perszerkezet*, ami a polgári pert perfelvételi és tárgyalási szakra tagolta, melyeket a permetszés (percezáura) választott el egymástól.

Az 1911. évi I. törvénycikk folyamatos hatálya végett e térséget nem érintette az 1865. évi romániai kódex 1925 előtti módosításainak sorozata sem²⁰⁴ (bár az eljáró bíróságok hatásköreit mint az első Erdély vonatkozásában is hatályos perjogi jogszabály, az 1921. évi augusztus 4-i törvény már átszabtta).

Utóbb a perek tárgyalásának felgyorsítására vonatkozó 1925. évi²⁰⁵ és 1929. évi²⁰⁶ törvények, illetve az azonos tárgyú 1943. évi 394. számú törvény²⁰⁷ kihatással voltak az erdélyi perjogi szabályozásra is, részben az eljáró bíróságok hatáskörének átszervezésével, de elsősorban a keresetindítás és a feleknek a per folyamán tanúsítandó magatartására vonatkozó szabályok többszöri (általában a fellazítás irányába ható: például a kötelező jogi képviselő feloldása) átalakításával. Mindazonáltal e jogszabályok az Erdélyben hatályos perjogban előírt perszerkezetet, perviteli szabályokat lényegileg nem befolyásolták.

(i) A magánjog újrakodifikálásának kísérletei II. Károly király idejében

A magánjog egységesítését, a regáti jog kiterjesztésének kudarcára való tekintettel is, Nagy-Romániában új törvénykönyvek megalkotásával képzelték megvalósíthatónak. Így el is kezdődött a munka a két új magánjogi kódex, azaz a Polgári törvénykönyv és a Kereskedelmi törvénykönyv tervezetén.

A sajtó már 1936-ban beszámolt a munkálatok sikeréről a Kereskedelmi törvénykönyv kapcsán: „Az ősz folyamán parlamenti tárgyalás elé kerül az egységes Kereskedelmi kódex tervezete. A kereskedelmi jog egységesítésének előkészítésével megbízott bizottság munkálataival már annyira előrehaladt, hogy az új kereskedelmi törvénykönyv tervezete az ősz folyamán a parlament elé kerülhet. A törvénytervezetbe több olyan, jelenleg is érvényben levő törvényt vettek fel, amelyek az iparral vagy kereskedelemmel szoros kapcsolatban állanak. Így például a cégjegyzési törvényt és a tisztességtelen versenyről szóló törvényt teljes egészében beiktatták az új törvénytervezetbe. A tervezet bevezeti az egész ország területén a korlátozott felelősségű társaságok intézményét. Ez a társasági forma eddig csak Bucovinában létezett. A korlátozott felelősségű társaság főcélja – mint tudjuk – az, hogy a családi részvénytársaságokat helyettesítse. A részvénytársaságok rendszabályozásával kapcsolatban az igazgatósági tagok foltozott felelősségét vezeti be az új kódex.”²⁰⁸ Valójában a folyamat hosszabb időt vett igénybe.

A Polgári törvénykönyv, a Kereskedelmi törvénykönyv és a Polgári eljárásjogi törvény tervezetét II. Károly király diktatúrája alatt fogadták el.

204 E módosítások, melyek egy évtized elteltével kezdődtek meg a kódex hatálybalépése után és nagymértékben lerombolták annak szerkezeti és koncepcionális egységét, az elsőfokú eljárást alacsonyabb perértékű ügyekben a pártatlan igazságszolgáltatásra alkalmatlan, 'népi jellegű' békebírók hatáskörébe telepítették, majd a rendes peres eljárást is érdemben átalakították, a növekvő pertartam elleni küzdelem folyamán. Ezek részletezéséért lásd Grațian Porumb: *Codul de procedură civilă comentat și adnotat I.* București 1960. 8–9.

205 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* 1925. május 19-i 108. számában.

206 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* 1929. július 11-i 150. számában.

207 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* 1943. június 23-i 143. számában.

208 Vö. *Keleti Újság*. 1936. augusztus 7. XIX. évf. 180. sz.

2002/4. 65–76.

200 Legea pentru asanarea datoriilor agricole. Vö. Gáspár Gyula, Váradi Ödön: *A mezőgazdasági adósságok orvoslásáról szóló (konverziós) törvény népszerű ismertetése*. Oradea 1932.

201 Ion Scurtu: *Istoria civilizației românești. Perioada interbelică (1918–1940)*. București 2012. 96.

202 Mițu Constantin: *Politică economică aplicată 2*. București 1943. 251.

203 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* (Románia Hivatalos Közlönye) 1865. szeptember 9-i számában. Teljes szövegéért lásd Alexandru Boerescu: *Codicele române*. București 1865.

Az új Polgári törvénykönyv a *Hivatalos Közlöny* 1939. november 8-i számában jelent meg, hatályba lépését eredetileg 1940. március 1-jére tervezték. Az igazságügyi miniszter nyilatkozata szerint „legnagyobb köszönetünket, hálánkat és hódolatunkat kell azonban kifejeznünk öfelsége II. Károly király iránt, akinek magas útmutatásai és csak a haza javát néző kezdeményezésére valósult meg ez a valóban rendkívüli méretű munka”.²⁰⁹ A Kereskedelmi törvénykönyvet 1938-ban fogadták el és 1940-ben módosították, 1939. október 7-től a részvénytársaságok közgyűlésére vonatkozó szabályokat pedig hatályba is léptették (208–234. cikkek). A Polgári eljárási törvénykönyvet 1939-ben fogadták el, és egy évre rá formálisan új törvénnyel helyettesítették.

Mindhárom törvénykönyv hatálybalépését 1940. szeptember 15-ben állapították meg, majd újra halasztottak 1941. január 1-jére, végül 1940. december 31-én a kódexek hatálybalépését bizonytalan időre halasztották el. Ennek okát többek között Nagy-Románia területi veszteségei képezték: Besszarábiát át kellett adnia a Szovjetunióknak (1940. június), illetve a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt Magyarországnak (1940. augusztus 30.).

A három kódexet a román jogi gondolkodás értékes alkotásának minősítették.²¹⁰ Románia területi veszteségei, a kodifikáció támogatója, II. Károly király emigrációba kényszerítése, a világháborús események és a háborút követően a szovjet típusú diktatúra uralomra jutása megakadályozta a három magánjogi törvénykönyv hatálybalépését, ezért nem valósulhatott meg a magánjognak az új kódexek révén való egységesítése.

(j) A polgári eljárásjog modernizációjának kísérlete

A növekvő pertartam a két világháború közötti időszakban a polgári per többször kezelt, de múlni nem akaró nyavalyájává vált. E probléma megoldására az 1930-as évek Romániájában megkezdődött a polgári perjogi kodifikáció. A jogalkotói erőfeszítés több kódextervezetet is eredményezett, melyek közül az 1938. évi kódex 1939. november 8-án kihirdetésre is került, de nem lépett hatályba.²¹¹

Utóbbi tervezet, majd ennek végső átdolgozásaként a korabeli uralkodóról elnevezett II. Károly Polgári eljárásjogi törvénykönyv az 1939-es Mussolini-féle olasz polgári eljárásjogból, a korábbi kódextervezetekből és a hatályos romániai perjogból ihletődött. Célját Ion V. Gruia igazságügyi miniszter – többek között – az 1911. évi Pp. lecserélésére minőségében is méltó jogszabály megalkotásának szükségességében határozta meg.²¹² Az új kódex hatálybalépésére 1940. szeptember 15-e került megjelölésre, de ez nem következett be.²¹³ A kudarcral zárult kodifikáció eredményeként

209 Vö. *Keleti Újság*. 1939. november 10. XXII. évf. 259. sz.

210 Camil Negrea: *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până astăzi*. Sibiu 1943. 22–23.

211 Lásd a II. Károly-féle törvénykönyv miniszteri indokolását. Ion V. Gruia: *Referat către Consiliul de Miniștri*. In *Monitorul Oficial* 1940/201. 97. A törvénykönyv szövege ugyanitt került kihirdetésre (3–95.).

212 Ion V. Gruia: *Referat către Consiliul de Miniștri*. In *Monitorul Oficial* 1940/201. 96.

213 Ez abból a tényből vezethető le, hogy a román polgári perjog átfogó újrakodifikációjakor az 1948. évi 18. törvény által a II. Károly-féle kódexet a jogalkotó nem helyezte hatályon kívül (ld. az 1948. évi 18. törvény VI. cikkét), bár 'a biztonság kedvéért' a 2010. évi új Polgári eljárásjogi törvénykönyv hatályba léptetésére vonatkozó 2012. évi 76. törvény 83. cikk b) pontjában a 21. századi jogalkotó

az Antonescu-diktatúra alatt a jogalkotó az új kodifikáció helyett az akkorra már sokszorosan módosított 1865. évi eljárásjogi kódex hatályának Dél-Erdélyre történő kiterjesztéséről döntött (1943. évi 389. törvény).

(k) Észak-Erdély visszacsatolásának magánjogi következményei

Észak-Erdélynek a második bécsi döntéssel (1940) Magyarországhoz történő visszacsatolása felvetette a magánjog rendezésének a kérdését is. A jogalkotó az 1940. évi XXVI. tc.-ben felhatalmazta a kormányt mindazon intézkedések megtételére, amelyeket a visszacsatolt terület magánjogi rendszerének az ország fennálló jogrendszerébe való beillesztése végett tartott szükségesnek (3. §). A magyar kormány Észak-Erdély teljes magánjogi integrálását szerette volna. Ez a folyamat azonban nem volt problémamentes. Az integrációs célt az OPTK hatályon kívül helyezésével, illetve a szokásjogi alapú magyar magánjog bevezetésével lehetett elérni, amely elsősorban a családjogi és az öröklési jog vonatkozásában eltért az OPTK megszokott rendszerétől.²¹⁴

Az erdélyi jogászközösség az egységes magyar magánjogi kódex megalkotásáig inkább hatályban tartotta volna az OPTK-t. (A magánjogi kódex tervezete 1928-ban elkészült, de nem sikerült azt elfogadni, többek között pontosan azért, mert a magyar politikai elit a revíziós célt látta veszélyeztetve, ha Magyarország és a visszacsatolni kívánt területek jogi szempontból szétfejlődnek.) Az OPTK idegen jog ugyan, érveltek, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy hatályba lépésének több generációra kiterjedő időszaka hozzászoktatta az erdélyi jogászokat ehhez az idegen joghoz, olyannyira, hogy ők ennek a jognak az idegen voltát nem is érzik.²¹⁵

A magyar jog kiterjesztésével kapcsolatos kifogásokat a marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara felterjesztésben foglalta össze.²¹⁶ Három kifogáscsoportot szeretnénk kiemelni.²¹⁷ Az első kifogás arra vonatkozott, hogy az OPTK házassági vagyoni jogi szabályai az erdélyi lakosság érzületével, vagyoni és gazdasági viszonyaival az OPTK hatályának kilenc évtizede alatt összeforrtak, és Erdélyben a magyar jog vonatkozó szabályai tűnnek idegennek. A második felvetés szerint a magyar magánjog nincs írásba foglalva, ezért nehéz e szabályokat az erdélyi lakosságra nézve hozzáférhetővé tenni. A harmadik fenntartás pedig arra vonatkozott, hogy az írott jogot szokásjog váltja fel: így az OPTK eddigi szilárd keretei helyébe most a természeténél fogva cseppfolyósabb szokásjogi rendszer kerül. „A szokásjogról azt tanítja az

mégis a hatálytalanításról külön rendelkezett.

214 Részletekről lásd Burián László: *Szokásjog versus kodifikált jog a magyar magánjog történetében. különös tekintettel a magyar magánjog bevezetésére Észak-Erdélyben*. In *Quaerendo et Creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából*. Budapest 2014. 69–81; Szász István: *Magánjogunk egységesítése az öröklési jog terén*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 29–61.

215 Schuster Rudolf: *Erdély és a magánjog*. In *Magyar Jogi Szemle* 1940/XVII. Schuster Rudolf (Medgyes, 1860 – Budapest, 1941) a kolozsvári jogi karon szerez diplomát, ügyvéd, majd marosvásárhelyi kir. táblai bír., kúriai bír., szabadalmi bír. Jogi szakíró.

216 Vö. *Erdélyi Jogélet*. 1942/1–2.

217 Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 9–11.

elmélet, hogy az a nép jogérzetével megegyező és a köztudatban bennélő oly szabály, amely kötelező erejét éppen ebben a köztudatban bírja s amelynek jellemzője, hogy a folytonos gyakorlás útján, nem pedig a jogalkotás rendes formái között, vagyis nem a jogalkotó hatalom egyetlen aktusával jön létre. Ha ugyanis ez így van, legalább is kétséges, lehetséges-e elvileg az erdélyi nép köztudatában nem élő, az itt élő nép jogérzetével összhangban nem levő, itt alkalmazásban évtizedek óta vagy talán egyáltalán nem volt szokásjogi szabálykomplexumot kormányrendelettel Erdély területére kiterjeszteni.”²¹⁸ Az ellenállás egyébként nem a jogegységesítéssel, hanem kifejezetten a szokásjoggal szemben merült fel. Ezt úgy értékelték, hogy Erdélyt is elérte a 19. század második felében elterjedt nézet és irányzat, amely a jogszabályokat nem elsősorban a nemzeti kultúra szempontjából, hanem inkább a hasznosság és alkalmazhatóság szempontjából értékelte.²¹⁹

A kormányzat ezeket az érveket nem fogadta el, és a jog egységesítése – így az OTPK kiszorítása – mellett döntött, így teljessé tette a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészek jogának az anyaország magánjogi rendjével való egységét, és végleg törölte ezzel az OPTK-t a magánjog tételes forrásai közül. A jogegységesítés legfontosabb eszközei: a dologi jog területén 1440/1941. M. E. rendelet, a személyi és a családi jog területén az 1600/1941. M. E. rendelet, a kötelmi jog és a hitel jog kérdésében az 5460/1941. M. E. rendelet. Az egységesítési folyamatot a 740/1942. M. E. rendelet zárta le a birtokvédelemre, a házassági vagyoni jogra, az örökési jogra és a szerzői jogra vonatkozó szabályok kiterjesztésével, illetve a magyar magánjog kiterjesztéséről szóló generálklauzával. A szakirodalomban azt az álláspontot fogalmazták meg, hogy az OPTK hatályon kívül helyezésével Észak-Erdélyben jogi vákuum keletkezett, ugyanis formailag ugyan megtörtént a magyar szokásjog átültetése, de nem ismert az így hatályba léptetett jog tartalma. A formailag hatályban lévő magyar szokásjogot annak alkalmazásával az erdélyi jogalkalmazónak kell létrehoznia.²²⁰

A jogegységesítés mellett szólt az OPTK-t idegen, Erdélyre rákényszerített (oktrojált) jellege, a szokásjognak az erdélyi jogérzethez való közelsége, és a legfontosabb: a visszacsatolt területek és az anyaország jogrendszeri egységének helyreállítása.²²¹ Azt is megállapították, hogy a magyar jog „tartalmát a szokás forrotta ki, ám alkalmazásuk jogi alapja Erdély területén immár nem a szokás, hanem a törvényhozói hatalom közvetett (utaló) kijelentése”.²²²

A második bécsi döntés által bevezetett rendezést azonban elsöpörték a második világháború végének körülményei (az a tény, hogy a bécsi döntőbíráskodás alapja Hit-

218 Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 11–12.

219 Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 13.

220 Balás P. Elemér: *A magyar szerzői jog szabályainak kiterjesztése a felszabadult keletmagyarországi és erdélyi országrészekre*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 66–69.

221 Részletekről lásd Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 10–12, 17.

222 Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942. 17.

ler és Mussolini döntése volt, a háborúból való sikeres román kiugrás, Sztálin viszonyulása az erdélyi kérdéshez stb.). A román jogalkotó Dél-Erdélyben már 1943-ban, a Romániához visszakerült Észak-Erdélyben pedig 1945-ben villámgyorsan bevezette a román magánjogot (1945. évi 260. törvény), az 1864. évi Polgári törvénykönyvet, felülírva a tudományosan megalapozott, fokozatos magánjogi integráció tervét, amely a második világháború előtti időszakot jellemezte.

■ Kulcsszavak

alapítvány, bányatörvény, egyesület, földreform, jogegységesítés, konverziós törvény, osztott perszerkezet, Osztrák Polgári Törvénykönyv, partikuláris jog, percezúra, szokásjog, szövetkezet

■ Kronológia

1921 földreformtörvény
1924 jogi személyekről szóló törvény
1924 bányatörvény
1929 bányatörvény
1929 szövetkezeti törvény
1932 az okirálási jog kiterjesztésének kísérlete Erdélyre
1935 szövetkezeti törvény
1940 második bécsi döntés
1941–1942 a magyar magánjog kiterjesztése Észak-Erdélyre
1943 a román magánjog kiterjesztése Dél-Erdélyre
1945 a román magánjog kiterjesztése Észak-Erdélyre

6.4.2. A szovjet típusú diktatúra és a magánjogi viszonyok (1945–1989)

(a) Áttekintés

A szovjet típusú diktatúra magánjogát egyszerre jellemzi a folytonosság (az RPTK hatályban tartása) és a radikális törésvonalak (a magántulajdon visszaszorítása, a magántulajdonon és versenyen alapuló piacgazdaság felszámolása, állami tulajdonon alapuló tervgazdaság bevezetése). Ezért csak részben helytálló az az állítás, amely szerint „a kapitalista rendszer forradalmi úton való megdöntésével megszűnt a folytonosság a burzsoá-földesúri rendszer joga és az újonnan létrejövő, szocialista jog között. Az előbbi a polgárság és a vele érdekeikben összefonódott földesúri maradványok akaratának a kifejezője volt, az utóbbi viszont a munkásosztály diktatúrájának egyik eszköze, vagyis annak az osztálynak az akaratát fejezi ki, amely szüntelen és kibékíthetetlen ellentétben, harcban állt és áll a kizsákmányoló osztályokkal.”²²³

223 Fekete György: *Polgári jog. Általános rész, személyek és dologi jogok*. Kolozsvár 1958. 6.

A szovjet jogi és gazdasági rezsim a második világháború végéig elszigetelt rendszer volt, azonban a második világháború után az erőltetett iparosítási politikát, a kollektivizálást, a gigantikus állami építkezéseket, a gazdasági tervezés intézményét a Szovjetunió kiterjesztette az érdekszférájába került államokra.²²⁴ „A pártállam a politikai, igazgatási és katonai apparátusok közvetlen irányítása mellett a gazdaság urává is vált. A rendszer berendezkedése tehát egyben az állam által uralt gazdaság létrehozását is jelentette.”²²⁵

Az összehasonlító jog alapvető kérdése, hogy létezett-e szocialista jogcsalád. Álláspontunk szerint nem: a szocialista jogcsalád a kontinentális jogcsalád altípusának tekinthető. Ezt egyfelől a polgári magánjogi szabályozás részleges folytonosságával, másfelől az újítások, „forradalmi” átalakítások bevezetésének és alkalmazásának technikájával (frott jog kizárólagossága, precedensjog hiánya) magyarázhatjuk.

A magánjogi szabályozás folytonosságát ugyan jelzi az 1864-es Polgári törvénykönyv hatályban tartása, de annak jelentősége, valós magánjogi alaptörvény jellege csökkent, ugyanis a magánjogi viszonyok szabályozása számos külön törvényben valósult meg (például a természetes és jogi személyekről szóló 1954. évi 31. rendelet vagy az elévülésről szóló 1958. évi 167. rendelet révén). A szovjet típusú diktatúra alatt nem született új szellemiségű polgári törvénykönyv, de ezt úgy értékelték, hogy az csak látszat, hogy a polgári jogi kodifikálás lemaradt volna, azért, mert az országnak nincs új polgári törvénykönyve. „Ellenkezőleg, a régi polgári törvények felülvizsgálata – és ahol ez nem bizonyult elegendőnek, új szocialista tartalmú törvényekkel való helyettesítése – meglehetősen intenzív volt, s már az első népi demokratikus alkotmány előtt kezdetét vette.”²²⁶

(b) Államosítás, szovromok, az állami vállalat jogi természete

A szovjet típusú diktatúra társadalomátalakítási projektjének sarokkövét képezte az államosítás.²²⁷ Az „uralkodó” polgári osztály felszámolása – a valós vagy potenciális ellenállók fizikai megsemmisítésén túl – a polgárság gazdasági felszámolását foglalta magába. Ennek az alapvető eszköze pedig az államosítás volt. A Kommunista Kiáltvány (1848) szerint „a modern polgári magántulajdon, az utolsó és legtokéletesebb kifejezése a termékek olyan előállításának és elsajátításának, amely osztályellentéteken alapul, azon, hogy a kisebbség a többséget kizsákmányolja. Ilyen értelemben a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.” Vagyis a magántulajdon államosítása és az állam által a köz érdekében történő kizsákmányolásmentes hasznosítása a kommunista ideológia alaptétele. Ezt a célt szolgálta az államosítás, a kollektivizálás és a magántulajdon személyi tulajdonná történő korlátozása. Az államosítást nem lehet másképp minősí-

224 Berend T. Iván: *Európa gazdasága a XX. században*. Budapest 2008. 152.

225 Berend T. Iván: *Térelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest 1999. 104.

226 Demeter János: *A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői*. In *Jogtudományi Közlöny* 1985/4. 214.

227 Részletekről lásd Veress Emőd: *From Capitalism to Utopia Communist Nationalization of Companies in Central and Eastern Europe*. In *Acta Universitatis Sapientiae. Legal Studies* 2015/1. 125–137.

teni, mint jogtalan vagyonekobzás, ahol a valós közérdek és a kártalanítás egyaránt hiányoztak.

Románia és a Szovjetunió között 1945. május 8-án kölcsönös áruforgalomról szóló megállapodást írtak alá. E megállapodás alapján jöttek létre a szovromok, 50-50%-ban a két aláíró állam tulajdonában álló, szovjet–román vegyes vállalatok, jogi formájuk szerint részvénytársaságok, például a Sovrompetrol, Sovromgaz, Sovromtransport vagy az uránbányászati tevékenységet végző („fedőnévvel” működő) Sovrom Kvarit (uránbányászat folyt például a Bihar megyei Rézbányán). A szovromok valójában a román gazdaságnak a Szovjetunió érdekében történő hasznosítását szolgálták és 1956-ig működtek. Az uránexport ezt követően is folytatódott a Szovjetunióba.

1948-ig még nem történtek jelentős változások a tulajdon szerkezetében. A magántulajdon felszámolásának az alapját az 1948. évi alkotmány jelentette. Annak 11. cikke szerint, amikor a közérdek úgy kéri, a termelési eszközök, a bankok, a biztosító társaságok, amelyek természetes vagy jogi személyek magántulajdonát képezik, a törvény által előírt körülmények között állami tulajdonba vehetők mint a nép javai. 1948 júniusában meg is hozták az államosítási törvényt (1948. évi 118. törvény), amelyet számos további államosítási jogszabály követett (1948. évi 197. rendelet a bankok és hitelintézetek államosításáról, 1948. évi 232. rendelet hét vasúti társaság államosításáról, 1948. évi 302. rendelet a magán egészségügyi intézmények államosításáról, az 1948. évi 303. rendelet a filmipar államosításáról – például Kolozs megyében 9, Maros megyében 4, Arad megyében 16 stb. mozit államosítottak –, az 1949. évi 134. és az 1953. évi 418. rendeletek a gyógyszerárak államosításáról stb.). 1948-ban megszüntették Bukarestben a tőzsdét: a részvénytársaságok alkonya és az árukereskedelem államosítása miatt nem volt többé tőzsdére szükség. Erdélyben is az összes meghatározó ipari létesítményt államosították. 1948 végén Romániában már 18 569 állami vállalat létezett (ebből 193 szovrom). A szovjet típusú diktatúra állami vállalata az államigazgatásba integrált, ágazati minisztérium alárendeltségében működő, termelési, elosztási és államigazgatási szerepet is betöltő struktúra volt, természetét illetően inkább közjogi, mint magánjogi jellegű. A nagyobb vállalatok szintjén pártszervek is működtek. E vállalatok a munkások ellenőrzését és fegyelmzését is szolgálták.

A hivatalos álláspont szerint az államosítás révén felszámolták az ipari és fináncburzsoáziát mint osztályt, és létrehozták a szocialista szektort a termelésben. „Ezáltal a forradalmi aktus által kiragadtuk a burzsoázia kezéből a legfőbb termelőeszközöket”.²²⁸ A városi lakásalap egy része is állami tulajdonba ment át.

Az alkotmány kimondta a központi irányított tervgazdaság elvét (15. szakasz). 1948. július 2-án létrejött az állami Tervbizottság. 1949-re és 1950-re egyéves, 1951-től ötéves terveket készítettek.

228 Roller Mihail (szerk.): *A Román Népköztársaság története*. Bukarest 1952. 806.

A Terv

1949

A terv nem fehér papíros,
rajta számok és pontok.

A terv: egy zászló, – vérpiros –
melyet Pártunk kibontott.

A terv egy évre szól csupán,
de évtizedet készít.

A terv szabja ki új ruhám,
mely évtizede késik.

A terv csak terv, ha álmodunk,
ha megcsináljuk: élet!

Elvtársaim, – a terv után
igazodik az élet!

(Hajdu Zoltán, 1924–1982)

A cél a szovjet modell bevezetése, a gyors iparosítás volt. A propaganda elképesztő sikerekről számolt be, dicsőítette a szocialista versenyt, a tervek túlteljesítését. Ez a gazdaság rövid távon előnyöket, fejlődést is hozott, hosszú távon azonban működésképtelennek bizonyult. Az 1949-es tervről írták: „lelkes munka közepette, a Román Munkáspárt vezetésével és a Szovjetuniótól kapott sokoldalú segítséggel, hazánk dolgozói 108%-ban valósították meg a tervet, 20 nappal az év lezárta előtt”.²²⁹ A folyamatos sikerpropaganda a szovjet típusú diktatúra mindennapjainak a része volt.

(c) Kollektivizálás

A kommunista ideológia szerint a mezőgazdaságban is működő állami vállalatok (a Szovjetunióban szovhozok) mellett a Szovjetunióban létrejött kolhozok mintájára kollektív gazdaságokat, mezőgazdasági termelőszövetkezeteket kell létrehozni.

Sztálin szerint „a jövő mezőgazdasági kommunája majd akkor épül ki, amikor a termelőszövetkezet farmjaiban bőségben lesz a vetőmag, az állat és a szárnyas, a gyümölcs és minden egyéb termék, amikor a termelőszövetkezetek mechanizált mosodákat, korszerű konyha-éttermeket, kenyérgyárakat rendeznek be, amikor a kolhoztag látja, hogy előnyösebb számára, ha a húst és a tejet a farmról kapja, mint-hogy apróállatokat neveljen és tehenet tenyészten; amikor a kolhoz nőtagja látja, hogy számára sokkal kedvezőbb, ha az étteremben ebédel, a kenyérüzemtől vásárol kenyeret és kimosott fehérneműjét a közös mosodából kapja, minthogy saját maga foglalkozzék ezzel. Ilyen módon a jövő mezőgazdasági kommunájának a tagjai nem folytatnak majd kiegészítő magángazdaságot, de nem azért, mert ezt tiltja a törvény, mint az előző kommunákban volt, hanem azért, mert nem látják szükségesnek.”²³⁰

²²⁹ Roller Mihail (szerk.): *A Román Népköztársaság története*. Bukarest 1952. 811.

²³⁰ Lásd Parkas József: *A Szovjetunió kolhozjogának rövid vázlata*. In *Jogtudományi Közlöny*. 1950. augusztus 20. 463.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet alapja elviekben az önkéntes társulás, a kollektív a dolgozó parasztok által létrehozott és vezetett szocialista gazdaság. Valójában a kollektivizálás állami politika volt, ezért az állam erőteljes propagandaakciót folytatott a magántulajdon kollektívnek történő átadása mellett. A kollektívbe való belépést megtagadókat kuláknak (nagygazdának) minősítették és meghurcolták (fizikai erőszak alkalmazása, túszejtések és kivégzések történtek, a kollektivizálás ellen felszólalókat börtönbüntetésre ítélték). Az „önkéntes társulást” valójában állami politikaként erőszakkal kényszerítették ki.

A kollektivizálás végrehajtása 1949–1962 között zajlott le,²³¹ amely a magántulajdonban levő földeknek kollektív gazdaságokba való beszolgáltatását feltételezte, így Románia vidéki lakosságának az egészét érintette (ekkor a 16 000 000 lakosból 12 000 000 fő élt vidéken).²³² A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a tagsági minőség elnyerésének egyik feltétele az volt, hogy a leendő tag a szövetkezet tulajdonába adja összes földtulajdonát.²³³ „Ezen rendelkezések általános értelmezése szerint a földbeviteli kötelezettség kiterjedt a leendő szövetkezeti tag, valamint a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában levő összes földjeire, függetlenül azok rendeltetésétől. A földbeviteli kötelezettség alanyi oldalának ilyen értelmezése szükségszerű volt, mert csak ez állott összhangban a mezőgazdaság szocialista átalakítását előirányzó céllal: amelynek lényege a kisparaszti gazdaságok felszámolása és a nagyüzemi szocialista szövetkezeti termelés alapjainak megteremtése volt. Ebből következett az a jogszabályi értelmezés, hogy bármely házastárs lépett is be a termelőszövetkezetbe, a család tulajdonában levő összes földeket az MTSZ tulajdonába kell adni, hiszen nem lehetett elképzelni azt a fonák helyzetet, hogy az egyik házastárs az MTSZ tagja legyen, a vele közös háztartásban élő többi családtag pedig kisparaszti gazdálkodást folytasson.”²³⁴

A kollektivizálás mellett szólt az az érv, hogy a paraszti kisgazdaság nem elég hatékony, de nem a gazdasági, hanem az ideológiai érvek voltak döntő jellegűek: amíg a magántulajdon folyamatosan újratermeli a meghaladni kívánt kapitalizmust, addig a kollektív gazdaság a megfelelő forma a mezőgazdaság működtetésére. Gheorghiu-Dej nyilatkozata szerint „a szocializmust csak úgy lehet felépíteni, ha az összes fontos termelőeszközök a városon és a falun egyaránt köztulajdonba, tehát állami vagy szövetkezeti tulajdonba mennek át. Következésképpen, a szocializmus teljes győzelme nem lehetséges addig, amíg városon és falun a termelőeszközök, köztük a föld magántulajdona fennáll.”²³⁵

²³¹ Részletekről lásd Gh. Gh. Dej: *Raport cu privire la încheierea colectivizării și reorganizarea conducerii agriculturii prezentat la sesiunea extraordinară a Marii Adunări Naționale 27 aprilie 1962*. București 1962; Dorin Dobrinicu, Constantin Iordachi (szerk.): *Țărâna mea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România*. Iași 2005; Oláh Sándor: *Csendes csatátér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda 2001.

²³² *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. București 2007. 238.

²³³ Lupán Ernő: *A román mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő földek jogi helyzete*. In *Jogtudományi Közlöny* 1972/9. 445.

²³⁴ Lupán Ernő: *A román mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő földek jogi helyzete*. In *Jogtudományi Közlöny* 1972/9. 446.

²³⁵ Gh. Gheorghiu-Dej: *Cikkek és beszédek*. Második kiadás. Bukarest 1955. 213.

Az 1949. évi 83. törvényrendelet az 50 hektárnál nagyobb méretű birtokokat sajátította ki. A kisajátítással szembeni ellenszegülést 5-15 év kényszermunkával és vagyonelkobzással szankcionálták (4. cikk). A korábbi tulajdonosokat elhurcolták vagy kényszerlakhelyet állapítottak meg számukra.

A szövetkezeti agrárpolitika bevezetését az Államtanács 1949. évi 133. törvényrendelete valósította meg.²³⁶ Ez a jogszabály adta a kereteit a különböző mezőgazdasági szövetkezeti formák megszervezéséhez.²³⁷ 1949-ben született meg a termelőszövetkezetek első mintaalapszabálya, amelyet 1953-ban a parasztküldöttek új mintaalapszabállyal helyettesítettek (ezt a Központi Bizottság és a kormány 1953. évi 1650. közös határozata hagyta jóvá), ezt pedig 1966-ban követte az új alapszabályzat elfogadása. A szovjet típusú diktatúrában létrejött mezőgazdasági termelőszövetkezeteket nem tekinthetjük magánjogi társaságoknak, mint a kapitalista környezetben is létező szövetkezeteket, hanem ezek sajátos szocialista társadalmi-gazdasági szervezetek. Egyébként a szövetkezetekre vonatkozóan további ágazati jogszabályok is születtek, így az 1968. évi 14. törvény a kisipari termelőszövetkezetek szervezéséről és működéséről vagy az 1970. évi 6. törvény a termelő, felvásárló és áruértékesítő (volt fogyasztási) szövetkezetek szervezéséről és működéséről.

A kollektív gazdaságok létrejöttének deklarált alapelve a szabad elhatározás, az önkéntes társulás volt (1953. évi 308. minisztertanácsi határozat), de ehelyett az erőszakos kollektivizálás volt a jellemző.

Az 1959. évi 115. törvényrendelet, amelynek tárgya a mezőgazdaságban a kizsákmányolás bármilyen maradványának a felszámolása, megtiltotta a földek részesművelésbe vagy haszonbérbe adását, vagyis azt a földterületet, amelyet egy család nem tudott megművelni, elvették. A „felszabaduló” földterületek kollektív gazdaságok vagy más szocialista szervezetek használatába kerültek.

A szövetkezeti (föld)tulajdon a szocialista tulajdon egyik formája, amely az állami tulajdonnal egyszintű, azonban szűkebb körű csoporttulajdon volt. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek e társadalmi tulajdonon alapuló kollektív vállalatoknak minősültek. A szövetkezeti tulajdon gazdái maguk a szövetkezeti tagok voltak, azzal elvileg maga a tagság rendelkezhetett, de a szövetkezeti tulajdonnal való rendelkezés nem járhatott az osztálytársadalmi érdek sérelmével, vagyis valós rendelkezési jog nem létezett.²³⁸ „A demokrácia és a tulajdonforma viszonyából kiindulva megállapíthatjuk, hogy egy-egy szövetkezet tagságának a közös termelőeszközökhöz való viszonyában ugyanaz érvényes, mint az állampolgárok és az állam tulajdonában lévő termelőeszközök közötti viszonylatban. A különbség abban áll, hogy az előbbi a szövetkezeti tagság színvonalán valósítja meg a termelőeszközök társadalmazásátának fokát, az utóbbi pedig mindezt az egész nép színvonalán váltja valóra... A szövetkezeti tulajdon tette lehetővé szövetkezeteinkben elvileg a tagok teljes gazdasági egyen-

lőségét, azonos helyzetet teremtve minden tag számára a termelőeszközökhöz való viszonyában.”²³⁹ A szövetkezetek állami földterületeket is kaphattak használatba.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrejöttével megszűnt a kisáru-termelő paraszti gazdálkodás. A szövetkezetek földtulajdonjoga elsősorban a kollektivizálás mint eredeti tulajdonszerzési mód alapján jött létre. A szövetkezetesítés útján társadalmazított földek minden teherrel mentesen kerültek a szövetkezet tulajdonába, a szövetkezet így nem felelt a társadalmazított földdel kapcsolatos kötelezettségeikért (kivéve, ha az az állammal kötött felvásárlási szerződésből fakadt).²⁴⁰

A kollektivizálás lezárásának pillanatában a szántóterület 96%-a, a mezőgazdasági terület 93,45%-a állami vállalatoké vagy kollektív gazdaságoké (mezőgazdasági termelőszövetkezeteké) volt. A kollektivizálás viszont az ipari mezőgazdasági termelésre alkalmatlan hegyvidékeket nem érintette.

Az egységes szövetkezeti jog önálló jogággá vált Romániában.²⁴¹

(d) Az államosítás és a kollektivizálás révén kialakult tulajdonjog alapkérdései

A szovjet típusú diktatúra a szocialista társadalmi tulajdon elvével (fikciójával) operált: a termelőeszközök kvázi egésze szocialista társadalmi (zöme össznépi, kisebbik része szövetkezeti) tulajdon. E felfogás szerint „az állam csupán eszköz a munkásosztály, az egész nép kezében arra, hogy szervezett módon valósítsa meg a szocialista tulajdonra alapozott gazdasági-társadalmi fejlődést. Az állam ellenőrzést gyakorol, vigyáz arra, hogyan gazdálkodnak a nép tulajdonával, ne pazarolják, hanem erősítsék, fejlesszék. A szocialista össznépi tulajdonjog alanya tehát nem az állam, hanem az egész dolgozó nép.”²⁴² Valójában az állam igenis a tulajdonjog alanya volt, és a társadalmi tulajdon fikciója kizárólag legitimációs szerepet játszott, vagyis csak azt volt hivatott megmutatni, hogy a rendszer a nép érdekében működik.

Az állami vállalatok viszont alacsony hatékonysággal, túlzott létszámmal, korlátozott termelékenységgel, a politikai beavatkozás miatt több, egymással ellentétes céllal, rossz erőforrás-allokációval, rugalmatlan módon, technikai elmaradottság körülményei között (elavult berendezések, módszerek és termékek), profitidegen tevékenységek terhére felvállalva (sportcsapatok, üdülők stb.), nagyon korlátozott innovációs képességgel, lopás és korrupció közepette, környezetszennyező módon működtek.²⁴³ Összességében megállapítható, hogy a versenyen alapuló, megfelelően szabályozott körülmények között működő piacgazdaság (azaz a kapitalizmus) hatékonyabb gazdasági berendezkedést eredményezett, mint a szovjet típusú diktatúrák-

236 Lupán Ernő: A szövetkezetek jogi szabályozásának fejlődése Romániában a felszabadulástól napjainkig. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/12. 873.

237 Lupán Ernő: Szövetkezeti mezőgazdaság – mezőgazdasági szövetkezeti jog (Vissza- és előretételek elemzés). In *Korunk* 1987/2. 85.

238 Vö. Lupán Ernő: Szövetkezeti demokrácia. In *Korunk* 1971/7. 1025; Lupán Ernő: Három évtized a szocialista mezőgazdaság útján. In *Korunk* 1974/4. 563.

239 Lupán Ernő: Szövetkezeti demokrácia. In *Korunk* 1971/7. 1026.

240 Lupán Ernő: A román mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő földek jogi helyzete. In *Jogtudományi Közlöny* 1972/9. 446.

241 Lupán Ernő: A szövetkezetek jogi szabályozásának fejlődése Romániában a felszabadulástól napjainkig. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/12. 875; Ernest Lupan: *Drept cooperatist*. București 1977.

242 Lupán Ernő: Az RKP felfogása az össznépi tulajdonról és a tulajdonjogról. In *Korunk* 1986/3. 172; ugyanez az érvelés a földterületek vonatkozásában, lásd Lupán Ernő: *Kié a föld? I.* In *Korunk* 1988/5 és Lupán Ernő: *Kié a föld? II.* In *Korunk* 1988/6.

243 Emanuel S. Savas: *Privatizáció: hogyan vonuljon ki az állam a gazdaságból?* Budapest 1993. 287.

ban bevezetett, állami tulajdonon alapuló tervgazdaság, amely a proletárok tőkések által történő kizsákmányolását kívánta deklarált módon megszüntetni, de valójában a tőkés kizsákmányolást a diktatórikus állam révén történő kizsákmányolással helyettesítette.

A kollektivizálás következményeként pedig a magántulajdon mint motivációs tényező megszűnt, a parasztokat agrárproletárokká züllesztették, a gazdasági hatékonyság pedig csak a szőlomok szintjén érte el az elvárt eredményeket.

(e) A személyi tulajdon

Mivel a szovjet típusú diktatúrában a magántulajdonnak negatív jelentéstartalma volt, a fő tulajdonformának pedig az állami (össznépi) és a szövetkezeti tulajdon számított, a polgári jog a magántulajdon fogalmának használata helyett a személyi tulajdon fogalmát vezette be.

Az 1954. évi 31. törvényrendelet a természetes személyek polgári jogait a személyes szükségletek kielégítése céljából ismerte el, vagyis a polgári jogokat, így a személyi tulajdonjogot is a saját szükségletek kielégítésének mértékében korlátozta. „A legáltalánosabb értelmezés szerint, a szocialista tulajdonjog tárgya alapvetően termelőeszköz, a személyi tulajdonjog tárgya pedig, ugyancsak alapvetően, fogyasztási eszköz lehet. Azért alapvetően, mert mindkét esetben találunk kivételt; a fogyasztási eszközök eredetileg (az elosztás folyamatának lezártaig), a legtöbb esetben, a szocialista tulajdonjog tárgyát képezik, másfelől pedig bizonyos esetekben (háztáji gazdaság) nem alapvető termelőeszköz is lehet személyi tulajdonjog tárgya.”²⁴⁴

Személyi tulajdonjog tárgyát ingatlanok esetében a lakóház és a háztáji gazdaság által elfoglalt telek képezhetette. A háztáji gazdaság megművelésére jobbára középkori módszerekkel került sor, de ezek az apró parcellák látták el a családokat alapélelmiszerrel.²⁴⁵ A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok esetében, miután az 1965. évi alkotmány elismerte jogosultságukat a személyi földtulajdonra, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1972-ben elfogadott alapszabálya tartalmazott konkrét előírást: a lakóház, a gazdasági épületek és az udvar által elfoglalt földterület nagysága nem haladhatta meg a 800 négyzetmétert. A mezőgazdasági termelőszövetkezet eladhatott maximum 500 négyzetméter nagyságú területet lakóház építése céljából a tagjának vagy alkalmazottjának.

„A személyi tulajdonban levő lakóházakat illetően, az 1973. sz. törvény 60. cikke értelmében a tulajdonos, családtagjaival együtt, csak a szükségletüket kielégítő lakóterületet tarthatnak meg tulajdonukban. Ezen szükségletek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy minden családnak egy-egy és összesen legfeljebb még két szoba álljon egy család rendelkezésére. Ezen rendelkezések csak a városi lakóházakra vonatkoznak.”²⁴⁶ Egyébként az állami lakásalapot kezelő állami vállalatoktól bérelt ingatlanok esetén az egy személyre jutó szabványos lakófelület 10 nm, illetve ha az ingatlan szerkezete csak azt teszi lehetővé, 8 nm (1973. évi 5. törvény, 6. cikk). Azt

a személyes tulajdonban levő városi lakóingatlant, amelyet a tulajdonos és családja nem használ, az állam bérbe adhatta.

A földalapról szóló 1974. évi 59. törvény szerint a föld a nép tulajdonát képezi, azaz a Román Szocialista Köztársaság összes földterülete, rendeltetésétől és tulajdonosától függetlenül, egységes nemzeti földalapot alkot, amelyet használni és védeni csak a nép érdekeivel összhangban szabad. A törvény a mezőgazdasági területeknek az élő személyek közötti forgalmát teljesen leállította: csakis törvényes öröklés útján vált megszerzhetővé a mezőgazdasági földterületek feletti tulajdonjog (44. cikk), de amennyiben a földterület folyamatos mezőgazdasági hasznosítását nem biztosítják a törvényes örökösök, akkor a földterületet elveszik tőlük, és ha két éven belül nem kéri a visszaszolgáltatást és nem kezdik el a mezőgazdasági hasznosítást, a terület állami tulajdonba került.

A külföldre települt személyek bármely földterülete bármilyen kártérítés nélkül az állam tulajdonába került (a törvényt visszaható hatállyal alkalmazták, azaz a törvény hatályba lépése előtt külföldre telepedett személyek földterületét is államosították). Ugyanez volt az eljárás, ha a területet olyan román állampolgárok örökölték, akinek állandó lakhelyük nem Romániában volt (13. cikk). A Romániából csalárd módon kitelepülő személyek (beleértve azokat is, akik hivatalosan hagyták el az országot, azonban nem tértek vissza) építmények feletti tulajdonjoga kártérítés nélkül az államra szállt, akik pedig hivatalosan települtek ki, kötelesek voltak építményeiket az állam javára hatósági áron értékesíteni (1974. évi 223. törvényrendelet).

A városi és vidéki települések és területük rendezéséről szóló 1974. évi 58. törvény²⁴⁷ a belterületek forgalmát állította le, és kizárólag törvényes öröklés útján lehetett ilyen földterület felett tulajdonjogot szerezni (30. cikk). „Ez azt jelenti [...], hogy minden természetes személy megtarthatja az idézett törvény megjelenéséig törvényesen szerzett személyes földtulajdonát, de az azzal való rendelkezési joga 1974. december 1-jétől megszűnt. Az épületek elidegenítése esetén az azokhoz tartozó telek az állam tulajdonába megy át, megfelelő kártalanítás fizetése ellenében. Az épület új tulajdonosa tehát nem lesz az adott telek tulajdonosa is, hanem a szükséges telket az államtól személyi használatba kapja.”²⁴⁸

A törvény városi településeken tömbházak építését irányozta elő (8. cikk): minden egyes hektárra kétszintes épület esetén 4000 nm lakófelületet, 3-4 szintes épületek esetén 4500-7000 nm lakófelületet, 5-9 szintes épületek esetén 12 000 nm lakófelületet kellett biztosítani. A közvetlen következménye ennek a szabályozásnak a túlszűfolt lakókötelepek megjelenése, amely a megfelelő zöldövezetet, játszótereket, parkolóhelyeket sem biztosítja, és máig ható módon járult hozzá az új városi lakókötelepek túlszűfoltosságához, az alacsonyabb életminőségben jelentkező problémákhoz, az urbanisztikai kultúra leromlásához. Községekben lakóházak számára 200-250 nm terület adhattak használatba, általában nem nagyobb, mint 12 m utcai fronttal, ez városokban 100-150 nm, mindkét esetben éves használati díj ellenében. „Az eddigiek alapján leszögezhetjük, hogy az 58/1974. sz. törvénybe foglalt rendelkezések alkalmazása eredményeként lényegileg megszűnt a telekforgalom, és a személyi földtulajdon gyakorlatilag elveszítette

²⁴⁴ Lupán Ernő: *A személyi földtulajdonjog Romániában*. In *Jogtudományi Közlöny* 1975/5. 268.

²⁴⁵ Berend T. Iván: *Európa gazdasága a XX. században*. Budapest 2008. 155.

²⁴⁶ Lupán Ernő: *A személyi földtulajdonjog Romániában*. In *Jogtudományi Közlöny* 1975/5. 268.

²⁴⁷ Részletekről lásd Liviu Pop: *Regimul juridic al terenurilor destinate localităților*. Cluj-Napoca 1980.

²⁴⁸ Lupán Ernő: *A személyi földtulajdonjog Romániában*. In *Jogtudományi Közlöny* 1975/5. 270.

eddig jelentőségét. A személyi földtulajdon ezen tárgyai fokozatosan állami tulajdonná válnak, a szocialista állam pedig, jelentéktelen díj ellenében, azokat a természetes személyek használatába adja mindaddig, amíg az épület fennáll. A lakó- vagy pihenőház további elidegenítése esetén pedig az adott földhasználat tovább száll az új épület tulajdonosra, az adásvételi (vagy egyéb) szerződés megkötése eredményeként.”²⁴⁹

A tulajdon marxista elvek szerint történő felfogása, a magántulajdonnak misztikus össznépi tulajdonná való alakítása nagymértékben hozzájárult a szocialista gazdasági modell csődjéhez. „A marxista ideológiára alapozott pártállam a magántulajdonosok helyébe a társadalom egészét helyezte. A szocialista társadalom tagjai megszűntek ugyan magántulajdonosok lenni, de soha nem váltak valamely társadalmi tulajdon birtokosaivá. Az elkobzott és koncentrált tulajdonjog a halandók feje felett lebegve misztikus állami tulajdonjogként jelent meg, s mint olyan a bürokratikus és hatalmi elit érdekeinek misztifikáló játékszerévé lett.”²⁵⁰

(f) Családjogi törvénykönyv és abortusztilalom

A Polgári törvénykönyv társadalmilag meghaladott családjogi rendelkezéseit 1953-ban új Családjogi törvénykönyv (*Codul familiei*) váltotta fel (1953. évi 4. törvény).²⁵¹ A Családjogi törvénykönyvet az új RPTK helyezte hatályon kívül (2011).

Az 1864. évi polgári törvénykönyv értelmében „a férfi a családnak és a házastársi köteléknek a feje, a férjes nő férjének engedelmességgel tartozik, lakhelye mindig azonos a férfi lakhelyével, köteles férjével együtt lakni és őt mindenhová követni. Különösen súlyosak a férjes nőkre vonatkozó kötelmi és vagyoni jogi korlátozások. A házasság fennállása alatt a férjes nő hozományát a férj kezeli, az ezzel kapcsolatos perekben csak neki van perképesége, a férjes nő férje beleegyezése nélkül hozományon kívüli, ú. n. paraphernális vagyonát nem idegenítheti el és nem terhelheti meg, sem ingyenes, sem visszerhes szerződéssel semmiféle vagyont nem szerezhet, nem idegenítheti el a saját tulajdonát képező ingó hozományt vagy saját tulajdonát képező ingatlant, nem indíthat keresetet. Az ingatlan-hozományt még férje beleegyezésével is csak a törvényben foglalt esetekben idegenítheti el vagy terhelheti meg. A polgári törvénykönyv értelmében a felsorolt esetekben a nőnek nincs szerződő-, illetve perbeli cselekvőképessége. A férj beleegyezését bizonyos esetekben a bíróság beleegyezése helyettesítheti. A férjes nő jogképességét korlátozó rendelkezéseken kívül a polgári törvénykönyvben még egész sor rendelkezést találunk, amely a nő jogképességét általában korlátozza, így például a nő nem lehet gyám, gondnok stb. Erről a jogi helyzetről még az egykorú jogi irodalom is méltán állapította meg, hogy a nőt a gyermekek, kiskorúak, bolondok és elmebetegek mellé helyezték.”²⁵²

249 Lupán Ernő: *A személyi földtulajdon jog Romániában*. In *Jogtudományi Közlöny* 1975/5. 271.

250 Pécsi Ferenc: *Merre tart a privatizáció Romániában*. In *Korunk* 1991/3. 365.

251 Lásd Fekete György: *Házasságkötés, a házasság felbontása*. Bukarest 1958.

252 Nagy Lajos: *A Román Népköztársaság családjogának legújabb fejlődése*. In *Jogtudományi Közlöny* 1950/11–14. 398. Ezt a helyzetet az első világháború után elfogadott reformok csak részben oldották meg.

A Családjogi törvénykönyvről állapították meg, hogy „mivel a család jog mint új keletű jogág mentes volt régi törvénykönyvek terhéértől, s a törvényhozónak módjában állt kötetlenül, egyöntetűen és egységesen szabályozni a családdal kapcsolatos minden lényeges kérdést, érthető, hogy ez a jogág is törvénykönyv alakjában jelentkezzen.”²⁵³

A Családjogi törvénykönyv kizárta a házassági vagyoni jogi szerződéseket, és a 30. cikk megszabta, hogy „a házastársak bármelyike által a házasság fennállása alatt szerzett vagyontárgy, megszerzése időpontjától kezdődően, a házastársak közös tulajdona. Mindezzel ellentétes megállapodás semmis. A közös vagyonhoz tartozást nem kell bizonyítani.” E megoldással a Családjogi törvénykönyv egyetlen házassági vagyoni jogi rendszert, a házastársi vagyonszövetség rendszerét ismerte el. A román álláspont a fizetést, illetőleg a fizetés iránti igényt is a vagyonszövetségbe tartozónak tekintette.²⁵⁴ Nem tartoztak viszont a vagyonszövetségbe a házasságkötés előtt szerzett, a házasság időtartama alatt örökölt vagy ajándékba kapott javak (kivéve, ha az örökhagyó vagy az ajándékozó így rendelkezett), illetve a személyes használati tárgyak és a valamelyik házastárs szakmájának gyakorlásához szükséges javak, a tudományos és irodalmi kéziratok.

A 35. cikk szerint „a közös vagyonhoz tartozó ingatlanok vagy teleknek az elidegenítéséhez vagy megterheléséhez a másik házastárs kifejezett hozzájárulása szükséges”. Ingó vagyontárgyak esetén a Családjogi törvénykönyv hozzájárulási vélelmet állított fel, amely a román gyakorlat szerint az ügyletkötő harmadik személy jóhisze- me esetében nem dönthető meg.²⁵⁵ A Családjogi törvénykönyv szerint a házastársak egyikének hitelezője – a rendes családi szükségletek kielégítése érdekében kötött ügyletekből fakadó követelések kivételével – csak az ügyletkötő házastárssal szemben érvényesítheti igényét, illetve csak a közös vagyonból rá jutó rész erejéig igényelhet a vagyonszövetségből, annak megosztását követően kielégítést, amennyiben az adós házastárs különvagyonra nem elegendő a követelés kielégítésére.

A Családjogi törvénykönyv 38. cikke szerint a házasság felbontását olyan alapos indoktól tette függővé, amely miatt a házasság a perló fél számára lehetetlenné válik, a polgári kódexek részletező és merevebb szabályozásával szemben, amelyek felsorolják a megengedett válókokat (házasságtörés, a házastárs élete elleni merénylet, súlyos bántalmazás, hűtlen elhagyás, elítéltetés bűnügyben, erkölcstelen élet, házassági kötelezettségek megsértése).²⁵⁶ A hagyományos megközelítésben a bontóperben a vétke- sségi koncepció dominált. „A gyakorlati élet bebizonyította, hogy ez a szabályozási mód a törvényszerkesztés technikája szempontjából gyalorl és tökéletlen, érdemben pedig képmutató és erkölcstelen. Gyalorl és tökéletlen, mert a törvény szövegének és szellemének szemérmetlen kijátszását tette lehetővé. A gyakorlatban a legtöbb elválás tényleg mégis csak közös megegyezéssel történt. A felek ugyanis megegyeztek ab-

253 Demeter János: *A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői*. In *Jogtudományi Közlöny* 1985/4. 215.

254 Vö. Pap Tibor: *A szocialista családjogászok első nemzetközi konferenciája*. In *Jogtudományi Közlöny* 1966/1–2. 84.

255 Pap Tibor: *A szocialista családjogászok első nemzetközi konferenciája*. In *Jogtudományi Közlöny* 1966/1–2. 84.

256 Kiss Géza: „Alapos” válóok. In *Korunk* 1959/3. 464.

ban, hogy valamelyikük szolgáltatassa azt a bizonyos válóokot, amelynek elkövetésével vétkessé válik. A leggyakrabban a kevésbé kompromittáló okra, a hűtlen elhagyásra hivatkoztak a voltaképpen színlelt perben...²⁵⁷

A szakirodalomban azt is leszögezték, hogy „Családjogi Törvénykönyvünk szakított a válóokok taxatív felsorolásának merev, formális törvényszerkesztési technikájával. Ezt az álláspontot egyesek félremagyarázzák. Azt állítják, hogy a törvény a bírói szabadságnak túlságosan tág teret adott, s ez a körülmény a válások számának növekedését vonja maga után.”²⁵⁸ A Legfelső Törvényszék 1955. június 21-én kelt, úgynevezett irányító döntvénye szerint „mi sem helytelenebb az ilyen értelmezésnél, sőt ellenkezőleg, fokozott felelősséggel terheli meg a bíróságot az alaposság megítélésénél. A legnagyobb realitással kell megvizsgálni a konkrét tényállást: valóban alapos-e a válóok? Vagyis valóban lehetetlenné vált-e a szocialista erkölcs követelményeinek megfelelő házassági viszony.” Ugyanezen döntvény szerint a házasság felbontása nem mondható ki olyan ok alapján, amelyet kizárólag a felperes idézett elő.

„A szocialista öntudatú bírót nem az önkény, hanem a szocialista etika irányítja... Ez azt jelenti, hogy a házassági bontóperben a bírónak ama követelményekhez kell igazodnia, amelyeket a szocialista erkölcs a házasság bensőségének és a gyermekek érdekeinek védelmére előír.”²⁵⁹ Ezért azt a következtetést vonták le, hogy a Családjogi törvénykönyv nem válásbarát, de nem is válásellenes. „A törvény sarkalatos alap gondolata, hogy a válás minden olyan esetben szükséges, amelyben a szocialista erkölcs követelte házasság lehetőségére helyrehozhatatlan módon megszűnt.”²⁶⁰

A szovjet típusú diktatúra sajátos intézkedése volt – népességnövelési céllal – az abortusztilalom bevezetése (az Államtanács 1966. évi 770. rendelete).²⁶¹ Abortuszt csak abban az esetben engedélyeztek, ha a terhesség veszélyeztette a nő életét, valamely szülő a magzatnak átadható súlyos betegségben szenvedett, a terhes nő súlyos testi vagy pszichikai fogyatékos volt, 45 évesnél idősebb volt, ha legalább négy gyermeket szült és gondozott, illetve ha a terhesség nemi erőszak vagy vérfertőzés következménye volt. Az abortuszt a néptanács végrehajtó bizottsága által kinevezett orvosi bizottságnak kellett jóváhagynia.

Az abortusztilalmat 1989. végén helyezték hatályon kívül (1989. december 26-i 1. sz. törvényrendelet). A szabályozás társadalmi hatásait történészek és szociológusok még kutatják, de tény, hogy nagyon sok nő halálozott el a primitív körülmények között végrehajtott törvénytelen terhességmegszakítások következtében (becslések szerint a számuk a tízezret is meghaladhatja), jelentősen megnőtt a csecsemőelhagyások száma, így nagyon sok gyerek került árvaházakba, ahol a legtöbb esetben emberellen körülmények között éltek.

(g) Munkajog

A munkajogot is átformálta a szovjet típusú diktatúra: „a szocialista építés útjára ért román népi demokrácia kodifikációs igyekezetének legkiemelkedőbb eredménye a munkajogi törvénykönyv korai megalkotása”.²⁶² A munkajog elvi alapját az képezte, hogy – összhangban a szocialista erkölcs és méltányosság jogi normákban is szentesített elveivel – senki sem szerezhet jövedelmet más munkájának kisajátításával.²⁶³ Valójában a legfőbb munkáltató – az államosítások következtében – az állam lett, és a állam által megalkotott munkajogi normák ezért egyre kevésbé szolgálták a dolgozók védelmét. A szovjet típusú diktatúrában a szakszervezet sem a dolgozók érdekvédelmét szolgálta, hanem a munkások ellenőrzését, a munkateljesítmény fokozását, a munkások pártérdekben történő mozgósítását.

Az 1950. évi 3. törvénnyel elfogadták a Munka törvénykönyvét (Codul muncii),²⁶⁴ amelyet az 1972. évi 10. törvénnyel elfogadott új Munka törvénykönyve váltott fel. Ezt már csak a jelenleg is hatályos Munka törvénykönyve, a 2003. évi 53. törvény helyezte hatályon kívül.

A kor felfogása szerint a szocialista munkajog felépítmény a gazdasági alaphoz viszonyítva, amelynek a feladata ebben a korban a szocializmus győzelméért vívott harc elősegítése. Az 1950. évi 3. törvény hatályon kívül helyezte „a burzsoá-földesúri rendszerből fennmaradt utolsó [munkajogi vonatkozású] normatív aktust is, így a munkajog forrásai között nem található egyetlen olyan jogszabály, amelyet a régi rendszer hozott”.²⁶⁵

Az 1950. évi 3. törvény szerint a munkaszerződés írásbeli vagy szóbeli megállapodás, amelyet meghatározott, meghatározatlan időre, illetve adott munkát elvégzésére kötnek, és amelynek keretében a munkavállaló a fizetésért cserébe a munkaadó fele vállalja, hogy munkát végez (12–13. cikk). A végleges alkalmazás érdekében a jelöltnek próbaidőt lehetett előírni: munkások esetén legfeljebb hat napot, tisztviselők esetében legfeljebb 12 napot, felelős (vezető) tisztséget betöltő személyek esetében 30 napot. Az alkalmazott a határozatlan időre kötött munkaszerződés megszüntetését kérhette, de csakis indokolt esetben, a kérésről pedig a munkaadó 14 napon belül köteles volt határozni (19. cikk). A munkaadó a szerződést például a szervezet teljes vagy részleges felszámolása, tevékenységének csökkentése, tevékenységének egy hónapnál hosszabb szüneteltetése, a munkavállaló szakmai alkalmatlansága, illetve a munkaszerződésből vagy a belső rendszabályból fakadó kötelezettségek rendszeres megsértése, a munkavállaló két hónapot meghaladó letartóztatása esetén mondhatta fel (20. cikk). A fegyelmi felelősség esetén a munkaszerződés felmondását az állami szektorban a munkajogi vitákat rendező bizottság rendelhette el, a magánszektorban

262 Demeter János: *A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői*. In *Jogtudományi Közöny* 1985/4. 214–215.

263 Balogh András: *A munka – jog és köteletség*. In *Korunk* 1986/5. 342.

264 Részletes – a kor ideológiáját tükröző – elemzésért lásd Virgil Câmpeanu: *Dreptul muncii*. București 1967; Mártonffy András: *Fegyelmi eljárás a román munkajogban*. In *Jogtudományi Közöny* 1959/10–11. 600–605.

265 Demeter János: *A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői*. In *Jogtudományi Közöny* 1985/4. 215.

257 Kiss Géza: „Alapos” válóok. In *Korunk* 1959/3. 464.

258 Kiss Géza: *Családjogi törvényünk és a válás*. In *Korunk* 1962/7–8. 883.

259 Kiss Géza: „Alapos” válóok. In *Korunk* 1959/3. 465.

260 Kiss Géza: *Családjogi törvényünk és a válás*. In *Korunk* 1962/7–8. 887.

261 Részletekről lásd *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dicaturii Comuniste din România. Raport final*. București 2007. 421–436.

történő (rendkívül alacsony számú) alkalmazások esetén pedig az igazságszolgáltatás. Az enyhébb fegyelmi szankciókat (figyelmeztetés, dorgálás, nyomatékos dorgálás, visszaminősítés megfelelő fizetéscsökkentéssel legfeljebb 3 hónapi időtartamra) nem a Munka törvénykönyve, hanem a belső szabályzatok tartalmazták.

Ha a munkavállaló kárt okozott, gondatlanság vagy a belső rendszabályok megsértése esetén a kártérítés összege nem haladhatta meg a károkozó háromhavi fizetésének ellenértékét (korlátolt felelősség), mert a cél „a társadalmi tulajdon védelme, a társadalmi tulajdonban okozott kár megtérítése, anélkül azonban, hogy az a dolgozó részére anyagi katasztrófát jelentene”.²⁶⁶

Amennyiben a munkavállalóra rábízott dolgok vonatkozásában történt a kár (például a munkavállaló raktáros, pénztáros vagy pénzbeszedő volt), akkor teljes kártérítés járt (korlátlan felelősség), illetve bűncselekménnyel okozott károk esetén a teljes kártérítés mellett a kártérítés összegét szankciós jelleggel meg lehetett kétszerezni (68. cikk). A kárt fokozatosan, a fizetés egyharmadának visszatartásával kellett megtérítenie a munkaadónak.

Az állam a munkaerő teljes foglalkoztatottságát kívánta megvalósítani, ennek érdekében pedig a munkahelyre való kihelyezési rendszert alakított ki (például az 1976. évi 24. törvénnyel). A magyar munkavállalókat rendszeresen Erdélyen kívülre helyezték ki, azaz a munkaerő-elosztást az asszimilációs politika szolgálatába állították.

Az 1972. évi Munka törvénykönyve tételesen kimondta, hogy tilos más munkájának bármilyen kisajátítása és az élőködő életmód. „Ezek nem egyeztethetők össze sem a szocialista rendszerrel, sem a szocialista etika és méltányosság elveivel.”²⁶⁷ Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy munkaadó csak az állam lehetett (illetve állami szervezetek, ideértve az állami vállalatokat is), mert ha magánszemély vagy magánszemélyek szervezete léphetne fel munkaadóként, akkor az más munkájának kisajátítását, kizsákmányolását, a kapitalista rendszer felélesztését jelentené. A szovjet típusú diktatúrák munkajoga így az állam tulajdonosi és munkaadói kizárólagosságára épülő rendszer fenntartását biztosította. A szocialista munkajog az ideológiai harc eszköze volt, a munkajog vívmányainak folyamatos ismétlése azt a célt szolgálta, hogy elleplezze azt a tényt: a kapitalista kizsákmányolást nem a munkások ideális társadalma, hanem a munkásoknak az állam és a vezető pártoligarchia érdekében történő kizsákmányolása váltotta fel.

(h) Polgári eljárásjog a szovjet típusú diktatúra alatt

A II. világháborút követően Romániában a területi és tartalmi jogegységesítés igényei a polgári eljárásjog terén olyan akut módon jelentkeztek, hogy a jogalkotó még az új szellemű alkotmány előkészítésének lezárultát sem várta be: már 1948-ban lezárta a perjogi kodifikációt. Inspirációs forrásként elvetették az 1940-es törvénykönyvet, ehelyett az 1865. évi kódex, a perek meggyorsítására vonatkozó törvények és a Legfelső Semmítő- és Ítélszék előtti eljárást szabályozó különálló jogszabály rendelkezéseinek egységesítésével került megalkotásra. A perjogi reformot a bírói szervezet átalakulása előzte

meg, először az 1947. december 5-i 341. törvény által. Ennek – az igazságszolgáltatás politikai alárendelésére – legjelentősebb újítása a néprészvétel meghonosítása volt, amelynek általánossá tétele a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének az igazságszolgáltatás szervezetéről szóló 1949. évi 132. rendelete útján történt meg (5. cikk). Ez a legfelső bírói fórum kivételével minden bíróságra kiterjesztette a népi ülnökök (jogi képzettséggel nem rendelkező, politikai úton kinevezett személyek) részvételét az ítélezésben.

„Az ünnepségen megjelentek a járási ideiglenes bizottság alelnöke és titkára a járásbíró kíséretében. Csíkszentgyörgy dolgozó népe egyhangúan választotta meg bírónak Szócs Imre szegényparasztot, Bánkfalva Jakab Ignác kisiparost, Ménaság Adorján Klára és Lukács András középgazdákat. Az ünnepélyes népbíróválasztás után, a község ifjúsága, valamint Bánkfalva vonózenekara műsoros előadást tartott.”²⁶⁸

Sajnálatosan a romániai jogi szakirodalom nem ismertette a Polgári eljárásjog törvénykönyv módosításának körülményeit. A Román Kommunista Párt (RKP) *Scântea* (vagyis *Szika*) c. központi lapjában 1948. február 1-jén közzétett, az eljárásjogi kódex tervezetének a Nemzetgyűléshez történt előző napi beterjesztését beharangozó cikkben, annak szerzője a főbb újításokat összegezve, a jogegységesítés mellett, az általános elsőfokú hatáskörnek a bíróságokhoz telepítését, a szocialista tárgyalási elv bevezetését, az ingyenes jogsegélyt és a perrend egyszerűsödését emelte ki.²⁶⁹ Ugyanezen lap 1948. február 5-i száma már a tervezet jogi bizottsági tárgyalásának megkezdését jelenti be, és a fentiek felsorolása mellett a bontóperek egyszerűsödését, és a házasság közös megegyezéssel való felbontásának eltörlését is megjelöli.²⁷⁰

A kódex kihirdetésére Románia *Hivatalos Közlönyében* egy héttel később sor is került.²⁷¹ Nyilvánvaló a romániai jogalkotó szándéka a perjog átalakulásának siettetésére, ugyanis a kodifikációt szakmai vita vagy a tudományos nyilvánosság bármely más formája nem előzte meg.

Az eljárásjog módosítása folytán került bevezetésre, a romániai szakirodalomban a szovjet szakirodalommal azonosan, aktív bírói szerepnek nevezett (szocialista) tárgyalási elv és a kitanítási kötelezettség. A kódex 129. cikke az előbbi elvet érvényesítve lehetővé tette, hogy a bíró akár a felek akarata ellenére is – hivatalból – bizonyítást rendeljen el, ezzel is erősítve pozícióját a polgári perben. A kódex 130. cikke meghatározta az ún. kitanítási kötelezettséget: a szöveg szó szerint „a felek számára jogaik védelmében történő aktív bírói segítségnyújtás” fordulatot tartalmazta.²⁷²

Azonos cikkbe zsúfolta bele a jogalkotó az anyagi igazság kiderítésének követelményét is, melyre (és az ebben elkövethető hibák elkerülésére) a bíró minden eszközzel törekedni köteles, a materiális-dialektikus szocialista jogfilozófia jegyében.²⁷³

268 *Népűjság*. 1949. június 5.

269 Paul Lupașcu: *Ce cuprinde Noul Cod de procedură civilă*. In *Scântea* 1948/1034. 3.

270 *Modificarea Codului de Procedură civilă*. In *Scântea* 1948/1037. 3.

271 Az 1948. évi 18. sz. törvény a Polgári eljárásjogi törvénykönyv módosítására, kihirdetve a *Monitorul Oficial* 1948. február 12-i 35. számában.

272 Grațian Porumb: *Codul de procedură civilă comentat și adnotat I*. București 1960. 300.

273 Sabin Moldovan: *Procesul civil în concepția socialistă*. In *Justiția Nouă* 1949/9. 974.

266 Kerekes Jenő: *A Román Népköztársaság Munka Törvénykönyvének módosítása*. In *Jogtudományi Közlöny* 1961/7–8.

267 Balogh András: *Méltányosság, törvényesség, célszerűség*. In *Korunk* 1988/7. 497.

A polgári per mint a felek magánjellegű jogvitájának kerete ezáltal a szocialista állam, a tömegek nevelése, a szocialista tudatosság kiépítése, a népi igazságosság, a szocialista szervezetek köztulajdonának és a „dolgozó emberek” jogainak védelme szolgáltatába állt mint a közjog igazságszolgáltatási ágának egyik megnyilvánulása.²⁷⁴

Itt érdemes kiemelni, hogy a bírói aktív szerep foganatosítására beépített normatív tartalmak ellenére a Pejtk. 1948-ban hatályba lépett formája szerkezetében a korábbi kódex sajátosságait megőrizte, ezért már röviddel a hatálybalépését követően be nem teljesített reformként tartották számon.²⁷⁵

Különösen az egyszerűsítő törekvések ellenére lényegi tartalmukban változatlanul megmaradtak az elsőfokú tárgyalást szabályozó eljárási normák. A szocialista jogi szakirodalom vezető szerzői, Zilberstein, Stoenescu és Porumb e helyzetet azzal magyarázták, hogy bár a korábbi normatív szöveg sok esetben fennmaradt, ezt az új szocialista viszonyok új társadalmi-gazdasági tartalommal töltötték fel, mely ezentúl az új viszonyok megvédését és továbbfejlesztését szolgálja.²⁷⁶

A bírósági szervezetet újraszabályozó 1952. évi 5. törvény megszüntette az ítélőtáblák szintjét a romániai igazságszolgáltatási rendszerben, és ezzel szükségessé tette a polgári eljárásjog további kiigazítását is. A korrekció az 1952. évi 132. rendelet útján történt meg,²⁷⁷ mely az elsőfokú ítélkezési hatáskört a népbíróságokhoz helyezte, így azok minden olyan ügyben határozhattak, melynek eldöntésére jogszabály kifejezett rendelkezése más bíróságot nem jelölt ki. Szovjet mintára eltörlésre került a korábbi általános elsőfokú perorvoslat (az ún. fellebbezés). Helyébe a korábban főszabály szerint másodfokú perorvoslatként alkalmazott ún. felfolyamodás lépett, mely jogtudományi műszóval élve ‘kasszációs’ jellegéből adódóan csak kifejezetten jogszabályban felsorolt perorvoslati okok fennállásakor volt gyakorolható. A felfolyamodások megoldásának feladatát – az ítélőtáblák felszámolásából adódóan – a rendelet a bírósági hierarchia második lépcsőjén álló törvényszékek hatáskörébe telepítette, melyek korábban elsősorban a fellebbezések megoldására voltak hivatottak.

Az 1952. évi 132. rendelet már az 1948 óta bekövetkezett államszocialista szellemű alkotmányozás fejleményeit is figyelembe véve nagymértékben fokozta a vádhatóság polgári eljárásbeli aktivitását, általánosan lehetővé téve az ügyész felszólalását bármely polgári per tárgyalása során. Utóbb az 1959. február 16-i 38. rendelet kiter-

274 Artur Hilsenrad, Ilie Stoenescu: *Procesul civil în Republica Populară Română*. București 1957. 14; Ion Rebeca: *Introducere în procedura civilă. Principiile procesului civil*. București 2013. 66.

275 Sabin Moldovan: *Procesul civil în concepția socialistă*. In *Justiția Nouă* 1949/9. 977–978.

276 Ilie Stoenescu, Savelly Zilberstein: *Drept procesual civil. Teoria generală*. București 1983. 54.; Grațian Porumb: *Codul de procedură civilă comentat și adnotat* (I. köt.). București 1960. 7; Iuliu Cracăna: *Justiția populară în România. O radiografie instituțională*. In *Arhivele totalitarismului* 2013 80–81. 83–84. Ezt Cracăna együttesen a jog „teleokratikus” értelmezésének nevezte, annak jelölésére, hogy a bíró kötelessé vált a pozitív jogot a hatalom elvárásainak megfelelő módon értelmezni és törvénykezési gyakorlatát e hatalom implicit, de előrelátható igényeinek megfelelően alakítani. Lásd Iuliu Cracăna: *Stalinizarea și destalinizarea justiției în România comunistă*. In Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (ed.): *Stalinizare și destalinizare. Evoluții instituționale și impact social*. București 2014. 181.

277 Ilie Stoenescu, Savelly Zilberstein: *Drept procesual civil. Teoria generală*. București 1983. 54. A rendelet normatív tartalma a romániai jogforrás-gyűjteményekben csupán kivonatolva, a bírósági szintek átszervezésének szempontjából hozzáférhető, további intézkedései csupán korabeli, közvetett forrásokból, kutathatók.

jesztette az ügyészi perindítási jogát is, főszabály szerint minden polgári keresettípusra.²⁷⁸ Az ügyész funkciói a per folyamán – a törvényesség felügyelete és a közérdek képviselése – változatlanok maradtak.

Az 1968. évi 58. törvény, mely az 1952. évi 5. törvényt váltotta fel, és amely szintén az igazságszolgáltatási szervezet szabályozására vonatkozott, szentesítette az ülnöki részvétel különleges jellegét, és ennek alkalmazását a büntetőbíróságok és hadbíróságok körére korlátozta. E szakítás az ülnökrendszerrel – az államszocialista igazságszolgáltatás egyik alappilléreivel – és egyúttal a népbíráskodás elvével a polgári perben a szocialista blokk országai között egyedülálló volt.

■ Kulcsszavak

abortusztilalom, állami vállalat, államosítás, fegyelmi felelősség, kizsákmányolás, kollektivizálás, mezőgazdasági termelőszövetkezet, Munkatörvénykönyv, személyi tulajdon, tervgazdaság

■ Kronológia

1948 az államosítás és kollektivizálás kezdete
1948 tőzsde megszüntetése
1948 tervbizottság létrejötte
1949 első egyéves gazdasági terv
1950 első öt éves gazdasági terv
1950 Munkatörvénykönyv
1953 Családjogi törvénykönyv
1954 a természetes és jogi személyekre vonatkozó szabályok újraalkotása
1958 a magánjogi elévülés újraszabályozása
1966 abortusztilalom bevezetése
1970 második Munkatörvénykönyv
1974 földterületek élők között forgalmának megszüntetése

6.4.3. A román magánjog fejlődése a rendszerváltás után (1990–)

(a) Áttekintés

A rendszerváltás után meg kellett teremteni a magántulajdonon alapuló piacgazdaság jogi alapjait. Ez a magánjog területén jelentős változásokat feltételezett: az 1945 után megszakadt fejlődéshez való visszatérést. Azonban ez a visszatérés nagyon sok területen már nem volt lehetséges: nem lehetett figyelmen kívül hagyni a több mint négy évtizednyi szovjet típusú diktatúra következményeit.

278 Ioan Leș: *Participarea părților în procesul civil*. Cluj-Napoca 1982. 204. A szovjet minta átvétele így későinek is mondható.

A radikális változások mellett a magánjogi folytonosság is jelentkezett: a 19. századból származó Polgári törvénykönyv és Polgári eljárási törvénykönyv, valamint a szovjet típusú diktatúra idején elfogadott Családjogi törvénykönyv (1953) a rendszerváltást követően még két évtizedig hatályban maradt. A Kereskedelmi törvénykönyvet – a társasági jogi normák kivételével – szintén újra elkezdték alkalmazni. A rendszerváltás után új társasági törvényt kellett elfogadni (1990. évi 31. törvény), ugyanis az 1887. évi Kereskedelmi törvénykönyv társasági jogi normái elavultnak számítottak: a részvénytársasági jog radikális fejlődésen ment keresztül, illetve azóta új társasági forma – a korlátolt felelősségű társaság – is létrejött.

Az egyik legmeghatározóbb folyamat, amely hatást gyakorolt a román magánjogra, az a közösségi jog átvétele volt az európai uniós integrációra felkészítő folyamatban. Románia 2007. január 1-jétől az Európai Unió tagja, ettől a pillanattól kezdve a közösségi/európai jog hatályos Románia területén is.

(b) Restitúció (reprivatizáció)

A rendszerváltást követően kulcskérdésként merült fel a szovjet típusú diktatúra által végrehajtott államosítások reparációja. A reparáció ideális megoldása sokak szemében az államosítás megszüntetését jelentette, vagyis az államosított javak visszaadását a volt tulajdonosoknak és az örököseiknek. Ezzel szembe azonban számos érvet állítottak.

A mezőgazdasági földterületek és erdőterületek visszaszolgáltatása fokozatosan valósult meg. Az 1991. évi 18. földtörvény 1991–1997 között legtöbb 10 ha mezőgazdasági terület és legtöbb 1 ha erdőterület visszaszolgáltatását tette lehetővé. A szovjet típusú diktatúra eszmei örökösei egy átmeneti rendszert kívántak létrehozni a „szocializmus” és a kapitalizmus között, és semmiképpen nem szerették volna a régi földbirtokos osztályt újrászervezni, Erdély kapcsán pedig az ingatlanrestitúció folyamán a magyar „veszély” is rendszeresen hivatkozták. Ezért limitálták a visszaszolgáltatatható földterületet. Ezen intézkedés következtében a 10 ha-nál nagyobb államosítás előtti birtoktestekből ugyan az eredeti tulajdonosnak (vagy örököseinek) visszaszolgáltattak 10 ha területet, de a többi felületre másoknak szolgáltattak vissza területeket, illetve a földtörvény egy kisebb földreformot is véghezvitt,²⁷⁹ amelyre a 10 ha-nál nagyobb birtoktesteket szintén felhasználták. Így az eredeti, államosítás előtti telekkönyvi állapot többé már nem volt releváns, és a későbbi, megengedőbb jogszabályok végrehajtása elképesztően nehézkesé vált, és a gyakorlatban nem lehetett betartani azt az elvet, hogy az eredeti területen adják vissza a korábban államosított földeket.

²⁷⁹ Az 1990. évi 42. törvényrendelet a lakóházat és melléképületekhez tartozó udvart és kertet a szövetkezeti tag tulajdonába juttatta. A rendszerváltás előtt maximum 250 nm lehetett a szövetkezeti tag tulajdona, a jogszabály gyakorlatilag a teljes udvarra és kertre (6000 nm felső határig) kiterjesztette a tulajdonjogot. Az 1991. évi 18. törvény pedig földhöz juttatta azokat a szövetkezeti tagokat, akik földterület nélkül vagy 0,5 ha-nál kisebb földterülettel csatlakoztak a szövetkezetekhez; akik nem voltak szövetkezeti tagok, de a szövetkezetnek dolgoztak (a törvény hatályba lépését megelőző legalább három évben) és nem volt tulajdonukban mezőgazdasági földterület; akiket deportáltak, és nem volt tulajdonukban mezőgazdasági földterület; az 1989. decemberi forradalomban munkaképességüket teljesen vagy részben elvesztő személyek, a forradalomban elhunyt személyek örökösei és a forradalomban részt vevő más személyek. Kérésre ezek az alanyok ingyenesen 10 000 nm földterületet kaptak.

A következő fázist az 1997. évi 169. törvény hatálybalépése jelentette, amely a felső határt megemelte (mezőgazdasági terület esetén 50 ha/család, erdőterületek esetén 30 ha/család). A területek forgalmáról szóló 1998. évi 58. törvény pedig azt írta elő, hogy egy család élők közötti jogügylettel szerzett földterülete nem haladhatja meg a 200 ha-t. E törvény alkalmazását az is nehezítette, hogy a korábbi állami mezőgazdasági vállalatokat kereskedelmi társaságokká alakították, és az általuk kontrollált földterületet nem szolgáltatták vissza. Ez a jogszabály biztosította először, hogy a történelem folyamán kialakult sajátos, közös tulajdonú területeket igazgató struktúrák is, mint például a székelyföldi közbirtokosságok, visszaigényeljük volt tulajdonukat.

A harmadik fázist a 2000. évi 1. törvény elfogadása jelentette, amely a felső határokat módosította: legtöbb 50 ha terület járt vissza minden egyes államosított/termelőszövetkezetbe kényszerített tulajdonos után, legelők esetén pedig 100 ha, az eredeti helyszínen, amennyiben az (még) szabad. E törvény vezette be a kárpótlás lehetőségét, amennyiben nincs lehetőség a természetbeni visszajuttatásra.

Végül a 2005. évi 247. törvény a *restitutio in integrum* elvét jelentette ki, azonban ez a gyakorlatban a korábbi jogszabályok alkalmazása végett nem valósulhatott meg. A restitúciós folyamat lezárását a 2013. évi 165. és a 2015. évi 168. törvények irányozták elő, de a folyamat még mindig tart.

A települési ingatlanok visszaszolgáltatásnak folyamatát az 1995. évi 112. törvény indította el. E törvény azonban csak azon lakóingatlanok természetbeni restitúcióját tette lehetővé, amelyben a román állampolgársággal rendelkező volt tulajdonos vagy örököse bérlőként lakott, vagy amelyben nem lakott más bérlő (2. cikk). A törvény viszont lehetővé tette a bérlőknek, hogy kedvezményesen megvásárolják az államosított és bérbe adott ingatlanokat (ezt új államosításnak minősítették), azaz a jogalkotónak 1995-ben nem állt szándékában a restitúciós folyamatot kiterjeszteni. Az 1995. évi 112. törvény megakadályozta, hogy a későbbi restitúciós törvény a maga teljességében érvényesülhessen, és a végeredmény a mezőgazdasági ingatlanok restitúciójához hasonló felemás megoldás lett. Az ingatlanrestitúciós folyamatot a 2001. évi 10. törvény teljesítette ki, amely jóval szélesebb körben tette lehetővé a természetben történő visszaszolgáltatást. A természetben vissza nem adható ingatlanok után az állam által fizetendő kárpótlások ügye még mindig rendezetlen (az állam a volt bérlők által megvásárolt és kifizetett ingatlanok árát elköltötte, és a természetbeni visszaszolgáltatást megakadályozó magatartásának árát, a kárpótlást most az adófizetők által befizetett forrásokból rendezte és fogja rendezni).

Külön jogszabályok rendelkeztek az egyházak és a kisebbségi szervezetek és közösségek ingatlanrendezéséről (például az 1997. évi 21. sürgősségi kormányrendelet a zsidó közösség javára, az 1998. évi 13. és 112. sürgősségi kormányrendelet általában a kisebbségi szervezetek és egyházak javára, az 1999. évi 83. sürgősségi kormányrendelet a kisebbségi szervezetek javára, a 2000. évi 94. sürgősségi kormányrendelet és az azt módosító 2002. évi 501. törvény a kisebbségi egyházak javára rendelt el restitúciót). Ezek is részlegesen valósultak meg. Sok esetben az igazgatási és a bírósági gyakorlat korlátozta a jogszabályok egyébként megengedett rendelkezéseit.

Összességében az ingatlanok restitúciós folyamata perek százazeit eredményezte, az Emberi Jogok Európai Bírósága többszörösen elítélte Romániát a tulaj-

donjog megértéséért. A diktatórikus múlt rendezése egyidejűleg részleges siker és részleges kudarccal.

(c) Az egyházi ingatlanrendezés visszasságai

A kolozsvári, 1545-ben alapított Református Kollégium épületeit az állam elviekben az 1999. évi 83. sürgősségi kormányrendelettel visszaszolgáltatta. Az egységes telekkönyvön viszont két épület szerepelt, az ókollégium, amelynek a bejárata egyik utcáról, és az újkollégium, amelynek bejárata egy másik, párhuzamos utcáról nyílik. A visszaszolgáltatási rendelet az egységes telekkönyvi számot tüntette fel, de csak az ókollégium postacímét. Pontosan úgy, ahogy az államosításkor történt. Az újkollégiumot használó iskola pert indított, és a bíróság, a valós és pontos azonosítást szolgáló egységes telekkönyvi számot félretéve, jogellenesen csak a postacímét használta az ingatlan azonosítására, és megállapította, hogy csak az ókollégium visszaszolgáltatását rendelte el az állam a hivatkozott rendelettel. Egy későbbi jogszabály, a 2000. évi 94. sürgősségi kormányrendelet módosított változata lehetővé tette, hogy az újkollégiumot az Erdélyi Református Egyházkerület visszaigényelje. 2016-ban azonban a restitúciós bizottság megállapította, hogy mivel a telekkönyvi nyilvántartásban a Református Kollégium szerepel feljegyezve, ezért az egyházkerület nem jogosult az ingatlant visszaigényelni, mert nem volt az ingatlan tulajdonosa.²⁸⁰ Jelenleg az egyházkerületnek pert kellett kezdeményeznie a kérdés tisztázására. (A jelzett probléma jogi alaptalanságára rögtön visszatérnek, ugyanis ez a fiktív, mesterségen létrehozott és az egyház ellen felhasznált érv szolgál jelenleg minden esetben a restitúció megtagadására.)

Az 1858-ban alapított sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó Kollégiumot a román állam az 1999. évi 83. sürgősségi kormányrendelettel szintén visszaszolgáltatta az Erdélyi Református Egyházkerületnek, viszont büntetőper keretében a bíróság megállapította, hogy a restitúciós bizottság nem törvényszerűen járt el, ezért gyakorlatilag az iskolát, amelyet közben az egyházkerület teljesen felújított, újraállamosították. A restitúciós eljárást az egyházkerület újraindította, de az államosított egyházi ingatlanok visszaszolgáltatásával foglalkozó bizottsága visszautasította a kérést, azzal az érveléssel, amelyet már az előző esetben is jeleztünk: a telekkönyvi nyilvántartásban református Székely Mikó Kollégium szerepel feljegyezve, ezért az egyházkerület nem jogosult az ingatlant visszaigényelni, mert nem volt az ingatlan tulajdonosa.²⁸¹

Mindkét esetben az állam ugyanazt az alaptalan érvet használja fel az Erdélyi Református Egyházkerület ellen. Az érvelés lényege, hogy a telekkönyvben tulajdonosként a jogi személyiséggel rendelkező iskola volt feltüntetve, és nem az Erdélyi Református Egyházkerület, ezért az egyházkerület nem jogosult a restitúcióra. E mesterséges érvelés figyelmen kívül hagyja az egyházjog, a telekkönyvezés pillanatában hatályos jog és az államosítás pillanatában hatályos jog rendelkezéseit, és csak azt a célt szolgálja, hogy a restitúciós folyamatot leállítsa, illetve a Székely Mikó Kollégium a már megvalósított restitúciót visszafordítsa.

A református egyházi jog ezeket az iskolákat az egyház szervezetrendszeréhez, az egyház testéhez tartozó, az egyház keretén belül működő autonóm szervezetekként határozta meg. Az iskoláknak a református egyházi jog nem ismer el az egyháztól eltérő, külön jogi személyiséget. Autonómiája e testületeknek az egyházi vagyon igazgatására terjedt ki. E jog az iskolákat egyenként nevesíti is.

A telekkönyvezés pillanatában hatályos jog (az Osztrák–Magyar Monarchia Erdélyben hatályos joga) soha nem adott jogi személyiséget ezeknek az iskoláknak. Sőt, 1911-ből az igazságügyi miniszternek az *Igazságügyi Közlönyben* megjelent rendelete előírta, hogy az iskolára történő telekkönyvezés nem kérdőjelezi meg az adott egyház tulajdonjogát, hivatalos minősítést adva ennek az állapotnak. A rendelet elismerte az egyház jogát, hogy a telekkönyv kiigazítását kérje és az ingatlant újratelekkönyveztesse. A telekkönyvi hatóság, amikor tulajdonátruházásiilletéket követelt az egyháztól, akkor peres ügyben állapították meg, hogy nincs szó tulajdonátruházásról (az iskoláról az egyházra), hanem egyszerű pontosításról, amelyre nem lehet a tulajdonátruházásiilletéket kiróni. Ez a telekkönyvezési mód egyébként általános volt. Valamennyi esetben szerepel, hogy református iskoláról van szó, azaz az egyházra való utalás jelzi a tulajdonost. Az iskolára történő utalás pedig az ingatlan rendeltetését és célját rögzítette hivatalosan. Tehát a telekkönyvi bejegyzések helyes értelmezéséhez szükséges jogszabályi háttér és bírósági gyakorlat is adott.

Erdély Romániához való csatolását követően (1918–1920) az egyházi iskolák tovább működhettek. Ennek törvényes alapját az 1925-ben elfogadott magánoktatásról szóló törvény adta, amely azonban szintén nem adott az iskoláknak az alapítótól vagy fenntartótól eltérő jogi személyiséget. Tehát ezek az iskolák a román jog alapján sem különültek el az egyház testétől, nem nyertek jogi személyiséget. Ebben a periódusban az állam által kiadott iskolai működési engedélyek is igazolják ezt, illetve több esetben, a két világháború közötti időszakban a román bíróságok nem ismerik el az iskolák külön perelhetőségét vagy perindítási képességét, mert azoknak nincs az egyháztól eltérő külön jogi személyisége. Az 1911-es rendeletet az 1918 után Erdélyben hatályos telekkönyvi jog forrásai között hivatalosan feltüntették.

Az államosítás pillanatában tehát ez a helyzet áll fenn, ezért az államosítást a református egyházzal szemben foganatosították. Az egyház mint tulajdonos alkalmas volt arra, hogy az államosítást vele szemben rendeljék el, de a restitúcióra már nem alkalmas.

E vázlatos áttekintésből is látszik, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület ellen foganatosított érvek az állam részéről mesterséges jellegűek, nincsenek tekintettel a jog történeti vizsgálatára, és mai fogalmakat, a jogi személyiségre vonatkozó modern elvárásokat vetítenek vissza a múltba, csak azért, hogy a restitúciós folyamatot leállítsák és jogos igényeket megtagadjanak.

A római katolikus egyháznak is vannak hasonló jellegű problémái. A Batthyáneum sorsa és folyamatban levő pere is ugyanezen problémakörhöz tartozik. A csodálatos könyvtárnak és tudományos gyűjteménynek otthont adó épületet római katolikus csillagvizsgálóként és könyvtárként telekkönyvezték. Tehát a római katolikus egyház ilyen ingatlannak – az állami érvelés szerint – soha nem volt tulajdonosa, és

²⁸⁰ Az ügghöz kapcsolódó perek a kézirat lezárásának pillanatában még folyamatban vannak.

²⁸¹ Az ügghöz kapcsolódó perek a kézirat lezárásának pillanatában még folyamatban vannak.

ezért nem is igényelheti azt vissza.²⁸² Ez pedig a jogállamiság elvével és a vallásszabadsághoz való joggal is ellentétes. Az állam a saját maga által alkotott restitúciós jogszabályokat diszkriminatív módon eredeti céljaitól eltérítette és megtagadta a jogos restitúciós igények teljesítését.

(d) Privatizáció

A szovjet típusú diktatúra állami tulajdonon alapuló tervgazdaságát át kellett alakítani a plurális és demokratikus berendezkedésű, gazdasági szempontból a magántulajdonon és a versenyen alapuló piacgazdasággá. A politikai pluralizmus és a demokratikus intézményrendszer kiépítése sem volt egyszerű feladat, azonban a gazdasági rendszerváltás évtizedes folyamata, amelynek központi eleme a privatizáció, még bonyolultabb volt. Így az „általános társadalmi-gazdasági rendszerváltás központi jelensége a privatizáció, hiszen a magántulajdon dominálása nélkül nincs se piacgazdaság, se polgári társadalom”.²⁸³ A privatizáció rendszerelméleti öncélnek minősíthető, hihetetlen mértékű állami vagyon dömpingszerű eladásával járt.²⁸⁴ Az egykori szocialista országok közötti verseny, a privatizációs túlkínálat, a kedvezőtlen világpiaci helyzet, a tőkehiány, a befektetéseket gátló jogbizonytalanság, a technológiai meghaladottság, a környezeti károk mind negatívan befolyásolták a romániai privatizációs folyamatokat is. A keleti piacokat elvesztett, szociális gondokkal terhelt és válsággal küszködő gazdaságokban az államnak erőteljes szükséges volt a privatizációs bevételekre.

Egyszerűbben fogalmazva: az állami tulajdonban levő vállalatokat értékesíteni kellett. A privatizációs folyamat Romániában – és így Erdélyben is – a közép-kelet-európai országokhoz képest megkésetten, több fázisban, ellentmondásokkal terhelttel valósulhatott meg. A megkésettség okait a következőképpen foglalták össze: „A számos közép-európai országhoz képest tapasztalható lemaradás egyrészt azzal magyarázható, hogy a rendszerváltást nem lehetett intellektuálisan előkészíteni, a nyolcvanas években nem voltak gazdasági reformok. Másrészt, a társadalom kevésbé felkészült a radikális rendszerváltásra, népszerűek az egalitáriánus nézetek. A harmadik ok, hogy a hatalomra került elit nem teljesen elkötelezett a magántulajdonon alapuló piacgazdaság mellett, és politikailag is gyenge mégoly konzekvens programok megvalósítására.”²⁸⁵

1990 nyarán született meg az 1990. évi 15. (átalakulási) törvény, amely az állami vállalatokat átszervezte: az állami tulajdonban tartani kívánt vállalatok számára a francia mintájú önálló gazdálkodás (regie autonomă) formát írta elő, a privatizálható vállalatokat pedig kereskedelmi társasággá alakította. Az önálló gazdálkodások formájába sorolták az állami vállalati vagyon körülbelül 47%-át, közöttük a stratégiai jelentőségű vállalatokat. A reorganizációra hat hónap állt rendelkezésre. Az átalakulás

282 A kézirat lezárásának pillanatában még folyamatban vannak.

283 Sárközy Tamás: *A privatizáció modelljei Közép-Kelet-Európában*. In *História. Ezredforduló melléklet* 1997/1. 19.

284 Sárközy Tamás: *A privatizáció modelljei Közép-Kelet-Európában*. In *História. Ezredforduló melléklet* 1997/1. 19.

285 Hunya Gábor: *Románia*. In *Privatizáció Kelet-Európában. Alternatívák, érdekek, törvények*. Budapest 1991. 135.

a privatizáció előfeltétele volt, mert „a szocialista állami vállalati forma alkalmatlan volt a vállalat értékesítésére, mivel az jogi lényegében közjogi intézetnek minősül. A vállalat mint szervezet így nem elidegeníthető. Ezért a szocialista országok a német átalakulási törvényből másolt egyetemes jogutódlási technikával kénytelenek voltak először átalakítani az állami vállalatot egyszemélyes állami részvénytársasággá (kft.-vé). Ez az ún. formális privatizáció, jogi privatizáció, a jogi forma kommercializálása a tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül... A formális jogi privatizációt követheti csak a valóságos, közgazdasági-szociológiai értelemben is tényleges privatizáció...”²⁸⁶

Az 1990. évi 15. törvény alapján a részvénytársasággá alakított vállalatok részvényeinek 30%-át tervezték a lakosságnak szétosztani.

A társasági törvény mint a piacgazdaság alaptörvénye csak 1990 decemberében lépett hatályba (1990. évi 31. törvény). A jogszabály jelentősen hasznosította a II. Károly-féle Kereskedelmi törvénykönyv tervezetének a társaságokra vonatkozó fejezetét. A formakényszer elve alapján öt társasági formát szabályozott: a közkereseti társaságot, a betéti társaságot, a korlátolt felelősségű társaságot, a részvénytársaságot és a betéti részvénytársaságot. A cégeljárást és a kereskedelmi törzskönyvet (a cégjegyzéket) az 1990. évi 26. törvény szabályozta.

Az első tényleges privatizációs törvény az 1991. évi 58. törvény volt, amely az állami vállalatokból átalakult kereskedelmi társaságok privatizálását szabályozta. Több módosítás után az 1997. évi 88. sürgősségi kormányrendelet helyezte hatályon kívül, amely a jelenleg is hatályos privatizációs szabályokat bevezette. E sürgősségi rendelet szintén többször módosították.

Az 1991. évi 58. törvény alapján a privatizáció az állam részvényeinek eladásával és ingyenes szétosztásával valósult meg. A törvény lehetővé tette a társaság önálló egységként való működésre képes struktúráinak árverésen történő közvetlen eladását is mint sajátos privatizációs módszert.

Az állami részvények értékesítésére létrejött az Állami Tulajdonalap (Fondul Proprietății de Stat). E tulajdonalap vette át az állami társaságok részvénytársaságjainak 70%-át és megfelelően gyakorolhatta a részvényesi jogokat. A részvények eladása nyilvános felhívás, nyílt vagy zárt árverés, közvetlen tárgyalás vagy e módszerek együttes alkalmazása révén volt megvalósítható. Amennyiben a részvényeladás révén az Állami Tulajdonalap elvesztette a kontrollt az adott privatizálandó társaságban, az ügylethez a Nemzeti Privatizációs Ügynökség előzetes jóváhagyására is szükség volt. A törvény biztosította, hogy a társaság menedzsmentje és munkavállalói kedvezményesen vásárolhassanak részvényeket (Management Employee Buyout – MEBO). Nyilvános ajánlat esetén az ajánlati árból nyújtott 10%-os kedvezménnyel vehették meg az eladásra kerülő részvénytársaság legkevesebb 10%-át, illetve árverésen történő értékesítés esetén az árverésen kialakult árnál 10%-al olcsóbb áron is őket preferálta a jogszabály, ebben az esetben már mennyiségi korlát nélkül. Sőt, a törvény lehetővé tette, hogy a társaság menedzsmentje, munkavállalói és a társaságtól nyugdíjba vonult volt munkavállalók számára a részvények kifizetésére hitelt, fizetési határidőt

286 Sárközy Tamás: *A privatizáció modelljei Közép-Kelet-Európában*. In *História. Ezredforduló melléklet* 1997/1. 20.

vagy részletfizetési lehetőséget nyújtson. Az 1994. évi 77. törvény alapján a menedzsment és a munkavállalók egyesületet is létrehozhattak részvényvásárlás céljával.

Ugyanakkor regionális alapon létrejött öt, Magántulajdoni Alapnak nevezett társaság. A Magántulajdoni Alapokhoz került át az adott földrajzi térség állami részvénytársaságai által kibocsátott részvények 30%-a, így a Magántulajdoni Alapok e társaságok kisebbségi részvényeseivé váltak. „Ha elfogadjuk a kormány retorikáját, amely a privát vagyonalapok nevének megválasztásában is jelen van, akkor ezek a szervezetek magántulajdonban voltak megalakításuk pillanatától. A privatizációs törvény beiktatásával automatikusan mindegyik vállalat 30 százaléka magánkézbe került. Az állam azonban (az Állami Vagyonalapon keresztül) a részvények többségét birtokolta minden vállalatban, így tehát a privát vagyonalapoknak nagyon kis befolyása volt a vállalatvezetésre. Sőt, mivel a privát vagyonalapok vezetőségét politikai úton választották meg, és mivel a részvényesek gyakorlatilag képtelenek voltak a privát vagyonalapok működését befolyásolni, e vállalatok privát jellege kétséges volt.”²⁸⁷ E magántulajdoni alapok a lakosság részére ingyenesen tulajdonjegyeket osztottak ki, amelyek tulajdonképpen a Magántulajdoni Alapok részvényei voltak.

A tulajdonjegyeket el lehet idegeníteni, öt éven belül részvényekre lehetett váltani a privatizálandó társaságokban, vagy az ötéves periódus lejártával befektetési társasággá alakuló Magántulajdoni Alapok részvényeiként lehetett azokat használni. A tulajdonjegyek külföldi természetes vagy jogi személy részére történő elidegenítését a törvény megtiltotta.

Amennyiben a befektetők az adott társaság részvényeit 100%-ban meg kívánták venni, akkor a tárgyalásokat az illetékes Magántulajdoni Alap folytatta le, az Állami Tulajdonalap részvényeinek vonatkozásában is.

Mivel a privatizációs folyamat nem haladt a tervezett lendülettel, a parlament megalkotta a privatizáció felgyorsításáról szóló 1995. évi 55. törvényt, amely az ingyenes privatizációs programot is le kívánta zárni. Elidegeníthetetlen, névre szóló kuponokat adtak ki, amelyeket a tulajdonjegyekkel együtt lehetett részvényre cserélni. A kuponoknak 975 000 lejes névértékük volt, ugyanis a korábbi tulajdonjegyeket 25 000 lejre értékelték le, és úgy becsülték, hogy minden egyes jogosult állampolgárra körülbelül 1 000 000 lejes állami vállalati vagyon jut (az állami vállalati vagyon 30%-a). A vállalatok valódi értékéről viszont nem állt rendelkezésre pontos adat. A tömeg-privatizáció eredményeképpen tökéletesen szétszórta, a vállalat irányítására befolyást gyakorolni nem képes részvényesi struktúra jött létre. A kuponokat a Magántulajdoni Alapokhoz is be lehetett nyújtani, ilyen esetben az alap használhatta fel azokat részvényjegyzésre, a kupontulajdonos pedig az alap részvényesévé vált.

Az 1996. évi 133. törvény alapján az öt Magántulajdoni Alap befektetési társasággá alakult. Ebből kettő működik Erdélyben: a SIF Transilvania SA (Brassó) és a SIF Banat-Crișana SA (Arad). Az 1997. évi 30. sürgősségi kormányrendelet az önálló gazdálkodások egy részét társasággá alakította, így elvileg a privatizálható társaságok körét kibővítette.

²⁸⁷ John S. Earl, Telegdy Álmós: *A romániai tömeges privatizációs program eredményei. Első kísérleti elemzés.* In *Közgazdasági Szemle* 1998 május. 481.

A privatizációs jogszabályok sorát az 1997. évi 88. sürgősségi kormányrendelet folytatta. Létrejött a Privatizációs Minisztérium, és az Állami Vagyonalap is folytatta működését. Az új jogszabály fenntartotta a menedzsment és a munkavállalók számára biztosított kedvezmények rendszerét, fenntartva a lehetőséget, hogy jogi személyiséggel rendelkező egyesületet hozzanak létre a részvényvásárlásra. Az egyesület számára a jogszabály minimum 20% előleg kifizetése esetén biztosította a 3-5 éves részletfizetés lehetőségét 10%-os kamatláb mellett. 2001-ben az Állami Vagyonalap Privatizációs és Állami Vagyonigazgatási Hatóságra változtatta a nevét. 2002-ben újabb törvényt fogadnak el a privatizáció felgyorsításáról (2002. évi 137. törvény), amely lehetővé tette a kikiáltási ár alatt történő részvényeladást is, ha nincs verseny vagy megfelelő ajánlat, a bíróságok hatásköréből pedig kivonták azt a jogot, hogy az eladás célszerűségét vagy az ár reális voltát vizsgálhassák, csak az eladás törvényességére terjedhetett ki a bírósági kontroll. A jogszabály lehetővé tette az egy euróért történő privatizációt is, a kormány által meghatározott társaságok esetében, amennyiben a vevő befektetéseket, a munkahelyek megtartását vagy újak létrehozását vállalja. 2004-től az állami részvényesi jogokat gyakorló hatóság elnevezése Állami Vagyonértékesítő Hatóság (Autoritatea pentru Valorificarea Activelor Statului), 2012-től pedig Állami Vagyonigazgatási Hatóság (Autoritatea pentru Administrarea Activelor Statului). A névváltás is jelzi, hogy a privatizációs folyamatot – legalábbis fő vonalaiban – lezártak tekintették.

Az állami tulajdonban maradt, nem privatizált vagy eleve privatizálásra nem is szánt társaságok vállalatirányítására vonatkozóan pedig külön jogszabályt fogadtak el (2011. évi 109. sürgősségi kormányrendelet).²⁸⁸

(e) A polgári jog újrakodifikálása

Romániában – noha a polgári jog és a polgári eljárásjog 19. századi szabályozása valóban igényelte a megújítást – nem volt magánjogi kodifikációs szükséghelyzet, a reform a régi törvénykönyvek alapvető módosításán keresztül is megvalósítható lett volna. Ezt a megoldást szorgalmazták a tradicionalisták, elsősorban a francia példára hivatkozva, ahol több hullámban megújították a *Code civil*-t, anélkül, hogy formálisan hatályon kívül helyezték volna azt. A másik, győztes irányzat szerint az igazságszolgáltatás általános reformjának megvalósítása érdekében teljesen új törvénykönyveket kell elfogadni.

A 2009-ben elfogadott, majd alapvető változtatások után 2011. október 1-jén hatályba lépett RPTK (2009. évi 287. törvény) számos újítást vezetett be a román magánjogba.²⁸⁹ Megszüntette a polgári jog–kereskedelmi jog kettősségét, azaz megvalósította a dualista magánjogról a monista magánjogra való áttérést. Viszont bizonyos mértékben fennmaradt az üzleti magánjog elkülönülése az RPTK-n belül, ugyanis a vállalkozók közötti kötelmi jogi jogviszonyokra vonatkozóan az RPTK, illetve más jogszabályok is tartalmaznak az általános szabályoktól eltérő előírásokat.

²⁸⁸ Veress Emőd: *The State's Role as Owner of Enterprises: Mandatory Rules of Corporate Governance in Romania.* In *Pro Publico Bono – Public Administration*. 2017 special edition 1. 62–78.

²⁸⁹ Lásd Veress Emőd: *A román magánjog fordulópontjai.* In *Román Polgári törvénykönyv*. 2. javított és aktualizált kiadás. Kolozsvár 2017.

Az RPTK rendszertani szempontból újra egységes egészbe fogta és integrálta a szovjet típusú diktatúra idején megszületett, az RPTK-n kívüli számos magánjogi normát, például a természetes és jogi személyekre vonatkozó 1954. évi 31. rendeletet, az elévülésről szóló 1958. évi 167. rendeletet, a Családjogi törvénykönyvet, de még a nemzetközi magánjogi szabályokat is magába olvasztotta.

A változások azonban nem csak formai jellegűek, hanem tartalmiak is. A Ptk. számos területen reformálta is a magánjogot: a személyiségi jogokat, a házassági vagyongjogot, a dologi jogokat, a kötelek általános szabályait és az egyes szerződéseket érintő joganyagot, a hitelbiztosítékok rendszerét, elsősorban az ingó zálogjogot. Ezen intézkedések – noha nem tagadható, hogy a „rég” RPTK reformjával is megvalósíthatóak lettek volna – jelentősen járultak hozzá ahhoz, hogy a román magánjogot a 21. század körülményei között is hatékonyan alkalmazzák a gyakorlatban.

Véletlenszerű, de tény, hogy az RPTK megszületése egy kelet-európai kodifikációs hullám részeként is értelmezhető, ugyanis Magyarországon és Csehországban is szinte egyidőben születtek meg új polgári törvénykönyvek. Tágabb perspektívában, a polgári jog legalább részleges reformját Hollandiában, Németországban, Franciaországban, Svájcban és más államokban is megvalósították.

Szintén kérdésként merül fel az RPTK esetében a minták kérdése. A jogi minták nemzetközi forgalma (a jogi „transzplantok” léte) tény. Románia esetében az 1864-es RPTK elfogadása olyan modernizációs eszköz volt, amelyet a szerves jogi fejlődést lehetetlenné tevő mostoha történelmi körülmények végett mesterségesen kellett létrehozni és bevezetni. Ezért van az, hogy a régi RPTK gyakorlatilag Napóleon polgári törvénykönyvének a fordítása.

Milyen mintákat követ az új Polgári törvénykönyv? A francia polgári törvénykönyv újbóli, „naprakész”, a francia jogfejlődést figyelembe vevő átültetése nem hozta volna meg azt a modernizációs lendületet, amelyet az új RPTK elfogadásától reméltek. Ezért az új román magánjog több mintát követ, amellet, hogy épít a román magánjog tudományának eredményeire. Az egyik legfontosabb modell Québec tartomány francia nyelvű polgári törvénykönyve. Ez is a napóleoni mintákon alapszik, azonban a 20. század végén alaposan modernizált, újakodifikált változat. Ezért állíthatjuk: annak ellenére, hogy az új román Ptk. már nem a francia Ptk. egyszerű átültetése, nem távolodik el drasztikusan a francia kodifikációs koncepcióktól, és továbbra is a frankofón jogcsalád tagja. Nyilván, a québeci törvénykönyv csak az egyik minta. A különböző normákban kimutathatóak az 1942. évi olasz *Codice civile* hatásai, de szintén fontos hatást gyakorolt a DCFR (Draft Common Frame of Reference) vagy akár az UNIDROIT Nemzetközi Kereskedelmi Szerződések Alapelvei 2010.

(f) Az új Ptk. rendszertani újítása: a monizmus bevezetése

A hatályos román Polgári törvénykönyv a magánjog területén a folytonosság biztosítása mellett számos új megoldást vezetett be, modernizálta a magánjogi szabályozást. Az egyik radikális változtatás a magánjog dualista rendszerének a megszüntetése és a monista szabályozási modellel való áttérés.

A magánjog rendszertani megközelítésével kapcsolatban két látásmód létezhet. Egyfelől hagyományos modell a magánjog dualista típusú szabályozása. Ebben a rendszerben a magánjog két külön alrendszerre osztható: a polgári jogra és a tőle elkülönülő kereskedelmi jogra. Vagyis a kereskedelemnek, pontosabban az üzleti életnek saját, a polgári jog általános szabályaitól részben elkülönült magánjoga van. A dualista rendszer létjogosultsága mellett szól azon alapvető érv, hogy az üzleti tevékenységnek gyorsaságra, rugalmasságra, áttekinthetőségre, maximális kiszámíthatóságra, erőteljes hitelezővédelemre van szüksége, amelyet az általános érdekeket, a hitelezői és az adósi érdek egyensúlyát követő magánjog, a polgári jog nem biztosíthat. A dualista rendszer eredete egyébként a merev feudális magánjog mellett megjelenő, de attól elkülönülten fejlődő kereskedelmi szokásjogi rendszerekre (*lex mercatoria*) vezethető vissza, melyet az államok – utólag – kodifikáltak. Gyakorlatilag két, formálisan is elkülönülő (külön törvénykönyvbe foglalt) magánjog alakul ki a dualista rendszerben: külön polgári jogi, és külön kereskedelmi jogi szabályok léteztek. A kereskedelmi törvénykönyvek számára a polgári törvénykönyv anyajog, azaz a polgári törvénykönyvet kiegészítő jelleggel kellett alkalmazni minden olyan kérdésben, amelyről a kereskedelmi törvénykönyv nem rendelkezett. A kereskedelmi törvénykönyv főbb rendelkezései átölelték a kötelekre vonatkozó általános és a szerződésekre vonatkozó különös szabályokat (így például a polgári és a kereskedelmi törvénykönyv is szabályozta az adásvételt, a megbízást stb.). Kuncz Ödön szerint a kereskedelmi jog „a vagyongjog csipkeszerű kifinomodása”, amely a polgári jogtól abban különbözik, „amiben az intenzíven és tervszerűen folytatott gazdálkodás az egyszerű magánélet viszonyaitól”.²⁹⁰

Történeti szempontból a dualista elv érvényesülését jelzik a szárazföldi és a tengeri kereskedelemről szóló francia szabályok (1673, 1681), illetve a francia kereskedelmi törvénykönyv (1807), a spanyol kereskedelmi törvénykönyv (1829), a német államok közös (1861) és az egységes német állam kereskedelmi törvénykönyve (1897), valamint az olasz kereskedelmi törvénykönyv (1865, 1883). Az évszámokból is kitűnik, hogy a dualista felfogás leginkább a 19. században volt meghatározó. A román Kereskedelmi Törvénykönyv (1887) is ekkor született, elsősorban olasz mintára, és ekkor jött létre a magyar Kereskedelmi Törvénykönyv is (1875. évi XXXVII. törvény-cikk), a német államok közös kereskedelmi törvénykönyvének mintájára.

A másik az alternatíva a magánjog monista felfogása. Ebben a rendszerben nincs külön gazdasági jog, a polgári és üzleti viszonyokat ugyanazon szabályok alapján bírálják el. Már a dualista felfogás fénykorában, a 19. században levezették, hogy a polgári jog és a kereskedelmi jog elkülönülésének külső, relatív, történeti oka van, és az elkülönítés a jog egységét és biztonságát veszélyezteti. A 20. században egyértelműen a monista felfogás terjedt el, például Olaszország 1942-től, az akkor elfogadott Polgári törvénykönyvön keresztül áttért a monista koncepcióra. A francia, német, osztrák jogrendszerek viszont továbbra is fenntartják a dualista szabályozást és koncepciót.

A monista rendszer bevezetése mellett szóló alapvető érv, hogy az egykor merev magánjog ma már annyira felgyorsult, átalakult, hogy biztosíthatja a kereskedelem

²⁹⁰ Kuncz Ödön: *A jog birodalma. Bevezetés a jog- és államtudományba*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest 1946. 79.

rugalmasságát is, nincs már szükség elkülönülő kereskedelmi jogra. Az általános magánjog kereskedelmi „jogiasult”. És ebben az átalakulásban pontosan a kereskedelmi jog játszott szerepet, amely fokozatosan növelte az elkülönült polgári jog rugalmasságát a mai szintre. Az önálló kereskedelmi jog a maga képére formálta a polgári jogot, és így és ezzel – azokban az államokban, amelyek áttértek a dualista megközelítésről a monista álláspontra – tulajdonképpen felszámolta önmagát.

Románia is bejárta a dualizmustól a monizmusig vezető utat. A román magánjog hagyományosan a dualista koncepcióra épült. Egyfelől a magánjog általános forrásaként elfogadták az 1864. évi *Polgári törvénykönyvet* (Codul civil). Párhuzamosan először a francia kereskedelmi törvénykönyv fordítását alkalmazták, majd 1887-ben új Kereskedelmi törvénykönyvet fogadtak el. A szovjet típusú diktatúra alatt a Kereskedelmi törvénykönyvet nem helyezték soha hatályon kívül, egyszerűen nem alkalmazták: a törvénykönyv a magántulajdon felszámolásával vagy legalábbis erőteljes korlátozásával tárgyát veszítette.²⁹¹ A rendszerváltást követően a törvénykönyvet ismét alkalmazták. A román Kereskedelmi törvénykönyv sorsa ezért is érdekes: túlélte saját mintáját (az olasz Kereskedelmi törvénykönyvet a második világháború idején helyezték hatályon kívül, a mintául szolgáló olasz jogrendben áttértek a monista magánjog útjára az 1942. évi Codice civilevel),²⁹² túlélte a totalitarizmust és 1989 után újra feltámadt, természetes közegével, a kapitalizmussal együtt.

Románia is, 2011. október 1-jétől, az új RPTK hatályba lépésével áttért a monista rendszerre. Ez a változás nem csak a régi Polgári törvénykönyv, hanem a Kereskedelmi törvénykönyv szinte teljességének azonnali hatályon kívül helyezését is jelentette. Így jelenleg Románia is azon államok csoportjába sorolható, melynek a magánjoga egységes (monista) jellegű, vagyis az üzleti életre vonatkozó általános szabályok is a Polgári törvénykönyvben találhatók.

Az új Ptk. 3. cikke szerint „a jelen törvénykönyv rendelkezéseit kell alkalmazni a vállalkozók közötti viszonyok tekintetében, valamint a vállalkozók és bármely más polgári jogi jogalany közötti viszonyok tekintetében is. Vállalkozónak kell tekinteti mindenkit, aki vállalatot működtet.”

Az új Ptk. hatályba lépése Romániában élénk vitát váltott ki arról, hogy mi lesz a kereskedelmi jog (az üzleti magánjog) jövője, megszűnik-e a kereskedelmi jog. Lejárt-e a kereskedelmi jog – mint gyakorló jogász szakosodási irány, egyetemi tantárgy, kutatási terület kora? A válasz egyértelműen: nem.

A magánjog egységesülése alapvetően pozitív jelenség. A Ptk.-ba kerül a család-jogi joganyag, a szerződések általános szabályozása és számos (de nem az összes!) speciális szerződés, a társaságok általános szabályozása (de fennmarad az RPTK-hoz viszonyítva kevésbé stabil, gyakoribb fejlesztést igénylő külön társasági törvény), a személyekre vonatkozó, az ötvenes évekből származó elkülönült szabályozás. Megszűnt a külön kereskedelmi kötelmi jog és a kereskedelmi cselekmények kategóriája, a szerződések elkülönült szabályozása. Tehát ami valójában megszűnt, az a külön

kereskedelmi kötelmi jog: nem lesz megkettőzött szabályozása például az adásvételi vagy a megbízási szerződésnek, mint korábban.

Ennek ellenére a kereskedelmi jog megmarad a polgári jog autonóm részterületének.

Egyfelől az RPTK „anyagjog”, de nem zárja ki a speciális törvények létét a gazdasági élet számos vonatkozásában. A társasági jogot teljes egészében, a fizetéseképtelenségi jogot vagy a tőkepiaci szabályozást nem tudja az RPTK tartalmazni, ez a koncepció szétfeszíti a Ptk. kereteit. A kereskedelmi jog művelése és egyetemi tantárgyként való elismerése pedig nem függ az önálló kereskedelmi törvénykönyvtől. A kereskedelmi törvénykönyv csak limitált mértékben adta eddig is a kereskedelmi jog háttéranyagát, amely jelentősen speciális törvényekből tevődött össze. Jelenleg is számos, az üzleti életben fontos szerződés nem kapott helyet az RPTK-ban, hiszen valamennyi szerződéstípus polgári törvénykönyv szintjén történő szabályozása lehetetlen. A lízing és a jogbérlet (franchise) például megmaradnak külön jogszabályban; a faktoring pedig szintén megmarad a korábbi szabályozási szinten (egymondatos törvényi meghatározása van, lebeg a tipizált és az atipikus szerződések közötti határon). Az RPTK mellett speciális törvények szabályozzák a piactársaság számos részterületét: a társaságokat, a fizetéseképtelenséget, a tőkepiacot.

Másfelől a kereskedelmi jog számos sajátossága az új Ptk. rendszerében is fennmarad. Például az egyetemes felelősség vételeme üzleti jogviszonyokban (RPTK 1446. cikk).²⁹³ Az üzleti viszonyokra vonatkozó különös szabályok megléte az RPTK-ban azt a következtetést engedi levonni, hogy a román magánjog formálisan monista jellegű (nincs külön kereskedelmi törvénykönyv), de tartalmilag dualista jegyeket hordoz (az általános polgári jogi szabályok mellett az RPTK és más törvények is tartalmaznak kifejezetten az üzleti életre vonatkozó szabályokat).

(g) A polgári eljárásjog a rendszerváltás után és az újrakodifikálás

A rendszerváltást követően az 1991. évi alkotmány 21. cikk (1) bek. kezdettől fogva²⁹⁴ biztosította az igazságszolgáltatáshoz fordulás jogát a személyek „jogai, szabadságjogai és törvényes érdekei” védelmében, míg a (2) bekezdés e jog gyakorlását törvényben nem korlátozhatónak nyilvánította, megteremtve az általános kereseti jog elvét. Az alkotmány a *de minimis* egyfokú perorvoslatot nem írta elő kógens normában, ennek kimunkálását az Alkotmánybíróságra hagyta.²⁹⁵

293 A kötelezett egyetemleges felelősség hitelezővédelmi eszköz, amely azt jelenti, hogy ha több kötelezett van egy jogviszonyban, a jogosult bármelyik kötelezettől a teljes tartozást követelheti és behajthatja. Ha ez megtörténik, akkor a teljesítő adós a többiekre eső részt követelheti és behajthatja a többi kötelezettől. Egyetemleges felelősség esetén a hitelező nem kell megossza a követelését a több kötelezett között, ezért a hitelezői kedvezőbb pozícióban található az általános polgári jogi helyzethez képest, amikor a követelés oszthatósága a főszabály.

294 Lásd Mirela Stancu: *Judicial system and civil procedure in Romania*. In: Tuğrul Ansay, Jürgen Basedow (eds.): *Structures of Civil and Procedural Law in South Eastern European Countries*. Berlin 2011. 107. A szerző tévesen állítja, hogy e jog csak 2004-től alkotmányos elve a polgári pernek, ezt valószínűleg a *tisztességes eljárás*hoz való jogra érti, mely valóban a 2003. évi alkotmány módosítással került bevezetésre a 21. cikk (3) bekezdésébe.

295 967/21.12.2012. sz. határozat, kihirdetve a *Monitorul Oficial* 2012. december 18-i 853. számában.

291 Lásd Sipos István: *A Kereskedelmi törvénykönyv időszerűségéről*. In: *Romániai Magyar Jogtudományi Közlemény* 2003/1. 41–42.

292 Sipos István: *A Kereskedelmi törvénykönyv időszerűségéről*. In: *Romániai Magyar Jogtudományi Közlemény* 2003/1. 42–43.

Az 1992. évi 92. törvény a bírói szervezetet az ítélőtáblák visszaállításával újra négy szintessé alakította (Erdélyben ítélőtábla jött létre Brassóban, Gyulafehérváron, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Nagyváradon és Temesváron). E szervezeti átalakítással összhangban az 1993. évi 59. törvény²⁹⁶ átszervezte a bíróságok hatásköreit, általános elsőfokú hatáskört biztosítva a (járás)bíróságoknak (Pejtk. 1. cikk). A (megyei) törvényszékek kivételes elsőfokú hatáskört nyertek bizonyos – jogszabályban kifejezetten felsorolt – pertípusok (elsősorban nagy értékű vagyoni jogi és a személyi jogi, illetve az ítélőtáblák hatáskörébe nem utalt közigazgatási perek) esetén. Az ítélőtáblák helyreállításával ezek a jogszolgáltatási piramis harmadik szintjévé váltak. Hatáskörük kiterjedt a közigazgatási perek elsőfokú elbírálására, amennyiben ezekben az alperes központi közigazgatási hatóság. Ezek kivételével az ítélőtáblák hatásköre az elsőfokú határozatok ellen beterjeszthető újonnan visszavezetett rendes perorvoslat, a fellebbezés (román nyelven *apel*) és a szocialista polgári perben egyedüli (majd 1993 után esettől függően újra másodfokú vagy egyedüli) perorvoslat, a felfolyamodás (román nyelven *recurs*) elbírálására korlátozódott.

A Legfőbb Ítélszék (Curtea Supremă de Justiție) a polgári perben kizárólag fellebbezési fórummá alakult, mely a hozzá érkező felfolyamodások kivételével a törvényérdekű felfolyamodások (jogegységi perorvoslat) és egy másik rendkívüli perorvoslat, a megsemmisítési felfolyamodás (román nyelven: *recurs în anulare* – a törvényességi óvással analóg romániai perorvoslat) esetén volt hivatott végső fórumként határozni, ezzel kidomborítva kizárólag jogegységesítő szerepét.

Az 1993. évi 59. törvény az ügyész szerepének újradefiniálásakor a polgári perben [Pejtk. 45. cikk (1) bek.] részben visszatért az 1948. évi 18. – a polgári perrendtartást már szocialista szellemben módosító – törvény 45. cikkének (1) bek. eredeti, az 1950-es évek jogkörinflációját megelőző tartalmához, mely az ügyészi fellépést a perben kiskorú, cselekvőképtelen vagy (az 1948-ban jogintézményként még létező) korlátozott cselekvőképességű nagykorú személy érdekeinek képviselése esetén tette lehetővé (eredetileg keresetindítási lehetőség nélkül). A jogalkotó nem tért vissza az ügyész számára közérdekből is általános kereseti és fellépési jogot biztosító 1959. február 16-i 38. sz. rendelet szabályaihoz.²⁹⁷ A progresszívnek mondható új szabály azonban nem állta ki az idő próbáját. Románia Alkotmánybírósága 1/04.01.1995. sz. határozatában²⁹⁸ az alkotmány 130. cikkének (1) bekezdésében foglaltakra hivatkozással (miszerint a vádhatóság az igazságszolgáltatásban a közérdeket, a közrendet és az állampolgárok jogait és szabadságait képviseli) ezt a korlátozást alkotmányellenesnek nyilvánította. Az Alkotmánybíróság e határozatát követően az ügyész fellépési joga általános maradt; a jogalkotó keresetindítási jogát a kiskorúak, cselekvőképtelen nagykorúak és eltűntek érdekeinek védelmére korlátozta.

A Pejtk. átfogó módosításának talán legjelentősebb aspektusaként átalakult a perorvoslatok rendszere. Az 1993. évi 59. törvény visszavezette a fellebbezést mint

rendes fellebbezési perorvoslatot, mely gyakorlása esetén az elsőfokú bíróság ítélete (és az alapjául szolgáló végzések) teljes mértékben devolutív felülvizsgálatát eredményezte. (Devolutív vagy átszarmaztató hatályú az a perorvoslat, amelynek elbírálása során a másodfokú bíróság nemcsak annak a megállapítására szorítkozhat, hogy az elsőfokú bíróság törvényesen vagy törvénytelenül járt el, hanem a másodfokú eljárás során megállapított tényállás alapján a jogvita érdemében is dönthet.)

Románia számára az 1996 és 2003 közötti időszakot az igazságszolgáltatás terén – a polgári eljárásjogban is érezhető módon – az Európai Unió részéről erősödő nyomás jellemezte. Egy 1998-ban közreadott országjelentés az igazságszolgáltatás elégtelen működését kifogásolta.²⁹⁹ Ebben az egyre növekvő pertartam által fémjelzett időszakban következett be 1993 után a polgári eljárásjog második szerkezeti átalakítása,³⁰⁰ a 2000. évi 138. sürgősségi kormányrendelet által.

A reform egyik célját, az igazságszolgáltatás különböző szintjeire nehezedő terhelés arányosabb megosztását a jogalkotó a bíróságok és törvényszékek hatáskörének átalakításával kívánta elérni. Ennek szellemében az értékhatárt, mely a vagyoni tárgyú perekben a járásbíróság vagy megyei törvényszék elsőfokú hatáskörét meghatározza, 150 millió lejről 2 milliárd lejre emelte. A törvény kivonta a kereskedelmi perek elsőfokú megoldását a járásbíróságok hatásköréből, és 10 milliárd lej perértékig a megyei törvényszékek, efelett pedig az ítélőtáblák hatáskörébe telepítette.

A reform áramvonalasabbá tette a szignálási (a per elbírálására jogosult bírói tanács kijelölésére vonatkozó), idézési és iratközlési eljárásokat is. A felek aktivitásának növelése nem csupán konkrét intézkedések terén jelentkezett. A romániai Pejtk. a felek perbeli kötelezettségeire vonatkozó 129. cikke a reformot követő megfogalmazása számukra elvi éllel írta elő, hogy kötelesek: a per lezajlását és befejezését elősegíteni; a perbeli cselekményeket a törvény által előírt vagy a bíróság által meghatározott határidőkre, az előírt sorrendben és az előírt körülmények között végrehajtani; és – legfontosabbként – kötelesek perbeli jogaikat jóhiszeműen és ezek céljának megfelelően gyakorolni; valamint állításaikat és védekezéseiket bizonyítani. A reform további megnyilvánulásának a perorvoslatok rendszerének részletes újraszabályozása tekinthető. Számos pertípus esetén a jogalkotó kizárta a fellebbezést.³⁰¹

A jogalkotó a felfolyamodást áthelyezte a (jogerős bírósági határozatokkal szemben gyakorolható) rendkívüli perorvoslatok körébe, bár a várt eredmény (e perorvoslat gyakoriságának csökkenése) elmaradt.³⁰² A felfolyamodási – kasszációs – indokok száma csökkent.

A perelterelés jegyében került bevezetésre a reform által kereskedelmi ügyek esetén a kötelező permegelőzés (békéltetési eljárás).³⁰³

299 Mihaela Ruxanda: *Influența Uniunii Europene asupra reformei sistemului juridic din România: un pas spre consolidare democratică*. In *Revista Sfera Politicii* 2012/1. 136.

300 Gabriel Boroi, Viorel Mihai Ciobanu, Nicolae Marian: *Modificări aduse Codului de procedură civilă prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 138/2000 (I.)*. In *Dreptul* 2001/1. 3.

301 Gabriel Boroi, Viorel Mihai Ciobanu, Nicolae Marian: *Modificări aduse Codului de procedură civilă prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 138/2000 (II.)*. In *Dreptul* 2001/2. 6.

302 Gabriel Boroi, Viorel Mihai Ciobanu, Nicolae Marian: *Modificări aduse Codului de procedură civilă prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 138/2000 (II.)*. In *Dreptul* 2001/2. 15.

303 Veress Emőd: *Considerații privind procedura concilierii în litigiile comerciale*. In *Curierul Judiciar* 2009/11. 619–624.

296 1993. évi 59. törvény a Polgári eljárásjogi törvénykönyv, a Családjogi törvénykönyv, a közigazgatási bíráskodásról szóló 1990. évi 29. törvény és a Számvevőszék szervezésére és működésére vonatkozó 1992. évi 94. törvény módosításáról, közzétéve a *Monitorul Oficial* 1993. július 26-i 177. számában.

297 Ioan Leș: *Participarea părților în procesul civil*. Cluj-Napoca 1982. 204.

298 Kihirdetve a *Monitorul Oficial* 1995. április 11-i 66. számában.

Az időközben bekövetkezett kisebb-nagyobb regressziók után a romániai polgári perjogot a reform következő hulláma a perek megoldásának felgyorsítására vonatkozó egyes lépésekről szóló 2010. évi 202. törvény megalkotásával érte el. Bár 'salátatörvényről' volt szó, mely a polgári és büntető igazságszolgáltatás mellett számos más jogterületet is érintett, legfőbb jelentősége az új (végül 2013. február 15-én hatályba lépett) Polgári eljárásjogi törvénykönyv egyes rendelkezéseinek előzetes bevezetésében állt. Innen az elterjedt „kisreform” elnevezés is.³⁰⁴ Néhány megoldása azonban ellentétes volt a Pejtk. tervezetével, ezért vitatták is.

A reform elsődleges indoka az igazságszolgáltatási rendszert az Európai Unió részéről mind a 2007-es csatlakozást megelőzően, mind pedig azt követően ért súlyos kritikák elhárításában keresendő az eljárások lassúságát és a perek megoldásának előreláthatatlanságát illetően.³⁰⁵

A keresetek és ellenkérelmek alaki követelményeinek terén a kisreform bevezette a felek, a tanúk és a jogképviselők azonosításához és idézéséhez szükséges adatainak kötelező feltüntetését (ideértve telefax, telefon és e-mail címüket is, amennyiben ilyenekkel rendelkeznek) az idézés és iratközlés megkönnyítésére, mely fax vagy e-mail útján is lehetővé vált, ha az érintett rendelkezik ilyen eszközzel.³⁰⁶

Ugyanezzel a céllal a jogképviselővel rendelkező felek esetére a törvény lehetővé tette a közvetlen iratközlést is e képviselők között.³⁰⁷ Ha a fél az idézést személyesen vette át, a továbbiakban kitűzött határnapok ismeretét a törvény rá nézve újonnan megdönthetetlenül vélelmezte, így további idézésére az illető bíróság előtt főszabály szerint nem került sor.³⁰⁸ Egyúttal a szabály folytatólagos tárgyalások kitűzése esetén rövid, „akár egynapos” időközöket is lehetővé tett.

A bíró szerepére nézve a reform nem szakított az igazság megismerésében és a bizonyítás elrendelésében aktívan eljáró törvénykező koncepcióján, csak egységesítette a szabályozást és bővítette a felek kibékítése megkísérlésének kötelezettségével (akár a közvetítői eljárás javasolásának útján is).³⁰⁹ A kisreform megtartotta a bizonyítás hiva-

talból elrendelésének és felvételének lehetőségét, de ennek elmulasztását mint perorvoslati indokot kizárta, ezzel erősítve a felek felelősségét a bizonyítás indítványozása terén.³¹⁰

Emellett a reform bővítette a keresetlevél benyújtása előtt – ennek tárgyalás nélküli visszautasítása terhe mellett előírt – előzetes eljárások körét, bevezetve hagyatéki tárgyú perekben egy közjegyzői végzés beszerzését, melyből kitűnik, hogy a szóban forgó hagyaték tárgyalására közjegyzői úton nem került sor. Az előzetes eljárások hiányának pergátló kifogását az utóbbi kivételével, a reform kizárólag a felek által felhozhatóvá tette.³¹¹

A pergátló kifogások szabályzásánál a reform (a szakirodalom ajánlásait követve) a törvényszövegbe is bevezette a közérdekű és magánérdekű kifogások kategóriáit. A magánérdekű kifogásokat az alperesnek legkésőbb ellenkérelmében, a közérdekű kizárólagos illetékességre vagy hatáskörre vonatkozó kifogásokat pedig a felek, illetve hivatalból a bíróság legkésőbb az elsőfokú érdemi tárgyalás kezdetéig vált kötelessé az új szabály értelmében felhozni (preklúzió).³¹²

Románia 2013. február 15-én hatályba lépett új Polgári eljárásjogi törvénykönyve³¹³ részben a perrendtartás kisreformjának hozadékaira épített. Normái viszonylag nagy arányban a korábban hatályos kódexből kerültek átemelésre, esetleg kiigazításra. Jelentősebb újításai között említendő az alapelvi bevezető fejezet, mely abszolút újdonság a romániai perjogban, és a perszerkezet szakaszolása írásbeli perelőkészítési eljárás bevezetésével, mely lehetővé teszi a keresetlevél a bíróság utasítására való kiigazítását, ennek elmaradása esetén pedig tárgyalás nélkül visszautasítását.

■ Kulcsszavak

Batthyáneum-ügy, kodifikáció, ingatlanrendezés, Mikó-ügy, monista magánjog, privatizáció, reprivatizáció, restitúció

304 Andreea Tabacu: *Legea nr. 202 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor, un pas mărunt spre adoptarea noului Cod de procedură civilă?* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/5. 171; Veress Emőd: *Câteva aspecte controversate privind „mica reformă” a procedurii civile.* In *Scientia Iuris* 2011/1. 126–135.

305 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 20.

306 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 35.

307 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 33.

308 Andreea Tabacu: *Legea nr. 202 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor, un pas mărunt spre adoptarea noului Cod de procedură civilă?* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/5. 178.

309 Andreea Tabacu: *Legea nr. 202 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor, un pas mărunt spre adoptarea noului Cod de procedură civilă?* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/5. 181; Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma siste-*

mului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor. In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 48–49.

310 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 47.

311 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 43.

312 Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor.* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6. 27–31; Andreea Tabacu: *Legea nr. 202 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor, un pas mărunt spre adoptarea noului Cod de procedură civilă?* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/5. 183.

313 A 2010. évi 134. törvény, közzétéve a *Monitorul Oficial* 2015. április 10-i 247. számában.

■ *Kronológia*

1990 társasági törvény elfogadása
 1995 települési ingatlanok részleges restitúciója
 2001 települési ingatlanok restitúciója
 2007 Románia EU-csatlakozása: a közösségi/európai jog hatálya Romániában
 2009 új Polgári törvénykönyv elfogadása
 2010 új Polgári eljárás törvénykönyv elfogadása
 2011 új Polgári törvénykönyv hatálybalépése
 2013 új Polgári eljárás törvénykönyv hatálybalépése

7. A jogi oktatás története Erdélyben

7.1. Előzmények – a jogtudó értelmiség kialakulása Erdélyben

Erdélyben a 12. század derekáig írástudás és papság teljesen egymást fedő fogalmak voltak, az írásbeliséggel és az ezzel kapcsolatos oktatói feladatokat pedig a hiteles helyek irodáiban egyházi diákság látta el. A káptalani iskolákban (amilyen a gyulafehérvári székeskáptalan vagy a nagyváradi püspökség káptalani iskolája is volt) elemi jogi ismereteket is oktattak: római jogot és kánonjogot, illetve a jogtudomány mellett az utóbbitól elválaszthatatlan oklevélszerkesztés oktatására kívánták helyezni a hangsúlyt.¹ Az erdélyi írásbeliség központja a gyulafehérvári székeskáptalan és vajdai kancellária mellett a kolozsmonostori konvent volt.

A képzett klerikusok rétegéből szakadt ki a jogtudó értelmiség, amely már ekkor szétvált egy tudósabb, egyetemet végzett rétegre, illetve a gyakorlatban kiképzett hazai rétegre.²

A jogi képzés a középkori Európában a bolognai vagy a párizsi egyetemek példáját követte, és elsődlegesen a jogtudomány oktatására és tudományának tovább művelésére jogosító tudományos fokozat elérésére irányult, tehát közvetlenül nem a joggyakorlat számára képezte ki a hallgatókat.³ A középkori Magyarországon több egyetemalapítás is történt, azonban egyik működése sem volt tartós, így a tanulni kívánók külföldön jártak egyetemre („peregrináltak”), és itthon gyümölcsöztették tudásukat. Ezt azonban az Erdélyből származó diákok közül is csak a szerencsésebb helyzetben levők engedhették meg maguknak, a többség jórészt csak gyakorlatban: a kancelláriákban, kolostori iskolákban, bíróságok mellett szerzett jogi tudást.⁴

A 16. század végén kerül sor az erdélyi oktatás történetének egyik fontos eseményére, az első felsőfokú tanintézet (akadémia) megalapítására: 1581-ben Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király alapítólevele alapján Kolozsváron megkezdte működését a jezsuita kollégium, azonban az oklevelek tanúsága szerint⁵ a rövid ideig fennálló intézményben nem volt lehetőség a jogi oktatás tényleges elindítására.⁶

1 Jakó Zsigmond: *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben*. In *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez*. Bukarest 1976. 29.

2 P. Szabó Béla: *Jogászság és jogászképzés*. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. 3. átdolgozott kiadás. Miskolc 2001. 196.

3 P. Szabó Béla: *Jogászság és jogászképzés*. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. 3. átdolgozott kiadás. Miskolc 2001. 189.

4 Nemes István: *Jogi oktatásunk múltja az egyetem létrehozásáig*. In *Korunk* 1972/10. 1492.

5 A kolozsvári jezsuita akadémia első alapítólevele (Vilnius, 1580. május 18.), ill. a kolozsvári jezsuita egyetem végső alapítólevele (Vilnius, 1581. május 12.) csak teológiai és filozófiai fakultásról beszél. Vö. Szögi László-Varga Júlia: *A szegedi tudományegyetem és elődei története I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*. Szeged 2011. 279–286, ill. Szögi László (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367–1777*. Budapest 1995. 168–174.

6 A Báthory egyetem jogi fakultásának „mítosza” mind a kutatás korábbi szakaszaiban (például Szabó Károly révén, aki a 19. század végén a kolozsvári főiskola történetét bemutató vázlatában azt állítja,

A jezsuiták kiűzése 1588-ban és 1605-ben, illetve a protestáns fejedelmek uralkodása (1605–1690) miatt a helyzet nem kedvezett az erdélyi akadémiai intézmények működtetésének, noha ebben az irányban több próbálkozás is történt (megemlíthetjük a Bethlen Gábor fejedelem által Gyulafehérváron alapított Collegium Academicumot vagy a váradi *schola illustris*).

A korban a jogi oktatást annak ellenére sem sikerült intézményesíteni Erdélyben, hogy maga Apáczai Csere János, a helyi tudományosság és oktatás egyik úttörője történelmének a jogtudományok tanításának szükségessége mellett és tárgyalta a szervezés kérdéseit 1658-as emlékiratában.⁷

A 17. századi, az önálló fejedelemség közjogi státusát élvező Erdélyben azonban a teljes értékű elméleti jogi oktatás továbbra is hiányzott, ebben a fajta képzésben a fiatalok továbbra is csak a nagyszombati egyetem 1667 óta létező jogi karán vagy külföldi egyetemeken részesülhettek.

7.2. Jogi oktatás a 18–19. századi Erdélyben

Az 1691-ben, a fogarasi országgyűlésen kihirdetett *Diploma Leopoldinum*tól az 1848–49-es forradalom és szabadságharc között eltelt másfél évszázad alatt az erdélyi jogi oktatás szempontjából nagy horderejű és hosszú távú hatással bíró folyamatok indultak el. Két főbb körülményt tekinthetünk meghatározó jelentőségűnek a jogtudományi műveltség elsajátítása és hasznosítása szempontjából: differenciálódik és lassan önálló tudományszakká válik a jog, illetve az állami hivatalvállalást jogtudományi végzettség megszerzéséhez kötik.

Alapvető jogi ismeretekben már a képzési idő alapszintjein is részesülhetett a tanuló ifjúság: a tantárgyak között szerepelt természetjog (hazai jog), esetleg a hazai jogszokások, vagy az észjog (jogbölcsélet), és hasonlóképpen valószínűsíthető, hogy a különböző erdélyi felekezetek papképző intézeteiben oktattak kánonjogot, az illető felekezet egyházi magánjogát, azonban ezeket még nem tekinthetjük átfogó és rendszeres jogi oktatásnak.

A rendszeressé és folyamatossá váló jogi oktatás Erdélyben egyrészt az uralkodó által alapított és állami költségen fenntartott oktatási intézményekben (katolikus akadémiákon), másrészt a protestáns, az illető egyházak által fenntartott iskolahálózatban

7 hogy „a király Possevino rektor ösztönzésére alapítá 1581. május 12-ikén kelt levelével a kolozsvári gazdagon dotált akadémiát, melyet a jezsuiták kezére bízott s mely a hittudományi, bölcsészeti és jogi karokból állott”). mind a jelenlegi – elsősorban román nyelvű – historiográfiában fellelhető. Már az egyetemtörténet korai korszakában tisztázódik azonban, hogy Erdély első felsőbb fokú tanintézte nem volt teljes szerkezetű egyetem (Veress Endre: *Az Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. In *Erdélyi Múzeum*. 1906. 169–219; 249–263), és az ismételt kiűzések miatt nem is tudhatott tényleges egyetemmé kifejlődni. Bővebben ld. Gaál György: *Egyetem a Rukas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár 2012. 25. Szabó Károly: *Apáczai Csere János Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében*. Akadémiai értekezések a nyelv- és irodalomtudomány köréből. III. köt. II. sz. Pest. 1872; ill. Kokoly Zsolt: *A kolozsvári (magyar) jogászképzés rövid története és perspektívái*. In Garaczi Imre–Szilágyi István (szerk.): *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. Veszprém 2010. 333–345.

fejlődik ki. A görögkatolikus és görögkeleti ortodox vallású erdélyi románság alapvetően korlátozás nélkül látogathatta az említett oktatási intézményeket, míg az erdélyi izraelita hallgatók felsőfokú jogi tanulmányait 1827-től tette lehetővé egy helytartótanácsi rendelet.

A királyi akadémiák – mint speciális, a gimnáziumi és az egyetemi szint között elhelyezkedő tanintézetek, ahol a kétéves, általános műveltséget nyújtó bölcsészeti kurzus⁸ után kétéves jogi tanfolyam következett – hálózata a következő képzőhelyeket ölelte fel: Magyarország nyugat-dunántúli részén a győrit, Felső-Magyarországon (a Felvidéken) a pozsonyit és a kassait, horvát területen a zágrábit, illetve a tiszántúli tanulmányi kerületben a nagyváradit. Egyetemi rangja megvonása után gyakorlatilag ebbe a rendszerbe tagolódott bele a kolozsvári Akadémiai Kollégium is. Az akadémiákon a jogi kurzus tanterve a bécsi modellt követte, az oktatásban pedig csak engedélyezett szerzők műveit használhatták tankönyv gyanánt (az oktatók csak a hazai jog oktatásánál nyertek szabadságot arra, hogy saját jegyzeteket állítsanak elő és azt adják elő a diákságnak, a többi tantárgynál rendelet határozta meg a tankönyvként felhasználható művet).

Az erdélyi protestáns felekezeti tanintézetek jogi kurzusai az 1769-i marosvásárhelyi *Commissio Litteraria* (tanügyi bizottság) reformjai alapján némileg nagyobb tanszabadságnak örvendtek, mint az uralkodó által fenntartott, alapvetően katolikus szellemiségű jogakadémiák. A *Commissio Litteraria* előírásai alapján a protestáns iskolák jogtanárainak polgári és hazai jogot, honi történelmet és természeti jogot kellett tanítani (a dokumentum létrejöttékor az erdélyi protestáns kollégiumok hálózatában azonban mindössze Kolozsvárott létezett külön jogtanári állás).

A jogakadémiák célját az alapító a tisztviselők képzésében határozta meg, a végzetek számára a bírói és a közigazgatási pályákon való elhelyezkedést téve lehetővé.

A jogi oktatás nyelve a latin (rövid ideig kötelezően a német) volt, a reformkorban válik lehetővé az anyanyelvű oktatás.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején valamennyi magyarországi és erdélyi jogakadémia, akárcsak a felekezeti kollégiumok jogi tanfolyamai, felfüggesztették működésüket.

7.2.1. A kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum (1774–1848)

Az egyetemes erdélyi felsőoktatás és a felsőbb fokú jogi tanulmányok szervezésére vonatkozóan mérföldkövet jelent az 1774-es év, amikor a kolozsvári egykori jezsuita, 1698-ban újraindított⁹ akadémiát Mária Terézia Habsburg-uralkodó teljes szerkezetű (négy fakultással rendelkező) egyetemmé fejlesztette, és a teológiai főiskola mellé bölcsészeti, jogi, illetve orvos-sebészeti kart alapított.

Az előadások 1774. december 15-én kezdődtek meg, a jogi tantárgyak előadására a tiroli származású Karl Anton Fortinit (Fortini Antal Károly) (természetjog, közjog, ma-

⁸ A korban a bölcsészeti kurzus mind humán, mind természettudományi tárgyak oktatását jelenti.

⁹ Az 1698-ban a szokásos két (bölcsészeti és teológiai) fakultással újraindított kolozsvári jezsuita kollégium számára nem adtak ki alapító oklevelet, mert magától értetődőnek tekintették az intézményi folytonosságot az 1581-ben alapított jezsuita kollégiummal. (Marton József: *140 éves a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem*. In Batiz Enikő–Nagy László–Soós Anna (szerk.): *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű oktatás*. Kolozsvár 2013. 20.

gánjog, római jog) és Farkas Jánost (büntetőjog és egyházjog) hívták meg, a következő évben pedig a hazai jogot külön tanár, Johann Baptist Winkler (Winkler János) oktatja. A tanmenet a következő tantárgyakat ölelte fel: naponta egy-egy óra természetjog és intézmények, általános köz- és nemzetközi jog, hazai jog, hetente két óra kánonjog, illetve büntetőjog. Az egyetemi oktatás nyelve a latin volt. Érdemes kiemelni, hogy az alapító tanárok közül Karl Anton Fortini és Johann Baptist Winkler négy évtizeden keresztül (1815-ig) volt az intézmény oktatója.¹⁰

Az 1775–1776-os tanévben a jogi karra 45 hallgató volt beiratkozva, nagy többségük Székelyföldről érkezett, mellettük Kolozsvár és környező vidéke képezte a vonzáskörzetet.¹¹ A diákpopuláció több mint fele nemesi, kisebb része polgári származású volt.

A kolozsvári egyetem jogi karának hallgatói túlnyomó többségben római katolikus és görögkatolikus vallásúak voltak, de látogatták protestáns (főleg unitárius) hallgatók is, nem sokkal később azonban, Mária Terézia 1778-as rendeletének értelmében a kolozsvári intézményben jogi fokozatot, azaz doktori címet csak katolikusok nyerhettek (a protestáns felekezethez tartozók ezt csak a bécsi egyetemen szerezhették meg).

A kolozsvári intézmény már 1784-ben elvesztette egyetemi rangját, mivel II. József úgy ítélte meg, hogy a magyarság számára egy egyetem (a Nagyszombatból 1777-ben Pestre költöztetett) fenntartása elégséges, így a jogi kurzust független líceumi rangú intézménnyé fokozta le.¹²

A tanmenet állam- és közgazdaságtudományi tantárgyakat is felölelt (mezőgazdaság, állami számviteltan), ezek a képzés gyakorlati részét szolgálták, tekintve, hogy az intézmény elsősorban állami hivatalok viselésére képezte hallgatóit.

A felekezeti korlátozások a 19. elején már nem voltak érvényben, így protestánsok és görögkeleti ortodoxok is szép számban látogatták. A görögkatolikus és görögkeleti ortodox felekezethez tartozó román nemzetiségű hallgatók 1799 és 1835 között a diákság mintegy 10-14 százalékát képezték.

A diákpopulációt tekintve elmondható, hogy a kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum a 19. század első felében a történeti Magyarország területén a jogásztársadalomnak mintegy 20-22 százalékát képezte.¹³

A reformkor kiemelkedő kolozsvári jogásztanárainak közül Sebestyén Gergely és Récsy Emil jogtudósok nevét érdemes kiemelni, az előbbi a helyhatóságok és a testületek szabályrendeleteinek összegyűjtésével végzett úttörő munkát, az utóbbi (noha csak rövid ideig volt a líceum tanára) pedig egyházjogot, statisztikát, később politikai tudományokat oktatott, de itt kell említünk a román Ladislau (Vasile) Vaida de Glod (Soósmezei Vajda László) nevét is, aki a hazai és büntetőjog tanára volt.

7.2.2. A Nagyváradi Királyi Jogakadémia (1788–1848)

Noha a nagyváradi akadémia székhelyét még Mária Terézia jelölte ki, a jogi fakultást csak később szervezték meg, az intézmény alapító oklevelét II. József császár adta ki 1788. június 17-én.

Az oktatás menete a *Ratio Educationis* (a magyar közoktatásügy első átfogó szabályozása) rendelkezéseit vette alapul és a kolozsvári akadémiai líceum tanmeneténél tárgyalt (ld. feljebb) tantárgyakat ölelte fel.

A nagyváradi jogakadémia alapító tanárai között találjuk Müller Jakab Ferdinándot (statisztika), Mihálóczy Györgyöt (jogbolcsészet), Szerdahelyi Antalt (magyar polgári és büntetőjog), illetve Balugyánszky Mihályt (politikai tudományok). Az intézmény román nemzetiségű tanárai közül Nicolae Borbola (Borbola Miklós) nevét kell kiemelni, aki helyettes tanári minőségben 1816–1845 között volt az intézmény oktatója a politikai tudományok tanszéken, de helyettes tanár státusából kifolyólag más tantárgyakat is tanított (például hazai jog, kánonjog).¹⁴

A nagyváradi jogakadémia 1848 előtti diákpopulációja szempontjából, a többi magyarországi jogakadémiához hasonlítva, többnyire a kolozsvári királyi akadémiai líceum után következett. Az első tanévben, 1788–89-ben 12 hallgatója volt, utána a hallgatók száma fokozatosan nőtt, és 1848-ra általában 70-100 között mozgott a diáklétszám.¹⁵

7.2.3. A Temesvári Líceum és Jogakadémia (1845–1848)

Jogállása szerint a nagyváradi tankerület főigazgatójának volt alárendelve az 1841-től működő Temesvári Líceum és a három tanévet megélt Jogakadémia.¹⁶ Felállítását Lonovics János csanádi római katolikus megyés püspök szorgalmazta és anyagilag támogatta (noha a Nagyváradi Tankerület főigazgatója nyíltan megírta, hogy egy ilyen intézmény beindítása Temesváron nem kívánatos).¹⁷

A Temesvári Líceum jogállása szerint magániskola volt, élén egy prodirector állt, és a Nagyváradi Tankerület főigazgatójának volt alárendelve. A csanádi püspöknek mint alapítónak, valamint a csanádi székeskáptalannak mint a líceumi alapok kezelőjének voltak bizonyos kompetenciái, ám jogi szempontból a líceum nem volt a püspökségnek alárendelve, az alapító nem terhelhette meg jövedelmeit és nem is korlátozhatta jogait.¹⁸ Ilyen szempontból tehát eltér a hasonló, katolikus főpapi alapítású magyarországi főiskoláktól, a pécsi püspöki, illetve az egri érseki joglíceumtól.

10 *Annalen der Literatur und Kunst österreichischen Staaten*. I. Jahrgang 1. Band, Januar bis Junius Wien 1805; Hof- und Staats-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums, Wien 1813.

11 Szögi László–Varga Júlia: *A szegedi tudományegyetem és elődei története I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*. Szeged 2011. 200–201.

12 1848-ig az intézményt többféle néven illették, azonban a szövegbeli koherencia érdekében egységesen Kolozsvári Királyi Akadémiai Líceumnak nevezzük.

13 Szögi László–Varga Júlia: *A szegedi tudományegyetem és elődei története I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*. Szeged 2011. 216–217.

14 Stelian Mândruț: *Învățământul universitar juridic și agronomic din Transilvania în epoca dualismului austro-ungar*. In *Anuarul Institutului de istorie Cluj* XXXII. 1993. 169.

15 Varga Júlia: *A nagyváradi jogakadémia (1780–1848) és a püspöki szeminárium (1741–1848) hallgatói*. Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 4. Budapest 2006. 24.

16 Az alapító oklevél szerint Temesvári Lyceum (Lyceum Temesvariense), a fejezet szövegének koherenciája érdekében a líceum kifejezést használjuk.

17 Bugarski Stevan: *Lyceum Temesvariense*. Timișoara 2008. 47–49.

18 Bugarski Stevan: *Lyceum Temesvariense*. Timișoara 2008. 51–53.

Noha a Magyar Királyi Helytartótanács engedélye csak 1846-ban érkezett meg és szentesítette a már működő bölcsészet mellett a jogakadémia beindítását,¹⁹ az előzetes elvi hozzájárulás alapján a jog szak már az 1845–46-os tanévben működött.

Fennállása három tanéve alatt a Temesvári Líceum jogakadémiájának 178 diákja volt, a diákok túlnyomó része helyből, Temesvárról érkezett. A felekezeti megoszlás szempontjából a jogakadémia diákjainak többsége római katolikus és görögkeleti ortodox volt, őket követték a görögkatolikus diákok, illetve jóval kisebb arányban, de képviseltették magukat a protestáns hallgatók is.²⁰

A jogakadémia oktatói Baráthy József, Bovánkovics József, Kudelka József (ő már 1841-től a Temesvári Líceum tanára volt) voltak, melléjük társult Cherny József és Kendrey János. Az oktatás tartalmában a többi jogakadémián is használt tanmenetet követte és magyar nyelven történt.

7.2.4. A protestáns felekezetek által fenntartott felsőbb jogi kurzusok Erdélyben

Az Erdélyben működő protestáns felekezetek által fenntartott felsőbb fokú jogi kurzusok képezték a korabeli jogi oktatás másik komponensét, mely a református iskolák hálózatát, a lutheránus szászok nagyszabású akadémiáját, illetve az unitáriusok kolozsvári kollégiumát ölelte fel.

(a) A református felekezet által fenntartott felsőbb jogi kurzusok (1733–1848)

A erdélyi református kollégiumokban zajló jogi képzést kontextusban a magyarországi református iskolahálózattal rokoníthatjuk, és ily módon Sárospatak, Debrecen, Pápa és Kecskemét nevét kell kiemelnünk.

A jogi oktatás újfajta megszervezése a protestáns felekezeti iskolák tanterveinek volt köszönhető, a hazatérő peregrinus diákok nyugat-európai mintájú oktatási rendet igyekeztek bevezetni, így jelenik meg a jogtudományok oktatása is tanítási programjaikban.²¹

Legkorábban, 1733-tól a kolozsvári Református Kollégiumban indult meg a szervezett jogi oktatás kétéves jogi kurzus formájában (amely ebben a formában szinte megszakítás nélkül zajlott 1848-ig, amikor a forradalmi események miatt be kellett szüntetni). A jogi tanfolyam első tanárának a frankfurti egyetem peregrinusát, Huszti Andrást választották, aki 1731-es munkájában a következőképpen nyilatkozott a jogi oktatás szükségességéről: „Maradjon tehát szilárd, megállapodott és elfogadott az elv, hogy Magyar- és Erdélyországnak semmi sem látszik szükségesebbnek, mint hogy az előkelők, nemesek, polgárok gyermekeit a jogi tudományokra, az állam jóllétének érdekében, a rendek boldogságára, gondosabban oktattassák. Vedd csak el kérlek akár-

19 *Nemzeti Újság*, 41. évf. 299. sz. (1846. június 16.).

20 Bugarski Stevan: *Lyceum Temesvariense*. Timișoara 2008. 102.

21 Mezey Barna: *A jogakadémiák 1874. évi reformja*. In *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Jogtörténeti értekezések 14. Budapest 1984. 103–104.

melyik néptől a jogi tudományokat, bizonyára nem fogsz egyebet találni, mint egy fényes nappal tétovázó, belső zavaroktól háborgó, külső ellenségeknek, s minden kellemetlenségeknek kitett tömeget. (...) Ámde ha beviszed a jogtudományt az iskolákba, egyetemekbe, hogy bármely nemzet fiatalságának szorgalmasan tanítsák, találni fogsz mivel, meggondolt, nemes, bátor, boldog, az ellenség bármely méltatlanságának megbosszulására kész, alkalmas, tanácsos és fegyverrel idején fölruházott embereket.”²²

A kolozsvári példát az 1790–91-es országgyűlés után (mely a jogi fakultációk kérdését is tárgyalta) a módosabb református kollégiumok: a nagyenyedi és a marosvásárhelyi is követték.

A nagyenyedi kollégiumban már 1790-től oktatott (római és hazai jogot) Mohai Károly, később ő lett a szervezett jogtudományi katedra első tanára. Mohai majdnem harminc évig (haláláig) töltötte be a „törvények tanszékét” (ahol polgári és hazai jogot, honi történelmet és természeti jogot lehetett hallgatni), helyét 1820-tól a fiatal Szász Károly, a kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum végzettje vette át. Szász Károly 1837-ig töltötte be a jogi katedrát, ekkor a kétéves jogi (politikai) tanfolyamban tanított politikát, köz- és magánjogot, eszjogot, természettant, bölcsészeti erkölcsant, államfejlődés történetét, vegy- és ásványtant, államtant és diplomatikát. Szász Károly magánjogi tankönyvről krónikásai kiemelték, hogy „a roppant nehézségek dacára is, tiszta és könnyen áttekinthető rendszerben tárgyalja az arisztokratikus magyar, az alapjaiban demokratikus szász, a jogegyenlőségen nyugvó, de egészen sajátos székely, és az idegen minták után készült városi személy- s vagyon-jogot. S maga az oly bonyolódott erdélyi perrendtartás is világossá, nehézség nélkülivé vált, kivált azon táblák által, miket Szász a tankönyv mellé csatolt és sajtó útján is közzé tón.”²³ 1838–1848 között a jogi tárgyakat (honi magán jogtörvénytan, honi perfolytatás és büntető jogtörvénytan) Farnos Károly vette át.

A marosvásárhelyi református kollégium első jogtanára 1794-ben a göttingeni egyetem végzettje, Makfalvi Dósa Gergely lett, utóda pedig 1830-tól fia, a szintén nagy tudású Dósa Elek professzor. A kétéves tanfolyamon hazai magán- és közjogot, római, büntető- és perjogot adott elő mindig nagyszámú hallgatóság előtt; Erdély egész területéről jöttek a fiatalok, hogy magyar, német vagy latin nyelvű előadásait hallgassák. Munkái meghatározó anyagaivá váltak a reformkori erdélyi jogtudománynak és gyakorlati jogi életnek.

Marosvásárhelyen különösen kedvező körülményeket teremtett a jogélet fejlődése számára az itt működő Királyi Ítéltábla, ahol a jogvégzettek („jurátusok”) a kötelező hároméves gyakorlatot végezték, illetve a mellette működő ügyvédvizsgáló bizottság munkálatai is.

A székelyudvarhelyi Református Kollégium már 1826-ban megpróbálkozott jogi tantárgyak oktatásával, mivel jogi végzettség nélkül ettől az évtől többé nem fogadták diákjaikat a Marosvásárhelyi Táblán, azonban az önálló jogi tanszéket csak 1832-ben sikerült – támogató alapítványok révén – betölteni, a jogtanár a komollói születésű, a pesti egyetemen jogtudori címet szerző Sylvester Dénes lett.

22 Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. II. kötet. Kolozsvár 1905. 26.

23 *A Magyar Tudományos Akadémia 1859. dec. 19. tartott ünnepélyes köz ülésének tárgyai*. Pest 1860. Idézi P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed 1868. 244–245.

1837-től a tiszántúli régióban, a máramarosszigeti református líceumban hasonlóképpen alapítvány tette lehetővé az egy éves jogi tanszék („magyar törvénytáncítói tanszék”) létrehozását, ahol Pataki József ügyvéd kezdetektől fogva magyar nyelven tanított.

(b) A nagyszebeni szász (lutheránus) jogakadémia (1844–1848)

Az erdélyi szász nemzet központjaként működő Nagyszeben már korai történelme során is fontos szerepet játszott Erdély történelmében, a 18. században pedig emeltt a tartomány fővárosának, közigazgatási központjának szerepét is betöltötte (Mária Terézia eredeti egyetemalapítási terveiben Nagyszeben szerepelt Kolozsvár helyett).

Az evangélikus (lutheránus) protestáns felekezethez tartozó szász nemzetiségű fiatalok jogi stúdiumokat a 18. században külföldi jogi karokon folytathattak, ezt követően a helyi igazságszolgáltatási és igazgatási szerveknél, gyakorlatban sajátították el a hazai jog ismeretét.

Már korán felmerült azonban az igény a helyben történő szakképzés beindítására, ezért 1817-ben a szász univerzitás (Nationsuniversität – az erdélyi szászok önkormányzati szerve) intézkedést hozott arról, hogy a nagyszebeni evangélikus főgimnáziumban az utolsó két tanév alatt hetenként négy órán át az erdélyi köz- és büntetőjogot, szász magánjogot római joggal kapcsolva, szász törvénykezési eljárást kell tanítani, majd ezt követően a marosvásárhelyi Királyi Táblán következett egy kétéves gyakorlati kurzus.²⁴

Az erdélyi szászok oktatási ügyeiben illetékes hatóság, a nagyszebeni evangélikus főegyháztanács 1840-ben javaslatot terjesztett a szász univerzitás elé egy jogi tanintézet szervezésének ügyében, és a szász kerületek véleményezése után megegyezés született a kérdéses intézmény létrejöttéről. Az uralkodó általi jóváhagyásra azonban 1843-ig kellett várni, az oktatás tényleges megkezdése pedig csak 1844. november 2-án történt meg.

A kétéves képzés a már ismertett jogakadémiai tanmenet szerint történt, de ezen felül tartalmazta a szász magánjog, a magyar és szász törvénykezési eljárás, valamint a magyar nyelv oktatását is.

A nagyszebeni jogakadémia tervezete eredetileg három jogtanárral számolt, ebből ketten: Johann Gottfried Müller (Müller János Godofred), a jogtudományok doktora, pesti köz- és váltóügyvéd, illetve Joseph Andreas Zimmermann (Zimmermann András József), a nagyszebeni gimnázium jogtanára erdélyi születésűek voltak, a harmadik, Heinrich Schmidt (Schmidt Henrik) Pozsonyban született és a jénai egyetemen végezte tanulmányait. Az intézmény fenntartója, az evangélikus főkonzisztórium utólag fogadta el Joseph Benigni (Benigni József) nyugalmazott hadi titkár ajánlatát, hogy az új jogtanodánál osztrák jogot tanítson, az általa javasolt osztrák polgári magánjog, osztrák büntetőjog, osztrák váltójog és perrendtartás tantárgyakat azonban a nem kötelező kategóriába sorolta.

24 Johann Gottfried Müller: *Geschichte der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie*. In *Taschenbuch der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie für das Studienjahr 1858–59*. Hermannstadt 1859. 7–8.

A nagyszebeni tanintézetben az előadások nyelve német volt, a római jog oktatásánál volt ajánlott a latin nyelv használata.

A szász jogakadémiára az első tanévben (1844–45-ben) 27 diák iratkozott be, az első évfolyam diákjai szász és román nemzetiségűek voltak.²⁵

Hallgatói létszámokban a nagyszebeni jogakadémia a hasonló kolozsvári és nagyváradi tanintézmények mögött marad, és túlnyomórészt regionális beiskolázású intézményként a nagyszebeni és a brassói főgimnázium, illetve a balázsfalvi román líceum végzettjei látogatták. A diáklétszámok az oktatásnak az 1848–49-es forradalmi események miatti felfüggesztéséig növekedőben voltak.

Az erdélyi szász jogakadémia, a *Siebenbürgisch-sächsische Rechtsakademie* első, 1844–1848 közötti korszakában nem állami intézményként működött, hanem az erdélyi szász oktatási kérdésekben illetékes evangélikus Főegyháztanács felügyelete alatt. Fenntartása és működtetése szempontjából a korabeli magyarországi oktatási intézmények hálózatában a felvidéki, eperjesi evangélikus jogakadémiához hasonlítható (a korabeli Eperjes a szépeességi németek egyik központja volt).

(c) Az Unitárius Kollégium jogi kurzusa (1847–1848)

Az erdélyi protestáns felekezeti iskolák között utolsóként a kolozsvári Unitárius Kollégiumban vezették be a jogi oktatást 1847-ban, noha jogot már sokkal korábban, 1716 óta oktattak.²⁶ A kétéves jogi kurzus keretein belül hazai és római jogot, büntető- és magánjogot, továbbá természet-, és kereskedelmi jogot, valamint közgazdaságtant adtak elő. A tanfolyam bevezetéséről döntő Unitárius Egyházi Főtanács kikötése az volt, hogy a jogtanár gyakorló ügyvéd legyen, és az első jogtanárnak a bölöni születésű Mikó Lőrincet, a kolozsvári Királyi Akadémiai Líceum végzettjét választották meg.

A református iskolahálózathoz képest későbbi bevezetést részben az indokolja, hogy az unitáriusok legmagasabb fokú intézménye Kolozsvárott működött, ahol már mind a református, mind a királyi akadémiai (katolikus) líceumban lehetett jogot tanulni. Emellett azt is érdekes megjegyezni, hogy a jogi tanszék létesítését egyesek nem tartották célszerűnek (1843-ban például Berde Áron írta, hogy „az én csekély nézetem szerint egy más tanítói szék, kémia és természethistóriára nézve, bővebb sikerű lenne; a juris catedra azért célszerű, hogy ifjaink sem a letörpült Lyceumra, sem a rendetlen református iskolára – honnan csakugyan sok rossz ragadott ifjainkra – nem szorulnak...”).²⁷

Az unitáriusok a „törvénytáncító szék” munkálatait magyar tannyelvűre és kétévesre tervezték, de mindössze az 1847–1848-as tanévben működhetett, mert a forradalom kitörése miatt az oktatást felfüggesztették. Az eredeti tanterv a négy félévre az alábbi tantárgyakat írta elő: hazai jogtudomány: köz- és magánjog a nemes székely nemzet konstitúcióival, a nemes szász nemzet statútumaival együtt; büntetőjog,

25 Johann Gottfried Müller: *Geschichte der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie*. In *Taschenbuch der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie für das Studienjahr 1858–59*. Hermannstadt 1859. 8–39.

26 Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) II*. Kolozsvár 1935. 45–48.

27 Gaál György: *Berde Áron pályája a tanügy és tudomány szolgálatában*. In *Keresztény Magvető* 1992/4. 238.

törvényhozási rend, törvényes és közigazgatási írásmód; természetjog; római polgári jog; politikai tudományok (legfőképpen rendőrségtan – *politia civitatis*), közgazdaságtan, kereskedelem és pénzügy; számvitel (doppia). Az órarendet úgy állították össze, hogy ne ütközzön a teológusok tanmenetével, hogy igény esetén ők is látogathassák az előadásokat.

7.2.5. Az erdélyi románság jogi oktatása

A 18. században a nemzeti emancipáció útjára lépő erdélyi románság kiemelten fontos kérdésként kezelte a felsőbb tanulmányok, ezen belül a jogászképzés kérdését. A tárgyalt időszakban Balázsfalva válik az erdélyi románság egyik legfontosabb szellemi központjává, gimnáziuma (Erdély első román nyelvű gimnáziuma) 1831-től nyert líceumi rangot, és ekkortól adtak elő a keretein belül jogi tantárgyakat is.

A természetjogot kezdettől Simion Bărnuțiu adta elő, de 1834-től már nem latinul, hanem román nyelven, Demetru Boer pedig a latin helyett ugyancsak románul adta elő a román egyházjogot és az egyházi magánjogot.²⁸

A Balázsfalván végzett diákok nagy része jogi tanulmányait a kolozsvári Királyi Akadémiai Líceumban folytatta, megnyitása után pedig előszeretettel fordult a nagy-szebeni szász jogakadémia felé.

1830-ban az erdélyi Gubernium a román értelmiségi túltermelés miatt (többségük nem tudott állami hivatalokban elhelyezkedni) átmenetileg korlátozta a görögkatolikus diákok jogi képzését a kolozsvári líceumban, de ezt hamarosan feloldotta.²⁹

A román jogi oktatás a tárgyalt korban a Kárpátokon túli fejedelemségekben is kezdeti korszakát éli: Havasalföld központjában, Bukarestben 1818-tól oktattak jogi tantárgyakat szervezett formában. A görög oktatási nyelvet 1829-ben váltotta fel a román, 1836-ban pedig a Sfântul Sava Kollégium jogi kurzusának négy tanára és 36 diákja volt.³⁰

Moldva fővárosában, Iași-ban a fejedelmi alapítású főtanodában az 1792–93-as tanévtől került a tantervbe önálló tantárgyként a jogtudomány, 1830-tól pedig már román nyelven és kétéves jogi kurzusként működött. A jogi kurzus egyik legfontosabb szervezője az erdélyi szász jogtudós, Christian Flechtenmacher volt, de mellette több erdélyi vagy bánági jogász nyert meghívást a iași-i főiskolára (különösen a polgári jog és a római jog oktatására kerestek erdélyi román jogászokat).

7.3. Jogi oktatás Erdélyben 1850–1918 között

A forradalmi események következtében Magyarország, Erdély és a Kárpátokon túli román fejedelemségek jogakadémiáit és jogi kurzusait felfüggesztették. Az 1848 ősztől dúló polgárháború az erdélyi magyarok és románok között, a forradalom és szabadság-

28 Nicolae Albu: *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*. București 1971. 34.

29 Tonk Sándor: *Intelectualitatea română și liceul piariștilor din Cluj*. In *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Historia* (XIII) 1968/1. 49.

30 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă*. In *Studii de istorie a dreptului III*. Cluj-Napoca 1997. 134.

harc leverése, illetve az utána következő osztrák neoabszolutista önkényuralom nehéz helyzetet teremtett az addig ígéretesen fejlődő jogi oktatás visszaállítására nézve.

7.3.1. Állami fenntartású jogakadémiák 1850 után Erdélyben

Az 1850 utáni helyzetben az erdélyi jogi oktatás nagy vesztesei a temesvári, a kolozsvári és a máramarosszigeti képzőhelyek voltak: a temesvári líceumban többszörös próbálkozásokra sem sikerült engedélyt nyerni a jogi képzés újraindítására, Kolozsváron csak 1863-ban, míg Máramarosszigeten csak 1869-ben engedélyezték a jogi képzés újraindítását.

A magyarországi jogakadémiák jogállását, szervezeti felépítését, az oktatói munkára vonatkozó kritériumokat (felvételi kritériumok, tanterv, oktatói állások) 1850 után rendszeresen, központi úton és törvényerejű rendelkezések révén szabályozták, melyek hatásköre kiterjedt az ekkor fennálló erdélyi jogakadémiákra is.

Az akadémiák létjogosultságát Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter a következőképpen indokolta meg: „A térképre vetett pillantás arról győz meg, hogy az osztrák császárság kilenc egyetemének láncza Páviától Lembergig nagyívben húzódik nyugaton és északon, míg a déli és keleti nagyobb részen csak a pesti egyetem található. Ennek a hiánynak a pótlására vannak hivatva Magyarországon és Erdélyben az akadémiák, lyceumok és collegiumok, ámbar belső berendezésük és tökéletesedésük nem tart lépést szaporodásukkal. Míg a többi országban három és fél millió lakosra esik egy jogi kar, Magyarországon 700.000, Erdélyben meg éppen 400.000-re egy olyan intézet, melyben a jogtudomány tárgyait, »ha a leghiányosabban is« előadja egy vagy két éven át néhány tanár.”³¹

A bécsi illetékesek 1850-es rendeletének értelmében, míg az egyetemi szintű jogászképzés négy évet ölel fel, a jogakadémiákban a képzés kétéves (felsőbb évfolyamokat csak az egyetemen lehetett szervezni). A jogakadémiai képzés, mintegy egyetem előtti, előkészítő-átmeneti funkciót szolgálva, az alábbi tantárgyakat írta elő tantervében: jogbölcselet, a jogi és államtudományi tanulmányokba való általános bevezetéssel, a jelenleg hatályos magánjog és bányajog, az államtan elméleti része és az európai államtan, az ausztriai államtan különös tekintettel az ausztriai álladalmi, alkotmányi és közigazgatási szervezetre, ausztriai büntetőjog és büntető perjog, ausztriai polgári jog, kereskedelmi és váltójog, a polgári perek elmélete, a bíróságra nézve Magyarországon újonnan kihirdetett törvényekkel együtt, a Magyarországra kibocsátott pénzügyi és közigazgatási törvények.³²

A jogakadémiai végzettség önálló képesítést biztosított és lehetőséget nyújtott az állami szolgálatba lépéshez. Amennyiben valaki ügyvédi vagy közjegyzői pályája kívánt lépni vagy doktori (jogtudori) címet szerezni, tanulmányait valamelyik ausztriai egyetemen folytathatta még két évig.

1855-ben a bécsi császári-királyi minisztérium újabb rendeletet hozott, amelyben a jogakadémia képzési célját elszakította az egyetemétől, a tanítási időt három évre

31 Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest 1936. 413.

32 *A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története*. Pest 1873. 155.

emelte, de kizárólagos feladatának a tisztviselőképzést jelölte meg, tehát az egyetemi jogi oktatásról leválasztott bírói és közigazgatási szakemberképzést tette meg. A teljesen külön tanterv alapján működő egyetemekre lehetséges volt az átlépés, de a jogtudori cím megszerzéséhez még két tanévet kellett elvégezni.³³

1861-ben az erdélyi református főkonviztóriumi olyan *Szervezeti javaslatot* fogadott el, mely a református gimnáziumi oktatás fölé teljes bölcsészeti, illetve, ahol lehetséges, kétéves jogi tanfolyam visszaállításáról rendelkezett. Ez a határozat képezi az újrainduló erdélyi református főiskolai oktatás jogalapját.

1874-ben kelt rendeletében a Vallás- és Közoktatási Minisztérium a jogakadémiákat már négy évi tanfolyammal ellátott, teljes jog- és államtudományi karokká emelte (egyedül a doktori cím megítélését és a magántanárrá való képesítés jogát vonta meg tőlük). Az előírások szerint a következő tanszékeket kellett felállítani: Római jog; II. Jogbölcsélet és büntetőjog; III. Nemzetgazdaságtan, pénzügytan, magyar pénzügyi törvények; IV. Magyar és osztrák magánjog; V. Peres és peren kívüli eljárás, váltó- és kereskedelmi jog; VI. Statisztika és magyar közigazgatási jog; VII. Jogtörténet, egyházjog; VIII. Politika, magyar közjog, általános bevezetés a jog- és államtudományokba.

A fenti rendelet alapján szervezték meg az oktatást az 1872 után Erdély területén működő jogakadémiák (a nagyváradi, a nagyszebeni és a máramaros-szigeti).

(a) A Nagyváradi Királyi Jogakadémia (1850–1918)

A nagyváradi királyi alapítású jogakadémia folyamatosan működött 1850-től, az oktatást hat jogtanár végezte, munkájukat pedig egy könyvtári feladatokkal megbízott segédtanár segítette. A diáklétszám a forradalom előtti értékeket csak az 1860-as években érte el, ekkortól azonban tartósan évi mintegy 200 diákot regisztráltak. Az osztrák–magyar dualizmus ideje alatt mintegy 672 román nemzetiségű diákja volt (a kolozsvári tudományegyetem megalapításáig az erdélyi román értelmiség döntő többsége innen került ki).³⁴

1850–1861 között a tanítási nyelv kötelezően a német volt, utána visszatértek a magyar nyelvű oktatáshoz. Az intézmény tanári közösségének oszlopos tagjai voltak Hoványi Lajos (aki jogi tanulmányait Nagyváradon végezte, és később az intézmény tanára lett 1838–1879 között), a temesvári joglíceumból érkező Kudelka József (1847–1885 között) vagy Bozóky Alajos (1870–1919), a jogakadémia történetének krónikása.

Az intézmény működése folyamatosan biztosított volt, bár anyagi nehézségekkel többször szembesült, ezért a katolikus tanulmányi alap mellett a nagyváradi római katolikus püspökségre is támaszkodott. Jeles jogásztanárai között a 20. század elején Somló (Fleischer) Bódog jogbölcsész, Kiss Géza római jogászt, Hoványi Gyula büntetőjogászt, illetve Grosschmid (Zsögöd) Béni polgári jogászt találjuk. Az 1850 utáni korszak román nemzetiségű tanára Nicolae Popovici (szaktantárgya a közegészségügy volt).

33 Mezey Barna: *A jogakadémiák 1874. évi reformja*. In *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések* 14. Budapest 1984. 105.

34 Cornel Sigmirean: *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*. Cluj-Napoca 2000. 135.

Az 1918-as impériumváltás után az intézményt jogfolytonossága megőrzése mellett vette át az egyesült Románia Kormányzótanácsának nevében a román állam (az 1919. szeptember 23-án kibocsátott nyilatkozat értelmében a jogakadémia működését jogi személyiséggel rendelkező, román közintézmény – oktatási státusban folytatja).

(b) A Nagyszebeni Császári és Királyi (utóbb: Magyar Királyi) Jogakadémia (1850–1887)

A nagyszebeni jogakadémia státusa megváltozott 1850 után (többé nem a szász univerzitás, hanem az állam tartotta fent mint „császári-királyi jogakadémiát” („Kaiserlich-königliche Rechtsakademie zu Hermannstadt”), ez biztosította a szakmai fejlődéshez szükséges zavartalan hátteret. A diákság túlnyomórészt már nem az erdélyi szászok közül került ki, hanem velük egyenlő arányban látogatták magyar diákok, és egyre növekedett a román anyanyelvű hallgatók száma is (különösen az 1860-as évektől).

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően az általános német magánjog és hűbérjog előadása helyett magyar közjogot, hasonlóképpen a német birodalmi és jogtörténet helyett európai állam- és jogtörténetet, a magyar–osztrák történet helyett pedig magyar állam- és jogtörténetet vezettek be a tanrendbe. Az oktatási nyelv az 1870-es évektől fokozatosan németről magyarra váltott (német nyelvű oktatói ekkor elhagyják az intézményt és többnyire az innsbrucki és a csernovici egyetemre kerülnek). Oktatói között megemlíthetjük Friedrich Libloy Schuler, a legjelentősebb erdélyi szász jogtörténész (aki jogi polihisztorként, szinte minden jogtudományi ágban publikált), Leopold Pfaff vagy Josef Krainz nevét, akik német nyelven publikáltak, magyar oktatói közül pedig Farkas Lajos római jogászt.

Az 1860-as évek liberalizmusa, illetve a kolozsvári jogakadémia 1863-as újraindítása, majd kolozsvári tudományegyetem 1872-es megalapítása után a nagyszebeni jogakadémia létjogosultságát folyamatos támadások érték az erdélyi magyar képviselők részéről, akik a képviselőházban azt sérelmezték, hogy nagyobb állami szubvencióban részesül, mint a kolozsvári intézmény. A forrásokból azonban kiderül, hogy magyar részről az ellenséges érzület okai nemcsak anyagiak voltak, hanem annak sérelmezése is, hogy „a nagy-szebeni jogakadémia abban az időben született, mikor általában egész múltunkból, törvényeinkből, politikai és magánjogainkból tabula rasát csináltak. E jogakadémia [...] születése magával hozta a kolozsvári ez előtti törvény- vagy jogakadémia megszűnését.”³⁵

Emellett az erdélyi szász önrendelkezés 1876-os megszüntetése, amely a Királyföld hétévszázados autonómiáját felszámolta és a területét a megyerendszerbe integrálta, szintén súlyos csapást jelentett a hagyományosan a szász értelmiség képzési helyeként a szász közigazgatási székek hivatali utánpótlását biztosító képzőhely életében.

Ilyen körülmények között hagyta jóvá 1883-ban Ferenc József császár a miniszter által benyújtott felterjesztést a nagyszebeni jogakadémia fokozatos megszüntetéséről, így 1884-től már nem indíthattak osztályt.

35 P. Szabó Béla: *Miniszteri előterjesztés a nagyszebeni királyi jogakadémia megszüntetése tárgyában I. Ferenc József előtt és annak parlamenti előzményei*. Gerundium. Egyetemtörténeti folyóirat 1–2(III). 2012.

Az utolsó, 1886–1887-es tanévben hat jogtanára maradt,³⁶ közülük az intézmény megszűnte után egyesek más jogakadémiákhoz, mások pedig hivatalokba kerültek. Emil Neugeboren és Stefan Fölkl (Fölkel István) még 1890-ben is rendelkezési állományban voltak: előbbi, mivel csak 1890-ben végzett a jogakadémia könyvtárának átadásával, mely részben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba, részben a nagyszebeni Brukenthal könyvtárba került át, az utóbbinak pedig elhúzódott a szolgálati besorolása (Stefan Fölkl az intézmény felszámolása körüli feszültségbe beleőrült, és noha családja kezelte, 1890-ben belehalt az elszenvedett megpróbáltatásba).³⁷

(c) A Kolozsvári Királyi Jogakadémia (1863–1872)

A kolozsvári képzés újraindítására az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után komoly igény mutatkozott, és már 1851-ben tárgyalások folytak arról, hogy a nagyszebeni mellett Kolozsvárt is meginduljon az oktatás egy császári-királyi (azaz állami), német tannyelvű jogakadémia keretén belül; részben azonban a tannyelv kérdése, részben a politikai akarat hiánya miatt a jogakadémia megnyitása elhúzódott. Csak 1863. augusztus 10-én hagyta jóvá az uralkodó egy magyar tannyelvű kolozsvári jogakadémia beindítását.³⁸

A 113 hallgatóval újrainduló hároméves tanfolyam az alábbi tantárgyakat ölelte fel: római jog, jogtörténelem és institúció, büntetőjog, katolikus egyházi jog, erdélyi jogtörténet, osztrák birodalom története (első éven); erdélyi magánjog, osztrák polgári törvény, bányajog, protestáns egyházi jog, nemzetgazdaság (másodéven); pénzügy, váltó- és kereskedelmi jog, alkotmányi és közigazgatási politika, törvénykezési eljárás, ausztriai birodalom statisztikája (harmadéven).³⁹

A hat tanári állásra pályázatot írtak ki, a versenyvizsga értelmében a tanári közösség tagja lett Berde Áron (politikai tudományok, nemzetgazdaság és államismeret), Haller Károly (ausztriai magánjog, kereskedelmi és váltójog, bányajog), Deési László (ausztriai pénzügyi törvénykezés, számvitel, protestáns egyházi jog), Brencsán Sándor (római jog, katolikus egyházi jog) és ifj. Groisz Gusztáv (ausztriai büntetőjog, büntető perrendtartás). Eredetileg az erdélyi jogtörténet, magyar és szász magánjog, az ausztriai birodalom története tantárgyak tanára lett volna Bors Lázár, azonban betegség miatti visszalépése után Endes Gábor vette át ezeket a diszciplínákat.

A diákság létszáma 150 volt, amely a következő években folyamatosan emelkedett, és 200 fölé állandósult.

A képzési idő 1866-ban királyi rendelettel négyévvé bővült, hogy a végzettek később bármely egyetemen doktori vizsgára jelentkezhesenek. Oktatóinak száma ekkor 6-ról 8-ra nőtt (Landerer Oszkár és Csiki Viktor került be pályázat útján), és hamarosan személyi változásokra is sor került: a királyi táblabíróvá kinevezett Endes Gábor helyébe Kolosváry Sándor, a fiatalon elhunyt Landerer Oszkár helyébe Dobránszky Péter lépett.

36 A nagyszebeni magyar királyi jogakadémia tanrendje az 1886/7 tanév I. (téli) felére.

37 A magyar korona országainak állami zárszámadása az 1890. évre. Budapest 1891. 74.

38 Az 1863. év július 1-re Nagyszebenbe legf. összehívott erdélyi országgyűlés gyorsírói naplója. Nagyszeben 1863., ill. Az 1863–64 évi nagyszebeni országgyűlés irománykönyve. Nagyszeben 1863.

39 A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Pest 1873. 190–197.

A jogakadémia tanárai valamennyien erdélyi születésűek voltak, az alapítók közül előzetes oktatói tapasztalattal csak Berde Áron rendelkezett, aki a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára volt. Az utólag felvett fiatalok közül Kolosváry Sándor a Kolozsvári Református Kollégium, Dobránszky Péter pedig a győri jogakadémia tanaraként rendelkezett előzetes oktatói tapasztalattal. Az intézmény oktatói közössége az oktatói és tudományos feladatokkal párhuzamosan egy közös cél mellett kötelezte el magát, mely az intézmény tevékenységét döntően meghatározta, és pedig az egyetemalapítás megvalósítása. 1867-től a jogakadémia tanárai egységes fellépéssel a kolozsvári székhelyű tudományegyetem megalapítása mellett érveltek.

A kolozsvári jogakadémia megszüntetését a kolozsvári magyar tudományegyetem felállításáról és ideiglenes szervezéséről szóló 1872. évi XIX. törvénycikk mondta ki (a jogutód nélkül megszűnő intézmény szellemi örökösének a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara minősül).

(d) A balázsfalvi román jogakadémia tervezete

Az 1860-as években az erdélyi románság képviselői megfelelőnek ítélték a helyzetet, hogy megpróbálják kivitelezni az erdélyi román nyelvű jogi fakultás megnyitására vonatkozó, 1848 óta követelt és ideiglenesen elhalasztott terveiket. Az időpont több szempontból is kedvezőnek tűnt: egyrészt a Kárpátokon túli román fejedelemségekben is ekkortájt jönnek létre a felsőfokú jogi intézetek (Bukarestben 1859-ben alapítanak jogakadémiát, mely 1864-ben az egyetem fakultása lesz, Iași-ban 1862-ben jön létre az egyetemi jogi kar, melynek ez utóbbi tanárai közé hagyományosan számos erdélyi román jogvégzett került, így például Simion Bărnuțiu), másrészt a korabeli politikai légkör kedvezőnek tűnt a régi terv megvalósításához.

Az hamar nyilvánvaló lett, hogy a felekezeti különbségeket félre kell tenni, és nem görögkatolikus vagy görögkeleti ortodox, hanem felekezetközi, román tanintézményt kell létrehozni. Az 1863-as nagyszebeni román nemzetgyűlésen még lehetőségként merült fel a helyi jogakadémia teljes szerkezetű egyetemmé formálása, német és román tannyelvű tanszékekkel. A bécsi udvar azonban végül elvetette ezt a lehetőséget, nyomtatékosítva, hogy nem engedélyezheti a birodalom valamennyi nemzetiségének egy-egy egyetem felállítását. Az is gyorsan tudatosult, hogy a létrehozás anyagi háttere az erdélyi románságra hárul, így megindult a gyűjtés, hogy a célra már (Avram Iancu egykori néptribunus és Alexandru Șterca-Șuluțiu püspök által) felajánlott adományokat ki lehessen egészíteni. Az Osztrák–Magyar Monarchia román jogakadémiájának megalapítására és működtetésére vonatkozó tervezet: *Proiect pentru modalitatea procurării mijloacelor necesare spre înființarea și susținerea unei academii românești de drepturi în Monarhia Austro-Ungară* által szükségesnek tartott 600 000 forint közadakozásból történő összeggyűjtésére széles körű gyűjtés kezdődött, amely azonban nem bizonyult eredményesnek (az addig összeggyűlt adományt 1883-ban végül a nagyszebeni felsőbb leányiskola megépítésére fordították).

1918-ig az erdélyi románság jogi képzése saját felsőoktatási intézmény hiányában a helybeli jogakadémiákon, az Osztrák–Magyar Monarchia tudományegyetemein, a Kárpátokon túli Román Királyságban, illetve külföldi egyetemeken történt.

7.3.2. A református felekezet által fenntartott jogi tanfolyamok, jogakadémiák Erdélyben

1861-ben lehetővé vált, hogy a felekezeti kollégiumokon belül működő, a felsőbb évfolyamokon szervezett kétéves jogi kurzust újraszervezzék. A jogi kurzuson tanított tantárgyak között kisebb-nagyobb helyi módosításokkal az általános egyházi jog, római jog, jogi enciklopédia, nemzetgazdaság és politika szerepelt.

(a) Az Erdélyi Református Egyházkerület által fenntartott kollégiumok jogi kurzusai (1861–1870)

Kolozsváron a Református Kollégiumban egyetlen jogtanár tanított, akit a református főegyháztanács nevezett ki (1867–1870 között Kolosváry Sándor foglalta el az állást).⁴⁰

A székelyudvarhelyi református kollégiumban a jogi katedrát 1861–66 között helyettesítők: Nagy Lajos, Udvarhelyszék táblabírája és aljegyzője, illetve Szolga Miklós ügyvéd töltötték be. 1867–70 között címzetesként Jenei Viktort alkalmazták, aki a pesti egyetemen, majd a marosvásárhelyi jogi főiskolán, Dósa Elek tanítványaként szerzett jogtudományi végzettséget. A nagyenyedi Bethlen-tanodában Gyarmathy Soma és P. Szathmári Károly álltak az újrainduló jogi osztály élén.

Ebben a korban az erdélyi református egyházkerület a legnagyobb figyelemmel a marosvásárhelyi kollégiumban zajló jogi oktatást kísérte. A korábbi fejezetben már említett tényezők szerepet játszhattak abban, hogy egyetlen képzőhelyre próbálták összpontosítani a felekezeti jogi oktatást, és a választás Marosvásárhelyre esett, ahol rövid ideig teljes értékű, négyéves jogakadémia működött (az 1868–69-es tanévtől a nagyenyedi és a székelyudvarhelyi kollégiumokban már nem indítottak osztályt).

A marosvásárhelyi református kollégiumban a jogi tanszéket a Református Kollégium korábbi jogtanára, Dósa Elek kapta vissza, és többszöri kérvényezés után, 1866-ban a császár engedélyezte a jogi akadémia létrehozását (azaz a képzési idő felemelését négy évre). A felsőbb évfolyamok helyettes tanárok segítségével működhetek.

A marosvásárhelyi református jogakadémia fennállása rövid ideje alatt az alábbi szaktantárgyakat oktatta: magyar magánjog, nemzetgazdaság, alkotmány, igazságügyi politika, a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság statisztikája, az európai államok statisztikája, hűbérjog, polgári törvénykezés, csőd- és közigazgatási törvényisme, büntető perrendtartás és osztrák polgári jog, bányajog. A jogakadémia hallgatói létszáma a négy évfolyamon 80-as nagyságrendű volt.⁴¹

Ez a típusú felsőfokú képzés azonban komoly nehézségek elé állította az iskola vezetését: egyfelől a megfelelő képzettségű tanerőkkel való ellátás, másfelől a pedagógusok megfelelő fizetésének a biztosítása jelentett nehézséget. 1870-ben az intézet anyagi gondjai miatt a főegyháztanács fel is oszlatta a marosvásárhelyi jogakadémiát,

⁴⁰ Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár 1995. 16–17.

⁴¹ *A maros-vásárhelyi ev. ref. főtanoda közvizsgálatainak, jogi, bölcselmi közép- és elem-osztályainak kimutatása az 1867/8-dik tanodai év második felében*. Marosvásárhely 1868; *A maros-vásárhelyi ev. ref. főtanoda közvizsgálatainak, jogi, bölcselmi közép- és elem-osztályainak kimutatása az 1869/70-dik tanodai év második felében*. Marosvásárhely 1870.

megszüntetve ezzel a jogtanítást a kollégiumban, egyszersmind a teljes református iskolahálózatán belüli jogi tanfolyamok felszámolásáról is döntve. Ebben a döntésben egyrészt az erdélyi magyarság közügye, a kolozsvári egyetem megalapítása iránti elkötelezettség, illetve az anyagi nehézségek is hozzájárultak, melyet a modern jogakadémiáknak a kötelező jelleggel előírt szakmai kritériumok szerinti működtetése feltételezett.

(b) A Tiszántúli Református Egyházkerület által fenntartott Máramarosszigeti Református Líceum és Jogakadémia (1869–1918)

A máramarosszigeti jogi képzőhely az 1869-es tanévtől kezdte újra tevékenységét mint a református egyház által fenntartott jogakadémia (Máramarosszigeti Református Líceum és Jogakadémia). A máramarosszigeti líceum kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett erdélyi református kollégiumoktól eltérően fenntartója nem az erdélyi református, hanem a tiszántúli református egyházkerület volt (Máramaros-Ugocsa egyházmegye támogatásával). Ez az eltérő betagolódás szolgál részben magyarázatul arra, miért alakult sorsa a belső-erdélyi református iskolaügytől eltérő módon.

A főiskolai rangot nyújtó jogi képzés megszervezése Szilágyi István, Viski Krüzse-lyi Bálint ügyvéd és Lator Bálint nevéhez fűződik. A kezdeti oktatói közösség tagja volt mellettük Melegh Gyula, Kapu József és Szöllősy Miklós is.

Az 1850 előtti korszakhoz képest, amikor a kollégiumi értesítők szerint népes diáklétszámmal működött, újraindulása után a jogi oktatás folyamatosan anyagi nehézségekkel küszködött, noha három tanári állás fenntartását a város vállalta át, és különböző alapítványok is igyekeztek segítséget nyújtani. Az itt oktató rendes vagy helyettes tanárok névsorában olyan jeles jogtudósok is szerepelnek, mint Marton Géza római jogász, Zsedényi Béla vagy Szentpéteri Kun Béla. Az oktatás a jogakadémiákra nézve kötelező három-, majd később négyéves rendszerben működött, a központilag javasolt tanterv alapján.

A jogakadémia évkönyvei szerint az 1880-as évek második felében a diáklétszám évi 60 hallgató magasságában állandósult, mellyel az adott korban országosan működő 12 jogakadémia közül a 4. helyet, a protestáns jogakadémiák között pedig a 2. helyet foglalta el.⁴²

A jövőben azonban ez a diáklétszám folyamatosan csökkent, és mivel a máramarosszigeti jogakadémia teljes mértékben egyházi (és nem állami) fenntartású intézmény volt, ez olyan komoly fenntartási nehézségek elé állította, hogy fenntartója, a református egyház már a századforduló éveiben előtt tekintetbe vette az intézmény felszámolásának és a tanárok áthelyezésének lehetőségét. A döntést a politikai helyzetben végül nem szakmai vagy tudományos okok miatt napolták el, hanem kultúrpolitikai megfontolások alapján: az adott környezetben a jogakadémiát a magyar kultúra fontos bástyájának tekintették.

1919 tavaszán a máramarosszigeti református akadémiát a Kormányzótanács bezáratta, és helyébe nem kívánt román felsőbb oktatási intézményt kialakítani. Az intézmény

⁴² *A máramaros-szigeti helvét hitv. Lyceum értesítője az 1885–1886. évről*. 4.

jogfolytonosságát a Magyarországra menekült oktatók és hallgatók biztosították, így a tanintézetnek Hódmezővásárhelyen sikerül még pár évvel túlélnie az impériumváltást.⁴³

A magyarországi (és így az erdélyi) jogakadémiai képzést illető közvélemény, a tudományos és a szakmai megítélés, a politikai akarat folyamatosan változott, bár egyre inkább az intézmény és képzési forma meghaladottsága vált uralkodó véleménnyé. Az 1850 utáni jogszabályi háttér, amely az egyetemi szintű jogászképzést, illetve a hivatalnoki és a jogász szakmák gyakorlását egységesítette, a jogakadémiákat hol az egyetemekhez kívánta közelíteni, és ezért a szakmai minőség javítását célzó intézkedéseket hozott, hol a megszüntetésüket „lebegtette” és ezáltal ellehetetlenítette a hosszú távú tervezést.⁴⁴

A jogakadémiák és az egyetemek jogi fakultásai, illetve a kétféle képzés közötti eltérések szabályozása, a két intézmény egymáshoz való viszonyának értelmezése, a végzettjeiket megillető jogosultságok, elhelyezkedési lehetőségeik a 19. század végétől élénken foglalkoztatták mind a szakmai-tudományos, mind a jogalkotói rétegeket. A probléma az 1860-as évektől egyre hangsúlyosabban tevődött fel, és a 19. század végén (Kolozsvárott), illetve a 20. század elején történő egyetemalapítások (Pozsonyban és Debrecenben) állandóan napirenden tartották a kérdést. Erdélyben sem történt másképp, noha itt a helyzet nem volt annyira akut, mind Magyarország más területein. A kolozsvári egyetem megalakulása után, mely gyakorlatilag nem megszüntette, hanem Jog- és Államtudományi Kara nukleuszává tette a kolozsvári jogakadémiát, az erdélyi református egyház pedig, az egyetemalapítást elősegítendő, már előtte felszámolta jogakadémiáit, a történeti (belső) Erdély területén az egyetemi fakultással párhuzamosan csak a nagyszebeni jogakadémia került a versenyhelyzet által új (és végső soron menthetetlen) helyzetbe, amely 1887-es bezárásához vezetett.

7.3.3. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1872–1918)

Az 1867-es kiegyezést, Magyarország és Erdély uniójának ismételt törvénybe iktatását követően nyilvánvalóvá vált, hogy az országnak szüksége van a fővárosi mellett egy második egyetemre. Eleinte Pozsony és Kolozsvár versengett ezért a tanintézetért, de Kolozsvárnak több szempontból is előnye volt: az unió nyomán megszűnő főkirályság kiürülő épületei infrastruktúrát biztosítottak, a három középfokú felekezeti (római katolikus, református, unitárius) tanintézet mellett már két egyetemi karral felérő főiskola (jogakadémia és orvos-sebészeti intézet) működött a városban rangos tanárok vezetésével. Emellett az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME – a Magyar Tudományos Akadémia erdélyi testvérintézménye) gazdag könyvtára, oktatást szolgáló muzeális gyűjteményei és botanikus kertje is segíthették az oktatást.⁴⁵

43 A máramarosszigeti református jogakadémia jogutódja 1924-től a kecskeméti Egyetemes Református Jogakadémia (mely a máramarosszigeti, sárospataki és kecskeméti jogakadémia jogutódjának tekinthető). Jelenleg az egykori kecskeméti jogakadémia és jogelődei szellemi örökösének a budapesti székhelyű Károli Gáspár Református Egyetem vallja magát.

44 Bővebben ld. Mezey Barna: *A jogakadémiák 1874. évi reformja*. In *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések* 14. Budapest 1984. 104.

45 Ld. 6. sz. lábjegyzet.

Az egyetem felállítását még 1867 őszén a jogakadémia tanári kara kezdeményezte (Berde Áron vezetésével), a tervezett egyetem megnyitása azonban csak 1872-ben történt meg: 1872. október 19-én a kolozsvári tudományegyetem négy karának (Jog- és Államtudományi, Orvostudományi, Bölcsészettudományi, Természettudományi) tanárai letették az esküt gróf Mikó Imre miniszteri biztos kezeibe.⁴⁶ A Jog- és Államtudományi Kar oktatói ifj. Groisz Gusztávot a kar dékánjává, Korbuly Imrét pedig dékánhelyettesnek választották.

Az újonnan felállított Jog- és Államtudományi Kar helyszíne nem változott, a római katolikus gimnáziumban működött tovább, a megszűnt jogakadémia könyvtárának 1639 kötete pedig az új egyetemi könyvtár állományába került.⁴⁷

A jog- és államtudományi kar tanáraivá a vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő oktatókat nevezte ki (nyilvános rendes tanári minőségben): Berde Áront, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját a nemzetgazdaság és pénzügytanra, Csíki Viktort a katolikus egyház- és hűbérjogra, ifj. Groisz Gusztávot a büntetőjogra, dr. Haller Károlyt az osztrák polgári törvényre, Jenei Viktort az észjog, enciklopédia és protestáns egyházjogra, Kolosváry Sándort a magyar magánjog és bányajogra, Korbuly Imrét a magyar közjog és közigazgatásra, Óváry Kelemen a jogtörténelemre, Plósz Sándort a magyar polgári perjog és váltójogra, Vályi Gábort a statisztikára. Concha Győzött a politika-, Farkas Lajost pedig a római jog nyilvános rendkívüli tanárává nevezték ki.⁴⁸

A fakultás eredetileg 12 tanszékkal (oktatói állással) indult, majd számuk fokozatosan 16-ra nőtt. Közülük öt tanerő a helyi jogakadémiáról került ki (Berde Áron, ifj. Groisz Gusztáv, Haller Károly, Kolosváry Sándor és Csíki Viktor), hárman Pestről jöttek (Plósz Sándor, Óváry Kelemen, Concha Győző), a többiek vidéki jogakadémiákról (Farkas Lajos Nagyszebenből, Korbuly Imre Pozsonyból) és a református kollégiumok jogi tanfolyamairól (Jenei Viktor Székelyudvarhelyről, Vályi Gábor Marosvásárhelyről) pályáztak ide. Az újonnan alapított egyetem többi fakultásához képest a Jog- és Államtudományi Karon volt a legtöbb erdélyi kötődésű tanár.⁴⁹

Berde Áron lett a fakultás korelnöke, tekintve, hogy valamennyien nála jóval fiatalabbak voltak (harmincas éveikben jártak), és öt leszámítva mind jogi tanulmányokat folytattak és jogi doktorátussal rendelkeztek. Az erdélyi származású oktatók nagy része helyben végezte előzetes, alapfokú jogi tanulmányait (legtöbbször a nagyszebeni jogakadémián): ez volt a helyzet ifj. Groisz Gusztáv, Haller Károly és Farkas Lajos esetében. Kolosváry Sándor mind a nagyszebeni jogakadémián, mind a marosvásárhelyi református kollégium jogi tanfolyamán hallgatott jogot, hasonlóképpen a marosvásárhelyi jogi iskola végzettjei voltak Jenei Viktor és Vályi Gábor is (ez utóbbi Pesten is tanult). Csíki Viktor Bécsben, Korbuly Imre, Óváry Kelemen és Plósz Sándor pedig Pesten és Bécsben szereztek jogtudományi végzettséget.

Erdély felekezeti sokszínűségének fényében érdekes megfigyelni az alapító tantsület felekezeti megoszlását is: a 12 kinevezett oktatóból 7 személy római katolikus,

46 Noha megalakulását törvény szentesítette, az intézmény alapítólevelét csak jóval később adták ki, és a névadást is csak később engedélyezték. A szöveg koherenciája érdekében a fejezetben mindvégig Ferenc József Tudományegyetem néven említjük.

47 Márki Sándor: *A magyar királyi Ferenc József Egyetem története 1872–1922*. Szeged 1922. 36–37.

48 Márki Sándor: *A magyar királyi Ferenc József Egyetem története 1872–1922*. Szeged 1922.

49 Mariska Zoltán: *Tanszabadság és felekezeti hovatartozás*. In *Korunk* 2008/4. 88–94.

3 református, 1 evangélikus és 1 unitárius. Az így kialakult vallási megoszlás arányai a későbbiekben is megmaradtak, ám nem árt célzást tenni a két izraelita származású későbbi professzorra sem: Kiss Mórra és Somló Bódogra.⁵⁰

Az 1872. évi XIX. törvénycikk értelmében a kolozsvári egyetem tanmenete a pesti egyetemen fennálló szabályok alapján szerveződött, ezért ennek folytán a jogi karban a volt jogakadémia kötött tanrendje helyébe a tanári kar által a tanszabadság elvének megfelelő tanrend lépett. A miniszteri rendelet csak annyiban korlátozta a tanrend megállapítását, amennyiben az állandó fizetéssel alkalmazott tanárok működésüket elsősorban azon leckeire voltak kötelesek fordítani, melyek – kinevezésük értelmében – főkéllégiumot képeztek.

Az egyetemi fokú képzés első tanévében, a téli félévben a tanrend a következő tantárgyakból épült fel: egyetemes jogtörténet (5 óra), római jogtörténelem (7 óra), egyházjog (5 óra), észjog (alaptan és magánjog 4 óra), büntetőjog (5 óra), ausztriai magánjog (5 óra), magyar polgári törvénykezési rendtartás (4 óra), magyar és erdélyi magánjog (5 óra), alkotmányi és közigazgatási politika (5 óra), az önkormányzatról (1 óra), a statisztika elmélete és európai statisztika (6 óra), esküdtszéki eljárás (1 óra), Hoffmann magánjogi törvénytervezetének ismertetése (1 óra), az adományrendszer (1 óra).⁵¹

A pesti egyetem államvizsgarendszeréhez hasonlóan a végzős hallgatók a 4. félév végén jogtörténeti (azaz római jog, jogtörténeti és egyházjog tantárgyak), a 8. félév végén bírói (azaz magyar magánjog, osztrák jog, váltó- és kereskedelmi jog és peres eljárás), ezt követően három hónap után politikai, illetve államtudományi államvizsgára állhattak. A történeti vizsga letétele előtt annak tárgyain kívül még egy bölcsészeti és történeti kollégiumot is hallgatni kellett.⁵²

Az indulás évében az egyetem diákjainak száma 258 volt, ebből 173 joghallgató, akiknek szinte felét a három kolozsvári felekezeti gimnázium végzettjei adták (összehasonlításképpen: az orvostudományi karon 21, a bölcsészettudományi karon 18, a természettudományi karon pedig 21). A felekezeti megoszlás szempontjából az indító, 1872–1873-as tanév a következő értékeket mutatja: a diákok közül 93 (53,75%) római katolikus, 42 (24,27) református, 12 (6,93%) unitárius, 11 (6,35%) lutheránus, 7 (4,04%) görög katolikus, 5 (2,82%) görögkeleti ortodox, 3 (1,73) pedig izraelita.

Az új felsőoktatási intézmény első tanéveiben a diákok több mint fele továbbra is jogot hallgatott, később ez az arány 52% körül állapodott meg. A joghallgatók száma a század végére évfolyamonként 370-re emelkedett, a kar 1895-ig 491 abszolvenst avatott doktorrá.⁵³ Az 1896-ig átadott 1075 rendes doktori oklevél közül legtöbb a jogtudomány területéről származott (435), legkevesebb ugyanakkor a kánonjogi (6) illetve a jog- és államtudományi (2) volt.⁵⁴

50 Mariska Zoltán: *Tanszabadság és felekezeti hovatartozás*. In *Korunk* 2008/4. 88–94.

51 Pisztory Mór: *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József tudományegyetem jog- és államtudományi kara 1872–1895*. In Márki Sándor és Pisztory Mór: *A kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története és statisztikája*. Kolozsvár 1896. 16–17.

52 Pisztory Mór: *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József tudományegyetem jog- és államtudományi kara 1872–1895*. In: Márki Sándor és Pisztory Mór: *A kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története és statisztikája*. Kolozsvár 1896. 19.

53 Ld. 6. sz. lábjegyzet.

54 Ld. 6. sz. lábjegyzet.

A Jog- és Államtudományi Karon már korán, 1873-tól beindult a diákélet, ekkor alakították meg a *Kolozsvári jogászsegélyző egyesület* (később: *a Kolozsvári Királyi Ferenc József Tudományegyetem joghallgatók segítő egyesülete*), mely anyagi forrásainak legnagyobb részét tandíjsegélyzésre és könyvbeszerzésre fordította.⁵⁵

Az egyetemi oktatás mellett repetitórium rendszerű „gyorstalpalók” is működtek: 1911-ben a Dr. Dobó Jogi-szeminárium immár negyedszerre jelentette meg *A jogi vizsgák letétele és módoszatai az érvényben levő szabályok szerint* című vizsgafelkészítő segédanyagát.⁵⁶

A tudományos munkásság terén kiemelkedik Óvári Kelemen és Kolosváry Sándor, együtt fordították le Werbőczy Hármaskönyvét, majd a *Corpus Juris Hungaric*it adták ki magyar tolmácsolásban, emellett Kolosváry megírta a református egyházjogot összefoglaló művét, és a századfordulót követően a magyar magánjog egyik szakértőjének, tankönyvírójának számított. Concha Győző Kolozsvárott kezdte alkotmánytani kutatómunkáját, de itt említhetjük Grosschmid Béni nevét is.

A kolozsvári egyetem Jog- és Államtudományi Karán fennállása 48 tanéve alatt számos kiemelkedő jogtudós tanított. Egyesek tudományos pályája rövidebb ideig kapcsolódott Kolozsvárhoz: Verseghi Nagy Ferenc (magyar perjog), Torma Károly és Nagy Ernő (magyar közjog), Kenéz Béla (statisztika) és Navratil Ákos (nemzetgazdaságtan) pályafutása Pesten teljesedett ki, de többnyire az ide kerülő tanárok többsége vagy innen ment nyugdíjba: Werner Rezső (észjog), Lindner Gusztáv (magyar közjog), Klupathy Antal (kereskedelmi jog), Pisztory Mór (nemzetgazdaságtan), Balogh Artúr (politika), vagy haláluk hivatalban lévő tanárként érte őket: Jancsó György (magyar polgári perjog), Kuncz Ignác (politika).

Fennállása alatt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának viszonyítása alapja, az origója mindvégig a pesti Jog- és Államtudományi Kar volt. A pesti kar „örömmel üdvözölte a testvéregyetem keletkezését, mert annak nemes versenyétől várta egyrészt a tudományos küzdelemre kívánt ruganyosság és erődedzés legalkalmasabb rugóját, másrészt a minden tekintetben egyenlően felszerelt intézménnyel való megküzdésben kereste a diadal valódi dicsőségét.”⁵⁷

A két intézmény viszonya összetett, de mindvégig alapvetően baráti maradt, bár a századforduló környékén problémát jelentett az a folyamat, melyet a budapesti jogszigorlók tömeges Kolozsvárra vándorlásának neveztek. Ez a jelenség abban állt, hogy a budapesti joghallgatók a második alapvizsga letétele után átmentek Kolozsvárra szigorlatozni, és ott szereztek meg a doktori címet. A jelenség olyan méreteket öltött, hogy míg az 1899–1900-as tanévben Kolozsvárott 771 hallgató volt, és 1200 személy jelentkezett szigorlatra, ez az arány 1901–1902-re megkettőződött: 1036 beiratkozott diák mellé 2500 szigorló jelentkezett.

55 A Kolozsvári Királyi Ferenc József Tudományegyetem joghallgatók segítő egyesületének iratai a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményi Osztályán (*Pénztárnapló, Alapleltár a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem joghallgatók segítő egyesületének vagyonáról, A kolozsvári jogsegélyző egyesület könyvtárának szakszerű névjegyzéke*).

56 *A jogi vizsgák letétele és módoszatai az érvényben levő szabályok szerint*. Összeállította és kiadja a Dr. Dobó-jogi szeminárium. Kolozsvár 9–10.

57 Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest 1936. 486–487.

A jelenség oka részben az volt, hogy amennyiben a budapesti karon a hallgatók nem látogatták az órákat, az átiratkozás után a kolozsvári karon nehezebb volt ellenőrizni, mennyire teljesítették korábbi óralátogatási kötelezettségeiket. Ez a tendencia mindkét egyetemre és a jogi doktorátus presztízsére is komoly veszélyt jelentett, ezért mindkét intézmény komoly fellépéseket sürgetett ellene.⁵⁸

A másik ok sokkal összetettebb, és azzal a jelenséggel függ össze, mely a kolozsvári Jog- és Államtudományi Kart Magyarország legnagyobb diplomakibocsátó intézményévé tette: a kolozsvári jogi képzés drámaian gyors kibővülése összefüggésben állt a jogi képzettség keresletének általános és váratlanul gyors növekedésével, mégpedig a többi szakértelmiségi képzés (mérnökök, építészek, tanárok, orvosok, gyógyszerészek) kárára, és ebben az eltolódásban paradigmaticusan rajzolódik ki a korabeli helyi társadalom általános modernizációs deficitje. A jogászságnak a magyar nemzetállam intézményrendszerének kiszélesedése széles körben nyújtott biztonságos (nyugdíjjal járó) megélhetést, s mint ilyen, az erre hajlamos rétegekre szívó hatást gyakorolt, akár a „modernebb” értelmiségi szakmák kárára is. Ezzel párhuzamosan a jogászság a dzsentri (nemesi) vagy dzsentroid (a nemességhez hasonló és kapaszkodó) rétegek legkönnyebben elérhető s a dzsentri réteghabitushoz legközelebb álló átképzési területnek s egyben társadalmi létrának is bizonyult.⁵⁹

A jogászok látványos kolozsvári túlsúlya az egyetemnek a pestinél lényegesen konzervatívabb, provinciálisabb arculatot kölcsönzött (annak ellenére, hogy a századforduló után a kolozsvári Jog- és Államtudományi Kar hallgatóinak mindössze egyharmadát tették ki az erdélyi születésűek).⁶⁰

A fővárosi *alma mater*rel szembeni fejletlenebb, provinciálisabb arculatot a női hallgatók alacsony aránya is aláhúzta. Míg 1895 után a női hallgatók engedélyt nyertek a bölcsészeti és az orvosi karok látogatására (bár a rendelet utáni, 1896–1914 közötti időszakban a magyarországi összes női egyetemi hallgatónak mindössze 9,5%-a tanult Kolozsvárt),⁶¹ a jogásképzésből továbbra is ki voltak zárva. 1912-ben egy rendelet lehetővé tette ugyan, hogy a női hallgatók az államszámviteli előadásokat hallgassák (egyetemeken vagy a jogakadémiákon),⁶² de erre nézve a források alapján valószínűsíthetően kevés diáklány vállalkozott. A közvetlenül az első világháború előtt megalapított pozsonyi és debreceni tudományegyetemeken belül létrehozott jog- és államtudományi karok működése túl kevés ideig (illetve többnyire rendkívüli, háborús körülmények között) fedi a kolozsvári Jog- és Államtudományi Kar történetét, ezért érdemben nem nyilatkozhatunk róla, milyen kapcsolatrendszer létezett az immár négy pillérű magyar egyetemi szintű jogi oktatásban.

58 Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest 1936. 636–638.

59 Karády Viktor: *Kolozsvár mint iskolaváros a Kárpát-medence elitképzési piacán*. In Batiz Enikő–Nagy László–Soós Anna (szerk.): *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű oktatás*. Kolozsvár 2013. 240–244.

60 Karády Viktor: *Kolozsvár mint iskolaváros a Kárpát-medence elitképzési piacán*. In Batiz Enikő–Nagy László–Soós Anna (szerk.): *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű oktatás*. Kolozsvár 2013. 245.

61 Kolozsváron az első női hallgató, Weisz Margit 1897-ben iratkozott be az egyetem matematika szakára, de tanulmányait valószínűleg nem fejezte be. Újabb három női hallgató beiratkozására (a Bölcsész-, illetve Orvostudományi Karra) csak 1906-ban került sor, ők már diplomát is szereztek.

62 Müller Ildikó: *A Budapesti Egyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914)*. In *Korall* 2001. tavasz–nyár, 203.

7.3.4. Jogi tantárgyak a felsőfokú közgazdaságtudományi képzésben

A 19. század második felében elterjedté vált, hogy a középfokú, illetve a felsőfokú kereskedelmi akadémiákon jogi diszciplínák is szerepelnek a tantárgyak között. Tekintve, hogy Budapest mellett Kolozsvárott is felsőfokú kereskedelmi iskola, Brassóban és Temesváron pedig középfokú kereskedelmi iskolák működtek, ezeken a képzőhelyeken is folyt jogi oktatás – természetesen jogász pályára való képesítés nélkül. Az elsősorban kereskedelmi jogi tantárgyak oktatását doktori címmel rendelkező jogtanárok végezték, magas színvonalon. Kolozsvárott az akadémia kifejezetten arra bátorította a hallgatókat, hogy a tantervben szereplő jogi tantárgyaikat: az államszámvitelt, a nemzetközi jog, a csődjog, a pénzügyi jog, a biztosítási és fuvarozási ügyek, a szociológia, a közegészségtan diszciplínáit az egyetemi előadások keretén belül hallgassák.⁶³ A minisztériumi rendeletek folyamatosan bővítették a felsőbb kereskedelmi iskolákban tanítandó jog tantárgyak listáját: a kereskedelmi jog, a váltójog mellé az ipari törvénykezési jog is bekerül. A brassói kereskedelmi iskolában az oktatás nyelve román volt, a jogásztanárok pedig saját kiadványaikból tanítottak.

7.4. Jogi oktatás Erdélyben a két világháború között

1918. december 1-én a gyulafehérvári román nemzetgyűlés a nemzetek szabad önrendelkezési jogára hivatkozva döntést hozott Erdély és a román Ókirályság egyesüléséről, 1919 elejétől pedig a nagyszebeni illetőségű Kormányzótanács megkezdte a közigazgatási intézmények átvételét – ez az átmeneti időszak pedig nagyjából 1921-ig tart.

A jogásképzésnek az újonnan létrejött Nagy-Romániában kiemelten fontos szerep jutott, hiszen egyrészt az országegyesítés utáni a jogegyesítés, jogi kodifikáció összetett feladatára magasan képzett szakemberek kellenek (az 1918 utáni Románia részét képező Belső-Erdély, Bánság, Partium, Bukovina és Besszarábia eltérő jogrendszerekkel rendelkeztek), másrészt a román közigazgatás bevezetése ezeken a területeken garantálta az elhelyezkedés lehetőségét.

Erdélyben ekkor három jogi képzőhely működött (Kolozsvárott egyetemi kar, Nagyváradon és Máramarosszigeten jogakadémia), emellett az újonnan létrejött Nagy-Románia kormányának a csernovici német tannyelvű egyetem átvételének kérdésével is foglalkoznia kellett, amely szintén rendelkezett jogi karral.

Jogásképzés a román Ókirályságban kizárólag egyetemi szinten zajlott, a bukaresti és a iasi-i egyetem jog- és államtudományi fakultásain belül, a jogakadémiai oktatásnak nem volt megfeleltethető képzési szint az 1918 után létrejött egységes román nemzetállamban.

63 Nagy Adrienn: *A Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia sorsa és tanulóinak pályaválasztása a dualizmus kori Magyarországon*. In *Magiszter – a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének szakmai módszertani folyóirata* 2015/3.

7.4.1. A kolozsvári Ferdinand tudományegyetem Jog Kara (1919–1940)

A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemnek az újonnan létrejött román állam általi átvétele hasonló gondolatmenetet követett, mint amelynek értelmében a francia kormány átvette a strasbourgi egyetemet, a csehszlovák kormány a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet, illetve a lengyel kormány Vilnius egyetemét.⁶⁴ A francia példa, amely a strasbourgi egyetemet gyorsított tempóban történő átvétele után már 1919 januárjában megnyitotta, illetve az a tény, hogy a kolozsvári magyar egyetem oktatói testületileg megtagadták a hűségeskü letételét, a legradikálisabb reakciót eredményezte: 1919. május 12-én megtörtént az egyetem (az ingó és ingatlan vagyon, illetve a kisegítő személyzet) átvétele a nagyszebeni román Kormányzótanács megbízásából.

A Jog- és Államtudományi Kart egy román orvostanhallgató és a román hadsereg egyik katonája kíséretében Moise Ienciu jogász-teológus, a karánsebesi görögkeleti ortodox szeminárium tanára vette át.⁶⁵ Az átvétel után azonnal megkezdődött az új egyetem legfontosabb feladata: az oktatók rekrutációja. Tekintve, hogy a kolozsvári román egyetemalapítás az újonnan létrejött román nemzetállam kiemelt fontosságú, jelképes értékkel rendelkező aktusa volt, a szakmai-tudományos kritériumok mellett hangsúlyosan jelentkezett az az igény, hogy a román nemzeti szellemben történjen az oktatás.

Annak érdekében, hogy az 1919–1920-as tanévet már megkezdhesse a kolozsvári román tannyelvű egyetem,⁶⁶ a nagyszebeni Kormányzótanács egyetemi bizottságot nevezett ki, amelynek feladata az oktatás megszervezése volt. A tervezett Jogtudományi Kar szakbizottságába Ștefan Gh. Longinescu, a bukaresti egyetem római jog, Iulian Teodorescu, a iași-i egyetem büntetőjog professzora és a kolozsvári Emil Hațieganu ügyvéd (a kolozsvári egyetem végzettje) került. Ennek a hármas bizottságnak kellett javaslatot tennie a tanszékek számát és megnevezését, valamint az oktatók rekrutációját illetően.⁶⁷

A tanszékek és a szervezeti felépítés kérdésében a bizottság folyamatosan a bukaresti egyetem jogászprofesszoraival konzultált, és arra a következtetésre jutott, hogy amíg Nagy-Románia jelenleg eltérő jogrendszereinek egyesítése, illetve a felsőoktatási rendszerek reformja és egységesítése meg nem történik, nem kíván változtatást tenni a Jogi Kar⁶⁸ egyetemi tanszékeinek számában, és megnevezéseiket is csekély változtatással helyben hagyja.

64 Vasile Pușcaș: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj*. Ed. a II-a, revizuită și adăugită. Eikon. Cluj-Napoca, 2003. 102.

65 Onisifor Ghibu: *La a douăzeciua aniversare a universității Daciei Superioare*. Ed. II. Ediție îngrijită, revizuită și cu postfață de Crișan Mircioiu. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2001. 64.

66 Az intézmény ekkor még az *Universitatea Daciei Superior* – Felső-Dácia Egyeteme nevet viseli, csak 1920 februárjában, ünnepélyes szertartás keretében veszi fel az *Universitatea Regele Ferdinand I – I. Ferdinánd Király Tudományegyetem* nevet. A szöveg koherenciája érdekében ebben a fejezetben a Ferdinand tudományegyetem elnevezést használjuk.

67 Stelian Neagoe: *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)* Vol. 1. Dacia, Cluj-Napoca, 1980. 82–87.

68 A kar neve *Facultatea de Drept* – Jogi Kar (1948–1968 között *Facultatea de Științe Juridice* – Jogtudományi Kar). A szöveg koherenciája érdekében, a Ferdinand tudományegyetem kontextusában, egységesen a Jogi Kar elnevezést használjuk.

Ily módon a kar továbbra is 16 rendes egyetemi tanári állással működött volna tovább, ebből 3 polgári jogi katedra (azzal a megjegyzéssel, hogy amíg a polgári jogi kodifikáció le nem zajlik, csak a hazai – osztrák és magyar – polgári jogi katedra működjön, a többi pedig utána kezdje el tevékenységét). A polgári jog oktatását már a kezdetektől kiemelten fontosnak tartották, ezért ragaszkodtak mindhárom polgári jogi állás fenntartásához.

A kötelező szaktantárgyak mellett a tanmenetbe kötelezően látogatandó tantárgyként felkerült a törvénytudomány orvostan, a román történelem és a logika. Távlatilag abban is megegyeztek, hogy amennyiben sikerül a kolozsvári egyetemen a Kísérleti Pszichológiai Intézetet felállítani, a büntetőjogra szakosodó diákoknak kötelező lesz részt venni az intézet által szervezett gyakorlati tevékenységeken.

Nehézségekbe ütközött azonban az egyetemi bizottságnak a tantestület szelekciójára és meghívására vonatkozó feladata, olyannyira, hogy ezt a megbízást kénytelenek voltak a Kormányzótanácsnak visszautalni. Sextil Pușcariu, a leendő rektor azzal a magyarázattal indokolta a bizottság sikertelenségét, hogy az újonnan létrehozott egyetem négy fakultása közül szakképzett és tudományos munkássággal rendelkező oktatókból a legnagyobb hiány a jogásztanárok esetében mutatkozott. Az egyetemi tanári pályához megkövetelt tudományos kritériumokat nagyon kevés jelölt tudta teljesíteni, így a katedrákat első körben nem sikerült betölteni.

A bizottság ezért a következő megoldást javasolta: a kolozsvári Ítéltáblához hívnak meg kiemelkedő óromániai magisztrátusokat, akik bírói tevékenységük mellett pár előadás megtartását vállalhatnák (a magisztrátusok behívásának más oka is volt: az egyetemi bizottság kimondta, hogy egyetemi tanár nem lehet gyakorló ügyvéd, a magisztrátusi tevékenység azonban nem volt összeegyeztethetetlen az egyetemi munkával). Másodszorban a bizottság megnevezett pár kiemelkedő román egyetemi professzort, akiket a bukaresti egyetemről meg kellene hívni. Harmadszorban a bizottság a nagyszebeni Kormányzótanács belátására bízta, hogy az erdélyi gyakorló jogászok közül bízson meg egyetemi katedrával olyan személyeket, akik az egyetemi oktatói pályán helyt tudnak állni.

A nagyszebeni kormányzótanács újabb bizottságot hozott létre (*Comisia instituită pentru organizarea Facultății de Drept Cluj – a kolozsvári Jogi Kar létrehozásáért felelős bizottság*), mely 1919 szeptemberében kezdte meg az ülésézést.

A tantestület felállításának kérdését azonban megelőzte annak a problémának a tisztázása, hogy milyen jogot fognak oktatni a karon: a Kormányzótanács felügyelete alatti terület hatályos jogát vagy a román Ókirályság jogát, esetleg mindkettőt (amennyiben mindkettőt, akkor milyen mértékben). A bizottság döntése értelmében a hatályos: erdélyi, bánági és partiumi jog lesz a tananyag, az átmenet pedig folyamatosan fog megvalósulni.

Onisifor Ghibu három új tanszék felállítására tett javaslatot: társadalompolitika; kereskedelmi, váltó- és csődjogi, valamint hajózási jog, illetve újságírás. A bizottság emellett döntést hozott kilenc szeminárium, illetve egy fizetett magántanári (telekkönyvi jog) állás létrehozásáról. Hosszas tanácskozás után elkészült a szóba jöhető jelöltek listája, melyet részben személyes ismeretség, részben a korábbi egyetemi bizottság javaslatai alapján állítottak össze.

A két polgári jogi katedrát egyelőre egyetlen személy által kívánták betölteni, hasonlóképpen a két római jogi tanszéket is (ez utóbbi állásra akár francia oktatót is elképzelték tartottak volna).⁶⁹ A külföldiek behívását elvi szinten többen támadták, helyette inkább csak alkalmi előadásokra hívtak volna meg francia szakembert).⁷⁰

A többi tanszék esetében összeállították a szóba jöhető jelöltek listáját, és hosszas munkával sikerült véglegesíteni a tantestület összetételét. Az oktatók legnagyobb része erdélyi származású és görökkatolikus vallású volt, előzetes tudományos tevékenységgel részben rendelkezett, oktatói tapasztalattal azonban nem.

1919. október 30-án megválasztották az új egyetem vezetését, a Jogi Kar dékáni megbízását a iasi-i származású Vasile Dimitriu vállalta, a dékánhelyettesi funkcióba pedig a fogarasi Camil Negreát választották.

Megtörténtek a tanári kinevezések is, így az új egyetem első tanéve a következő tantestülettel kezdte meg működését: római jog – Ion C. Cătuneanu (társult oktató), nemzetközi jog – Iorgu Radu (társult oktató), politikai gazdaságtan – Dumitru B. Ionescu (társult oktató), osztrák és magyar polgári jog – Camil Negrea (címzetes oktató), román polgári jog – Iorgu Radu helyettesítő, Gheorghe Popu tiszteletbeli tanár (előadásokat nem tartott), polgári eljárásjog – Emil Hațieganu (címzetes oktató), román kereskedelmi jog – Vasile Dimitriu (címzetes oktató), magyar kereskedelmi jog – Petre Poruțiu (címzetes oktató), alkotmányjog – Romul Boilă (címzetes oktató), büntetőjog – Traian Pop (társult oktató), közigazgatási jog – Victor Onișor (címzetes oktató), politikatudomány – Cassiu Maniu (címzetes oktató), társadalompolitika – Nicolae Ghiulea (társult oktató), pénzügy és statisztika – Gheorghe N. Leon (társult oktató), román jogtörténet – Victor Onișor helyettesítésében. Négy tanszéket nem sikerült betölteni (jogbölcselet, egyházi jog, államszámvitel, telekkönyvek), ezért az első tanévben ezek a tantárgyak nem voltak meghirdetve.

1919. november 1-én megkezdődött az oktatás az egyetemre beiratkozott 1871 diák számára. A Jogi Kar diákpulációja volt a legnépesebb: 909 diák. Az első tanéve alatt a román nyelvű Jogi Kar 63 diplomát bocsátott ki: 35 jogtudományi, 26 államtudományi és 2 kánonjogi doktori címet ítéltek meg.⁷¹ A magyar diákok száma az 1922–23-as tanévtől kezdett újból emelkedni a kolozsvári román egyetemen.

Már 1919-ben sor került a román joghallgató diákok önszerveződésére, és létrejött a „Societatea Studenților în Drept” nevű diákszervezet, amely jelentős szerepet játszott például a román nyelvű könyvek beszerzésében.⁷²

1923-tól bevezették az egyetemi felvételi vizsgát (a felvételi tantárgyak román nyelv, latin nyelv, Románia történelme és Románia földrajza voltak).⁷³ A kolozsvári egyetemen zajló jogi oktatás sajátos, egyedi jegyeket mutatott, amelyek markánsan

69 Stelian Neagoe: *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)* Vol. 1. Cluj-Napoca 1980. 93.

70 Gheorghe Dascălu: *Organizarea universităților din teritoriile românești eliberate. Menirea lor – ce ar bine să cerem Franciei.* București 1919. 8–10.

71 Stelian Neagoe: *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)* Vol. 1. Cluj-Napoca 1980. 122.

72 Alexandru-Bogdan Bud: *File din istoria învățământului juridic clujean.* Cluj-București 2017. 47–49.

73 Vasile Pușcaș: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj.* Ed. a II-a, revizuită și adăugită. Cluj-Napoca 2003. 504.

megkülönböztették a bukaresti és a iasi-i egyetemeken zajló képzéstől. Ez az eltérés nemcsak az oktatás tartalmában, hanem formájában is megnyilvánult: a pozitív jogi tantárgyak Kolozsvárott a helyi (magyar és osztrák) jog tanulmányozását követelték meg, emellett az egyetemi tanulmányok strukturáltsága is a német modellt követte, szemben a román ókiráltságbeli jogi fakultások francia típusú berendezkedésével.

Az alapvetően német egyetemi képzésre építő oktatási és képzési forma kisebb-nagyobb változtatásokkal az 1928-as felsőoktatási reformig érvényben maradt. Az oktatás a kolozsvári karon inkább kazuisztikus, míg az óromániai karon inkább principiális szemléletű volt.⁷⁴ A német és francia szemlélet más formában is jelentkezett: noha a tantárgyak száma azonos volt, eltérések mutatkoztak a tantárgyak tanulmányi sorrendjében, a tanulmányok lezárási formájában, a fokozatok megszerzésében.

A kolozsvári egyetem Jogi Karán a képzés ugyanúgy két szintet ölelt fel, mint Bukarestben és Iasi-ban, az alapképzést és a doktori évet. Az alapképzés alatt 13 tantárgyból kellett vizsgát tenni, emellett 5 fakultatív tantárgy szerepelt a tanrendben. Az alapvizsgák letétele után azonban, a két román ókiráltságbeli egyetemtől eltérően, a végzetek nem licenciátusi fokozatot nyertek, hanem abszolutóriumot. A két képesítés közötti különbség abban állt, hogy a licenciátusi fokozattal rendelkezők ügyvédi, magisztrátusi és államigazgatási (hivatalnoki) pályákra léphettek, míg az abszolutórium csak a közigazgatásban való elhelyezkedést biztosította, az ügyvédi és magisztrátusi hivatás betöltése a doktori címhez volt kötve. A doktori címet már a következő képzési szinten lehetett megszerezni, a doktori vizsgák (rigorosum) sikeres letétele és a doktori disszertáció megvédése után. A doktori vizsgáztatás szóban történt, olyan tantárgyakból, amelyek az első ciklusban is szerepeltek, egy-egy alaptantárgyhoz rendelt speciális kollégium és szemináriumok formájában. Háromféle doktori cím megszerzése volt lehetséges: jogtudományi doktori, ennek megszerzéséhez három doktori vizsgát kellett tenni (14 tantárgyból, ezen belül lehetett jogtörténeti, vegyes és pozitív jogi szakosodást követni); politika- és közgazdaságtudományi doktori, amelynek megszerzéséhez két doktori vizsgát kellett tenni, amelyek 10 tantárgyat fedtek le, valamint kánonjogi doktori, amelyhez egy doktori vizsgát kellett letenni, ez pedig római jogból és egyházjogból történt).⁷⁵

A doktori ciklus eltérő követelményrendszere másban is megnyilvánult: a román ókiráltságbeli francia modellt követő doktori stúdiumok a kreativitásra helyezték a hangsúlyt, melynek értelmében a disszertáció jóval fontosabb szerepet játszott a doktori vizsgáknál, és elsősorban eredeti, saját kutatásokat kellett felmutatnia. Ehhez képest a német inspirációjú kolozsvári doktori iskola az erudícióra helyezte a hangsúlyt, melynek elsődleges elemét a doktori vizsgák jelentik, ehhez képest pedig a doktori disszertáció másodlagos jellegű.

Eltérő volt az óralátogatási és a vizsgakötelezettség is a diákokkal szemben: míg az óromániai egyetemeken egy-egy tanévre iratkoztak be, és az óralátogatás többnyire kötelező volt, Kolozsváron félévenként történt a beiratkozás, a vizsgakövetelményeknek pedig többnyire nem volt feltétele az óralátogatás.

74 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă.* In *Studii de istorie a dreptului III.* Cluj-Napoca 1997. 134.

75 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă.* In *Studii de istorie a dreptului III.* Cluj-Napoca 1997. 133–134.

Ez az átmeneti állapot 1928-ig tartott, ekkor Erdélyben is bevezették a licenciátusi fokozattal záruló képzési formát: négy év oktatás után, valamennyi alaptantárgyból letett sikeres vizsgát követően egy záróvizsgára került sor, amely öt tantárgy anyagát ölelte fel (ezek a tantárgyak: polgári jog, kereskedelmi jog, büntetőjog, közigazgatási és pénzügyi jog, alkotmányjog). A doktori tanulmányok két területen: a jogtudomány, illetve a politikai-gazdaságtan terén történhettek.

Az egy országon belül fennálló párhuzamos jogrendszerek tanulmányozása és részben alkalmazása megkívánta egy sajátos, analitikus és komparatív szemlélet kialakítását, ezért 1924-ben az Igazságügyi Minisztérium az Oktatási Minisztériumon keresztül Románia valamennyi jogi karához felhívást intézett a polgári jogi, kereskedelmi jogi, büntetőjogi és perrendtartás összehasonlító vizsgálatára. Ennek érdekében a román okiráltságbeli jogi fakultásokon a polgári jogi, polgári eljárásjogi, kereskedelmi jogi, büntetőjogi és büntető-eljárásjogi, valamint közigazgatási jogi előadásokon ismertetni kellett az 1918-ban egyesült területek hatályos jogát is.⁷⁶

1925-től a francia jogi kultúra meghonosítása érdekében két évente neves francia jogászokat hívtak meg előadást tartani a karra (Léon Duguit közjogászt, Paul Collinet római jogászt, Henri Capitant és Louis Josserand polgári jogászokat).

Annak ellenére, hogy 1919 után a jogi, illetve az orvostudományi karok végzettjei számára gyakorlatilag biztosított volt a munkahelyszerzés, a jogvégzettek kiemelkedően magas száma oda vezetett, hogy már 1926-tól elkezdődött a túltermelés (csak a bukaresti egyetem jogi karán 6000 körül mozgott egy-egy évfolyam száma a két világháború között).⁷⁷

A kolozsvári egyetem Jogi Karának oktatói közössége gyakorlatilag változatlan összetételben működött, és mivel a kar nem tudott utánpótlást kinevelni, a probléma az 1930-as évek elején akutizálódott. A tanszékek számának növekedésére az 1929–1933 közötti gazdasági válság is negatív hatást gyakorolt, azonban az elsődleges ok – a Rectori Hivatal véleménye szerint – a jogászprofesszorok magatartása volt. A hosszabb ideje húzódnó probléma 1934-ben oldódott meg, de csak külső beavatkozás és a helyi jogászprofesszorok által ellenzett megoldás révén: a nagyváradi Jogakadémia bekebelezése által. Florian Ștefănescu-Goangă rektor komoly kritikát fogalmazva meg kollégái irányában, a következőképpen foglalta össze a helyzetet: a különféle országos bizottságokban tevékenykedő vagy politikai szerepet vállaló jogászprofesszorok elhanyagolták órátartási kötelezettségeiket, nem fektettek kellő hangsúlyt az oktatás minőségére, esetenként a kar tevékenységét egy állandó jelleggel működő vizsgáztató bizottságára szüllesztették le. Az egyetemi autonómiára való hivatkozással nem fogadták el az üresen álló tanszékek betöltésére irányuló javaslatokat, és saját diákjaik közül sem neveltek ki olyan fiatalokat, akik az oktatói utánpótlás kérdésénél szöba jöhettek volna. Mindezek oda vezettek, hogy a kolozsvári Jogi Kar tevékenysége alatta maradt a többi romániai hasonló fakultás által végzett munkának.⁷⁸

76 Mihail M. Andronescu: *Facultatea de drept a Universității din București 1859–2009. File de istorie*. București 2009.

77 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă*. In *Studii de istorie a dreptului III*. Cluj-Napoca 1997, 135.

78 Vasile Pușcaș: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj*. Ed. a II-a, revizuită și adăugită. Cluj-Napoca 2003. 287–289.

A helyzet orvoslására összehívott egyetemközi bizottságban a rektor véleményét mások is osztották, így például a bizottsági tagként résztvevő Nicolae Basilescu, a bukaresti egyetem jogi karának dékánja. Ő azt rótta fel kolozsvári kollégáinak, hogy az erdélyi jogi fakultásból egy olyan zárt erődöt kívánnak kialakítani, amely kívül rekeszteni az egyetemes jogtudomány értékeit.⁷⁹ A feszültségekkel terhes tárgyaláson (amelyen Romul Boilă kolozsvári dékán azzal vádolta a nagyváradiakat, hogy Kolozsvárt csak egy bukaresti állás felé vezető ugródeszkának képzelik el) végül a szakmai érvek mellett az anyagi megfontolások is komoly szerepet játszottak. A nagyváradi jogakadémia oktatóinak átvétele olyan költségtakarékos megoldást jelentett az illetékes minisztérium számára, amely megoldotta az oktatói állások kérdését úgy, hogy nem generált plusz terhet. Ily módon a kolozsvári tanszékek száma 16-ról 24-re nőtt, és lehetővé vált a szemináriumok és a tanársegédek intézményének bevezetése.⁸⁰

Minden erőfeszítés ellenére, amellyel az új román tannyelvű és szellemiségű egyetem a modern felsőoktatási, tudományos-szakmai követelmények kielégítésére tett (és egyes oktatói pályák, tanszékek, kutatási intézetek esetében kimagasló eredménnyel valósított meg), a Jogi Kara több szempontból nehézségekkel küzdött, és ezért a korabeli viszonyok között több ízben emelték ki, hogy konzervatívabbnak és provinciálisabbnak minősül, mint a román okiráltságbeli egyetemek jogi fakultásai. Ennek egyik oka, amint fentebb részleteztük, a tantestület konszolidálásának lassúsága volt. Másrészt a magas beiskolázási számok, amelyek a századvégi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karát is a tömegoktatás és a piacosítható tudás között egyensúlyozó pályára helyezték (amint az előző fejezetben tárgyaltuk), óhatatlanul értelmiségi túltermeléshez vezettek.

A jogász diákpopuláció magas számértékeinek függvényében még kirívóbb az a tény, hogy Kolozsvárott a női hallgatók aránya továbbra is mélyen alatta maradt az okiráltságbeli két fakultásénak, és ennek okát már nem lehetett a jogszabályi korlátozásnak betudni (Órománia francia mintára megszervezett felsőoktatása már 1866-tól fogadott női hallgatókat, 1914-től pedig a jogot végzett hallgatóknak gyakorló ügyvédi pályára is léphettek, mivel elismerték tárgyalóképességüket). Az évkönyvek tanúsága szerint noha a kar a jogtudományok doktorává avatott 1921–22-ben egy női hallgatót, a diáklányok száma csak lassan nőtt (az átmeneti években 4–10 között mozgott, utána pedig 50–100 között), általában nem haladva meg a teljes jogász diákpopuláció 10%-át.

Jogi tárgyak a felsőfokú közgazdaságtudományi képzésben

Nem egyetemi képzés keretében, azonban jogi tantárgyak szerepeltek a kereskedelmi akadémiák, felsőbb kereskedelmi iskolák tantervében. Hasonlóképpen az 1918 előtti korszakhoz, a kolozsvári és a brassói kereskedelmi akadémiák keretén belül számottevő gazdasági jogi oktatás zajlott, mi több, itt nyílik lehetőség első ízben olyan szakosodott, modern jogágak külön tantárgyként való oktatására, mint a munkajog, iparjog, fuvarjog. A közgazdaságtudományi oktatásban hagyományosan szereplő ke-

79 Vasile Pușcaș: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj*. Ed. a II-a, revizuită și adăugită. Cluj-Napoca 2003. 288.

80 *Universitatea „V. Babeș” Cluj. Studiu monografic*. Cluj 1957. 133, 135.

reszkedelmi jog, váltójog, hajózási jog és jogi enciklopédia mellé a jogi alaptantárgynak minősülő polgári jog, alkotmányjog és közigazgatási jog is felsorakozik.

Ezt a korszakot az 1940. augusztus 30-i II. bécsi döntés kimondása zárja le, amely Észak-Erdélyt Magyarországnak ítéli. A döntést követően a Ferdinand tudományegyetemnek két hét alatt kell Kolozsvárt elhagynia és Dél-Erdélyben székhelyet találnia. A Jogi Kar oktatói közül mindössze a tantestület egykori alapító tagja, Emil Hațiegan és a nagyváradi jogakadémiáról érkezett Liviu Lazăr marad Kolozsvárott.

7.4.2. A nagyváradi jogakadémia (1919–1934)

A nagyváradi jogakadémia átvételét elsősorban gyakorlati érdekek indokolták a Kormányzótanács részéről: az 1918 után csatlakozott területeken bevezetendő román közigazgatás nagyszámú jogvégzett alkalmazását igényelte. A kolozsvári egyetem magyar jogtanáira jellemző ellenállási mozgalom sem volt annyira erős a nagyváradi jogakadémia tanárainak esetében: Hoványi Gyulát a Kormányzótanács képviselője nevezte ki az intézmény dékáni tisztségébe, az oktatói közösség 1919. április 20-án, a román hadseregnek a városba történő bevonulása után is szinte teljes létszámban helyben maradt és folytatta tevékenységét. A jogtanárok közül többen a román királyi család 1919. május 23-i nagyváradi látogatásán is részt vettek.⁸¹

Ezekkel az eseményekkel párhuzamosan a nagyváradi római katolikus püspökség rendkívüli erőfeszítéssel próbálta az akadémia felekezeti (római katolikus) jogállását bizonyítani, mivel így lehetőség lett volna egy kisebbségi felsőoktatási intézményt megőrizni az erdélyi magyarság számára, és meg lehetett volna akadályozni az ingó és ingatlan vagyon államosítását. Az 1919 előtti *status quo*, melynek alapján a jogakadémiát mind királyi alapítású, mind egyházi fenntartású intézménynek lehetett tekinteni, ahogy a pillanatnyi érdek megkívánta, az impériumváltás után a visszajára fordult, és 1919. szeptember 23-i dátummal a nagyszebeni kormányzótanács kibocsátotta az intézmény átvételéről szóló határozatát.

A döntést a nagyváradi római katolikus püspökség mellett a tanárok egy része sem fogadta el, amely az oktatói közösség meghasonulásához, megosztottsághoz és végső soron a román és a magyar kormány közötti diplomáciai feszültséghez vezetett.⁸² Az egyetemi tanári munka folytatásához a Kormányzótanács által megkövetelt hűségeskü ugyanis az eredeti oktatói közösség magyar tagjai közül csak Hoványi Gyula és Sigmond Andor tette le. Vállalásuk értelmében helyi magyar és román gyakorló jogászok helyettes tanári minőségben való bevonásával megkezdtek 1919 őszén a tanévet. A tanterv csak részben módosult: novemberben ugyanis a kolozsvári, immár román tudományegyetem Jogi Kara részéről megérkezett az irányadó jellegű leirat, melynek értelmében a magyar alkotmányjogot és a magyar jogtörténetet a román alkotmányjoggal és jogtörténettel kell felváltani, a magyar és az osztrák polgári jogi katedrákat pedig össze kell vonni.⁸³

81 Buletinul Academiei de Drept din Oradea 1918/19–1927/28. 7.

82 Pető Ernő: *Jogakadémiák a 20. században*. Disszertáció. Debrecen 2003. 51.

83 Florentina Chirodea: *Învățământul superior la granița de vest a României Mari. Academia de Drept din Oradea (1919–1934)*. Oradea 2011. 39.

1920-ban a román minisztérium rendelkezést hozott arról, hogy a felsőbb kereskedelmi iskolák, valamint a tanítóképzők végzettjei felvételt nyerhetnek jog szakra, rendes hallgatói minőségben, amennyiben az első tanév végéig vizsgát tesznek latin nyelvből.⁸⁴

Ugyanekkor az egykori oktatói közösség magyar tanárai közül néhányan továbbra is Nagyváradon maradtak, és 1919 őszén szintén megkezdtek a tanévet a katolikus tanítóképző épületében, ahol fizetés nélkül, a helyi római katolikus püspökség (személy szerint Széchényi Miklós püspök) támogatásával folytatták az oktatói tevékenységet. Tevékenységüket a magyar kormány határozott rosszallása mellett folytatták, amelyet a két ország közötti diplomáciai jegyzékváltás is megerősített. A helyzet tovább súlyosbodott, mígnem 1920 márciusában mind a tanárokat, mind a diákokat letartóztatták.⁸⁵ Szabadon bocsátásuk után a tanárok Magyarországra távoztak, ahol állami segítséggel sikerült elhelyezkedniük, őket a diákok nagy része követte, akik magyarországi tanintézményekben folytatták vagy fejezték be tanulmányaikat.

Az átmeneti időszak 1921-re lezárult. Az eredetileg hűségeskü tett magyar oktatók mellé helyi magyar és román magisztrátusok vállaltak helyettes tanári állást. A kolozsvári Ferdinand Tudományegyetem Jogi Karától eltérően itt nem volt annyira meghatározó érv, hogy az új oktató erdélyi származású legyen, így 1924–1928 között a tantárgyak legnagyobb részére a román Ókirályságból alkalmaztak román nemzetiségű címzetes vagy helyettes oktatót. A tanszékek listája következőképpen mutatott: polgári jog 1. – Bogdan Ionescu (helyettes tanár), polgári jog 2. – Victor Cădere (helyettes tanár), római jog – Dumitru Mototulescu (társult oktató), alkotmányjog – Ion I. Polydor (társult oktató), politikai gazdaságtan – George Strat (előadótanár), román jogtörténet – Lazăr Iacob (helyettes tanár), közigazgatási jog – Sigmond Andor (helyettes tanár), statisztika és pénzügy – Sigmond Andor (címzetes oktató), egyházjog – Lazăr Iacob (címzetes oktató), törvényszéki orvostan – Mihail Kernbach (helyettes előadótanár), polgári eljárásjog – Victor Cădere (címzetes tanár), Vasile Cotruș (alkotmányjog), kereskedelmi és váltójog – Constantin Petrescu-Ercea (címzetes tanár), büntető-eljárásjog – Hoványi Gyula (helyettes tanár), nemzetközi közjog – George Sofronie (helyettes előadótanár).

Victor Cădere nevéhez fűződik a képzés gyakorlati részének kialakítása: a polgári eljárásjogi előadás mellett 1928-ban egy sor extrakurrikuláris tevékenységet szervezett: látogatásokat az ügyvédi kamarába, az ítéltáblához és a törvényszékre, perjogi szimulációkat. A külföldi minta alapján, kísérleti jelleggel bevezetett tevékenységek az ötletgazda vallomása szerint relatív sikernek örvendtek és részben eredményesnek bizonyultak. Ugyanő szorgalmazta azt is, hogy az elméleti és gyakorlati szempontokat ötvöző oktatási módszert honosítsák meg a nagyváradi jogi oktatásban. Ennek érdekében javasolta, hogy a polgári eljárásjogi tanszék mellett szemináriumot állítsanak fel, melynek megtartására valamelyik városi magisztrátust kellene felkérni.

A gyakorlatias szempontú oktatás egyik bizonyítéka az is, hogy a jogakadémia vezetősége 1930-ban döntést hozott arról, hogy új előadást hirdet meg agrártörvényke-

84 Florentina Chirodea: *Învățământul superior la granița de vest a României Mari. Academia de Drept din Oradea (1919–1934)*. Oradea 2011. 40.

85 Pető Ernő: *Jogakadémiák a 20. században*. Disszertáció. Debrecen 2003. 51.

zés néven, melynek megtartására a helyi Liviu Lazárt kérték fel. Ugyancsak 1930-ban kerül sor Tiberiu Moşoiu, illetve Aurelian Ionaşcu felvételére is, egy évvel később pedig Alexandru C. Angelescu is a tantestület tagja lett.

A nagyváradai jogakadémia végleges tantestületének egyharmadát helyi (Bihar megyei) oktatók, kétharmad részben Óromániából érkező oktatók tették ki.

A nagyváradai jogakadémia Romániában egyedi jogállását több rendelet révén próbálták szabályozni: 1928-ban felsőoktatási intézménynak ismerték el, amely a licenciátusi fokozatot jogosult kiadni, doktori fokozatot azonban nem. 1932-ben a felsőoktatási törvény rögzítette speciális jogi státusát: önálló egyetemi kar, amely a Bukaresti Egyetem szenátusának szakmai felügyelete alatt működik.⁸⁶ Noha az intézményi függetlenséget a Bukaresti Egyetem Szenátusa alá rendelés gyakorlatilag felszámolta, ez a szervezeti forma is relatív széles körű autonómiát garantált az intézmény számára és hivatalosan is egyetemi rangra emelte (a doktoravátás jogát is biztosítva). A nagyváradai jogakadémia ezzel hivatalosan is egyike lett a korabeli Románia öt egyetemének (Bukarest, Iaşi, Kolozsvár és Csernovic mellett).⁸⁷

Az 1932-es törvényerejű elismerés után a szervezetileg leginkább egykarú (csonka) egyetemhez hasonlító nagyváradai jogakadémia távlati tervei között a teljes egyetemmé való alakulás szerepelt. Az elhúzódó gazdasági válság, a román politikai színtér átrendeződése azonban nemcsak a tervezett egyetem létrehozását tette tárgytalanná, hanem a jogakadémia léte is kétségessé vált.

Ilyen körülmények között került sor 1934 májusában Bukarestben az egyetemközi bizottságnak arra az ülésére, amelyen felmerült a jogakadémiának a kolozsvári Jogi Kar általi bekebelezetése. Noha a nagyváradai jogakadémia felett felügyeleti jogot gyakorló bukaresti egyetemi szenátusi képviselők helyeselték a tervet, kolozsvári részről heves ellenzés fogadta. Míg a bukarestiek azzal érveltek, hogy erős egyetemi központtá felnőni nem tudó, egymagában álló, csonka fakultásoknak nincs jövője, Romul Boilă kolozsvári dékán (a tantestület nevében) megpróbálta ezt az érvet visszajára fordítani azzal, hogy nemzeti érdek egy román felsőoktatási intézményt fenntartani az ország nyugati határán, a közeli szegedi és a debreceni egyetemek hatását ellensúlyozandó.

A kolozsvári egyetem történészprofesszora, Ioan Lupaş részben szintén ezekre az érvekre, részben általános, a nagyváradai jogakadémia történelmi hagyományára hivatkozva hasonlóképpen megpróbált közbenjárni a bekebelezés ellen, és ezért beadványban fordult az oktatási miniszterhez. Ebben Ioan Lupaş azt javasolta a miniszternek, hogy amennyiben elkerülhetetlen az egyesítés, akkor is engedje meg, hogy kihelyezett egységként, nagyváradai székellyel működjön (hasonlóképpen ahhoz, hogy a csernovici egyetem is működtetett egy kihelyezett tagozatot Kisinyovban).⁸⁸

86 Ekkor új nevet is nyert, a Romániába 1930-ban visszatért és a királyi trónt elfoglaló II. Károly tiszteletére felvette a Facultatea de Drept Regele Carol al II-lea Oradea (II. Károly Jogi Kar Nagyvárad) nevet. A szöveg koherenciája érdekében a fejezetben továbbra is a nagyváradai jogakadémia elnevezést használjuk.

87 Lege pentru organizarea învăţământului universitar din 22 aprilie 1932. 1. bek.

88 Radu Ardelean-Lucian Giura: *Un demers al lui Ioan Lupaş pentru menţinerea Facultăţii de Drept din Oradea (pagini de corespondenţă)*. In *Analele Universităţii din Oradea, Secţia Istorie-Arheologie*, Tom VI–VII. (1996–1997). 260–265.

Noha a döntő szót Florian Ştefănescu-Goangă kolozsvári rektor mondta ki, valószínűsíthető, hogy a nagyváradai jogakadémia felszámolásáról már korábban elvi döntés született, és az ügyben eljáró nagyváradai rektor az egyetemközi bizottság ülésén már az intézményének legelőnyösebb megoldás megragadásának reményével érkezett.⁸⁹

Az 1934. augusztus 22-én meghozott rendelet-törvény értelmében a nagyváradai jogakadémia jogi szempontból beolvad a kolozsvári tudományegyetem Jogi Karába – ez oktatóinak, diákjainak és kisegítő személyzetének a nagyváradival azonos státusban történő átvételét jelentette. A nagyváradai intézmény ingó vagyona és értékes könyvtára szintén a kolozsvári intézmény, míg az ingatlanvagyon (épületek) a román állam tulajdonába kerülnek át. Ezzel nemcsak a nagyváradai jogakadémia több mint másfél évszázados, megszakítás nélküli története zárult le, hanem az egykori, Mária Terézia alapította jogakadémiai hálózaté is, melynek utolsó, változatlan formában fennálló bástyája volt a nagyváradai intézmény.⁹⁰

7.4.3. A Ferenc József Tudományegyetem magyarországi elhelyezése és az erdélyi magyar jogtudomány 1919 után

Az 1918-as Gyulafehérvári Nyilatkozat, majd az egyetem 1919 májusában lezajlott átvétele új helyzet elé állította az erdélyi magyar jogásztanárokat is.

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemmel megegyező helyzetbe került a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem, amelyet a megalakuló csehszlovák állam képviselői vettek át. A két Jog- és Államtudományi Kar sorsa azonban eltérően alakult: Pozsonyban eredetileg engedélyezték, hogy a kifutó évfolyamok diplomaszerezésig magyar nyelven fejezzék be tanulmányaikat, és a magyar tannyelvű kart csak 1921 augusztusában szüntették meg. A legutolsó végzős évfolyam a kassai jogakadémián szerezhetett végbizonylatot, melyet 1922-ben számoltak fel.⁹¹

Ezzel szemben a Ferenc József Tudományegyetemen az 1919–20-as tanév első félévében semmilyen formájú oktatási tevékenységet nem lehetett megszervezni. Az egyetem tevékenysége az Egyetemi Tanács munkálataira korlátozódott, amelyeket a rektor lakásán tartottak.

Az oktatás folytatását azonban minél előbb meg szerették volna szervezni, ennek érdekében azonban a tantestület kérdésében kellett tisztán látni. A Jog- és Államtudományi Kar oktatóinak nagyrésze még az egyetem 1919-es román átvétele előtt vagy közvetlenül utána távozott (Kovács Gábor, Tóth Károly, id. Boér Elek, ill. Kosutány Ignác), a még helyben levő tanárok közül az év folyamán kiutasító határozatot kaptak azok, akik 1914 előtt nem Erdélyben éltek, nem voltak erdélyi születésűek (Menyhárt Gáspár és Szandtner Pál). Két kivétellel később az erdélyi születésű tanárok is mind Magyarországra repatriáltak (Lukáts Adolf, Réz Mihály, Kuncz Ödön, Moór Gyula).

89 Florentina Chirodea: *Învăţământul superior la graniţa de vest a României Mari. Academia de Drept din Oradea (1919–1934)*. Oradea 2011. 83.

90 Az egykori jogakadémiákból a kolozsvári, a zágrábi és a pozsonyi egyetemné fejlődtek, a győrit a 19. század végén csekély látogatottsága miatt bezárták, a kassait pedig az impériumváltás utáni csehszlovák hatóságok 1922-ben felszámolták.

91 Pető Ernő: *Jogakadémiák a 20. században*. Disszertáció. Debrecen 2003. 49.

Kolozsváron mindössze Bochkor Mihály, Kiss Mór és Kolosváry Bálint rektor maradt, ez utóbbit az 1919–1920-as tanév után az 1920–1921-re tanévre is megerősítették rektori funkciójában.⁹²

Ez azt jelentette, hogy Kolozsvárott az oktatást már csak tanárhiányban sem lehetett megszervezni, és a Ferenc József Tudományegyetem számára elkezdődött az új, magyarországi helyszín keresése. Mindeközben az 1919–20-as tanév második szemeszterét megnyitották Budapesten (a kiutasított vagy repatriált oktatók és az elmenekült diákok részvételével), ahol a kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetemek közösen szervezték meg az oktatást, jogi képzés azonban csak a kolozsvári részen zajlott.

Az 1920 tavaszán Budapesten beinduló képzés gyakorlatilag nyilvánvalóvá tette az erdélyi magyarság számára, hogy a Ferenc József Tudományegyetem végérvényesen Kolozsváron kívül folytatja működését, ezért helyben egy másik intézményt kell megpróbálni létrehozni. Az erdélyi történelmi egyházak közül három (római katolikus, református és unitárius) képviselői az erdélyi izraeliták vezetőjének támogatásával 1920 tavaszán egy „felekezetközi magyar egyetem” felállítását vállalták fel. A júliusban benyújtott tervezet hat karral kívánta volna elindítani az oktatást, a jog- és államtudományi kar 22 tanszékéből 10 kezdhette volna újra a munkát (átmeneti összevonásokkal).⁹³ A terv megvalósítását a román hatóságok azonban nem engedélyezték.

Az 1920–1921-es tanévben a Ferenc József Tudományegyetem oktatói tevékenysége továbbra is Budapesten történt, míg az Egyetemi Tanács Kolozsváron tartózkodott. Az áldatlan helyzetnek a magyar országgyűlés határozata vetett véget, amely 1921. június 17-i határozatával a kolozsvári egyetem ideiglenes székhelyéül Szeged városát jelölte ki. Kolosváry Bálint mint a Ferenc József Tudományegyetem hivatalban levő rektora 1921 októberében hagyta el Kolozsvárt.

Noha már 1918-ban a pesti tudományegyetemre nyert meghívást, a kolozsvári Jog- és Államtudományi Kar történetének egyik legkiemelkedőbb, az egyetemes európai jogtudományban is elismert oktatója, Somló Bódog pályája mégiscsak Kolozsvárott ért tragikus véget: a megváltozott történelmi helyzet, az impériumváltás, az erdélyi magyar oktatás összeomlása olyan súlyos csapást mért elméjére, hogy a kolozsvári Házsongárdi temetőben 1920-ban önkéntesével vetett véget életének.

1921-től, a nemzetközi és egyetemi status quo és a kisebbségi létforma rögzülésével az erdélyi magyarság új keretet próbált létrehozni a jogi ismeretek terjesztésére vonatkozóan. A jogtudományok szempontjából több lehetséges alternatíva is felmerült, azonban nem mindegyik bizonyult életképesnek.

A Ferdinand tudományegyetem Jogi Karán hallgató magyar diákok különböző formában: önképzőkör, meghívott előadók konferenciái, saját könyvtár létrehozása révén próbálták tanulmányaikat szervezettebb formában megszervezni. Míg az átmeneti években (1919–1922 között) a magyar joghallgatók száma alacsony (3–10 között),

1922 után folyamatos növekedésnek indult, a vizsgált kor végére, a második világháború kitörése előtt már közel 400 hallgatót tett ki.⁹⁴

Gyakorlati szükséglet hívta életre a törvénytárgyak szakirodalmát: a jogélet legkülönbözőbb területeire vonatkozó törvények ismertetését, továbbá a román–magyar és magyar–román jogi szótárakat, amelyek a román jogi nyelvben való tájékozódást s általában a jogi nyelv fejlődését segítették elő. Közülük megemlíthjük Traian Popnak, a Ferdinand tudományegyetem büntetőjog tanárának 1921-ben megjelent szótárát. Ugyancsak a gyakorlati szükséglet nyomán készültek a Jogi Zsebkönyvek és a középiskolák számára írt jogi tankönyvek, melyek közül kiemelendő Bilinszky Lajos nagyszebeni iskolaigazgató Kolozsvárt 1928-ban megjelent két kötete: *Közigazgatási jog és Magánjog* a felső kereskedelmi iskolák II. osztálya számára.

A kisebbségkutatás, kisebbségjogi írások iránt érthető érdeklődés mutatkozik, ennek egyik képviselője Balogh Artúr, aki mind elméleti, mind gyakorlati tevékenységével kitűnik, de hasonlóképpen a kisebbségjogi irodalom jelentős művelőiként kell megemlítenünk Jakabffy Elemért és Gyárfás Elemért is.

Jelentős szerepet töltöttek be a jogtudat élesztése és fejlesztése, a jogelmélet, a jogalkotás különböző kérdéseinek tisztázása és a jogi ismeretterjesztés terén különféle folyóiratok és lapok jogi rovatai. Láday István (Ștefan Laday) vezette 1932–33-ban a Kolozsvárt román és magyar nyelven megjelent *Consum* c. közgazdasági hetilap jogi rovatát. 1937. január 1-től 1939. szeptember 1-ig jelent meg Asztalos Sándor szerkesztésében az *Erdélyi Gazda* jogi melléklete. 1937 folyamán a *Magyar Kisebbség* melléklete volt a *Kisebbségi Jogélet*. 1938. május 1-től 1940. szeptember 30-ig a *Brassói Lapok*nak volt Csákány Béla szerkesztette jogi rovata. 1938. január 20-tól 1940. augusztus 30-ig jelent meg Kolozsvárt a *Keleti Újság–Jogi Kalauz* (1940. április 12-től csupán *Jogi Kalauz*) előbb Szabó Miklós, 1939-től Rösztler Viktor szerkesztésében.

A jogi ismeretek terjesztéséből kivették részüket a többi napilapok (*Ellenzék*, *Magyar Lapok*, *Új Élet*) is, jogi rovata volt a *Független Újságnak* és a *Magyar Népek*, s ilyen rovattal jelent meg a Huszár Kálmán szerkesztette nagyenyedi *Szövetkezés*, valamint a Kolozsvárt kiadott *Szövetkezeti Értesítő* is.⁹⁵

A jogtudományok elméleti művelői mellett a kiutasítások és repatriálások következtében a gyakorló jogászok közül nagyon sokan elhagyták Erdélyt. A helyben maradt gyakorló jogászokat az ügyvédi, magisztrátusi és közigazgatási pályák átalakulása következtében elsősorban saját megváltozott életkörülményeik kihívásai foglalkoztatták, ez pedig döntően hozzájárult ahhoz, hogy a tudományterjesztésben feladatot vállaló EME Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának tevékenysége 1931-ig gyakorlatilag teljesen megszűnjön. Ekkor állt élére a Ferenc József Tudományegyetem egykori nyugalmazott tanára, a kisebbségi jog szakértője, Balogh Artúr, és folytatódott a szakosztály tevékenysége, amely elsősorban helyben, illetve a vándorgyűléseken szervezett előadásokat jelentette. Az előadások a kisebbségvédelem, különböző gazdasági jogi, illetve aktuális jogi problémákat tárgyaltak.

92 Mariska Zoltán: *A kolozsvári egyetem sorsa a trianoni összeomlás idején*. In *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. Magyarságtudományi kutatások I. Veszprém 2010. 415.

93 Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár 2012. 83.

94 A korabeli egyetemi évkönyvek nem anyanyelv, hanem nemzetiség szerinti bontásban közlik a hallgatói statisztikákat, így külön csoportosítják a magyar és külön az izraelita nemzetiségű hallgatókat. A magyar identitású hallgatók összlétszáma így a fent megadottnál akár magasabb is lehet.

95 *Romániai magyar irodalmi lexikon*. Bukarest–Kolozsvár 1981–2010.

7.5. Jogi oktatás Erdélyben a második világháború alatt (1940–1945)

A II. bécsi döntés következtében az államhatárral kettévágott Erdély területén két jogi képzőhely jött létre: a magyar fennhatóság alatti Észak-Erdélyben Kolozsváron, illetve a továbbra is Románia részét képező Dél-Erdélyben, Nagyszebenben.

Kolozsvárra az egykori Ferenc József Tudományegyetem tért vissza, amely 1921–1940 között Szegeden folytatta tevékenységét, míg az 1919–1940 között Kolozsvárott működő román tannyelvű Ferdinand tudományegyetem Nagyszebenbe menekült.

Noha Észak-Erdély jogrendszerére 1941-ben törvény terjesztette ki a magyar jog hatályát, Dél-Erdélyben pedig továbbra is az 1940 előtti jogrendszer maradt érvényben, és így a két fakultás többnyire változatlan tantervi struktúrában folytatta az 1940–1941-es tanévet, hasonlóképpen az azt megelőzőhöz, a történelmi cezúra hatása azonban mégis mind az oktatás külső körülményeinek változásaiban, mind a képzés tartalmában tetten érhető.

Mindkét jogtudományi kar történelmében az 1940–1944 közötti időszak tudománytermelés szempontjából kiemelkedően magas, melyet részben a megváltozott körülmények megkövetelte társadalmi helyzet, részben a két intézmény közötti versengés eredményez.

7.5.1. A Szegedről Kolozsvárra visszatért magyar tannyelvű Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara

A II. bécsi döntés aláírását követően rendkívül intenzív munka indult meg annak érdekében, hogy az 1940–41-es tanévet a Ferenc József Tudományegyetem már Kolozsváron nyithassa meg, ez azonban a döntés kimondása (augusztus 30.) és a küszöbön álló egyetemi tanévkezdés közti rövid idő miatt csak rendkívüli erőfeszítések árán tűnt megoldhatónak. Mivel másképpen nem volt kivitelezhető, és mivel a kolozsvári tudományegyetemnek presztízs-okokból is a budapestihez hasonló, teljes értékű univerzitásnak kellett lennie, a három magyarországi vidéki egyetemről kellett egyetemi tanárokat toborozni, egy-egy fakultást „elvenni” (Szegeden a Jog- és Államtudományi Kar, Pécsen a Bölcsészettudományi Kar, Debrecenben pedig a természettudományi és matematikai tanszékek működése lett további törvényes intézkedésig felfüggesztve).

A gyakorlatban tehát a visszatért kolozsvári tudományegyetemen a Jog- és Államtudományi Kar valóban a régi-új, szegedi-kolozsvári volt, a többi kar esetében azonban ez nem ennyire egyértelmű. Emellett a helyzet komplexitását fokozza a törvénynek az a rendelkezése is, hogy a Ferenc József Tudományegyetemen egy 5. kar, a Közgazdaságtudományi Kar is kezdje meg működését (hasonló kar a korabeli Magyarországon csak a Műegyetem keretén belül létezett).

Érdemes megjegyezni azt is, hogy az 1940–1944 közötti korszakban a város történetében – első alkalommal – a magyar nyelvű felsőoktatási intézmények szinte teljes skálája működött: az öt kart felölelő tudományegyetem és református, illetve unitárius teológia mellett 1941-től a kolozsvári Zenekonzervatórium nyert egyetemi rangot, a Kolozsvári Gazdasági Akadémia pedig a mezőgazdasági képzést biztosította.

A kolozsvári Jog- és Államtudományi, illetve a Közgazdaságtudományi Kar között kezdettől szoros kapcsolat létezett, az utóbbi kar hallgatóinak tanrendjében ugyanis számos jogi tantárgy is szerepelt, amelyeket részben saját jogász oktatóik adtak elő, de részben a Jog- és Államtudományi Karon kellett hallgatniuk. A Közgazdaságtudományi Kar oktatója lett 1940-től az elmenekült Ferdinand tudományegyetem Jogi Karának tanára, Liviu Lazăr (Lazar Liviusz) is.

A Szegedről Kolozsvárra visszatért Jog- és Államtudományi Kar tantestülete a következő volt: a nemzetközi jogi tanszéken Buza László, a magyar közjogi tanszéken Csekey István, a magyar büntetőjogi tanszéken Heller Erik, a kereskedelmi és váltójogi tanszéken Túry Sándor Kornél, a jogbölcséleti tanszéken Horváth Barna, a magyar polgári és büntető törvénykezési eljárásjogi tanszéken Balás P. Elemér, a római jogi tanszéken Személyi Kálmán nyilvános rendes tanárok. Közülük Buza László 1912–1918 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magántanára, Személyi Kálmán pedig 1919-ig a nagyváradai jogakadémia tanára volt.

A kolozsvári kinevezéskor nyilvános rendkívüli tanárból rendes tanárrá léptek elő: Schneller Károly a statisztikai tanszéken, Scheffler János az egyházjogi tanszéken, Székely István a magyar magánjog, különös tekintettel az erdélyi jogfejlődésre elnevezésű tanszékre.

Szintén a kolozsvári kinevezéskor nyert nyilvános rendes tanári kinevezést Szász István királyi ítélőtáblai bírő, a budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetemi címzetes nyilvános rendkívüli tanára (a magyar magánjogi tanszékre).

A tantestület kiegészült ifj. Boér Elekkel, kecskeméti református jogakadémiai tanárral, akit a közgazdaságtani és pénzügytani tanszékre, Martonyi János miniszteri titkári címmel és jelleggel felruházott miniszteri segédtitkárral, akit a magyar közgazdaság- és pénzügyi jogi tanszékre, illetve Bónis György minisztériumi segédfogalmazóval, akit a magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszékre egyetemi nyilvános rendkívüli tanárokká neveztek ki.⁹⁶

Az 1940 őszen Kolozsvárott működő jogászképzés több oktatója kötődött a városhoz: vagy az egyetemi diplomát, vagy a magántanári habilitációt szerezték meg itt 1919 előtt. Kifejezetten erdélyi származású tanára azonban csak a kálmándi születésű Scheffler János (Johann Scheffler) teológus volt, aki 1942-ig, szatmári megyéspüspökké való kinevezéséig töltötte be a tanszéket.⁹⁷ Az egyházjogi tanszéket ezután csak helyettesítették, nem alkalmaztak új oktatót.

Az 1940–1941-es, illetve az azt megelőző tanévre szóló tanterveket összevetve a kötelező tantárgyak tekintetében csekély az eltérés: noha a kolozsvári tantervben a második magánjogi tárgy a helyi (erdélyi) jog vizsgálatát tételezi fel, a korábbi tantervek vizsgálatából kiderül, hogy ezt előtte is oktatták *Magyar magánjog – Az osztrák polgári törvénykönyv hazai alkalmazásában* néven. Kolozsvárott a tantárgy címzetes oktatója Székely István lett, akinek nem volt erdélyi kötődése (Gyulán született, Pes-

⁹⁶ Budapesti Közlöny 240. sz. 1940. október 20.

⁹⁷ Scheffler János római katolikus szatmári megyéspüspök tevékenységét 1948-ban a kommunista hatóságok felfüggesztették, 1952-ben pedig őt is letartóztatták. A jilavai megsemmisítő börtönben vesztette életét. A vértanú püspök boldoggá avatási szertartására 2011-ben került sor a szatmári székesegyházban.

ten végezte az egyetemet), de korábban az egri érseki joglíceumban, illetve Pécsen magyar és osztrák magánjogot tanított.

Az 1939–1940-es tanévben a joghallgatók számára a trianoni utódállamok jogi és társadalmi viszonyaira vonatkozó előadásokat is ajánlottak (A nemzeti jogi kérdés története Magyarországon, Az elszakított területek gazdasági viszonyai), illetve azok számára, akik nem rendelkeztek magyarországi érettségivel, vizsgát kellett tenni magyar irodalomból, magyar történelemből, magyar földrajzból és magyar alkotmánytanból. Ezt a feltételt a következő évi, kolozsvári tanterv is tartalmazza, mivel a román érettségivel rendelkező beiratkozókra is vonatkozott. A felsőbb évfolyamok számára ez nem volt kötelező, azonban a szaktantárgyakból kiegészítő kollégiumokat iktattak a tantervbe, amely azok számára szólt, akik az illető tantárgyat már hallgatták, de nem magyar egyetemen. Ezeknek a szaktantárgyaknak a listája, melyből kiegészítő kollégiumokat szerveztek, a következő: közjog, alkotmányjog, közigazgatási jog, nemzetközi jog, pénzügyi jog, magánjog, kereskedelmi jog, büntetőjog, büntető törvénykezési jog és polgári törvénykezési jog.

Az egyetemi pályatételek szintén tükrözik a megváltozott körülményeket, a korábbi tanévhez viszonyítva kifejezetten erdélyi témák is szerepelnek alkotmányjogból és jogtörténetből, statisztikából és egyházjogból.

Noha az antiszemitizmus a két világháború közötti két erdélyi egyetemi intézményben ismert jelenség volt (mind a nagyváradai jogakadémián, mind a kolozsvári egyetem Jogi Karán problémát jelentett), a *numerus clausus* intézménye, amellyel a visszatérő Ferenc József Tudományegyetem megnyitotta a tanévet, ilyen formában ismeretlen volt. A kolozsvári magyar Jog- és Államtudományi Karra visszatérése első évében ugyanis csak azok az izraelita hallgatók iratkozhattak be, akik már a Ferdinánd tudományegyetem megfelelő karán két tanévet sikeresen elvégeztek.⁹⁸ Az izraelita hallgatóknak a fentebb tárgyalt különbözeti vizsgák (magyar irodalom, földrajz, történelem és alkotmányjog) mellett *A zsidóság térhódítása Magyarországon* című brosúra anyagából is vizsgáznuk kellett.

Hasonlóképpen, noha Magyarországon 1920-ban és 1927-ben minisztériumi rendeletek korlátozták a női hallgatóknak a magyarországi felsőoktatásban való részvétel lehetőségét (kizárva őket többek között a jog szokról is),⁹⁹ az 1919 utáni kolozsvári jogi oktatásban ilyen rendelkezés már nem létezett, így a régi-új egyetem jogászképzésére korlátozás nélkül jelentkezettek.

A Ferenc József Tudományegyetem második kolozsvári korszaka rendkívül rövid, az 1943–1944-es tanévet ugyanis a háborús körülmények miatt már 1944. április közepén le kellett zárni, az ezt követő júniusi bombázások előtt a tanárok és diákok nagy része elmenekült.

Az 1944. augusztus 23-i fordulat teljesen új helyzetet teremtett, a front közeledte miatt az egyetemi oktatás megkezdése szóba sem kerülhetett. A Jog- és Államtudományi Kar oktatóinak nagy része már vissza sem tért a szeptemberi tanévkezdésre, a Kolozsvárt tartózkodók is Magyarországra menekültek. Mindössze Buza László ma-

radt helyben, dékáni és rektorhelyettesi minőségben. A szovjet hadsereg bevonulása és a katonai vezetés ideje alatt vállalta, hogy a néhány helyben maradt joghallgatónak előadásokat tart, amíg az egyetemi munka újraindulhat 1945 tavaszán.

Az 1944–1945-ös háborús tanév (melynek során gyakorlatilag csak a második félévben volt egyetemi tevékenység) már elkülönült a Ferenc József Tudományegyetem második korszakától, és ekkor már az intézmény neve is Kolozsvári Tudományegyetemmé változott. Az első félévben, a háborús eseményekre való tekintettel, az évfolyamok számára csak egy-egy előadás volt meghirdetve (valamennyit Buza László tartotta): az elsőévesek római jogot, a másodikévesek nemzetközi jogot, a harmadévesek polgári jogot, a negyedévesek pedig politikatudományt hallgattak.¹⁰⁰

A második félévben a jogászstanárok közül néhányan visszatértek, és helyi gyakorló jogászok bevonásával az előadásokat és a vizsgáztatást rendben le lehetett folytatni.

I. Mihály román király 1945 májusában kiadott két királyi rendelet-törvénye közül az egyik a kolozsvári magyar tannyelvű állami egyetem létrehozására vonatkozott. Ez a Ferenc József Tudományegyetem megszüntét vont maga után, az Egyetemi Tanács ennek megfelelően utolsó ülésén jogszerűen feloszlatta magát. A jogutód nélkül megszűnt Kolozsvári/Ferenc József Tudományegyetem története ezzel lezárul, szellemi örökségét azonban mind a szegedi, mind az újonnan létrejött (és 1945 decemberében a Bolyai Tudományegyetem nevet felvevő) kolozsvári egyetem magáénak vallja.

7.5.2. A Kolozsvárról Nagyszebenbe menekült román tannyelvű Ferdinand tudományegyetem Jogi Kara

1940 nyarán a Romániát sújtó területi revíziók következtében egyrészt Bukovina került szovjet okkupáció alá (1940. június 20.), másrészt Észak-Erdély került újból magyar fennhatóság alá (1940. augusztus 30.), ez pedig a csernovici, illetve a kolozsvári román tudományegyetem további működését tette lehetetlenné.

Míg a csernovici egyetem fenntartásának és menekítésének kérdése nem merült fel, a kolozsvári Ferdinand tudományegyetem mielőbbi új székhelyre költöztetése, az intézmény működési feltételeinek megteremtése maximális prioritást élvezett a román kormány számára. Noha az intézmény befogadására a Bukaresti Tudományegyetem is ajánlatot tett, szimbolikus jelentőségű volt, hogy Erdély román tudományegyeteme helyben maradjon, így Nagyszeben, Brassó és Temesvár neve merült fel mint potenciális helyszín (sőt, egyes politikai vezetők a Jogi Kart, mint kiemelt jelentőségű intézményt, Gyulafehérváron kívánták elhelyezni).

Az Észak-Erdélyből elmenekült román felsőoktatási intézmények közül végül a Közgazdaságtudományi Akadémiát Brassó, a Ferdinand tudományegyetem Természettudományi Karát Temesvár, a Jogi, Bölcsészettudományi, illetve Orvostudományi Karokat pedig Nagyszeben fogadta be.

Nagyszeben választását az indokolta, hogy a dél-erdélyi városok között itt volt lehetőség az oktatás és kutatás anyagi feltételeinek optimális megteremtésére: az AST-

⁹⁸ Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig*, 2. jelentősen bővített kiadás. Kolozsvár 2005. 134–138.

⁹⁹ Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest 1936. 660; Pető Ernő: *Jogakadémiák a 20. században*. Disszertáció. Debrecen 2003. 139.

¹⁰⁰ Veress Emőd–Kokoly Zsolt: *Jogászképzés a Bolyai Tudományegyetemen 1945–1959*. Kolozsvár 2016. 36.

RA egyesület és a Brukenthal múzeum-gazdag gyűjteményeit az egyetem rendelkezésére bocsátották, és ugyanígy gondoskodott a város a tanításra és a diákok szociális ellátására szánt infrastruktúra megteremtéséről és működtetéséről is.

A Jogi Kar nagyszabású időszakának egyik meghatározó tényezője a tantestület összetételének módosulása; már a nagyváradi jogakadémia bekebelezése után rövid időn belül több tanszék üresedett meg haláleset vagy nyugdíjazás miatt. A fakultás két oktatója Kolozsvárt maradt, a Dél-Erdélybe menekülés utáni tanévben pedig több tanár elérte a nyugdíjkorhatárt. A kritikus időben akuttá váló tanárhíányt csak súlyosbította a fiatalabb oktatók katonai behívója és hosszabb-rövidebb ideig tartó mozgósítása.

Ilyen körülmények között, amikor 1941-ben nyilvánvalóvá vált, hogy Bukovina visszafoglalása ellenére az ottani tudományegyetem nem kezd újra működését, az üresedésben levő hat kolozsvári-szebeni jogi tanszéket az egykori csernovici jogi kar oktatóival töltötték be, így lett az oktatói közösség tagja Ioan Lunguleac római jogász, Christofor Coroamă a politikai gazdaságtan, illetve Erast Diti Tarangul a közigazgatási jog tanára. Mellettük gyakorló jogászok: az erdélyi származású Salvator Brădeanu és Tudor Drăganu, illetve Nicolae Leon és Gheorghe Ciulei nyertek tanári kinevezést, a tanítást pedig tanársegédek segítették.

A kar üresedésben levő állásainak mielőbbi betöltése nemcsak az oktatói munka miatt vált sürgetővé, hanem amiatt is, hogy döntés született egy *Erdélyi Tudományos Intézet* (*Centrul de Studii Transilvane. Institut de cercetări și documentări științifice, privitoare la problemele culturale, literare, artistice, istorice, lingvistice, etnografice, juridice, bioantropologice etc.*) felállításáról, amelynek a jogtudomány terén kifejtendő tevékenységét a nemzetközi jog, a hazai jog, a kereskedelmi jog, illetve a politikai gazdaságtan oktatóinak kellett biztosítania.

Az aktuális politikai helyzet befolyásolta az 1941–1942-es tanév folyamán kiírt pályatérleteket is: mindhárom téma kifejezetten erdélyi vonatkozású volt: erdélyi közjogi intézmények és román személyiségek, a határőrezredek birtokviszonyai, illetve az erdélyi jobbágyok és szabadparasztnak jogi státusa. Noha az első témára egy, az utolsóra pedig három pályázat is beérkezett, a kar oktatóiból álló elbíráló bizottság inkább úgy döntött, hogy a díjat egy aktuálpolitikai témát (a II. bécsi döntést) tárgyaló jogi doktori dolgozatnak ítéli oda.

A korábbi időszaknak megfelelően, ebben a korszakban fontos szerepet játszanak a közgazdaságtudományi képzés keretén belül oktatott jogi tantárgyak. Észak-Erdélyben ez egyetemi kari szinten, Dél-Erdélyben pedig a Brassóba menekült Kereskedelmi Akadémia keretén belül történt. A felsőfokú közgazdaságtudományi képzés keretén belül az első két évben az alábbi jogi szaktantárgyakat oktatták jogi doktori végzettséggel rendelkező oktatók: polgári jog, alkotmányjog, közigazgatási jog, államszervezési jog, ipari törvénykezés, könyvelés és államszámvitel, statisztika és nemzetgazdaság, iparjogvédelem, pénzügytan és pénzügyi jog, külgazdaság. A felsőbb éveken szintén magas számban szerepeltek a jogi tantárgyak: kereskedelmi és váltójog, társadalompolitika és szociális törvényhozás, munkajog, adójog, szövetkezeti és agrárjog, fuvarjog, ipari törvénykezés. A közgazdaságtudományi doktori címet jogtudományi témájú dolgozattal is meg lehetett szerezni. Az intézet egy szak-

szemináriumot is fenntartott, amely a telekkönyvi nyilvántartás és a telekkönyvi jog aspektusait tárgyalta.¹⁰¹

Az 1944–1945-ös időszakban az erdélyi jogi oktatás szempontjából két kezdeményezést kell kiemelni: 1944 őszén megszületik I. Mihály román királynak a temesvári székhelyű Nyugati Tudományegyetem (Universitatea de Vest Timișoara) létrehozására vonatkozó rendelete is, amely az újonnan létesített intézmény struktúrájában jogi kart is előírányzott. Ezzel létrejött Románia negyedik tudományegyeteme (a bukaresti, a Iași-i és a kolozsvári után), azonban az új egyetem jog fakultása mégsem kezdte el működését.

Ennek ismeretében az 1945 után egyelőre továbbra is Brassóban maradó Felsőbb Kereskedelmi Akadémia kiemelt figyelmet szentelt jogi tantárgyai fakultásba szervezésének, ugyanis ez a teljes értékű, egy jog- és egy közgazdaságtudományi karral rendelkező egyetem státusát biztosította volna. A terv 1945-re olyan előrehaladott állapotba került, hogy a bukaresti minisztérium elé lehetett terjeszteni, és az egyelőre nem elutasító fogadtatás hatására a brassói magisztrátusok, gyakorló jogászok között meg is kezdődött a tárgyalás az egyetemi tantestület felállításáról (egyelőre, költséghatékonysági okokból, a jogi, illetve a közgazdaságtudományi karon ugyanazok a tanárok oktattak volna). A jogi oktatás létjogosultságának egyik érve a diákságra vonatkozott: 1947-ben a brassói kereskedelmi akadémia 1200 beiratkozott diákja közül 350-en végeztek párhuzamos jogi tanulmányokat a kolozsvári vagy a bukaresti egyetemen.¹⁰² A kezdeményezők elképzelései szerint az 1947–1948-as tanévben már megkezdődhetett volna Brassóban a jogi kar működése – ez azonban a szovjet típusú oktatási reform küszöbön álló bevezetése miatt megghiúsult.

7.6. Román és magyar nyelvű párhuzamos jogi oktatás Erdélyben (1945–1959)

Az 1945 májusában kiadott két királyi rendelet-törvény új helyzetet teremtett: első ízben történt meg, hogy Erdély területén, azonos állami fennhatóság alatt, mind román, mind magyar nyelvű, azonos jogokkal rendelkező, tudományegyetemi karokon belül történjen a jogi oktatás.

A tudomány egyetemességének szempontjából fontos kiemelni, hogy a régi-új magyar tannyelvű egyetem ekkor egy többé-kevésbé átfogó, romániai magyar kisebbségi felsőoktatási intézményi hálózatban kezdte meg működését: az 1945–1948 közötti átmeneti időszakban Kolozsvárott még folytathatták tevékenységüket mindazok a tanintézetek, amelyek 1940–1944 között is léteztek, mi több, az Almérnői Intézet keretében beinduló magyar nyelvű tagozat még a magyar műszaki értelmiség képzését is lehetővé tette.

A királyi rendelet-törvény Kolozsvár székhellyel egy román és egy magyar tannyelvű egyetem működtetését engedélyezte. Noha, mint az előző fejezetből kiderült,

101 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă. In Studii de istorie a dreptului III.* Cluj-Napoca 1997. 143–144.

102 Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă. In Studii de istorie a dreptului III.* Cluj-Napoca 1997. 148.

az 1944–1948 közötti átmeneti korszakban további erdélyi városok is szóba jöttek jogi képzőhelyként (Temesvár, Brassó), nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ezek megvalósulása nem reális. Így az erdélyi jogi oktatás intézményes központja újból kizárólag Kolozsvár lett, mint a második világháború előtt.

Az 1945–1948-as átmeneti időszakban eltérően alakult a két kolozsvári egyetem, illetve a jogi oktatás megszervezése. Míg a Ferdinand tudományegyetem *de facto* folytathatta működését a nagyszebeni száműzetésből való visszatérés után, a magyar tannyelvű Bolyai Tudományegyetemet reálisan is az alapoktól kellett újrászervezni, és az anyagi feltételek hiányossága mellett a legnagyobb gondot a tantestület rekrutációja jelentette, mivel az 1940-ben Kolozsvárra jött magyar állampolgárságú jogász és közgazdász oktatók közül mindössze hatan (hárman a Jog- és Államtudományi, hárman pedig a Közgazdaságtudományi Karról) vállalták, hogy az impériumváltás után, 1945-től is helyben folytatják a munkát. Mivel a Ferdinand tudományegyetem csak Jogi Karral rendelkezett, ahol közgazdaságtudományi tárgyakat is oktattak, az újonnan létrejövő Bolyai Tudományegyetem is egy karba egyesítette a Jog- és Államtudományi, illetve a Közgazdaságtudományi Kart, így jött létre a Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Kara.

Míg a Ferdinand tudományegyetem Jogi Karának oktatói közössége rangos, esetenként hosszabb kolozsvári, nagyváradai vagy csernovici oktatói múltra visszatekintő jogászprofesszorokkal rendelkezett (saját végzettjeik közül egyelőre csak három fiatal szerepelt tanársegédi beosztásban), a Bolyai jogásztanárainak testületébe a helyben maradó négy magyarországi jogászprofesszor mellett elsősorban gyakorló erdélyi jogászok sorakoztak fel. Mivel rekrutációjuk már az 1945 utáni kommunista, szovjet befolyás alatt történt, olyan személyek nyertek egyetemi katedrát, akik ellen kinevezésük idejében ideológiai vonalon sem lehetett kifogást tenni.

A jogi oktatásnak és jogászképzésnek a kiépülő népi demokrácia szemében a kommunista „új ember” megteremtését kellett szem előtt tartani, a cél a párthű káderek kinevelése volt. Az új, kommunista rezsim az eddigtilt gyökeresen eltérő elképzelésekkel rendelkezett a jogászai pályákról, és ennek megfelelően könyörtelen intézkedések sorával zúzta össze a hagyományos ügyvédi rendszert (a második háború végén Románia teljes területén regisztrált 18 000 ügyvédből csak 4500 maradhatott fent az újrászervezett, erejüktől megfosztott egykori ügyvédi kamarákban), de az államosítás, a polgári intézmények felszámolása és vagyonának kisajátítása a jogtanácsosként tevékenykedő személyek egzisztenciáját is megsemmisítette.

A jogi oktatás szakmai kritériumait az 1948-as szovjet típusú oktatási reform szinte teljes mértékben másodlagossá tette az ideológiai oktatással szemben. Az egyetemi felvételt a származástól tették függővé, az oktatásnak a központilag jóváhagyott és szovjet mintára készülő tankönyvek voltak hivatva keretet szolgáltatni. A fizikai munkást eszményítő sztálinista diktatúra az 1948 utáni Romániában is nyilvánvalóvá tette, hogy az értelmiségi pályák esetében a mérnöki vagy orvosi hivatást preferálja, a kommunista típusú jogászt pedig „jogi ismeretekkel rendelkező hivatalnoknak” szeretné látni.

Az Erdélyben nagyon erős történelmi hagyományokkal rendelkező jogi oktatás, a jogász szakma korábbi presztízse arra készítette a kommunista pártot, hogy különböző módszerekkel próbálja meg aláaknázni hitelét. Mivel a bírói és ügyészi állások

betöltését a kommunista vezetés lehetőleg saját kezében akarta tartani, bevezette a törvényszékek mellett működő jogi iskolákat, melyek közvetlenül az Igazságügyi Minisztérium fennhatósága alá tartoztak. Ilyen intézmények Bukarestben, Iași-ban és Kolozsvárott működtek, az egyetemi oktatók mellett gyakorló magisztrátusok mintegy „gyorstalpaló” képzést tartottak a párt által bírói vagy ügyészi állásba kinevezni kívánt személyek számára. Az 1948–1950 között működő először egyéves, majd kétéves képzési idővel működő kurzusok résztvevőire a pártszervek, az ifjúsági szakszervezetek és más tömegszervezetek tettek javaslatot. A kolozsvári törvényszék melletti jogi iskola mind román, mind magyar tagozattal rendelkezett. A képzés során jogi, ideológiai és általános műveltségi tantárgyakat oktattak, hogy a végzetek polgári vagy katonai bírói és ügyészi állást foglalhassanak el utána.

A jogi oktatás szempontjából fontos kiemelni, hogy 1945 után egységes, a bukaresti kommunista vezetés által jóváhagyott, ideológiailag megfelelőnek ítélt tanmenetek alapján történt az oktatás Kolozsvár két jogi képzőhelyén: a Ferdinand (1948 után Victor Babeș) tudományegyetem Jogi Karán¹⁰³ és a Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karán. A tanárok rekrutációja, a diákságra érvényes felvételi kritériumok, a tanterv és tantárgyak tematikája, a vizsgarendszer, a szakmai gyakorlat megszervezése és lebonyolítása, a diplomaszerezés, a végzetek elhelyezése, a hivatásrendi vizsgák stb. központilag kidolgozott tervek alapján történtek.

Az 1948-as szovjet típusú tanügyi reform a jogászképzés idejét négy évről három évre csökkentette, ezzel párhuzamosan pedig a tantervekben jelentős mértékben megnövelte az ideológiai tantárgyak arányát. Így – a szovjet befolyás alatt álló többi középkelet-európai országhoz hasonlóan – a romániai joghallgató tantervében is marxizmus-leninizmus, dialektikus és történelmi materializmus, marxista politikai gazdaságtan, kommunista állam- és jog elmélete szerepelt, a szaktantárgyak rovására (a polgári jog tanulmányozását 4 évről 2 évre, a római jog tanulmányozását 4 évről 1 félszorra csökkentve). Ekkor kerülnek ki a tantervből olyan jogi tárgyak, mint az egyházjog, a jogszociológia, a jogbölcselet, illetve a társadalompolitika.¹⁰⁴ Ugyanakkor megnövekszik a büntetőjog fajsúlyja: 1 évről 2 évre nő, emellett a büntető-eljárásjog, a kriminalisztika és a törvényszéki orvostan szintén egy-egy teljes tanéves tantárggyá fejlődik.

A kurzusok mellett szervezett szemináriumok mint az elméletet kiegészítő gyakorlati oktatási forma a reform után válik a jogi oktatás organikus részévé, illetve ekkortól zajlik szervezett formában a diákok szakmai gyakorlata törvényszékeken, ügyészségeken és közjegyzői irodákban.

Az államvizsga-követelmények 1953-ig négy tantárgyból tett sikeres vizsgát feltételeztek: marxizmus-leninizmus, egy választott jogi szaktárgy (melyhez az államvizsga-dolgozat is kapcsolódik), a szaktárgyhoz kapcsolódó rokon tantárgy, illetve pedagógiai vizsga azok számára, akik a tanügyben kívántak elhelyezkedni. 1953 után az államvizsgán megnőtt az ideológiai tantárgyak aránya: a három kötelező vizsgából

103 1948 után a kolozsvári román tudományegyetem hivatalos megnevezése Universitatea „Victor Babeș” Cluj, a kar megnevezése 1948–1968 között nem Facultatea de Drept (Jogi Kar), hanem Facultatea de Științe Juridice (Jogtudományi Kar). A szövegkoherencia érdekében azonban továbbra is Jogi Kar néven említjük.

104 Universitatea „V. Babeș” Cluj. *Studiu monografic*. Cluj 1957. 178.

egy a munkásmozgalmak történetét, egy az állam- és jogelméletet, illetve egy a szak-tantárgyat jelentette (a választható szaktantárgyak a következők voltak: államjog és közigazgatási jog, polgári jog vagy büntető jog).

Az 1948–1953 között egyre fokozódó sztálinista diktatúra magyar felsőoktatási intézmények elleni harcának egyik első áldozata éppen az erdélyi jogi oktatás volt: 1951-ben már a román tannyelvű Jogi Kart, illetve a magyar tannyelvű Jog- és Közgazdaságtudományi Kart szakította ki egyetemeik keretéből, hogy lefokozva őket egy közös, román és magyar tagozattal működő főiskolát állítson fel helyette (Institutul de Științe Juridico-Economice / Jog- és Közgazdaságtudományi Intézet).

Az újonnan létrehozott intézmény vezetőjévé Teodor Mihăilescu neveztek ki (ő 1942-ben a Nagyszebenben működő Jogi Kar kisegítő könyvtárosa volt, és jogi-teológiai végzettséggel rendelkezett). A kaotikus körülmények között létrehozott új főiskola, melyet mindkét intézmény egyaránt sérelmesnek ítélt meg, csak két tanévet működött, 1951–1953 között, utána mindkét kar saját egyeteme struktúrájába tért vissza. A Sztálin halála (1953) utáni relatív enyhülés-fejlődés időszakát már mindkét fakultás az eredeti egyetemi struktúrában folytatta az 1959-es kényszerrel végrehajtott egyesítésig.

7.6.1. A Ferdinand (Victor Babeș) tudományegyetem Jogtudományi Kara

Az 1948-as szovjet típusú kommunista oktatási reformig az 1945–1948 közötti jogi oktatás a romániai egyetemeken nagyrészt még a polgári értékek mentén történt, ezt pedig elsősorban a tanárok személye garantálta. Az új rendszer intézkedései ezért éppen ezeknek a hagyományos értékeknek a szétzúzását célozták az oktatók között lefolytatott kíméletlen tisztogatási hullámok („purifikáció”) és a tanszékek költségcsökkentésre hivatkozó felszámolása („komprimálás”) révén.

A tantestületek a bukaresti, iasi-i és a kolozsvári román tudományegyetemen még a két világháború közötti oktatókból épültek fel, ezért arányaiban sokkal erősebben sújtották például a kolozsvári Ferdinand tudományegyetem jogásztanárait, mint az 1945 után létrejött Bolyai tantestületét. A román jogásztanárok ellen a kommunista rendszer elsősorban a kevesebb kockázattal járó kényszernyugdíjazás módszerét vetette be, így az 1919-es alapító tanárok közül sikerült Romul Boilă, Camil Negrea, Petre Poruțiu és Traian Pop személyét eltávolítani. A kényszernyugdíjazás – a purifikálással vagy a komprimálással szemben – azt is lehetővé tette, hogy szükség esetén az illető tanár előadásokat tarthasson. A nagyszebeni időszakban az oktatásba bekapcsolódó személyek legnagyobb részét szintén elbocsátották: a közalkalmazottak sorainak megtisztításáról rendelkező törvény alapján elbocsátották Traian Hersenit és Alexandru Olteanul, Nicolae Leon és Christofor Coroamă pedig komprimált státusba került.

Emil Hațieganu, Victor Cădere és Valer Moldovan ellen a kommunista rendszer sokkal durvábban lépett fel: valamennyiüket letartóztatták és bebörtönözték a hírhedt máramarosszigeti megsemmisítő börtönbe (Valer Moldovan a börtönben vesztette életét, Emil Hațieganu és Victor Cădere az 1950-es évek közepén szabadult).

Ennek a három módszernek az egyidejű alkalmazása oda vezetett, hogy 1948-ra a Ferdinand tudományegyetem Jogtudományi Karának oktatói közössége szinte teljesen

lecserélődött, és struktúrájából elvesztette az alábbi tanszékeket: román jogtörténet, polgári jog (a 2. és a 3. tanszék), nemzetközi magánjog, közjogi szakszeminárium, római jog (a 2. tanszék), kereskedelmi jog (mind a tanszék, mind a tanársegédi állás). Az akuttá váló tanárhány orvoslására a minisztérium a jogi oktatás esetében gyakorló ügyvédek és magisztrátusok helyettes állásokra történő meghívását javasolta.¹⁰⁵ Ekkor kerül a tantestületbe Vladimir Hanga (római jog), Virgil Câmpianu (munkajog), Constantin Stegăroiu (büntetőjog), Octavian Prodan (büntető eljárásjog), Ioan Bilegan (törvényszéki orvostan) és Grațian Porumb (polgári eljárásjog). A szemináriumok intézményének kikristályosodása, a jogi alaptantárgyak (polgári jog, büntető jogok) óraszámának megnövelése, illetve olyan tantárgyak visszakérülése a tantervbe, mint a román jogtörténet, lehetővé teszi, hogy a kar saját fiatal végzetjeit bízta meg, így nyitva meg számukra az egyetemi karrier lehetőségét: Ștefan Lanczos (könyvelés és statisztika), Ioan Gliga (pénzügyi jog), Marțian Niciu (nemzetközi közjog), Ioan Albu (termelőszövetkezeti és telekkönyvi jog), Octavian Stoica (büntetőjog), Ioan Ceterchi (állam- és jogelmélet), Dumitru Firoiu (román jogtörténet), Mircea Stoica (közigazgatási jog) nyert felvételt az egyetemre.

7.6.2. A Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Kara

Létrejöttének pillanatában a Bolyai Tudományegyetemet – és ily módon közvetetten Jog- és Közgazdaságtudományi Karát – oktatói többsége Közép-Európában egyedülálló, kisebbségi felsőoktatási intézménynek látta, és nem az „együttlakó nemzetiségek” lenini nemzetiségpolitikai jelszava alatt létrehozott intézménynek, amint azt a későbbi ideológia megpróbálta kisajátítani.¹⁰⁶

A Ferdinand tudományegyetem Jogi Karához képest a Bolyai Jog- és Közgazdaságtudományi Kara esetében részben eltérő helyzetet eredményezett, hogy csak 1945-ben történt meg a tantestület felállása. A két kar magyar állampolgárságú oktatói közül csak négy jogász (Buza László, Bónis György, Tury Sándor Kornél és Sövényházy Ferenc), illetve két közgazdász-professzor (Kislégi Nagy Dénes és Rajthy Tivadar) vállalta, hogy az impériumváltás után is a kolozsvári egyetemen folytatja a munkát.¹⁰⁷

A jogi képzésben nélkülözhetetlen alaptárgyak, a római jog, a büntetőjog, illetve polgárjog tantárgy oktatására kellett minél sürgősebben szakembert felkérni, így került az egyetemre Kiss Géza bukaresti nemzetiségi államtitkár (1918 előtt a nagyváradi jogakadémia, majd a debreceni egyetem jogászprofesszora) és Turnowsky Sándor nagyváradi ügyvéd. A Magyar Népi Szövetség ajánlására került a karra Demeter János (alkotmányjog), Pásztai (Deutsek) Géza (munkajog), Asztalos Sándor kolozsvári ügyvéd (pénzügyi jog). A polgári jogi, illetve a büntetőjogi tanszék kiegészítésére javasolták továbbá a román tannyelvű egyetem professzorait (Camil Negreát és Traian Popot) helyettes tanári állásba. Mivel az oktatás nyelve a magyar volt, Bors Józsefet adjunktusi minőségben román nyelvű pozitív jogi tételes gyakorlatok megtartására nevezték

105 Mihai Teodor Nicoară: *Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj între două dictaturi (1940–1947)*. Cluj 2011. 312–316.

106 *A Bolyai Tudományegyetem Barátainak Egyesülete. Felhívás* 1946.

107 Bővebben ld. Veress Emőd-Kokoly Zsolt: *Jogászképzés a Bolyai Tudományegyetemen 1945–1959*. Kolozsvár 2016.

ki. Emellett kinevezést nyert a kar három gyakornoka, akik az 1944–45-ös tanévben is helyben maradtak: Oriold Béla, Grigercsik Géza és Kovács Béla László.

Tury Sándor Kornél még önként távozott 1947 januárjában, hogy magyarországi katedráját elfoglalja, Bónis György ellen azonban már sajtóhadjárat indult, így 1947 májusában ő is elhagyta Romániát. Az 1947-es purifikációs hullám, amely mintegy 600 román és magyar értelmiségi letartóztatását is jelentette, Pásztai Géza és a fiatal tanársegédek letartóztatását és eltávolítását eredményezte. Kiss Gézát és Turnowsky Sándort kényszernyugdíjazták (az utóbbi ellen sajtókampány is zajlott), bár az előadásokat továbbra is ők tartották.

Az 1947-es tisztogatási és „komprimálási” hullám a Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karán is megszüntette az (erdélyi) jogtörténeti, illetve a polgári eljárásjogi tanszéket.

1948-ban döntés született arról, hogy a magyar állampolgárságú tanárok munkaszerződését nem újítják meg, ezért 1948 nyarán Buza László és Sövényházy Ferenc, illetve a két közgazdász-professzor is visszatért Szegedre.

Az eltávolított oktatók helyébe olyan személyek nyertek felvételt, akik többnyire kommunista múlttal, munkásmozgalmi kapcsolatokkal, jó pártreferenciákkal rendelkeztek. 1947–1949 között így kerül a Bolyai Tudományegyetem jogászprofesszorai közé például Román (Rosmann) Dezső, Fekete György és Fogarasi József (akik a világháború előtt az egyetemi kommunista mozgalom tevékeny résztvevői voltak), Csákány Béla és Takács Lajos baloldali politikusok, de ekkor nyernek meghívást gyakorló magisztrátusok is a karra: Biró Lajos, Gergely Jenő és Kerekes Jenő a kolozsvári törvényszékről (rövidebb ideig Linzmayer Károly, Wenetsek József) vagy gyakorló ügyvédek (Neumann Jenő, Nemes István, Hegedűs Sándor, Pop Olga). Szamek Imre Temesvárról került áthelyezés révén Kolozsvárra. Ezeknek a személyeknek a túlnyomó része a Ferdinand tudományegyetem Jogi Karán szerzett diplomát.

Noha alkalmazásukkor még megfelelőnek számítottak a kommunista hatalom szemében, a letartóztatási és bebörtönöztetési hullám a Bolyai Tudományegyetem jogászprofesszorait sem kerülte el: 1949-ben másodjára is letartóztatták Pásztai Gézát, akit ítélet nélkül tartottak börtönben 1956-ig (a börtönévek alatt megvakult). 1952-ben Demeter Jánost tartóztatták le, a zsilávai börtönből szintén az 1950-es évek közepén szabadult. Noha a bebörtönöztetést elkerülték, a tisztogatási hullám eredményeképpen több jogász-oktatót eltávolítottak az egyetemről, párttagságukat felfüggesztették vagy más módon tették lehetetlenné munkájukat.

A Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karán az oktatás mind a szaktantárgyak, mind az általános műveltségi és az ideológiai tantárgyak esetében magyar nyelven történt, azonban hangsúlyt fektettek a román szaknyelvi képzésre is. Ennek mind intézményi gyakorlata (tankönyvek megjelentetése,¹⁰⁸ szakgyakorlat kérvényezése román többségű vidéken, a diákok versenyeztetése a hagyományos, román nyelvű jogi versenyeken), mind egyéni oktatói megoldási variánsai is voltak: a terminológia román nyelvű elisméltése, szótárazás stb.

¹⁰⁸ Például László Endre: *Tételesjogi gyakorlatok román nyelven*. Romániai egyetemi és főiskolai hallgatók országos szövetsége. Kolozsvár 1948.

Míg a román tudományegyetem Jogi Karán csak az 1950-es évektől kezdődött meg a saját *alumni* felvétele, a Bolyai Jog- és Közgazdaságtudományi Karán már 1948-tól folyamatos a saját végzetek oktatói megbízása: diplomaszerezés után felvételt nyert Szabó Pál Endre (polgári eljárásjog), Lőrincz Ernő (munkajog), Mócsy László (kriminológia), Lupán Ernő (termelőszövetkezeti jog), Balogh András (közigazgatási jog).

A Bolyai jogászképzésének sajátossága volt, hogy a román tudományegyetem Jogi Karától eltérően női hallgatóit is alkalmazta végzés után: 1953-ban Ecksteinné Kovács Edit (polgári jog – családjog) nyert címzetes tanári kinevezést, mellette Márkiné Kacsó Mária megbízott tanársegédi beosztásban büntetőjogi szemináriumokat vezetett.

A Bolyai jogi oktatása fennállása másfél évtizedében az első tíz évet a folyamatos újrakezdés, a felszámolás veszélyének égisze alatt töltötte, és ez ellen küzdve próbált meg minőségi oktatói munkát nyújtani.

Láthattuk, hogy azok a felsőbb pártvonalon érkező intézkedések, amelyek 1948–1950 között a kolozsvári teológiai és művészeti felsőoktatást számolták fel,¹⁰⁹ 1951-ben már a jogi oktatást is érintették – a tudományegyetemi szakok közül egyedülként. Noha 1953-ban jóváhagyták, hogy újból egyetemi keretek között és négyéves képzési idővel folytassa működését, már a következő évben újabb súlyos megpróbáltatás érte: nem engedélyezték felvételi meghirdetését a Bolyai Jog- és Közgazdaságtudományi Karának közgazdászsképzésére, illetve a fakultás épületet át kellett adni a bővülő Politechnikum számára, és a jogászoknak költözni kellett.¹¹⁰ A „társ-kar” működésének újraengedélyeztetése (1956-tól szervezhetett megint felvételt), reménykeltő volt arra nézve, hogy az oktatás immár nyugodtabb mederben folyhat tovább. Erre utalt az is, hogy a Victor Babeş Tudományegyetem Jogi Karával kulturált együttműködés zajlott: az oktatók szakmailag több ízben együttműködtek, megjelentek a teljesen kétnyelvűre tervezett egyetemi folyóirat társadalomtudományi sorozatának első számai, ben-nük összesen nyolc jogi tanulmánnyal.¹¹¹

A joghallgatók jó eredményei, melyet az 1956 utáni hagyományos romániai jogi diákvetélkedőkön értek el, nemcsak a „bolyais” jogi oktatás szakmai minősége felől nyugtathatták meg az érdeklődőket, hanem arra nézve is bizonyítékul szolgáltak, hogy az anyanyelvi oktatás nem jelentett hátrányt a teljesen román nyelvű, kompetitív közegben sem.

A tanszék távlati tervei az 1950-es évek végén mind az építkezésre irányultak: beindult a magyar nyelvű jegyzetkiadás, a polgári jogi és a büntetőjogi tanszék szétválásával immár háromra nőtt a tanszékek száma, igyekeztek beüzemelni a kriminalisztikai labort, és kérvényezték a közigazgatási jogi szakosztály felállítását.

¹⁰⁹ 1948-ban felszámolták a felekezeti oktatást, a protestáns felekezetek teológiáit összevonva egyetlen intézményt (a kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetet) hoztak létre, ezután pedig 1950-ben az addig különálló intézményként működő Román, illetve Magyar Művészeti Intézetet (a Színi- és Zeneművészeti Konzervatórium utódját) kényszerítették arra, hogy egyetlen intézmény keretében folytassák működésüket.

¹¹⁰ A kolozsvári Mechanikai Intézet magyar tagozatát 1953-ban szüntették be, ezt követte 1954-ben a közgazdászsképzés, 1955-ben pedig az agrártudományi képzés fokozatos felszámolására irányuló kísérlet (az első év be nem indítása révén).

¹¹¹ *Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. I. Társadalomtudományok. 1–2/1956. Buletinul Universităţilor „V. Babeş” şi „Bolyai”. Seria I – Ştiinţe sociale. 1–2/1956.*

7.7. Jogi oktatás a kommunista Romániában (1959–1989)

Az 1956-os magyarországi forradalom komoly erdélyi visszhangot keltett, és szolidaritásának a Bolyai Tudományegyetem oktatói közössége és diáksága többféle formában is hangot adott. A forradalom vérbefojtása után a romániai kommunista pártszervek megtorló intézkedésének számos fiatal oktató és hallgató esett áldozatul, de a Jog- és Közgazdaságtudományi Kar oktatói és diákjai körében nem történtek letartóztatások.

Az események azonban nyilvánvalóvá tették a bukaresti pártvezetés számára, hogy a Bolyai Tudományegyetem tevékenysége, melyet eddig megtűrtek, ezután semmi képp sem kívánatos, és megindult felszámolásának előkészítése. Megszüntetésének pillanatában, 1959-ben az egykori önálló kisebbségi felsőoktatási intézmények hálózatából a Bolyai Tudományegyetem mellett már csak a kolozsvári Protestáns Teológia és (állandó bizonytalanságban, üldöztetések között) a gyulafehérvári Római Katolikus Papi Szeminárium működött, illetve részleges magyar nyelvű oktatást működtetett a két eredetileg Kolozsvárról elköltöztetett intézmény Marosvásárhelyen: az Orvostudományi és Gyógyyszerészeti Kar, illetve a Színművészeti Intézet.

7.7.1. A kolozsvári jogi oktatás (1959–1989)

1959-ben a Bolyai Tudományegyetem élén jogász rektor állt, Takács Lajos, és a rektor-helyettesi megbízatást is a Jog- és Közgazdaságtudományi oktatója töltötte be Csendes Zoltán személyében.

Az egyesítésre vonatkozó referátumában a V. Babeş Tudományegyetem rektora kiemelte, hogy az újonnan létrejövő egyesített karon egyetlen terminológiakurzust tart elégségesnek a magyar diákok számára. Az is nyilvánvaló volt, hogy a magyar oktatók nagy részét az új kar nem fogja sem átvenni, sem foglalkoztatni.

A bukaresti kommunista vezetés a a kolozsvári Babeş és a Bolyai Tudományegyetemek összevonását kész és megmászható tényként kezelte, az eleve kudarcra ítélt tárgyalások csak a helyzet feszültségét fokozták. A jogtiprás ellen tiltakozásképpen a Bolyai Tudományegyetem két oktatója, Szabédi László irodalom- és Csendes Zoltán statisztikaprofesszor az öngyilkosságot választotta.¹¹² A jogi oktatás a román nyelvű Jogi Karra koncentrálódik, a Bolyairól érkező felsőbb évfolyam joghallgatói számára még lehetővé téve, hogy tanulmányaikat magyar nyelven fejezzék be.

Az 1959-es egyesítés utáni időszak egybeesik a román politikai vezetés által promovált enyhülés és a Nyugat felé nyitás időszakával, így az egyetem román és ezen belül erdélyi jogtudomány és jogi oktatás szempontjából az 1960-as évek a fejlődés jegyében teltek: a korábbi „komprimált” tanszékeket sikerült visszaállíttatni, illetve lehetőség nyílt újból fakultatív előadások meghirdetésére. Az oktatás időtartama 5 évre nőtt, az átállást átmeneti tantervek segítették. A moszkvai befolyás alóli távoldást jelzi az is, hogy 1963 után a tantervben már nem szerepel a burzsoá államjog, amelyet szovjet mintára kellett addig beilleszteni.

¹¹² A Bolyai Tudományegyetem felszámolásának és a két egyetem kényszerű egyesítésének rendkívül komplex történetére és gazdag szakirodalmára terjedelmi korlátok miatt sajnos nem térhetünk ki.

Az államvizsga a szakdolgozat megvédését jelentette, illetve két szóbeli vizsgát kötelezően előírt tantárgyból (tudományos szocializmusból és polgári jogból), valamint egy szóbeli vizsgát választható tantárgyból (büntetőjogból vagy közigazgatási jogból). Az oktatás nappali és látogatás nélküli tagozaton történt.

1959–1970 között 6507 diák volt a kolozsvári egyetem Jogi Karának nappali és látogatás nélküli képzésére beiratkozva.

Az 1968-as felsőoktatási reform lehetővé tette, hogy a jogi karok a klasszikus jogásképzés mellett a gazdasági és közigazgatási jogi képzést is bevezessék. A jogász szak a hagyományos jogászi pályákra készítette fel végzettjeit (magisztrátusi, közjegyzői, ügyvédi és jogtanácsosi pályák), és szakosodási lehetőséget biztosított a diplomáciában vagy a nemzetközi kereskedelembe való elhelyezésre. A gazdasági és közigazgatási jogi oktatásban az államigazgatásban részt vevő tisztségviselők képzése történt meg, a végzettek jogtanácsosként, közjegyzőként, néptanácsi jegyzőként tudtak elhelyezkedni. Ez a típusú oktatás három pilléren épített: alaptantárgyak, szaktantárgyak és társadalomtudományi tantárgyak. A szakmai gyakorlat a klasszikus jogásképzésnek megfelelően történt.

Ezt a típusú képzést Kolozsvárott is bevezették 1974-ben, de nem a Jogi, hanem a Közgazdaságtudományi Karon belül, mind nappali, mind látogatás nélküli formában (bővebben ld. a következő fejezetben).

Az erdélyi magyar jogi oktatás és tudomány szempontjából 1959 egyértelmű törésvonal. Míg más szakok esetében a Bolyai vagy a magyar oktatás valamiféle korlátozott továbbéléséről beszélhetünk, a jogásképzésben nem így volt, a folytonosság megszűnt.¹¹³

Az összevonás következtében megkettőződött a BBTE tantestülete, a „karcsúsítást” célzó különböző intézkedéseket csak a Bolyai Tudományegyetem pár jogászprofesszora kerülte el: Biró Lajos, Román Dezső, Fekete György és tanársegéde, Miróka László, illetve a bolyais alumni közül Szabó Pál Endre, Lupán Ernő és Kovács Edit (aki 1979-ig az egyesített kar egyetlen női oktatója volt). A többi tanárt vagy kutatóállományba helyezték (Kerekes Jenő, Csákány Béla és Fogarasi József csak a román közgazdászképzés 1962-es beindításakor kapták vissza oktatói normájukat, Balogh András a Társadalomtudományi Kutatóintézetbe került tudományos kutatói beosztásba, Szamek Imre pedig az Egyetemi Könyvtárba bibliográfus-kutatói beosztásba), vagy más intézményben kaptak helyet (Takács Lajos és Demeter János minisztériumi beosztást, Mócsy László 1959 májusában a Megyei Kriminális Laboratórium vezetői minőségébe kapott ki nevezést). Lőrincz Ernő munkaszerződését egyszerűen nem újították meg.

A BBTE-n tanuló magyar nemzetiségű diákok száma 1959 folyamatosan csökkent, a csökkenés legnagyobb aránya pedig éppen a Jogi Karon volt kimutatható. Ezt maga az egyesítéskor rektori tisztséget viselő Takács Lajos is elismerte, kiemelve, hogy a karon 1966-ban mindössze 4,5% volt a magyar hallgatók aránya (amely alatta marad mind a romániai magyarság 9,5%-os összlétszámának, mind a romániai felsőoktatási intézményekben tanuló magyar hallgatók 6,5%-os arányának).¹¹⁴

¹¹³ Veress Emőd–Kokoly Zsolt: *Jogásképzés a Bolyai Tudományegyetemen 1945–1959*. Kolozsvár 2016. 19.

¹¹⁴ Lucian Nastasă (coord): *Minorităţi etnocale şi mărturi documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj 2003. 805.

1959–1968 között a BBTE Jogi Karának tantestülete a nyugdíjazásokat leszámítva gyakorlatilag az egyesítéskor létrejött struktúrában működött, többnyire ezen a karon volt a legalacsonyabb a fiatal oktatók aránya (ez az 1960-s évek második felében 11% körül mozgott).¹¹⁵

1959–1989 között a karra egyetlen magyar nemzetiségű oktatót neveznek ki Sipos István személyében, aki 1976-ban lett a tantestület tagja, és a polgári jog (azon belül is a fuvarjog) kutatója.

A magyar nyelvű oktatást az oktatók által összeállított belső használatú jegyzetek, magyarázó szótárak segítették (mint például a Kovács Edit és Ioan Albu által összeállított, a polgári és örökösödési jog szókincsét felölelő román–magyar szótár vagy Lupán Ernőnek a polgári jog általános részére és a személyekre vonatkozó munkája).

Az erdélyi magyarság számára a Bolyai Tudományegyetem 1959-es megszüntetése utáni helyzet némileg az 1919 utáni *status quó*-t idézte, amikor szintén önálló felsőoktatási intézmény nélkül kellett az oktatás, tudományművelés és -terjesztés kérdéseivel foglalkozni. Mivel azonban az 1948-as szovjet reform után felszámolták a polgári intézményeket (így az EME Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályát és más különböző szakmai társaságokat is), ekkor már egyetlen olyan szervezet sem létezett, amely legalább részben átvehette volna ezt a feladatot.

A tudományosság nyelve kizárólag a román nyelv volt, de szótárak, fordításkötekek, tudománynépszerűsítő munkák magyar nyelven is napvilágot láttak. A két világháború közötti korszakhoz hasonlóan a napilapok, folyóiratok is keretet biztosítottak jogtudományi írások megjelentetésére – ezek túlnyomórészt gyakorlati kérdéseket tárgyalnak. Megemlíthetjük e téren az *Előre* (Szepessy Tibor) és az *Igazság* (Podhradszky László) tevékenységét. A Román Televízió magyar adásában ismétlődően szerepelt a *Paragrafus* c. ciklus, Egeressy László temesvári államügyész jogi ismertető és tanácsadó rovata.¹¹⁶

7.7.2. A nagyszebeni jogi oktatás (1971–1987)

Említettük, hogy az 1968-as felsőoktatási reform lehetővé tette a gazdasági és közigazgatási jogi képzést, amelyet Erdélyben is bevezettek a kolozsvári egyetemen. Az új típusú jogi oktatás bevezetése egybeesett azzal a lehetőséggel, amely a tudományegyetemek számára kihelyezett területi egységek (egyfajta vidéki főiskolák) létrehozását tette lehetővé. Ezzel a lehetőséggel élt a kolozsvári BBTE is, amikor 1971-ben megalapította első kihelyezett tagozatát Nagyszebenben (az indoklásban hivatkozva a város felsőoktatási hagyományaira, a szász jogakadémiára és az 1940–1944 között itt működő egyetemi képzésre).

A kolozsvári egyetem nagyszebeni tagozata eredetileg Filológia–Történelem Kar formájában alakult meg, de 1977-ben átszervezés történt: kiegészült egy második karral, amely a BBTE Közgazdaságtudományi Karán belül 1971 óta létező és abból kiváló gazdasági és közigazgatási jog szak formájában alakult újra Nagyszebenben.

¹¹⁵ Mihaiu Mihaela Diana: *Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj între fluxurile şi refluxurile ideologice comuniste în perioada 1959–1972*. Teză de doctorat. Cluj-Napoca 2015. 101.

¹¹⁶ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Bukarest–Kolozsvár 1981–2010.

A két fakultás léte lehetővé tette, hogy a BBTE-től önálló, független főiskolai intézet jöjjön létre, mely a korabeli Romániában egyedülként működtetett önálló gazdasági és közigazgatási jogi kart.

A nagyszebeni jogi képzőhelyre (úgy is, mint Erdély második jogi oktatási központjára) a korabeli román jogi felsőoktatás rendszerében teljes értékű negyedik pillérként tekintettek: a jogi karok diákszövetségeinek 1971-ben létrehozott hármas szövetségét (Triunghiularul facultăţilor de drept) a nagyszebeni főiskola kibővülése után 1977-ben négyes szövetséggé bővítették (Patrulaterul facultăţilor de drept), hogy a szövetség négy pillérrel rendelkezzen.

Az oktatás mind nappali, mind látogatás nélküli tagozaton működött, és 1987-es felszámolásáig több mint 1000 diák végezte el ezt a képzést (legtöbbjük a helyi közigazgatásban helyezkedett el, a megyei, megyeközponti, városi és községi szerveknél).

Az 1980-as évek második felének társadalmi, kulturális és gazdasági válsága az egyetemi beiskolázási számok drasztikus csökkentéséhez vezetett, amely Nagyszeben esetében súlyos következményekkel járt: nem vehettek fel újabb hallgatókat, ezért 1984-ben már nem indulhatott első év, és az utolsó évfolyamok „kifutásával” a nagyszebeni főiskola 1987-ben kénytelen volt bezárni.

7.8. Jogi oktatás Erdélyben az 1989-es forradalom és rendszerváltozás után

7.8.1. Az egyetemi jogászképzés erdélyi hálózatának kiszélesedése

Az 1989 utáni rendszerváltás egyik eredménye az erdélyi jogi oktatás terén a képzőhelyek ugrásszerű megnövekedése: Kolozsvár mellé más városok is felzárkóztak. Temesváron a Jogi Kart még 1944-ben alapították, de megszervezésére csak 1992-ben került sor, önálló fakultásként pedig 1996 óta létezik (a klasszikus jogászképzés mellett közigazgatás szakot is működtetve). Hasonlóképpen, a nagyszebeni közigazgatási jogi oktatás hagyományát tiszteletben tartva, amikor 1994-ben újraalakult a városban a Jogi Kar, a klasszikus jogász szak mellett közigazgatási szak is indult, bár a jogász szakhoz képest kisebb beiskolázási számokkal.

A nagyszebeni és temesvári jogi képzőhelyek megalakulásuk után rövid időn belül csatlakoztak a legrangosabb romániai jogi fakultások diákszövetségeit tömörítő konzorciumhoz, mely hat intézményt ölel fel (ebből három erdélyi).

A temesvári és nagyszebeni példát Erdély többi városa is követte, az állami felsőoktatási hálózatban jelenleg jogi fakultással rendelkezik a brassói Transilvania Egyetem, a Nagyvárad Egyetem és a marosvásárhelyi Petru Maior Egyetem.

A jogi oktatáshoz valamilyen történelmi hagyományképpen kapcsolódó fenti városok mellett Erdélyben további városokban létesültek állami fenntartású egyetemek, melyek jogi képzést nyújtanak, ilyen a gyulafehérvári 1 Decembrie 1918 Egyetem vagy az aradi Vasile Goldiş Nyugati Egyetem.

Az állami fenntartású egyetemek mellett az Erdélyben működő magánegyetemek hálózata biztosít képzést jogász szakon.

Az 1989 utáni időszakban a jogi oktatás a minisztériumi kerettantervek alapján történt, mely a különböző szakmai és minőségbiztosítási kritériumok teljesítése mellett tanszabadságot biztosított. A romániai – és így implicité az erdélyi is – egyetemi jogi oktatás jelenleg osztatlan formában (nem a bolognai rendszer szerint) történik, az alapképzés négy évet ölel fel, ezt egészíthetik ki a különböző mesteri és doktori programok. Az alapképzés egységesen román nyelven történik, míg a mesteri programok már más nyelven is működhetnek (2005 óta a kolozsvári BBTE Jogi Kara a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karával közös magyar nyelvű mesteri programot tart fent).

A klasszikus jogászképzés mellett az egyetemi alapképzésben a jogtudományok tudományterén belül a képzési ágaknál a klasszikus jog szak mellett 2007 óta *közöségi jog*¹¹⁷ képzési ág is létezik (rövid ideig szerepelt például a kolozsvári BBTE Jogi Karának felvételi kínálatában). 2011-ig jogtudományok területén belül szerepelt a lehetséges képzési ágaknál a *Rendfenntartás és közbiztonság* képzési ág is.

A különböző egyetemi szakok, új képzési ágak kialakulása, illetve részben az új, kevert jogágak kialakulása és a különböző interdiszciplináris megközelítésű kutatások azt eredményezték, hogy számos más szak integrált tantervébe jogi szaktantárgyakat, ezáltal pedig a jogi oktatás perspektívái is kiszélesedtek.

7.8.2. Kísérletek az erdélyi magyar jogászképzés revitalizására

1959–1989 között a szaktantárgyak oktatása kizárólag román nyelven történt, bár a kolozsvári egyetem Jogi Karán számos magyar hallgató tanult. A magyar nyelvű jogi oktatás és kutatás problémája az 1989 decemberében bekövetkezett fordulat után sem oldódott meg.¹¹⁸

Az erdélyi magyar jogi oktatás szempontjából 1991-ben fontos kezdeményezés történt: a református egyház (a Királyhágómenti Református Egyházkerület) a nagyváradi Sulyok István Református Főiskolán vallásánár-jogtudomány szakot indított. Az 1991–1992-es első tanévben 25 beiratkozott hallgató volt. Az oktatók az egykori Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karának jogászstanárai voltak: Szabó Pál Endrét, Balogh Andrást, Lupán Ernőt, Kerekes Jenőt, később Mócsy T. Lászlót említhetjük, majd hozzájuk csatlakoztak a fiatalabb generáció képviselői is: Sipos István, Varga Attila.

A jog szak rövid ideig működött, mivel az 1994–1995-ös tanévre működését az Országos Akkreditációs Bizottság nem hagyta jóvá. A jogász diákok érdekében a főiskola annyit tehetett, hogy segítette átiratkozásukat más intézményekbe.¹¹⁹

Kolozsvárott a BBTE keretén belül működő Jogi Kar magyar joghallgatóinak önszerveződő tevékenységeit az 1989 utáni időszakban Sipos István támogatta. 1992-ben megalakult a Jurátus Kör, a Kolozsvári Magyar Diákszövetség szakosztályaként. Az

alapító tagok a román nyelvvel párhuzamos anyanyelvű oktatást hiányolva, a magyar jogi szaknyelv elsajátítását tűzve ki célul, hetente beszélgetéseket szerveztek a KMDSZ akkori székhelyén. Az említett beszélgetéseken, gyűléseken különböző jogi témakörökből választott esettanulmányokat vitattak meg.

1998-ban a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Jogi Kara a felvételi vizsgán elkülönített helyeket osztott ki a magyar kisebbséghez tartozó felvételizőknek. Ezáltal megnövekedett a magyar anyanyelvű hallgatók számára a jogi végzettség megszerzésének lehetősége.

Sipos István elkötelezettségének és szervező tevékenységének köszönhetően szakmai és intézményi kapcsolatok alakultak ki a magyarországi egyetemek jogtudományi karaival. Az együttműködés eredményeképpen 2005-től a BBTE a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karával közösen magyar nyelvű mesterképző programot indított (közösségi magánjog témában).

A minőségi, versenyképes oktatás szükségének felismeréséből született meg a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán 2010-ben indított két-nyelvű – román–magyar – jogászképzés, amely szándéka szerint egyszerre vállalja fel a kolozsvári magyar jogászképzés hagyományait és törekszik a jelenleg érvényes társadalmi viszonyok között is piacosiható tudás és képességek átadására.

A tudatosan választott kétnyelvűség ebben az esetben a kisebbségi nyelvű vagy kétnyelvű jogászképzés pozitív európai és tengerentúli (elsősorban kanadai) példáit is szem előtt tartja és olyan képzési csomagot jelent, amelyben a tantárgyak egy részének oktatása magyarul zajlik; ennek eredményeképpen pedig a végző hallgatónak román és magyar nyelven is érvényesíthető, alapos szaktudással kell rendelkeznie. Számos tárgy, elsősorban a hivatásrendi vizsgák anyagát képező jogi alaptantárgyak oktatása román nyelven történik, de az anyanyelvi kompetenciákra is alapozva.

A kisebbségi nyelvű vagy kétnyelvű jogi oktatás külföldi példái azt mutatják, hogy ez a fajta képzés igen jelentős változásokat tud hozni egy kisebbség társadalmi és gazdasági helyzetében, politikai képviseletének minőségében és erejében.¹²⁰

A Sapientia EMTE keretén belül szervezett kétnyelvű (román–magyar) jogi alapképzés egyedisége abban is áll, hogy román és magyar nyelvű jogi szakszövegek egyidejű használata révén az egyetemi hallgatók a valós román és magyar szakmai két-nyelvűség kompetenciáit szerezhetik meg. E módszer lényege, hogy nem váltja ki a munkaerőpiaci körülmények és a szakvizsgarendszer által megkövetelt román nyelvű oktatást, hanem ezzel párhuzamosan épít az anyanyelvi oktatás nyújtotta többlet lehetőségekre.

¹¹⁷ A képzési ág megnevezése 2011 óta európai és nemzetközi jog.

¹¹⁸ Az 1990–2005 közötti időszakra vonatkozóan ld. bővebben Fábián Gyula–Kokoly Zsolt: *Erdélyi magyar jogászok kutatásai 1990–2005*. In *Romániai Magyar Jogtudományi Közöny* 2006/2. 75–96.

¹¹⁹ A főiskola nyilvántartása szerint mintegy hatvanan Kolozsvárra (a Dimitre Cantemir magánegyetem Jogi Karára) kerültek, mások Szegeden fejezték be tanulmányaikat.

¹²⁰ Emőd Veress (ed.): *Multilingualism and law*. Cluj-Napoca/Kolozsvár 2016.

■ *Kulcsszavak*

jogtudó értelmiség, gyulafehérvári vajdai kancellária, kolozsmonostori konvent, egyetemalapítási kísérletek Erdélyben, felekezeti (protestáns) oktatás és felsőbb fokú jogi kurzusok, katolikus jogakadémiák, állami hivatalvállalás feltételei, a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara, Ferdinánd tudományegyetem Jogi Kara, magyar nyelvű jogászképzés, Bolyai Tudományegyetem, szakvizsgarendszer

■ *Kronológia*

- 1733 jogi oktatás (önálló tanszék) beindítása az erdélyi református iskolahálózatban
(1733–1848: Kolozsvár
1790–1848: Nagyenyed
1792–1848: Marosvásárhely
1832–1848: Székelyudvarhely
1837–1848: Máramarossziget)
- 1774 jogi oktatás beindítása az erdélyi (római katolikus) királyi akadémiák hálózatában
(1774–1848: Kolozsvár
1788–1848: Nagyvárád
1845–1848: Temesvár)
- 1844 jogi oktatás beindítása az erdélyi szász (lutheránus) iskolahálózatban
(1844–1848: Nagyszeben)
- 1844 anyanyelvű (magyar) oktatás bevezetése az erdélyi jogi oktatásban
- 1847 jogi oktatás (önálló tanszék) az erdélyi unitárius iskolahálózatban
(1847–1848: Kolozsvár)
- 1850 a felsőbb fokú jogi kurzusok betiltása (kivétel: Nagyszeben, Nagyvárád)
- 1861 a református felekezeti jogi oktatás újraindítása (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Székelyudvarhely)
- 1863 a kolozsvári jogakadémia újraindítása
- 1869 a Máramarosszigeti Református Jogakadémia újraindítása
- 1870 az erdélyi református felekezeti jogi oktatás megszűnése
- 1872 a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem (Jog- és Államtudományi Kar) megalapítása
- 1887 a nagyszebeni jogakadémia megszűnése
- 1919 a nagyváradi jogakadémia átvétele a nagyszebeni román Kormányzótanács által
(az intézmény új neve: Academia de Drept, Oradea)
- 1919 a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem átvétele a nagyszebeni román Kormányzótanács által (az intézmény új neve: Universitatea „Regele Ferdinand I”, Facultatea de Drept)
- 1921 a Máramarosszigeti Református Jogakadémia Magyarországra (Hódmezővásárhely) menekülése
- 1934 a nagyváradi jogakadémia bekebeleztetése a kolozsvári egyetem Jogi Karába

- 1940–1945 észak-erdélyi és dél-erdélyi párhuzamos egyetemi oktatás (Ferenc József Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar – Kolozsvár; Universitatea „Regele Ferdinand I”, Facultatea de Drept – Nagyszeben)
- 1945 a román tannyelvű Ferdinand tudományegyetem (Jogi Kar) visszatérése Kolozsvárra
- 1945 a magyar tannyelvű Bolyai Tudományegyetem (Jog- és Közgazdaságtudományi Kar) létrehozása
- 1948 szovjet oktatási reform
- 1951–1953 Jog- és Közgazdaságtudományi Főiskola működése Kolozsváron (román és magyar tannyelvű tagozatok)
- 1959 a Bolyai Tudományegyetem megszüntetése
- 1971–1987 gazdasági és közigazgatási jogi főiskola működése Nagyszebenben
- 2010 kétnyelvű (román–magyar) jogi alapképzés beindítása a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen

Válogatott irodalom

- Frank Frost Abbott, Allan Chester Johnson: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton 1926
- Johann Karl Albrich: *Handbuch des sächsischen Privatrechts*. Hermannstadt 1817
- Nicolae Albu: *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*. București 1971
- Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Budapest 2001
- Alföldy Géza: *Die 'illyrischen' Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit*. In Gianpaolo Urso (ed.): *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*. Pisa 2004
- Andrásfalvi Bertalan: *Hagyomány és környezet*. In *Az idő rostájában I–III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapján*. Budapest 2004
- Mihail M. Andronescu: *Facultatea de drept a Universității din București 1859–2009. File de istorie*. Monitorul Oficial, București 2009
- Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In *Századok* 1900
- Angyal Pál, Degré Alajos: *A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata*. Budapest 1943
- Julia Annas, Terence Ball, Margaret Canovan, Mark Davie: *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Budapest 1995
- Anonymus: *A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Budapest 2004
- Apáthy István: *Tételes Európai nemzetközi jog*. Budapest 1878
- Radu Ardelean, Lucian Giura: *Un demers al lui Ioan Lupaș pentru menținerea Facultății de Drept din Oradea (pagini de corespondență)*. In *Analele Universității din Oradea, Secția Istorie-Arheologie*. VI–VII. (1996–1997)
- Radu Ardevan: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara 1998
- Radu Ardevan, Livio Zerbini: *La Dacia romana*. Soveria Mannelli 2007
- Asztalos Miklós: *A magyar nagyhatalom*. Máriabesnyő–Gödöllő 2003
- *** *Az 1863. évi július 1-re Nagyszebenbe legf. összehívott erdélyi országgyűlés gyorsírói naplója*. Nagyszeben 1863
- *** *Az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlés irománkönyve*. Nagyszeben 1863
- *** *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója XI*. Pest 1868
- *** *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai VII*. Pest 1868
- Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540-ig*. Adatösszeállítás. Budapest 1977
- Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra*. Budapest 1979
- Balás Gábor: *A székelők nyomában*. Budapest 1984
- Balás Gábor, Domokos Andrea: *Erdély rövid jogtörténete 1947-ig*. Budapest 1991

- Balás P. Elemér: *A magyar szerzői jog szabályainak kiterjesztése a felszabadult keletmagyarországi és erdélyi országrészekre*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942
- Balogh András: *A munka – jog és kötelesség*. In *Korunk* 1986/5.
- Balogh András: *Méltányosság, törvényesség, célszerűség*. In *Korunk* 1988/7.
- Balogh Elemér: *Büntető anyagi jogelvek megjelenése a korai magyar kútfőkben*. In *Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2013
- Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár 2005
- Angela Banciu: *Istoria constituțională a României. Deziderate naționale și realități sociale*. București 2001
- Barabás Domokos: *Oklevelek Erdély történetéhez. Udvarhelymegye levéltárából*. In *Történelmi Tár* 1889
- Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése*. Budapest 1984
- Battlay Imre: *A büntetendő kísérlet és a bevezetés*. Kassa 1892
- Bálint Csanád: *A kalandozások néhány kérdése*. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983
- Bárdi Nándor: *Az erdélyi kérdés mind közigazgatási probléma*. In *Magyar Kisebbség* 1998/1.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. In *Spectrum Hungarologicum* 2013/6.
- Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története III.* Székelyudvarhely 2016
- Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest 2008
- Bárh János: *Szentgyörgy megyéje Alcsíkbán*. Kecskemét 2012
- Mihai Bărbulescu et al.: *Istoria României*. București 1999
- Mihai Bărbulescu (coord.): *Atlas-dicționar al Daciei romane*. Cluj-Napoca 2005
- Cesare Beccaria: *Büntetés és büntetés*. Budapest 1967
- Beér János: *A Román Népköztársaság új alkotmánya (I.)*. In *Jogtudományi Közöny* 1953/4.
- Beér János, Csizmadia Andor: *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest 1954
- Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. I. kötet. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. Solymosi László. Budapest 1981
- Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája (Gyeretyán országa)*. Budapest 1942
- Benedek József (szerk.): *Románia – Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár 2011
- Benkő Elek: *Erdély*. In Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994
- Benkő Elek, Demeter István, Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Kolozsvár 1997
- Benkő Elek: *A középkori Székelyföld 1–2*. Budapest 2012
- Benkő Elek: *Székelyek a középkori Magyar Királyságban*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I.* Székelyudvarhely 2016

- Benkő Elek: *A mezővárosi fejlődés*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Benkő Elek: *Nemesek és nemesi reprezentáció*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Benkő Elek: *Székelyek a Magyar Királyság területén*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Benkő Josephus: *Imago inclytae in Transsylvania nationis Siculicae historico-politica, ex probatissimis historiis et cumprimis legibus partiis atque comitiorum decretis, sive articulis diaetalibus adumbrata*. Cibinii, Claudiopoli: Typ. Hochmeister 1791
- Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. In *Pro Minoritate* 2002/ősz
- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* Budapest 1967
- Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979
- Berend T. Iván: *Térelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Budapest 1999
- Berend T. Iván: *Európa gazdasága a XX. században*. Budapest 2008
- Bethlen Miklós: *Olajágot viselő Noé galambja (1704)*. In Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók. 17. század*. Budapest 1979
- Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs 1999
- Béli Gábor: *A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351*. Budapest–Pécs 2008
- Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest 1986
- Bihari Mihály: *Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után, 1945–1995*. Budapest 1996
- Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával*. Budapest 2003
- Bíró Gáspár: *A jog helyzete a totalitarizmusban. Előadás (Brassó, 1985. november 3.)*. In *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989*. Csíkszereda 2004
- Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár 1917
- Blazovich László, Schmidt József (szerk.): *A Sváb tükör*. Szeged 2011
- Blazovich László: *Széljegyzetek a Szász tükör magyar fordításához*. In *Századok* 2006/2.
- Blazovich László: *A Sváb tükör keletkezése, elterjedése, szerkezete és forrásai*. In Bobvos Pál (szerk.): *Reformator iuris cooperandi. Tanulmányok Veres József 80. születésnapja tiszteletére*. Szeged 2009
- Blazovich László: *A Szász tükör és a német jogkönyvek hatása Magyarországon*. In *Jogtörténeti Szemle* 2011/2.
- Jean Bodin: *Az államról*. Budapest 1987
- Bodó Mátyás: *Jurisprudentia criminalis...* Pozsony 1751

- Alexandru Boerescu: *Codicele române*. București 1865
- Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan „jegyzőkönyvei (1222–1599). Kolozsvár 2006*
- Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi ítélőmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenysége a 16. század második felében*. In „...Éltünk mi sokáig »két hazában«...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen 2012
- Bogdándi Zsolt: *A fejedelemség kori törvénykezési szakaszokról (1556–1600)*. In *Erdélyi Múzeum* 2015/1.
- Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi központi bíráskodás kialakulása és főbb jellegzetességei (1541–1571)*. In *Jogtörténeti Szemle* 2015/2.
- Bogdándi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség személyes jelenléti bírósága és a táblai elnökök a 16. század második felében*. In *Erdélyi Múzeum* 2016/1.
- Gabriel Boroi, Viorel Mihai Ciobanu, Nicolae Marian: *Modificări aduse Codului de procedură civilă prin Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 138/2000 (I.)*. In *Dreptul* 2001/1.
- Both Ödön: *A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején*. In *Jogtudományi Közöny* 1984/6.
- Stefano Bottoni: *Sztálin a székekelyknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda 2008
- Bóna István: *Az avarok*. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984
- Bóna István: *Hunok és a nagykirályaik*. Budapest 1993
- Gheorghe Bonciu: *Istoria dreptului românesc*. București 2009
- Bónis György: *A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest 1934
- Bónis György: *A személyes királyság kora*. In Eckhart Ferenc, Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest 1942
- Bónis György: *Magyar jog – székekely jog*. Kolozsvár 1942
- Bónis György: *Magyar jogtörténet I.* Kolozsvár 1942
- Bónis György: *Erdélyi perjogi emlékek*. Kolozsvár 1942
- Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár 1948
- Bónis György: *A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei*. Budapest 1959
- Bónis György, Degré Alajos, Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest 1961
- Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971
- Bónis György, Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Budapest 1971
- Bónis György: *Középkori jogunk elemei: római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest 1972
- Bónis György, Degré Alajos, Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg 1998
- Randolph L. Braham: *A népiptás politikája: A holocaust Magyarországon*. Budapest 1997

- Traian Cornel Briciu, Viorel Mihai Ciobanu, Claudiu Constantin Dinu: *Reforma sistemului judiciar. Modificările Codului de procedură civilă și ale legislației conexe aduse prin Legea nr. 202/2010 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor*. In *Revista Română de Drept Privat* 2010/6.
- Brósz Róbert, Pólay Elemér: *Római jog*. Budapest 1974
- Brósz Róbert, Pólay Elemér: *Római jog*. Budapest 1995
- Burián László: *Szokásjog versus kodifikált jog a magyar magánjog történetében, különös tekintettel a magyar magánjog bevezetésére Észak-Erdélyben*. In *Quaerendo et Creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából*. Budapest 2014
- Buza László: *Államterület és területi felségjog*. Budapest 1910
- Buza László, Hajdú Gyula: *Nemzetközi jog*. Budapest 1961
- Gheorghe Buzatu: *O istorie a petrolului românesc*. București 1998
- C. Tóth Norbert: *Lehetőségek és feladatok a középkori járások kiatatásában*. In *Századok* 2007
- Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest 2002
- Caracalla edictuma. In Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia*. Budapest 1963
- Virgil Câmpeanu: *Dreptul muncii*. București 1967
- Nicolae Ceaușescu: *Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*. București 1971. Magyar nyelven: Vörös Zászló. 1971
- Nicolae Ceaușescu: *Expunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului în țara noastră, la problemele teoretice, ideologice și activitatea politică, educativă a partidului, prezentată la plenara largită a Comitetului Central al Partidului Comunist Român 1–2 iunie 1982. Cuvîntare la încheierea lucrărilor plenarei*. București 1982
- Emil Cernea, Emil Molcuț: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 1992
- Emil Cernea, Emil Molcuț: *Istoria statului și dreptului românesc*. Bukarest 1996
- Emil Cernea, Emil Molcuț: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 2006
- Avram Cezar (coord): *Introducere în istoria dreptului*. București 2007
- Florentina Chirodea: *Învățământul superior la grabuța de vest a României Mari. Academia de Drept din Oradea (1919–1934)*. Oradea 2011.
- *** *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dicaturii Comuniste din România. Raport final*. București 2007
- Conrad Cichorius: *Die Reliefs der Traianssäule*. Berlin 1896–1900
- Vasile Ciobanu: *Nemzeti kisebbségi törvénytervezetek a két világháború közötti Romániában*. In *Magyar Kisebbség* 2009/51–52.
- Georg Ciulei: *Die Arbeitsverträge in den siebenbürgischen Wachstafeln*. In *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1991/38.
- Filippo Coarelli: *La colonna Traiana*. Roma 1999
- Sorin Cociș, Felix Marcu, Ovidiu Țentea: *Bibliografia Daciei Romane*. Cluj-Napoca 2003
- Connerth János: *Az erdélyi százszok forradalmi vértanúja – Roth István Lajos*. In *Erdélyi Múzeum* 1898/5.

- Mitița Constantinescu: *Politică economică aplicată* 2. București 1943
- Iuliu Cracănu: *Justiția populară în România. O radiografie instituțională*. In *Arhivele totalitarismului* 2013/80–81.
- Iuliu Cracănu: *Stalinizarea și destalinizarea justiției în România comunistă*. In Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (ed.): *Stalinizare și destalinizare. Evoluții instituționale și impact social*. București 2014
- Csekey István: *A Pragmatica Sanctio Erdélyben*. In *Erdélyi Múzeum*. 1915/XXXII.
- Csetri Elek: *Az erdélyi unió az országgyűlés előtt*. In Csetri Elek: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. Debrecen 2000
- Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László: *Magyar állam-és jogtörténet*. Budapest 1975
- Csizmadia Andor: *Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban*. In *Gazdaság- és Jogtudomány* 1975/1–2.
- Csizmadia Andor: *Generalis congregatiók és diéták Erdélyben*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10.
- Csizmadia Andor: *A házasság a feudális korban s a trienti zsinat rendelkezéseinek végrehajtása Magyarországon*. In *Jogtudományi Közlöny* 1983/3.
- Csukovits Enikő: *Sedriahelyek-megyeszékhelyek a középkorban*. In *Történelmi Szemle* 1997/3–4.
- Constantin Daicoviciu: *Universitatea „V. Babeș” Cluj. Studiu monografic*. Cluj 1957
- *** *Corpus Inscriptionum Latinarum*, <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/?q=en/node/291>
- Hadrian Daicoviciu: *Dacii*. București 1972
- Dan Dana: *Proprietate publică sau privată la daci. Dezbaterile istoriografice și rațiunile lor*. In *Studii de istorie a Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor*. Cluj-Napoca 2000
- Gheorghe Dascălu: *Organizarea universităților din teritoriile românești eliberate. Menirea lor – ce ar bine să cerem Franciei*. București 1919
- Dálnoki Incze József: *Az Erdély Nagy fejedelemségben lakó Nemes Szász Nemzetnek Statutája vagy Tulajdon honnyi Törvényei*. 1825
- Dáné Veronika: *„Minden birodalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak”: Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése*. In *Korunk* 2013/3.
- Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus: 1849–1867*. Budapest 2009
- Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzajos idők” – Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest 2015
- Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I*. Budapest 2001
- Deér József: *A középkori Erdély*. In *Magyar Szemle* 1934/22.
- Deér József: *Magyarság, keresztény magyarság*. Budapest 1993
- Degré Alajos: *A négyeskönyv büntetőjogi elvei*. Budapest 1936
- Degré Alajos: *A Quadripartitum büntetőjogi elvei*. Cegléd 1936
- Degré Alajos: *A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben. 1786-ig*. In Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal emlékkönyv: dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről*. Budapest 1941

- Degré Alajos: *A feudális tulajdonjog egyik jellemző vonása*. In *Jogtudományi Közlöny* 1978/9.
- Degré Alajos: *Az erdélyi büntetőjog történetéhez*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10.
- Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Mezey Barna. Budapest 2004
- Degré Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Pécs 2010
- Jürgen Deininger: *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* München 1965
- Gheorghe Gheorghiu-Dej: *Cikkek és beszédek*. Második kiadás. Bukarest 1955
- Gheorghe Gheorghiu-Dej: *Raport cu privire la încheierea colectivizării și reorganizarea conducerii agriculturii prezentat la sesiunea extraordinară a Marii Adunări Naționale 27 aprilie 1962*. București 1962
- Peter Delev: *From Koroupedion to the Beginning of the Third Mithridatic War (281–73 BC)*. In Julia Valeva, Emil Nankov, Denver Graninger (eds): *A companion to Ancient Thrace*. Oxford 2015
- Demeter János, Kiss Géza, Kohn Hillel (szerk.): *Alkotmányunk hiteles román és magyar nyelvű szövege*. Bukarest 1949
- Demeter János: *A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői*. In *Jogtudományi Közlöny* 1985/4.
- Demeter János: *Románia közigazgatási-területi beosztásának változásai*. In *Jogtudományi Közlöny* 1987/1.
- Sinor Denis: *Taking an oath over a dog cut in two*. In Bethlenfalvy Géza et al. (eds.): *Altaic Religious Beliefs and Practices*. Budapest 1992
- Derzsi Júlia: *Városi és körzeti fellebbviteli bíráskodás Brassóban és a Barcaságban*. In *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010
- Derzsi Júlia: *Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Matthias Fronius. Értelmiségi pályák a közösség szolgálatában*. In Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Kolozsvár 2017
- Dezső Márta: *A szuverenitás*. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I*. Budapest 2007
- Cristina Diac: *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*. Târgoviște 2014
- Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940*. In Diószegi László, R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest 1990
- Dobó Árpád: *Publicum Portorium Illyrici*. Budapest 1940
- Dorin Dobrinu, Constantin Iordachi (szerk.): *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România*. Iași 2005
- Dobszay Tamás, Forgó András, Ifj. Bertényi Iván, Pálffy Géza, Rácz György, Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest 2013
- Dombóváry Géza: *Erdély XVIII. századbéli fenyítőeljárásai gyakorlatából*. In *Jogállam* 1930/1–2.

- Domokos Andrea: *A székely faluközösség erkölcsi és jogi normái*. In Gönczöl Katalin, Kerezi Klára (szerk.): *Tanulmányok Szabó András 70. születésnapjára*. Budapest 1998
- Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány I–III*. Kolozsvár 1861
- Draskóczy István: *A tizenötödik század története*. Budapest 2000
- John S. Earl, Telegdy Álmós: *A romániai tömeges privatizációs program eredményei. Első kísérleti elemzés*. In *Közgazdasági Szemle* 1998. május
- Werner Eck, Hartmut Wolff (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln 1986
- Werner Eck: *La loi municipale de Troesmis: données juridiques et politiques d'une inscription récemment découverte*. In *Revue historique de droit français et étranger* 2013/91.
- Werner Eck: *Fragmente eines neuen Stadtgesetzes – der Lex coloniae Ulpiae Traianae Ratiariae*. In *Athenaeum. Studi Periodici di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia* 2016/II.
- Eckhart Ferenc: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad 1908
- Eckhart Ferenc: *A diplomatikai kritika és a korai okleveles anyag*. In *Történeti Szemle* 1912
- Eckhart Ferenc: *Erdély alkotmánya*. In *Magyar Szemle* 22. évf. 1934
- Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Budapest 1936
- Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest 1941
- Eckhart Ferenc, Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest 1942
- Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest 2000
- Babett Edelmann-Singer: *Koina und Concilia. Genese, Organisation und sozioökonomische Funktion der Provinziallandtage im römischen Reich*. Stuttgart 2015
- Edvi Illés Károly: *A magyar büntető törvénykönyv magyarázata I–III*. Budapest 1909
- Egyed Ákos: *A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly: *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979
- Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely 2001
- Egyed Ákos: *Erdély 1848-i utolsó rendi országgyűlésének szerepe a polgári átalakulás előkészítésében*. In *Korunk* 2001/3.
- Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Csíkszereda 2010
- Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda 2013
- Egyed Ákos: *A székely jog sajátosságai*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I*. Székelyudvarhely 2016
- Egyed Ákos: *A székely örökség*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I*. Székelyudvarhely 2016
- Egyed Ákos: *Székelyföld saját jogrendszerre*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016

- Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Egyed István: *Közjogi alapismeretek*. Budapest 1927
- Egyed István: *A mi alkotmányunk*. Budapest 1943
- Ekmayer Ágost: *A honfiúság (indigenatus) Magyarországon*. In *Jogtudományi Közöny* 1867/6.
- Elekes Lajos: *A középkori magyar állam története megalapításától a mohácsi bukásig*. Budapest 1964
- Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest 1946
- Ember Győző: *Magyarország közigazgatása 1711–1765*. In *Levéltári Közlemények* 5. évf. 1983/1–2.
- Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest 1935
- Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest 2002
- Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003
- *** *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300*. Budapest 1997
- *** *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez II. 1301–1339*. Budapest 2004
- *** *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez III. 1340–1359*. Budapest 2008
- *** *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez IV. 1360–1372*. Budapest 2014
- Erdő Péter: *A házasság kánonjogi arculata a történelemben*. In Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest 2001
- F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–49-es minisztériumok*. Budapest 1987
- F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. PhD doktori disszertáció. Budapest 2008.
- Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan*. Pécs 1936
- Farkas József: *A Szovjetunió kolhozjogának rövid vázlata*. In *Jogtudományi Közöny* 1950/5.
- Fábián Gyula – Kokoly Zsolt: *Erdélyi magyar jogászok kutatásai 1990–2005*. In *Romániai Magyar Jogtudományi Közöny* 2006/2.
- Fekete Gábor: *A jó telekkönyvek biztosítékai*. In *Erdélyrészi Jogi Közöny* I. évf. 1908
- Fekete György: *Házasságkötés, a házasság felbontása*. Bukarest 1958
- Fekete György: *Polgári jog. Általános rész, személyek és dologi jogok*. Kolozsvár 1958
- Fekete Nagy Antal: *A románság megtelepülése a középkorban*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941
- Fellenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai*. Budapest 1988
- Finkey Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest 1902
- Finkey Ferenc: *Büntetőtani problémák*. Budapest 1933

- Dumitru V. Firoiu: *Istoria statutului și dreptului românesc*. Iași 1992
- Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc*. Iași 1993
- Dumitru V. Firoiu: *Istoria statului și dreptului românesc II*. Cluj-Napoca 1998
- Stephen Fischer-Galați: *Twentieth Century Romania*. New York 1991
- Eleodor Focșeneanu: *Istoria constituțională a României. 1859–1991*. București 1998
- Fodor István: *A népvándorlás és a honfoglalás kora Erdélyben*. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988
- Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest 1991
- Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest 2001
- Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest 2002
- Földesi Ferenc: *A Szász Univerzitás statútumai*. In *Magyar Könyvszemle* 2010/1.
- Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda 1845
- Frank Ignác: *Ósiség és elévülés*. Buda 1848
- Christa Frateantonio: *Religiöse Autonomie der Stadt im Imperium Romanum*. Tübingen 2003
- Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest 1986
- Fügedi Erik: *Uram, Királyom...* Budapest 1974
- Gaál György: *Berde Áron pályája a tanügy és tudomány szolgálatában*. In *Keresztény Magvető* 1992/4.
- Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár 2001
- Gaál György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár 2012
- Ganczer Mónika: *Az állampolgárság ókori előképei*. In Boóc Ádám, Fekete Balázs (szerk.): *Liber amicorum Endre Ferenczy*. Budapest 2012
- Ganczer Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest–Pécs 2013
- Garda Dezső: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós 1994
- Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). II.* Kolozsvár 1935
- Gál László: *Javallat – Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet 1839*. Budapest 1992
- Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II.* Szeged 2013
- Gáll Erwin: *A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat erdélyi hódításáról*. In *Korunk* 2014/8.
- Erwin Gáll: *The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of 'avarisation' of Transylvanian Basin (6th–7th centuries)*. In Sorin Cociș (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum* 7. Cluj-Napoca 2014
- Erwin Gáll, Sándor Romát: *The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena*. In Ádám Bollók, Gergely Csiky, Tidavar Vida (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. With assistance from A. Mihácz-Pálfi–Zs. Masek. Budapest 2016
- Gáspár Gyula, Váradi Ödön: *A mezőgazdasági adósságok orvoslásáról szóló (konverziós) törvény népszerű ismertetése*. Oradea 1932
- Cristian Găzdac: *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)*. 2nd ed. Cluj-Napoca 2010
- Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010
- Geörch Illés: *Birjon-e a szokás még tovább is törvénytörő erővel*. In *Geörch Illés' törvényes tárgya értekezései*. Pest 1833
- Gerasim Aurél: *Dicționar practic (maghiar–român) al terminilor juridici și al altor expresiuni și cuvinte proprii pentru introducerea limbei române în materie de drept civil, procedura civilă, drept comercial, cambial, falimentar și al altor legi corelative – întocmit în urmarea codurilor române – (Magyar–román) gyakorlati szótára a román nyelvnek magánjogi, polg. perrendtartási, kereskedelmi váltó- és csődjogi, valamint más ezekkel vonatkozásban levő anyagban való bevezetésre alkalmas jogi műkifejezések, más kifejezésmódok és szavaknak a román törvénykönyvek nyomán összeállítva*. Sibiu 1920
- Gericz József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest 1987
- Gernot Kocher: *A jog ábrázolása a Sváb tükörben*. In Herger Csabáné (szerk.): *Gernot Kocher*. Budapest–Pécs 2013
- Onisifor Ghibu: *La a douăzece ani aniversare a universității Daciei Superioare*. Ed. II. Ediție îngrijită, revăzută și cu postfață de Crișan Mircioiu. Cluj-Napoca 2001
- Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*. In *Korunk* 2002/1.
- Gidó Attila: *Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között*. In *Korunk* 2004/9.
- Gidó Attila (szerk.): *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda 2009
- Gidó Attila, Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése*. In *Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről* 35. Kolozsvár 2010
- Paul Frédéric Girard, Félix Senn: *Les lois des Romains*. Napoli 1977
- Paul Gogeanu: *Istoria dreptului românesc*. București 1986
- Nicolae Gostar: *Ius Italicum în Dacia*. In *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* 1969/6.
- Grosschmid Béni: *A házassági törvény I–II*. Budapest 1898–1901
- Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I–III*. Budapest 1960
- Ion V. Gruia: *Referat către Consiliul de Miniștri*. In *Monitorul Oficial* 1940/201.
- Grüll Tibor: *A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban*. In *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 2016/63.

- Nicolae Gudea, Wolfgang Schuller, Kurt Schmidts: *Porolissum. Ausschnitte aus dem Leben einer dakisch-römischen Grenzsiedlung aus dem Nordwesten der Provinz Dacia Porolissensis*. Amsterdam 1998
- Manuel Guțan: *Istoria dreptului românesc* (ed. a 2-a). București 2008
- Manuel Guțan: *Drept constituțional și instituții politice* (2. bővített kiadás). București 2008
- Gündisch, Konrad, Beer, Mathias: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München 1998
- Győrffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941
- Győrffy György: *István király és műve*. Budapest 1977
- Győrffy László: *A katonai büntetőjog bölcselése és oknyomozó története*. Budapest 1925
- György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története* (doktori disszertáció). Budapest 2006
- *** Gyűjteménye az Erdélyre nézve kiadott legfelsőbb császári nyíltparancsoknak s a császári k. polgári és katonai kormányzó hirdetményeinek és rendeleteinek, magában foglalja az 1849-iki július 19-étől 1850-ik év február közepéig való időszakot, s az austriai császárságot illető birodalmi törvény- és kormánylatban 1850-ik mart végeig közhírré tett törvényeket, rendeleteket. Wien 1850
- Hajdu Lajos: *A Habsburg-Birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése*. In A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái V. kötet 1. füzet. Budapest 1963
- Hajdu Lajos: *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Budapest 1971
- Hajdu Lajos: *II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon*. In *Jogtudományi Közlöny* 1974/1–2.
- Hajdu Lajos: *Adalékok a XVIII. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez*. In *Jogtudományi Közlöny* 1980/10.
- Hajdu Lajos: *Bűnözés és büntetőbíráskodás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években*. In *Levéltári Közlemények* 1989/2.
- Hajdu Lajos: *Az erdélyi büntetőjogi kodifikációs törekvések és Gál László*. In Gál László: *Javallat – Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet 1839*. Budapest 1992
- Hajnik Imre: *Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt*. Pest 1872
- Hajnik Imre: *A győri királyi jogakadémia. A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története*. Pest 1873
- Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest 1899
- Haller Károly: *Az általános polgári Törvénykönyv, mint ez jelenleg Erdélyben érvényes*. Kolozsvár 1865
- Vladimir Hanga (ed.): *Istoria dreptului românesc I*. București 1980
- Hanuy Ferencz: *A vegyes házasságok jogtörténete különös tekintettel Magyarországra: tanulmány*. Pécs 1904
- Hanzó Lajos: *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása*. In *Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből* 1. Szeged 1941

- Radu Harhoiu: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. In *Archaeologia Romanica* 1, Bukarest 1998
- Händel Béla: *A tehervállalás középkori jogrendünkben*. In *Századok* 1944/7–9.
- Hegyí Géza: *Etnikai viszonyok a középkori Székelyföldön. Románok*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I*. Székelyudvarhely 2016
- Hegyí Géza: *Egyházszervezetek és egyházi élet*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Herczegh Géza: *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései*. In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980
- Herczegh Géza: *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Budapest 1987
- Herczegh Mihály: *A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest 1900
- Herczegh Mihály: *A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben*. Budapest 1900
- Alexandru Herlea: *Dezvoltarea învățământului juridic românesc în epoca modernă*. In *Studii de istorie a dreptului III*. Dacia, Cluj-Napoca 1997
- Hermann Gusztáv Mihály: *Pillantás Erdély fejedelemségi társadalmára*. In *Korunk* 2013/3.
- Hermann Gusztáv Mihály: *A székelyek kollektív nemessége – mítosz vagy időben elévülő jogi tény?* In *Korunk* 2014/1.
- Hermann Róbert: *Az 1849–1850. évi kivégzések*. In *Aetas* 2000/1–2.
- Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközy Gyula. Budapest 1989
- Artur Hilsenrad, Ilie Stoenescu: *Procesul civil în Republica Populară Română*. București 1957
- Alfred Michael Hirt: *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects*. Oxford 2010
- Holub József: *A fiúsfításról*. In *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Budapest 1925
- Holub József: *Végrendeleti jogunk alakulása*. In *Akadémiai Értesítő* 1936
- Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged 2001
- Homoki Nagy Mária: *A rendi Magyarország magánjoga. Öröklési jogi intézmények*. In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest 2007
- Homoki-Nagy Mária: *Az öröklési jog új szabályai az Mtj rendszerében*. In *Jogtudományi Közlöny* LXIV. évf. 2009. különszám
- Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1566–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2012
- Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest 2006
- Horváth Attila: *A történeti alkotmány forrásai*. In *Nagy Magyarország* 2009/4.
- Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest 2014
- Horváth Attila: *Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014

- Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra korszakának jogtörténeti kérdései*. In *Jogtörténeti Szemle* 2016/3.
- Horváth Pál: *Frank Ignác*. Budapest 1993
- Hóman Bálint: *Magyar történet II*. Budapest 1936
- Hóman Bálint: *Magyar középkor*. Máriabesenyő–Gödöllő 2003
- Hóman Bálint, Szekfű Gyula: *Magyar Történet I*. Budapest é. n.
- Hunya Gábor: *Románia*. In *Privatizáció Kelet-Európában. Alternatívák, érdekek, törvények*. Budapest 1991
- Hunyadi Attila: *A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között*. In *Korunk* 2002/4.
- Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest 1939
- Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan (ed.): *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinentes I. Ab Hesiodo usque ad Itinerarium Antonini*. București 1964
- Illés Imre Áron: *Városi közigazgatás a Digesta 50. könyvében*. Szeged 2011
- Illés Imre Áron: *Vespasian's edict and the Flavian municipal charters*. Budapest 2016
- Illés József: *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában*. Budapest 1904
- Illés József: *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története*. Budapest 1910
- Illés József: *Jogtörténet és jogfejlődés*. Pécs 1914
- Illés József: *A Quadripartitum közjogi interpolatioi*. Budapest 1931
- Illés József: *A nova donatio jogi természete*. In *Notter Antal Emlékkönyv*. Budapest 1941
- Illyés Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. Második bővített kiadás. München 1976
- Imreh István: *Székely falutörvények*. Kolozsvár 1947
- Imreh István: *A székely falvak törvényeiről*. Sepsiszentgyörgy 1971
- Imreh István: *Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékben*. In *Hargita* 1972/5.
- Imreh István: *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Bukarest 1973
- Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest 1979
- Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983
- Imreh István: *Székelyek a múlt időkben*. Budapest 1987
- Imreh István, Pataki József: *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Budapest–Bukarest 1992
- Imreh István: *Régi székelyek üzenete*. In *Korunk* 1994/6.
- Incze József: *Az erdélyi nagyfejedelemségben lakó nemes szász nemzetnek törvénykező módja*. Brassó 1837
- *** *Inscriptiones Daciae Romanae I–VI*. București–Paris 1975
- Ilie Iovănaș: *Dreptul administrativ și elemente ale științei administrației*. București 1977
- Irk Albert: *Adalékok Erdély régi büntetőjogához*. Pécs 1914
- Istványi Géza: *A generalis congregatio II*. In *Levéltári Közlemények* 1941
- Ivánfi (Jancsik) Ede: *A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Részeinek címerai*. Pest 1869
- François Jacques: *Les cités de l'Occident romain*. Paris 1990

- Jakab Elek: *A királyföldi viszonyok ismertetése*. Pest 1871
- Jakab Elek: *Magyarországi jogtörténelmi emlékek: első közlemény: székely nemzeti, törvényhatósági és községi statútumok, 1451–1778*. In *Századok* 1888/6.
- Jakab Elek: *Az egykori Erdély nemzeti színeiről*. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély*. Budapest 2004
- Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XI. század elején*. In *Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1947. évi 1–2. füzetéből*. Kolozsvár 1947
- Jakó Zsigmond: *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben*. In *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez*. Bukarest 1976
- Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején*. In *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest 1977
- Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979
- Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdák kinevezéséről*. In Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest 1997
- Jancsó Benedek: *Erdély története*. Cluj–Kolozsvár 1931
- Janits [Borsa] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Budapest 1940
- Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin 1900
- Georg Jellinek: *Általános államtan*. Budapest 1994
- Karáczy Viktor: *Kolozsvár mint iskolaváros a Kárpát-medence elitképzési piacán*. In Batiz Enikő, Nagy László, Soós Anna (szerk.): *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű oktatás*. Kolozsvár 2013
- Max Kaser: *Das altrömisches ius*. Göttingen 1949
- Max Kaser: *Das römische Privatrecht II*. München 1959
- Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a 'nemes székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagy Enyeden, nyomtatott a 'ns. Ref. Kollégium' betűivel Fiedler Gottfried által. 1829
- Kállay István: *A nemesi tulajdon kötöttségei*. In *Jogtudományi Közlöny* 1981/8.
- Kállay István: *Kötetlen kötöttség a feudális magánjogban*. In *Jogtudományi Közlöny* 1982/7.
- Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest 2011
- Kármán Gábor: *II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere*. In *Századok* 2012/5.
- Kelemen László: *Az ősi magyar ingatlanjog rendszere és nemzeti jelentősége*. In *Magyar Jogi Szemle* 1926
- Kerekes Jenő: *A Román Népköztársaság Munka Törvénykönyvének módosítása*. In *Jogtudományi Közlöny* 1961/7–8.
- Kerényi András: *A daciai személynevek*. Budapest 1941
- Kerényi András: *A daciai személynevek*. Budapest 1940. In *L'Onomastique Latine. Colloques internationaux du CNRS No. 564*. Paris 1977
- Képes György: *Az Erdélyi és a Dán állam Bethlen Gábor korában*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014

- Király János: *Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre*. I. köt. Budapest 1908
- Kiss Albert előadmánya a polgári törvénykönyv tervezetéről. In *Magyar Társadalomtudományi Egyesület szaktanácskozása*, 1914. április 30.
- Kiss András: *A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre*. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1999
- Kiss Gergely: *Állam és egyház a 11–12. századi törvényalkotásban*. In Font Márta, Kajtár István (szerk.): *A magyar államiség ezer éve*. Pécs 2000
- Kiss Géza: „Alapos” válók. In *Korunk* 1959/3.
- Kiss Géza: *Családjogi törvényünk és a válás*. In *Korunk* 1962/7–8.
- Kiss P. Attila: „...ut strenui viri...” *A gepidák Kárpát-medencei története*. Szeged 2015
- Gabriele Wesch-Klein: *Die Provinzen des Imperium Romanum. Geschichte, Herrschaft, Verwaltung*. Darmstadt 2016
- Kokoly Zsolt: *A kolozsvári (magyar) jogászképzés rövid története és perspektívái*. In Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*. Veszprém 2010
- Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. – Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Budapest 1885
- Kolosváry Bálint: *A magyar magánjog tankönyve*. Budapest 1902
- Kolosváry Bálint: *Magánjog*. Budapest 1930
- Kolumbán Zsuzsanna: *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*. In Mezei Barna, Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. Budapest 2009
- Kordé Zoltán: *Székelyek*. In Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál, Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994
- Kordé Zoltán: *Károly Róbert székely ispánjai: Adalékok az I. Károly alatti arisztokrácia történetéhez*. Szeged 1999
- Kordé Zoltán (szerk.): *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről*. Csíkszereda 2001
- Kordé Zoltán: *Az Árpád-kori székely ispánok*. In Barbu Violeta, Tüdős S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75*. București–Cluj–Napoca 2001
- Kordé Zoltán: *A székelyispáni hivatal és Brassó 1467 előtt Székelyföld–Terra Siculorum*. 2001
- Kordé Zoltán: *Vajda és ispán: a székely ispáni méltóság a Zsigmond halála utáni években*. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXVI*. 2002
- Kordé Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD-értekezés. Debrecen 2003
- Kordé Zoltán: *A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban*. In *Történelmi Szemle* 2004/3–4.
- Kordé Zoltán: *A középkori székelység és a határőrzés*. In Sófalvi András, Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Székelyudvarhely 2012

- Kordé Zoltán: *A székely ispáni méltóság kezdeteiről*. In *Kastélyok, udvarházak és lakóik a régi Székelyföldön*. In *memoriam Demény Lajos (1926–2010)*. Sepsiszentgyörgy 2013
- Kordé Zoltán: *A székey ispánok igazságszolgáltatói szerepköre 1467 előtt*. In Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Zakar Péter, Döbör András (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam: Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*. Szeged 2007
- Kordé Zoltán: *Az erdélyi vajdaság Mátyás hatalomra kerülésétől az 1467. évi felkelésig*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged 2013
- Kordé Zoltán: *Közigazgatás*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely 2016*
- Kordé Zoltán: *Hadviselés és hadszervezet*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Obori Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Kordé Zoltán: *Széki alapú önkormányzatiságot kiépítő népelemek*. In Benkő Elek, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. Székelyudvarhely 2016*
- Kordé Zoltán: *A szék*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Obori Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Kormoss Emil: *Az új váltótörvény magyarázata a törvény teljes magyar szövegével*. Nagyszeben 1934
- Marjeta Šašel Kos: *Appian and Illyricum*. Ljubjana 2005
- Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest 1987
- Kosáry Domokos: *A magyar külpolitika Mohács előtt*. In Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből*. Budapest 2001
- Kovács Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest 1966
- Kovács István: *Erdélyország történeti tára. I–II. Kolozsvár 1837–45*
- Kozári Mónika: *A dualista rendszer*. Budapest 2005
- Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest 1993
- Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története I–III. kötet*. Budapest 1986
- Köpeczi Sebestyén József: *Erdély címere*. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély*. Budapest 2004
- Kőváry László: *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez*. Kolozsvár 1861
- Kövy Sándor: *Magyarhoni magános törvénytudomány*. Pesten 1839
- Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest 1974
- Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest 1979
- Kristó Gyula: *Erdély XI–XIII. századi történetéhez*. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988
- Kristó Gyula: *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*. In *Századok* 1988
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988
- Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest 1944
- Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995

- Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged 1995
- Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről*. Szeged 1996
- Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest 1998
- Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged 1999
- Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest 1999
- Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged, 2002
- Kristó Gyula: *Erdély a koraközépkori Magyar Királyságban*. In *Historia* 2003/7
- Kruppa Tamás: *Miksa főherceg erdélyi főkormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)*. In *Századok* 2011/4.
- Kukorelli István: *Románia Alkotmányáról*. In *Magyar Kisebbség* 1995/2.
- Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988
- Kuncz Ödön: *A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve*. Budapest 1938
- Kuncz Ödön: *A jog birodalma. Bevezetés a jog- és államtudományba*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest 1946
- Wolfgang Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte*. Köln–Graz 1956
- L. Balogh Béni: *A román–magyar viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén*. In *Limes* 1996/3.
- L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között*. In *Limes* 2011/2.
- Ladányi Gedeon: *A magyar királyság alkotmánytörténete a szathmári békekötésig*. Debrecen 1871
- Siegfried J. De Laet: *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du Haut-empire*. Brugge 1949
- László Endre: *Tételesjogi gyakorlatok román nyelven*. Romániai egyetemi és főiskolai hallgatók országos szövetsége. Kolozsvári Központ. Kolozsvár 1948
- László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978
- Vlad-Andrei Lăzărescu: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperiului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca 2015
- Ioan Leș: *Participarea părților în procesul civil*. Cluj-Napoca 1982
- Ernst Levy: *Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechts*. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 49. 1929
- Wilhelm Liebenam: *Stadtverwaltung im römischen Kaiserreich*. Leipzig 1900
- Linder Gusztáv: *Sváb tükör az erdélyi szászoknál*. In *Erdélyi Múzeum* 1884
- Linder Gusztáv: *Az Altenbergerféle codex nagy-szebeni kéziratának szövegkinyomtatása*. Kolozsvár 1885
- Moldovan, Liviu, Pál Antal Sándor: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979
- Lötsei Spielfenberg László: *A nemes székely nemzetnek jussait világosító némely darab levelek, többek által magyar nyelvre fordítva, némelyek pedig eredetileg magyar nyelven*. Marosvásárhely 1837
- Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig*. 2 jelentősen bővített kiadás. Kolozsvár 2005

- Lukinich Imre: *Az Erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez*. In *Századok* 1913/2–3.
- Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest 1918
- Paul Lupașcu: *Ce cuprinde Noul Cod de procedură civilă*. In *Scântea* 1948/1034.
- Ernest Lupan: *Drept cooperatist*. București 1977
- Lupán Ernő: *Szocialista államunk fejlődésének távlatai*. In *Korunk* 1969/12.
- Lupán Ernő: *Szövetkezeti demokrácia*. In *Korunk* 1971/7.
- Lupán Ernő: *A román mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő földek jogi helyzete*. In *Jogtudományi Közöny* 1972/9.
- Lupán Ernő: *Három évtized a szocialista mezőgazdaság útján*. In *Korunk* 1974/4.
- Lupán Ernő: *A személyi földtulajdonjog Romániában*. In *Jogtudományi Közöny* 1975/5.
- Lupán Ernő: *A szövetkezetek jogi szabályozásának fejlődése Romániában a felszabadulástól napjainkig*. In *Jogtudományi Közöny* 1980/12.
- Lupán Ernő: *Az RKP felfogása az össznépi tulajdonról és a tulajdonjogról*. In *Korunk* 1986/3.
- Lupán Ernő: *Szövetkezeti mezőgazdaság – mezőgazdasági szövetkezeti jog (Vissza- és előretételező elemzés)*. In *Korunk* 1987/2.
- Lupán Ernő: *Ki a föld? I.* In *Korunk* 1988/5.
- Lupán Ernő: *Ki a föld? II.* In *Korunk* 1988/6.
- Giuseppe Ignazio Luzzatto: *Appunti sul ius Italicum*. In *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*. 1950/5.
- Magyary Géza: *A rokonok törvényes öröklési rendje 1848 előtti jogunkban*. In *Magyar Igazságügy* 1890
- Henry Sumner Maine: *Az ősi jog*. Budapest 1997
- Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996
- Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Budapest 2000
- Makkai László: *Honfoglaláskori nemzetségek erdélyben*. In *Századok* 1944
- Makkai László: *Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In Köpeczi Béla, Makkai László, Mócsy András: *Erdély története három kötetben*. Budapest 1986
- Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest 1989
- Maksay Ferenc: *A szászok megtelepülése*. In Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941
- Siniša Malešević: *The Sociology of Ethnicity*. London–Thousand Oaks–New Delhi 2004
- Lilly Marcou: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*. Paris 1977
- Liviu P. Marcu (coord.): *Istoria dreptului românesc II*. București 1987
- Liviu P. Marcu: *Istoria dreptului românesc*. București 1997
- Mariska Zoltán: *Tanszabadság és felekezeti hovatartozás*. In *Korunk* 2008/4.
- Mariska Zoltán: *A kolozsvári egyetem sorsa a trianoni összeomlás idején*. In *A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében. Magyarságtudományi kutatások I.* Veszprém 2010
- Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Budapest 2000
- Marót Károly (szerk.): *Ókori történeti chrestomathia III*. Budapest 1996

- Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen 1937
- Marton József: *140 éves kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem*. In Batiz Enikő, Nagy László, Soós Anna (szerk.): *140 éves a kolozsvári magyar nyelvű oktatás*. Kolozsvár 2013
- Zsófia Masek: *A fresh look at Hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary*. In *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2017/1.
- Mályusz Elemér: *A magyarság a középkori Erdélyben*. In *Hitel* 1943/5
- Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest 1984
- Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest 1988
- Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1999
- Márki Sándor: *A magyar királyi Ferenc József Egyetem története 1872–1922*. Szeged 1922
- Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon II*. Budapest 1899
- Márkus Dezső (szerk.): *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Budapest 1900
- Mártonffy András: *Fegyelmi eljárás a román munkajogban*. In *Jogtudományi Közlöny* 1959/10–11.
- Máthé Gábor (szerk.): *Quadripartitum kézirat azonosítása*. Budapest 2015
- Dragoş Măndescu: *Pieseale şi podoabă din aur şi argint în cultura geto-dacică clasică (secolele II. a.Chr. – I p.Chr.)* In Rodica Oanţă-Marghitu (ed.): *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție. Râmnicu Vâlcea 2014*
- Stelian Măndruţ: *Învăţământul universitar juridic şi agronomic din Transilvania în epoca dualismului austro-ungar*. In *Anuarul Institutului de istorie Cluj, XXXII*. 1993
- Megyery István: *A magyar börtönügy*. Budapest 1905
- *** *Membrii C.C. al P.C.R. 1945–1989. Dicţionar*. Bucureşti 2004
- Menyhárt Gáspár: *Az osztrák általános polgári törvénykönyv magyarázata I–II*. Budapest 1914
- Mesterházy Károly: *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980
- Mezey Barna: *Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában*. In Kovács Kálmán (szerk.): *Bethlen Gábor élete és kora*. Budapest 1980
- Mezey Barna: *A jogakadémiák 1874. évi reformja*. In *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések 14*. Budapest 1984
- Mezey Barna (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai*. Budapest 2002
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmány-és jogtörténet*. Budapest 2003
- Mezey Barna: *„Össze szerkesztett szövetségünknek kötele”: A jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi szabadságharcban*. Budapest 2009
- Georgius Mihailov (ed.): *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae Vol. 1.2. Inscriptiones orae Ponti Euxini*. Sofia 1970
- Mihailu Mihaela Diana: *Universitatea Babeş-Bolyai Cluj între fluxurile şi refluxurile ideologice comuniste în perioada 1959–1972*. Teză de doctorat. Cluj-Napoca 2015
- Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ştefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu (ed.): *Fontes Historiae Dacoromanae II. Scriptores 2. Ab anno CCC usque ad annum M*. Bucureşti 1970

- Gróf Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok I*. Kolozsvártt 1855
- Gróf Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok II*. Kolozsvártt 1856
- Gróf Mikó Imre (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok III*. Kolozsvártt 1858
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1941. aug. 30-ig*. Budapest 1941
- Ludwig Mitteis: *Reichsrecht und Volkrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*. Leipzig 1891
- Sabin Moldovan: *Procesul civil în concepţia socialistă*. In *Justiţia Nouă* 1949/9.
- Dirk Moldt: *Deutsches Stadtrecht im mittelalterlichen Siebenbürgen: Korporationsrechte Sachsenspielfeldrecht, Bergrecht*. Köln–Weimar 2009
- Anthony Molho, Kurt Raaflaub, Julia Emlen (eds.): *City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy*. Stuttgart 1991
- Molnár Imre: *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban*. Szeged 2013
- *** *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata Regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum I*. Berolini 1934
- *** *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum I*. Hannoverae 1826
- *** *Monumenta Germaniae Historica III*. Hannoverae 1839
- *** *Monumenta Germaniae Historica XXX. II*. Lipsiae 1934
- Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984
- Móricz Miklós: *Az erdélyi föld sorsa. Az 1921. évi román földreform*. Budapest 1932
- Murarik Antal: *A szabad rendelkezési jog Szt. István törvényeiben*. In *Századok* 1934/ pótkötet
- Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest 1938
- Cristinel Murzea: *Evoluţia statului şi dreptului românesc*. Bucureşti 2015
- Petre Ionescu-Muscel: *Istoria dreptului român. Studiu comparat*. In *Revista pozitivă penală şi penitenciară*. Bucureşti 1931
- Georg Eduard Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876*. Köln–Wien 1985
- Johann Gottfried Müller: *Geschichte der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie*. In *Taschenbuch der k.k. Hermannstädter Rechtsakademie für das Studienjahr 1858–59*. Hermannstadt 1859
- Müller Ildikó: *A Budapesti Egyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914)*. In *Korall* 2001. tavasz–nyár
- Nagy Adrienn: *A Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia sorsa és tanulóinak pályaválasztása a dualizmus kori Magyarországon*. In *Magiszter – a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének szakmai-módszertani folyóirata* 2015/3.
- Nagy Barna: *Két Honterus-mű variánsa*. In *Magyar Könyvszemle* 1962/2–3.
- Nagy Endre, Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet*. Budapest 2007
- Nagy Ferenc: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve, különös tekintettel a bírói gyakorlatra I–II*. Budapest 1884
- Nagy Gábor (szerk.): *Magyar középkor*. Veszprém 1995
- Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár 1995

- Nagy Károly: *Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban*. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica Et Politica. Tomus XIV. Fasciculus 6*. Szeged 1967
- Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest 1999
- Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár 1944
- Nagy Lajos: *A Román Népköztársaság családjogának legújabb fejlődése*. In *Jogtudományi Közöny* 1950/11–14.
- Nagy Péter: *A kártérítés kérdésének rövid vázlata Erdély XVI–XIX. századi jogtörténetében*. In *Glossa Juridica* 2015/3–4.
- Lucian Nastasă (coord.): *Minorități etnocolturale și mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj 2003
- Nádas Rózsa: *Szövetkezetek Erdélyben*. In *Közgazdasági Szemle* 1940/9.
- Nánási László: *A magyar királyiügyesség története 1871–1945*. Budapest 2011
- Thomas Nägler: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest 1992
- Stelian Neagoe: *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)* Vol. 1. Dacia, Cluj-Napoca 1980
- Florin Negoită: *Istoria statului și dreptului românesc*. București 2011
- Camil Negrea: *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până astăzi*. Sibiu 1943
- Nemes István: *Jogi oktatásunk múltja az egyetem létrehozásáig*. In *Korunk* 1972/10.
- Németh Antal: *A francia büntetőtörvénykönyv*. Pest 1871
- Mihai Teodor Nicoară: *Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj între două dictaturi (1940–1947)*. Cluj 2011
- Nótári Tamás: *Római köz- és magánjog*. Kolozsvár 2011
- Nótári Tamás: *Római jog*. Szeged 2014
- Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda 2010
- Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda 2017
- Gernot Nussbächer: *Zur Biographie von Thomas Bornelius*. In *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2006
- Nyárády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. In *Erdélyi Múzeum* 1997/1–2.
- Oberding József György: *A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban*. Kolozsvár 1932
- Ernest Oberländer-Tárnoveanu: *Brățările regale de aur de la Sarmizegetusa Regia – apogeul artei metalelor prețioase la daci*. In Rodica Oanță-Marghitu (ed.): *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*. Râmnicu Vâlcea 2014
- Oborni Teréz: *Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus?* In *Rubicon* 1996/7.
- Oborni Teréz: *A Magyar Királyság a Cseh Királyság és Erdély a Habsburg Birodalomban, 1526–1665 (1691)–1790*. In Sashalmi Endre (szerk.): *„Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800: Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs 2007
- Oborni Teréz: *Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században*. In *Korunk* 2007/7.

- Oborni Teréz: *Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királysággal*. In Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen 2009
- Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)*. In *Századok* 2011/4.
- Oborni Teréz: *A királybírók szerepe a székely székekben a 16. század második felében*. In *„...Éltünk mi sokáig »két hazában«...”*. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Debrecen 2012
- Oborni Teréz: *Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése*. In *Korunk* 2013/3.
- Olajos Terézia: *A Kárpát-medencei onogurok történetéhez*. In Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV*. Szeged 2013
- Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda 2001
- Oláh Sándor: *Földöröklés egy székely köznemesi családban a 18. század közepén*. In *Korall* 2008/34.
- Ioana A. Oltean: *Dacia, landscape, colonisation, romanisation*. New York 2007
- Coriolan Horațiu Opreanu: *Dacia romană și Barbaricum*. Timișoara 1998
- Orbán Balázs: *A Székelyföldleírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból VI*. Pest 1873
- Orosz István: *Eredmények és feladatok Erdély és középkori történetének kutatásában*. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988
- Mihai T. Oroveanu: *Istoria dreptului românesc și evoluția instituțiilor constituționale*. București 1995
- George Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2001
- Ökröss Bálint: *Magyar polgári magánjog: Az 1848-dik évi törvényhozás és az országbírói tanácsokzmány módosításai nyomán kézikönyvül*. Pest 1861
- P. Szabó Béla: *Johannes Honterus (1498–1549)*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok. Első kötet*. Budapest 1999
- P. Szabó Béla: *A jogtudós Honterus az európai „ius commune” közvetítője*. In W. Salgó Ágnes (szerk.): *Honterus-Emlékkönyv*. Budapest 2001
- P. Szabó Béla: *Jogászság és jogászképzés*. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba. 3. átdolgozott kiadás*. Miskolc 2001
- P. Szabó Béla: *Miniszeri előterjesztés a nagyszombati királyi jogakadémia megszüntetése tárgyában I. Ferenc József előtt és annak parlamenti előzményei*. In *Gerundium. Egyetemtörténeti folyóirat* 1–2(III) 2012.
- P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed 1868
- Pach Zsigmond Pál: *Bethlen Gáborról születésének 400. évfordulóján*. In *Századok* 1981/4.
- Paczolay Péter: *Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája*. In Gombos József: *Finnország politikatörténete*. Szeged 1994

- Paczolay Péter: *Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése*. Budapest 1998
- Pap Tibor: *A szocialista családjogászok első nemzetközi konferenciája*. In *Jogtudományi Közlöny* 1966/1–2.
- Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. In *Századok* 2011/4.
- Papp Sándor: *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. In *Keletkutatás* 2011/tavasz
- Patyi András: *Magyarország vagyunk? 1848-as adalékok Magyarország és Erdély egyesítésének kérdéséhez*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténeteszköz 1848-ról*. Budapest 2001
- Pál Judit: *Az erdélyi kormánybiztoskinevezése 1867-ben*. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2003
- Pál Judit: *Kiegyezés és unió*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2004
- Pál Judit: *Az erdélyi Főkormánysház és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872)*. In *Levéltári Szemle* 56. (2006)
- Pál Judit: *A közigazgatás és igazságügy átszervezése Erdélyben a 19. század közepén*. In *Levéltári Szemle* 58. (2008)
- Pál Judit: *Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása*. In *Magyar Kisebbség* 2009/1–2.
- Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár 2010
- Pál-Antal Sándor, Liviu Moldovan: *A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században (A székely székek szervezete)*. In Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.): *A székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest 1979
- Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest 2000
- Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest 2010
- Párniczky Mihály: *Az ősiség a XIX. században*. Budapest 1942
- Vasile Pârvan: *Getica*. București 1926
- Vasile Pârvan: *Dacia. Civilizațiile antice din regiunile carpato-danubiene*. București 1928
- Constantin C. Petolescu: *Dacia si Imperiul Roman. De la Burebista la sfârșitul antichității*. București 2000
- Constantin C. Petolescu: *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*. București 2002
- Pető Ernő: *Jogakadémiák a 20. században*. Disszertáció. Debrecen 2003
- Florin Petrescu: *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș–Cerneahov de pe teritoriul României*. București 2002
- Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig*. Budapest 1938
- Pécsi Ferenc: *Merre tart a privatizáció Romániában?* In *Korunk* 1991/3.

- Péter I. Zoltán, Tóth János: *Ady Endre nagyváradi sajtópere és börtönnapjai*. Budapest 2012
- Péter Katalin: *Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben*. In *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori-család történetéhez*. Nyírbátor 1986
- Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon: 16–17. század*. Budapest 2008
- Péterfi Bence: *A főemberek, a lófők és a község*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Giusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Piri Zoltán: *Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe*. In *Történelmi Szemle* 41. 1999/1–2.
- Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*. Bonn 1993
- Ioan Piso: *Les légions dans la province de Dacie*. In Yann Le Bohec, Catherine Wolff (éd.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon 2000
- Ioan Piso: *Les débuts de la province de Dacie*. In I. Piso (Hrsg.): *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gündung*. Cluj-Napoca 2008
- Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*. Bonn 2013
- Pisztory Mór: *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József tudományegyetem jog- és államtudományi kara 1872–1895*. In Márki Sándor és Pistory Mór: *A kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetem története és statisztikája*. Kolozsvár 1896
- Ioan Platon: *Istoria dreptului românesc*. București 1997
- Walter Pohl: *Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*. In Herwig Wolfram–Falko Daim (Hrsg.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften*. Wien 1980
- Walter Pohl: *Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies*. In *Archaeologia Polona (Warszawa)* 1991/29.
- Walter Pohl: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*. In Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston 2003
- Liviu Pop: *Regimul juridic al terenurilor destinate localităților*. Cluj-Napoca 1980
- Traian Pop: *Dicționar juridic român–maghiar și maghiar–român*. Cluj 1921
- Grațian Porumb: *Codul de procedură civilă comentat și adnotat I*. București 1960
- Pólay Elemér: *Jogrendszer az ókori Rómában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VII. Fasc. 2. 1960
- Pólay Elemér: *A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratananyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. VIII. Fasc. 4. 1961.
- Pólay Elemér: *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okirat anyagában*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. X. Fasc. 5. 1963
- Pólay Elemér: *Három munkabérszerződés a római Dáciából*. In *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 5. 1968
- Pólay Elemér: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Budapest 1972

- Dumitru Protase: *Fundamentele cercetării istorico-arheologice în Transilvania*. In Cristian Colceriu: *Elite clujene contemporane I*. Cluj-Napoca 2009
- Pukánszky Béla: *A szászok és az erdélyi gondolat*. In Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Budapest 1936
- Vasile Pușcaș: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj*. Ed. a II-a, revizuită și adăugită. Cluj-Napoca 2003
- Püski Levente: *A Horthy-rendszer 1919–1945*. Budapest 2006
- Sima Qian: *A hunok legkorábbi története*. Fordította Du Yaxiong és Horváth Izabella. Budapest 2002
- R. Várkonyi Ágnes: „Legnagyobb bölcsesség és eszeség...” Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1648–1714). In *Valóság* 1981/2.
- R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)*. In Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest 1994
- R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17–18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben*. Budapest 2013
- Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen 1988
- Rácz Lajos: *Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 1992
- Rácz Lajos: *Unió Erdéllyel 1848-ban, avagy az Unióhoz vezető út*. In *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténészek 1848-ról*. Budapest 2001
- Rácz Lajos: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsé válassztása, avagy a „libera electio” dilemmája*. In *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Kolozsvár 2014
- Rácz Lajos: *Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből*. Budapest 2016
- Ion Rebeca: *Introducere în procedura civilă. Principiile procesului civil*. București 2013
- Réti Illés Elemér: *A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon*. Budapest 1916
- Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999
- Salvatore Riccobono: *Traditio ficta*. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 34. 1913.
- Salvatore Riccobono et al. (eds.): *Fontes iuris romani anteiustiniani III*. Florentiae 1940
- Salvatore Riccobono et al. (eds.): *Fontes iuris romani anteiustiniani I*. (FIRA I.). Florentiae 1941
- Roller Mihail (szerk.): *A Román Népköztársaság története*. Bukarest 1952
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 2005
- Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest 1887
- Margaret Roxan, Paul Holder: *Roman Military Diplomas I–VI*. London 1978–2003
- Rozván Jenő: *Munkaszerződések. Törvény a tisztviselők és munkások jogviszonyairól. A munkaszerződésekéről szóló, 1929. évi április 5-iki törvény és végrehajtási rendeletének teljes szövegmagyarázattal és joggyakorlattal*. Oradea 1933
- Ioan I. Russu: *L’onomastique de la Dacie romaine*. In *L’Onomastique Latine. Colloques internationaux du CNRS No. 564*. Paris 1977
- Ioan I. Russu (coll. O. Floca – V. Wollmann): *Inscriptiile Daciei Romane = Inscriptiones Daciae Romanae. III. Dacia Superior. 3. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)*. București 1984
- Aurel Rustoiu: *Dacia înainte de romani*. In Ioan Aurel Pop, Ioan Bolovan (ed.): *Istoria României. Compendiu*. Cluj-Napoca 2004
- Mihaela Ruxanda: *Influența Uniunii Europene asupra reformei sistemului juridic din România: un pas spre consolidare democratică*. In *Revista Sfera Politicii* 2012/1.
- Rüsz-Fogarasi Enikő: *Erdélyi testamentumok V. Marosvásárhely 2014*
- Silviu Sanie: *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*. Ed. a 2-a Iași 2000
- Silviu Sanie: *Untersuchungen über Religionsgeschichte und Kultur der Geto-Daker*. Amsterdam 2009
- Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Budapest 1959
- Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest 2006
- Christiane Saulnier: *Laurens Lavinus: Quelques remarques à propos d’un sacerdos equestre à Rome*. In *Latomus* 1984/43.
- Emanuel S. Savas: *Privatizáció: hogyan vonuljon ki az állam a gazdaságból?* Budapest 1993
- Sándor József: *Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez 1848–1865*. Kolozsvár 1865
- Sándorfalvi Pap István: *Törvényes öröklési jog*. In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog VI*.
- Sándorfy Kamill: *Miért maradt meg Erdélyben az osztrák polgári törvénykönyv?* In *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok*. IX. évf. (1941)
- Sándorfy Kamill: *Székelyörökség. Székely öröklés*. In *Magyar Jogi Szemle* 1941/3–4.
- Sándorffy Kamill: *A székelyföldi jobbágyság és a székelyörökség*. In Eckhart Ferenc, Degré Alajos: *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest 1942
- Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Budapest 2000
- Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Budapest 1974
- Sárközy Tamás: *A privatizáció modelljei Közép-Kelet-Európában*. In *História. Ezredforduló melléklet* 1997/1.
- Schäfer Tibor: *A hun birodalom felbomlása*. In Felföldi Szabolcs–Sinkovics Béla (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001
- Ernst Schönbauer: *Die Inschrift von Rhosos und die Constitutio Antoniniana*. In *Archiv für Papyrusforschung* 1939/13.
- Friedrich Schuler v. Libloy: *Siebenbürgische Rechtsgeschichte III. Band – Die siebenbürgischen Prozeßrechte und das Strafrecht*. Hermannstadt 1868
- Schuster Rudolf: *Erdély és a magánjog*. In *Magyar Jogi Szemle* 1940/XVII.
- Ioan Scurtu - Ion Bulei: *Democrația la români 1866–1938*. București 1990
- Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX*. Bukarest 1999

- Ioan Scurtu, Theodora Stănescu-Stanciu, Georgiana Margareta Scurtu: *Istoria românilor între anii 1918–1940, Documente și materiale*. București 2001
- Ioan Scurtu: *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu*. București 2010
- Ion Scurtu: *Istoria civilizației românești. Perioada interbelică (1918–1940)*. București 2012
- Adrian Nicholas Sherwin-White: *The Roman citizenship*. Oxford 1973
- Cornel Sigmirean: *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*. Cluj-Napoca 2000
- Simon Zsolt, Szabó András Péter: *Die mittelalterliche Stadt Bistritz/Nösen in Siebenbürgen und ihre Rechnungsbücher*. www.academia.edu
- Sinkovics István: *Szamosközy István*. In Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Budapest 1977
- Sipos István: *A Kereskedelmi törvénykönyv időszerűségéről*. In *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny* 2003/1.
- Valeriu Sîrbu, Gelu Florea: *Imaginar și imagine în Dacia preromană*. Brăila 1997
- Sófalvi András: *Hadakozás és határőrzés a középkorban*. In Egyed Ákos, Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály, Kolumbán Zsuzsanna, Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba (szerk.): *Székelyföld története*. Székelyudvarhely 2016
- Somogyi Ferenc: *Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig*. Pécs 1937
- Mirela Stancu: *Judicial system and civil procedure in Romania*. In Tuğrul Ansay, Jürgen Basedow (eds.): *Structures of Civil and Procedural Law in South Eastern European Countries*. Berlin 2011
- Staud Lajos: *A magyar magánjog tételes jogszabályainak gyűjteménye*. Budapest 1913
- Ioan Stanciu: *Gepiden, Frühawaren und–Slawen im Westen und Nordwesten Rumäniens*. In *Antaeus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Hungariae* 2008/29–30.
- Arthur Stein: *Die Reichsbeamten von Dazien*. Budapest 1944
- Peter Stein: *A római jog Európa történetében*. Budapest 2005
- Bugarski Stevan: *Lyceum Temesvariense*. Timișoara 2008
- Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen 1997
- Stipta István: *A magyar bírósági rendszertörténete*. Debrecen 1998
- Ilie Stoenescu, Savelly Zilberstein: *Drept procesual civil. Teoria generală*. București 1983
- Karl Strobel: *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit*. Bonn 1984
- Karl Strobel: *Die Donaukriege Domitians*. Bonn 1989
- Karl Strobel: *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos*. In *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 1998/1–2.
- Suhayda János: *A magyar polgári anyagi magánjog rendszere*. Pest 1864
- Sunkó Attila: *A fejedelem személyes bíraskodása. A curia militaris intézményének nyomai az Erdélyi Fejedelemségben*. In *Mediavalica Transylvanica*. Tom III. 1999/1–2.

- Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest 2006
- Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011
- Szabados György: *Egy steppe-állam Európa közepén: Magyar Nagyfejedelemség. (A steppe-state in Central Europe: The Hungarian Great Principality)*. In *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII.) kötet. 2011–2012. Kolozsvár 2013
- Szabados György: *Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről*. In Kovács László – Révész László (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016
- Szabados György: *Székítia három tartománya*. In Szanka Brigitta, Szolnoki Zoltán, Juhász Péter (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged 2017
- Szabó Ádám: *Der „Locus” von Apulum*. In Radu Ardevan, Carmen Ciongradi, Cristina Găzdac, Ligia Ruscu (ed.): *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca 2004
- Szabó Ádám: *L. F. Marsigli és Sarmizegetusa topográfiája. A provinciális forum és az Ara Augusti Daciában*. In *Archaeologiai Értesítő* 2004/129.
- Szabó Ádám: *Daciai papság*. Budapest 2007
- Szabó Ádám: *The seat of the provincial assembly and the Forum provinciae of Pannonia Inferior during Trajan's Age*. In *Acta Musei Napocensis*. 2016/1.
- Szabó Béla: *Az erdélyi százszok római joga*. Miskolc 1995
- Szabó Béla: *Az erdélyi százszok bíraskodási szervezete a korai újkorig*. In *Jogtörténeti szemle* 2017/1–2.
- István Szabó: *Die Rechtsstellung des siebenbürgischen Fürsten zur Zeit der Eigenstaatlichkeit Siebenbürgens*. In *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2002/1.
- Szabó Károly (szerk.): *Erdélyi történelmi adatok IV*. Kolozsvár 1862
- Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár I. 1211–1519*. Kolozsvár 1872
- Szabó Károly: *Apáczai Cséri János Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében*. Akadémiai értekezések a nyelv- és irodalomtudomány köréből. III. köt. II. sz. Pest 1872
- Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár III. 1270–1571*. Kolozsvár 1890
- Szabó Károly: *Egy székely örökségi per 1535–1538-ban*. In *Századok* 1875/9.
- Szabó M. Attila: *Betekintés az erdélyi százszok autonómiájába*. In Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében. Autonomii istorice în spațiul carpato-dunărean*. Csíkszereda 2004
- Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Budapest 1997
- Szalay László: *Erdély és a Porta*. Pest 1862
- Szamosközy István: *Erdély története*. In *Monumenta Hungarica*. Budapest 1963
- Szavári Attila: *Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben (1940. szeptember–1941. április)*. In *Magyar Kisebbség* 2004/4.
- Szádeczky Lajos: *Kovacsóczy Farkas 1576–1594*. Budapest 1891

- Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Budapest 1908
- Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927
- Szádeczky-Kardoss Samu: *A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez*. In Róna-Tas András (szerk.): *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szeged 1983
- Szádeczky-Kardoss Samu: *A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából*. In Kovács László, Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest 1996
- Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998
- Szászy István: *Magánjogunk egységesítése az öröklési jog terén*. In *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942
- Szegedi János: *Tripartitumjuris Hungarici tyrocinum juxta ordinem titulorum operis tripartiti sacris canonibus accommodatum*. Tyrnaviae, Typis Academicis per Leopoldum Josephum Berger. 1760
- Szeghő Imre: *Az egységes román váltótörvény*. Kolozsvár 1934
- Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. 1945–2005*. Budapest 2006
- Szenthe Gergely: *Material culture patterning as the source of the Avar power network, 8th century AD*. In Rácz Zsófia–Gulyás Bence (szerk.): *Gazdaság, kereskedelem, kézművesség a népvándorláskorban*. In *Hadak Útján XXVI. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak Konferenciája*. Budapest 2017
- Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I*. Budapestini 1937
- Székely Mihály: *A nemes székely nemzetnek constitúciói, privilégiumai és a jószág leszállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei, több hiteles leveles-tároból egybe-szedve*. Pest 1818
- Szilágyi Sándor: *Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez*. In *Értekezések a történeti tudományok köréből II/8*. Budapest 1873
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I*. Budapest 1875
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II*. Budapest 1876
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII*. Budapest 1881
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIII*. Budapest 1888
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV*. Budapest 1892
- Szita László, Gerhard Seewann: *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699*. Pécs 1999
- Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlata*. Budapest 1937
- Szlemenics Pál: *Fenyítő törvénytörvényi magyar törvény*. Buda 1836
- Szoika Kamill: *A földesúri bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon*. Budapest 1944
- Szokolay István: *Az új osztrák büntető törvénykönyv magyarázata*. Pest 1852
- Szongott Kristóf, Vajna Károly, Hodoreán János: *A szamosújvári vár*. Szamosújvár 1898
- Szögi László (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367–1777*. Budapest 1995

- Szögi László, Varga Júlia: *A szegedi tudományegyetem és elődei története I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*. Szeged 2011
- Szöcs János: *Az alcsi Monyasd faluvégzései*. In *Honismeret* 2004/4.
- Szöke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014
- Sztehlo Kornél: *A házassági elválás joga*. Budapest 1885
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest 1983
- Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 2002
- Andreea Tabacu: *Legea nr. 202 privind unele măsuri pentru accelerarea soluționării proceselor, un pas mărunț spre adoptarea noului Cod de procedură civilă?* In *Revista Română de Drept Privat* 2010/5.
- Taborsky Ottó: *Az 1836:21. T.-c. létrejötte*. Különlenyomat a *Századok* 1930-i évfolyamából. Budapest 1930
- Tagányi Károly, Réthy László, Pokoly József: *Szolnok - Dobokavármegye monographiája I.: A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése*. Deés 1901
- Takács Lajos, Demeter János, Román Dezső (szerk.): *A Román Népköztársaság alkotmánya. Összeállította a Bolyai Tudományegyetem jogi karának munkaközössége*. 1957
- Takács Miklós: *Három nézőpont a honfoglaló magyarokról*. In *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat I. (XI.) kötet. Kolozsvár 2006
- Takács Miklós: *A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói*. In Sudár Balázs, Szentpéteri József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest 2014
- Takács Péter: *A szuverenitás minta az állam fogalmi megragadásának kategóriája*. In Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2013
- Gróf Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon XII*. Pest 1857
- Teller Miksa: *Végintézkedésen alapuló öröklés*. In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog IV*.
- Georg Daniel Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk I*. Kronstadt 1858
- Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. II., bővített kiadás. Budapest 1903
- Tomka Péter: *Magánbeszéd az avarokról*. In *Életünk* 1997/1.
- Tonk Sándor: *Intelectualitea română și liceul piariștilor din Cluj*. In *Studia UBB Historia* (XIII) 1968/1.
- Tóth Béla (szerk.): *Magyarország századai. Válogatás ezer év dokumentumaiból*. Budapest 2003
- Tóth Lőrinc: *Az ősiségi s egyéb birtokviszonyokat rendező 1852. november 29-iki legf. nyíltparancs ismertetése s magyarázata*. Pest 1854
- Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II*. In *Magyar Füzetek* 1989
- Tóth Zs. Sándor: *A pártvezetés – a demokratikus centralizmus alkalmazásának legfőbb biztosítóka államépítésünkben*. In *Korunk* 1961/5.

- Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. II. kötet. Kolozsvár 1905
- Trigli István: *Megyek a középkori Magyarországon*. In: Neumann Tibor, Rác György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest–Piliscsaba 2009
- Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest 1965
- Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez*. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* 76. Budapest 1976
- Trócsányi Zsolt: *A rendi reformmozgalom Erdélyben (1790–1811)*. In: *Századok* 1979/5.
- Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama*. In: *Jogtudományi Közlöny* 1980/10.
- Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Budapest 1980
- Trócsányi Zsolt: *Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732–1739)*. In: *Századok* 1983
- Trócsányi Zsolt: *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685–1699)*. In: *Jogtudományi Közlöny* XLI. évf. (1986)
- Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest 1988
- Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*. Budapest 2005
- Dumitru Tudor: *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*. București 1968
- Túry Sándor Kornél: *Magánjogunk egységesítésének befejezése, különös tekintettel annak jogforrástani vonatkozásaira*. In: *Universitas Francisco Josephina Acta Juridico Politica* 6. Kolozsvár 1942
- Tüdős S. Kinga: *A székely örökség háramlása a 16–17. századi végrendeletek tükrében*. In: *Aetas* 2008/4.
- Tüdős S. Kinga: *Erdélyi Testamentumok I–IV. Marosvásárhely 2003–2006*
- Tüdős S. Kinga: *Végrendelkezés, temetkezés a székelyek körében*. In: Egyed Ákos, Hermann Gusztáv, Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története II. 1562–1867, Székelyudvarhely 2016*
- Ujlaki Miklós: *A magyar magánjog módosulásai Romániában*. Budapest 1934
- Ujlaki Miklós: *Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog*. Szeged 1936
- Urbán Aladár: *Az Unió*. In: *História* 1986/2.
- Szabolcs von Vajay: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963)*. Mainz 1968
- Vajna Károly: *Hazai régi büntetések I*. Budapest 1906
- Varga Attila, Veress Emőd: *Román alkotmányjog*. Csíkszereda 2007
- Varga E. Árpád: *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében*. In: *Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Budapest 1988
- Varga Júlia: *A nagyváradi jogakadémia (1780–1848) és a püspöki szeminárium (1741–1848) hallgatósága*. Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 4. Budapest 2006
- Rada Varga: *The peregrini of Roman Dacia (106–212)*. Cluj Napoca 2014
- Váczy Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994

- Várkonyi Gábor: *Kolozsvár – Isztambul – London 1594*. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest 2004
- Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1940/1941*.
- Veress Emőd: *Alkotmányreform Romániában – közjog és politika*. In: *Korunk* 2002/6.
- Veress Emőd: *Az alkotmánymódosítás fő irányai*. In: *Önkormányzati füzetek* 4. Kolozsvár 2003
- Veress Emőd: *Considerații privind procedura concilierii în litigiile comerciale*. In: *Curierul Judiciar* 2009/11.
- Veress Emőd: *Államfő és kormány a hatalommegosztás rendszerében*. Kolozsvár 2011
- Veress Emőd: *Câteva aspecte controversate privind „mica reformă” a procedurii civile*. In: *Scientia Iuris* 2011/1.
- Veress Emőd: *Contractul de fideiussime*. București 2015
- Veress Emőd: *From Capitalism to Utopia Communist Nationalization of Companies in Central and Eastern Europe*. In: *Acta Universitatis Sapientiae. Legal Studies* 2015/1.
- Veress Emőd – Kokoly Zsolt: *Jogászképzés a Bolyai Tudományegyetemen 1945–1959*. Kolozsvár 2016
- Emőd Veress (ed.): *Multilingualism and law*. Cluj-Napoca/Kolozsvár 2016
- Veress Emőd: *A román magánjog fordulópontjai*. In: *Román Polgári törvénykönyv*. 2. javított és aktualizált kiadás. Kolozsvár 2017
- Veress Emőd: *The State's Role as Owner of Enterprises: Mandatory Rules of Corporate Governance in Romania*. In: *Pro Publico Bono – Public Administration*. 2017 special edition 1
- Veress Endre: *A Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. In: *Erdélyi Múzeum* 1906
- Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Budapest 1905
- Veress Endre: *Berzeviczy Márton 1538–1596*. Budapest 1911
- Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*. Budapest–Kolozsvár 1915
- Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest 1989
- ifj. Viczián István: *A Quadripartitumeltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban*. Cegléd 1936
- Vincze Gábor: *Állampolgárság és kisebbségpolitika Romániában a II. világháborút követő években*. In: *Magyar Kisebbség* 1999/2–3.
- Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások – fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda 1999
- Friedrich Vittinghoff: *Portorium*. In: A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (Hrsg.): *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XXII.1*. Stuttgart 1953
- Friedrich Vittinghoff: *Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit*. Stuttgart 1994

- W. Kovács András: *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól*. In *Erdélyi Múzeum* 2005/3–4.
- W. Kovács András: *Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben*. In *Erdélyi Múzeum* 2010/3–4.
- W. Kovács András: *Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben*. In Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 2010
- W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. Kolozsvár 2010
- W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban*. In *Történelmi Szemle* 2014/3.
- W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori szolgabírái*. In *Erdélyi Múzeum* 2016/1.
- W. Kovács András: *Erdélyi vármegyék a középkorban*. In *lexikon.adatbank.ro*
- Weisz Boglárka: *Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez*. In *Acta Historica* 125. 2007
- Wenzel Gusztáv: *Jogtörténeti párhuzam Magyarország és Erdély törvényhozása és jogrendszere közt Werbőczy óta*. In *Magyar Akadémiai Értesítő* 1852
- Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda 1863
- Wenzel Gusztáv: *A magyar magánjog rendszere*. Budapest 1874
- Werbőczy István *Hármaskönyve*. Fordította, bevezetővel, utalásokkal ellátta Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kísérte Márkus Dezső. Budapest 1897
- Callie Williamson: *Monuments of Bronze: Roman Legal Documents on Bronze Tablets*. In *Classical Antiquity* 1987/6.
- Iudita Winkler: *Moneda „Provincia Dacia”*. In *Studii și Cercetări de Numismatică* 1971/5.
- Wlassics Gyula: *A tettesség és részesség tana*. Budapest 1893
- Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz 1979
- Volker Wollmann: *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia romană*. Cluj-Napoca 1996
- Zakariás Erzsébet: *A közvélemény mint hatalom. A szokásjogok ereje a hagyományos székely faluközösségben*. In *Korunk* 1992/10.
- Franz Zimmermann, Carl Werner (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I*. Köln 1892
- Zlinszky Imre: *A magyar telekkönyvi jog*. Budapest 1902
- Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest 1997
- Zlinszky János: *Ius privatum*. Budapest 1998
- Zlinszky János: *Baranyai Decsi Czímor János*. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok*. Budapest 1999
- Zlinszky János: *Kitonich János véleménye a jogászok jogfejlesztő szerepéről*. In *Jogelméleti Szemle* 2007/2.
- Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik*. Debrecen 1997

A szerzők célja a létező kutatási eredmények összegzése alapján Erdély tankönyvként és kézikönyvként is használható jogtörténeti szintézisének megírása volt. A feladat elvégzése közben világossá vált, hogy nem tudtunk „csak” szintézist készíteni, mert sok kérdés megvilágításához új, eredeti kutatások kellettek. És még mindig megdöbbentően sok maradt a fehér folt, a jogtörténeti vizsgálódások által fel nem derített, akár kulcsfontosságú részterület. A kötet a tudomány jelenlegi állását foglalja magába, de reményeink szerint a munka egyik állomása csupán.

Furcsa „inverziós” jelenségekkel is találkoztunk. Általában az a helyzet, hogy az időben távolabbi korról kevesebbet, a közelebb levő korról többet tudunk. Erdély történetében és jogtörténetében, különös módon, 20. századi alapkérdésekről sokszor kevesebb a tisztázó, tudományos értékelést lehetővé tevő információ, mint például időben korábbi történelmi korokból. A kutatás ilyen kihívásai végett is folytatni kívánjuk a megkezdett munkát.

A jogtörténet művelése jóval több, mint öncél, mindig aktualitása van. A jogintézmények kialakulásának, múltbéli működésének ismerete a jelen megértésének és a nemzeti kisebbségeknek remélhetően kedvező erdélyi román-magyar közös jövő formálásának eszköze. A jogtörténeti kutatásoknak az is célja, hogy a román és a magyar idealizált Erdély-képeket a lehetőség szerint egyszerre közelítse egymáshoz és a valósághoz. Erdély magyar nyelvű jogtörténetének közzététele pedig reményeink szerint, ha szerényen is, de hozzájárul jogi kultúránk erősödéséhez.

ISBN 978-606-94513-9-7

9 786069 451397

ERDÉLY JOGTÖRTÉNETE

ERDÉLY

153.583

ERDÉLY JOGTÖRTÉNETE

Szerkesztette: VERESS EMŐD

Sapientia Forum Iuris